

T.C.
BAŞBAKANLIK
DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
Yayın Nu :

REPUBLIC OF TURKEY
PRIME MINISTRY
GENERAL DIRECTORATE OF
STATE ARCHIVES
Publication No:

الجمهورية التركية
الإدارة العامة لأرشيف الدولة
التابع لرئاسة الوزراء
رقم النشر :

ULUSLARARASI TÜRK
ARŞİVLERİ SEMPOZYUMU
17-19 Kasım 2005, İstanbul

INTERNATIONAL SYMPOSIUM
ON TURKISH ARCHIVES
17-19 November 2005, Istanbul

الندوة الدولية للأرشيف التركي
19-17 تشرين الثاني / أكتوبر 2005 استانبول

İstanbul 2006

**ULUSLARARASI TÜRK ARŞİVLERİ
SEMPOZYUMU**

17-19 Kasım 2005, İstanbul
Grand Cevahir Otel, Şişli/İstanbul

Proje Yöneticisi

Doç. Dr. Yusuf SARINAY
Devlet Arşivleri Genel Müdürü

Yayın Komisyonu Başkanı

Doç. Dr. Mustafa BUDAK
Devlet Arşivleri Genel Müdür Yardımcısı

Yayın Komisyonu

Necla BÜYÜKKIRCALI
İsmet EREK
Adem GÜNAYDIN
Beyhan HACİÖMEROĞLU
Durmuş KANDIRA
Mehmet KARABULUT
Mustafa STİTİ

Editör : Nuran KOLTUK

Sayfa Düzeni : Yakup YILDIRIM

Kapak : Rifat VAROL

**INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON
TURKISH ARCHIVES**

November 17-19, 2005, Istanbul
Grand Cevahir Hotel Şişli/Istanbul

Project Director

Assoc. Prof. Yusuf SARINAY
General Director of State Archives

Manager of Publication Commission

Assoc. Prof. Mustafa BUDAK
Deputy Director General of State Archives

Publication Commission

Necla BÜYÜKKIRCALI
İsmet EREK
Adem GÜNAYDIN
Beyhan HACİÖMEROĞLU
Durmuş KANDIRA
Mehmet KARABULUT
Mustafa STİTİ

Editor : Nuran KOLTUK

Page Layout : Yakup YILDIRIM

Cover : Rifat VAROL

الندوة الدولية للأرشيف التركي
19-17 تشرين الثاني / أكتوبر 2005 استانبول
نزل كراوند جواهر، شيشلي، استانبول

مدير المشروع:

الأستاذ المشارك يوسف صارن أي \ المدير العام للأرشيف التركي

رئيس اللجنة

الأستاذ المشارك مصطفى بوداق \ مساعد المدير العام لأرشيف الدولة

هيئة النشر:

نجلاء بيبوك كرجالي
أدم كون آيدن
دوأمش قندره
عصمت إرك
بايهان حاجي عمر أوغلي
محمد قره بولوط
مصطفى الستيتي

الإشراف : نوران كولتوك
ترتيب الصفحات : يعقوب يلدرم
الغلاف : رفعت فارول

ULUSLARARASI TÜRK
ARŞİVLERİ SEMPOZYUMU
17-19 Kasım 2005, İstanbul
(Tebliğler - Tartışmalar)

INTERNATIONAL SYMPOSIUM
ON TURKISH ARCHIVES
17-19 November 2005, Istanbul
(Presentations & Discussions)

الندوة الدولية للأرشيف التركي
19-17 تشرين الثاني / أكتوبر 2005 استانبول
(محاضرات - مناقشات)

İstanbul 2006

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ	XXI
-------------	-----

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Devlet Arşivleri Genel Müdürü <i>Doç. Dr. Yusuf SARINAY</i>	XXXI
Devlet Bakanı ve Başbakan Yardımcısı <i>Doç. Dr. Abdülatif ŞENER</i>	XXXIII
Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü <i>Prof. Dr. Halil İNALCIK</i>	XXXVI

TEBLİĞLER

I. OTURUM

"Türkiye'de Arşivciliğin Tarihi Gelişimi" <i>Prof. Dr. Atilla ÇETİN</i>	5
"Başbakanlık Devlet Arşivlerinde Yürütülen Faaliyetler ve Belge Fonları" <i>Halilullah ÖZCAN</i>	21
"Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivi" <i>Kani ÖZYER</i>	30
"K.K.T.C Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi'nde Bulunan ve Kayıtları Yapılmış Olan Yazmalar, Defterler(Mutasarrıflık, Evkaf ve Mahkeme-i Şeriyeye), Berat ve Huccetler ile Dosyaların(Evkaf Dairesi: Muhasebe ve Murakabe) Tanıtımı ve Kullanılan Kayıt Yöntemi ile Korunma Şartları" <i>Fatma DOĞAÇ</i>	41
Tartışma	49

II. OTURUM

"Osmanlı Demografî Tarihi ve Osmanlı Arşivleri" <i>Doç. Dr. Oktay ÖZEL</i>	52
"Uluslararası İhtilafların Çözümünde Arşivlerin Rolü" <i>Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR</i>	64
"Moldova Millî Arşiv Kaynaklarına Göre XVIII. Yüzyıl Sonu-XIX. Yüzyıl Başında Besarabya Gagavuzlarının Etnik Tarihi ve Demografik Gelişimi" <i>Dr. Olga RADOVA KARANASTAS</i>	71

"Osmanlı Tapu Defterleri ve Nüfus İstatistikleri Üzerinden Kudüs'te Toprak ve Yerleşim ile İlgili Bir Araştırma (1525-1914)"	
Prof. Dr. Mohammad SALHIEH	78
Tartışma	104

III. OTURUM

"Dünden Bugüne Genelkurmay ATASE Arşivi"	
Dr. Ahmet TETİK	106
"Osmanlı'dan Günümüze Tapu-Kadastro Arşivi ve Tapu Arşiv Otomasyon Projesi (TARBİS)"	
Adnan TORUN	113
"Bulgaristan Devlet Arşiv Sistemi'nde Bulunan Osmanlıca Belgeler"	
Dr. Yordan ZHELEV	122
"Makedonya Cumhuriyeti Arşivi Bünyesinde Muhafaza Edilen Osmanlı Devleti Döneminden Kalmış Arşiv Belgeleri"	
Adnan ŞERİF	134
Tartışma	138

IV. OTURUM

"Osmanlı Millet Sistemi"	
Prof. Dr. İlber ORTAYLI	143
"Osmanlı Arşivleri ve Ermeniler: Van Ermeni İsyanı Örneği"	
Prof. Dr. Justin McCARTHY	149
"Ermeni Sorununda Arşiv Belgelerinin Önemi"	
Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU	177
"Osmanlı Devleti'nde Faaliyet Gösteren Protestan Misyonerlik Kuruluşları ve Arşivleri"	
Doç. Dr. Ömer TURAN	197
Tartışma	213

V. OTURUM

"Etiyopya-Türkiye İlişkileri"	
Zenebework DELELEGN-Elizabeth TEGEGN	215
"Mühimme Defterlerine Göre Osmanlıların 16. Yüzyıl Macaristan Politikası"	
Prof. Dr. Géza DÁVID-Dr. Pál FODOR	219
"Klasik Dönem Osmanlı Siyasî Tarihi ve Osmanlı Arşivleri"	
Prof. Dr. Feridun EMECEN	229
Tartışma	238

VI. OTURUM

"Hukuk Tarihi Açısından Osmanlı Arşivi" Prof. Dr. Ahmet AKGÜNDÜZ	242
"Modern Dönem Osmanlı Bürokrasisi Araştırmalarında Osmanlı Arşivi'nin Yeri" Prof. Dr. Ali AKYILDIZ	260
Tartışma	267

VII. OTURUM

"Osmanlı Deniz Tarihinin Arşiv Kaynakları" Prof. Dr. İdris BOSTAN	273
"Osmanlı Arşivleri: Osmanlı Askerî Yetkinliği ve Etkinliğini Geniş Bir Çerçevede Anlamak İçin Bir Kaynak" Dr. Rhoads MURPHEY	280
"Osmanlı Askeri Teşkilatında Yenileşme Hareketleri Konusunda Yapılacak Çalışmalarda Türk Arşivlerinin Yeri ve Önemi" Dr. Zekeriya TÜRKMEN	289
"Papa Methodij Draginov'un Rodop Bulgarlarının Zorla İslamlaştırıldıkları Konusundaki Rivayeti ve Arşiv Kaynaklarının Kullanımı ve Yararı" Prof. Dr. Machiel KIEL	316
Tartışma	324

VIII. OTURUM

"Romanya Tarihi İçin Türk Arşivlerinin Önemi" Prof. Dr. Mihai MAXIM	326
"Romanya Milli Arşivi'nde Bulunan Belgelere Göre Romen-Türk İlişkileri" Adriana-Laura MIRON	330
"Yunan Tarih Yazımında Türk Arşiv Malzemesi" Prof. Dr. Evangelia BALTA	342
"XIX. ve XX. Yüzyılda Güney Besarabya Bölgesinde Alman Sömürgelerinin Yerleşimi ve Demografik Gelişimi" Dr. Olga RADOVA KARANASTAS - Serghey KAPUSTIN	373
"Zihne Üzerine Bir Araştırma: Kuzey Yunanistan Tarihi İçin Bir Kaynak Olarak Başbakanlık Arşivleri" Prof. Dr. Heath LOWRY	392
Tartışma	411

IX. OTURUM

"Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı ile İlgili Arşiv Kaynakları" Prof. Dr. Stanford J. SHAW	415
--	-----

"XIX. ve XX. Yüzyıllar Kafkasya Araştırmaları ve Osmanlı Arşivi" Doç. Dr. Mustafa BUDAK	421
"Ukrayna Arşivlerinde Türk Tarih Belgeleri" Olga MUZYCHUK	441
"Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında Dostluk ve İşbirliği İlişkileri (1918-1920 Yılları)" Atahan PAşAYEV	451
"Tatar Halkı ve Diğer İdil (Volga) Boyu Halklarının Tarihini Öğrenmede Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerinin Önemi" Danil İBRAHİMOV	463
Tartışma	470

X. OTURUM

"Bosna-Hersek Arřivlerindeki Osmanlı Dönemine Ait Arřiv Malzemesinin Gözden Geçirilmesi" Sejda lija GUřİĆ	475
"Bosna-Hersek Tarihinin Anlařılmasında Osmanlı Arřivlerinin Önemi" Aladin HUřİĆ	486
"şarkiyat Enstitüsü Arşivi'ndeki Osmanlı Dönemine Ait Belgeler" Dr. Behija ZLATAR	495
"Osmanlı İdaresi Altında Kosova Sahasında Oluşturulan Arşiv Hazinesi" Refike SULÇEVSI	500
Tartışma	505

XI. OTURUM

"şam Tarihi Belgeler Müdürlüğü'ndeki Osmanlı Belgeleri" Dr. Mohammad Ghassan OBEID	510
"Körfez Ülkeleri Tarihi İçin Osmanlı Arşivlerinin Yeri ve Önemi" Prof. Dr. Zekeriya KURşUN	532
"Osmanlı Arşivleri Bakımından Irak Tarihi ile İlgili Çalışmalar" Prof. Dr. Gökhan ÇETİNSAYA	541
"Suudi Arabistan'da Osmanlı Belgeleri, Belge Toplama ve Tercüme Hususunda Kral Abdülaziz Vakfı'nın Deneyimi" Dr. Fahd Bin Abdullah AL-SEMMARY	546
"Türk Arşivlerinin Libya Tarihi İçin Önemi" Dr. Mohammad Tahir AL-CERRARI	555
Tartışma	561

XII. OTURUM

"XVI. Asrın İkinci Yarısına Ait Cezayir, Tunus ve Trablus Eyaletleri Mühimme Defterlerinin Bölge Tarihi İçin Önemi" Prof. Dr. Abdülcelil TEMİMİ	568
"Tunus Milli Arşivi'ndeki Osmanlı Dönemine Ait Belgeler (1574-1881)" Dr. Hedi JALLAB	580
"Türk Kütüphanelerinde Bulunan Arapça El Yazmaları : Örnek Olarak Köprülü Kütüphanesi" Dr. Mohammad HOWAR-Dr. Hulud ELAMUŞ	589
"Mısır Arşivlerinde Bulunan Osmanlı Dönemi Kaynakları" Prof. Dr. Mohammad Saber ARAB	594
"Osmanlı Belgelerinin Araştırılmasında Milli Arşiv Merkezi ve Tecrübesi" Fuad AL-SHAMI	605
Tartışma	612
EKLER	615

CONTENTS

PROLOGUE	XXI
-----------------------	-----

OPENING SPEECHES

General Director of State Archives <i>Assoc. Prof. Yusuf SARINAY</i>	XXXI
State Minister and Deputy Prime Minister <i>Assoc. Prof. Abdüllatif ŞENER</i>	XXXIII
Bilkent University Department of History <i>Prof. Dr. Halil İNALCIK</i>	XXXVI

PRESENTATIONS

SESSION I

"Historical Development of Archival Science in Turkey" <i>Prof. Dr. Atilla ÇETİN</i>	5
"Activities and Archival Funds of the Prime Ministry General Directorate of State Archives" <i>Halilullah ÖZCAN</i>	21
"Foundation Registers Archives at the General Directorate of Foundations" <i>Kani ÖZYER</i>	30
"Introduction to the National Archives and Research Department of TRNC and Ottoman Period Records" <i>Fatma DOĞAÇ</i>	41
Discussion	49

SESSION II

"Ottoman Demographic History and Ottoman Archives" <i>Assoc. Prof. Oktay ÖZEL</i>	52
"Importance of Archives in Solving International Disputes" <i>Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR</i>	64
"Ethnic History and Demographic Development of Gagauz Nation of Bessarabia at the End of the 18 th Century and at the Beginning of the 19 th Century According to the Sources of Moldovian National Archives" <i>Dr. Olga RADOVA KARANASTAS</i>	71

"A Search on Territory and Settling in Jerusalem Through the Ottoman Title Registers and Population Statistics (1525-1914)"	
Prof. Dr. Mohammad SALHIEH	78
Discussion.....	104

SESSION III

"Turkish General Staff ATASE Archives From Past to Present"	
Dr. Ahmet TETIK	106
"Archives of Land Registry and Cadastre from Ottoman Period up to Today and the Land Registry Automation Project (TARBIS)"	
Adnan TORUN	113
"Ottoman Turkish Records in Bulgarian State Archives System"	
Dr. Yordan ZHELEV	122
"Archival Records Pertaining to the Ottoman Period Kept in the Archives of the Republic of Macedonia"	
Adnan ŞERİF	134
Discussion.....	138

SESSION IV

"Ottoman Millet System"	
Prof. Dr. İlber ORTAYLI	143
"Ottoman Archives and the Armenians, with Special Reference to the Armenian Rebellion at Van"	
Prof. Dr. Justin McCARTHY	149
"Importance of the Archival Documents in the Armenian Question"	
Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU	177
"Protestant Missionary Organizations in the Ottoman Empire and Their Archives"	
Assoc. Prof. Ömer TURAN	197
Discussion.....	213

SESSION V

"Ethio – Turkish Relations"	
Zenebework DELELEGN-Elizabeth TEGEGN	215
"16 th Century Ottoman Policy on Hungary According to Mühimme Registers"	
Prof. Dr. Géza DAVID-Dr. Pál FODOR	219
"Classical Age Ottoman Political History and the Ottoman Archives"	
Prof. Dr. Feridun EMECEN	229
Discussion.....	238

SESSION VI

"Ottoman Archives Regarding History of Law"	
Prof. Dr. Ahmet AKGÜNDÜZ	242
"Place of the Ottoman Archives on Studies Concerning Modern Age Ottoman Bureaucracy"	
Prof. Dr. Ali AKYILDIZ	260
Discussion.....	267

SESSION VII

"Archival Sources of the Ottoman Naval History"	
Prof. Dr. İdris BOSTAN	273
"The Ottoman Archives: A Source For Understanding Ottoman Military Proficiency and Efficiency in Its Broader Context"	
Dr. Rhoads MURPHEY	280
"Role and Importance of Turkish Archives on Studies Regarding Renovation Movements in Ottoman Military Organizations"	
Dr. Zekeriya TÜRKMEN	289
"The Account of Pope Methodij Draginov on the Forced Conversion of the Bulgarians of the Rhodope to Islam and the Use and Usefulness of Archival Sources"	
Prof. Dr. Machiel KIEL	316
Discussion.....	324

SESSION VIII

"Importance of the Turkish Archives for the History of Romania"	
Prof. Dr. Mihai MAXIM	326
"The Romanian-Turkish Relationships Reflected in Documents Belonging to Romania's National Archives"	
Adriana-Laura MIRON	330
"Turkish Archival Material in Greek Historiography"	
Prof. Dr. Evangelia BALTA	342
"Concerning the Settling of German Colonists in the Southern Besarabia and Their Demographic Development in the 19 th –20 th Centuries"	
Dr. Olga RADOVA KARANASTAS - Serghey KAPUSTIN	373
"Searching For Zihne: The Başbakanlık Arşivleri as a Source For the History of Northern Greece"	
Prof. Dr. Heath LOWRY	392
Discussion.....	411

SESSION IX

"Archival Sources on the Ottoman Empire in World War I" Prof. Dr. Stanford J. SHAW	415
"The 19 th and 20 th Centuries Caucasian Studies and the Ottoman Archives" Assoc. Prof. Mustafa BUDAK	421
"Turkish Historical Documents in the Archives of Ukraine" Olga MUZYCHUK	441
"Friendship and Cooperation Relations Between the Ottoman Empire and the Republic of Azerbaijan (1918-1920)" Atahan PAŞAYEV	451
"Importance of the Documents of Prime Ministry Ottoman Archives for Learning the History of Tatars and of the Other Volga River Peoples" Danil IBRAHIMOV	463
Discussion	470

SESSION X

"Review of the Holdings and Collections of Records from the Ottoman Period in the Bosnia and Herzegovina Archives" Sejidalija GUŠIĆ	475
"The Importance of Ottoman Archives in the Study of History of Bosnia-Herzegovina" Aladin HUŠIĆ	486
"Ottoman Period Records in the Archives of the Oriental Institute" Dr. Behija ZLATAR	495
"Archival Treasure Accumulated in Kosovo Under the Ottoman Administration" Refike SULÇEVSI	500
Discussion	505

SESSION XI

"Ottoman Documents in the Directorate of Historical Documents in Damascus" Dr. Mohammad Ghassan OBEID	510
"Role and Importance of the Ottoman Archives for the History of the Gulf Countries" Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN	532
"Ottoman Archives Regarding Studies on the History of Iraq" Prof. Dr. Gökhan ÇETİNSAYA	541
"Ottoman Documents in Saudi Arabia and Experience of King Abdulaziz Foundation on Gathering and Translation" Dr. Fahd Bin Abdullah AL-SEMMARY	546
"Importance of Turkish Archives Regarding the History of Libya" Dr. Mohammad Tahir AL-CERRARI	555
Discussion	561

SESSION XII

"Importance of the Muhimme Registers of Algeria, Tunisia and Libya Belonging to the Second Half of the 16 th Century for the History of the Region"	
Prof. Dr. Abdulcelil TEMIMI	568
"Documents During Ottoman Period in National Archives of Tunisia (1574-1881)"	
Dr. Hedi JALLAB	580
"Arabic Manuscripts in the Turkish Libraries Case Study : Köprülü Library"	
Dr. Mohammad HOWAR-Dr. Hulud ELAMUŞ	589
"Sources Concerning the Ottoman Era in the Egyptian Archives"	
Prof. Dr. Mohammad Saber ARAB	594
"National Archives of Yemen and its Experience in Research of Ottoman Documents"	
Fuad Al-SHAMI	605
Discussion.....	612
APPENDIX	615

المحتويات

XXI.....	المقدمة
----------	---------

الكلمات الافتتاحية

XXXI.....	المدير العام لأرشيف الدولة الأستاذ المشارك يوسف صارن أي
XXXIII.....	وزير الدولة ونائب رئيس الوزراء الأستاذ المشارك عبد اللطيف شنار
XXXVI.....	رئيس قسم التاريخ في جامعة بلكنت البروفيسور الدكتور خليل إنالجيك

المحاضرات

الجلسة الأولى

5.....	"التطور التاريخي لعلم الأرشيف في تركيا" البروفيسور الدكتور أتيل تشيتين
21.....	"الجهود المبذولة في أرشيف الدولة التابع لرئاسة الوزراء وعملية تصنيف الوثائق" خليل الله أوزجان
30.....	"أرشيف قيود الأوقاف التابع للإدارة العامة للأوقاف" كاني أوزيار
41.....	"المخطوطات الموجودة في إدارة البحوث والأرشيف الوطني بجمهورية قبرص الشمالية والتعريف بالدفاتر (متصرفيات، الأوقاف والمحكمة الشرعية) والتعريف كذلك بالبرات والحجج والملفات (إدارة الأوقاف: المحاسبة والمراقبة) وطرق استخدام القيودات وشروط صيانتها" فاطمة دوغاتش
49.....	نقاش

الجلسة الثانية

52.....	"التاريخ الديمغرافي للدولة العثمانية والأرشيف العثماني" الأستاذ المشارك أوكطاي أوزال
64.....	"دور الأرشيف في حل النزاعات الدولية" البروفيسور الدكتور حكمت أوزدمير

- "التاريخ العرقي لغاغاوز باصاربيا في نهاية القرن الثامن عشر وبداية القرن التاسع عشر والتطور الديمغرافي
لهم على ضوء وثائق الأرشفة الوطني المولدوفي"
71 ..... الدكتور أولكا رادوفا كاراناستاس
- "القدس ، الأرض والسكان دراسة في الوثائق العثمانية من خلال السجلات العثمانية دفاتر الطابو
ودفاتر إحصاء النفوس (1525 – 1914) م"
78 ..... البروفيسور الدكتور محمد صالحية
- 104 ..... نقاش

الجلسة الثالثة

- "أرشفة رئاسة أركان أتاسة بين الأمس واليوم"
106 ..... الدكتور أحمد تتيك
- "أرشفة الطابو – كداسترو من الدولة العثمانية إلى اليوم ومشروع تشغيل أرشفة الطابو آليا (طربيس)"
113 ..... عدنان طورون
- "الوثائق العثمانية في أرشفة الدولة ببلغاريا"
122 ..... الدكتور يوردان زهالاف
- "الوثائق الأرشفية التي تمت المحافظة عليها منذ عهد الدولة العثمانية في إدارة أرشفة الجمهورية
المقدونية"
134 ..... عدنان شريف
- 138 ..... نقاش

الجلسة الرابعة

- "نظام الملل عند العثمانيين"
143 ..... البروفيسور الدكتور إلبار أورطابلي
- "الأرشفة العثمانية والأرمن: مثال التمرد الأرمني في فان"
14٩ ..... البروفيسور الدكتور جوستين ماك كارتني
- "أهمية الوثائق الأرشفية في قضية الأرمنية"
1٧٧ ..... البروفيسور الدكتور يوسف حلاج أوغلي
- "نشاطات الجمعيات التنشيرية المسيحية في الدولة العثمانية والأرشفة المتعلقة بهم"
١٩٧ ..... الأستاذ المشارك عمر طوران
- 21٣ ..... نقاش

الجلسة الخامسة

- "العلاقات الإثيوبية التركية"
2١٥ ..... زنب وورك دلالاق – إليزابيت تاكان

٢١٩	"السياسة العثمانية في المجر في القرن السادس عشر من خلال دفاتر المهمة"
٢٢٩	البروفيسور الدكتور كزا دافيد والدكتور بال فودور
٢٣٨	"التاريخ السياسي العثماني في الفترة الكلاسيكية والأرشيف العثماني"
٢٣٨	البروفيسور الدكتور فريدون أمجن
٢٣٨	نقاش

الجلسة السادسة

٢٤٢	"التاريخ العثماني من وجهة نظر التاريخ القانوني"
٢٤٢	البروفيسور الدكتور أحمد أق كوندوز
٢٦٠	"أهمية الأرشيف العثماني في الأبحاث المتعلقة بالإدارة العثمانية في الفترة الحديثة"
٢٦٧	البروفيسور الدكتور علي أق يلدر
٢٦٧	نقاش

الجلسة السابعة

٢٧٣	"المصادر الأرشيفية للتاريخ البحري العثماني"
٢٨٠	البروفيسور الدكتور إدريس بوسطن
٢٨٠	"الأرشيف العثماني من ناحية التكنولوجيا العسكرية العثمانية"
٢٨٩	الدكتور رودس مورفاي
٣١٦	"مكانة الأرشيف التركي وأهميته في الجهود المتعلقة بالبحث في حركة تجديد التشكيلات العسكرية العثمانية"
٣٢٤	الدكتور زكريا تركمان
٣٢٤	"إدعاء البابا متوديج دراقتو في إكراه بلغار رودوب في دخولهم إلى الإسلام و استخدام الوثائق الأرشيفية و فائدتها في ذلك"
٣٢٤	البروفيسور الدكتور مايكيل كيل
٣٢٤	نقاش

الجلسة الثامنة

٣٢٦	"أهمية الأرشيف التركي في موضوع التاريخ الروماني"
٣٣٠	البروفيسور الدكتور ميهاي ماكسيم
٣٣٠	"العلاقات الرومانية التركية في ضوء وثائق الأرشيف الروماني"
٣٤٢	أدريانا- لورا ميرون
٣٤٢	"الوثائق العثمانية في موضوع كتابة التاريخ اليوناني"
٣٤٢	البروفيسور الدكتورة إيفانكيليا بالط

"الوضع السكاني أثناء الاحتلال ألمانيا لجنوب باصاربيا في القرنين التاسع عشر والعشرين والتطور الديمغرافي"	
الدكتور أولكا رادوفا كاراناستاس - سركاي كابوستين	٣٧٣
"دراسة حول زهنة وأرشيف رئاسة الوزراء كمصدر لتاريخ اليونان الشمالي"	
البروفيسور الدكتور هيث لوري	٣٩٢
نقاش	٤١١

الجلسة التاسعة

"الأرشيف التركي مصدرا من مصادر الحرب العالمية الأولى"	
البروفيسور الدكتور ستانفورد شاو	٤١٥
"البحوث المتعلقة بالقوقاز في القرنين التاسع عشر والعشرين وأهمية الأرشيف العثماني"	
الأستاذ المشارك مصطفى بوداق	٤٢١
"وثائق التاريخ التركي في الأرشيف الأوكراني"	
أولكا موزوتشوك	٤٤١
"علاقة الصداقة والتعاون بين الدولة العثمانية وجمهورية أذربيجان (١٩١٨-١٩٢٠)"	
أطاهان باشايف	٤٥١
"أهمية الأرشيف العثماني التابع لرئاسة الوزراء في معرفة تاريخ شعوب التاتار وشعوب الفولكا"	
دانييل إبراهيموف	٤٦٣
نقاش	٤٧٠

الجلسة العاشرة

"نظرة على وثائق الأرشيف المتعلقة بالفترة العثمانية في أرشيف البوسنة والهرسك"	
سجدليجا كوسيتش	٤٧٥
"أهمية الأرشيف العثماني في البحوث المتعلقة بتاريخ البوسنة والهرسك"	
علاء الدين هوسيتش	٤٨٦
"الوثائق الموجودة في أرشيف معهد الدراسات الشرقية التي تتعلق بالفترة العثمانية"	
الدكتورة بهيجة زلاطار	٤٩٥
"خزينة الأرشيف التي تكونت في كوسوفا في ظل الإدارة العثمانية"	
رفيعة سولتشفسي	٥٠٠
نقاش	٥٠٥

الجلسة الحادية عشرة

"الوثائق العثمانية في مركز الوثائق التاريخية بدمشق"	
الدكتور محمد غسان عبيد	٥١٠

٥٣٢	"مكانة الأرشييف العثماني وأهميته في تاريخ دول الخليج"
	البروفيسور الدكتور زكريا قورشون
٥٤١	"الأبحاث المتعلقة بتاريخ العراق في ضوء الأرشييف التركي"
	البروفيسور الدكتور كوكهان تشيتين صايا
٥٤٦	"الوثائق العثمانية في المملكة العربية السعودية تجربة دار الملك عبدالعزيز بين الجمع والترجمة"
	الدكتور فهد بن عبد الله السماري
٥٥٥	"أهمية الأرشييف العثماني والخصوصية الليبية"
	الدكتور محمد طاهر الجراري
٥٦١	نقاش

الجلسة الثانية عشرة

٥٦٨	"أهمية المهمة دفترى لإيالات الجزائر وتونس وطرابلس في النصف الثاني من القرن ١٦"
	البروفيسور الدكتور عبد الجليل التميمي
٥٨٠	"حول وثائق الفترة العثمانية بالأرشييف الوطني التونسي 1574 – 1881"
	الدكتور الهادي جلاب
٥٨٩	"المخطوطات العربية في تركيا مكتبة كوبرلي نموذجاً"
	الدكتور محمد هوار- الدكتور خلود العموش
٥٩٤	"مصادر العصر العثماني في دار الوثائق المصرية"
	البروفيسور الدكتور محمد صابر عرب
٦٠٥	"المركز الوطني للوثائق وتجربته في البحث عن الوثائق العثمانية"
	فؤاد الشامي
61٢	نقاش
615	ملاحق

ÖNSÖZ
PROLOGUE
المقدمة

ÖNSÖZ

Geçmişe ait olayların, yaşananların, birikim ve tecrübelerin tanığı olan yazılı belgeler, bize tarihi anlatır. Bu yazılı malzemenin korunması ve belli bir yerde saklanması ile ortaya çıkan arşivler, tarihin en önemli tanıklarıdır.

Küçük bir uç beyliğinden büyük bir imparatorluğa dönüşen Osmanlıların yayıldıkları coğrafi alanın büyüklüğü ve devlet olarak var oldukları zamanın yüzyıllarla ifade edilebilecek kadar uzun bir zaman dilimini kapsamı sebebiyle arkasında bıraktığı arşivlik malzeme, oldukça fazla ve bir o kadar da önemlidir.

Bilindiği gibi, sadece Türkiye Cumhuriyeti'nin değil; Avrupa ve Balkan ülkelerinin, Güney Rusya, Ortadoğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin en az birkaç yüzyıllık tarihinin temel kaynaklarından birisi de Osmanlı Arşivleridir. Bu gün bu arşiv, Akdeniz ülkeleri ve Avrupa tarihi için de önemli arşivlerdendir. Bu nedenle Osmanlı Arşiv belgeleri, "millî" olmanın yanı sıra "milletlerarası" özellikler de taşımaktadır. Dolayısıyla, bahis konusu ülkeler, kendi kültürlerini ve geçmişlerini bizim yazılı belgelerimizden takip etmek zorundadırlar. Çünkü belge dili sade, taraflı yargılardan uzak ve objektiftir. Bu belgeler, tarihi en doğru şekilde bize sunarken üstlerine düşen ağır sorumluluğu da hakkıyla yerine getirirler. Yeter ki biz belgelerin dilinden anlayalım ve onların anlattıklarına sadık kalarak tarihi yazalım.

Yukarıda da değindiğimiz gibi, bu bölgelerde Osmanlı Devleti'nin idaresinden sonra kurulan devletlerin tarihleri ile ilgili olarak, Osmanlı Arşivi'ne dayanmadan yapılacak çalışmalar netice itibarıyla eksik kalacaktır.

Bugün dünyada, gerek devletler ve gerekse şahıslar arasındaki ihtilafların çözümünde de başvurulacak kaynakların başında arşivler gelir. Nitekim bu coğrafyada yer alan ülkeler arasında ortaya çıkan ihtilaflar, arşivlerimizdeki belgeler sayesinde çözüme kavuşturulmuştur. Bu nedenle arşivler, sadece tarihçilerin değil; kişisel hakların ispatı ile hukukî, kültürel, sosyal, iktisadî ve psikolojik ve dinî alanlarda araştırma yapacakların da başvuracakları önemli kaynaklardır.

Arşiv gibi bir hazineye sahip olan Osmanlı Devleti'nin, kuruluşundan itibaren kâğıda ayrı bir önem vermesi ve yazılı kâğıdı imha etmeyerek saklayıp, koruması sebebiyle, teşkilat ve müesseseler açısından dönemin en mükemmel devletlerinden biri olmuştur. Bu itibarla Osmanlı Devleti, öneminden dolayı arşive "Hazine-i Evrak" ismini vermiş ve titizlikle koruyarak bugüne ulaşmasını sağlamıştır. Biz de aynı bilinç ve sorumluluk içerisinde, bu arşivleri koruyarak gelecek nesillere aktarmayı görev addetmekteyiz.

Uluslararası önemdeki bu zengin mirası devralan Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, modern arşivciliğin olmazsa olmazı olan tam açıklık prensibini temel ilke olarak benimsemiştir. Genel Müdürlüğümüz, Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivi'ndeki mevcut belgelerin, otomasyon ve dijital ortama aktarılması projeleri ile üzerine düşen görevi yerine getirmeye çalışmaktadır.

Türk Arşivleri taşıdığı bu önemden dolayı; ilk olarak 17-19 Kasım 2005 tarihleri arasında düzenlenen "Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu" ile pek çok ülke tarihçisini ve arşiv uzmanını bir araya getirmiştir. Yine Genel Müdürlüğümüz, arşivcilik konusunda uluslararası işbirliğine ve bilimsel anlayışa verdiği önemin bir göstergesi olarak bu sempozyumla, arşiv-tarih ilişkisinin Osmanlı arşiv belgeleri bağlamında pekiştirilmesine öncülük etmiştir. Böylelikle, dünya tarihinin objektif bir şekilde yazılarak aydınlatılmasına zemin hazırlanmıştır.

Yirmi iki ülkeden katılan bilim adamları, sempozyumda elli bir tebliğ sunmuştur. Sempozyumda sunulan tebliğler ve oturum sonlarında yapılan tartışmalar çözümlenerek yayına hazırlanmıştır.

Çok sayıda bilim adamının bir araya gelip, çalışmalarını bizlerle paylaşması ile hem tarihçiler ve arşivler arasında bir iletişim kurulmuş, hem de yapılan görüşmelerle yeni açılımlar elde edilmiştir.

Adı geçen coğrafyada yaşayan devletlerin, davetimize icabet etmeleri ve ellerindeki mevcut birikimi paylaşmaları, bizler için de ayrı bir önem taşımaktadır. Bu sebeple, "Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu"na katılan bilim adamlarına teşekkür ediyor ve bu alandaki işbirliğinin devam edeceğini ümit ediyorum.

Ayrıca bu sempozyumda görev alan ve bu eserin oluşmasında emeği geçen tüm personelimize de katkılarından dolayı teşekkür ediyorum.

Saygılarımla.

Doç. Dr. Yusuf SARINAY
Devlet Arşivleri Genel Müdürü

PROLOGUE

Written documents tell us about history, as they are the witnesses of events, livelihoods, accumulation and experiences belonging to past. Hence, archives, coming into being through protection and preservation of these written material have been major witness of history.

The Ottomans, developed from a principality into an empire, left a good deal of archival material huge not only in number but also in importance, as they ruled over an enormously vast area for centuries.

As known, Ottoman Archives are one of the basic sources for the history of some centuries not only of Republic of Turkey but also of European and Balkan, South Russian, the Middle Eastern, the Levant and the North African countries. These countries need to search at the Ottoman archives for investigation of their culture and history. For this reason, in addition to being national, the Ottoman archival documents possess an “international” character.

As already touched upon, on the regions in question, any study relating to the history of the post-Ottoman countries shall inevitably be lacking without searching on the documents in the Ottoman archives.

Moreover, in the present world, the archives are the premier source for resolution of disputes among the states or individuals. To illustrate, some of the disputes arose in the above-mentioned geography came to solution thanks to the documents in our archives. With the result that, the archives are an important source not only for the historians but also for researchers studying legal, cultural, social, economic, political and religious areas, and for affirmation of individual rights.

The Ottoman Empire considered paper important from its very beginning and preserved the written document instead of annihilating them that let the Empire to be among the prominent powers of its age in terms of organization and establishment. It is for this reason that the Empire called the archives “Hazine-i Evrak” (ie. The Archival Treasury) to stress its importance and managed them to reach the present time by sensitive preservation. With the same consciousness and responsibility, we, too, consider protection of the archives and transferring them to the next generation as our mission.

Having succeeded this rich heritage, the General Directorate of State Archives has seriously taken up the principle of exact opening as its chief object.

The General Directorate has been trying to complete its mission through the projects of automation and digitalization of the present documents in the Ottoman and the Republican Archives.

With the above-mentioned importance of the Turkish archives in mind, the General Directorate achieved the gathering of historians and archive experts from different countries thanks to the “International Symposium on Turkish Archives” which was organized on November 17-19, 2005, as the first time. Equally important, the General Directorate has pioneered strengthening of relation between archives and history on the example of Ottoman Archives, indicating the importance we give to international cooperation and scientific understanding on the field of archives. With the result that, the symposium prepared the way for enlightening of the world history by means of an objective writing.

During the symposium, fifty one papers were presented by the scholars from twenty two different countries. These papers and analysis of the post-session discussions have been prepared for publication.

Gathering of a number of scholars and sharing their works with us provided communication among the historians and archivists, and by means of the conversations made during the symposium new openings became possible.

Joining the countries of above-mentioned geography to our invitation and sharing their experience with us are of particular importance to us. I give my thanks to the scholars for their participation into the “International Symposium on Turkish Archives” and hope continuation of cooperation on this field.

Lastly, my thanks to all the staff that were entrusted with the symposium and did their best in preparation of this work.

Assoc. Prof. Yusuf SARINAY
General Director of State Archives

المقدمة

إن الوثائق المدونة التي هي شواهد للأحداث التاريخية والحوادث الماضية والتجارب المعاشة، تحكي لنا التاريخ. ودور الأرشيف التي ظهرت؛ للحفاظ على تلك المواد المكتوبة في أماكن معينة، من أهم شواهد التاريخ.

والمواد الأرشفية التي تركها العثمانيون – الذين تحولوا من إمارة حدودية صغيرة إلى إمبراطورية عظيمة قد احتوت على وثائق تاريخية كثيرة ومهمة؛ بسبب كبر المساحة الجغرافية التي شغلها الدولة العثمانية من جهة، وامتداد ذلك الحكم لفترة زمنية طويلة تقدر بعدة قرون من جهة أخرى.

وكما هو معلوم فإن دور الأرشيف العثمانية لا تعدّ إحدى أهم المصادر التاريخية للجمهورية التركية؛ بل هو كذلك مصدر مهم وأساسي لتاريخ أوروبا ودول البلقان وروسيا الجنوبية ودول الشرق الأوسط وشمال إفريقيا أيضاً. كما أن هذه الأرشيفات اليوم من أهم دور الأرشيف لتاريخ دول البحر الأبيض المتوسط ودول أوروبا. ولهذا السبب فإن وثائق الأرشيف العثماني بقدر ما هي وثائق "وطنية" فإنها تحمل صفة العالمية. ولذلك فإن الدول المذكورة بحاجة إلى وثائقنا التاريخية المدونة؛ لمتابعة تاريخها وثقافتها؛ لأن لغة الوثائق سهلة وموضوعية وبعيدة عن التحيز. وفي الوقت الذي تقدم لنا فيه هذه الوثائق التاريخ بالوضع الصحيح، فإنها تقوم بالمسؤولية التاريخية الملقاة على عاتقها أيضاً. بشرط أن نفهم لغة تلك الوثائق، وأن نكتب التاريخ في ضوءها بصدق.

وكما أسلفنا فيما سبق فإن الدول التي قامت بعد أن شهدت الإدارة العثمانية إذا شرعت في تدوين أبحاث تاريخها بمعزل عن وثائق الأرشيف العثماني، فإن تلك الأبحاث ستبقى ناقصة ومبتورة من حيث النتائج.

كما أن دور الأرشيف اليوم تعد المصادر الأساسية التي يحتكم إليها في حل النزاعات، سواء الدولية أو الشخصية. وقد حلت الخلافات التي نشبت بين بعض دول المنطقة من خلال الوثائق الموجودة في دورنا الأرشفية. ولذلك فإن دور الأرشيف ليست المصادر التاريخية للمؤرخين فحسب؛ بل هي مصادر مهمة كذلك لإثبات الحقوق الشخصية، كما هي من

المصادر المهمة للباحثين في أبحاثهم الدينية والثقافية والحقوقية والاقتصادية والاجتماعية والنفسية.

وبسبب الاهتمام الذي أولته الدولة العثمانية منذ نشأتها بالورق، واحتفاظها للأوراق المكتوبة دون إتلافها، فإنها أصبحت أهم دول ذلك العهد من حيث التشكيلات والمؤسسات. ولذلك فإنها أطلقت اسم "خزينة الأوراق" على الأرشيف، وحافظت عليها بحرص شديد؛ حتى وصلت إلينا سالمة. وانطلاقاً من ذلك الحس والمسؤولية نعدّ الحفاظ عليها ونقلها إلى الأجيال القادمة واجباً علينا.

وقد اختارت الإدارة العامة لأرشيفات الدولة التركية - التي استلمت هذا التراث العالمي الثر - الانفتاح الكامل مبدأها الأساسي في التعامل مع الوثائق، انطلاقاً من مبدأ الأرشفة الحديثة. وتحاول إدارتنا العامة القيام بمشروع نقل الوثائق الموجودة في الأرشيف العثماني وأرشيف الجمهورية إلى النظام المرئي والرقمي.

وبناءً على الأهمية التي تحملها دور الأرشيف التركية، فإن إدارتنا العامة قد قامت ولأول مرة بتنظيم "الندوة العالمية للأرشيفات التركية" في الفترة من 17-19 نوفمبر 2005م، وبذلك فإنها جمعت العديد من مؤرخي دول العالم وخبراء الأرشيف ووفرت لهم لقاءً عالمياً. كما أن إدارتنا العامة ومبادرة منها للأهمية التي توليها للأرشفة والتعاون العالمي، قد أكدت ريادتها - من خلال هذه الندوة - للعلاقة الثنائية بين الأرشيف والتاريخ في ضوء وثائق الأرشيف العثماني. وبذلك فقد مهدت لتدوين تاريخ العالم بنظرة موضوعية.

وقد شارك العلماء من سبع وعشرين دولة، وقدموا في الندوة اثنين وخمسين بحثاً. وقد أعدت تلك البحوث والمناقشات التي جرت حولها للنشر.

كما أن التقاء العديد من العلماء في هذه الندوة، ومشاركتهم الفعالة معنا قد ساعد على توفير مناخ مشترك بين المؤرخين وخبراء الأرشيف، كما ساعد على نشأة آفاق علمية جديدة.

والحقيقة أن استجابة الباحثين في دول الجغرافيا المذكورة لدعوتنا إلى هذه الندوة، وإسهامهم في تقاسم خبرتهم، يحمل في طيه أهمية كبيرة. ولذلك فإننا نشكر الباحثين الذين شاركوا في "الندوة العالمية للأرشيفات التركية"، ونأمل استمرار التعاون المشترك في هذا الصدد.

ونشكر كافة العاملين ممن أسهموا في تنظيم هذه الندوة، كما نشكر كافة موظفينا الذين بذلوا جهودهم في إعداد هذا العمل.
مع خالص تقديرنا.

الأستاذ المشارك يوسف صارين أي
المدير العام لأرشيفات الدولة

AÇILIŞ KONUŞMALARI
OPENING SPEECHES
الكلمات الافتتاحية

Sayın başbakan yardımcım, sayın valim, değerli bilim insanları ve arşivciler, kıymetli misafirler ve medyanın temsilcileri;

Öncelikle Genel Müdürlüğümüz tarafından düzenlenen "Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu"na hoş geldiniz diyor, hepinize teşekkürleriniz ve katkılarınızdan dolayı şükranlarımı sunarak konuşmama başlamak istiyorum.

Devlet ve millet varlığının hafızası niteliğinde olan arşivler, tarih kaynakları arasında gerçeği en objektif bir şekilde yansıtan otantik belgeler olmasından dolayı arşivsiz tarih bilimi düşünülemez. Bu sebeple, tarih araştırmalarında biz arşivcilere önemli görev ve sorumluluklar düşmektedir.

Köklü bir tarihe ve zengin kültüre sahip olan Türkiye, Osmanlı Devleti'nden devralınan büyük mirasla dünyanın en zengin arşiv potansiyeline sahip sayılı ülkelerden birisi durumundadır. Bugün bu arşivler; Genelkurmay ATASE Başkanlığı, Vakıflar ve Tapu-Kadastro Genel Müdürlükleri ile Topkapı Sarayı ve bazı müzeler ile Osmanlı coğrafyasında yer alan çeşitli ülkelerin yanı sıra, % 90 oranında, Osmanlı Devleti'nin resmî yazışmaları, merkez teşkilatının belge ve defter serileri, İstanbul'da Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne bağlı Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nın yanı sıra, Ankara'da faaliyetlerini sürdüren Cumhuriyet Arşivi ve Dökümantasyon Daire Başkanlıklarından meydana gelmektedir. Dolayısıyla Genel Müdürlüğümüz Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri ile birlikte değerlendirildiğinde, ortalama 700 yıllık bir tarihe ve kültürel birikime sahip bulunmakta ve Osmanlı Arşivlerimiz hitap ettiği coğrafya ve zenginlik açısından millî olmanın yanı sıra, milletlerarası bir özellik taşımakta ve dünya kültür tarihçiliğinde önemli bir yere sahip bulunmaktadır. Ayrıca kişisel hakların ispatı ve bazı uluslararası ihtilaflarda hâlâ başvurulana bir arşiv olması sebebiyle, adeta yaşayan bir tarihin sessiz şahitleri durumundadır.

Takdir edileceği gibi, böylesine zengin olan Türk Arşivlerinde araştırma yapılmadan yazılacak bir bölge ve dünya tarihinde önemli eksiklikler olacaktır. Bunun bilincinde olan Genel Müdürlüğümüzce arşivlerimizdeki belgeleri Türk ve dünya ilim aleminin hizmetine en iyi ve hızlı bir şekilde sunmak amacıyla, modern arşivciliğin ortak ilkesi olan tam açıklık prensibi, arşivimizin temel ilkesi haline getirilmiş, tasnifi tamamlanan belgeler hiçbir kısıtlamaya tabi tutulmadan araştırmacılara açılmıştır. Araştırma hizmetleri mevzuatımız yeniden düzenlenerek, belgeye ve bilgiye ulaşmadaki bürokratik engel-

ler ortadan kaldırılmıştır. Osmanlı ve Cumhuriyet Arşivi otomasyon ve belgelerin elektronik ortama aktarılması projesi gerçekleştirilmiş ve hâlâ da geliştirilerek, belge fonları dijital ortama aktarılmaktadır. Yine dünya bilim çevrelerine kolaylık sağlamak amacıyla internette belge kataloglarımız yayınlanmaya başlamıştır.

2004 yılından itibaren de dijital ortama aktarılan belgeler, bilgisayar ortamında araştırmacılara sunulmaya başlanmıştır. Ayrıca Genel Müdürlüğümüz, iş ve işlemlerde belirli standartlar getirerek verdiği hizmetlerin verimini ve kalitesini yükseltmek amacıyla, 2004 yılı sonunda, ISO-EN 9000 TSE Kalite Yönetim Sistemi Belgesi almıştır. Hedefimiz kısa zamanda verilen hizmetler açısından arşivimizi gelişmiş ülke arşivleri ile rekabet edecek seviyeye getirmektir.

Arşivimizin kolay ve rahat ulaşılabilir bir arşiv haline getirilmesine paralel olarak, Türk ve yabancı araştırmacıların arşivimize olan ilgisi artmış, Osmanlı tarihi araştırmalarında bir artış olmuştur. Nitekim bugüne kadar 80 farklı ülkeye mensup araştırmacı, arşivimizde araştırmalarını yapmış ve yapmaya da devam etmektedir.

Genel Müdürlüğümüzün bu başarılı çalışmalarını yürüten değerli mesai arkadaşlarıma ve başta yatırımlar olmak üzere, çalışmalarımıza her türlü yardım ve desteği sağlayan hükümetimize huzurlarınızda teşekkürü bir borç bilirim. Bilindiği gibi arşivler bütün sosyal ve insanî bilim dallarının ana kaynağıdır. Bu sebeple arşivlerimiz, bizleri önce yüzyıllarca kader birliği yaptığımız uluslarla, sonra bütün medenî dünya ile bilgi ve düşünce alış-verişine ve kaynaşmaya götürebilecek en sağlam ve en zengin kaynaktır. Bu anlayışla hareket eden Genel Müdürlüğümüzce uluslararası ilişkilere büyük önem verilmektedir. Bu bağlamda bölgemiz ve dünyadaki arşiv faaliyetlerine aktif bir şekilde katılan Genel Müdürlüğümüz bir çok ülke ile işbirliği protokolü imzalayarak ortak çalışmalar da yürütmektedir.

Genel Müdürlüğümüzün arşivcilik konusunda uluslararası işbirliğine ve bilimsel anlayışa önem vermesinin bir yaklaşımı olan bu sempozyumda arşiv-tarih ilişkisini Osmanlı dönemi arşivleri bağlamında ele alan Türkiye dahil 24 ülkeden gelen bilim insanları tarafından, 53 tebliğ sunulacaktır. Türkiye ve Osmanlı coğrafyasında yer alan birçok ülkenin arşivcileri ile çok değerli Osmanlı tarihçilerinin sunacakları tebliğlerin dünyadaki Osmanlı dönemi arşiv malzemesinin genel bir envanterinin çıkarılması ile bölge ve dünya tarihinin objektif bir şekilde yazılması ve aydınlatılmasına önemli katkılar sağlayacağına inanıyorum. Biz başta Ermeni meselesi olmak üzere, tarihî konuların, tarihin sessiz tanıkları olan arşivlere dayanarak, bilimsel bir yaklaşımla ele alınması ve değerlendirilmesini arzu ediyoruz. Bu vesile ile sempozyumumuza katılan çok değerli bilim adamları ve arşivcilere, sempozyumun gerçekleştirilmesinde bize her türlü desteği sağlayan sayın başbakanımıza ve sempozyumun açılışını onurlandıran Başbakan Yardımcımız Sayın Doçent Doktor Abdülatif Şener'e kurumum ve şahsım adına teşekkür ediyor, en derin saygılarımı sunuyorum.

Değerli bilim insanları, arşivciler ve sayın davetliler: "Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu"na hoş geldiniz diyorum ve şahsım ve hükümetim adına saygıyla selamlıyorum. Birçok medeniyeti buluşturan İstanbul'da sizlere ev sahipliği yapmaktan duyduğum mutluluğu ifade etmek istiyorum. Bildiğiniz gibi, her millet bir tarihî mirasın sahibidir. Arşivler de bu tarihî mirasın çok önemli bir bölümünü teşkil etmektedir. Arşivler, kütüphaneler ve eski eserler gibi maddî ve manevî kültür varlıkları geçmişe ait bilgileri bu güne taşımaktadır. Yani bu günü geçmişe bağlamaktadır. Bu günle geçmiş arasında irtibat kurmamıza imkan sağlamaktadır. Elbette geçmişe ait meraklarımızı karşılamamızda da önemli fonksiyonları bulunmaktadır ve elbette ki konuyu sadece meraklarımızı karşılamaya indirgersek, eksik olmaktan öte yanlış sonuçlara ulaşmak da mukadder olur. Vaktiyle arşivlerde bir süre ben de çalışmıştım. 1991'de siyasete atılarak arşiv çalışmalarımıza ara vermiştik. Doktora tez konum "Tanzimat Dönemi Osmanlı Vergi Sistemi" idi ve bu konu üzerinde arşivde uzun süre çalışmalarımızı tamamladık. Doktora tezimizi verdik. Tez daha sonra kitaplaştı ve ben arşivlerde acaba ne var ne yok diye bir İstanbul gelişimde tekrar arşive girdiğimde, bir baktım ki temettuat defterlerinin tasnifi büyük ölçüde tamamlanmış, kataloglar hazırlanmış, raflardaki yerini almış. Eyvah! Dedim. Tezi erken bitirmiştir. Temettuat defterlerini de girseydik, oradaki bilgileri de devşirseydik, ondan sonra tezi sunsaydık veya kitaplaştırsaydık iyi olacaktı dedim ve merakımdan dolayı birkaç defteri karıştırmaya karar verdim. "Neye bakayım?" dedim. Kendi seçim bölgem ve doğduğum yer Sivas olduğu için Sivas defterlerine bir bakayım dedim. Önce kent merkezinde bu gün de ismi değişmemiş Güdükminare Mahallesi defterini incelemeye başladım. Onu tamamladıktan sonra bir de köy defterlerine bakayım dedim. Kataloğu karıştırırken tanıdığım bir arkadaşın köyü vardı. İsmi onun da değişmemiş olduğu için Durdulu Köy defterine girdim. O günlerde fotokopi çekmek biraz pahalı olduğu için, mikrofilmi de aldırarak gerekiyordu. Bilgileri elimde not ettim ve o bilgileri, maalesef hiç kullanamadım yazılı olarak. Çünkü hemen aradan birkaç ay geçti, seçim kararı alındı ve ben de aday olmaya karar verdim.

Milletvekili aday olarak köyleri dolaşırken benim arşiv kaynaklarından yararlandığım Durdulu köyüne geldim. Köylüler toplandılar. Tabii zorunlu eğitimi ilköğretim düzeyinde olmayan bir kalabalığa ilk cümlem şu oldu; "İçinizde yüz elli yıl evvelki dedesini tanıyan var mı?" Hiç kimse elini kaldırmadı. Dedim ki "Ben hepinizin yüz elli yıl evvelki dedesini bilirim". Önce bir şaşırdılar. O dönemlerde notlara da tabii daha önce

biraz bakınmıştım, -unuttum on beş yıl geçtiği için- dedim ki "mesela Memişgil diye biri varmış." Hemen bir tanesi lâkabından "O bizimkilere benziyor" dedi. "Bizim lâkabımız öyledir" dedi. "O şahsın, o dönemde, orada yüz dönüm tarlası varmış. Bunun otuz dönümünü su basarmış. Yetmiş dönümü kurakmış. Elli tane koyunu varmış bunun on tanesi kısırmış. Şu kadar keçisi, bu kadar ineği varmış. Tahminî yıllık geliri şu kadarmış ve bu kadar vergi alınmış" dedim. Arkasından bir başka isim söyledim. Oradan başka birisi "O da bizimkilere benziyor" dedi. Onu da sıraladım. Üçüncüye tam başladığım sırada kalabalığın arasından şöyle bir cümle kulağıma geldi. Yanındakiyle şöyle konuşuyor: "Yahu amma palavracı bir adaya rastladık. Bu adam seçilirse yandık." Baktım ki iş iyice zora gidecek, konu biraz anlaşılmaz bir hale gelmiş gibi geldi bana. Bu sefer konuşmamın geri kalan kısmında söylediklerimin doğru olduğunu anlatmaya başladım; "İşte o dönemlerde kayıtlar düzgün tutulmuş, ülke çapında genel bir tahrir yapılmış. Buralara kadar memurlar gönderilmiş. O tutulan kayıtların bir örneği, ilde vilayet sicilinde saklanmış, bir örneği İstanbul'da pâ-yi tahtta devlet arşivlerine konulmuş. Sivas'taki kayıtlar kaybolmuş ama, İstanbul'da Osmanlı Arşivi'ne girerseniz şu sayılı defteri de incellerseniz bütün encamınız, haritanız önünüze dökülür" diye uzun uzun anlatmak zorunda kaldım. Ama bir şeyi de öğrendim ki, demek ki bu tür konuları böyle seçim meydanlarında, köy odalarında kullanmak çok da doğru değil ve demek ki sadece olayı, meraklarımızı gidermek için değerlendirmeye kalkarsak yanlış anlamalara, yanlış kavramlara yol açabileceği gibi beklemediğimiz sonuçlar da ortaya çıkabilir.

Tabii tüm bunların ötesinde aynı zamanda geçmişten tevarüs ettiğimiz haklarımızı, hem kişisel haklarımızı hem de millet olarak topyekün haklarımızı belgelendirmede de özellikle arşivlerin önemli bir yeri olduğunu biliyoruz. Arşivler tarihin ve kültürün temel kaynaklarıdır. Geçmiş, bugün ve gelecek ancak arşivler sayesinde daha iyi anlaşılıp, değerlendirilebilmektedir.

Ülkemiz, Osmanlı Devleti'nden devraldığı zengin mirasla dünyanın en önemli arşivlerinden birine sahiptir. Üç kıta üzerinde çok geniş bir coğrafya üzerinde, 600 senelik bir zaman diliminde hükümlan olmuş ve çeşitli devlet ve milletleri bünyesinde barındırmış olan Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyeti'ne intikal etmiş zengin arşiv belgeleri, yalnız bizi, bu coğrafyada bulunanları ilgilendirmiyor. Sadece Türkiye'nin değil bu gün bağımsız devletler kurmuş, kırk civarında Ortadoğu, Balkan, Akdeniz, Kuzey Afrika ve Arap ülkesinin millî ve ortak tarihlerinin tespitinde ve yazılmasında başvurulacak otantik değerdeki en önemli kaynaklar, bu Osmanlı Arşivleridir. Bu ülkelerin sosyo-kültürel yapıları ile iktisadî ve siyasî tarihlerinin gün ışığına çıkarılmasında, milletlerarası hakların ispatı ve korunmasında ve ayrıca kişi haklarının gerektiğinde hukukî dayanağının kurulmasında, müstesna bir değere sahiptir. Günümüzde bu ülkelere mensup araştırmacılar kendi arşivlerini kurmak ve millî tarihlerini yazmak amacıyla, Osmanlı Arşivlerinde bilimsel araştırmalar yapmaktadırlar.

Arşivlerimizde Türk ve yabancı uyruklu araştırmacıların gerçekleştirdikleri araştırmalar, Osmanlı Devleti'nin çok geniş bir coğrafyada birçok farklı din, millet, mezhep ve kültüre mensup insanları adil bir yönetim anlayışıyla, barış içinde yaşatabilme becerisini göstermiş olduğunu ortaya koymaktadır. Osmanlı Devleti'nin hoşgörü ve adalete dayalı yönetim anlayışını, farklı din ve toplumlardan oluşan toplumları, barış içinde yaşatma konusunda insanlık adına önemli bir tarihî tecrübe olmuştur. Türkiye'nin bu zengin tarihî tecrübesiyle, gerek milletlerarası işbirliğinin sağlanmasına, gerekse dünya insanlığının barış ve huzura kavuşmasına önemli katkılar yapabileceğini düşünüyorum. Bölge ve dünya tarihi açısından son derece önemli bir yere sahip olan arşivlerimizdeki belgeleri, sağlıklı bir şekilde muhafaza etmek ve dünya ilim aleminin hizmetine daha iyi ve hızlı bir şekilde sunmak amacıyla, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğümüzce yürütülen çalışmalara şimdiye kadar olduğu gibi, bundan sonra da hükümet olarak her türlü yardım ve desteği vermeye devam edeceğimizi vurgulamak istiyorum.

Sempozyuma katılan değerli tarihçiler ve arşivcilerin sunacakları tebliğlerin başta Ermeni meselesi olmak üzere, günümüzde siyasî ve ideolojik sebeplerle ön yargılı bir şekilde ele alınan bazı konuların, dünyada objektif bir şekilde değerlendirilmesi ile dünya ve bölgemizin barış ve istikrarına katkı sağlamasını temenni ediyorum. Bu vesile ile ülkemizden ve 24 farklı ülkeden sempozyuma iştirak eden değerli bilim adamı ve arşiv yöneticilerine ve ayrıca bu uluslararası sempozyumu düzenleyen Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğümüze teşekkür ediyorum ve sempozyumun başarılı geçmesini diliyorum.

Saygılarımla...

Sayın bakanım, sayın meslektaşlar, sayın dinleyiciler;

Yaşımı sordukları zaman doksana bir diyorum. Bu ihtiyar tarih hizmetkârı, inşallah Tanrı birkaç sene daha verir, şimdi Balkanların fethi, I. Murad üzerinde çalışıyorum. Her sabah kalktığım zaman Tanrı'ya dua ediyorum. "Biraz daha bana vakit ver. Şu I. Murad'ı tamamlayayım." Sayın bakan çok güzel bir müşahedesini, seçim sırasında karşılaştığı hayret verici bir olayı anlattı. Ona çok benzer bir olayı da ben kendi şahsımda tecrübe etmiş bulunuyorum.

Efendim bizim arşivimizde en eski timar defteri Arnavutluk'a ait. 1432, II. Murad devrinin başlarına ait defterdir. Bu bir timar defteridir ve II. Murad'ın ilk devirlerine aittir. Neden bize kadar gelebilmiş? Çünkü pâ-yı taht değişikliklerinden, yani Bursa'dan Edirne'ye. Timur istilasından sonra Süleyman Çelebi Bursa'ya koştu. Oradaki hazineyi aldı, Edirne'ye koştu. Edirne'de ondan sonra devamlı pâ-yı taht oldu. Tabi Bursa'daki arşiv mahvoldu. Devlet idaresi Edirne'den İstanbul'a 1453'te intikal ettiği zaman, Edirne'deki divandaki defterler de kaybolmuştur. Ancak bunlardan bazıları bize kadar geldi. Sebebi de bu Arvanid, (Arnavut) ile ilgili defterin, bölgenin bütün nüfusunu, gelir kaynaklarını, varlığını merkezî idarenin eline bir belge vermek üzere tahrir yaptırırldı. Tahrir komisyonları gönderirler ve o memleketin bütün nüfusunu, iktisadî durumunu ve vergi kaynaklarını kaydederlerdi. Bunu hepiniz biliyorsunuz, tahrir sistemi dediğimiz sistem. Mesela, Kıbrıs'ın fethinin hemen akabinde, 1472'de böyle muazzam bir tahrir yaptırıldılar. Böyle 500 sayfalık bir Kıbrıs tahrir defteri arşivlerimizdedir. Ankara'da Tapu-Kadastro Kuyud-ı Kadime'de bulunmaktadır.

Her memlekette bu tahrir sistemi mutlaka vardı ve Yıldırım Bayezid zamanında başladı. Buna ait vesikalar buldum. Bunun faili de büyük idare adamı Çandarlı Ali Paşa'dır. İlk tahririn, I. Murad'ın son zamanlarında ve Yıldırım Bayezid zamanında sadrazam olan Çandarlı Ali Paşa zamanında başladığı anlaşılıyor.

Evet Arvanid (Arnavud) defterinden bahsediyordum. Bu defteri genç yaşımda arşivde bulduğum zaman, büyük bir heyecanla kopyasını aldım ve bir sene üzerinde çalışarak hepinizin bildiği Sancak-ı Arvanid defterini neşrettim. Bu defter, bir timar defteridir. Nasıl kalmıştır II. Murad zamanından? Sebebi de şu; bir tahrir yapıldıktan sonra, bütün ayrıntıları ihtiva eden bir mufassal defter yazılırdı. Bunu tahrir komisyonunun başındaki emin denilen komisyon başı yapardı. Buna istinaden bu gelirlerin sipahiler

arasında, asker arasında taksimini gösteren ikinci bir defter müzmel, icmal denilen defter tanzim edilirdi. Bu defter, timar defteri, iki nüsha yapıldı. Birisi Rumeli yahut Anadolu beylerbeyinin yanına gönderilirdi. Bütün timar tevcihlerini bu defterde tespit ederlerdi. Yani bu iki defterden birisi merkezde, birisi de beylerbeyinin yanında olurdu. Öyle anlaşıyor ki bu Arvanid defterinin beylerbeyinin yanında bulunan nüshası, zamanla merkez arşivine intikal etmiştir. Bu defterin beylerbeyi yanında olduğunu gösteren kayıtlar açıktır. Çünkü bütün timar tevcihleri, her köyün üstünde bir derkenarla kimden kime intikal etmiş, hangi tarihte ve nerede bu kayıt yapılmıştır bildirilmiştir. Bu suretle, bu kayıtlardan biz beylerbeyinin hangi tarihte nerede olduğunu tespit edebiliyoruz. Çok enteresan, bu suretle ben daha sonraki bu gibi defterlerden II. Murad ve Fatih devrinde beylerbeyinin ve yanında bulunan -tabi çok zaman sultanda bulunuyordu- sultanın hangi tarihte, nerede olduğunu tespit etmiş bulunuyorum. Tam bir kronoloji. Bu şekilde Fatih'in hangi tarihte nerede olduğunu bulabiliyoruz.

Arvanid defterine döneyim. Ben Arvanid defterinde, Arvanid diyorum çünkü Arvanites Rumca bir isimdir. Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında yer adları, şahıs adları Rum telaffuzu ile alınmıştır. Arvanites'den Arvanid, Arvanid'den dildeki metatas dolayısıyla Arnavud çıkmıştır. Bu defterde ben, meşhur tarihî bir şahsiyetin -Avrupa'nın meşhur orduları için Hristiyanların kahraman diye addettiği, yücelttiği- İskender Bey'in kaydını buldum. İskender Bey'in orada bir subaşı olduğunu, Kuzey Arnavutluk'ta Akçahisar bölgesinde bir subaşı olduğunu tespit ediyoruz bu tarihte. Onun babası İvan Kastiriyota bu bölgenin eskiden seyiriydi, Osmanlı'nın fethinden önce. Osmanlı fethi üzerine oğlu, sonradan İskender Bey adını alan kimse, saraya rehine olarak alınmıştır İvan Kastriyotadan. Orada bir Osmanlı olarak yetiştirilmiş, sonradan subaşı olarak Arnavutluk'a, tekrar babasının arazisine gönderilmiştir. Fakat 1443 İzadi Savaşı sırasında büyük bir kargaşalık hakimdi Rumeli'de. O zaman bu İskender Bey cepheden kaçtı, babasının tüm arazisini, çünkü subaşı olarak babasının arazisinden bir kısmı verilmişti, tamamını almak için dinini değiştirdi. Hristiyan oldu. Avrupa'nın İtalya'nın desteği ile Haçlı kahramanı seviyesine yükseldi. Bu gün Arnavut tarihinin, Arnavutların büyük millî kahramanıdır, Arnavut birliğini, milletini yücelten bir kahraman olarak. Fakat ben tabii onun bir Osmanlı subaşısı olduğunu ve bu tarihî faaliyetinin temelinde babasının Senyör İvan'ın arazisini elde etmek için mücadeleye giriştiğini ve bundan Hristiyan dünyasının desteğini aldığını belirttim. Tabii Arnavut milliyetçileri, bundan hiç hoşlanmadılar. Arnavutluk'a iki kere ziyarette bulundum. Bana orada bir takım insanlar gelip "sen bizim köyün bundan beş yüz sene önceki kimlerin yaşadığını, gelirlerinin ne olduğunu biliyorsun. Seni Arnavutluk'ta her köy tanıyor. Sen bizim beş yüz sene önceki sicilimizi çıkardın" diye beni tebrik ediyorlar. Tabii Arnavut milliyetçileri benim bu keşfimden hiç hoşlanmadılar o zaman. Sayın bakanın hikayesine hayli benzer bir hikaye fakat sizinki XIX. asırda benim müşahadem, 1432'den önce 500 seneden fazla. Fakat bu zaman farkına rağmen dikkat ediniz, teferruat o köyün sekenesi, vergileri, durumu 500 seneden fazla bir zaman

önce Osmanlı tarafından tespit edilmiştir. Bu, işte tahrir sistemi dediğimiz sistem sayesinde. Osmanlı bu suretle merkeziyetçi imparatorluğunu, yani bu tahrir sistemiyle merkeziyetçi imparatorluğunu kurabilmiştir. Neden? Macaristan'da bir köyün bir köydeki Stefan'ın hangi köyde olduğu, varlığı iktisadî varlığı, maddî varlığı, vergi mükellefiyetini bu defterlerde merkezde oturan bir kâtip beş dakikada tayin edebiliyordu. Bu defterler sayesinde. Çünkü bu defterlerde bütün teferruatıyla Macaristan'da Macaristan defterleri, oradaki sancakların kuyudatı, bütün ahalisi, gelir kaynakları tespit edilmektedir. Tahrir sistemini temsil eden tahrir defterleri -sayın meslektaşlarım çok iyi biliyorlar- iki bini aşkın, büyük bir seri teşkil etmektedir. İmparatorluğun Macaristan'dan Yemen'in sonuna kadar bütün bu arazide, 500 sene yaşamış olan insanların varlığı orada tespit edilmiş bulunmaktadır.

Osmanlı bir göçebe imparatorluğu değildir. Tipik Ortadoğu'nun ta Mezapotamya'ya kadar giden, merkeziyetçi imparatorluklarının kayıt sistemini temsil eden, çok medenî, çok yüksek bir imparatorluktur. Bu tahrir sistemi, nüfusu, gelir kaynaklarını, bir bölgenin bütün varlığını bize kadar nakleden bu tahrir sistemi, hakikaten bir medeniyet belgesidir. İmparatorluğun dağılmasıyla ortaya çıkan 24-25 devlet bugün yalnız Balkanlarda Bulgaristan, Romanya, Makedonya, Sırbistan, Arnavutluk, Yunanistan ve diğer bölgelerde, 24'ü aşkın devlet bugün bu imparatorluğa halef olmuştur ve onların 500 senelik varlığı, nüfusu o defterlerde tespit edilmiş bulunmaktadır. Meşhur Fransız tarihçisi Avrupa'da istatistik defterlerini, istatistik kaynaklarını araştıran büyük Fransız eksperidir. XVI. asırda tabi bütün bu imparatorluklar kendi gayeleri, kendi maksatları için bu tahrirleri yapıyorlardı. Osmanlı bu tahrir sistemini timara esas olmak üzere vergi kaynaklarını ve mahallini tespit ederek, timarlı sipahiye tevzii etmek için yapıyordu. XVI. asırda Avrupa'da da aynı pratik maksatlarla bu gibi istatistik defteri ilk defa ortaya çıktı. Lubbaki'ye göre bu defterler çok noksandı. Çünkü belli bir maksatla tertip edildikleri için Osmanlı tahrir sistemi ile istatistik sistemi mukayese edilince XVI. asırda Avrupa'daki bu istatistik defterleri çok iptidai bir seviyededir. Demek ki biz Osmanlı'nın tahrir sistemi ile çok medenî o zaman Avrupa'da bulunmayan bir sistemle medenî bir vasıta meydana getirdiğini tespit ediyoruz. Benim Arvanid defterinde, bakınız ne gibi özellikler var: Osmanlılar bu sistemde bir takım semboller kullanıyorlardı, bir takım kısaltmalarla. İstanbul'da veya Edirne'de oturan kâtip, Macaristan'da yahut Arnavutluk'ta her hangi bir timar sahibinin elindeki köyleri bulmak için bütün defteri karıştırmaya ihtiyaç hissetmiyordu. Neden? Çünkü, baktım her kazanın ilk sahifesinde, belli bir renkte kırmızı, sarı, yeşil bir ipek bağ vardır. Bu bağ dışarıya çıkmıştır. Oradan mesela ne diyelim Tomorince kazasını bulmak istiyor. O yeşildedir. Yeşili açıyor bir dakikada ve orada kazada, o şahsın, o sipahinin köylerini bulabilmektedir. Bunun gibi bizim tahrir sistemi çok gelişmiş bir sistemdir. Bu sistemin, sorabilirsiniz Osmanlı bunu kendisi mi keşfetti? Kendisi mi yarattı? Hayır bu bir taraftan, eski İran imparatorluklarından bir taraftan da Bizans'ın Praticon dedikleri tahrir sistemine dayanmaktadır. Rumeli'de hiç şüphesiz Osmanlılar

Bizans'ın bu tahrir sistemini devam ettirdiler. Bunun kesin delillerini ben bir makalemden izah etmeye çalışmıştım. Uzatmayayım Osmanlı bürokratik bir imparatorluktur. Merkeziyetçi bir imparatorluktur. Bu imparatorluğun merkeziyetçi sistemi ancak arşivleri ile ayakta kalabilmiştir.

Bu sistem dediğim gibi, Yıldırım Bayezid zamanında İran'dan gelmiş ve İran'daki, Bizans'taki örnekler alınarak meydana getirilmiştir. Bu tahrir defterleri -tam sayısını bilmiyorum- bir kısmı günlük işleri tespit için Ankara Kuyûd-ı Kadime Tapu-Kadastrô İdaresi'ne alınmıştır. İstanbul'da da zannedirim, iki binin üzerindedir bu defterler ve imparatorluğun dağılmasıyla ortaya çıkan kardeş milletlerin arşivi, 500 senelik tarihi, nüfusu, geliri her türlü maddî şartlarıyla bu defterlerde tespit edilmiş bulunmaktadır. Bizim vazifemiz bu 24 ülkenin tarihçileri ile birlikte çalışarak, mümkün mertebe bu defterleri süratle kendi tetkiklerine arz etmekle birlikte, çalışarak imparatorluğun halefi olan milletler olarak bu tarihi ihya etmemiz lazımdır. İmparatorluğun tarihî tespiti, dünya tarihi için önemlidir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu Hindistan'dan ta Hollanda'ya kadar bütün milletlerin mukadderatına bir zaman hiç olmazsa XVI. asrın sonuna kadar hakim olmuş bir devlettir. Bu demek ki aynı zamanda, dünya tarihi için, medeniyet tarihi için bu arşivler paha biçilmez kaynaktır. Ben sadece tahrir defterlerinden bahsettim. Bu defterlerde Osman Gazi'ye kadar giden belgeler bulmaktayız. Nasıl? Demin arz ettim. Bu defterler daha çok Fatih döneminden başlıyor. Fatih İstanbul'u pâ-yi taht yapınca daha önceki arşiv merkezleri zamanla kaybolmuştur. Fakat tahrirlerde özellikle emlak ve evkaf bölümünde, çok eskilere giden vakıflar tespit edilmektedir. Bu vakıf bundan önce kime aitti, kime verilmişti. Bu kayıtlar dolayısıyla biz Osman Gazi'ye kadar vakıf kayıtlarını defterlerimizde bulabilmekteyiz.

Ben sadece tahrir defterlerinin öneminden bahsettim. Bunun gibi yedi-sekiz büyük arşiv serimiz vardır. Osmanlı idare sisteminde Bâb-ı Asafî, veziriazamın doğrudan doğruya kontrolü altında bulunan bürolar başka, maliye kalemlerini ihtiva eden bürolar başka bir birlik, defterdarın kontrolünde bulunmaktaydı. Defterdarın kontrolündeki kayıtlar mukataat defterlerinde bulunmaktadır. Mukataat, bir yerin gelirini mukataa defterlerini tespit ile başlar. Buna ait çok entresan bir tarihî kayıt buldum. Bir mukataa, mukataa defterine yani devletin gelir kaynaklarını tespit eden defterlere nasıl geçiyordu? Size bunu arz etmek isterim: Romanya'da, Tuna üzerinde geliş-geçiş oradaki asker azepler kontrolleri altına almışlar. Her geçen gemiden üç akçe, beş akçe resm almaktalar. Bunu merkezî idare oradaki sancak beyi veya kadı merkeze bildiriyor. Merkezden gelen emir şu; bu azeplerin gemi geçişlerinden aldığı resm senede ne kadar bir meblağa geliyor. Bunun tespitini kadıya emrediyor. Bir sene içinde kadı gözetliyor ve bunun üç bin akçe olduğunu tespit ediyor. Merkeze bildiriyor. Merkez de derhal bunu Tuna üzerinde geçiş resmi olarak üç bin akçe tespit ediyor. Mültezime havale ediliyor. Devletin otoritesi ile bir mültezim oraya gidip Tuna'da geçişten alınan resmi tahsil ediyor ve merkeze iltizam miktarı üzerinden ödüyor. Görüyorsunuz devlet, gelir kaynaklarını nasıl tespit ediyor.

Bunu o bir vesikadan çok güzel tespit edebildik. Mukataat defterleri demek, Bâb-ı Defterî denilen maliye kalemlerinin bulunduğu esas kütük defterleridir.

Üçüncü büyük serimiz vakıflardır. Osmanlı Devleti bugünkü devlet gibi köprü inşası, camii, mescid inşası, fakirlerin yolcuların idamesi, bakımı için imaret sistemini tamamen vakıf esasına göre yapmışlardır. Vakıflar bu tahrir defterlerinde vakfa ait kısımlarda tespit edilmiştir. Fakat ayrıca bu tesislerin asıl tesis vesikaları yani vakfiyeler Ankara'daki Vakıflar Arşivi'nde bulunmaktadır. Vaktinizi fazla almayayım. Bu artık bir ders değildir. Hepinize bu büyük dünya tarihinin büyük arşivine katılmanız dolayısıyla, buraya gelip dinlediğiniz için derin şükranlarımı arz ederim.

TEBLİĞLER – TARTIŞMALAR
PRESENTATIONS & DISCUSSIONS
محاضرات - مناقشات

I. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. Géza DÁVID

"Türkiye'de Arşivciliğin Tarihi Gelişimi"

Prof. Dr. Atilla ÇETİN

*"Başbakanlık Devlet Arşivleri'nde Yürütülen
Faaliyetler ve Belge Fonları"*

Halilullah ÖZCAN

*"Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar
Arşivi"*

Kani ÖZYER

*"K.K.T.C Milli Arşiv ve Araştırma
Dairesi'nde Bulunan ve Kayıtları Yapılmış
Olan Yazmalar, Defterler (Mutasarrıflık,
Evkaf ve Mahkeme-i Şeriyeye), Berat ve
Hüccetler ile Dosyaların (Evkaf Dairesi:
Muhasebe ve Murakabe) Tanıtımı ve
Kullanılan Kayıt Yöntemi ile Korunma
Şartları"*

Fatma DOĞAÇ

Tartışma

Prof. Dr. Géza DÁVID'in I. Oturumu Açış Konuşması

Değerli meslektaşlarımız, ilk oturumumuza hoş geldiniz. Bu oturumda başkanlık yapmak benim için çok büyük bir şereftir. Bu kongreyi düzenleyenlere hepiniz adına teşekkür etmeyi bir borç bilirim. Ben Osmanlı Arşivlerinin uçsuz bucaksız denizine aşağı yukarı 25 sene önce dalabildim. Daha sonra çeşitli vesilelerle bir yıl kadar bu zengin koleksiyon içerisinde çalışma fırsatı buldum ve çeşitli evrelerini gayet iyi hatırlıyorum. O eski binanın on beş kişilik oturma ve çalışma salonunu şimdiki geniş büyük salonu bunun dışındaki bazı uygulamaların değişmesini veya eskiden ele alınabilen defterlerin oldukça belli olduğu bir dönemden sonra nasıl birdenbire Osmanlı Arşivlerinin bizim için, hepimiz için açılmış olduğunu gördük. Bir dönem belki aramızda bunu bilmeyenler var 200 poz olarak mikrofilm çektirebiliyorduk. Şimdi hemen hemen hudutsuz bir şekilde bunu yapabilirsiniz. Yani bütün bunları gördüm ve tabii olarak etkilendim. Aynı zamanda iki ülke arasındaki ilişkilerde de belli bir anlamda sayın devlet arşivleri genel müdürünün söyledikleri gibi iki ülke arasında protokolün imzalanmasında da mütevazı bir rol oynadım ve bu şekilde arşivin yöneticileriyle de tanışma fırsatı buldum. Tabi bu yalnız bu çerçevede olmadı. İlk konuşmacımız Atilla Çetin ile çok eski tanışıklığımız var. Kendileri de biliyorsunuz bir dönem arşiv müdürlüğü yapmışlar. Şu an Sakarya Üniversitesi'nde faaliyet gösteriyor ve bize "Türkiye'de Arşivciliğin Tarihi Gelişimi" konusunda bir tebliğ verecekler.

The paper which refers to the Ottoman era as the greatest period in terms of archival materials, notes that the Ottoman approach to the archivism constitutes the heyday of archives when compared to other Turkish states. It asserts that the decision to found Treasury of Documents which is taken with an edict declared in 1846 is a watershed for the modern archivism and within this frame tries to explain the change of conception of Turkish archivism in the course of time. The paper which includes extensive information about the classification systems and central and provincial divisions, concludes by emphasizing that the histories of almost 30 countries are in our archives and that the governments of Turkish Republic support the Ottoman Archives and try to make it have modern archival standards.

ورد في المحاضرة، أن أفضل فترة في تاريخ الدول التركية من حيث المواد الأرشيفية كان في زمن الدولة العثمانية وأن الأرشفة العثمانية كانت قمة الأرشيف التركي. وتحدثت المحاضرة أيضا عن قرار تأسيس "خزينة الأوراق" بالأمر الصادر في 1846 والذي يعد منعرجا في الأرشفة المعاصرة، وكذلك عن المسار التاريخي للأرشفة التركية من الماضي إلى اليوم. وتحتوي المحاضرة على معلومات واسعة عن أنظمة التصنيف والولايات المركزية والضواحي، ويذكر أن الأرشيف التركي يتضمن تاريخ ما يقارب ثلاثين دولة، ويختتم مع التأكيد على أن حكومات الجمهورية التركية حافظت على الأرشيف العثماني وسعت إلى الارتقاء به إلى مستوى الأرشيف الحديث والمعاصر.

TÜRKİYE'DE ARŞİVCİLİĞİN TARİHİ GELİŞİMİ

Sayın başkan, çok değerli bilim insanları, kıymetli arşivci meslektaşlarım;

Derya gibi engin ve zengin, “umman misâli” Osmanlı-Türk Arşivlerini, Türk arşivciliğinin tarihî gelişimini, kısa bir süre içinde açıklamak oldukça güç bir iştir. Bunu ana hatlarıyla denemeye çalışacağım.

Türklerin idarî ve kültür hayatında arşivlerin büyük bir önemi vardır ve kökenleri Orta Asya Türklüğü'ne kadar gitmektedir. Ortaçağ'ın en medenî uluslarından olan Uygur Türklerinde zengin kütüphaneler, resmî daire, noter, gümrük mahkemelerinin hazırladığı kayıtların, resmî yazışmaların korunduğu arşivler mevcuttu. Bunlar kazılarda çıkartılmış, kütüphane kayıtlarında bulunmuştur.

İyi örgütlenmiş bir bürokratik yapının ürünleri olarak, idare ve arşiv ikilemi Müslüman-Türk devletlerinde iyi bir şekilde organize edilmiştir. Türk-Müslüman devletlerinde, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular ve Anadolu Selçuklu Devleti'nde ve beylikler döneminde Anadolu'nun küçük devletlerinde, hükümeti ifade eden birer divan teşkilatı vardı. Divan teşkilatının bir bölümünü idarî yazışmaları, malî kayıtları, vergi defterlerini tutan, dış ülkelere yazışma ve fermanları yazan bir kâtipler zümresi mevcuttu. Bunları idare eden âmirleri vardı. Bu o devletlerin arşiv teşkilâtı demektir. Askerî, malî, idarî kayıtlar ve kütükler son derece önemli sayılır ve dikkatlice saklanırdı. Bu Türk-Müslüman devletlerinde zengin arşivler olmasına rağmen, günümüze pek az arşiv malzemesi ulaşmıştır. Çoğu kez kütüphane malzemeleri, kitaplar içinde Selçuklular dönemine ait bu tür arşiv, vakıf kayıtları, vakfiyeler başta Prof. Dr. Osman Turan, Abdülkadir Erdoğan gibi bilginler tarafından yayınlanmıştır. Günümüze ulaşan belgeler azdır.

Giriş

Türk devletleri içinde, arşivcilik malzemesi açısından en muhteşem dönem Osmanlı Devleti çağında yaşanmıştır. Osmanlı arşivciliği, Türk tarihinin bir şahıkasıdır. En yüksek dönemidir. Osmanlı-Türk arşivcilik zihniyetinde, geçmiş dönemlerden gelen idarî zihniyetin geniş bir yansıması olduğu gibi, bu tarihî gelenek ve göreneği Osmanlılar geliştirmişler ve ileriye götürmüşlerdir. Böylece dünyanın sayılı arşiv zenginliğine sahip ülkesi olmuşlardır.

Osmanlı-Türk idarî ve kültürel zihniyetinde yazı malzemesi olarak “kağıt”, özellikle “yazılı kağıt”, “kırtas” saygı gösterilen bir meta idi. Bundan 40-50 yıl önce kağıdı, atılmış kağıdı yerden alıp, bir duvar oyuğuna koyan, tıpkı ekmek gibi kutsal sayan ihtiyarlara rastlanırdı. Ekmek ne ise, kağıt da o idi. Belgeleri, en küçük ve değersiz müsveddeler dahil atılmadan saklamak görüşü, Osmanlı Türklerinde gelişmişti. Torba ve sandık-

lar içinde daire adını ve tarihini yazarak malzemeler mahzende saklanırdı. Defterhane defteri, il yazıcı defteri denen defterler “bayrak” gibi istiklal alâmeti olarak sayılır, mukaddes ve muhterem tutulurdu. Çok eskiden beri evrak ve defter mahzenlerine töre icabı besmele ile girilir ve kıdemli kâtipler eski terbiye icabı hürmetle içeriye girerlerdi. XX. yüzyılın başında bile bu gelenekler devam ederdi. Abdurrahman Şeref Bey, Defter-i Hakanî Nezâreti arşivlerini ziyaret ettiği zaman, Kuyûd-ı Hakanî mahzeninde, kudemâ-yı küttâbın (kâtiplerin eskileri, kıdemlileri) eski usule, eski terbiyeye riayetle, mahzenin kapısını besmele ile açıp hürmetle içeriye girdiklerini, nazarlarında eski defterlerin manevî kıymeti olduğunu, atik defterleri çok iyi koruduklarını hayret ve hayranlıkla müşahade etmişti. Devlet geleneklerine sıkı sıkıya bağlılığı ve devamlılığı görmüştü. Bu bürokratik arşivcilik geleneklerinin XX. yüzyıla kadar gelmesi devletin büyüklüğünü gösteriyordu.

Osmanlı Devleti’nin ilk dönemleri hakkında ve özellikle ilk 150 yılına ait maalesef elimize fazla arşiv belgesi ve malzemesi ulaşmamıştır. Savaşların, iç karışıklıkların, saltanat kavgalarının, Bursa ve Edirne’nin başkent olduğu yıllara ait belgelerin azlığı, Timur istilası, Bursa’da Bey Sarayı’nın yıkılması, yakılması, fetret devri saltanat kavgaları ve savaşları her halde arşiv malzemelerinin azlığının nedenleri olabilir. 1301 Miladî tarihli Hendek Şeyhler Köyü’ndeki Şeyh İzzettin Vakfı’na ait muafnâme, 1324 tarihli Orhan Bey’in Farsça Mekece Vakfiyesi ve 1348 tarihli yine Orhan Bey’in mülknâmesi gibi örneklerde izlendiği gibi, Osmanlı bürokratik yazışma usullerinin, daha beyliğin kuruluşundan itibaren Türk-İslamî geleneğe göre geliştiğini ve güzel işlendiğini anlıyoruz. Tuğranın “Orhan bin Osman” şeklinde varlığı, yazışma stili, tarihleme ve “biti” kelimesi gibi Türkçe yazışma kelimelerinin varlığı bunu kanıtlıyor. İstanbul’un fethinden sonra arşivlerde bir artış görülmektedir. 1432 yılına ait, Arnavutluk’ta Arvanid tımar defteri Osmanlı kayıt defterlerinin en eskisi olarak değerlidir ve ünlü tarih üstadımız Prof. Dr. Halil İnalcık sayesinde bilim âlemine tanıtılmış ve yayınlanmıştır. Kanuni döneminden itibaren, ise kesif ve yoğun Osmanlı arşiv kayıtları bulunmaktadır. Malzemeler gide-rek artmaktadır.

Osmanlı arşivcilik geleneğinde iki cins arşiv malzemesi söz konusudur:

1- Defter, sicil, defâtir, kuyud, kütük cinsi olanlar. Kayıtlar önce belirli boyutlardaki kağıtlara yazılır, sonra bunlar sağlamca ciltlenir, sicil haline getirilirdi. Defter ve sicil esastı. Tımar, vergi, ruznamçe, defter-i hakanî tipi kayıtlar kalın, eni dar, boyu uzun defterler şeklindeydi.

2- Ferman, berat, hatt-ı hümayûn, nâme-i hümayûn, nişan, menşur, sebab-i tahrir hükmü vb. gibi hükümdarın emri, buyruğu, hükmü niteliğinde çoğu kez padişahın tuğrasını taşıyan büyük boy, gösterişli, sanatkâr yönü olan, Osmanlı bürokrasisinin gösterişli, haşmetli, şaşıaalı belgeleri.

Bu gösterişli belgeler, dost, düşman devletler nezdinde Osmanlı Devleti’nin şanını yüceltirdi. Merkezî ve taşra bürokrasisi arasında, tezkere, ilm ü haber, gibi yazışma-

lar (tahrirât) giderek artan cinsleri ve adetleri ile bürokratik ihtiyaçlara göre ayarlanmıştır. XIX. yüzyılda bürokraside dış etkiler de söz konusudur.

Osmanlı bürokrasisi, yüzyıllar boyunca malzemelerin en iyisini ve kalitelisini kullanmıştır. Doğu menşeyli ve Avrupa kaynaklı her cins kağıdın en güzelini, mürekkebin en kalitelisini, deri ve parşömenin özenle hazırlanmışını ve dayanıklısını kullanmış, malzemeye verilen paraya acımamıştır. Bu devletin çöküş yıllarında ve malî güçlüklerle uğraştığı zamanda da aynen devam etmiştir. XIX-XX. yüzyıl Hariciye Nezâreti ve Bâbîâli evrakının kalitesi su götürmez bir gerçektir. Arşiv malzemesinin kaliteli olmasından asla ödün verilmemiştir. Bu kuvvetli bir devlet geleneğidir. Aynı şekilde torba, atlas kese, kurbur, sandık, deri kaplı sandık, muşamba gibi diğer koruyucu malzemelerde de eğilim üstün kaliteli malzemenin seçimi ve kullanımı yönünde olmuştur. Arşivlerin devamlılığını sağlayan unsurlardan biri, kaliteli malzeme kullanımudur.

Osmanlı Arşivlerinin Gelişimi

İstanbul'un fethinden sonra, (1453) ilk Osmanlı arşivi Yedikule'de kurulmuştur. Sonra Sultanahmet'te Atmeydanı'na nakledildi. Osmanlılar arşiv için "Defterhâne", "Mahzen", "Mahzen-i Evrâk" terimlerini kullanıyorlardı. "Muhafız", "Müstahfız", "Muhafız-ı Evrâk" terimleri ise arşivci, arşiv görevlisi anlamında idi. Defterhâne, devletin tahrir, arazi, vergi, toprak tasarrufu ile ilgili önemli, temel kayıtları ihtiva eden önemli bir kurumu idi. Defterhâne Emîni, devletin defter hazinesini yöneten, Divân-ı Hümâyûn'un üyesi, önemli bir görevliydi. Defterhâne Hazinesi, başlangıçta Topkapı Sarayı'nda Divân-ı Hümâyûn'un toplandığı Kubbealtı dairesinin yanında Hazine-i Amire'de saklanmıştı. Zaman içinde Sultanahmet Meydanı'nda özel yerine nakledildi. Osmanlı devlet zihniyetinde para hazinesi ile defter ve kayıtlar hazinesi aynı eşdeğerde tutulurdu. Divan günlerinde, Hazinedarbaşı ağa tarafından sadrazamın mührüyle mühürlenip, mahzen kapatılır ve sadrazam huzurunda açılırdı. Defterhâne, devletin üç hazinesinden biri olarak kabul edilirdi. Bu durum arşive, kayıtlara, kûyûdâta verilen değer derecesine delildir. Defter-i Hakânîler, tımar, zeamet, icmal, mufassal, ruznamçe defterleri burada saklanırdı. İmparatorluğun toprak, maliye, askerî, vergi sisteminin varlığı ve düzenli tasarrufu ve devamı, Defterhâne'de saklı defterlere ve belgelere dayanırdı. Devletin kayıtlarında kazıntı, silinti, ilave, tahrifat yapılamaz, buna cesaret edenler, yüreklenenler cezalandırılır, bürokrasiden ihraç edilirdi. Hazineden ilgili defterler ve kayıtlar özel izin ve teşrifatla çıkarılır, işi bittikten sonra tekrar yerine konurdu.

Osmanlı bürokrasisinde, arşiv malzemelerinin korunması, devlet sırlarının saklanması, çalınmaması, ifşa edilmemesi, bürokratik teamül ve geleneklere ciddiyetle uyulması, "kaide-i kadime üzere" hareket edilmesi, ehliyet, kıdeme, liyakate önem verilmesi için ciddî önlemler alınmıştı. Belge çalınması ve tahrifinde ağır cezalar verilirdi.

Osmanlı Arşivlerinin teşekkülünde ve korunmasında iyi yetiştirilmiş kâtip veya küttâb zümresinin büyük rolü vardır. Yüzyıllarca Osmanlı bürokrasisini tutan ve kural-larına titizlikle uyan küttâb sınıfı, üretilen bürokratik ürünleri sistematik ve kronolojik bir sistem içinde, çok iyi bilen ve çok iyi kullanan düzenli insanlardı. Günlük belgeler toplar-nır, aylık torbalarda saklanır, sonra sandıklar içinde mahzenlerde arşivlenirdi. Osmanlı küttâb sınıfı, belgelerin, arşivlerin içeriğine o kadar girmiş ve vâkıf bir durumda idilerdi ki, herhangi bir konuda birkaç yüzyıl öncesine ait kayıtları, derkenarları Osmanlı bir iki gün içinde kronolojik olarak kayıtlarını çıkararak, amirlerinin önüne koyabiliyorlardı. Üç yüz yıl önceki defterler, kayıtlar taranarak sadrazam veya defterdarın görüşü arz edilirdi.

Divân-ı Hümayûn toplantılarının önemini kaybettiği zamanlarda, arşiv malzeme-leri, başka yerlere taşınmıştır. Genelde Osmanlı merkez arşivleri, Topkapı Sarayı, Sulta-nahmet Meydanı civarı ve XVIII. yüzyılın ortalarından sonra Bâb-ı Asâfî ve Bâbîâli üçgenindeki mahzenlerde ve depolarda saklanmıştır. Bâbı Hümayûn'un üst kat odaları; Sultanahmet'te Saray-ı Atik Mahzeni, Çadır Mehterleri Kışlası gibi yerler. XVIII. Yüz-yılın ortalarından itibaren Bâb-ı Asâfî ve daha sonra Bâbîâli önem kazanmaya başlayınca, bürokratik arşivler bu mekânların yakınında kurulmuştur. Eski mahzenlerdeki malzemeler de bu yeni mahzenlere taşınmıştır. Defterhâne malzemeleri önce sarayda kalmış, sonra Sultanahmet'teki mahzenlerde korunmuştur. Topkapı Sarayı'nda ise, Osmanlı ailesinin özel arşivi ve devlete ait bazı malzemeler saklanmıştır. Dolmabahçe Sarayı'nın inşasın-dan sonra Osmanlı ailesi oraya taşınmıştır. Topkapı Sarayı mahzenlerinde daima arşiv defterleri ve belgeleri bulunurdu.

Askerî hareketler ve savaşlar esnasında malî, idarî, askerî işlerin halli için, Os-manlı idarî kayıtları, Divân-ı Hümayûn'un çeşitli büroları, görevli kâtipler orduyla bir-likte sefere götürülürdü. Bürokratik işlemler tayin, azil, terfi, katl, vakıf işleri, vergi top-lama, vb. seri şekilde devam ederdi. Lüzumlu defterler ve kayıtlar birlikte götürülürdü. "Sefer Divanı" kurulurdu. Defterhâne ve maliye hazinesine mahsus defterler, önemli bel-geler görevlilerle birlikte seferde bulundurulurdu. Bir kısım defterler ise, daha güvenli olan bir yerde, bir kalede bırakılırdı. En lüzumlu olanlar, cephede kullanılırdı. Devlet işleri aksamadan yürütülürdü. Savaşta yenilgiler halinde, bazı defterler ve belgeler düş-man eline geçerdi. Avusturya, İran, Fransa eline geçen defterler vardır.

Bâb-ı Asâfî ve sonra Bâbîâli kalemleri önem kazanınca, Reisülküttâb'ın başkan-lığından Beğlikçi, Rüûs ve Tahvil Kalemleri önemli defter ve belgeleri korudular. Kârgir olarak yapılmış ve kalemlere yakın mahzenler inşa edildi. İhtiyaç halinde Topkapı Sa-rayı'ndan ve Defterhâne'den de malzemeler getirilir ve incelenirdi. Mahzenlerden günlük kullanım sonunda, defter ve belgeler tekrar mahzene yerine konurdu. Yangınlardan bazı belgelerin tahrip olduğu görülmüştür.

Osmanlı arşiv sisteminde, padişahların hatt-ı hümayûnlarının özel bir yeri vardı. Hatt-ı hümayûnlar görüldükten sonra, reisülküttâba teslim edilirdi. Her ay bunlar birer

torbaya konup mühürlenirdi. Onun nezaretinde özel bir sandığa konurdu. Hatt-ı Hümayûnları icabında padişah bile emaneten alır, tekrar eski yerine iade ederdi. Arşivdeki “Hatt-ı Hümayûn Tasnifi” bu titiz saklamanın sonucu günümüze ulaşabilmiştir.

Arşivler o yüzyıllarda bürokratik ihtiyaçlar için saklanırdı. Herkese açık ve araştırmalar için kullanılan birim değildi. Devlet sırları herkese açıklanmazdı, gizliydi. Belli sayıda insanlar, bürokratlar onların içeriğini bilirdi. Devlet esrarı çok gizli idi.

XVIII. yüzyılın ortalarına kadar iyi ve titiz bir şekilde korunan arşivler sonra, genel bir rahavet, yorgunluk, bıkkınlık, umursamama, gününü gün etme gibi davranışlar sonucu ihmallere, önem vermemeye veya maddî sıkıntılara uğrayarak atıl kalmıştır. Bazı ihmaller ve kayıplar söz konusudur. Yangınlar, ihtilaller, su baskını, kötü depolama, depoların yetersizliği, bakımsızlığı, kötü depolama şartları bunda etkili olmuştur. Osmanlı kütûb sınıfı elinden geldiği kadar ata yâdigârlarını korumaya özen göstermiştir.

1785’te reisülkütûba yazılan bir hükümde, Topkapı Sarayı ile Bâbîâli arasındaki mesafe, saraya memur gönderilmesinden doğan güçlük, önemli belge ve defterlerin saklanması için, sadrazam sarayı bahçesinde tamir olunan kârgîr deponun bu işe tahsis kılınacağına karar verilmiştir. Bu defterlerin günlük kullanımdan sonra, yerine konulması bürokrasinin başı olan reisülkütûb tarafından mehterbaşı vasıtasıyla yapılması istenmiştir.

Sultan III. Mustafa’ya ait bir fermanla, Divan-ı Hümayûn’a ait önemli defter serilerinin, Osmanlı bürokrasisi için hayatî öneme sahip kayıtlar olduğu, bu defterlerin “Devletin hazinesi mesâbesinde bulunduğu, tek harfine bile zarar gelmesinin hesabını kimsenin veremeyeceği” açıklanmıştır. (MD, nr.68, h.306, 308) Mühimme, rûûs, ahkâm, tahvil, nâme-i hümayûn, şikâyet, ahidnâme defterleri bu tür kayıtlardandı. Yine Sultan III. Selim zamanında, Divan-ı Hümayûn Beğlikçi Kalemi’nin düzenlenmesi için yeni bir nizam getirilmiş, kütûb sınıfının ehliyetli kişilerden alınması için yeni bir nizam getirilmiş ve Beğlikçi Kalemi’nde korunan devletin önemli defter ve kayıtlarının güvenliği ve titizce saklanması önemi üzerinde dikkatlice durulmuştur.

Osmanlı Devleti’nin kuruluş ve yükseliş dönemlerinde düzenli arşivler ve arşivlere verilen önem, diğer kurumlardaki bozulmaya ve düşüşe paralel olarak, arşiv yönetiminde ve arşivlere verilen önemde düşüş gözlenmiştir. Kese, torba ve sandıklarda saklanan milyonlarca birikmiş malzemeler ihmale uğramış, fena depolama menfî sonuçlar vermiş, yapılan kârgîr mahzenler yetersiz ve bakımsız kalmıştır.

Modern Türk Arşivciliği

Osmanlı Devleti bünyesinde modern arşivcilik çalışmaları, Tanzimat döneminde (1839-76) başlamış ve gelişmiştir. 19 Zilkade 1262/9 Kasım 1846 modern Türk arşivciliğinin kuruluş tarihidir ve çok önemli bir gündür. Modern arşivciliğimizin kuruluşunun 160. yılını gelecek yıl idrak edeceğiz. Bu tarih, Hazine-i Evrâk’ın kuruluş irade-i seniyyesinin çıktığı tarihtir. Bu gelişmenin ayak izleri diyebileceğimiz ilk düzenlemeler 1845

yılında, Maliye Nazırı Saffetî Paşa'nın Topkapı Sarayı Enderun Hazinesi'nde saklanan milyonlarca belgenin ve defterlerin kalemlerine göre ayrılıp, ayıklandığı, depolara yerleştirildiği bir ayıklama yapıldığı arşiv faaliyetlerinin görüldüğü zamandır. Bu arada artık lüzumu kalmadığına inanılan mülgâ Yeniçeri Ocağı'na ait bazı evraklar ve defterler de saray fırınlarında imha edilmiştir.

Avrupa'yı dış görevlerinde tanıyan, arşivlere ve kütüphanelere verilen önemi, binaları gören Mustafa Reşid Paşa, ilk sadaretinde sözü edilen irade-i seniyye ile Bâbiâli bahçesi içinde bir sadaret arşiv binası inşa ettirmiş ve devletin önemli, başvurulana kayıt ve defterlerini burada toplatmıştır. Bu arşiv Bâbiâli Hazine-i Evrâk'ı olarak ilk modern örnek olmuştur.

Avrupa'daki benzerleri gibi, Bâbiâli bahçesi dahilinde, geniş ve muntazam kütüphane şeklinde kârgîr bir bina inşasına karar vermiştir. Bâbiâli, Sultanahmet ve Topkapı Sarayı içindeki mahzenler taranmış ve bunların bu arşiv binasında toplanması düşünülmüştür. Bina inşası o dönemde İstanbul'da mühim kamu binaları inşa eden, İtalyan Mimar Fossati'ye ihale edilerek yaptırılmıştır. İyi cins tuğla, yapı malzemesi ve kiremit, demir aksamı kullanılmıştır. Binanın kullanımı ancak 1850'de mümkün olabilmiştir. Buna paralel olarak arşiv yöneticisi, arşiv personeli, kanunî mevzuat, arşive intikal edecek malzemelerin seçimi, ayıklanması ve raf, kutu, sandık, karton, sicim, etiket vb. gibi gerekli malzemelerin temini, teknik arşivcilik işlemlerine akılcı bir yaklaşımla çözümler üretilmeye başlanmıştır. Hazine-i Evrâk binasının inşası iki katlı olarak özel malzemeden sürerken, Sadaret Mektubcusu Hüseyin Muhsin Efendi önce müdür, sonra nâzir, olarak Hazine-i Evrak'ın başına atanmıştır. Arşive verilen önem artmıştır. Bâbiâli kalem şefleri ve deneyimli uzmanlardan kurulan "Meclis-i Muvakkat", ihtiyaca uygun arşivcilik prensiplerini saptamış ve belge devrinin esaslarını getirmiştir. Belgenin Dahiliye, Hariciye, Askeriye, Maliye vb. gibi serilere ayrılması kararı alınmıştır. Bâbiâli kalemlerinde sonradan oluşacak ve Hazine-i Evrâk'a devredilecek malzemelerin tanzimi ve devir esasları belirlenmiştir. Bütün bunlar tecrübe ve bilgi ışığında ele alınmıştır. Belgelerin tefrik (ayırma) işlemlerinde Bâbiâli kalemlerinden geçici personel kullanıldığı gibi, Hazine-i Evrâk'ın personeli de zaman içinde kurulmuş ve görev yapmışlardır. Ücretler yüksek olmamıştır. Hazine-i Evrâk görevlileri, doğru, müstakim, fedakâr, kanaatkâr, sır saklayan, ketûm, mütedeyyin kâtiplerden, oturmuş kişilik sahibi, çalışkan kâtiplerden seçilmiştir. Hepsi mazbut insanlardır. Devletin evrakını ve malını titizlikle korumuşlardır. Az maaşlarla namusluca çalışmışlardır. 11 Rebiülâhir 1263/29 Mart 1847 tarihli geçici talimatnâme ve 18 Şaban 1266/29 Haziran 1850 tarihli "nizamnâme-i mahsus" ile tasnif çalışmaları düzene girmiştir. Tutulacak defterler, fihristler, kataloglar hizmeti kolaylaştırmıştır. 1200/1785'ten itibaren belgeler gruplara ayrılmıştır. Dört ana kategoride tasnifi uygun görülmüştür.

Zaman içinde Hazine-i Evrâk binası etrafındaki bazı binalar satın alınarak, güvenliği sağlanmış, yangına karşı güvenceye alınmış, zelzeleden zarar gören bina onarılmış ve tahkim edilmiştir. Bina tamirler görmüştür.

Daireler arası belge alış-verişi, arşive devir konuları zamanla değişime uğrayarak, günlük ihtiyaçlara göre düzenlenmiştir. Hazine-i Evrâk'a muhtelif yerlerden arşivlik malzeme akımı sürmüştür. Bunun tipik örneği, Defterhâne-i Amire civarındaki mahzenlerde Topkapı'da perakende olarak bulunan evraktan, Sultan I. Mahmud zamanından, Sultan II. Mahmud zamanına kadar hüküm süren padişahların çeşitli konulara dair hatt-ı hümayûn ve iradeleri torbalara konup, defterleriyle birlikte Hazine-i Evrâk'a 1872'de gönderildi. Hatt-ı Hümayûn Tasnifi'nin özünü teşkil etti. Otuz bir ciltlik kataloğu hazırlandı.

Belgelerin kolay bulunması ve konunun evveliyatı için, "ilgi tutma" konusunda yenilikler getirildi. Özenle bu konu üzerinde duruldu.

Hazine-i Evrâk'ın sahip olduğu önemli defter serilerinin saptanması ve bir katalogda adları ve tarihleri ile gösterilmesi bakımından kıymetli bir arşivsel çalışma, 1870'de "Mahzen Defteri" adıyla iki cilt halinde Beylikçi Kîsedârı Hasan Ziver Efendi tarafından tanzim ve tebyiz edilmiştir. Kanımca, bu çalışma ilk arşiv envanteri -özellikle defter serileri için- kabul edilebilir.

XIX. yüzyılın ikinci yarısında görev yapmış sadrazamlardan Âli Paşa, Küçük Mehmed Said Paşa, Ahmed Cevad Paşa ve XX. yüzyılda Hüseyin Hilmi Paşa arşivin sorunlarına el atmış ve yenilikler yapmış devlet adamlarıdır. 1892'de Cevad Paşa Hazine-i Evrâk binası yanına memurlar ve müstahdemler için yeni bir yapı inşa ettirdiği gibi, belgelerin tasnif ve düzenlenmesinde "Dosya Usulü" sistemi getirerek yeni bir uygulama başlattı.

Sadâretin kurulan nezaretlerle ve diğer dairelerle yaptığı her türlü yazışmaların bir merkezden idare edildiği Bâbîâlî Evrak Odası, 24 Şevval 1277/5 Mayıs 1861 tarihli nizamnâme ile kurularak belge akışı sağlanmıştır.

Sultan II. Abdülhamid döneminde, Yıldız Sarayı'nda düzenli işleyen ve resmî işlerin titizlikle yürütüldüğü bir arşiv sistemi geliştirilmiştir. Mâbeyn-i Hümayûn'da çok yetenekli, çalışkan, Mekteb-i Mülkiye'yi birincilikle bitiren yabancı dil bilen kâtipler kullanılmıştır.

Bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin özel ve çok değerli bir bölümünü Yıldız Arşivi teşkil etmektedir. Sultan Abdülhamid'in devlet işlerine gösterdiği titiz tutumu, resmî ve hususî maruzât defterlerinde günü gününe bulmak mümkündür.

Taşra, Vilâyet ve Nezaret Arşivleri

Osmanlı yönetiminin klasik döneminde ve Tanzimat'tan önce taşra teşkilatında arşivler teşekkül etmiştir. Eyalet ve sancak merkezlerinde Beylerbeyi Divanı'nda verilen

kararların ve emirlerin, halkın şikâyetlerini bir karara bağlayan mekanizma vardı. Görüşmeler ve kararlar, emirler defterlere kaydedilirdi. Merkezden gelen emirler yazılırdı. Genelde bu kayıt ve defterler eyalette, paşa, vezir konağında saklanırdı. Ruznamçe defteri gibi defterler eyalet divanında olurdu. Zamanla bu taşra arşivleri dağılmış ve günümüze ulaşmamıştır. Ancak bunlar kadar önemli ikinci bir kaynak, taşra kadı ve naiblerinin tuttukları şer'iyye sicilleri (sicil-i mahfûz) idiler. Mahkemede görülen bütün davalar ve merkezden gelen emirler bu sicillere yazılırdı. Her kadı, defterleri halefine teslim ederdi. Mahkeme sicili, ticaret sicili noter arşivi gibi idi. Siciller kadı konaklarında saklanırdı. Yerel tarih araştırmaları için birinci elden olan bu kaynaklar, Anadolu, Rumeli ve Arap eyaletleri kent ve kasabalarına ait değişen tarihlerde ve sayıda zamanımıza ulaşmıştır. Hepsi günümüzde Ankara'da Millî Kütüphane'de toplanmıştır. Bunlara dayanarak bir çok yayınlar yapılmıştır. İstanbul ilinin ve üç önemli kazasının şer'iyye sicilleri ise İstanbul Müftülüğü'nün girişinde, II. Abdülhamid döneminde özel olarak yapılmış arşiv binasında korunmaktadır.

Tanzimat dönemi ile birlikte Osmanlı bürokratik yazışmalarında büyük bir artış meydana gelmiştir. Yeni siyasî kurumların teşekkülü, yeni nezaretler, 1864'ten sonra vilayetlerin kurulması, iç hacmini ve yazışmaları arttırmıştır. Artan bu yazışma trafiği, yeni arşiv binalarına ihtiyaç doğurmuştur. Merkez-taşra ilişkilerinde bir arşiv ihtiyacı, sıkıntısı dile getirilmiştir. Yeni binalar yapılmış veya arşiv olarak kiralık bina tutulmuştur. Yeni teşkilat, yeni nizamnâmeler, yeni bir takım kayıt ve defterlerin tutulmasına, tanzimine ihtiyaç göstermiştir. Telgrafın icadı ve bürokraside kullanımı, haberleşmeyi hızlandırmıştır. Genellikle hükümet konağı ve resmî daireler civarında evrak mahzenleri tesis edilmiştir. Bu konuda birçok yazışmalar bulunmaktadır. Arşiv mahzenlerinin resmî dairelere yakın olması, bitişiğinde başka bir bina bulunmaması, yangın ve depreme karşı korunması, rutubetten, nemden salim olması istenen özellikler arasındadır. Genelde mahzenler tek veya iki katlı olurdu. Resmî binalar içinde ise, alt kat arşiv mahzeni olarak işlev görürdü. Osmanlı idarî yapısında yapılan değişiklikler, artan bürokratik arşivlik malzeme, taşra yöneticilerini arşivleme ve depolar konusunda sıkıntıya düşürmüştür. Bina inşası tamamen bütçe olanakları ile orantılı olarak icra edilebilmiştir. Kârgîr bina yapımı öncelikli tedbirdir. Arşivleri korumak bakımından, taşrada arşiv personeli sorunu pek ele alınmamıştır. İlgili daireden bir iki kâtip veya tecrübeli eski bir memur arşiv işleriyle görevlendirilmiştir. Sadık ve dürüst hademeler de korumakla görevlendirilmiştir. Taşra vilayetlerinin Bâbîâli ile olan yazışmalarından anlaşıldığı üzere, ilk kârgîr mahzen yapılan vilayetlerden biri Manastır'dır. (İD.nr.10094) Tuna vilayetinin merkezi Ruscuk'ta küçük olan mahzenin yetersiz olması nedeniyle yeni bir mahzen hazinesi inşası, Vali Midhat Paşa tarafından önerilmiş ve kabul edilmiştir. (İ.Şurâ-yı Devlet nr.28) Kütahya'da, Gümüllüne'de, Yanya'da, Bolu'da, Aydın'da, Karahisar-ı Sahib'de, Edirne'de, Yemen'de, Ortaköy'de, Tire'de, Malkara'da, Çanakkale'de vb. yerlerde mahzen-i evrak ihtiyacı için bu tür girişimlerde bulunmuştur. Taşra yöneticilerinin bu konuda hassasiyetlerini ve

olumlu girişimlerini takdirle karşılıyoruz. Bütün girişimlere rağmen, yangınlar, depremler, insanların kötü kullanımı ve en kötüsü savaşlar, taşra arşivlerine önemli kayıplar verdirmiştir. XX. yüzyıl başındaki üç büyük savaş, Balkan vilayetlerinin ve Arap eyaletlerinin elden çıkmaları, arşivler üzerinde çok kötü tesirler yapmıştır. Çok taşra arşivinin kaybı söz konusudur. Bir kısmı sonradan kurulan devletlerin millî arşivlerine girebilmiştir.

Sultan II. Mahmud'un yönetim reformları esnasında ve sonra Tanzimat döneminde, Osmanlı Devleti bünyesinde yeni bazı kurumlar ve nezaretler ihdas olundu. Bunun sonucu yeni kurum arşivleri teşekkül ettiler. Bunların teşkilinde Hazine-i Evrâk örnek arşiv olarak baz alındı. 1826'da Evkaf Nezareti, 1835'te Hariciye ve Dahiliye Nezaretleri, 1839'da Zaptiye Nezareti, Hazine-i Hassa Nezareti, 1863'te Nafia Nezareti, 1837'de Maliye Nezareti, 1867'de Bahriye Nezareti, Divân-ı Ahkâm-ı Adliye ve sonra Şurâ-yı Devlet vb. gibi kurumların kendi bünyelerinde arşivleri teşekkül ederek, mahzenlere, personele ihtiyaç duydular. Maliye Nezareti evrakı için 1893'te Bayezid'de bir arşiv binası yapıldı. Nüfus İdaresi için, nüfus defterleri için özel bir yer yapıldı. 1871'de Defter-i Hakanî Nezareti kurularak Sultanahmet'te özel binası yapıldı. Günümüzde İstanbul Tapu ve Kadastro Müdürlüğü'nün bulunduğu binadır. Önemli defter serilerini ve kayıtları içerir. 1826'dan sonra kurulan Bâb-ı Seraskerî'de, tarihî evraklar askerî mahzenlerde kalmıştır. 1908'de Harbiye Nezareti adını almıştır. 1916'da Harp Tarihi Arşivi kuruldu. Sıhhiye Nezareti Arşivleri, okullar, karantinahâneler, gümrükler açısından çok önemli olup kendi özel mahzenleri vardı. Bir kısmı sonradan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne intikal ettirildi. Zaptiye Nezareti 1908'de Emniyet-i Umumiyye Müdiriyeti ünvanını aldı. Evrakları bazı mahzenlerde korundu. Telgraf ve Posta Nezareti'nin Sirkeci'deki özel binası'nda arşiv mahzenleri vardı. Bütün bu idareler kendi idarî yapılarına ve bürolarına göre günlük işleyiş tarzlarına ve idarî şemalarına göre arşiv teşkilatlarını kurmuşlardı. Devlet ve Nezaret Salnâmelerinde görevlilerin adları ve kimlikleri yazılı idi.

II. Meşrutiyet (1908-18) ve Mütareke Dönemlerinde (1918-22) Arşivlerimiz

II. Meşrutiyet döneminde arşivlerimiz açısından yeni bir açılım ve atılım dönemi olmuştur. Arşivler araştırmalara açılmış, tasnif heyetleri Hazine-i Evrâk'ta bazı tasnifler gerçekleştirmişler, kurum arşivlerinde düzenlemeler yapılmış, askerî arşivlerde gelişme olmuş, arşiv belgelerine dayalı yayınlar yapılmıştır. Birçok arşiv kaybı da bu dönemde olmuştur.

Abdurrahman Şeref Bey'in vak'anüvis olarak tayini, Tarih-i Osmanî Encümeni'nin kuruluşu, arşiv malzemelerinin sadece idarî işler için değil, tarih ve çeşitli bilim dallarında kaynak olarak kullanılabileceği görüşünün hakim olması ile arşivlerin önemi arttı. Topkapı Sarayı ve Sultanahmet mahzenlerinde unutulmuş 518 araba yükü arşiv malzemesi tasnif ve ayıklanmak üzere Sadaret bahçesi içinde Sadrazam Ahmed Cevad

Paşa'nın kütüphane olarak yaptırdığı binaya taşındı. Bir tasnif heyeti kuruldu. Heyet 12 kişiden oluşuyordu. Macar Dr. İmre Karaçom bu dönemde Hazine-i Evrâk'ta araştırmalara başladı. Bundan önce, II. Abdülhamid döneminde bir irade-i seniyye ile Stockholm Müzesi müdürüne İsveç Kralı XII. Şarl hakkındaki belgeleri Hazine-i Evrâk'ta araştırma izni verilmişti. Başka yerli-yabancı araştırmacılar da arşive girdiler. 1911 Bâbîâli yangınında Hazine-i Evrâk zarar görmedi. Şurâ-yı Devlet'in binası yandı. Yıldız Sarayı'ndan alınan evrak, jurneller ayıklandıktan sonra İbnülemin Mahmud Kemal (İnal) Bey'in başkanlığında bir heyet tarafından tanzim edildi. Yıldız Arşivi 1914'te Hazine-i Evrâk'a verildi. 1913'te Bâbîâli, Hariciye, Dahiliye Nezaretleri, Şurâ-yı Devlet arşivleri evrak mahzenleri yeniden düzenlendi. 1915'te Bâbîâli arşivlerinin Bâbîâli Hazine-i Evrâk Müdiriyet-i Umûmiyyesi adı altında birleştirilmesi düşünüldü. Nizamnâme lâyihası hazırlandı. Sadaret, Dahiliye, Hariciye Nezaretleri ve Şurâ-yı Devlet Arşivleri aynı bünyede birleştirilecekti. 1916'daki yeni girişim de amacına ulaşamadı. Hazine-i Evrâk Komisyonu'nun çalışmaları teknik ve idarî bir sonuç veremedi. Savaşın zorlukları da bunda etkili oldu.

Sultan II. Abdülhamid döneminde Ayasofya Camii mahfillerine konmuş bazı belgeler 1916'da evkaf, askeriye, mülkiye, bahriye, maliye evrakı olarak yeniden ele alındı. Arşivlerde tasnif çalışmaları, Hazine-i Evrâk'ın az sayıda personeli ve Maarif Nezareti bünyesinde teşkil edilen tasnif heyetleri ile yürütülüyordu. Tanzim ve tasnif işlerine önem veriliyordu. Bazen parasal sorunlar üyelerin ayrılmasına yol açıyordu. Abdurrahman Şeref Bey de bir süre sonra tasnif heyetinden çekilmişti. 1920-21'de Bâbîâli Kütüphanesi'ne Topkapı Sarayı mahzenlerinden taşınmış eski evrakın tanzim ve tasnifi için yeni bir komisyon kuruldu. Efdalüddin Bey, Reşad Fuad Bey, Ahmed Refik Bey, Ahmed Tevhid Bey, Hoca Hüsameddin Efendi, Mahmud Nedim Bey (Hazine-i Evrak Müdürü) gibi kişilerden oluşuyordu. Tahsisat konusunda ihtilaftan dolayı tasnif işi durdu. Saltanat sırasına göre, 180 bin belge tasnif edildi. Saraya ait belgeler Topkapı Sarayı'na gönderildi. 1924-26 arasında ikinci bir tasnif heyeti İbnülemin Mahmud Kemal İnal başkanlığında 23 ana konu altında 47 bin belgeyi tasnif etti.

Osmanlı Devleti zamanında yapılmış, bürokratik işleyişe göre düzenlenmiş bazı serilerin, fonların özgün tasnifleri bozulmadan araştırmalara açıktır. Hatt-ı hümayûn tasnifi, iradeler tasnifi, Bâbîâli Evrak Odası, Divan-ı Hümayûn defterleri, Şurâ-yı Devlet Arşivi gibi. Bunların özgün yapısı korunarak istifadeye sunulmuştur.

Cumhuriyet Dönemi

1 Kasım 1922'de Osmanlı Saltanatı'nın ilgası üzerine TBMM Hükümeti Bâbîâli Hazine-i Evrâk'ının ve önemli nezaretlerin ve kuruluşların evrakını bozulmadan, dağılmadan korumuştur. İlk dört ay, her şey değişmeden korunmuştur. 1 Mart 1923'de mülga Sadaret evrakı ve eşyası TBMM İcra Vekilleri Heyeti Riyâseti'nin Kalem-i Mahsus

Müdürlüğü kadrosuna İstanbul'da "Mahzen-i Evrak Mümeyyizliği" kurulmuştur. Şurâ-yı Devlet Arşivi de buraya bağlanmıştır. Son Hazine-i Evrak Müdürü Mahmud Nedim Bey Mahzen-i Evrak Mümeyyizi atandı. Bu kurum, 3 Mayıs 1925'de Hazine-i Evrâk Mümeyyizliği'ne çevrildi. Hazine, 1927'de adı Hazine-i Evrâk Müdür Muavinliği oldu. 20 Mayıs 1933'de Başvekalet Evrak ve Hazine-i Evrâk Müdürlüğü adı ile birleşti. Müdür muavini Hazine-i Evrâk'ın başı olarak İstanbul'da kaldı. 19 Nisan 1937'de Başvekalet içinde müsteşara bağlı, müstakil bir arşiv dairesi konumuna geldi. 29 Haziran 1943 tarih ve 4443 tarihli kanunla, Müsteşarlığa bağlı Başvekalet Arşiv Umum Müdürlüğü statüsüne kavuştu. 1960'da Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü oldu. 27 Şubat 1982 tarih ve 8/4334 sayılı kararla Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı oldu. 1976'da Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı Ankara'da kurulmuştu. İlk Genel Müdür Halil Tuna oldu. 83 yıllık Cumhuriyet döneminde, Türk arşivciliği önemli adımlar ve atılımlar gerçekleştirmiştir. Başbakanlık Arşiv Genel Müdürlüğü'ne muhtelif kurumların depo ve mahzenlerinden arşiv malzemeleri gelmiştir. Maliye'den, Millî Emlâk'tan, Hudut ve Sahiller Genel Müdürlüğü'nden vb.

1931'de Bulgaristan'a satılan tarihî evrak olayından sonra, 1932-35 yıllarında Muallim Cevdet'in başkanlığında bir heyet "Resmî ve Tarihî Evrak Tasnif Heyeti" adıyla teşkil edilerek, 17 ana konu altında, 225 bin belgeyi tasnif etmiştir. Kuvvetli bir tasniftir. Önemli belgeler alınmıştır. Macar arşivci ve Osmanlı tarihi uzmanı Dr. Fekete Lajos, Türkiye'ye davet edilerek konferanslar vermiş, Topkapı Sarayı ve Başvekalet Arşivlerinde incelemeler yapmış, örnek bir "Fekete Tasnifi" gerçekleştirmiştir. 4.652 belgelik bu tasnif modelidir. Bu yöntem üzere 1956'da yetişmiş arşiv personeli, teşkilat tarihi araştırmalarının ışığında, provenance sistemine göre büyük tasnif çalışmalarına başlamıştır. 50 yıldan beri bu çalışmalar ve katalogların yapımı titizlikle ve hızla sürmektedir. Birçok fonlar araştırmalara açılmıştır.

Arşivin iç dinamikleri olarak, usta-çırak geleneğine göre, birçok uzman kişiler yetişmiş ve arşivin ilmî sahadaki yetenek ve üstünlüğü kanıtlanmıştır. Türkiye arşivlerinin bilimsel seviyesi, yerli-yabancı bilginlerin takdirini kazanmıştır. Arşivcilik mesleğinden yetişen ilk genel müdür olan Mithat Sertoğlu (Müdürlük dönemi: 1958-73) 15 yıllık genel müdürlüğü zamanında, sınırlı maddî olanaklarla birçok ilkleri gerçekleştirmiştir. Eleman istihdamı, arşiv rehberi yayını, yurt dışına staj için arşiv personeli gönderimi, ilmî işbirliği, Başbakanlık Arşivi'nin bilgi birikiminden diğer kurumları yararlandırma gibi.

1980-81'de Atilla Çetin'in Genel Müdür Vekilliği zamanında arşiv depolarına yangın tesisatı yapıldı. Su sıkıntısı çeken arşive, Bâbîâli kapısı tarafından bol su getirildi. Atatürk'ün 100. doğum yıldönümü için arşiv belgeleri seçilerek bir kitap hazırlığına girişildi. Memurlara kadro ve unvanlar verildi. 220 sayfalık ilk bilimsel Arşivcilik Dergisi arşiv personelinin işbirliğiyle hazırlandı. Makama sunuldu. Bu dergi maddî sıkıntılardan dolayı basılamadı.

Türkiye Arşivlerinin Modernleşmesi ve Büyük Atılım

Türkiye’de arşivciliğin modernleşmesi ve çağdaşlaşması birçok faktöre bağlıdır. Öncelikle geçmiş iktidarlar ve Başbakanlar, Başbakanlık Müsteşarları konuyu ciddiyetle ele almışlardır. Basında birçok yazılar çıkmıştır. Azimet Köylüoğlu gibi parlamenterler arşiv kanununun çıkması için çok çalışmışlardır. Süleyman Demirel, Bülent Ecevit ve Turgut Özal gibi başbakanların arşive verdikleri değer ve teveccüh asla unutulamaz. Başbakanlık Müsteşarlarından Ekrem Ceyhun, Hasan Celal Güzel, Kazım Oksay, Mustafa Ernam gibi büyüklerimizin tarihi oluşumdaki kuvvetli destek ve himmetlerini minnetle anmamız gerekir. İftaharla ve gururla ifade etmek gerekir ki, Türkiye arşivlerinin büyük atılımı ve modernleşmesi başbakan Turgut Özal zamanında gerçekleşmiştir. Turgut Özal arşivler konusunda reform sözü vermiş ve bunu yapmıştır. 1987’den itibaren devlet imkanları ve özel bir fon ile parasal olanaklar sağlanmış, geniş bir personel uzman alımı gerçekleştirilmiş, yeni bir ücret politikası uygulanmış, arşivin aslî görevlerinden, temel vazifelerinden biri olan arşivin sahip olduğu zenginlikleri ilim dünyasına ve kamuoyuna tanıtmak açısından çok güzel programlı “yayınlar külliyatı” arka arkaya gün ışığına çıkarılarak tanıtılmıştır. Tasnif çalışmaları hızlandığı gibi, katalog, envanter, rehber çalışmaları ve yayınları artmıştır. Türkiye dışındaki Osmanlı arşiv malzemelerine ulaşılmış, varlıkları ortaya konmuştur. Uluslararası Arşiv Konseyi’ne üye olunmuştur. Dış arşivcilik ilişkileri artmıştır. Bilgisayar ağı artmış, internet kullanımı çoğalmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, sahip olduğu zengin imparatorluk arşivinin haşmetini bilim alemine en geniş imkanlarla sunma yolunda azimle ve şevkle yürümektedir.

Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 20-21 Nisan 1998’de, Ankara’da Genel Müdür İsa Özkul’un gayretleriyle gerçekleştirdiği I. Millî Arşiv Şurası’ndan sonra, 17-19 Kasım 2005 tarihinde İstanbul’da Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürü Doç. Dr. Yusuf Sarıınay’ın himmetleriyle Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu yerli-yabancı birçok ilim insanlarının katılımlarıyla başarıyla yapılmıştır. 9 Kasım 2006 tarihi Modern Türk arşivciliğinin, Hazine-i Evrâk’ın kuruluşunun 160. yıldönümüdür. Bu tarihte II. Millî Arşiv Şurası’nın toplanacağı öğrenilmiştir. Türkiye’de arşivciliğin gelişimi ve çağdaşlaşması açısından bunlar çok hayırlı ve verimli girişimlerdir. Ayrıca 1988 yılında Tüm Arşivciler Derneği kurulmuş ve dergi yayınına başlamıştır

Lisans düzeyinde arşivci yetiştirmek üzere üç üniversitede, İstanbul, Marmara ve Dil-Tarih-Coğrafya fakültelerinde arşivcilik bölümleri açılmış ve arşivci yetiştirmeye çalışılmıştır. Daha sonra bu bölümlerin adları Belge Bilgi Yönetimi olarak değiştirilmiştir. Programlarında arşivcilik tarihi, modern arşiv teknikleri, teorik ve pratik dersler okutuluyordu. Çoğu mezun, özel sektör kuruluşlarına gitmiştir.

Türkiye arşivleri, mikrofilm, bilgisayar, restorasyon atölyeleri, cilt atölyeleri gibi teknik atölyeler ile de donatılmış ve deneyimle meslek içinde uzmanlaşmış teknik elemanlar yetiştirilmiştir.

Çeşitli Ülkelerde Osmanlı Arşiv Mirasından Kalanlar

Türkiye dışındaki ülkelerde bulunan Osmanlı arşiv mirasının iki bölümde incelenmesi mümkündür;

1. Eskiden Osmanlı İmparatorluğu topraklarında bulunan ülkeler
2. Osmanlılarla siyasî, ticarî, iktisadî ilişkileri olan ülkeler

Birinci grupta Rumeli’de, Arap ülkelerinde, Kuzey Afrika’da bulunan, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk, Suriye, Mısır, Cezayir, Tunus, Yemen vb. gibi ülkeler gelir. Osmanlı taşra arşivlerinden kalan malzemeler, bu ülkelerin ulusal arşivlerinin temelini, özünü teşkil etmişlerdir. İstanbul’dan gönderilmiş emirler, fermanlar, beratlar vb tüm tahrirat, ikinci bir grup malzemedir. Sayıları azalan ve çoğalan miktarda belge ve defterler halen bu ülke arşivlerinde ve kütüphanelerinde bulunmaktadır. Bulgaristan’da, Romanya’da, Mısır’da, Tunus’ta bir çok arşiv malzemeleri, şer‘iye sicilleri, tapu-tahrir, cizye, nüfus defterleri bulunmaktadır. Bosna-Hersek’te, Makedonya’da oldukça fazla arşiv vardı. Yunanistan’da Osmanlı arşiv mirası azdır. Sakız, Girit, Midilli gibi geç kaybedilen yerlerde malzeme bulunabilir.

İkinci gruba ait ülkelerde ise, Fransa, Avusturya, İngiltere, Rusya, İtalya, ABD gibi ülkelerde siyasî ilişkiler, siyasî sorunlar, ticaret, seyr ü sefâin, nâme-i hümayûn, mua-fiyet konularında verilen belgelerin orijinalleri, millî arşivlerinde saklanmaktadır. XIX. yüzyılda Düvel-i Muazzama’nın, Osmanlı Devleti’nin siyasî konularında müdahaleleri olduğu sorunlarla ilgili arşiv serileri, diplomatik belgeler bu arşivlerde saklıdır. Yurtdışı ülkelerdeki Osmanlı arşiv mirası hakkında bazı katalog ve envanterler yayınlanmış, makaleler yazılmıştır.

Sonuç Olarak

Türkiye’nin tarihî ve kültürel mirası olarak Osmanlı Arşivleri, en kıymetli hazinelerimizden biridir. Otuza yakın ülkenin geçmişinin varlığı bu arşivlerdedir. Türkiye Cumhuriyeti hükümetleri, Osmanlı Arşivlerine sahip çıkarak, çağdaş, modern arşivler seviyesine getirmeğe çalışmaktadır. Çok kıymetli yayınlarla, Osmanlı arşiv zenginliği dünyaya duyurulmaktadır. Ulusal bazı sorunların çözümünde arşivler vazgeçilmez kaynaktır. Cumhuriyet döneminde bilgili, şuurulu, çalışkan, üretken arşivcilik formasyonu ile yetişmiş arşiv meslek erbabı mevcuttur. Arşivlerin uluslararası ilişkileri, yüksek seviyede ve bilimsel niteliktedir. Hazine-i Evrâk’tan Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü’ne ulaşan uzun ve zahmetli yolda bu kurum, daima diğer arşivlere örnek ve model olmuştur. Seviyeli patronajı halen başarıyla sürmektedir.

Osmanlı Arşiv mirasını günümüze ulaştırmada emekleri geçen, koruyan, savaş alanlarında saklayan, reisülküttabından, sadrazamından, başbakanına, müsteşarına, arşiv muhafızına, genel müdüründen odacısına, bekçisine, telhiscisinden arşiv uzmanına ve

teknik elemanına kadar herkese teşekkürlerimizi, şükranlarımızı iletirim. Fedakarca, özveri ile çalışmış, rahmete kavuşmuş arşivcileri hayır, minnet ve rahmet duygularıyla anıyorum. Tüm arşiv kayıplarına rağmen, bu tür ideal sahibi ve vefalı arşiv personelinin gayretleri ile bu arşiv zenginliklerine ulaşabildik. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren belgelerin dilinde Türkçe'nin egemenliği hakimdi. Aynı bürokratik usuller, yazışma sistemi tüm Osmanlı ülkesinde yaygınlaştı. Tek hanedanın varlığı 600 küsur yılda istikrarı sağladı. Bosna'dan Yemen'e, Kırım'dan Cezayir'e kadar uzanan geniş topraklarda aynı dilde, aynı bürokratik usul ve gelenekte fermanlar, beratlar, hükümler, emirler, defter kayıtları, siciller, nüfus ve asker defterleri, işlem görüyordu. Malzemenin kalitesi aynı düzeydeydi. Arşiv mahzenleri birbirine benziyordu. Birlik ve beraberlik ruhu egemendi.

Hepinize saygılar, sevgiler sunuyorum.

BİBLİYOGRAFYA

A- ARŞİV BELGELERİ – BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ (BOA)

BEO, 117732, 292457, 303394, 318983, 319159, 350219, 352978, 353158.

Cevdet Dahiliye, 1050, 1784, 2348, 4223, 6763, 12738.

HAT, 33048, 53956

İD, 5152, 5423, 7066, 8472, 10094, 22632, 22897, 26188

İ. Meclis-i Valâ, 1869, 2726, 3772, 4093, 4143, 4405, 5150, 6536, 6579, 9688, 16773, 21574, 25811.

İ. Mesâil-i Mühimme, 658, 659, 690, 704.

Kepeci Divan Kalemî, 7524.

MD, 22/h.41, h.175, 23/h.222, 32/h.761, 47/h.67, 183/h.11.

YEE, 30/124/51/78, 30/1294/51/78

B-KİTAPLAR, MAKALELER, ARAŞTIRMALAR

Abdurrahman Şeref, “Evrâk-ı Atika ve Vesâik-i Tarihiyyemiz”, *TOEM*, 1.cüz, 1326, İstanbul, 1328

Aktaş, Necati; Kahraman, Seyit Ali, *Bulgaristan'daki Osmanlı Evrakı*, Ankara, 1994

Akyıldız, Ali, “Hazine-i Evrak'ın Kuruluşu ve İlk Tasnif Usulleri (1846-1856)”, *Hakkı Dursun Yıldız Armağanı*, Ankara, 1995, s.69-84

Binark, İsmet, “Arşivlerimizin Önemi ve Değeri ve Osmanlı Devleti Döneminde Arşivlerimizin Islahı ile İlgili Olarak Yapılmış Çalışmalar”, *V.Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, (İstanbul 23-28 Eylül 1985), c.I, İstanbul, 1986, s.155-161

- Çetin, Atilla, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, İstanbul, 1979
- _____, “İstilâ-yı Kefere’de Kalan Osmanlı Defterleri”, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, 3 (Mart 1987), s.6-8
- _____, “Osmanlı Devlet Arşivi’nin Kuruluşu ve Tasnif Çalışmaları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 21 (Aralık1982), s.96-126
- _____, “Mithat Paşa’nın Tuna Vilâyeti Arşivi’nin Kurulması İçin bir Teşebbüsü”, *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 8-9, (1979-80), s.87-95
- _____, “II. Meşrutiyet Döneminde Arşivlerimize Ait Belgeler”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 34 (Şubat 1985), s. 1-64
- _____, “TBMM Hükümetinin Osmanlı Devlet Arşivi ve Mülga Sadaret Evrakının Muhafazası Hakkında Aldığı Kararlara Ait Bazı Belgeler”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 12 (1981-82), s.593-606
- _____, “Yabancı Ülkelerde Bulunan Osmanlı Arşiv Malzemeleri Yayınları ve Önemi”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 7 (Ağustos 1980), s.184-199
- _____, “Osmanlı Arşivciliğine Toplu Bakış”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, XXXIII., 2 (1984), s.53-65
- Çınar, Ali Osman, "Osmanlı İmparatorluğu’nda Tanzimat’tan Sonra Kurulan Taşra Arşivleri”, *I.Milli Arşiv Şûrâsı*, (Tebliğler-Tartışmalar) 20-21 Nisan 1998, Ankara, 1998, s. 257-294
- Emecen, Feridun, “Sefere Götürülen Defterlerin Defteri”, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan, İstanbul, 1991, s.241-259
- Genç, Yusuf İhsan ve diğerleri, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, Ankara, 1992, 2.bsm. Ankara, 2000
- Küçük, Mustafa ve diğerleri, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kataloglar Rehberi*, Ankara, 1995
- Hey’et, *Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz (Osmanlı Dönemi)*, I-II, Ankara, 2000
- Ortaylı, İlber, “Balkanlar ve Batıda Osmanlı Tarihi ile İlgili Arşivler”, *Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu*, Mayıs, 1985, İstanbul, 1986, s.195-99
- Sakin, Orhan - Uğurhan Demirbaş, *Makedonya’daki Osmanlı Evrakı*, Ankara, 1996
- Serin, Mustafa, “Osmanlı Arşivi’nde Bulunan Temettuât Defterleri”, *I. Milli Arşiv Şûrâsı*, (Tebliğler-Tartışmalar), 20-21 Nisan 1998, Ankara 1998, s.717-728
- Sertoğlu, Mithat, *Muhteva Bakımından Başvekâlet Arşivi*, Ankara, 1955
- _____, *Osmanlı Tarih Lügati*, 2. bsm., İstanbul, 1986
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti’nin Merkez ve Bahriye Teşkilatı*, Ankara, 1984
- Zajaczkowski, Jan-Ananiasz Reychman, *Osmanlı–Türk Diplomatikası El Kitabı* (Çev. Mehmet Fethi Atay), İstanbul, 1993
- _____, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Arşivlerimize Ait Belgeler”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 47 (Nisan 1987), s.85-109

The presentation, examining the works in the Prime Ministry State Archives, includes development phases of the State Archives since the foundation of Hazine-i Evrak, and cataloging strategies throughout these phases. Explaining the works at the Republican and Ottoman Archives separately, the presentation gives the list of the Ottoman period archival fonds that are open for research. The presentation ends by giving information on the publications, mission and vision of the State Archives.

هذه المحاضرة تتناول الأعمال والنشاطات الموجودة في أرشيف الدولة التابع لرئاسة الوزراء ، وفي هذا الإطار تحدثت عن المراحل التي قطعها الأرشيف منذ تأسيس أرشيف خزانة الأوراق والتغييرات التي طرأت عليه والاستراتيجية المتبعة خلال هذه المراحل في عملية التصنيف. وتطرقت المحاضرة إلى الفرق بين الأرشيف العثماني وأرشيف الجمهورية، وكون الأرشيف العثماني قد فتح أمام الباحثين للتنقيب فيه. واختتمت المحاضرة بإعطاء فكرة عن نشریات أرشيف الدولة ورسالته ورؤيته.

BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİNDE YÜRÜTÜLEN FAALİYETLER VE BELGE FONLARI

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü ve Görevleri

Millî arşivlerimizin korunması ve değerlendirilmesiyle ilgili her türlü görev, 10 Ekim 1984 tarih ve 3056 sayılı Kanunun 2. maddesinin (g) fıkrası ile Başbakanlık'a ve 11. maddesi ile de Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne verilmiş olup, bununla millî arşivlerimiz konusunda bir reform hareketinin alt yapısı oluşturulmuştur.

3056 Sayılı Başbakanlık Teşkilâtı Hakkında Kanun Hükmünde Kararname'nin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun'un 2. maddesinin (g) fıkrasında; Başbakanlık'ın aslî görevleri arasında devlet arşiv hizmetleri: “Türk Devlet ve millet hayatını ilgilendiren, tarihî, hukukî, idarî, ekonomik, ilmî doküman ve belgeleri toplamak, değerlendirmek ve düzenlemek; film, mikrofilm gibi ileri teknikleri uygulayarak arşiv malzemesini tek nüsha olmaktan kurtarmak, bunların tahribini önleyecek arşiv laboratuvarı kurmak; milletlerarası arşivcilik ile ilgili hareketleri takip etmek, önemli arşiv malzemesini yurt ve dünya bilim çevrelerine sunmak.” şeklinde yer almıştır.

Görevleri:

- a) Millî arşiv politikasının esaslarını belirlemek, bu esasların uygulanmasını takip etmek ve denetlemek,
- b) Devlet ve millet hayatını ilgilendiren her türlü bilgi ve belgeleri toplamak, değerlendirmek ve saklamak,
- c) Çeşitli kamu kurum ve kuruluşları ile özel şahısların elinde bulunan arşiv malzemesini tespit etmek, toplamak, gerektiğinde satın almak, bunların tamir ve restorasyonunu yapmak, tasnif ve tercüme etmek, uygun görülenleri yayınlamak,
- d) Yurt içi ve yurt dışı arşivcilik ve bununla ilgili bilimsel gelişmeleri takip etmek, bu alandaki eserleri tercüme etmek, yayınlamak, önemli ve değerli arşiv malzemesini yurt ve dünya bilim çevrelerine sunmak,
- e) Tarihî, kültürel ve estetik değeri olan arşiv malzemesinden koleksiyonlar yapmak, gerektiğinde arşiv müzesi kurmak ve sergiler açmak,
- f) Arşiv malzemesinin tahribini önleyecek tedbirleri almak, arşiv laboratuvarı kurmak,

- g) Arşiv malzemesinin kopyalarını çıkararak devamlılığını sağlamak ve bunları küçük hacimlere döndürmek için film, mikrofilm, fotokopi ve gerektiğinde diğer ileri teknikleri uygulamak,
- h) Devlet Arşivlerinden yararlanma esaslarını belirlemek, arşivlerdeki araştırma taleplerini değerlendirmek ve gerektiğinde izin vermek,
- i) Her türlü bilgi ve arşiv malzemesini derlemek, ayıklamak ve her an kullanılır hale gelecek şekilde tasnif ederek muhafaza etmek,
- j) Kamu kurum ve kuruluşlarının arşivlerinde ayıklama, saklama ve imha işlemlerini denetlemek,

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü görevlerini üç daire başkanlığı ile yürütmektedir:

- Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı
- Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı
- Dokümantasyon Daire Başkanlığı

Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nda Yürütülen Çalışmalar

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü bünyesinde yer alan ve İstanbul'da faaliyetlerini sürdüren Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı dünya arşivleri arasında oldukça mühim ve itibarlı bir konuma sahiptir. Çünkü ihtiva ettiği belgelerin gerek sayısı gerekse bu belgelerin bilimsel ve kültürel önemi itibarıyla dünyanın en büyük ve önemli arşivlerinden biridir. Osmanlı Arşivi'nde 100 milyona yakın belge 365 bin kadar da defter bulunmaktadır. Ayrıca Osmanlı coğrafyasından ayrılan 40'a yakın Avrupa, Kuzey Afrika ve bir çok Asya ülkesinin tarihine ait bilgi ve belgeler de yine bu Arşivimizde yer almaktadır. Bütün bunların yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin hemen her bürokratik kurumunun yakın dönem tarihine ışık tutacak belgeler de yine arşivlerimizde bulunmaktadır.

Osmanlı Arşivi'nde Tasnif Çalışmaları

Osmanlı Arşivi'nde gerçek mânâda tasnif çalışmaları Hazine-i Evrak'ın kuruluş tarihi olan 8 Kasım 1846 tarihinde başlamıştır. Bugün Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı bünyesinde bulunan Hazine-i Evrak'ın teşkilinden hemen sonra tanzim edilen ve hâlen orijinal yapısını muhafaza eden İrade tasnifleri, Hatt-ı Hümayun tasnifi, Divan-ı Hümayun Sicil Defterleri gibi tasniflerin yanı sıra, Ali Emiri, İbnülemin, Muallim Cevdet ve Kamil Kepeci tasnifleri gibi II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında teşekkül ettirilen değişik tasnif heyetleri tarafından meydana getirilmiş olan ve tasnif heyeti başkanlarının adı ile anılan fonlar da mevcuttur.

Hazine-i Evrak'ın kuruluşundan sonra yapılan tasniflerde değerlendirilen arşiv malzemesi, Sadaret'e ve Divan-ı Hümayun'a ait defterler ve vesikalar olup, bunlar devletin idarî yapısına ve bürokratik teşkilatına göre tertiplenmişlerdir. II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında kurulan ve yukarıda bahsettiğimiz tasnif heyetlerinin üzerinde çalıştığı arşiv malzemesi ise, Topkapı Sarayı'ndan Babıâli'deki Cevad Paşa Kütüphanesi'ne nakledilen defterler ve vesikalardır. Bu tasniflerin çoğu, modern arşiv tasnif metotlarından uzak olup, genellikle konu veya kronolojik sıralama şeklinde tasnif edilmişlerdir. Bunlar yeniden revize edilerek hizmete sunulmaktadır.

1936 yılına gelindiğinde arşiv işlerini tedvir etmek ve tasnif çalışmalarında takip edilecek metotlar hakkında danışmanlık yapmak üzere Macar Arşiv Uzmanı ve Osmanlı Tarihçisi Dr. Lajos Fekete Türkiye'ye davet edilmiştir. 1936-1937 senelerinde Başvekalet Arşiv Dairesi Müdürlüğü'nde ve Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde çalışmalarına devam eden Fekete, tasnif ve öteki arşivcilik konularında ve Osmanlı arşiv belgeleri ile bunların neşri konusunda takip edilecek usuller hakkında çeşitli konferanslar vermiş ve yazılar yazmıştır. Bunun yanında, Arşiv Tasnif Talimatnamesi hazırlayarak Başvekalet'e sunmuş ve bu talimatnameye göre örnek mahiyette bir katalog hazırlamıştır. Başvekalet Arşiv Dairesi'nde bu talimatname esaslarına göre çalışmaların yürütülmesi karar altına alınmıştır. Böylece Başvekalet Arşivi'nde 1937 senesinden itibaren, sadece kronolojik veya konulara göre yapılan tasnif sistemlerinden vazgeçilerek, Fekete'nin gösterdiği yolda, provönans (provenance) sistemi uygulanmıştır. Bu sistemle arşiv malzemesinin işlem gördüğü tarihlerdeki aslî düzeni muhafaza edilerek, işlem gördüğü tarihlerdeki aslî tertibine ve bürokratik çıkış yerlerine göre tanzim ve tasnif edilmesine geçilmiştir.

Fekete'nin bu tarihlerde yaptığı çalışmalarla birlikte modern arşiv tekniklerine uygun olmayan tasnif sistemlerinden tedricen vazgeçilmiştir. Nihayet 1956 yılından itibaren Osmanlı teşkilat yapısına, (bürokratik yapısına) göre kodlama sistemi oluşturulmuş, bu tarihten itibaren yapılan tasniflerde provönans sistemi uygulanmıştır. Osmanlı Arşivi'nde bulunan arşivlik malzeme, Tanzimat öncesi ve Tanzimat sonrası olmak üzere iki kısımda mütalaa edilir hale gelmiştir.

1987 senesine gelindiğinde, arşive verilen önemin daha da arttığını ve bu bağlamda personel sayısının da arttırıldığını görüyoruz. Bu seneden sonra yapılan tasnif çalışmaları ile, Sadaret, Dahiliye Nezareti, Hariciye Nezareti, Hazine-i Hassa Nezareti, Ticaret ve Nafia Nezareti, Meclis-i Vâla, Şura-yı Devlet gibi fonların tasnifleri yine provönans sistemine uygun olarak gerçekleştirilmiştir.

Analitik şekilde gerçekleştirilen tasnif çalışmalarının çok yavaş yürütmesi, Osmanlı Arşivi'nde hiç el atılmamış daha milyonlarca belgenin bulunması, en azından bunların kayıt altına alınarak tespitinin yapılması amacıyla 1990'lı yılların başından itibaren belge serilerinin öncelikle Dosya Usulü Envanter diğer bir ifade ile Nümerik Envanter hazırlamaya yönelik biçimde, tarihleri, kodları ve adetleri gömlek üzerine

yazıldıktan sonra kronolojik olarak sıraya konulup dosyalama işlemlerine geçilmiştir. Elde bulunan malzemenin demirbaş kaydının çıkarılması şeklinde de anlaşılabilecek olan Dosya Usulü Envanter çalışmaları, her arşivde öncelikle gerçekleştirilmesi gereken çalışmalar olarak nitelendirilmektedir. Arşivimizde şu ana kadar Dosya Envanter ve Analitik Envanter hazırlamaya yönelik çalışmalar birlikte yürütülmeye çalışılmaktadır. Bugüne kadar, Osmanlı Arşivimizde mevcut belgelerin yaklaşık % 80'inin, gerek Analitik usul, gerekse Dosya Usulü Envanter şeklinde tasnifleri tamamlanmıştır. Tasnifleri tamamlanan bu belgelerden katalogları hazırlananlar ise peyderpey araştırmacıların hizmetine sunulmaktadır.

Osmanlı Arşivi'nde halen Evkaf belge ve defterlerinin, Hariciye Siyasî ve Hariciye Mektubî Kalemî evrakının, İstanbul Murahhaslığı'nın, Sadaret evrakının, Tahran Sefareti evrakının tasnif çalışmaları devam etmekte olup, zikredilen bu fonların büyük bir kısmının tasnifinin 2006 senesinde tamamlanması planlanmaktadır.

II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında yapılmış olan tasnifler neticesi oluşmuş katalogların tamamı analitik kataloglardır. Ancak bu kataloglarda indeks bulunmamakta, sadece belgelerin özetleri yer almaktadır. Bu katalogların bir kısmı ise halen Eski Harfli Türkçe olup, bu şekilde hizmete sunulmaktadır. Bunların da Yeni Harfli Türkçe ile kullanılabilmesi için çalışmalar sürdürülmektedir.

Modern arşivcilik teknikleri kullanılarak bilgisayar ortamında ilk katalog 1991 senesinde hazırlanmış, o günden bugüne kadar da bilgisayar ortamında katalog hazırlama çalışmaları sürdürülmektedir. 2002 senesinde arşivimizde kurulan otomasyon sistemi ile birlikte, kataloglar araştırma salonunda ve ayrıca internet üzerinden bilgisayar ortamında taranmaya başlanmıştır. Bugüne kadar bilgisayar ortamında hazırlanmış katalog sayısı 500 civarındadır.

Osmanlı Arşivi'nde Araştırmaya Açılmış Olan Fonlar

Osmanlı Arşivi'nde bugüne kadar 30 binin üzerinde yerli ve yabancı araştırmacıya hizmet verilmiştir. Tasnif faaliyetlerinin artması sonucu araştırmaya açılan belge sayısında da artış olmuş, dolayısıyla arşivimizden istifade eden araştırmacı sayısı da günden güne çoğalmıştır. Bu artışın bir nedeni de araştırma izni müracaatlarının kolaylaştırılması ve çok kısa bir sürede araştırma izni verilmesidir.

Osmanlı Arşivi'nde araştırmaya açık olan arşiv malzemesini; defter serileri, belge serileri ve diğer arşiv malzemesi, şeklinde üç ana başlıkta değerlendirebiliriz. Biz burada bu arşiv malzemesinden ana hatları ile bahsetmekle yetineceğiz.

1. Ali Emiri Tasnifi	4. Bâb-ı Âli Evrak Odası
2. Bâb-ı Asâfi	5. Bosna Müfettişliği
3. Bâb-ı Defteri	6. Cevdet Tasnifi

7. Divân-ı Hümayun Sicilleri	23. Meclis-i Vâla
8. Dahiliye Nezareti	24. Meclis-i Vükela Mazbataları
9. Darphane-i Amire	25. Muahedeler
10. Defterhane-i Amire	26. Müzehhep Fermanlar
11. Emniyet-i Umumiye	27. Plan, proje, kroki
12. Evkaf	28. Rumeli Müfettişliği
13. Hariciye Nezareti	29. Sadaret
14. Haritalar	30. Seraskerlik
15. Hatt-ı Hümayunlar	31. Ticaret Nafia Nezareti
16. Hazine-i Hassa	32. Taşra Evrakı Kıbrıs Mutasarrıflığı
17. İbnülemin Tasnifi	33. Tapu Tahrir Defterleri
18. İradeler	34. Şurâ-yı Devlet
19. Kamil Kepeci Tasnifi	35. Yabancı Arşivler
20. Maarif Nezareti	36. Yıldız
21. Mabeyn	37. Zaptiye Nezareti
22. Maliyeden Müdevver Defterleri	

Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı'nda Yürütülen Çalışmalar

3473 sayılı kanuna tâbi kurum ve kuruluşlarda teşekkül eden, Milli Mücadele, Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ve Cumhuriyet hükümetleri dönemlerine ait arşiv malzemesi ile ilgili iş ve işlemleri yürütmek üzere kurulan Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı'nın görevleri ana hatları ile şöyle sıralanabilir:

Kurum ve kuruluşların arşiv hizmetlerini “Devlet Arşiv Hizmetleri Hakkında Yönetmelik” hükümlerine uygun bir şekilde sürdürmelerini sağlamak; mükellef kurum ve kuruluşların arşiv çalışmalarını koordine etmek; karşılaşılan problemler konusunda çözüm getirmek, eğitim faaliyetlerinde bulunmak, arşiv çalışmalarını değerlendirmek, ayıklama imha işlemlerine rehberlik etmek; arşiv malzemesi vasfını taşıyan belgeleri tespit etmek, bunların saklama süreleri sonunda düzenli olarak Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne devredilmesini temin etmek. Devir-teslim alınan malzemeyi tasnif edip, kataloglarını hazırlayarak araştırmacıların hizmetine sunmak, mevcut malzemenin mikrofilm veya dijital kopyalarını çıkararak devamlılığını sağlamak.

Bu birimimizde bugüne kadar 90 kurum ve kuruluşta Arşiv malzemesi tespit çalışması gerçekleştirilmiştir.

2005 yılı Ekim ayı itibariyle, Başbakanlık merkez teşkilatı birimleri ile 3473 sayılı “Muhafazasına Lüzum Kalmayan Evrak ve Malzemenin Yok Edilmesi Hakkında Kanun” kapsamında yer alan 226 adet kamu kurum ve kuruluşu ile üniversiteler ve mahallî idarelere ait, arşiv kutusu, klasör, defter, cilt, dosya, fotoğraf, harita, zarf, mikrofilm, mühür, pafta, plan, slayt, kaset, video kaset vb gibi 30 milyon civarında arşiv malzemesi Devlet Arşivlerine devredilmiştir.

Yukarıda da belirtildiği üzere, Cumhuriyet Arşivimizce ayrıca kurum ve kuruluşların arşiv çalışmaları yerinde denetlenmektedir. 500 civarında mükellef kuruluştan arşiv yönetici ve çalışanlarına eğitim ve rehberlik hizmeti verilmiştir. Bu çalışmalara bundan sonra da devam edilecektir. Bunun yanı sıra, kurum ve kuruluşlardan, yıllık arşiv faaliyet raporları istenmekte, gelen raporlar değerlendirilerek, kurum ve kuruluşların arşiv çalışmaları takip edilmektedir. Sonuçta işlemleri tamamlanan belge fonlarının düzenli bir şekilde Genel Müdürlüğümüze devri sağlanmaktadır.

Devlet Arşivleri’ne intikal etmiş olup, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığınca tasnifi tamamlanmış fonlar Ankara’da Devlet Arşiv Sitesi’nde araştırmacıların hizmetine sunulmuştur. Cumhuriyet Arşivi Araştırma Hizmetleri Şube Müdürlüğü’nde ilk araştırma hizmetinin verildiği 16 Nisan 1993 tarihinden bugüne kadar, 2158’i Türk, 139’u da yabancı olmak üzere toplam 2297 araştırmacıya hizmet verilmiştir.

Ayrıca, Özel İdare Müdürlüklerinden Kurumumuza devredilen Vergi kayıt defterleri ile ilgili olarak çeşitli mahkemeler ve şahıslardan gelen yoğun kayıt talepleri ile yine mahkemeler ve şahıslardan gelen iskan kaydı taleplerine en kısa süre içerisinde cevap verilmekte olup, bu işlemler Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığımızın faaliyetlerinde önemli bir yer tutmaktadır.

Cumhuriyet Arşivimizde araştırmaya açık olan fonlar şunlardır: Bakanlar Kurulu Kararları, Müsterek Kararlar, Diyanet İşleri Başkanlığı, Toprak İskan, Nafia Vekaleti, Başbakanlık Özel Kalem Müdürlüğü, Başbakanlık Muamelat Genel Müdürlüğü, Cumhuriyet Halk Partisi, Azerbaycan Arşivlerindeki Türkiye ile ilgili belgeler ve Maden Dairesi Başkanlığı evrakı. Tasnif çalışmaları devam eden fonlar ise şunlardır; 1977-1989 yıllarını kapsayan Bakanlar Kurulu Karar ekleri, Yassıada duruşmalarını içeren Anayasa Mahkemesi evrakı, 1920-1930 yılları arasına ait Milli Eğitim Bakanlığı’nın muhtelif evrakı ve Muhtelit Mübadele Komisyonu, Muhtelit Hakem Mahkemelerine ait müteferrik evrak.

Tasnif Hizmetleri Şube Müdürlüğü’nün depolarında 10’u üniversiteler, 27’si belediyeler olmak üzere toplam 142 kurum ve kuruluşu ait tasnif edilmek üzere bekleyen evrak mevcuttur.

Dokümantasyon Daire Başkanlığı’nda Yürütülen Çalışmalar

Dokümantasyon Daire Başkanlığı, Başbakanlık merkez birimleri ve arşiv araştırmacıları için ihtiyaç duyulan sosyal ve beşerî konulardaki kitap, süreli yayın, elektronik

yayın ve görsel-işitsel dokümanları sağlamak, bu dokümanları uluslararası dokümantasyon metot ve tekniklerine göre kataloglamak, indekslemek, sınıflamak ve araştırmacıların hizmetine sunmak amacıyla kurulmuştur.

Dökümantasyon Daire Başkanlığı hizmet ve faaliyetlerini 1991 yılından bu yana elektronik ortamda yürütmekte olup, Eylül 2005 sonu itibarıyla; Monograflar Veri Tabanı'nda 42.824, Tebliğler Veri Tabanı'nda 51.936, Makaleler Veri Tabanı'nda 304.934, Haberler Veri Tabanı'nda 88.815 olmak üzere toplam 488.509 bibliyografik bilgi kayıtlıdır.

Koleksiyonunda; kitap, rapor, tez, yönetmelik, genelge, afiş, fotoğraf, elektronik yayın ve görsel-işitsel materyallerden oluşan toplam 42.824 adet doküman ile 2.001 başlık süreli yayın mevcuttur. Süreli yayınlardan 600 adedi düzenli olarak sağlanmaktadır.

Dökümantasyon Daire Başkanlığı, sağlanan dokümanlardan araştırmacıları bilgilendirmek amacıyla, Mayıs 1989'dan itibaren iki ayda bir "Enformasyon Bülteni" yayınlamaktadır. Ayrıca, bibliyografik denetimin önemli bir unsurunu teşkil eden çeşitli konularda 23 adet bibliyografya yayınlamıştır.

Mikrofilm ve Sayısallaştırma Çalışmaları

Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi arşiv belgelerinden tasnif işlemi tamamlanmış olanlar, gelişmiş arşivcilik teknik, ilke ve standartlarına uygun teknolojiler kullanılmak suretiyle dijital ortama aktarılmakta ve kataloglanarak tüm araştırmacıların hizmetine sunulmaktadır.

Osmanlı dönemi arşiv malzemesine ait tasnif bilgileri kataloglar haline getirilerek bu amaçla hazırlanan web sitemizde ve araştırma salonlarımızda araştırmacıların hizmetine sunulmaktadır. Web üzerinde ücretsiz üyelik sistemi ile yapılan bu çalışma, diğer arşivlerle yarışır düzeydedir.

Osmanlı dönemi arşiv malzemesinin, saklama ömrü oldukça uzun ve daha güvenli olan mikrofilme alma çalışmaları 1960'lı yıllarda başlatılmıştır. 2001 yılından itibaren makine ve teçhizat ilavesi ile arşiv malzemelerinin mikrofilm ve sayısal ortama aktarma çalışmalarına daha da hız verilmiş bulunmaktadır.

Arşiv malzemeleri, talep ve kullanım durumlarına göre yıllık planlarla belirlenen bir program dahilinde mikrofilm veya sayısal ortama aktarılmaktadır.

Osmanlı Arşivimizde, 3.5 milyondan fazla belge ile Cumhuriyet Arşivimizde yaklaşık 1 milyon belge görüntüsü sayısal ortama aktarılmıştır. Nihai hedefimiz bütün arşiv belgelerini sayısal ortama aktarmak ve araştırmacılara bu görüntülerle hizmet vermektir.

Dış ilişkiler

Genel Müdürlüğümüz, yurtdışı ilişkiler ve tanıtım faaliyetlerini Dışişleri Bakanlığı ve diğer ilgili kurum ve kuruluşlarla koordineli bir şekilde yürütmektedir. Bu çerçevede 28 ülke ile Arşiv İşbirliği protokolü imzalanmıştır. Kurumumuz Milletlerarası Arşiv Konseyi ICA'nın Avrupa birimi olan EURBICA'nın yönetim kurulu üyesidir. Genel Müdürlüğümüzce ayrıca yurtiçi ve yurtdışında ülkemizi ve arşivlerimizde sahip olduğumuz zenginliklerimizi tanıtıcı mahiyette sergiler düzenlenmekte ve bu sergiler çok büyük ilgi ile karşılanmaktadır.

Yayınlarımız

Genel Müdürlüğümüz, kendisine verilen görevler doğrultusunda belgelere dayalı olarak yayın faaliyetlerinde bulunmaktadır. Bu görevi yerine getirmek maksadıyla kurulmuş olan Yayın Koordinatörlüğü, uzman personeli vasıtasıyla pek çok konuda hazırlanmış olduğu kitapları ilim aleminin hizmetine sunmuş ve sunmaya devam etmektedir.

Arşivcilik konusunda telif ve tercüme eserler ile Devlet ve millet hayatını ilgilendiren konularda eserler yayımlanmaktadır. Bugüne kadar Osmanlı Arşivince 81, Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığınca da 28 adet eser yayına hazırlanmıştır.

Misyon ve Vizyonumuz

1. Milli Arşiv Politikasının esaslarını belirlemek, devlet ve millet hayatını ilgilendiren arşiv belgelerinin arşiv tekniklerine uygun bir şekilde tutulmasını sağlamak ve bu belgelerin Devlet Arşivleri'ne intikalini gerçekleştirmek, arşivlerdeki belgeleri muhafaza ve tasnif etmek, yurt içi ve yurt dışı arşivcilik alanındaki bilimsel gelişmeleri takip etmek, arşivlerde araştırma yapmak isteyenler ile bilim çevrelerine mevzuatta belirtilen şartlar çerçevesinde hizmet sunmak. Bilgi edinmeyi kolaylaştırmak amacıyla elektronik ortamda ve teknolojik imkanlarla bilgi ve belgeleri hizmete sunmak temel görevlerimiz arasındadır.
2. Arşiv hizmetlerinde kaliteyi artırarak, daha hızlı ve daha iyi hizmet vermeyi amaç edinen kurumumuz yaptığı uzun çalışmalar neticesinde 2004 yılında Uluslararası Kalite Belgesi olan TSE-ISO-EN 9000 Kalite Belgesi'ni almaya hak kazanmış olup, halen bu anlayış içerisinde hizmet vermeye devam etmektedir.

The paper describes the historical process that the Foundation Registers Archives at the Directorate General of Foundations which holds the records related to pious foundations among all the records of the Ottoman Empire living up to present, has gone through from the establishment until today. The paper which is pertinent to the Pious Foundation Registers Archives at the Directorate General of Foundations, also provides information on the history of the institution, the amount of records it holds and its present situation. It, within this framework, explains the stages that the Foundation Registers Archives which was founded officially with Vizier Sinan Pasha's appointment to the ministry of Osman Gazi's pious foundation in Bursa in 1358, underwent until it became the Directorate General of Foundations in 1924. It acquaints us about 26 registerbook types and the font styles used for those registerbooks of the Foundation Registers Archives which holds more than 250000 documents in Ottoman Turkish, Arabic and Turkish. It is also stated that the Foundation Registers Archives which holds records related to pious foundations of totally 26 different countries such as Turkey, Syria, Greece, Bulgaria and Iraq; is open to researchers within the framework of Regulations on Scientific Researches at the Archives.

يحتل المسار التاريخي لأرشيف سجلات الأوقاف بالمديرية العامة للأوقاف منذ التأسيس حتى اليوم حيزا كبيرا في المحاضرة، ويحتوي هذا الأرشيف من بين المصادر التي وصلت إلينا من الإمبراطورية العثمانية على الوثائق المتعلقة بالأوقاف. كما تتضمن المحاضرة معلومات حول تاريخ أرشيف سجلات الأوقاف للمديرية العامة للأوقاف وعدد الوثائق الموجودة في هذه المؤسسة والوضع الحالي لها. وفي هذا الإطار، تم تناول المراحل التي مر بها أرشيف سجلات الأوقاف منذ تأسيسه رسميا مع تعيين الوزير "سنان باشا" أمينا لأوقاف مدينة "بورصة" سنة 1358 من قبل "أورخان غازي" إلى أن تحول إلى المديرية العامة للأوقاف سنة 1924. وتم كذلك تقديم معلومات حول وجود 26 دفترًا مع عرض أنواع الخطوط الواردة في هذه الدفاتر في أرشيف سجلات الأوقاف الذي يحتوي على ما يزيد عن مائتين وخمسين ألف وثيقة باللغات العثمانية والعربية والتركية. ويذكر أيضا إمكانية إجراء

بحوث في أرشيف سجلات الأوقاف
الذي يتضمن سجلات لأوقاف 26
دولة مثل تركيا وسوريا واليونان
وبلغاريا والعراق وغيرها، وذلك في
إطار "تعليمات البحوث العلمية
للأرشيف".

VAKIFLAR GENEL MÜDÜRLÜĞÜ VAKIF KAYITLAR ARŞİVİ

Osmanlı'dan bize tevarüs eden zengin birikimin kaynaklarına inmek istediğimizde karşımıza belli başlı birkaç kurum çıkmaktadır. Bunlar:

- Bu sempozyuma ev sahipliği yapan Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü bünyesindeki Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı,
- Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi,
- Osmanlı medeniyetinin sembolü olan vakıf eserlere ruh ve hayat veren vakıflarla ilgili belgelerin muhafaza edildiği Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivi'dir.

Ben burada mensubu olmaktan şeref duyduğum Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivi'nden bahsedeceğim.

Vakıf hukuku üstatlarından Ali Hikmet Berki:

“Tarihçi; vakfiyelerden, vakıf eserlerinin hangi devre ait olduğunu; mimarî eserlerden, devrin fen ve sanat düzeyini; ifade ve üslûptan, devrin dil özelliğini öğrendiği gibi vakıf kurucusu tarihî şahsiyetlerin aile yapıları, maddî durumları ve hayırseverlikleri hakkında bilgi edinir, ismi değişen yerlerin eski adlarını öğrenir. Doğruluğundan şüphe edilmeyen bu bilgileri yeri geldiğinde eserlerinde çekinmeden kullanır.”¹ veciz ifadesiyle Vakıflar Genel Müdürlüğü bünyesindeki kıymetlerin önemine vurgu yapmıştır.

Özeleştirî yapacak olursak Vakıflar Genel Müdürlüğü olarak bu gün bilim ve araştırmacılık alanındaki baş döndürücü gelişmelere ayak uydurarak, elimizdeki mücevherat hazinesini hakkıyla değerlendirip ilim dünyasının istifadesine sunabilmiş değiliz. Dolayısıyla ne tarihçilere ne de diğer meslek erbabına yeterli bilgi-belge sunamadığımız için ilim dünyasından gerekli teveccühü de görememekteyiz.

Vakıf Kayıtlar Arşivi'nin bağlı bulunduğu Kültür ve Tescil Dairesi Başkanlığı'ndaki bir elin parmakları sayısınca dahi olmayan birkaç kişi ile tabirimi mazur görün "şeytan taşlamaktan Kâbe'yi tavaf etmeye vakit bulamıyoruz." Mahkemelerden gelen müzekkereler ile özellikle Bilgi Edinme Kanunu çıktıktan sonra vatandaşın gelen dilekçe ve evraka cevap vermekten aciz kalmaktayız. Dolayısıyla değil araştırma ve inceleme yapmak, hâlihazırda Vakfiye Arşiv Modülü'ne bilgi girişi dahi akamete uğramış bulunmaktadır.

Bu güzel organizasyonu düzenleyerek kültürel faaliyetlerine bir yenisini daha ekleyen Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nü bu noktada tebrik etmek gerekiyor. Zira ellerindeki belgelerin tasnifinin yanı sıra tetkikini de yaparak verileri ilim dünyasıyla paylaşıyorlar.

---

¹ Berki, Ali Hikmet, "Vakıfların Hukuk ve Tarih Bakımından Kıymeti", Vakıflar Dergisi, S. 6, s. 7

Bu bağlamda yayınladıkları Muhasebe defter serilerinden Vakfiye Arşiv Modülü'ne bilgi girişi esnasında oldukça yararlandığımızı ifade etmek isterim.

Vakıflar Genel Müdürlüğü olarak bizim de en az kırk-elli kişilik bir ihtisas grubu ile elimizdeki paha biçilmez eserlerin tahlilini bir surette ele alarak Türk ve dünya ilim dünyasının istifadesine sunmak en önemli görevimiz olması gerekmektedir.

Şu anda ihalesi yapılmış ve 2006 sonlarında bitmesi planlan Vakıf Belgelerinin Derlenip Bilgisayar ve İnternet Ortamına Aktarılması Projesi (VAYS) güzel bir çalışmadır. Ancak bu kadar kısa sürede dijital kopyaları alınacak -10 milyon civarında olduğu tahmin edilen belgenin- doğru tasnif ve tahlillerinin yapılarak veri tabanına girilmesi de devasa bir problem olarak karşımızda durmaktadır.

Her ne kadar tasnif ve tahlil safahatı farklı bir çalışmayı gerektirse de hâlihazırda değişik yerlerde dağınık şekilde duran vakıflarla ilgili belgelerin tek elde toplanması açısından VAYS Projesi'nin faydası izahtan varestedir.

Bu kısa girişten sonra Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivi'nin teşekkül safahatını kısaca ele almak yerinde olacaktır.

Vakıf Kayıtlar Arşivi'nin Tarihçesi²:

Vakıfların merkezî anlamda işlerinin görülmesi ve dolayısıyla belgelerinin devlet tarafından muhafaza edilmesi belli başlı şu safhalarda cereyan etmektedir:

- 1358** Orhan Gazi'nin Bursa'daki evkafına Veziri Sinan Paşa'yı nazır olarak ataması, resmî anlamda ilk nezaret görevi olarak değerlendirilmektedir.
  - 1390** **Müfettiş-i Ahkâm-ı Şer'iyye:** Yıldırım Bayezid döneminde her vilayete bir müfettiş tayin edilerek vakıfların teftiş ve denetimlerine memur edilmişlerdir.
  - 1410** **Hakimu'l-Hükkâmî'l-Adliyye:** I. Mehmed döneminde ihdas edilmiş ve vilayetlerdeki hakimler bu makama bağlanmışlardır.
  - 1467** **Sadr-ı Ali Nezareti:** Fatih'in kurduğu vakıflara veziri Mahmud Paşa'yı nazır tayin etmesiyle bu nezaret vücuda gelmiştir. Daha sonra nezareti, bu sadarete şart koşulan vakıfların çoğalmasıyla bu tür vakıfları Reisü'l-küttablar yönetmeye başlamışlardır.
- Diğer vilayetlerdeki vakıfların nezaretine ise evkaf müfettişleri tayin edilmiştir.
- 1506** **Şeyhülislam Nezareti:** II. Bayezid'in, kurduğu vakıfların nezaretini şeyhülislamlara şart koşmasıyla ortaya çıkmıştır. Nezaretleri şeyhülislamlara şart koşulan vakıflar çoğalınca, bu tür vakıflara da tezkereciler nezaret etmeye başlamıştır.

² Bu kısmın hazırlanmasında büyük oranda Prof. Dr. Ahmed Akgündüz'ün OSAV yayınları arasında çıkan İslam Hukukunda ve Osmanlı Tatbikatında Vakıf Müessesesi adlı eserinden yararlanılmıştır.

- 1545 Kapuağası Nezareti:** Kanunî'nin eşi Haseki Hürrem Sultan'ın kurduğu vakıfların nezaretini kapuağasına tevcih etmesiyle ortaya çıkmış, bunların işlerinin çoğalmasıyla da bu görev, kapu halifelerine tevdi edilmiştir.
- 1586 Evkaf-ı Hameyn Nezareti:** Darü's-saade Ağası Habeşî Mehmed Ağa'nın gayretleriyle Kapuağası Nezareti, Evkaf-ı Hameyn Nezareti'ne tahvil edilmiştir. Bu nezaret, gelirlerinin bir kısmı veya tamamı Mekke-Medine fukara ve hizmetlerine tahsis edilen vakıfların şartlarını deruhte etmek üzere kurulmuştur. Bu idarenin işlerinin çoğalmasıyla da;
- Evkaf-ı Hümayun Müfettişliği,
Evkaf-ı Hameyn Muhasebeciliği,
Evkaf-ı Hameyn Mukataacılığı,
Darü's-saade Yazıcılığı gibi birimler oluşturuldu.
- 1774 Evkaf-ı Hamidiye İdaresi:** I. Abdülhamid, kurduğu vakıfların nezaretini bu idareye şart koşmuştur. Daha sonra III. Mustafa tarafından kurulan Laleli Evkafı ile II. Mahmud tarafından kurulan vakıflar da bu idareye bağlanınca Evkaf-ı Hamidiye ve Mülhakatı İdaresi haline dönüşmüştür.
- 1815 Darphane-i Amire Nezareti:** Evkaf-ı Hamidiye ve Mülhakatı İdaresi'ne bağlı vakıflar çoğalınca ayrı bir birim olarak bu nezarete ilhak edilmiştir.
- 1826 Evkaf-ı Hümayun Nezareti:** 1825'te Yeniçeriliğin ilgasıyla nezaretleri yeniçeri ve sekbanbaşı ağalarına şart koşulan vakıflar da Hamidiye ve Mülhakatı İdaresine devredilince idarenin yükü iyice artmış ve Darphane-i Amire'den ayrılarak ayrı bir nezaret haline getirilmesi zarureti doğmuştur. Müstesna Vakıflar* dışındaki nezaretleri farklı birimlere şart koşulan bütün vakıflar zaman içinde bu nezarete bağlanarak idarî anlamda ilk defa bir birliktelik sağlanmıştır.
- 1880 1912 Nizamnameleri:** Uzun süre devam eden Evkaf-ı Hümayun teşkilatında zamanla bazı yenilikler yapma ihtiyacı doğmuştur. İlki 1880 ve ikincisi 1912'de olmak üzere kurumsal anlamda önemli düzenlemeler yapılmıştır.

---

* Müstesna Vakıflar: Guzat ve Eizze Vakıfları da denir. Bazı gazi ve din büyüklerine ait vakıflardır. Evkaf-ı Hümayun Nezareti hiçbir şekilde bunlara müdahale etmemekteydi. Zamanla sayıları 15'e kadar yükselmişse de 1890'da neşredilen irade-i seniyye ile tekrar ilk ihdas edildiği şekilde 8 adede indirilmiştir. Bunlar;

Guzat Vakıfları: Gazi Evrenos Bey, Gazi Ali Bey, Mihal Bey, Gazi Süleyman Bey vakıfları,

Eizze Vakıfları: Mevlana (Celaliye Evkafı), Hacı Bektaş-ı Veli, Abdülkadir-i Geylani, Hacı Bayram-ı Veli vakıfları

- 1920 Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti:** İlk Cumhuriyet Hükümeti'nin 11 kişilik İcra Vekilleri Heyeti'nde vakıflar, nezaret şeklinde yer almıştır.
- 1922** Kuruluşundan 98 yıl sonra Evkaf-ı Hümayun Nezareti, Şer'iyye ve Evkaf Vekaleti'ne bağlanmıştır.
- 1924 Vakıflar Umum Müdürlüğü:** 3 Mart 1924 tarih ve 429 sayılı yasanın vakıflarla ilgili 7. maddesi aynen şu şekildedir. "Evkaf umuru milletin hakiki menafisine muvafık bir şekilde halledilmek üzere bir Müdüriyet-i Umumiye şeklinde şimdilik Başvekalet'e tevdi edilmiştir³."

Aradan geçen 80 yılı aşkın süredir, yasada ifade edildiği şekilde 'hakiki amacına uygun bir şekilde' ele alınmamış, bilakis hor görülen ve işlevi bitirilmeye çalışılan bir kurum haline gelmiştir.

Son yıllarda yapılan müspet çalışmalar tekrar efkar-ı ammeyi bu köklü kuruluşa çevirmiş olsa da özlük hakları düzeltilmiş kalifiye eleman takviyesi başta olmak üzere bu alanda yapılacak çok şeyin olduğu muhakkaktır.

Burada kronolojik tarihçesini verdiğimiz Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün teşekkülüne kadar merkez-i hükümet olan İstanbul'da tutulan kayıtlar, Evkaf Nezareti'nin son zamanlarına kadar Atık Ali Paşa Medresesi'nde muhafaza edilmiştir. Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün Ankara'da teşekkülünden sonra da bir süre İstanbul'da kalan Vakıf Belgeleri Arşivi, ancak 1936 yılında Genel Müdürlük binasına nakledilebilmiştir.

Bunlardan başka zaman zaman Genel Müdürlüğümüze intikal eden ve bu tür merkezî kurumların kayıtlarına girmemiş, tescil görmemiş vakıfların varlığını da müşahade etmekteyiz. Bu tür belgeler de belli prosedür çerçevesinde tescil edilmektedir.

Vakıf Kayıtlar Arşivi'nde bulunan vakfiye ve sair vakfiyyeti belgeleyen kayıtlardan başka, çeşitli kurum arşivleri ile müze ve kütüphanelerde de vakıflarla ilgili birçok kayıtlar, belgeler, defterler ve hatta vakfiye asılları vardır. Şüphesiz Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı bunların başında gelmektedir. İhale kapsamında buralardaki kayıtlar da taranarak elimizde olmayan belgelerin arşivimize kazandırılması sağlanacaktır.

Arşivimizdeki Belge Adedi:

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde 250 bini aşkın belge bulunduğu tahmin edilmektedir. Bunlardan 21.000 adedi vakıfların temel taşı niteliğinde olan vakfiye ve zeyil vakfiyelerdir. Diğerleri ise bu vakıflarla ilgili olarak düzenlenen İlâm, Kayd-ı Hâkanî, Ferman, Berat, Hüccet, Tafsil, Hülâsa, Şart Tebdili, Tevzin Cetveli, İrade, Şûrâ-yı Evkaf Kararı ve benzeri belge ve kayıtlardır.

³ R.C. 6 Mart 1340-63; Düstur III/5 1931, s. 399

Vakıf Adedi:

Arşivimizde bu gün için tescil edilmiş	42.150	Mazbut,
	462	Mülhak,
	4.474	Yeni
Toplam:	47.086	vakıf bulunmaktadır

Kurulduğu Ülkelere Göre Vakıflar:

Osmanlıdan günümüze gelen 42.612 vakfın %92'sini teşkil eden 38.612'si Türkiye'de, %8'ine tekabül eden 4.000 adedi de millî sınırlarımız haricinde bulunmaktadır. Vakıfların ülkelere göre dağılımı şu şekildedir:

Türkiye	:	% 92
Suriye	:	% 2
Yunanistan	:	% 2
Bulgaristan	:	% 1
Irak	:	% 1
26 Ülke Toplamı	:	% 2
Toplam	:	% 100

Tescile Esas Belgeler:

Bu 42.612 vakfın varlığına delil teşkil eden belgelerin %50'sini oluşturan 21.000 adedi atamaları gösteren Şahsiyet Kaydı, %40'ını teşkil eden 17.000 adedi Vakfiye ve %10'u da diğer belge türleridir.

Yazı Dili Açısından Belgeler:

Bu güne kadar tasnifi yapılan 104.000 belgenin %80'ini teşkil eden 83.000 adedi Osmanlıca, %17'sini teşkil eden 18.000 adedi Türkçe, % 3'ünü teşkil eden 3.000 adedi Arapça yazılmıştır.

En Eski Tarihli Vakfiye:

Arşivimizdeki en eski tarihli vakfiye Pasin nahiyesinin Pülümür köyünde Turgut Bey'in Seyyid Şerif Halil Divanı Zaviyesi ile ilgili kurduğu 440/1048 tarihli vakfiyesidir.

Bu tarih aynı zamanda Vakıflar Genel Müdürlüğü'nün sembolik kuruluş tarihi olarak kabul edilmekte ve amblemimizde yer almaktadır.

En Yeni Tarihli Vakfiye:

Osmanlı dönemine ait son vakfiye ise İhsan Efendi bin Abdullah'ın 1342/1923'te İstanbul Maçka'da bir zaviye için ihdas ettiği vakıftır.

Aralarında dokuz asra yakın bir zaman dilimi bulunan ilk ve son vakfiyelerin her ikisinin de zaviyeye meşrut olması manidardır⁴.

Yazı Türleri:

Aslî olarak vakıf mallarına kanunî dayanak teşkil eden arşivimizdeki vakfiyeler arasında tarihe ışık tutacak sayısız sağlam bilgiler bulunmasının yanı sıra; yazı, tezhip ve cilt gibi güzel sanatlar açısından da eşsiz şaheserler bulunmaktadır.

Sülüs, nesih, rik'a, talik, dîvânî ve siyâkat türünden yazıların yoğunluk kazandığı belgelerin 197 adedi hat, tezhip ve cilt yönünden orijinal şaheserler olduklarından şifreli ve yangına karşı dayanıklı özel çelik kasalarda muhafaza edilmektedir.

Vakfiye defterlerinde sülüs, dîvânî ve nesih, atik defterlerinde siyâkat, fermanlarda ise divanî yazı türü kullanılmıştır.

Belge Türleri:

Vakfiyeler başta olmak üzere Zeyl Vakfiye, Mübayaa Hücceti, Ferman, Berat, Hüccet, Hüküm, İlam, Tafsil, Hülâsa, İrade, İlmühaber, Tevzin Cetveli, Şart Tebdili, Şûrâ-yı Evkaf Kararı, Muhasebe Kaydı, Hudutnâme, Tevcih, Tedavül Kaydı, İdare Meclisi Kararı, Zabıt Kararı gibi bu gün modül kapsamında 95 adete baliğ olan belge türü bulunmaktadır.

Bu güne kadar tasnifi yapılan 104.000 adet belgenin dağılımı şu şekildedir:.

Şahsiyet Kaydı	:	% 40
Vakfiye	:	% 17
Atik Şahsiyet	:	% 17
Zabıt Kararı	:	% 6
Zeyl Vakfiye	:	% 3
Müby. Hücceti	:	% 3
Berat	:	% 2
Tevcih Kaydı	:	% 2
Diğer	:	% 10
Toplam	:	% 100

Arşivimizdeki Defterler:

Vakıflar Genel Müdürlüğü Vakıf Kayıtlar Arşivinde bu gün 1 den 2373'e kadar sıra numarası ile sıralanmış olan çeşitli tarihlere ait yazı, muhteva ve şekil bakımından

⁴ Kunter, Halim Baki, Mahmut Yazır'ın Eski Yazıları Okuma Anahtarı, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul 1942 kitabının önsözü.

değişik nitelikte kütük defterleri bulunmaktadır. Zaman içinde bölge müdürlüklerimizden ve mahallinden gelen vakfiye veya muamelat defterleri ile halen arşivimizde işlem gören kayıtlardan dolayı bu rakam değişebilmektedir

Sıra numaralarından büyük bir kısmı birer deftere verilmiş olmakla beraber, bazı sıra numaralarında taksim (/) cihetine gidilmiş ve mesela 1822 numaralı Muhasebe Defteri; 1822/1, 1822/2 şeklinde 1822/7'ye kadar devam etmiştir. Aynı durum vakfiye defterlerinde de görülmektedir. Bu nedenle mevcut kütük defterlerinin sayısı belirtilen sıra numarasını aşmaktadır.

Arşivimizdeki defterler muhtevalarına göre şu şekilde tasnif edilmektedir.

Vakfiye Defterleri: En kisasından en uzununa kadar çeşitli vakfiyelerin kayıtlı olduğu defterlerdir.

Hurufat Defterleri: İşlemler il ve ilçe adlarına göre o zamanki harflerin ilk harflerine göre kaydedilmiş olduğundan “harf” kelimesinin çoğulu olarak “hurufat” (harfler) denmiştir. Vakıflarla ilgili atama ve sair işlemlerin günlük olarak kaydedildiği defterler olduğundan Ruznamçe Defterleri de denir.

Hazine Defterleri: Bunların akabinde teşekkül edecek olan Yeni Şahsiyet (Esas) Defterlerine göre “eski” oldukları için “Atik Defterler” de denilir. 1300/1882 tarihine kadar tutulmuş muamelelere ilişkin kayıtlar mevcuttur. İçerisinde yer yer vakfiyelere de tesadüf edilmektedir.

Esas Defterleri: 1300/1882 tarihinden sonra tutulmaya başlanmış olup Atik Defterlerin devamı mahiyetindedir. Atik Defterler'de olupta bu tarihten sonra işlem görmeyen kayıtlar bu defterlere işlenmemiştir.

Ahkâm Defterleri: 1229–1300 yılları arasını kapsayan, padişahlar tarafından vakıflarla ilgili olarak verilmiş olan emirlerin yazılı olduğu defterlerdir. “Sultan Mecid Ahkâmı” gibi belli bir padişah adıyla tesmiye olunanları olduğu gibi Ahkâm-ı Evkaf-ı Nizam, Ahkâm ve Evâmir-i Hameyn adıyla anılanları da vardır.

Tafsil Defterleri: Ahkâm Defterlerinin devamı mahiyetinde olup 1301–1342 arası yine padişah fermanlarının yazılmış olduğu defterlerdir.

Kavanin ve Mukarrerat Defterleri: 1915–1938 arası vakıflarla ilgili bakanlar kurulu kararlarının işlendiği defterlerdir. İki cilttir. 1.'si Osmanlıca, 2.'si Türkçe'dir. Bunlar da Tafsil Defterlerinin devamı mahiyetinde olup Cumhuriyetin biraz öncesi ile Cumhuriyet dönemidir.

İlmuhaber Defterleri: Vakıf yetkilileri ile vekillerinin verdiği vesikalara dair kayıtları içeren defterlerdir.

Ferman Fihrist Defterleri: Fermanları aramayı kolaylaştırmak için düzenlenmiş olan defterlerdir.

Tafsil-i Nizâmât Defterleri: Sadece İstanbul Vakıf teşkilatına ait işlemleri tafsilâtı bir şekilde ihtiva eden defterlerdir.

Mühür Tatbik Defterleri: Vakıflar teşkilatı idarî yetkililerinin şahsî ve resmî mühürlerinin bulunduğu defterlerdir.

Hüccet Defterleri: Vakıf ilgilileri ve hizmetlileri arasındaki ihtilaflarla vakıf köylerin sınır ihtilafları konusunda ilgili mahkemelerce verilen hükümlerin kaydedildiği defterlerdir.

Şurut Defterleri: Şurut, Şurut-u Berevât-ı Alışan, Şurut-u Hameyn gibi çeşitli adlarda düzenlenmiş, tevcih ve beratların işlendiği defterlerdir.

Hülasa Defterleri: Mütevelliler ve diğer vakıf hizmetlerini ifa eden görevlilerin tayin ve azillerine dair özet kayıtları gösterir defterlerdir.

Duâgû Defterleri: Vakfın kendisi, yakınları veya şart koştuğu diğer dua mahalleri için hayır duada bulunmak üzere vakfiyelerde öngörülen şartlar çerçevesinde dua etmek üzere tayin edilen görevlilerin isimleriyle bunlara verilen ücretler, tayin, terfi ve azil kayıtlarının bulunduğu defterlerdir.

Fodula Defterleri: Vakıflardan ekmek verilenlerin isimlerinin ve verilen miktarın tutulduğu defterlerdir.

Taamiye Defterleri: Vakıflardan yemek verilenlerin isimlerinin tutulduğu defterlerdir. Fodula ve taamiye kayıtlarının birlikte tutulduğu defterlerde de vardır.

Maaş Defterleri: 5 Haziran 1935 tarihinde yürürlüğe giren 2762 sayılı Vakıflar Kanunu'nun neşrinden önce vakıflardan intifa hakkı alanlarla muhtaç aylığı alanları gösterir defterlerdir.

İntifa Hakkı Defterleri: Vakıflar kanunun neşrinden sonra zapt edilen vakıfların ilgililerine tahsis edilen intifaların kaydedildiği defterlerdir.

Köye Devir Defterleri: Köy Kanununun 17. Maddesine göre “hayrat ve mevkufâtı aynı köy sınırları içinde bulunan vakıfların köy ihtiyar heyetine devri”ne ilişkin karar uyarınca köylere devri yapılan vakıf adlarının bulunduğu defterlerdir.

Şart Tebdili Defterleri: Cumhuriyet sonrası kanunen veya fiilen yerine getirilmesi mümkün olmayan vâkıf şartlarının zamanın ihtiyaç ve şartlarına uygun olarak değiştirilmesi hakkındaki İdare Meclisi kararlarının kaydedildiği defterlerdir.

Tevzin Defterleri: Halen mütevellisi tarafından yönetilen mülhak vakıfların Genel Müdürlüğümüze gönderdikleri üç yıllık gelir gider ortalamalarının tutulduğu defterlerdir.

Tercüme Defterleri: Muamelelerde görülen ihtiyaç üzerine tercüme edilen Arapça ve Osmanlıca vakfiye tercümelerinin tutulduğu defterlerdir.

Tesis Defteri: 1926-1967 arası Medenî Kanun'un hükümlerine göre kurulan vakıfların (tesislerin) kaydına mahsus, tek ciltlik defterdir. Uzunca bir devre sayılabileceği halde; bu devrede kurulan vakıf sayısının sadece 83 adet olduğunu görmekteyiz.

Merkezî Sicil Defterleri: 1967 yılında kabul edilen 903 sayılı kanuna göre kurulan yeni vakıflara ait kayıtların tutulduğu defterler olup bu gün 5000 adedi geçmiş bulunmaktadır.

Fihrist Defterleri: Çoğunlukla şehir adlarına göre olmak üzere arşivde aramayı kolaylaştırmak için değişik zamanlarda Osmanlıca ve Türkçe oluşturulan defterlerdir. 213 adettir.

Kutular:

Defterlerden ayrı arşivimizde bir de kutularda muhafaza edilen belgeler vardır. Yeni tescili yapılan vakıflara ait belgeler başta olmak üzere arşiv değerini haiz güncel evraklar da bu kutularda muhafaza edilmektedir.

Kutuların her birisi bir vakfa ait olmayıp bir kutu içinde birkaç vakıfla ilgili dosya bulunduğu gibi bir vakıfla ilgili birkaç kutuda da evrak bulunabilmektedir.

Zabıt Kutusu: Zapt edilen vakıflarla ilgili zabıt karar ve tutanaklarının muhafaza edildiği kutulardır. 171 adettir.

Tevliyet Kutusu: Mütevellî tarafından yönetilen mülhak vakıflarla ilgili mütevellî atamaları ile diğer yazışmaların muhafaza edildiği kutulardır. 74 adettir.

İntifa Kutusu: İntifa aylığı alanlarla ilgili belgelerin saklandığı kutulardır. 5 adettir.

Tesviye Kutusu: Yeni şahsiyet defterlerindeki atama kayıtlarının dayanak evraklarının bulunduğu kutulardır. 274 adettir.

Tescil Kutusu: Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından merkezî sicile tescili yapılan vakıflarla ilgili tutulan belgelerin muhafaza edildiği kutulardır. 48 adettir.

Arşivimizden yararlanma:

Arşivimizden, ilgili Bakanlar Kurulu kararı hükümleri ve Vakıflar Genel Müdürlüğü "Arşiv İlmî Araştırma Yönergesi" doğrultusunda yararlanılmakta ve araştırma yapanlara imkânlar dâhilinde kolaylıklar sağlanmaktadır.

Ancak halen ihale kapsamında çalışmalar yürütüldüğünden zarurî haller dışında ilmî araştırma talepleri karşılanamamaktadır. İhale ve tasnif işlemi bittiğinde araştırmacılar hem bizzat gelerek araştırma yapabilecek, hem de internet ortamında faydalanabileceklerdir.

Beklentilerimiz:

Bu güne kadar tarihî misyonuna uygun bir şekilde ele alınamayan vakıf müessesesinin yeniden yapılandırılması,

Personelin özlük haklarının iyileştirilerek, kalifiye elemanların kurumda istihdamının sağlanması,

Elimizdeki zengin hazinenin yayın ve internet yoluyla ilim dünyasına mal edilmesi için 40–50 kişilik bir uzman heyetin oluşturulması,

İleriye dönük ufuk açıcı projeler gerçekleştirilmesi.

Vakıf Kayıtlar Arşivi'ni ana hatlarıyla tanıtmaya çalıştığımız bu sempozyumu düzenleyenleri tekrar tebrik ederken Fuat Köprülü'nün şu güzel tespitiyle sözlerime son vermek istiyorum:

"Vakıf müessesesi, Orta ve Yeniçağlar Türk ve İslam dünyasını tetkik için birinci derecede mühim bir kaynaktır. Vakfiyeler, millî tarihimiz ile sosyal, hukukî ve iktisadî hayatın çeşitli yönlerini aksettiren önemli belgelerdir. Onların incelenip değerlendirilmesi, sadece milli tarihe değil, bütün dünya tarihine büyük bir hizmet olacaktır⁵."

Teşekkür ederim.

---

⁵ Köprülü, Fuad, Vakıflar Dergisi, S. 1, s. 121-138

National Archive and Research Office of TRNC was constituted in 1971 through the transfer of microfilms of documents that are pertinent to Cyprus and holt by various establishments, institutions and ministries; and furthermore the Republic of Turkey General Directorate of State Archives was the foremost among them. It gradually enriches its holdings by collecting the court registers and the materials holt by the citizens. This paper provides extensive information not only about the past and current situation of National Archive and Research Office and its holdings, but also about the carried out registration systems and conditions of document protection. It also notes that, in addition to trying to sort out and organize the documents, they aim to complete the incipient efforts at regulations and digitization of the Ottoman documents.

تأسست دائرة الأبحاث والأرشيف الوطني لجمهورية شمال قبرص التركية في عام 1971 وذلك من خلال جمع نسخ ميكروفيلمية لوثائق تتعلق بقبرص من الوزارات والمؤسسات المختلفة وعلى رأسها المديرية العامة لأرشيف الدولة بالجمهورية التركية، تتميز هذه الدائرة اليوم بثراء كبير بعد أن تم جمع الوثائق الموجودة لدى المواطنين ودفاتر المحاكم. وتحتوي المحاضرة على شروط الصيانة وطريقة التسجيل المتبعة في دائرة الأبحاث والأرشيف الوطني، إلى جانب عرض معلومات حول ماضي وحاضر دائرة البحوث والأرشيف الوطني والوثائق المتوفرة لديها. كما ورد في المحاضرة أن من بين الأهداف المرسومة، استكمال بحوث الموضوعات ونقل الوثائق العثمانية إلى النظام الرقمي إلى جانب

بالتوثيق المتعلقة الإنجازات والترتيب.

**K.K.T.C MİLLÎ ARŞİV VE ARAŞTIRMA DAİRESİNDE BULUNAN VE
KAYITLARI YAPILMIŞ OLAN YAZMALAR, DEFTERLER
(Mutasarrıflık, Evkaf ve Mahkeme-i Şeriyye), BERAT VE HÜCCETLER
İLE DOSYALARIN (Evkaf Dairesi: Muhasebe ve Murakabe) TANITIMI
VE KULLANILAN KAYIT YÖNTEMİ İLE KORUNMA ŞARTLARI**

Millî Arşiv, 1971 yılında Türkiye’de başta T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü olmak üzere çeşitli kurum, kuruluş ve bakanlıklardan Kıbrıs ile ilgili yaklaşık 10.000 adet, ferman, berat, hüküm, ilam, mazbata, tapu kaydı, fetva, vakfiye kaydı, mühimme kaydı, harita, plan gibi belgelerin tespit edilip mikrofilme alınarak Kıbrıs’a getirilmesiyle kurulmuş oldu. Benzeri çalışmalar 1974’te de yapılmış ve belge takviyesi devam etmiştir. 1973’de Lefkoşa Kaza Mahkemesi’nde bulunan 122 kayıt altında Mahkeme defterleri (Sonradan 1 adet de Mevlevî Tekkesi’nden alınmıştır) ve dosyalar alınmıştır. 1971 yılında vatandaşın elinde bulunan gazete, dergi ve belgelerin toplanması için seferberlik başlatılmış ve bunlara ek olarak Mutlu Barış Harekatı sonrası sahipsiz kalan, kurum, kuruluş ve evlerdeki arşivlik malzeme de toplanmıştır. Daha önceleri belgeler, özellikle 1964-1974 yılları arasında Cumhurbaşkanı muavini ile Türk Cemaat Meclisi başkanı ve Kıbrıs Türk Yürütme Kurulu başkanı olan kişilerde toplanırdı. Bu nedenle de Arşiv kurulurken bu makama bağlı olarak oluşturulmuştur.

Millî Arşiv’in daha önce kullandığı bina yetersiz kalınca, 1975 yılında şu an bulunduğu Girne’deki yerine taşınmıştır. 1983’de Kıbrıslı Sadrazam Kamil Paşa’nın torunu Perihan Arıburun’dan, 321 adet kitap, belge ve fotoğraf, 1986’da Su İşleri Dairesi Magoşa Şubesi’nden 65 adet “Defter-i Nüfus” cildi, 1998’de İslam Tarih Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı’nın yayını olan Kıbrıs İslam Yazmaları Kataloğu’nda yer alan Kütüphane-i Amire (Sultan II. Mahmut Kütüphanesi), Selimiye Camii Kitaplığı, Laleli Camii Kitaplığı ve Mevlevî Tekke Kitaplığı’nda bulunan yaklaşık 1.550 cilt yazma ve basma eser Millî Arşiv’e alınmıştır. Yine aynı yıl Vakıflar İdaresi’nde bulunan 54 adet Şer’iye Sicili’nin 52 tanesinin fotokopileri alınmıştır. 2003 yılında ise Kooperatif İşleri Birimi’nden Söğütözü Köyü Kooperatifi’nde bulunan Osmanlıca Tapu Kayıt Defteri teslim alınmıştır.

Osmanlı dönemi arşivcileri günlük yazıları rulo yapar, ay sonu ruloları torbalara koyar, yıl sonu da sandıklara yerleştirirdi. Kıbrıs Adası İngilizler’e kiralınırken 6 sandık arşiv malzemesi Hazine-i Evrak’a yani İstanbul’a gönderilmiştir. Adada kalanlar ise camilerde ve Evkaf İdaresi’nde bulunan yazışmalar, bir kısım malî evrak ve Şer’iyye Sicilleri yani kadı defterleridir. Bu şer’iyye sicillerinin çoğunluğu kadının yerine bakan nâiblerin tuttukları dava kayıtlarıdır. Bu defterlerin içerikleri özet halinde ayrı bir deftere

yazılır ve bunun yardımı ile ilgili defter ve sayfa bulunurdu ki bu defterlerden bir tanesi Vakıflar İdaresi Arşivi'nde bulunmaktadır.

İngiliz döneminde Koloni Kuralları (Colonial Regulation) ile arşiv sistemi oluşturulmuştu ve Kayıt Defterleri (Register Book)'nin yardımı ile dosyalara ve içindeki belgelere ulaşılabilirdi.

Bu dönemde yapılan arşiv depoları yer altında olmakla birlikte, havalandırmaya özel önem verilmiş ve sele karşı da gerekli önlemler ve tahliye sistemleri düşünülmüştür.

1960 Kıbrıs Cumhuriyeti döneminden, 1979'a kadar olan dönem İngiliz sisteminin devamı olmakla birlikte, İngilizce bilen yeni memurların az olması nedeniyle, yazılı kuralların zaman içinde ortadan kalktığı ve sistemin unutulmaya başlandığı dönemdir.

7/1979 sayılı Kamu Görevlileri Yasası'nın yürürlüğe girdiği 1979 yılı sonrası ise belgelerde diplomatik kurallar değiştirilmiş veya uygulanmamaya başlanmıştır. Yine Belge Sayılandırma ve Dosyalama işlemleri her daire tarafından farklı şekilde uygulanmaya devam edilmiştir. Ayrıca arşivlik malzemelerin belge ömür tespiti yapılmadığından, her belge saklanmakta ve sıkışıklık olunca da bazı kurumlarca zaman zaman kuralsız imha yapılmaktaydı.

Bununla ilgili olarak Millî Arşiv ve Araştırma Dairesince “Resmî Yazışma Kuralları” ve “Belge Sayı Sistemi” hazırlanmış ve imha işlemlerinin kurallar çerçevesinde gerçekleşmesi için genelge dağıtımı dahil girişimler yapılmıştır.

KKTC MİLLÎ ARŞİVİNDE YER ALAN MALZEME

Malzemeleri beş döneme ayırabiliriz:

- 1571 - 1878 Osmanlı Devri Malzemeleri
- 1878 - 1960 İngiliz Sömürge Devri Malzemeleri
- 1960 - 1963 Kıbrıs Cumhuriyeti Devri Malzemeleri
- 1963 - 1983 Kıbrıs Türk Yönetimleri Malzemeleri
- 1983 ve sonrası Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti Malzemeleri

Osmanlı Dönemi 1571-1878 yıllarını kapsamakla beraber Osmanlıca, Kıbrıs'ta hemen hemen 1940'lı yılların sonlarına kadar kullanılmıştır. Bu döneme ait malzemeyi; defterler, dosyalar ve gazeteler olarak aşağıda sunuyorum.

A. DEFTERLER

A.1- MAHKEME KAYITLARI

A.1 .1- MAHKEME-İ ŞER'İYE DEFTERLERİ

Şer'î mahkeme kayıtları geçmişimize ait en zengin arşiv kaynaklarımızdandır. K.K.T.C Millî Arşiv ve Araştırma Dairesi'nde bu defterlerden 1693-1943 yıllarını kapsayan 123 adet defter tasnif edilmiştir. Tasnifi yapılmış olan bu 123 defterin içinde 31 adet dava kayıt defteri vardır. Bunların bir kısmı sicil, bir kısmı zabıt adı altında toplanmıştır. 1693-1927 yıllarını kapsayan bu defterlerin 21 adedi ciltlidir. Vakıflar İdaresi'nde bulunanlar hariç, müzelerde, bazı camilerde ve Yüksek Mahkeme'de bulunan siciller ve zabıtlar Millî Arşiv'de toplanmıştır (1693-1927). 1991 yılında, 1693-1695 yıllarını kapsayan sicil defteri (Lefkoşa'nın 1. numaralı sicil defteridir) Jakob Merkelbach tarafından doktora tezi olarak transkript edilmiştir. 2000'den günümüze kadar ise Daire'nin çabaları ile Yakın Doğu Üniversitesi'nde yüksek lisans tezi olarak transkript edilen sicil sayısı 6'dır ve bu çalışmalar devam etmektedir.

Bunların dışında;

Tahrirat defterleri (1895-1928), 35 adet eytam ile ilgili senedat, kasa, ilmühaber ve tereke kayıt defterleri (1880-1952), pul defterleri (1888-1927) küçük kasa defterleri (petty cash book) (1880-1949), depozito defterleri (1863-1922), yevmiye el defteri (1922-1928) ve fakr-ı hal sübût defteri (1928) bulunmaktadır.

Bu defterlerin çoğu ciltli, ebrulu mukavva kapaklı veya mukavva kapaklıdır. Pek azı kapsız, kapaksız veya ciltsizdir. Yine çok azında eksik sayfa ve yıpranmışlık vardır.

Mahkeme kayıt defterlerinden geçici tasnifi yapılanların sayısı ise binden fazladır. Ancak hemen hepsi İngiliz dönemindedir ve defterlerin pek azı Osmanlıca'dır.

A.1.2- MAHKEME DEFTERLERİ

1883 yılından itibaren başlayan bu defterlerin sayısı ile ilgili kesin bir bilgimiz yoktur. Tasnif aşamasında olan defterlerin bir kısmı henüz Dairemize ulaşmamıştır.

A.2- MUTASARRIFLIK DEFTERLERİ

32 adet olan bu defterler 1864-1948 yıllarına aittir. Tahrirat, vergi, vilayet, mesarifat, varidat, Meclis kararı hülasaları kayıtları, yevmiye, Osmanlıca, Rumca ve İngilizce muhabere kopyalarının kayıt defteri ve Kıbrıs Valiliği tarafından gönderilen genelgelerin dosyası gibi konuları içeren defterlerdir.

Bunların 6 adedi İngiliz dönemine aittir. (1889-1948 tarihlerini kapsar). Ada Osmanlılardan İngiliz İdaresi'ne devredilirken 27 adet mutasarrıflık defteri teslim edildiğine dair 1879 tarihli bir belge vardır. Bu 27 adet defterin 6 adedi yoktur.

4 adedi mukavva kapaklı, 4 adedi ebrulu mukavva kapaklı, 1 adedi kapaksız, diğerleri ise ciltlidir.

A.3- EVKAF DEFTERLERİ

1843-1966 yıllarını kapsayan bu defterler 305 adettir. Bunların 25 adedi Osmanlı dönemindendir. Tahrirat, mesarifat, varidat, yevmiye, icar, kasa, muhasebe, senedat, fihrist defterleri gibi defterlerden oluşmaktadır.

21 adedi mukavva kapaklı, 20 adedi ebrulu mukavva kapaklı, 10 tanesi ciltlessiz, kalanı ise ciltlidir.

A.4- NÜFUS KAYIT DEFTERLERİ

65 adet olan ve 1876-1878 yıllarını kapsayan bu nüfus kayıt defterleri, ada genelidir ancak içlerinde hiç Girne bölgesine ait olanı yoktur. 1878 öncesi kayıtlar vergi ve askerlik için yapıldığından genelde kadınlar kaydedilmemiştir. Zımmîlerin hepsi kayıtlıdır. Doğu Akdeniz, Yakın Doğu ve Lefke Avrupa üniversiteleriyle yapılan anlaşmalar çerçevesinde bu güne kadar nüfus kayıtlarının 21 adedi dönem ödevi olarak çevrilmiştir. Kalanları da çevrilmeye devam edecektir.

A.5- HALA SULTAN DEFTERLERİ

1883-1923 tarihlerini kapsayan bu defterler ise 21 adettir. Bunlar Hala Sultan Tekkesi'nin gelir, gider, tahrirat, senedat ve kiracılarını gösterir defter gibi defterlerdir.

3 tanesi ebrulu mukavva kapaklı, diğerleri ciltlidir.

A.6- MAHALLÎ İDARE DEFTERLERİ

1885-1901 yıllarını kapsayan ve Girne Belediyesi'nin meclis tutanaklarını ve hükümete yazdıkları muharrerat-ı resmîyeyi içeren bu defterler 2 adettir.

B. DOSYALAR

B.1- MAHKEME DOSYALARI

1879 yılından itibaren tutulan mahkeme dosyaları bazı eksikliklerle birlikte Daire'ye intikal etmiştir. 1879-1964 döneminin düzenleme işlemi biten bu dosyalar 1990 tarihine kadar gelmektedir. Uygun yer olmadığından dolayı Girne Bölgesi'nin 1995'e kadar olan dosyaları da Millî Arşiv'e gönderilmiştir.

B.2- EVKAF DOSYALARI

Evkaf dosyaları 203 adettir. Bunların 5 tanesi eksiktir. Çeşitli vakıfların gelir, gider, senedat, kira, muhasebe, çeşitli dilekçeler, tamir ve inşaat teklifleri ve sözleşmeleri gibi konuları içeren bu dosyalar 1926-1938 yıllarını kapsamaktadır.

B.3- FETVA EMİNLİĞİ DOSYALARI

75 adet olan fetva emniyeti dosyaları; Evkaf dosyaları, Sıhhiye, Ziraat, Orman Dairesi, Bank-ı Osmani, Emin-i Umumilik, Başpiskoposhane, Matbaa, Defterdarlık, Sadaret, Maliye Nezareti, Maarif-i Umumiye, Müfettişlik, Komiserlik, Mahpushane, Polis, Müdde-i Umumilik, Donanma-i Osmani, Harbiye, Meşihat, Hala Sultan, Dahiliye, Yıldız Saray-ı Humayun, Velayet-i Şahane, Veraset Davası, İlam, Vakfiye, Vekaletname ve Tuzla, Mağusa, Larnaka, Limasol, Lefkoşa, Girne kazalarının niyabeti ile ilgili dosyalardır. Bu dosyalar 1869–1955 yıllarını kapsar.

C. OSMANLICA GAZETE, DERGİ, ALBÜM VE YILLIK KOLEKSİYONU

Bu koleksiyon içinde 60'a yakın gazete, dergi, albüm ve yıllık koleksiyon mevcuttur. Bunların çoğu İstanbul'da yayınlanmıştır.

Kıbrıs'ta yayınlananlar ise şöyledir:

1. İRŞÂD (Aylık İctimâ'i Türk Risalesi), 1920-1922, Lefkoşa
2. KIBRIS ZİRÂAT MECMUASI (üç ayda bir çıkar), 1925, 1928, 1929, Lefkoşa
3. ZAMÂN (Haftalık), 1891-1892, 1897-1898, Lefkoşa
4. YENİ ZAMAN (Haftalık), 1892-1893, Lefkoşa
5. KIBRIS (Haftalık), 1894-1898, Lefkoşa
6. KOKONUZ (On beş günde bir), 1896-1897, Lefkoşa
7. AKBABA (On beş günde bir), 1897-1898, Lefkoşa
8. MİRÂT-I ZAMÂN (Haftalık), 1906-1909
9. SEYF (Haftalık), 1913, Lefkoşa
10. BİRLİK (Haftalık), 1925, Lefkoşa
11. DOĞRUYOL (Haftalık), 1925
12. ANKEBÛT (Haftalık), 1920-1922, Tuzla
13. ANKEBÛT (Haftalık), 1922-1923, Larnaka

Bunlara ek olarak yukarıda bahsettiğim camii kütüphanelerinden alınan el yazması ve basma eserler ile 12 adet hüccet ve 18 adet berat mevcuttur.

K.K.T.C MİLLÎ ARŞİV VE ARAŞTIRMA DAİRESİNDE KULLANILAN KAYIT YÖNTEMİ VE KORUNMA ŞARTLARI

K.K.T.C Millî Arşivi'nde kayıtlar *excell* programı ile yapılmaktadır. Arama ve filtreleme yapılması, kullanım kolaylığı ve ileride istenilen herhangi bir data base programına kolayca aktarılabilir olması nedeniyle *excell* programı seçilmiştir.

Defterler kaydedilirken, sıra numarası, orijinal numarası, geçici numarası, mikro-film numarası, kod numarası, orijinal adı ve cinsi, başlangıç ve bitiş tarihleri, şekli, varak adedi, boş varak adedi ve açıklamalar başlıkları altında bilgileri girilmektedir. Yazmalar kaydedilirken dil, arşiv sıra numarası, katalog numarası, orijinal numarası, adı, yazarı ve konusu bilgileri girilmiştir. Gazetelerin ise sıra numarası, demirbaş numarası, orijinal numarası, adı, sahibi, müdürü, baş yazarı, çıkmaya başladığı tarih, tarihi, senesi, sayısı, cildi, basım yeri bilgileri kaydedilmektedir.

Güvenlik çok boyutludur. Koruma kısmında bakım ve ciltleme açısından iki elemanımız kısa süreli ciltçilik eğitimi almışlardır. Gazetelerin yıpranmasını engellemek amacıyla yan konarak muhafazası Daire'de özel gazete rafları imal edilmiştir.

Yangın söndürme cihazlarının kontrolü düzenli olarak yapılmaktadır ve duman ve hareket dedektörleri yerleştirilmiştir. Daire Sivil Savunma Planı hazırlanarak personel yangın, deprem, sel gibi felaketlere karşı bilgilendirilmiştir. Belgelerin böceklerle karşı korunması konusunda ise depo içlerinde püskürtmeli sıvı ilaçlamadan vazgeçilmiş, indesit türevi ilaçların duman ile verilmesi yöntemine geçilmiştir. Termitlere karşı yapılan toz ilaçlama ile bu sorun ortadan kaldırılmıştır.

Kopyalama ve dublikasyon konusunda ise, Daire'de 1 adet A4 tarayıcı, 1 adet A3 tarayıcı, 1 adet dijital kamera, 1 adet Pulnix (arızalı) ve 1 adet de 16'lık mikrofilm çekim cihazı ve yıkama ünitesi (kullanılmamakta) bulunmaktadır. 2006 yılında bir adet gelişmiş renkli tarayıcı alımı için proje hazırlanıp sunulmuştur.

İdarî bina, teslim alınan arşiv malzemelerinin ayıklanıp düzenlenmemesi sonucu kısa zamanda yetersiz kalmış ve 1992 yılında I nolu depo, 1998 yılında Özel Oda olarak adlandırılan depo, 2000 yılında ise II nolu depo inşa edilmiştir. Bu depolar tek kat zemine, tek sıra tuğla olarak yapılmıştır. Bunlardan sadece Özel Oda'da merkezî ısıtma sistemi vardır. Koruma imkanlarının pek az olduğu şu anki bina nem oranının çok yüksek olduğu (% 85) Girne bölgesindedir. Ayrıca şu anki bina ve depolar yaklaşık 3 kilometre raf uzunluğuna sahiptir ve malzemenin düzenlenmesi için yetersizdir. Bu yüzden yapılabilecek en iyi proje, kuru bir iklime sahip ve merkezî bir yer olan Lefkoşa'da uygun bir "Arşiv Sitesi"nin inşasıdır. Her yönüyle iyi bir arşiv sitesi, arşiv malzemelerinin çok iyi korunmasını, çalışmaların hızlı ve rahat yürütülmesini ve araştırmacıya çok daha iyi hizmet sunulmasını sağlayacaktır.

Daire'nin başlıca hedefleri, ayıklama ve düzenleme çalışmalarının bitirilmesi, ince tasnif yapılırken dublikasyonun da gerçekleştirilmesi ve bu süre zarfında şu anda yapmaya başladığımız mevzuat çalışmalarının bitirilmesi, Osmanlıca belgelerden kayıtları yapılanların kontrol edilmesi ve dijitale alınmasıdır.

KAYNAKLAR

- Birinci Milli Arşiv Şûrası (20-21 Nisan 1998, Ankara)**, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., No: 12, Ankara, 1998
- Çevikel, Nuri, **Kıbrıs Eyâleti (Yönetim, Kilise, Ayan ve Halk, 1750-1800)**, D.A.Ü Yayınları, K.K.T.C., 2000
- Fedai, Harid, **Kıbrıs Türk Kültürü, Bildiriler-1**, Ankara, 2002
- İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi (24-27 Kasım 1998)**, C. II-IV, D.A.Ü Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, K.K.T.C., 1999
- Milletlerarası Birinci Kıbrıs Tetkikleri Kongresi, Türk Heyeti Tebliğleri (14-19 Nisan 1969, Kıbrıs)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1971
- Merkelbach, Jakob, **Die Protokolle des Kadiamtes, Nikosia aus den Jahren (1693-1695)**, Almanya, 1991
- Özkul, Ali Efdal, **Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi (1726-1750)** (doktora tezi), İletişim Yay., İstanbul, 2005
- Şengör, Gökhan, **Osmanlı'dan Günümüze Kıbrıs Türk Arşivciliği** (Yayınlanmamış Yüksek Lisans tezi), Y.D.Ü, K.K.T.C., 2004
- Şeşen, Ramazan, vd., **Kıbrıs İslâm Yazmaları Kataloğu**, İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul, 1995
- Üçüncü Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi (13-17 Kasım. 2000)**, C. I-IV, D.A.Ü Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, K.K.T.C., 2000

TARTIŞMA

Salih Şahin (Osmanlı Arşivi)- 1988-1990 yılları arasında Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi'nde görev yaptım. Orada görev yaparken özellikle taşradaki arşivlik malzemeye ilgili bir sorum olacak Kani Bey'e. Sivas 1988 yılında Gökmedrese mahzenlerinden kırk torba içerisinde arşivlik malzeme çıktı ve bunun Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından alınması ile ilgili bir yazı gelmişti. O zaman Daire Başkanımız İbrahim Ateş Bey'di. Ben onunla görüştüm. Memleketim olduğu için gitmek istedim. Ama o yıllarda Konya'da görevim vardı. Sivas'a gidemedim. Geçen yıl Sivas'a gittiğimde o arşivlik malzemenin Vakıflar Yurdu'nun çatı katında halen bekletildiğini öğrendim. Acaba bu arşivlik malzeme bugüne kadar alındı mı merak ediyorum. Teşekkür ederim.

Kani Özyer- Az önce bahsettiğimiz ihale kapsamında bölgelere yazı yazıldı. Bir tarih verildi ama tam tarihi hatırlamıyorum. Nezdinizde bulunan bütün arşivlik malzemenin ne varsa tasnifini yapın ve bize haber verin diye. Sivas'tan böyle bir şey geldi mi gelmedi mi bilmiyorum. Ama bu manada bölgelerden bir ay içerisinde cevap verilmesi istendi. Sivas'tan cevap gelip gelmediğini bilmiyorum. Hepsi Ankara'ya intikal ettirilecek, Ankara'da dijital kopyalar alınmaya çalışılacak. Ama döndüğümde araştırabilirim. Şu an bilmiyorum. Bazı bölgelerden geldiğini biliyorum ama Sivas'ı duymadım.

Ahmet Zeki İzgöer (Osmanlı Arşivi)- Öncelikle değerli açıklamalarınız için hepinize teşekkür ediyorum. Benim söyleyeceğim şey soru değil bir değerlendirme ricası şeklinde olacak. Özellikle Atilla Çetin hocamdan rica ediyorum. Konuşmalarının son bölümünde arşivin yapmış olduğu yayınların çok önemli olduğunu ifade ettiler. Bu konuda iki türlü tartışma var. Birincisi arşiv hakikaten yayın yapmalıdır şeklinde. İkincisi de arşivin böyle bir görevi yok. Farklı görevleri var onu yürütsün şeklinde. Ben Osmanlı Arşivi'nde yayın sorumlusuyum. Benim düşüncem de Atilla Hocam gibi. Ama kamuoyunu biraz daha aydınlatma konusunda başka neler söyleyebilirler. Bu yayınlar niçin önemlidir? Biraz açabilirlerse memnun olacağız. Teşekkür ediyorum.

Atilla Çetin- Öncelikle dikkatinize teşekkür ederim. Ben şimdi ikinci sınıflarda diplomatik arşivcilik diye bir ders okutuyorum. Hatta orada dün bir sınav yaptım arşivin görevleri nedir diye saydırıyorum. Toplamak, tasnif ettirmek ve yayın yapmak. Ben o kanıdayım. Arşiv bir ilmi müessesedir. Bir kuruluştur. Onun görevleri arasında gerek arşiv fonları, mesela mühimme defteri, ahkâm defteri yayınladığınız gibi defter serileri olabilir, belge serileri olabilir veya spesifik bir konu mesela Karadağ konusu ne bileyim Yemen konusunda olabilir. Arşivcinin tanımında ve Arşivin tanımında çünkü ben bir arşiv sevdalıyım oldum yıllarca, çağında üniversiteye giremedim. Üç üniversite var, kadrolar yok. Arşivden bir formasyon aldım. Kaynağım orası. Onun için arşivcinin yaptığı o yayınlar artık biz gurur duyuyoruz. Ben kendi adıma Fransız Arşivleri yapıyor, İngiliz Arşivleri yapıyor efendim 160 cilt parlamento yayınları yapmışsa Türk Arşivi bu kadar engin

ulusal değil evrensel bir özelliğe sahip. Elbette yapacak. Yüz cilt, iki cilt kim ne derse desin yolunuz doğru yoldur. Açık yoldur, ilim yoludur. Daha fazla yayın yapın ve bizim gönlümüzü ferahlatın. Çünkü biz yayından o kadar muzdarip idik ki benim arşiv belgeleri restorasyonu diye bir çalışmamda da kitapta bahsettim ondan. Rahmetli Fazıl Işıkoğlu arşivimizin çok ilmi personelinden biriydi, yurtdışı kongrelerde. Genel müdüre hazırladım bakmadı bile, teşekkür etmedi. Bir sene kitapçıya çıktım indim, çıktım indim adam basmıyor. Sonunda Müjgan Cumhur Hanımefendi'ye ulaştık. Kültür Bakanlığı bastı. İstirabını biliriz. Demin isminden bahsettiğim Ekrem Ceyhun müsteşarım bir gün gelmişti. Yetmiş-seksen yayınıımız var dedik benim ve Tülin Aren'in kitabımızı bastırdı. Dünyalar bizim oldu. O elli-yüz sayfalık 76'larda Başbakanlık imkânı basıyordu bu ciltlerden mutluluk duyuyoruz. Yolunuz doğru yoldur. Diyeceğim odur. Arşivcinin görevleri arasındadır yayın yapmak. Kim ne derse desin. Artı arşiv müessesesinin de bence görevlerinden bir tanesidir. Yani biz o engin hazinenin içinde oturacağız ve biz yapmayacağız. Olmaz. Arşivci ilmi bir kimlik sahibidir. Ama yerli ve yabancı bir sürü araştırmacı gelsin. Yine onlar da yayın yapsın. Üniversiteler de yapsın ama arşiv müessesesi de yapsın derim. Bundan da gurur duyarım. Doğru yoldasınız. Benim kanaatim budur. Eski bir arşivci olarak.

Oturum Başkanı- Sağolun. Ben de buna katılıyorum. Macaristan'da da Milli Arşivimizin bir taraftan çok eskiden beri bir dergisi var. Onun dışında yayınları var çeşitli şekillerde bir kısmı metin veriyor, bir kısmı yorum veriyor, bir kısmı aile arşivini özetliyor. Bu tabii sayılıyor.

Atilla Çetin- Pardon başkan bir şey söyleyeyim. 1980 yılı olduğu zaman ben hemen genel müdür vekiline iki proje sundum. Atatürk'ün 100. yıl anısına bizden sonra basılan Atatürk belgeleri kitabı bir de 220 sayfa belge yayını ile nekrolojisi ile kitabiyatı ile ilk arşiv dergisini gönderdik ama o basılmadı. Ama o zamanki arkadaşlarımız bilirler hepsi yayınlar verdi. Bir kısmı hala onlardan arşivde çalışanlar vardır. Yani demin söylemeyi unuttum kitaplar yanında süreli yayında görevimizdir. O arşivi yüceltir.

Oturum Başkanı- Teşekkür ederim. Başka bir soru var mı?

Salih Şahin- Benim bir sorum da Fatma Hanım'a olacak. Üç yıl önce Kıbrıs'a gittiğimde Lefkoşa Evkaf İdaresi'ne uğramıştım. Zannediyorum sorumlu ismini yanlış hatırlamıyorsam Hüseyin Bey'di. Onunla görüştüğümde çok sayıda belge olduğunu fakat orada görevli bir tane bile Osmanlıca bilen görevli eleman olmadığını söylemişti. Buna kendilerinin de üzüldüklerini ama buranın ilgisiz kaldığını ifade etmişti bana. Girne'de varmış ama Lefkoşa'da Osmanlıca bilen eleman olmadığını öğrenince şaşırmıştım. Acaba şu anda orada Osmanlıca bilen görevli eleman var mı? Ya da bu konu ili ilgili çalışma yapılıyor mu?

Fatma Doğan- Şu anda orada çalışan ve Osmanlıca bilen bir kişi var. Üç yıl önce de depolar hep tasnif edildi, düzenlendi, kitaplar ayrıldı.

II. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. Mehmet İPŞİRLİ

"Osmanlı Demografi Tarihi ve Osmanlı Arşivleri"

Doç. Dr. Oktay ÖZEL

"Uluslararası İhtilafların Çözümünde Arşivlerin Rolü"

Prof. Dr. Hikmet ÖZDEMİR

"Moldova Milli Arşiv Kaynaklarına Göre XVIII. Yüzyıl Sonu-XIX. Yüzyıl Başında Besarabya Gagavuzlarının Etnik Tarihi ve Demografik Gelişimi"

Dr. Olga RADOVA KARANASTAS

"Osmanlı Tapu Defterleri ve Nüfus İstatistikleri Üzerinden Kudüs'te Toprak ve Yerleşim ile İlgili Bir Araştırma (1525-1914)"

Prof. Dr. Mohammad SALHIEH

Tartışma

This paper mentions the historical process in which historical demographic studies became a part of modern historical researches. It provides information on document types which are pertinent to demographic studies and are hold at the Old Registrations Archive of General Directorate of Land Registry and Cadastre, General Directorate of Population and Citizenship Affairs Archive, General Directorate of Village Service, Archive of General Directorate for Land and Settlement and the Archive of Department of Military History and Strategical Studies of General Staff. It also states that information concerning economy, commerce, land systems, agricultural production, taxation, residential systems and ethno-demographic structure of different areas of the Ottoman realm can be accessed through studying demographic history. It concludes by emphasizing that the Ottoman Archives is a significant source in terms of immigration took place especially after the second half of the 19th century and in terms of well-detailed registers of migratory population recorded in the course of resettlement, and that; through its recent improvements; it makes considerable efforts to serve the historians in a fast, modern and perfect manner.

تبين هذه المحاضرة أن البحوث التاريخية الديمغرافية تعتبر جزءا من البحوث المعاصرة، وبيئت أنه إلى جانب الأرشفة العثمانية فإن هناك مصادر أخرى مهمة للبحث في هذا الموضوع مثل ؛ أرشفة القيود القديمة التابعة للإدارة العامة لمسح الأراضي الإحصاء السكاني، وأرشفة الإدارة العامة للنفوس وشؤون المواطنين، وأرشفة الإدارة العامة للخدمات الريفية، وأرشفة الإدارة العامة للأراضي والإسكان، وأرشفة رئاسة البحوث الاستراتيجية والتاريخ العسكري التابع لرئاسة الأركان. كما كشفت المحاضرة أن وثائق كثيرة وصلت إلينا فيما يتعلق بالتاريخ السكاني والوضع الاقتصادي والتجاري في مختلف أراضي الدولة العثمانية بالإضافة إلى نظام الأراضي ونظام الإنتاج الزراعي والنظام الضريبي ونظام التوزيع السكاني والبنية التحتية السكانية. و تطرقت المحاضرة إلى أن الوثائق تعتبر مصدرا مهما فيما يتعلق بحركة

النزوح والإسكان خاصة في النصف
الأول من القرن التاسع عشر،
واختتمت المحاضرة إلى ما شهدته
هذه الوثائق من تطور سريع خلال
السنوات الأخيرة والفائدة الكبرى
التي قدمتها للمؤرخين .

OSMANLI DEMOGRAFİ TARİHİ VE OSMANLI ARŞİVLERİ*

“Klasik” Dönem (15-16. Yüzyıllar)

Türkiye’de demografi tarihi araştırmalarının modern tarih incelemelerinin bir parçası haline gelişı Fernand Braudel’in 1949’da yayınlanan ünlü eseri *Akdeniz*’de Osmanlı dünyasıyla ilgili veri eksikliğine değinmesi üzerine konuyu ele alan Ömer Lütfi Barkan’ın meşhur makalesi ile olmuştur: “Tarihi Demografi Araştırmaları ve Osmanlı Tarihi” (1953). Barkan bu çalışmasında bir süreden beri *kanunnameler*, Osmanlı köylüsünün statüsü, iskân ve kolonizasyon metotları vs. gibi bağlamlarda kullanmakta olduğu *tahrir defterlerini* esas almıştır. Bu defterlerdeki vergi yükümlüsü yetişkin erkek nüfus kayıtları üzerinden imparatorluk nüfusuna dair kimi değerlendirmeler yapmıştır. Böylece ulaştığı neticelerle Braudel’in 16. yüzyılda Doğu Akdeniz havzasının nüfusuna dair işaret ettiğı boşluğu ve belirsizliği ilk kez olmak üzere bu kaynakların sunduğı kadarıyla gerçek rakamlarla doldurmaya ve aydınlatmaya çalışmıştır. Barkan, ayrıca anılan kaynaklardaki verilerin kullanılmasıyla ilgili yöntemsel değinmeleri ve değerlendirmeleri ile de Osmanlı demografi tarihi araştırmalarında bir ilktir.

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Atatürk Kütüphanesi ile Ankara’da Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü’nün Kuyud-ı Kadime Arşivi ve yurt dışında bilhassa Bulgaristan’da Sofya’daki arşivde muhafaza edilen ve 20. yüzyılın başlarından itibaren Ahmet Refik gibi kimi tarihçilerin zaman zaman küçük monografiler çerçevesinde kullandıkları tahrir defterlerini Türkiye’deki modern Osmanlı tarihçiliğine ayrıntılı ve ciddi bir şekilde tanıtan, 1930’ların sonlarına kadar geriye giden çalışmalarıyla yine Barkan olmuştur. O, tarihçilerin dikkatini bu kaynakların içerdiği çok yönlü verilerin bizlere sunduğı zengin potansiyele çekmiş, böylece yeni filizlenmekte olan modern Osmanlı tarihçiliğı bünyesinde bu kaynaklar üzerinden gelişen önemli bir alt araştırma alanının da kurucusu olarak anılmayı haketmiştir¹. Barkan’dan sonra tahrir defterlerini en kapsamlı kullanan tarihçilerimizin başında, Arnavutluk ve Bosna’da Osmanlı hakimiyetinin kuruluş ve gelişim sürecine dair önemli çalışmalarıyla Halil İnalcık olmuştur². İnalcık bu

* Bu sunuşta atıfta bulunulan çalışmaların büyük bir kısmının bibliyografik bilgisi için bkz. Oktay Özel, “Population Changes in Ottoman Anatolia During the 16th and 17th Centuries: the ‘Demographic Crisis’ Reconsidered”, *International Journal of Middle East Studies*, 36 (2004), 183-205. Bu bildiride sadece orada zikredilmeyenler veya son bir kaç yılda yayınlanan yeni çalışmalara atıfta bulunulacaktır.

¹ Barkan’ın makalelerinin son yayınlanan bir başka kapsamlı derlemesi için bkz. Ord. Prof. Ömer Lütfi Barkan, *Osmanlı Devleti’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, Tetkikler – Makaleler*, 2 cilt, Haz. Hüseyin Özdeğer, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2000.

² Bilhassa bkz. Halil İnalcık, “1431 Tarihli Timar Defteri’ne Göre Fatih Devrinden Önce Timar Sistemi”, *IV. Türk Tarih Kongresi Zabıtları*, Ankara: TTK Basımevi, 1952, 132-139; aynı yazar, “Stefan Duşan’dan Osmanlı İmparatorluğu’na: XV. Asırda Rumeli’de Hristiyan Sipahiler ve Menşe’leri”, Fuat

çalışmalarıyla dönemin Balkanlardaki Osmanlı hakimiyetinin niteliği konusundaki egemen söylemi gözden geçirmiş ve önemli ölçüde değiştirmiştir. Ardından Tayyip Gök-bilgin, Tibor Halasi-Kun, Bay ve Bayan Beldiceanu'lar, Vera Mutaftchieva, Bistra Cvetkova'nın çalışmaları gelmiştir. Daha birçok Balkanlı tarihçi 1950'lerden itibaren tahrir defterlerini artan ölçüde, ama çok sınırlı bir ideolojik ve kavramsal çerçeve içinde kullanmışlardır. Bu çalışmalarda tahrir defterlerinin nüfusla ilgili verileri daha ziyade Balkanlardaki etno-demografik yapıdaki süreklilik ve değişimler bağlamında incelenmiştir.

Bütün bu çalışmalara rağmen, anılan verilerin nüfus tarihinin değişik boyutları açısından incelenmesi için 1970'leri beklemek gerekmiştir. 1970'lerden itibaren hem Türkiye'de hem yurt dışında artan sayıda tarihçi tahrir defterlerine eğilmiş, bu kaynaklar üzerinden çok sayıda doktora tezi yapılmış ve sonunda Türkiye'de "sancak araştırmaları" diye de bilinen bu çalışma alanı kendi özel terminolojisi, tartışma konuları ve yöntemleri ile Heath Lowry'nin önerdiği deyimle "defteroloji" ismiyle anılmaya başlamıştır. Türkiye'de Nejat Göyünç'ün öncü çalışması *XV. Yüzyılda Mardin Tarihi* (1969), ardından gelenler için bu tarz çalışmaların prototipi olmuş, daha sonra Bahaeddin Yediyıldız'ın *Ordu Kazası Sosyal Tarihi* (1985) isimli eseri bu çalışmaların analitik boyutunu zenginleştiren önemli bir katkı olarak bu alanda Türkiye'de ikinci bir kulvar açmıştır. Her iki kolun öne çıkan örnekleri olarak Feridun Emecen, Mehmet Öz ve Fikret Yılmaz'ın çalışmalarını anmak mümkündür. Yurt dışında ise, yukarıda anılan isimlere ilave olarak Bruce McGowan, Nikolay Todorov, Maria Todorova, John Alexander, Darius Kolodziechik, Kaldy Nagy, Geza David, Evangelia Balta ve daha birçokları tahrir defterlerinin sunduğu zengin verilerden hareketle Osmanlı imparatorluğu'nun çeşitli bölgelerindeki ekonomi ve ticaret, toprak sistemi, tarımsal üretim ve vergilendirme, yerleşim düzeni ve etno-demografik yapılara dair çok önemli katkılarda bulunmuşlardır.

Birçoğu bugün da faal olan bu isimlerin yanısıra, 1980 ve 90'larda başta Halil İncalcık olmak üzere, Suraiya Faroqhi ve Huricihan İslamoğlu-İnan gibi tarihçiler bütün bu konulara daha bir analitik derinlik kazandırmışlardır. İncalcık'ın "çift-hane" sistemi adıyla geliştirdiği teorik çerçeve başlıbaşına önemli bir katkı olarak halen de önümüzde dururken, bilhassa İncalcık, McGowan, Balta ve Faroqhi ile *Annales* okulunun, İslamoğlu-İnan ile de Marksist tarih yazımının temel bakış açıları ve tartışmaları esas olarak tahrir defterleri üzerinden Osmanlı tarihçiliğinin gündemine girmiştir.

Bu tarihçilerin ve şüphesiz ki burada isimleri anılmayan diğerlerinin çalışmalarında en azından bir boyutuyla nüfus konusuna da değinilmiş, esas olarak 16. yüzyılın genel nüfus artışı üzerinde durulmuş, bu artışın ekonomik ve malî boyutları, bir yandan fiyat dalgalanmaları diğer yandan da toplumsal huzursuzluklar, malî kriz ve Celalî

Köprülü Armağanı, İstanbul, 1953; aynı yazar, Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-ı Arvanid, Ankara, 1954.

isyanları bağlamlarında ele alınmıştır. Bu noktada da yine Ö. L. Barkan, H. İnalcık, Mustafa Akdağ ve S. Faroqi'nin katkıları bilhassa zikredilmelidir.

Ancak Barkan'dan sonra sadece nüfus hareketlerine eğilen ve tahrir defterlerindeki verileri sistematik olarak ve modern demografi disiplinin analiz tekniklerini de kullanarak ele alan çalışmalar söz konusu olduğunda Michael Cook'un 1972'de yayınlanan *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600* adlı çalışması önemli bir dönüm noktası kabul edilmek gerekir. Bu çalışmasında Cook, tahrir defterlerindeki vergi nüfusu kayıtlarını üç ayrı bölge üzerinden karşılaştırmalı olarak incelemiş ve bariz nüfus artışının bazı bölgelerde "nüfus baskısı"na dönüştüğünü, yani 16. yüzyıldaki nüfus artışının ekilebilir tarım topraklarındaki artışın çok üzerinde gerçekleştiğine dikkati çekmiştir. Her ne kadar daha sonra İslamoğlu-İnan bu artışın ciddi bir geçim sıkıntısına yol açmış olma ihtimalini düşük görmüşse de bunun tatminkar bir izahını getirmemiştir.

Osmanlı nüfus tarihi araştırmalarında tahrir defterlerinden hareketle bu dönemde gerçekleştirilen ikinci önemli çalışma Heath Lowry'nin ilk kez 1981'de Türkçe olarak yayınlanan doktora tezi *Trabzon Şehrinin İslamlaşma ve Türkleşmesi, 1461-1583'dür*. Lowry bu çalışmasında tahrir defterlerindeki nüfus kayıtları serilerini, fetihten sonraki yaklaşık yüz yıllık süreçte Trabzon şehri nüfusunun etnik ve dinsel kompozisyonundaki ilginç değişim ve dönüşümü ortaya koymak için kullanmıştır. Lowry bunu takip eden diğer çalışmalarında benzer analizlerine devam etmiş, bir yandan da tahrir defterlerinin sunduğu zengin verilerin kimi eksikliklerine ve tuzaklarına dikkat çekerek, bu kaynakların kullanımına dair önemli metodolojik değerlendirmeler ortaya koymuştur. 1980'lerden itibaren başta Özer Ergenç, Mehmet Öz, Fikret Yılmaz ve Kemal Çiçek, olmak üzere birçok tarihçi ve defterolog bu konulara çalışmalarında bilhassa değinmişlerdir.

Aynı defterlerin sunduğu verileri kimi demografik analiz yöntem ve teknikleriyle ilk kez değerlendirenler ise S. Faroqi ile Leyla Erder'in 1980'lerde ortaklaşa gerçekleştirdikleri çalışmalar olmuştur. Ancak, özellikle Erder'in kullandığı yaş piramidi vs. gibi modeller daha sonraki çalışmalarca daha ileri götürülememiş, zenginleştirilememiştir. Bununla birlikte, değişik sancak ve kazalara ait tahrir defterleri üzerinde özellikle Türkiye'de 1980 ve 90'larda hızla artan çalışmalarda imparatorluğun genelinde ciddi bir nüfus artışı yaşandığını, buna paralel olarak nüfus içinde genç bekar erkek oranının giderek yükseldiği gözlenmiştir. Ayrıca, özellikle 16. yüzyılın ikinci yarısında reaya çiftliklerinin parçalanması ve küçülmesine, yetişkin erkek nüfus içindeki topraksız evlilerin oranında da ciddi bir yükselmenin eşlik ettiği ortaya konmuştur. Kimi bölgelerde bu oran % 40'lara kadar varmıştır. Bütün bunların özellikle kırsal alanda ciddi bir nüfus fazlası ve geçim sıkıntısı doğurduğu, bunun ise yüzyılın sonlarına doğru artan huzursuzluklarda ve Celali İsyanlarında önemli bir etken olabileceği tartışılmıştır.

Bütün bu çalışmalar Barkan'ın açtığı yolda ve tahrir defterlerinin sunduğu değerli malzeme üzerinden mümkün olabilmıştır. Osmanlı klasik dönemi olarak bilinen devrin

sosyal, ekonomik ve demografik tarihi bir bakıma neredeyse yalnızca bu önemli kaynak koleksiyonu sayesinde incelenebilmiştir. Anılan dönemi Bahaeddin Yediyıldız “Tahrir Defterleri Çağı” olarak isimlendirirken bu kaynakların bu döneme özgü oluşu gerçeğine de işaret etmiştir. Osmanlı Arşivlerinin bu önemli serisini özellikle nüfus tarihi araştırmaları açısından değerlendirirken, unutulmaması gereken bir başka nokta bunların Osmanlı mâli bürokrasisinin, yani Defter-i Hakani’nin ürettiği kayıtlar olduğudur. Dolayısıyla, imparatorluğun vergi tabanını tespiti yönelik bu defterlerin yanı sıra, yine aynı bürokrasi tarafından üretilen ve kimi örneklerine “klasik dönem”de de rastladığımız *cizye defterlerini* de mutlaka bu arada zikretmek gerekir. Bu defterlerin 15. yüzyıl sonlarına ait örneklerini de ilk kez inceleyen yine Barkan olmuş, ardından Balkanlı tarihçiler gayrimüslim nüfusun hesaplanmasında bu dönemin *cizye defterlerine* bilhassa eğilmiştir.

Dönüşüm Dönemi (17 ve 18. Yüzyıllar)

Ancak, *cizye defterlerinin* asıl düzenli olarak tutulduğu dönem 17. yüzyıl ve sonrasıdır. Bu dönemde birkaç istisna dışında klasik dönemin tahrirleri tarzında sayımlar son bulmuş, tahrir defterleri artık geride kalmıştır. Bunların yerine, büyük bir malî kriz ve Celâlî isyanları ile içine girilen yeni dönemin acil finansal ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik yeni düzenlemelerle merkezi hazinenin en önemli gelir kaynakları haline gelen *cizye* ve *avâriz* vergilerini ödeyecek nüfusun tespitiyle yetinilen yeni sayımlar almıştır. Bu sayımlar sonucu düzenlenen değişik derecelerde ayrıntılı ve özet *cizye* ve *avâriz defterleri* klasik sonrası dönemin nüfus hareketleri için kullanılacak yegâne kaynaklar olarak, bütün 17. ve 18. yüzyıllar boyunca belli aralıklarla düzensiz ve çoğu zaman eksik seriler halinde karşımıza çıkmaktadırlar. Linda Darling’ın bu yeni sisteme dair yaptığı önemli ve ayrıntılı çalışmadan, bu sayımların ve defterlerin bu dönemde Defter-i Hakani’nin en önemli uğraşlarından biri olarak öne çıktığını, *cizye* ve *mevkufat* kalemlerinin buna paralel olarak bu dönemde genişlediğini biliyoruz.

Osmanlı Arşivlerinin esasen Tapu Tahrir, Maliyeden Müdevver ve Kamil Kepeci fonlarında kayıtlı *cizye* ve *avâriz defterleri* böylece 17 ve 18. yüzyılların nüfus araştırmaları için önemli bir kaynak olarak uzunca bir süredir Osmanlı tarihçiliğince ve bilhassa Balkan ülkeleri tarihçilerince kullanılagelmıştır. Bu uzun tecrübeye rağmen, bu tarih-yazımı daha ziyade özet niteliğindeki defterlerin tartışmalı ve belirsizliklerle dolu verileri üzerinden konuya eğilmiştir. Dolayısıyla, sonuç olarak bilhassa Bruce McGowan’ın bu kaynaklardan hareketle ulaştığı Osmanlı Balkanlarında 17. yüzyılın ilk yarısında bir “demografik felaket” yaşandığı yolundaki değerlendirmeleri, yine aynı verilerin farklı okunması ve yorumlanmasıyla Maria Todorova için hiç te gerçeği yansıtmamakta, aksine bu dönemde hızlanan kitlesel İslamlaşmaya işaret etmektedir. Halbuki, bir süreden beri Machiel Kiel ve Ronald Jennings’in özet yerine ayrıntılı (*mufassal*) *cizye* ve *avâriz defterlerini* kullanarak yaptıkları çalışmalar daha sağlam temellerde daha gerçeğe yakın sonuçlar ortaya koymuştur. Nihayet, Mehmet Öz, Mehmet Ali Ünal, Oktay Özel, Ali

Açıklık'ın ve Turan Gökçe'nin Anadolu'nun değişik bölgelerine ait ayrıntılı avarız ve cizye defterlerine dayalı yaptıkları incelemeler³ son anılan tarihçilerin bulgularını desteklemiş, 17. yüz yılın ilk yarısında ciddi bir nüfus düşüşü yaşandığını ortaya koymuştur. Bu düşüşün niteliği meselesi halâ tartışmalı ise de, ortada kayda değer bir "kriz" durumunun söz konusu olduğu aşîkardır. Son yıllarda Evangelia Balta'nın Türkiye'de de yayınlanan çalışmalarıyla⁴ Kiel ve Evgeni Radushev'in halen devam eden araştırmalarını özellikle Balkanlar bağlamında konuya yönelik önemli katkılar olarak değerlendirmek gerekir.

Bilhassa 17. yüzyıl sözkonusu olduğunda, bu kaynaklar üzerinden yapılan araştırmalar aynı zamanda yüzyıl başına damgasını vuran Celalî isyanları ile bağlantılı büyük çaplı bir nüfus hareketlenmesine işaret etmektedir. Mustafa Akdağ'ın yıllar önce dikkati çektiği köylerin terkedilmesi, boşalması olgusu bu defterlerin ayrıntılı analiziyle doğrulanmış, adeta nicel boyutlarıyla da gösterilebilir hale gemiştir. Gerek Machiel Kiel'in Balkanların değişik bölgelerine dair çalışmaları, gerekse Anadolu sancaklarına ait çalışmalar bu boşalmanın boyutlarının yer yer % 80'lere vardığını ortaya koymuştur⁵. Bu olgunun bir ayağında "celalileşme" (ya da levendizasyon), bir ayağında göç ve bir diğer ayağında ise elbette Celali terörü, kıtlık, iklimsel değişme gibi faktörlerle ilişkilendirilen doğum-ölüm oranları arasındaki dengenin doğum aleyhine bozulması söz konusudur. Bu bağlamda, dönemin avâriz ve cizye defterlerinin 16. yüzyılın son tahrir defterleriyle karşılaştırmalı olarak incelenmesi bilhassa önem kazanmakta, 16. yüzyılın hızlı nüfus artışı ile Celalî isyanları ve takip eden yüzyıl başlarının nüfus dalgalanmaları arasında doğrudan bir ilişkinin varlığı ciddi bir şekilde gündeme gelmektedir⁶. Buna tabii ki, aynı dönemde imparatorluk coğrafyasının bu isyanlardan ve yaygın Celalî teröründen en fazla etkilenen bölgelerinde yerleşim yapısında meydana gelen ciddi kırılmaları, kayıp köylerle dağ yamaçları ve yüksek platolarda kurulan yeni köyler konularını da eklemek gerekir, ki bu hususta saha araştırmalarıyla desteklenecek tarihî coğrafya çalışmalarına acil ihtiyaç vardır. Bu bağlamda, 17. yüzyıl sonu ve 18. yüzyıl başlarında Anadolu'da girişilen göç-

³ Son çalışma için bkz. Ali Açıklık, *Changes in Settlement Patterns, Population and Society in North Central Anatolia: A Case Study of the District (Kazâ) of Tokat (1574-1643)*, Manchester Üniversitesi, Basılmamış Doktora Tezi, 1999. Bu defterler üzerine yeni bir değerlendirme ve yapılan son çalışmalara kapsamlı bir örnek için bkz. Turan Gökçe, "Osmanlı Nüfus ve İskân Tarihi Kaynaklarından 'Mufasssal-İcmâl' Avâriz Defterleri ve 1701-1709 Tarihli Gümülcine Kazâsı Örnekleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XX/1 (2005), 171-134. Bu kaynak grubunun nüfus tarihi açısından bir değerlendirmesi için bkz. Oktay Özel, "Avarız ve Cizye Defterleri", *Osmanlı Devleti'nde Bilgi ve İstatistik*, ed. Halil İnalçık ve Şevket Pamuk, Ankara: DİE Yay., 2000, 33-50.

⁴ Özellikle bkz. Evangelia Balta, *Problèmes et Approches de L'Histoire Ottomane*, İstanbul: The ISIS Press, 1997, içindeki makaleler.

⁵ Bu bulguların bir değerlendirmesi için bkz. Özel, "Population Changes".

⁶ Celalî isyanlarının ve yaygın terörünün bu bağlamda bir başka değerlendirmesi ve özellikle mâli boyutu üzerine bkz. Oktay Özel, "Banditry, State and Economy: On the Financial Impact of the Celali Movement in Ottoman Anatolia", *IXth International Congress of Economic and Social History of Turkey*, Dubrovnik – Croatia, 20-23 August 2002, Ankara: TTK Basımevi, 2005, 65-74.

be ve yarı-göçebe grupları iskân teşebbüsü de, Cengiz Orhonlu ve Yusuf Halaçoğlu'nun çalışmalarının gösterdiği gibi, yine Osmanlı Arşivlerindeki fonlardan ayrıntılı bir şekilde incelenebilmiştir.

18. yüzyıl söz konusu olduğunda, Osmanlı tarih yazımı bu dönemde nüfus düşüşünün durduğu, durağan bir dönemden sonra belli bir toparlanmanın yaşandığına dair genel bir söylem geliştirmiştir. Bununla birlikte, bu henüz dönemin benzer kaynakları üzerinden yapılmış çalışmalarla teyid edilmiş değildir ve bir olgudan ziyade üzerine gidilmesi gereken önemli bir soru olarak incelenmeyi beklemektedir. Son zamanlarda Turan Gökçe'nin bilhassa üzerinde durduğu gibi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin anılan fonlarındaki cizye ve avârız defterleri bu dönem için de yegane kaynak durumundadır.

Hem 15-18. yüzyıllar hem 19-20. yüzyılların demografi tarihi söz konusu olduğunda içerdiği özgün ve önemli veriler açısından mevcut *şer'iyye sicilleri*'nin de arşivlerimizdeki önemli kaynaklar arasında sayılması gerekir. Daha ziyade askerî sınıf mensupları için tutulan müstakil *kassam defterleri* bir yana bırakılacak olursa⁷, sicillerdeki *tereke* (veya *muhallefat*) kayıtlarına dayalı az sayıdaki öncü çalışma sayesinde 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı ailesinin demografik yapısı, evlilik, aile büyüklüğü vs. gibi konulardaki bilgilerimiz önemli ölçüde artmıştır. Özellikle Türk ailesi deyince ilk anda akla gelen “geniş, çok eşli ve çok çocuklu aile” tipolojisinin asla yaygın tipi teşkil etmediği, Osmanlı ailesinin nüfus açısından küçük, tek eşli ve az çocuklu bir aile olduğu, bu durumun anılan yüzyıllar boyunca pek değişmediği anılan çalışmalar sayesinde artık daha net ortaya konmuştur⁸.

Modernleşme Dönemi (19 ve 20. yüzyıllar)

19. yüzyılın ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinin, yani son Osmanlı asırlarının nüfus tarihi araştırmalarına gelince, bu konuda ilk belirtilmesi gereken nokta, bu hareketli ve birçok açıdan önceki dönemlerden farklılaşan dönemin arşiv kaynaklarının zenginleşerek çeşitlenmiş olduğudur. 1820'lerden sonra ivme kazanan modern merkezî devlete yönelik reform süreci döneme damgasını vurmuş ve Tanzimat ile girilen dönemin köklü değişikliklerinin en önemli ayaklarından biri olarak askerlik ve vergi sistemi birlikte ele alınarak yeniden yapılandırılmıştır. Aynı şekilde, 19. yüzyılın özellikle ikinci yarısının gelişen ve hızla ivme kazanan milliyetçilik ve bağımsızlık hareketlerinin içerdiği şiddetin ve çok yönlü baskıların yol açtığı kitlesel göçler konumuz açısından bu dönemin diğer önemli

⁷ Bunların iyi bilinen bir örneği için bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Edirne Askeri Kassamına Ait Tereke Defterleri (1545-1659)”, Belgeler, 5-6 (1966).

⁸ Bu çalışmaların toplu bir değerlendirmesi için özellikle bkz. Ömer Demirel, Adnan Gürbüz ve Muhittin Tuş, “Osmanlılarda Ailenin Demografik Yapısı”, Sosyo-Kültürel Değişme Sürecinde Türk Ailesi, Haz. T.C. Başbakanlık Aile Araştırma Kurumu, Ankara, 1992, içinde, 97-161.

gelişmesidir⁹. Gerek askerlik ve vergi düzenlemelerinin gerektirdiği kapsamlı nüfus sayımları, gerekse göçlerle bilhassa Anadolu'ya akan milyonlarca göçmenin iskân süreciyle ilgili çeşitli kayıtlar Osmanlı'nın son döneminin nüfus tarihi açısından zengin veriler sunmaktadır¹⁰. Bunlara, yine bu dönemde hazırlanmaya başlayan devlet ve vilayet salnamelerinin sunduğu nüfus istatistikleriyle¹¹, modern anlamda Nüfus Müdürlüklerinin tutmaya başladığı ayrıntılı nüfus kayıtları da eklendiğinde sahip olduğumuz kaynak zenginliği bütün çeşitliliği ile kendini gösterir¹². Kemal Karpat ve Justin McCarthy gibi tarihçilerin çalışmalarında¹³ sıkça başvurdukları dönemin bu zengin malzemesinin, tıpkı önceki dönemlerin defterlerinde olduğu gibi, kendi içinde bazı ciddi problemler içerdiği açıktır. Özellikle yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında ulus-devlet kurma sürecinde teritoryal hak iddialarına temel oluşturması için değişik gruplar ve hükümetlerce fazlasıyla siyasallaştırıldığı, zaman zaman rakamlarla oynandığı ve bir çeşit demografi mühendisliği olgusunun karşımıza çıktığını son zamanlarda yapılan araştırmalar daha

⁹ Örnek olarak bkz. Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara: TDV Yay., 1991; Bedri Habicioğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, İstanbul: Acar Matbaacılık, 1993; Nedim İpek, *Rumeli'nden Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Ankara: TTK Yay., 1994; aynı yazar, "Bosna-Hersek Göçü (1878-1914)", Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, Ankara: TTK Basımevi, 1995, içinde, 295-308; "Kafkaslardaki Nüfus Hareketleri", *Türkiyat Mecmuası*, XX (1997), 273-313; "Balkanlar'dan Rusya'ya Bulgar Göçü ve Geri Dönüş (1861-1862)", 60. Yılında İlim ve Fikir Adamı Prof. Dr. Kâzım Yaşar Koprıman'a Armağan, haz. E. Semih Yalçın, Ankara, 2003, içinde, 396-411; Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri*, Ankara: TTK Basımevi, 1994; Justin McCarthy, *Death and Exile: Ethnic Cleansing of the Ottoman Muslims, 1821-1922*, Washington: Darwin Press, 1995; Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)*, Ankara: TTK Basımevi, 1997.

¹⁰ İpek ve Saydam'ın yukarıdaki çalışmalarının yanısıra bilhassa bkz. Nedim İpek, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun İskan Siyaseti", *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 7 (2000), 115-128; Fuat Dündar, *İttihat Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası*, İstanbul: İletişim Yay., 2001; Ayrıca bkz. Ömer Lütfi Barkan, "Türkiye'de Muhacir İskânı İşleri ve Bir İç Kolonizasyon Planına Olan İhtiyaç", *İ.Ü. İktisat Fakültesi Mecmuası*, 10/1-4 (1948-49), 204- 223; İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskan Sorunu", *Toplum ve Bilim*, 50 (1990), 49-71.

¹¹ Bkz. Hasan Duman, *Osmanlı Salnameleri ve Nevsalleri Bibliyografyası ve Toplu Kataloğu*, 2 cilt, Ankara, 1999. Basılmış salnamelere ise bazı nüfus sayımı verilerini de içeren Kudret Emiroğlu'nun halen yayınlamakta olduğu Trabzon Salnameleri (14 cilt) serisi iyi bir örnektir.

¹² Anılan zengin ve özgün malzeme üzerinden gerçekleştirilen iki önemli monografi için bkz. Alan Duben ve Cem Behar, *İstanbul Households, Marriage, Family, and Fertility, 1880-1940*, Cambridge, 1991; Alan Duben, Kent, Aile, Tarih, Çev. Leyla Şimşek, İstanbul: İletişim Yay., 2002, içindeki makaleler. Ayrıca bkz. bir sonraki dipnotta zikredilen Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, ve McCarthy, *Population History*, içindeki kimi makaleler.

¹³ Bilhassa bkz. Kemal Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914, Demographic and Social Characteristics*, London, 1985 (Türkçesi: *Osmanlı Nüfusu, 1830-1914, Demografik ve Sosyal Özellikler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yay., 2003); Justin McCarthy, *Muslims and Minorities, The Population of Anatolia and the End of The Empire*, New York, Lonra, 1983; aynı yazar, *Population History of the Middle East and the Balkans*, İstanbul: The ISIS, Press, 2002.

açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla özellikle nüfus sayımları rakamlarının değişik derlemeleri kullanılırken bu noktayı akılda tutmak gereği ortadadır¹⁴.

Aşağıda bu malzemenin en önemlilerini içeren belge koleksiyonları ile onların bulunduğu arşivlere (İ.Ü. Kitaplığı ve şeriye sicillerininin asıllarını barındıran Ankara Millî Kütüphane ve İstanbul Müftülük Arşivi ile bunların tam veya kısmî mikrofilmlerine sahip İstanbul İSAM ve Ahmet Piriştina İzmir Kent Arşivi ve Müzesi (APİKAM) gibi kimi önemli kütüphanelerdeki defterler hariç) dair kimi gözlemlerimi kısaca aktaracak ve sonunda genel değerlendirmeye bazı öneriler getireceğim.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA, İstanbul): Bu arşiv 19 ve 20. yüzyıl Osmanlı nüfus ve iskân tarihi araştırmaları için en zengin kaynakları içinde barındırmaktadır. 1829'lardaki İstanbul nüfus sayımlarından başlamak üzere, 1831 ve sonrasının nüfus sayımlarına dair önemli kayıtlar bu arşivin çeşitli fonları arasında dağınık olarak bulunmaktadır¹⁵. Kadıların bütün bu sayımlardaki doğrudan rolü ve sorumlulukları iyi bilinmektedir. Son yıllarda çok sayıda çalışmaya konu olan 1840'lara ait *Temettüat Defterleri*'nin içerdiği zengin veriler arasında kırsal ve kentsel yerleşimlerdeki hane sayıları da bulunmaktadır. Daha ziyade ekonomik veriler açısından işlenen bu önemli kaynak koleksiyonu üzerinde yapılan bütün yüksek lisans ve doktora tezleri ile basılmış örnekler doğal olarak nüfusla ilgili bahisleri de içermekte olmasına rağmen, bu kaynaklar henüz nüfus tarihi açısından müstakilen neredeyse hiç çalışılmamıştır¹⁶. Oysa, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bu önemli koleksiyon demografi tarihi açısından önceki dönemlerin tahrir, cizye ve avâız defterleriyle rahatlıkla karşılaştırılabilir. BOA, özellikle 1850'ler ve sonrasında yaşanan göçler ve iskân sürecinde tutulan ayrıntılı göçmen nüfus kayıtları açısından da önemli bir arşivdir. Buradaki münferit defterlerin yanısıra henüz tam olarak ortaya çıkarılamamış olan İskân-ı Muhacirîn Komisyonu'nun ayrıntılı kayıtları

¹⁴ Bu bağlamda özellikle imparatorlukta Ermeni nüfusun miktarı konusunun (tehcir meselesinin gündemi işgal edişine paralel olarak) son yıllarda sürekli karşımıza çıkmakta oluşunu bu hususa iyi bir örnek olarak zikretmekle yetiniyorum.

¹⁵ Bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda İlk Nüfus Sayımı, 1831*, Ankara: DİE, 1997. Bu sayımların ve onlara ait çalışmaların genel bir değerlendirmesi ve kimi bilgilerin düzeltilmesi için bkz. Sedat Bingöl, *1829 İstanbul Nüfus Sayımı ve Tophane Kasabası, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları*, 2004. Bir kısım kayıt ise 18. yüzyıldaki kimi avâız hanesi sayımlarının kayıtlarını da içeren şeriye sicillerindedir. Bingöl, a.g.e.; ayrıca bkz. Rifat Özdemir, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Ankara*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yay., 1986, s. 100 vd..

¹⁶ *Temettüat Defterleri* için bkz. Mübahat Kütkoğlu, "Osmanlı Sosyal ve İktisadi Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri", *Belleten*, LIX/225 (1995), 395-413; Halime Doğru, "Osmanlı Devleti'nde Toprak Yazımından Nüfus Yazımına Geçiş ve Bir Nüfus Yoklama Defteri Örneği", *Anadolu Üniv. Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, I/1 (1989). Bu sayımların niteliğini anlamak açısından bilhassa bkz. Nuri Adıyeke, "Temettüat Sayımları ve Bu Sayımları Düzenleyen Nizamname Örnekleri", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 11 (2000), 769-823. Yayınlanmış bir Temettüat Defteri örneği için bkz. Ahmed Akgündüz ve Sait Öztürk (haz.), *Yozgat Temettüat Defterleri*, 3 cilt, Yimpaş Holding Yay., 2000.

da dönemin nüfus hareketleri, göç ve bilhassa iskân politikaları açısından tarihçilerin en önemli kaynakları arasındadırlar¹⁷.

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi (TKGM-KK): Osmanlı İmparatorluğu’nda yapılan son sayımların sonucunda düzenlenmiş *tahrir defterleri* bu önemli kurum arşivinde bulunmaktadır. Bu defterler yıllardır tarihçilerce yoğun bir şekilde bilinmekte ve kullanılmaktadır. Öte yandan, aynı arşivde bulunan ve “Tapu Defterleri” olarak bilinen özellikle 19. yüzyıl ve sonrasına ait ve bölgelere göre düzenlenmiş yüzlerce ciltlik ayrıntılı kayıtlar, bilhassa muhacir iskânı ve yeni kurulan köyler açısından Türkiye’deki arşivlerde bulunan yegâne sistematik kayıtlardır. Elinizdeki ciltte yer alan bu arşivle ilgili bildiride 1840’ların sonlarından itibaren tutulmaya başlayan bu kayıtlara dair kimi ayrıntılar sunulmaktadır. Burada önemle belirtilmesi gereken nokta, anılan zengin kayıtların nüfusa dair verdiği bilgilerin de “tapuya müteallık” bilgiler kapsamında değerlendirilerek maalesef araştırmacıya kapalı tutulmasıdır. Bu durum devam ettiği müddetçe son dönem Osmanlı nüfus ve bilhassa iskân tarihi büyük ölçüde karanlık kalmaya mahkûmdur.

Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü Arşivi (Ankara): Henüz tarihçilerce pek bilinmeyen ve hemen hiç kullanılmamış olan bu arşiv Türkiye’deki mahallî Nüfus Daireleri’ndeki ana nüfus kütük kayıtlarının merkezî arşivi konumundadır. Bilhassa 1904-5 yıllarından itibaren sistematik olarak tutulan nüfus kayıtlarının büyük bir kısmının orijinal nüfus defterleri ile tamamının merkezi bilgisayara işlenmiş ayrıntılı dökümleri bu arşivdedir. Bu merkezi kütük (Mernis projesi), içerdiği ve bilgisayar veri tabanı üzerinden kolayca ulaşılabilecek ayrıntılı nüfus verileriyle, 19. yüzyılın ilk yarısına kadar geriye giden aile şecerelerinin yanı sıra, bu tarihlerden itibaren aile temelinde yaşanan bütün demografik hareketlere (doğum, ölüm, evlilik, eş ve çocuk sayısı, ortalama ömür, yaş piramidi gibi) dair Türkiye’deki tek arşiv niteliğindedir. Bu yönüyle, anılan konuların belli bir süreç içinde kuşaklararası değişikliklerle birlikte incelenebilmesi, yani ciddî bir demografik analize izin vermesi açısından paha biçilmez ve yegâne kaynak durumundadır. Bununla beraber, TKGM-KK’da olduğu gibi, bu arşivdeki bilgiler de bilgilerin mahremiyeti ve kişiye özel oluşu dolayısıyla henüz bilimsel araştırmaya tam olarak açık değildir.

Köy Hizmetleri Genel Müdürlüğü, Toprak İskân Genel Müdürlüğü Arşivi: Osmanlı son döneminin nüfus hareketleri, göç ve iskân tarihi açısından diğer bir önemli arşivi olarak karşımıza çıkan bu kurumsal arşivlerden ikincisi bir süredir Başbakanlık Arşivi’ne devredilmiş, ikincisinin de devir süreci tamamlanmak üzeredir. Daha önce mahallî Köy Hizmetleri Genel Müdürlüklerinde muhafaza edilen nüfus ve iskân kayıtlarını

---

¹⁷ Anılan münferit defterleri kullanan çalışmalar için bkz. Nejat Göyünç, “Hane Deyimi Hakkında”, İÜFTD, XXXII (1968), 331-348; Feridun Emecen, Doğu Karadeniz’de İki Kıyı Kasabasının Tarihi, Bulancak – Piraziz, İstanbul: Kitabevi Yay., 2005.

havi defterler üzerinde sınırlı çalışmalar yapılmıştır. Bu kayıtlar yine muhacir iskânı ve emval-i metruke ile ilgili olup, 1924 nüfus mübadelesinin de orijinal kayıtlarını içermektedir¹⁸.

Kızılay Arşivi (Ankara): Özellikle son dönem demografi tarihinin önemli bir boyutu olan doğal felaketler ve salgın hastalıklar ve bunlardan ölümler konusunda önemli bir arşivdir. Tasnif çalışmaları halen de devam eden ve Başbakanlık Arşivi'ne aktarılması düşünülen bu kurumsal arşiv tarihçilerce çok az kullanılmıştır¹⁹. Bununla birlikte anılan işlemler tamamlandığında araştırmacıların kullanımına tamamen açılacağı yetkililerce belirtilmektedir.

Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi (ATASE, Ankara): 1854-56 Kırım Savaşı'ndan itibaren Osmanlı Devleti'nin askerî tarihinin en önemli ve en büyük belgeliği konumundaki bu arşivde yer yer Osmanlı nüfus ve iskân tarihine dair kimi münferit kayıtlara da rastlanabilmektedir. Bunlar askerî harekâtlara eşlik eden kayıtlar olabileceği gibi, savaş zamanında vukubulan münferit ve toplu göçlerle de ilgili olabilmekte, bu nüfus hareketlerinde bilhassa ulaşım, güvenlik ve iskân boyutlarında kimi bilgiler sunmaktadırlar. Kurumun yaptığı kimi yayınlardan I. Dünya Savaşı esnasında yaşanan Ermeni tehcirine dair miktar bildiren bazı kayıtların bu arşivdeki evrak koleksiyonları arasında çıktığı anlaşılmaktaysa da bunların ne derecede sistematik olduğu konusu tam olarak açıklığa kavuşmamıştır²⁰.

Sonuçlar ve Öneriler

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin son yıllarda gösterdiği gelişmeyi ve tarihçilere hızlı, modern ve eksiksiz hizmet verme yönünde attığı önemli adımların araştırmacıları oldukça rahatlatmış açıktır. Nüfus tarihi açısından en önemli kaynakların, tahrir, cizye ve avâız defterlerinin dijital ortama aktarılmasına başlanmış olmasıyla, 19 ve 20. yüzyıla ait fonların neredeyse tamamının aynı şekilde elektronik ortamdan katalog taramasının yapılabilir hale gelmesi de bilhassa önemlidir. Konumuz açısından önemli bir eksik, yukarıda da değinildiği gibi, İskân-ı Muhacirîn Komisyonu'nun göçmenler ve iskâna dair müstakil fonları olup olmadığını, varsa nerede olduğunu hâlâ tam olarak bilemiyor oluşumuzdur.

¹⁸ Bu kayıtlar üzerinden yapılan çalışmalara örnek olarak bkz. Nedim İpek, Mübadele ve Samsun, Ankara: TTK Basımevi, 2000. Ayrıca bkz. Kemal Arı, Büyük Mübadele: Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1995; Mehmet Ali Gökaçtı, Nüfus Mübadelesi, Kayıp Bir Kuşağın Hikâyesi, İstanbul: İletişim Yay., 2002.

¹⁹ Kızılay teşkilatının tarihsel gelişimi ve kurum arşivinin içerdiği belge koleksiyonuna dair genel bilgi için bkz. Seçil Karal Akgün ve Murat Uluğtekin, Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a, 2 cilt, Ankara: Kızılay Yay., 2000-2001. Bu arşivdeki malzemeye dayalı bir çalışma için bkz. Hakan Kırımlı, "The Famine of 1921-22 in the Crimea and the Volga Basin and the Relief from Turkey", Middle Eastern Studies, XXXIV/1 (2003), 37-88.

²⁰ Bu arşivle ilgili daha ayrıntılı bilgi için bu ciltte yer alan Dr. Ahmet Tetik'in bildirisine bakınız.

2. Yukarıdaki bilgilerden de anlaşılacağı gibi, diğer arşivler araştırmacı açısından BOA kadar sistemli bir yapıya kavuşturulabilmiş değildir. Bunun görünürdeki en önemli sebebi bunların hâlâ işlevselliğini sürdüren kurum arşivleri oluşudur. Dolayısıyla, bir ölçüde ATASE hariç, hiç biri bilimsel araştırmalar için de düşünülmüş ve düzenlenmiş arşivler değildir. Kızılay arşivi ile Nüfus ve Vatandaşlık İşleri Genel Müdürlüğü'nün Ankara'daki merkezi dijital arşivi, Mernis, bu anlamda araştırmacıya tam açık sayılmazlar. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyud-ı Kadime Arşivi ise, yukarıda belirtilen sınırlılıklar yüzünden yarı/sınırlı açık kurumsal bir arşiv olarak değerlendirilmelidir.
3. Nüfus tarihi açısından özellikle önemli MERNİS ve Tapu Kadastro Arşivi'nin bilim adamlarının araştırmalarına tam açılması konusunun ciddiyetle ele alınması ve buna göre yapılacak düzenlemelerin bir an önce hayata geçirilmesi hayati öneme sahiptir. Bu arşivlerdeki düzenli verilerin sistematik kullanımı ve analizi olmadan Osmanlı son dönem nüfus tarihi araştırmaları önemli ölçüde eksik kalmaya mahkûmdur. Bu yüzden, söz konusu arşivlerdeki kayıtların bugünle ilişkisi (güncelliği) ve bilgilerin şahsiliği ilkelerine halel getirmeden bilimsel araştırmalarda kullanılabilmesinin yol ve yöntemleri üzerinde düşünülmeli ve bu hususta bir an önce yeni standartlar oluşturulmalıdır.
4. Dolayısıyla, anılan kurum arşivlerinin Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü ve akademisyenlerle daha yakından işbirliği yapması ve her birinde araştırmacılara standart hizmet verilebilmesi, bürokrasi ve izin sürecinin kısaltılması yönünde ortak çalışmalar yapılması sağlanmalıdır. Bütün bunlar, istendiği takdirde, "kurum arşivi" statüsü ve niteliği muhafaza edilerek de yapılabilecek teknik düzenlemeler çerçevesinde gerçekleştirilebilir.
5. Son olarak, böyle bir işbirliği sonucunda araştırmacı açısından getirilecek standartlar istisnasız bu arşivlerin her birinde uygulanabilmelidir. Bir arşivin çalışma yapmasına izin verdiği tarihten itibaren bir diğer arşivin hiç bir gerekçe göstermeksizin olumsuz cevap vermesi gibi durumlarla artık karşılaşmamamız gerekir. Şimdiki durumda, yıllarca BOA'da hiç bir sorun olmadan çalışabilen ve halen de çalışmakta olan bazı yabancı meslektaşlarımızın örneğin Tapu Kadastro Arşivi'ne başvuruları maalesef hiçbir gerekçe ve açıklama gösterilmeden reddedilebilmektedir. Bu meslektaşlarımızın öğrencilerinin rahatça çalışabildiği bu arşivlerde kendilerinin çalışamamasının hiç bir izahı yoktur.
6. Bu tür sorunların bir an önce halledilmesi, hem genel anlamda Osmanlı tarihi hem nüfus tarihi araştırmalarını kolaylaştıracak, bu alanlarda daha ileri düzeyde inceleme ve analizlerin önünü açacaktır.

This paper noting that the act of collecting the material to supply historical resource and to connect the present to the past is as crucial as the invention of writing, gives a brief history of archivism which begins with Sumerians. The paper which is based on the role of archives in solving the international disputes, also emphasizes the necessity of international cooperation in the field of archivism. Furthermore, the author concludes that the only thing to solve a historical controversy is to bring all the relevant archival documents before the sides of it.

هذه المحاضرة تؤكد أهمية جمع الوثائق لربط الصلة بين الماضي والحاضر وتحويله إلى مرجعية تاريخية في المستقبل، وهي تقدم أيضا عرضا تاريخيا للأرشفة التي بدأت مع الدولة السومرية. وهذه المحاضرة التي أعدت اعتمادا على الدور الذي يلعبه الأرشفة لحل الخلافات الدولية يبرهن مدى ضرورة إقامة تعاون دولي في مجال الأرشفة. وتم التوصل إلى ضرورة الكشف عن جميع الوثائق المتعلقة بموضوع الخلاف أمام الأطراف كطريقة وحيدة لحل الخلافات التاريخية.

ULUSLARARASI İHTİLAFLARIN ÇÖZÜMÜNDE ARŞİVLERİN ROLÜ

Değerli Katılımcılar;

Tarihte yazının icat edilmesinin sebebi, malî, hukukî ve idarî faaliyetlerinin bir kaydını tutabilmek içindir¹. Yazının icadı ne kadar önemli ise yazılı malzemenin toplanması, bunun bir gelenek haline getirilmesi, toplanan malzemenin gelecek kuşaklara saklanması da o kadar önemlidir. Sumerler yazının icadında olduğu gibi, yazılı malzemenin toplanmasında da Önasya milletlerine öncülük etmişlerdir².

MÖ Üçüncü bin yılın birinci yarısında yaşayan Sargon tarihteki ilk arşivisttir. Sargon, kil tabletleri üzerindeki yazışmaları, muhasebe kayıtlarını ve yasal tutanakları (miras kayıtları) saklamıştır³. Sumer arşivistleri çeşitli önemli siyasal, dinsel ve askerlikle ilgili olayları not etmiş ve yazmışlardır⁴. Bu açıdan tarihî süreç incelendiğinde ailelerden devletlere kadar her arşiv herhangi bir konuda hak iddia edebilmek için kayıtlarını saklamak zorundadır ve dolayısıyla herkesi arşivci olarak kabul etmek mümkündür⁵.

Sumer Arşivi'nde bulunan belgeler genellikle asıl metinlerin kopyalarıdır ve gerektiğinde bunlardan yararlanıldığı bilinmektedir. Bir davacı, herhangi bir iddiada bulunduğu, sorun hemen ilgili belgelerden kontrol edilmiştir. Sumer düzeninde arşivlerin başındaki memurlardan tarihî bilgilerin alınabilmesi her zaman mümkündür. Babil kralından Larsa valisine gönderilen bir belgede; “Kral emrediyor! Buraya (Babil’e) iki arşivist gönder! Bunlardan biri, memuriyetini kötüye kullanan birinin yerine geçecektir,” denilmiştir⁶.

Babil, Pers hükümrânlığı altına girince, oradaki Yahudiler, Pers Kralı Daryüs’e, mabet yapmalarının engellendiğini söylemişlerdir. Daryüs de, arşivde böyle bir belge olup olmadığını araştırmak üzere bir arşivisti görevlendirmiştir⁷.

MÖ 2000-1800 yıllarında Güney Mezopotamya’da bir çok aile arşivlerinin bulunduğu arkeolojik kazılarda ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan birinde ailenin yedi kuşağına ait belgeler bulunmuştur. Bu belgeler bir adama, onun oğullarına, akrabalarına hatta

---

¹ Patrick Cadell, “Arşivciliğin Felsefî Boyutları”, Arşivcilik Konferansları I, (Haz. Hamza Kandur), (İstanbul, Librairie de Péra, 1995), s. 38.

² Muazzez İlmiye Çığ, “Sumer’de Arşiv ve Kitaplıklar”, Bilim ve Ütopya, Sayı 57 (Mart 1999), s. 73.

³ Patrick Cadell, “Arşivciliğin Felsefî Boyutları”, Arşivcilik Konferansları I, s. 38.

⁴ S[amuel] N[oah] Kramer, Tarih Sumer’de Başlar, (Çev. Muazzez İlmiye Çığ), (Ankara, TTK Y., 1990), s.31.

⁵ Patrick Cadell, “Arşivciliğin Felsefî Boyutları”, Arşivcilik Konferansları I, s. 39.

⁶ Muazzez İlmiye Çığ, “Sumer’de Arşiv ve Kitaplıklar”, s. 73.

⁷ Muazzez İlmiye Çığ, “Sumer’de Arşiv ve Kitaplıklar”, s. 73.

kendisinden sonraki kuşağa aittir. Babil Kralı Samsuiluna'nın 5. yılında yapılan bir aile uzlaşması için, aynı ailenin 125 yıl önceki belgeleri arasından bilgi çıkarılmıştır⁸.

Değerli Katılımcılar;

Geçmiş tarih derinliklerine uzanan arşivlerin hukukî ve bilimsel bir tanımını yapmanın güçlükleri olduğu kaydedilmiştir. Bunun nedeni, arşiv işlerinin her ülkede o ülkenin siyasal, yönetsel, sosyal, kültürel, tarihsel yapısına bağlı olarak değişik anlayış ve uygulama ile ele alınması şeklinde açıklanmıştır⁹.

Fakat bu tür güçlükler bile arşivlerin önemini ve özellikle kimi uluslararası ihtilafların çözümündeki rollerini azaltamamaktadır.

Çoğu otoritenin üzerinde birleşebilecekleri bir görüşe göre; “1970’lerin ortalarından günümüze ulaşan dönem, tarihsel belge programları ve arşivleri konusunda düzinelemlerle gerçekleştirilen incelemeler, analitik çalışmalar, profiller ve raporlar nedeniyle “Arşivsel Analiz Çağı” olarak adlandırılmıştır¹⁰.

Arşivler, “devlet varlığının hafızası” olarak stratejik önem taşımaları yanında; devletin, kişilerin haklarını, uluslararası ilişkilerin belgelerini korurlar; bir sorunu aydınlatmaya, yeniden düzenlemeye de yararlar¹¹.

Hafıza, bir ulusa kişilik kazandırır. Bu olgu, arşivcilerin dışında kalanlar, komutanlar, krallar ve nihayet devlet adamları tarafından da fark edilmiştir.

Napolyon, İtalya, Hollanda ve İspanya’dan çok miktarda arşiv malzemesini ülkesine taşımıştır. Japonlar, İkinci Dünya Savaşı sırasında Hong Kong’dan arşiv götürmüşlerdir. İngilizler, İskoç arşivlerini 1296 ve 1651’de olmak üzere iki defa boşaltmışlardır¹².

Yakın tarihte birçok örnek göstermiştir ki; ulusal ve uluslararası ihtilafları ortadan kaldırması umulan arşivlerdeki belgelerin paylaşılması da ayrı bir ihtilaf konusudur.

Arşiv belgelerinin paylaşılması yeni ihtilaflara yol açtığı için olmalı; kimi zaman bu tür paylaşımlar için uluslararası diplomatik belgelerde özel düzenlemeler yapıldığı da olmuştur:

1923 Lozan Barış Antlaşması’nda eski Osmanlı hükümrânlığı altındaki ülkelerin arşivlerinde bulunan ve Osmanlı İmparatorluğu tarihi yazımı için vazgeçilemez belgelerin

⁸ Muazzez İlmiye Çığ, “Sumer’de Arşiv ve Kitaplıklar”, s. 73.

⁹ A. Fikret Ar, “Uluslararası Arşiv Örgütleri ve Çalışmaları”, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 5, Sayı 4, (1972 Aralık), s. 93.

¹⁰ Bruce W. Dearstyne, Arşivsel Girişim, (Çev. M. Akbulut - A.O. İcimsoy), (İstanbul, 2001), s. 43.

¹¹ Mehmet Aldan, “Türkiye’de Arşiv Sorunu”, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 9, Sayı 3, (Eylül 1976), ss. 37-38.

¹² Patrick Cadell, “Arşivciliğin Felsefî Boyutları”, Arşivcilik Konferansları I, s. 40.

yeni Türkiye Devleti'ne iadesinin bir uluslararası diplomatik antlaşmada ayrı madde şeklinde yazılması çok anlamlıdır.

Lozan Antlaşması'ndaki 139. madde şöyledir:

“(.) Mülkî, adlî veya malî idarelere veya İdâre-i Evkaf’a müteallık olup Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan bir toprağın hükümetini münhasıran alâkadar eden ve Türkiye’de bulunan evrak, defatir, planlar, senedat ve diğer her nevi vesaik ve bilmukalebe bunlardan Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılan bir toprakta bulunup Türk hükümetini münhasıran alâkadar edenler mütekabilen iade olunacaklardır.”

Balkan uluslarının ortak tarihi açısından küçük bir arşivcilik dipnotu aktarmak ve zamanımızdan yüz kırk yıl önce bazı Balkan şehir arşivlerinin temellerini atan yetenekli bir idareciyi de anmak istiyorum.

Bu tarihî şahsiyet, Mithat Paşa’dır.

1864 tarihli Osmanlı Vilayet Nizamnamesi’ne göre Silistre, Vidin, Niş vilayetleri birleştirilerek Tuna Vilayeti oluşturulduğunda bu yeni vilayetin başına Niş’te büyük idarî başarılarla imza atan Mithat Paşa getirilmiştir. Mithat Paşa’nın buradaki önemli başarılarından biri de, Tuna vilayet arşivinin kurulması, bunun için yeni bina inşası ve belgelerin iyi bir şekilde muhafazası için girişimidir.

Mithat Paşa’nın Tuna Valisi sıfatıyla İstanbul’da hükümet makamına takdim ettiği arzı şöyledir:

“Vilayet merkezindeki gerekli belgelerin ve senetlerin konması ve saklanması için hükümet konağı civarında daha önce teşkil olunmuş olan küçük bir yer yetersizdir. Buranın âdi ve küçük bir yer olması, bazı binalara bitişik bulunması sebebiyle, hiçbir surette idareye ve emniyete kâfi değildir. Vilayet merkezinde devamlı olarak yirmi otuz bin keselik evrak mevcut olduğu gibi, bilhassa maliye işlerindeki yeni düzenlemeler icabınca, yıllık olarak, seksen-yüzbin keselik mühim senetler maliyede toplanmaktadır. Bir kaza vukuunda, bütün bu önemli belgelerin yok olması, vilayetin esas kayıtlarının mahv ve perişanlığına yol açacaktır. Sonradan bunları yerine koymak ihtimali de yoktur. Bu bakımdan evrak, senet ve kayıtların konması ve muhafazası için geniş ve emin bir arşiv yaptırılması elzemdir. Mutasarrıflık konağı yanında, böyle bir arşiv için elverişli yer bulunduğundan, gerekli emir verildiği takdirde nihayet kırk bin kuruşluk bir masrafla, bir arşiv binası yaptırılması mümkündür. Sonunda usulü üzere masraf defterinin takdim kılınması ve arşiv binasının inşası için müsaade verilmesi yüksek emirlerinize bağlıdır.”

Tuna Valisi Mithat Paşa’nın başvurusu üzerine arşiv binası yapılmıştır¹³.

¹³ Attila Çetin, “Midhat Paşa’nın Tuna Vilayeti Arşivinin Kurulması İçin Bir Teşebbüsü”, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, Sayı 8-9(1979-1980), ss. 87-89 vd.

Osmanlı Arşivi'nde daha çok Kanunî döneminden itibaren düzenli arşiv malzemesi bulunmaktadır¹⁴.

Osmanlı sisteminde merkezdeki devlet birimlerinde belgelerin saklanması ve korunmasında gösterilen anlayış, taşrada, eyalet beylerbeyleri ve mahallî kadılardan da istenmiştir. Taşra teşkilatı görevlilerine karar ve işlemlerini defterlerine kaydetmeleri ve bu defterleri muhafaza etmeleri emredilmiştir. Kanuni Sutan Süleyman döneminde Rumeli Beylerbeyi Mehmet Paşa'ya gönderilen 1536 tarihli fermanla, bu emrin deftere kaydedilmesi, aslının ise defter sandıklarında saklanması istenmiştir¹⁵.

Sultan I. Abdühamit döneminde arşivcilik sisteminin temel kuralları şöyle belirlenmiştir:

1. Devlete ait evraklar, defterler, mektuplar ve antlaşmaların devamlı olarak saklanması ve muhafaza işinin önemli işlerden sayılması;
2. Bu vesikaların muhafazası için sadrazam sarayı bahçesinde tamir edilen kargir deponun uygunluğu;
3. Divan-ı Hümayun Kalemi'nde bulunan eski Name-i Hümayün cüzleriyle, eski mühimme ve sair defterlerin gerektiğinde incelenmesi için söz konusu evrakın tamamının sandıkları ile beraber, mehterbaşı vasıtasıyla adı geçen depoda saklanması;
4. Elde bulunan, henüz işlemleri bitmemiş evrak ve çeşitli meselelere ait defterlerin, yine mehterbaşı vasıtasıyla ve onun gözetiminde her akşam adı geçen depoya konulması ve her sabah yine kendisi tarafından sandıklarıyla beraber depodan alınarak Divan-ı Hümayun Kalemi'ne teslim edilmesi;
5. Bu usulün devamlı olarak uygulanması, belgelerin saklanacağı depoya, bu işle alakalı memurlardan başka kimsenin girmemesi¹⁶.

Değerli Katılımcılar,

1966 yılında Washington'da Arşiv Kongresi'nde Belçika Krallığı Baş Arşivisti Etienne Sabbe'nin, "Biz arşivistler, geçmişin bekçisi, geleceğin de kurucusuyuz," sözleri arşivistlerin dramatik ve tarihî rolünü çok güzel ifade etmiştir¹⁷.

¹⁴ Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Arşivcilik", XIII. Türk Tarih Kongresi, II. Cilt, (Ankara, TTK Y., 2002), s. 87.

¹⁵ Kanunname, Atıf Efendi Ktb, nr. 1734, vr. 12a'dan: Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Arşivcilik", s. 88-89.

¹⁶ Mühimme Defteri, nr. 183, s. 4'ten: Yusuf Halaçoğlu, "Osmanlı Devleti'nde Arşivcilik", s. 89.

¹⁷ Zübeyir Aker, Evrak Dosya ve Arşiv Kursu Notu, (Ankara, Dışişleri Bakanlığı, 1962), s. 5'ten: İsmet Binark, Arşiv ve Arşivcilik Bibliyografyası, (Ankara, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Y., ?), s. VII.

1918 yazında dört yıllık savaşı bitiren ateşkesler yürürlüğe girdiğinde taraflar bir dolu kanlı ihtilafların çözüm için beklediğini bilmektedir. Bu nedenle daha savaş sürerken İngilizler, ciddi bir araştırma birimi; Fransızlar, 1917 yılında Comite d'Etudes; yine 1917 yılında ABD Araştırma Birimi kurmuşlardır. Bu ülkelerde ileriye gören kimi devlet adamları söz konusu ihtilafların tarihî temellerini incelemek için dışardan uzmanlarla, tarihçilerden misyonerlere kadar pek çok kişiyle konuşarak profesyonel diplomatların bozulmalarına aldırmaksızın çok ayrıntılı raporlar ve haritalar hazırlatmışlardır. Amerikalılar, yalnız Uzak Doğu ve Pasifik bölgeleriyle ilgili 60 ayrıntılı rapor yazdırtmışlardır¹⁸.

20. yüzyılda Birinci ve İkinci Dünya Savaşları ardından 1919 ve 1946'da toplanan barış konferanslarına katılan İngiliz Tarihçi Arnold J. Toynbee'nin deneyimi bir hazine değerinde olmalıdır. Ünlü tarihçi, Paris'teki her iki barış konferansını İngiliz delegasyonunun bir üyesi olarak izlemiştir. Ancak Arnold Toynbee bu müthiş tarihî deneyiminin entelektüel yaşamına katkısını *Hatıralar: Tecrübelerim* adlı kitabında yalnızca birkaç cümlede özetlemekle yetinmiş, ayrıntılı yansıtmamıştır.

Arnold Toynbee şöyle yazmıştır:

“İki konferansta da küçük bir görevim olmuştu ancak işim nedeniyle konferans salonunun arka sıralarında oturarak ön sıradaki delegelere gerekebilecek ya da gerekemeyecek kağıtları tutuyordum; faal görevim az olduğundan dolayı da gözlem fırsatım çoktu. Her iki konferansta da olup biteni dinleyerek geçirdiğim uzun saatler, eğitimimin paha biçilmez bir parçası olmuştur¹⁹.”

Kuşkusuz arşivcilik alanında verimli bir uluslararası işbirliğinin yolu, ulusal düzeyde arşiv kurumlarının performansları ile orantılıdır.

Arşivcilik alanında uluslararası işbirliği Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar uzanmaktadır. İlk Uluslararası Arşivciler ve Kütüphaneciler Kongresi, 1910 yılında Brüksel'de açılan Dünya Sergisi'nde toplanmıştır. Büyük savaş nedeniyle bu çalışmalar aksamış ve 1929 yılında tarihçiler ve arşivcilerin bir araya gelmesiyle “Tarih Araştırmaları İçin Uluslararası Komisyon” oluşturulmuştur. Bu komisyonun kuruluş sebeplerinin en başında arşivlerin kullanılması ve arşiv dokümantasyonundan yararlanmadaki sorunların çözümü vardır²⁰.

İkinci Dünya Savaşı ardından, 1946 yılı Eylül ayında uluslararası bir kuruluş olarak Uluslararası Arşiv Konseyi (CIA) oluşturulmuştur. Bu kuruluşun çalışma gündeminde

¹⁸ Margaret Macmillan, Paris 1919, (Çev. Belkıs Dışbudak), (Ankara, ODTÜ Y., 2004), s. 59.

¹⁹ Arnold Toynbee, *Hatıralar: Tecrübelerim*, (İstanbul, Klasik Y., 2005), ss. 64-65.

²⁰ İsmet Binark, “Milletlerarası Arşiv Konseyi”, Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni, Cilt XXXI, Sayı 1, (1982), ss. 27-28.

daha en başından beri “uluslararası barışın sağlanmasında arşivlerin önemi ve yeri” konusu ciddi bir madde olarak bulunmuştur²¹.

İkinci Dünya Savaşı’nda Müttefik Orduları Berlin’i işgal ettiğinde Alman Arşivi’nin birer örneğini Washington DC’ye ve Londra’ya kendi arşivlerine taşımak konusunda da mutabakat içinde olmuşlardır.

1998-1999 akademik yılında ABD’nde Georgetown Üniversitesi’nde Fulbright bursiyeri olarak bulunurken hemen yakınımda George Washington Üniversitesi’nde, bir merkezde, eski Sovyetler Birliği’nden getirtilen Rus arşiv belgelerinin tasnif edildiğini öğrenmiştim. Bu merkezde Eski Sovyet Cumhuriyetleri’nden bir grup akademisyen söz konusu belgelerin tasnifleri ve elektronik ortama aktarılmasında çalıştırılmışlardır.

15-17 Ekim 1997 günlerinde Ankara’da “Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç” başlıklı sempozyumda bir tebliğ sunan Türk dışişleri yetkilisi uluslararası politika arşivlerin rolünü şu şekilde ifade etmiştir:

“Uluslararası ilişkilerin değişken niteliği, her an yeni gelişmelerin ortaya çıkması, tüm gelenekselliğine rağmen, Dışişleri Bakanlığı’nı farklı durumlara anında müdahale edebilecek, hatta bunlara önlem alabilecek yetenekte bulunmaya zorlamaktadır²².”

Bir Türk gözlemci olarak vurgulamak isterim ki, yeni dünya koşullarında “sakıncalı olur” şeklinde özetlenebilecek eski kapalı ve gizemli tutumlar yerini, hızla açıklık politikasına bırakmaktadır.

1985 yılı Mayıs ayında Mısır Cumhurbaşkanı Hüsnü Mübarek’in Türkiye ziyareti sırasında; Mısır ile İsrail arasında Akabe Körfezi’nde anlaşmazlık konusu olan bir kilometre karelik bir toprak parçasıyla ilgili olarak Osmanlı döneminde, Akdeniz’den Akabe Körfezi’ne uzayıp giden bir sınır çizgisine ilişkin belgenin fotokopisi Türkiye Cumhurbaşkanı tarafından kendisine hediye edilmiş ve Mısır Cumhurbaşkanı bunu ziyaretinin en değerli armağanı olarak kabul etmiştir²³.

İhtilafları ortadan kaldıran barışlar bir sonraki savaşa kadar sürer. İhtilaflar ise kalıcı bir çözüm bulunmamışsa kuşaktan kuşağa devrolunmak durumundadır. Eğer bir ihtilaf tarihteki bir olaydan kaynaklanmışsa yapılması gereken tek bir şey vardır: Söz konusu ihtilafı ilgili tüm arşiv belgelerini tarafların önüne koymak. Belki ondan sonra “altın orta” yakalanabilir.

²¹ İsmet Binark, “Milletlerarası Arşiv Konseyi”, s. 28.

²² Aydan Karahan, “Dışişleri Bakanlığı Örgütünde Son Yenilikler ve Arşiv İşleri”, Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç”, (Ankara, TTK Y., 1999), s. 730.

²³ “Dışişleri Bakanı Vahit Halefoğlu’nun Konuşması”, Osmanlı Arşivleri ve Osmanlı Araştırmaları Sempozyumu, Mayıs 1985”, (İstanbul, Mayıs 1985), (İstanbul, Türk-Arap İlişkileri İncelemeleri Vakfı, 1985), s. 11.

The paper which has been prepared in order to explain according to the sources of Moldovian National Archives 'ethnic history and demographic evolution of the Gagauz' which is a Christian Turkic tribe, states that they feel themselves Turkish due to their linguistic and cultural characteristics and their location in Budjak and that; in addition to the National Archive of Moldovian Republic, there is a great amount of archival materials, related to the subject, in Romania, Bulgaria, Greece and Turkey. It also provides elaborate information on that the Gagauz who were forced to go from Balkan Peninsula to Bessarabia, were at first located in Tomai village in Leove region of Moldovia in the 16th century, and after 1819, were forced to immigrate to Chadir-Lunga region. It concludes by assessing that many questions pertinent to history of the Gagauz and their ethnic origin can be answered through making use of the archival sources remaining from the Ottoman era.

هذه المحاضرة أعدت حول "الغاغاوز"، وهم ملة تركية مسيحية، وتم تناول الموضوع من الناحية التاريخية وتطورهم السكاني، اعتمادا على مصادر الأرشييف الوطني المولدوفي. وقدمت هذه المحاضرة معلومات عن "الغاغاوز" وعن لغتهم وثقافتهم وعن تمركزهم في منطقة "بوجاك"، وينبئ المحاضر إلى أن هناك وثائق كثيرة في هذا الموضوع في الأرشييف الوطني المولدوفي بالإضافة إلى الأرشييف الروماني والبلغاري واليوناني والتركي. وتشير المصادر إلى أن "الغاغاوز" هاجروا في القرن السادس عشر من شبه جزيرة البلقان إلى باصرابيا، وسكنوا أول مرة في قرية "طوماي" الواقعة في منطقة "ليوف" في مولودفيا. وهناك معلومات أخرى مفصلة حول انتقالهم بعد عام 1819 إلى منطقة "شادر لونغا". وتختتم المحاضرة بالقول بأن هناك أسئلة كثيرة يمكن الإجابة عنها عند الرجوع إلى

المصادر العثمانية بخصوص تاريخ
"الغاغاوز" والأصل العرقي لهم.

MOLDOVA MİLLÎ ARŞİV KAYNAKLARINA GÖRE XVIII. YÜZYIL SONU-XIX. YÜZYIL BAŞINDA BESARABYA GAGAVUZLARININ ETNİK TARİHİ VE DEMOGRAFİK GELİŞİMİ

Sayın başkan, değerli sempozyuma katılanlar;

Konuma geçmeden önce bir şey söylemek istiyorum. 29 Ekim 2002'de Rusya Federasyonu Bilimler Akademisi N.N. Mikluho Maklaya adına Etnoğrafya ve Antropoloji Enstitüsü'nde doktora tezimi savundum. Tezimin konusu şuydu: "Bessarabya Gagavuzlarının XVIII. yüzyıl sonu-XIX. yüzyıl başında etnik demografik gelişmeleri". Daha önce yayınladığım "Tuna göçmenleri içerisinde Gagavuzlar ve onların Bucakta yerleşme yerleri" adlı kitap çalışmalara temel oldu¹. Bu kitabın Rusça'dan Türkiye Türkçesi'ne Prof. Dr. Mehman Musaoğlu çevirdi ve 2004 yılında Ankara'da TÜRKSAV tarafından yayınlandı. Sunuş yazısını Türksav Başkanı, Sayın Yahya Akengin hazırladı².

Bugünkü bildirimde daha çok XVIII. yüzyıl sonu-XIX. yüzyıl başındaki önemli olaylara değineceğim. Çünkü bu tarihler içerisinde, Moldova Millî Arşivi'nde bulunan kaynaklar bilimsel araştırmalara ve bu yazılara temel oldular³. Ama bu çalışmaların sonuna gelince, önümüze bir sürü görüşler çıktı. Bu görüşler bilim araştırmalarına temel oldular.

Evvla şunu söylemek istiyorum ki, Bulgar Tarihçi Sayın İ. İ. Meşçerük'ün Bulgarların ve Gagavuzların Bucak'a göç etmeleri konusundaki yazılarını, bir çok kez okudum⁴.

Bessarabya'ya göç hareketlerinin aşamaları ve erken Gagavuz yerleşimlerinin meydana çıkarılması dikkat çekmektedir. XVIII. yüzyılın sonu-XIX. yüzyılın başında Bucak'ta yerleşmiş olan Tuna ötesi göçmenlerin etnik kimliği de önemli bir etmendir.

---

¹ Karanastas, Radova O.K., Gagauzi v sostave zadunayskih pereseletsev i ih poseleniya v Budjake (konets XVIII-pervaya četvert XIX vv.). Kişinev Komrat, 2001, s. 133.

² Karanastas, Radova O.K., Tuna Ötesi Göçmenleri ve Gagavutlar- XIX, yüzyıl sonları XX. yüzyıl başları. RusçaDdan Türkçe'ye çeviren Prof. Dr. Mehman Musaoğlu. Türk Dünyası Yazarlar ve Sanatçılar Vakfı "TÜRKSAV", Ankara, 2004, s. 149. Burada söylemek lazım ki, kitabın kabında avtorun görüşüne göre büyük bir hata yapılmış: "XVIII. yüzyıl sonları XIX. yüzyıl başları yerine, XIX. yüzyıl sonları XX. yüzyıl başları yazılmış. Demek ki, bu cümleden Gagavuzların Bucak'ta daha önce yerleştikleri yerleri ve oralarda var olduklarını silmişler- yok etmişler. Belki bu yanlışlık bilerek olmadı, ama gerçeği böyledir. Hataları düzeltinceye kadar yazar bu kitabın Türkiye Türkçesi'nde yeniden yayınlanması gerektiğini ve önce bilgisayarda dizilen yazıların yazara gösterilmesi gerekir.

³ Bak. Moldova Milli Arşivi (MCNA); Raf. 5, op. 2, dosya 442, bölüm I-IV(HAPM; 5, 442, I-IV).

⁴ Meşçeryuk, i. i., Pervoe massovoe pereselenie Bolgar i Gagauzov v Bessarabiyu v naçale XIX veka/ İzvestiya Moldavskogo filiala Akademii nauk SSSR, no: 3-4(11-12), Gosizdat Moldavii, Kişinev, -1953, 65-95 s. Meşçeryuk i. i. Pereselenie Bolgar i Gagauzov v Budjak (1769-1834 gg.)/Bolgariya, sestra rodnaya. izd. "Kartya Moldovenyaske", y Kişinev, -1967, -116-183 s.

Gagavuzlar, Hristiyan olan bir Türk boyudur. Bağımsız bir etnik oluşum olarak Balkan yarımadasında biçimlenmiştir. İlk zamanlar Gagavuzların ecdatları, şimdiki Bulgaristan'da, Yunanistan'da, Romanya'da, Makedonya'da ve Türkiye'nin Avrupa kısmında gruplar halinde yaşamışlardır. Ortaçağ'da tarihî bölgeler olarak bilinen bu yerler, dolayısıyla Dobruca, Makedonya, Trakya Bizans İmparatorluğu'na bağlıydı. Gagavuzların ecdatlarının bir kısmı VII-XI. Asırlarda Bucak kırılarında da Bessarabya'nın güney tarafında yerleşmişler, Balkanlara bu yoldan göç etmişler.

Gagavuzların erken etnik tarihi, Orta Asya'dan Balkanlara gelen ecdatlarının göç etmelerine bağlıydı. Gagavuzlar, Balkanlarda etnik bir oluşum olarak biçimlendikten sonra, XVI-XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Güney Bessarabya'ya, yani Bucak'a geri göç etmeye başlamışlar (çünkü Osmanlı İmparatorluğu zamanında sınırlar bu toprakların arasında yoktular, Gagavuzların dedeleri bu tarihsel yerlerde serbestçe gezebiliyorlardı). Gagavuzların ecdatları, kendi etnik tarihlerinin çok erken bir döneminde Hristiyanlık'ın Ortodoks mezhebine girmişlerdir.

Gagavuzlar, Hristiyan Ortodoksları olarak, diğer halklarından (esas Türk kitlesinden) kendi dininin kimliklerine göre farklıdır. Onların ecdatlarının Hristiyanlık'a girme tarihi, henüz kesin olarak belirlenmemiştir. Bazı kaynaklar, bu süreci IX-XI. yüzyıllara⁵, diğerleri ise XIII. yüzyıla⁶ ait etmektedir. Hristiyanlık, Gagavuzların hem kültüründe, hem de etnik bilincinde iz bırakmıştır. Bundan dolayı onlar, bazı araştırmacıların çabalarına rağmen, kendilerini ne Bulgar, ne de Türk (Türkiye Türkleri) etnik birliklerine dahil ediyorlar (aynı görmüyorlar). Gagavuzlar, kendilerini kendi dili, kültürü ve Bucak⁷ olarak ata yurtlarını bağımsız bir Türk halkı gibi görmektedirler. Gagavuzların erken etnik tarihi az incelenmiştir. Şimdiye kadar olanların kökeni meselesi tartışmalıdır.

Gagavuzların Balkan Yarımadası'ndan göç ettirilmesi ve onların Bucak'ta yerleştirilmesi, bu bölgelerin tarihi ile sıkı sıkıya bağlantılıdır. Bundan dolayı söz konusu etnik demografik süreçlerin gelişimi nedenlerini anlamak için, bu olguları şartlandıran tarihî koşullar ele alınmaktadır.

Gagavuzların Bessarabya'da yerleştirilmesi problemini ele almadan önce, kısa olarak kaynakların ve söz konusu problemin tarih bilminde yansımalarının nitelendirilmesi gerekmektedir.

Gagavuzların etnik demografik gelişimi tablosunu göz önünde canlandırmak için; yayınlanmış literatürün dışında, Moldova Cumhuriyeti Millî Arşivi'nin (MCMA) el

⁵ Zaşçiuk, A. Materialı dlya voennoy geografii i voennoy statistiki Rossii, sobranniye ofitserami general'nogo ştaba. Bessarabskaya oblast'. Sankt-Peterburg, 1862, Ç. 2, s. 248.

⁶ Caratini, R. Dictionnaire des nationalites et des minorites en U.R.S.S. Paris, Librairie Larousse, 1990, s. 78.

⁷ Bucak, kuzeyden Akkerman ve Bender kazalarının da büyük bir kısmını içeren Yukarı Trayanov toprağı ile çevrelenen Bessarabya'nın güney çöl bölümünün adıdır. Bucak yer ismi, Türk kökenlidir ve Türk kavimlerinin oraya gelişine bağlı olarak kullanılmıştır. Nogayca'dan çevirisi "köşe" demektir

yazması bölümlerinde, aynı zamanda Rusya, Ukrayna arşivlerinde muhafaza edilen veriler, söz konusu sonunun çözümlenmesine yardımcı olmaktadır. Rusya Merkezî Devlet Arşivi (RMDA); Rusya Merkezî Devlet Askerî Tarihi Arşivi (RMDATA); Odesa Bölgesel Devlet Arşivi (OBDA); İzmail Devlet Arşivi (İDA) ve diğerleri. Gagavuzların tarihinin erken dönemlerine ve onların yerleştirilmesine ilişkin bir çok malzeme, Romanya, Bulgaristan, Yunanistan ve Türkiye Arşivlerinde bulunmaktadır. Ancak söz konusu malzemelerden belirtilen doğrultuda henüz yararlanmamıştır.

Gagavuz soylarına genellikle Bender, Greçan, İzmail ve Kodr bölgelerinde yerleşen Tuna ötesi göçmenler sahiptirler⁸.

Araştırmalarda da mevcut dört bölge sakinleri listelerinin antroponomik analizi yapılmıştır. Tuna ötesi göçmenlerinin listeleri, 1817-1818 yıllarında düzenlenmiştirler. 29 Aralık 1819 yılında ise, söz konusu dört bölgenin kurulması ve belli kolaylıklarla Tuna ötesi göçmenlerine sunulması için I. Alexandr tarafından ferman çıkarılmıştır. Sonraları buraya, söz konusu dört bölgenin dışında kalan göçmenler de yerleştirilmiştir. Ferman hazırlanırken; hem 1806-1812 yıllarında gerçekleşen Rus-Türk savaşından önce Bucak'ta yerleşen eski göçmenler, hem de söz konusu savaş zamanı ve savaş sonrası orada yerleşen yeni göçmenler göz önünde bulundurulmuştur. Sonraları eski göçmenlere üç yıl süresince, yeni göçmenlere ise 7 yıl süresince muafiyet sunulmuştur. Şöyle düşünülebilir ki, orada yaşayan sakinler, nasılsa söz konusu niyeti önceden duymuş ve bu da 1806-1812 yıllarında vuku bulan savaş süresince Bucak'ta yerleşen Tuna ötesi göçmenlerin sayısının çoğalmasına, eski göçmenlerin sayısının ise azalmasına yol açmıştır. Sonuçta şöyle bir neticeye varmak mümkündür ki, göçmenler yaşam koşullarına sağlanan kolaylıklara ve vergi ödemelerine göre göç ettikleri tarihleri saklamışlardır.

Tuna ötesi göçmenlerin 1817-1818 yıllarında düzenlenmiş listesinde şöyle paragraflar bulunmaktadır: "sondan önceki savaşta gelenler", "sonuncu savaşta gelenler", "kişi sayı (erkek, kadın)", "ad ve takma ad", "hangi milliyetten". Belgeleri düzenleyenler, "sondan önceki Rus-Türk savaşı" demekle 1787-1791 yıllarındaki savaşı, "son savaş" demekle de 1806-1812 yıllarındaki savaşı göz önünde bulundurmuşlardır. Çalışmada ad ve soy adların antroponomik analizi ve ad ve adların sahiplerinin yerleştirildiği bölgelerin belirlenmesi dışında, 1781-1791 yıllarında ve 1806-1812 yıllarında vuku bulan Rus-Türk savaşları zamanında yerleşen göçmenlerin sayısı da belirlenmiştir. Ancak söz konusu tüm listelerin eleştirisi yapılabilir. Şöyle ki, 1817-1818 yıllarında Bender, Greçan, İzmail ve Kodr bölgeleri üzere düzenlenen listelerde yer alan nice Moldavanlar ve diğer halklar (Bolgarlar, Gagavuzlar, Macarlar, Sırlar) da Tuna ötesi göçmenler olarak gösterilmiştir.

1853 yılında kurulan ve Bessarabya İstatistik Komitesi dosyalarını muhafaza eden Moldavya Cumhuriyeti Milli Arşivi'nin 151 nolu bölümündeki I. Liste söz konusu

---

⁸ HA PM; 5, on. 2, 442, I-IV.

çalışmanın diğer bir kaynağını oluşturdu. 1873 yılında Bessarabya İstatistik Komitesi'nin adı, bölgenin vilayete dönüştürülmesine bağlı olarak, İstatistik Komitesi şeklinde adlandırıldı. 151 nolu bölüme Bessarabya nüfusunun doğal hareketlenmeleri üzerine doğal bilgiler dahil oldu. Söz konusu bölümün kaynaklarında bütün Bessarabya, aynı zamanda kazaların, nahiyelerin ve köylerin müfus hareketlenmelerini üzerine genel bilgiler gösterilmektedir. Sakinlerin sayısını retrospektif (şimdiden geçmişe doğru) bir yöntemle analiz ederek, Gagavuz nüfusunun doğal gelişimleri sorunlarını (doğum oranı, ölüm oranı, doğal çoğalma) belirlemeye imkan vermektedir. XIX. yüzyılda bölgesel göçlere bağlı olan Gagavuz nüfusunun sayısal dinamiğinin sorunlarının incelenmesinde, yukarıda belirtilen MCMA beşinci bölümünde (fondunda) yer alan ikinci ve üçüncü listelerdeki verilerden de çok geniş bir biçimde yararlanılmıştır.

Kaynaklar gösterdiler ki, Ukrayna'ya ve Bessarabya'ya göç ettirilenlerin arasında, yurarıda belirtildiği üzere, Makedonlar da vardı. Bunu belirtmek gerekiyor ki, eğer yeni Sırbistan'da çoğunlukla etnik bakımından Makedon olan nüfus veya Sırp'lar ve Bulgarlar yerleştirilmişse, Makedon olarak Bessarabya'ya gelenleri başka bir gruptu. Şunu ilk kez P. Keppen fark etmiştir. P. Keppen, bu şekilde Makedon adıyla bilinenlerin "Siyah Bulgar" (veya Gagavuzları-O.K.R.K) (Voloh yazısını kullananlar) tanınmasının gerektiğini yazıyordu⁹. Şöyleki, Rus Devleti, İmparatoriçe Yelizaveta Petrovna'nın çarlık döneminde ilk kez olarak " Yunan Ortodoks mezhepli" (Yunan kiliselerine bağlı olanları) Balkan halklarının Rusya'nın güneyinde yerleştirilmesi üzerine kanun çıkarmıştır.

Göç hareketi, Bulgaristan'ın Güneydoğu bölgelerini de içine almaktaydı: Şumen, Silistriya, Dobriç, Varna, Balçık, Kavarna. Bu bölgelerin nüfusunun çoğunluğu Gagavuzlardan oluşuyordu.

Arşiv kaynaklarının ve yayımlanmış literatürünün incelenmesi sonucunda, Gagavuz göçünün birkaç aşamasını belirlemek mümkündür. Şöyle ki, Gagavuzların Balkan yarımadasından Bessarabya'ya göç ettirilmesi hareketi üç aşamaya ayrılabilir:

- 1-XVI-XVIII. yüzyıl birinci yarısı,
- 2- XVIII. yüzyıl ikinci yarısı-XIX. yüzyıl başları,
- 3- 1819-1857 yılları.

Gagavuzların Bessarabya'ya erken göçü, onların küçük gruplar halinde Tuna Prenslığı'nde ve Bucak'ta yerleştirilmesiyle nitelendirilmektedir. Bu dönemde Bucak'ta, Yunan kilisesi taraftarları olan Gagavuzlar göç ederek yerleşmiştir. A. A. Skalkovskiy yazıyor ki, "ilk olarak Bulgaristan'dan göçün ne zaman başladığının kesin tarihi belli de-

⁹ P. Von Koeppen. Die Bolgaren in Bessarabien/Bulletin de la Classe des sciences. Historiques, Philologiques et Politiques de L'Academie imperiale des sciences. T. XI, no: 13,14. Sankt-Petersbourg-Leipsig. 1854, 194-216 z, "Voloh yazısı" da Slav harfleri olarak bilinmektedir. Volohlar (Muntyanlar ve Moldovanlar) söz konusu yazıyı XX. yüzyılın ortalarına kadar kullanmıştır.

ğildir. Ancak bütün ihtimallere göre, onların Bessarabya'ya ilk göçü Bucak çölüne olmuştur"¹⁰. Şöyle ki, Gagavuzların Bessarabya'ya erken göçünün XVI. yüzyıla ait olduğu üzerine gerek yurt içi gerekse yurt dışı kaynaklarda yazılmaktadır. Bulgar kaynaklarında Çadır köyünde (şimdi Çadır köyü Moldavya'nın Leov bölgesindedir¹¹) Dobruca göçmenlerinin 1589 yılında Kuzey Dobruca'nın Köstence köyünden olan göçmenlerin ise, söz konusu bölgenin (Şimdi Moldavya'nın Leov bölgesinin Tomay köyüdür) 1694 yılında yerleştirildikleri gösterilmektedir¹². Belli olduğu üzere, Dobruca'dan gelenler genellikle Gagavuzlar olmuştur. Önce Moldavya'nın Leov bölgesinin Tomay köyünde yerleştirilen Gagavuzlar, 1819 yılından sonra Çadır-Lunga bölgesinin Tomay köyüne göç ettirilmiştir. Şunu da vurgulamak gerekmektedir ki, Çadır-Lunga bölgesinin Tomay köyünde artık XVIII. yüzyılda Gagavuzlar yerleştirilmişti. Papaz D.G. Çakır, kendi soyunun biyografisini yazarken, şunu vurgulamıştır ki, 1790 yılında Çadır kardeşleri kendi aileleriyle gelmiş ve özel koşullarda Çadır köyünde yerleşmiştir. Yazar söz konusu göçmenlerden önce, "orada Gagavuz olarak adlandırılan Bulgar Ortodoks mezheplilerin yaşadığını da göstermektedir"¹³.

Araştırmalar gösterdi ki, XVIII. yüzyılın sonu-XIX. yüzyılın başlarında, Gagavuz nüfusunun Bucak'ın 63 köyünde, dolayısıyla Bender, İzmail, Greçan ve Kodr bölgelerinde yerleştirildiği ortaya çıkmıştır. Şöyle ki, 42 köyde çoğunluğu Gagavuzlar oluşturmuştur, 14 köyde Gagavuzlar ve Bolgarlar karışık olarak yaşamıştır, bu köylerde ise nüfusun %40 Gagavuzlardan ibaret olmuştur. Gagavuzların toplam %25'ni oluşturduğu yedi köyde Gagavuz-Moldavan nüfusu karışık olarak iskan etmiştir.

Burada esas şudur ki, göçmenlerin çıktığı ilk yer doğru belirlensin. Şöyle ki, yukarıda belirtilen Moldova, Dobruca Gagavuzların bir kısmı için yerleşim birimi olmuştur. Diğerleri için ise geçici olarak sığındıkları yer niteliği taşımıştır. Birçok göçmen ise daha

¹⁰ Skalkkovskiy, A.A. Bolgarskiye kolonii v Bessarabii i Novorossiyskom krae. Tip. Ministerstva vnutrennih del. Sankt-Peterburg, 1848, s. 3.

¹¹ 1998 yılında Moldavya Cumhuriyetinin idari taksimat sınırları değiştirildi. Bölgeler, kazalar olarak belirlendi. Dokuz kaza oluşturuldu: Belts, Kagul, Kişinev, Edinets, Lepuşna, Orgeev, Soroka, Tigina, Ungen. Ayrıca bir idare özerk birim olarak Gagavuz yeri belirlendi. Dnestr nehrinin sol, kıyısındaki yerleşim birimleri, kanında özerkliği koşullarına ve biçimlerine uygun bir şekilde tespit edildi (Bk. "Monitorul oficial al Republicii Moldova", no: 116-118, 1998, 3-14) 1999 yılında Taraklı kazası oluşturulmuştur.

200 yılında Moldavya Cumhuriyetinin idari taksimat sınırları gen, eskisi gibi, bölgeler belirlendi. Gagavuzye'nin ayrıca bir idare özerk birim olduğu kaldı, onun temeline alındı Moldova Cumhuriyeti parlamentosunun "bir âlem olarak Gagavuz yeri hukuku stastüsü üzerine" 344-XIII nolu kanunla onaylanmış ve Moldavya Cumhuriyeti sınırları içerisinde özel statüyle özerk bir bölgesel oluşum olarak belirlenmiştir (Monitorul oficial al Republicii Moldova", Ianuarie, 1995)

¹² Entsiklopediya. Bulgariye, Sofiya, 1986, s. 449.

¹³ Çakır, D.G. Biyografieskiy oçerk roda i familii Çakır. Kişinev, 1899, s. 6.

Tuna ötesi gvçmenleri ve onların Güney Bessarabya'da yerleşmeli için daha detaylı bir şekilde şu kaynakta bakabilirsiniz: Karanastas, Radova O.K., Gagauzi v sostave zadunayskih pereseletsev i ih poseleniya v Budjake (konets XVIII-pervaya çetvert XIX vv.). Kişinev-Komrat, 2001, s.21-30

uzak yerlerden-Trakya'dan ve Makedonya'dan gelmişler. Bu yerler eskiden Rumeli olarak adlandırılmaktaydı.

Gagavuzlar Bessarabya'ya çeşitli yollardan gelmişler. Tuna nehri üzerinden gelen Gagavuzlar, yüzyıllar boyunca Kuzeydoğu Bulgaristan'da yaşadılar. XVIII. yüzyılın sonu-XIX. yüzyılın başında Balkan halklarının Kuzey Rusya'ya göçü kapsamında yer alanlar ise, Makedonya ve Trakya bölgelerinden Kuzeydoğu Bulgaristan'a hareket edenlerdir. Böylece, Kuzeydoğu Bulgaristan'da, Dobruca'da iki akın birleşmiştir-yerli Gagavuz nüfusu ile Makedonya ve Trakya'dan gelenler, sonra oradan onlar göç etmişler Moldova'ya ve Bessarabya'ya.

Hem de araştırmalar gösterdiler ki, ilk dönemde, erken yerleştirme aşamasında Gagavuzların Bucak'ta yerleştiği yer, XIX. yüzyıldakinden daha geniş olmuştur. XIX. yüzyılda birçok sosyal ve ekonomik olgular, Gagavuzların sonraki yerleşmelerini etkilemiştir. Şöyle ki, Gagavuzlar XIX. yüzyılın sonlarına doğru, Bucak'ın ücra yerlerinden merkezine göç etmeye başladılar. Bundan dolayı XIX. yüzyılın sonlarına doğru Gagavuzların yerleştiği topraklar tedricen daraldı.

Osmanlı İmparatorluğu zamanından kalma arşiv kaynaklarını aktardıkça, Gagavuzların tarihi, etnik kökeniyle ilgili ve daha çok sorulara cevap bulabiliriz.

Language: Besarabiya Gagavuzların etnik tarihi ve demografiya gelişmeleri araştırmalarda, XVIII. yüzyıl sonu-XIX. yüzyıl başı tarihleri arasında, Moldova Respublika'nın Milli Arşivi'nde bulunan kaynaklar temel oldular. Okaynaklara göre, bu satırların yazarı, tarih alanında, yeni bilim bulgularını açıkladı ve kimi durgunç bakışları çürüttü.

Öyle, araştırmalar gösterdiler ki, XVIII-XIX. asır başında (XVI. yüzyıldan beri niçin Gagavuzların köyleri Bucak'ta idiler) Besarabiya'da Gagavuzlar Noylar ile beraber yaşıyorlardı. Gagavuzların bir boyu tarihsel bölgelerden-Makedoniya'dan, Fraiya'dan, Dobruca'dan, Prut derenin öteki yandan- Bucak'a göç ettiler. Başarılarına göre, bu satırların yazarı Gagavuzların Bucak'ta yerleşmiş köylerin yerlerini, XVIII. yüzyılın sonunda-XIX. asrın başında, yeniden kendisini kurulan haritada gösterdi. Ama önce göçmenlere identifikatsiya yaptı. Böylelikle Bulgarların ve başka milletlerin içinden Gagavuzları seçti ve buldu o köyleri nerelerde onların dedeleri, sonra da onlar kendileri oturmuş, bunlardan başka açıklamalar da yaptı. Yeni açıklamalarına çeşitli devletlerin-Moldov, Rusya, Ukraina, Türkiye, Almaniya, Bulgariya, Yunanistan- bilim uzmanlarının dikkatini çekerler.

Bu tebliğ, Osmanlı Arşivleri, Ankara'da bulunan Tapu-Kadastro Arşivi ve diğer arşivlerde bulunan nüfus istatistikleri, vakıf ve emlak defterleri ışığında Osmanlı dönemindeki Kudüs'ün toprak ve nüfus yapılarını ortaya koymaktadır. Tebliğ, Osmanlı yönetimindeki Kudüs'te Müslümanların, Yahudilerin ve Hristiyanların nüfus oranları ve mal varlıklarının zaman içerisinde nasıl değiştiğini göstermektedir. Önceleri, Hristiyanlara göre nüfus ve zenginlik açısından azınlık durumunda olan Yahudilerin, zamanla yabancı devletlerin de müdahaleleri ile kendilerine ait olmayan topraklar üzerinde nasıl hak iddia ettiklerini açıklamaktadır. Tebliğ, Sultan II. Abdülhamit'ten de övgüyle bahsetmekte ve Sultanın Kudüs'e yapmış olduğu hizmetleri anlatarak son bulmaktadır.

This paper tries to mention the land and population conditions of Jerusalem in the Ottoman era through population statistics, waqf and property registers kept in the Ottoman Archives, Land Registry and Cadastre Archives in Ankara and other archives. It demonstrates how the population proportions of Muslims, Jews and Christians living in Jerusalem under Ottoman rule and the amount of their assets changed in time. It explains how the Jews who in the beginning were a minority when compared to the Christians in terms of population size and wealth, in time began to lay claim to the lands not belonging to themselves by the intervention of foreign states. It, concludes by praising Sultan Abdulhamid II and emphasizing his service to Jerusalem.

القدس ، الأرض والسكان
دراسة في الوثائق العثمانية من خلال السجلات العثمانية
دفاتر الطابو ودفاتر إحصاء النفوس
(1525 – 1914) م

تميزت الدولة العثمانية عن غيرها من الدول التي تعاقبت على فلسطين بأنها كانت تقوم بإحصاء للنفوس والأموال في كل قرية أو بلدة أو مدينة كل ثلاثين سنة تقريباً تحت إشراف الأمين والمساعد والكتبة والدفتردار ووكيله والقاضي وأعيان ووجهاء المنطقة ، حيث تسجل الأراضي الموقوفة ، والأراضي المملوكة والمراعي والمشاتي والمصايف والغابات والمروج ، وتسجل المحاصيل من قمح وشعير وحمص وذرة سمسم والأشجار بأنواعها والخضراوات والحيوانات والعسل وخلاياه.

كما يحصى أيضاً عدد الرجال المكلفين بدفع الضرائب ، ويثبت إن كان متزوجاً باستعمال مصطلح (خانة) أي رب أسرة و/ أو أعزباً باستعمال مصطلح (مجرد) وتثبت أسماءهم في الدفاتر.

ويحصى أهل الذمة من نصارى أو يهود ، وتسجل أسماءهم وأعدادهم ومناطق سكنهم ، أو المناطق التي كانوا يقطنونها قبل انتقالهم إلى المنطقة التي أحصوا لها. وتحصى الملكيات الخاصة وتاريخ كل ملكية ، ويسلم سند الملكية لصاحبه ومسوغات التملك ، كل ذلك لتحديد الضرائب والواجبات الشرعية ، المكلف بها كل ساكن.

والدفاتر المتعلقة بالسكان والأراضي المحفوظة في الأرشيف العثماني ، أرشيف رئاسة الوزراء ، وسجلات القيود القديمة في أنقرا هي :

الدفاتر : التي اختصت بإحصاءات (النفوس) :

نوعه مالية وأوقاف ويحتوي أوقاف وحاصلات لواء صفد ولواء القدس	1525/932هـ	427 - 1
نوعه مالية وأوقاف، وهو دفتر تحرير مفصل لأوقاف وتيماز وزعامت والخاص وحاصلات ونفوس القرى الواقعة في نواحي القدس والرملة مع نفس غزة	1538/945	1015

نوعه مالية ، وهو دفتر تحرير مفصل يحتوي تيمار وحاصلات ونفوس مدينتي القدس الشريف والخليل وقراهما	1553/هـ 961	289
نوعه مفصل سنجق القدس ، محفوظ في أرشيف القيود القديمة ، بالمديرية العامة للطابو والمساحة بأنقرة. Ankara, Tapu ve Kadastro Müdürlüğü Arşivi	1562/هـ 970	516 -2

الدفاتر المحتوية على أوقاف وأملاك :

تاريخه 1563-1562/هـ 970 نوعه ، أوقاف وأملاك مدينة القدس ، ولواء القدس ، نشره الباحث ، عمان ، مطبعة جريدة الأسواق 1422هـ/2004م	1- دفتر 342
تاريخه 1563 – 1562/هـ 970 نوعه مالية و عيوى تيمار والزعامات والخاصة في نواحي القدس والخليل	دفتر الطابو رقم 346
تاريخه 1573-1572/هـ 980 ، نوعه مالية وأوقاف وأملاك ألوية غزة والقدس وصفد ونابلس وعجلون نشره محمد أبشرلي ومحمد التميمي ، ط مركز الأبحاث والفنون والثقافة الإسلامية بإستانبول ، 1982.	دفتر رقم 522
تاريخه 1582/هـ 990 م نوعه أوقاف ومالية ، وهو دفتر مفصل بأوقاف وأملاك الشام ، صيدا ، القدس ، الخليل ، غزة ، الرملة ، صفد ، ونابلس.	دفتر الطابو رقم 602
تاريخه 1807/هـ 1222 م نوعه مالية، وهو دفتر إجمالي بحاصلات سنجق لجون وغزة ونابلس والقدس والشام	دفتر الطابو رقم 950
تاريخه 1539/هـ 945 م نوعه مالية وأوقاف ، وهو دفتر تحرير مفصل لأوقاف وتيمار وزعامت والخاص وحاصلات ونفوس القرى الواقعة في نواحي القدس والرملة مع نفس غزة	دفتر رقم 1015
تاريخه 1597/هـ 1005 م نوعه مفصل سنجق القدس	دفتر رقم 515

وقد اعتمدنا الدفترين ، رقم 427 تاريخه 932/هـ 1525 م ورقم 516 تاريخه 970/هـ 1562 م لنعرف عدد السكان في المدينة المقدسة خلال 44 سنة.

عدد المسلمون في محلات مدينة القدس :

الدفتر 427 تاريخه 932/هـ 1525 م
محلة باب حطة :

خانة (متزوج) : 110
مجرد (أعزب)

- موظفون دينيون 1 : امام
محلة باب العمود :
خانة : 78
مجرد : 1
محلة باب القطانيين :
خانة : 102
مجرد : 1
محلة شرف :
خانة : 89
محلة الزراعة :
خانة : 110
محلة عقبة الست :
خانة : 24
محلة المغاربة :
خانة : 31
- منهم 3 شيوخ ، 1 : قاضي
منهم نائب القلعة وابن نائب القلعة
2 منهم يحمل لقب معلم و (1) لقب حاج
منهم 14 يحمل لقب شيخ
و 1 لقب شريف
و 1 لقب سيد
و 3 لقب حاجي ، وبعضهم من قبيلة مصمودة
و 1 يحمل لقب شيخ امام
- محلة الخواليدي :
خانة : 16
موظف دين : 1 امام
محلة بني زيد :
خانة : 46
محلة ريشة :
خانة : 15
- منهم 5 : يحملون لقب حاجي
و 1 : ابن نائب القلعة
و 1 : معلم
و 1 : أعمى
- والمحلات المذكورة أحد عشر محلة منها محلة بني الحارث كان لا يسكنها أحد.
فيكون عدد الخانات في المدينة : 621
عدد المجرد : 4
وإذا افترضنا أن عدد أسرة المتزوج (5-8)
فيكون عدد أفراد أسر الخانات : 3105 إذا كانت الخانة : 5

4968 إذا كانت الخانة : 8

فالعدد الإجمالي : 3109 أو 4972 إذا كانت الخانة 5 و 8

ونسجل على الإحصاء الذي تمّ سنة 1525/هـ 932م ، الملاحظات التالية :

كان أغلب السكان يتوطنون في محلات باب حطة والزراعة ، ومحلة باب القطنين وأقلها في محلات الخوالي والريشة. ومحلة بني الحارث لم يقطنها أحد ويرد في الدفتر وظيفة نائب القلعة ، وتقع القلعة على مرتفع صخري في الجهة الغربية من القدس على يمين الداخل إليها من باب الخليل ، وقد أصابها الخراب وعمل السلطان سليمان القانوني على إعادة إعمارها وترميمها ، وفيها خمسة أبراج للمراقبة أكبرها برج داود وبرج غزة وبرج الكتخدا وفيها مخاتن وسجن وكان يتولاها نائب القلعة أو الدردار الذي يتولى تسير شئون القلعة ، ومن مهامه حفظ صناديق الأموال فيها ، وعدم نقل هذه الصناديق أو منحها إلا بحضوره ومشاهدة ختم قاضي المحكمة عليها ، وترابط فيها قوات عسكرية عثمانية تتولى الدفاع عن المدينة وحفظ الأمن فيها ، وكان نائب القلعة مستقلاً عن أمير لواء القدس ، وكان في المدينة من موظفي الدولة قاض واحد وثلاثة أئمة وثلاثة معلمين للصناعات الحرفية وشریف من أصل مغربي وسيد واحد ينسب إلى آل هاشم وهم من نسل علي بن أبي طالب ، ومن نسل فاطمة بنت الرسول صلى الله عليه وسلم.

الدفتر رقم 516 تاريخه 970هـ / 1562م

محلة باب حطة :			
خانة	مجرد	موظف	إشراف
308	52	48	20

الموظفون الدينيون : منهم مدرسون ، خطباء ، أئمة ، خدام مساجد وزوايا وخانقوات وتكايا وأربطة وشيوخ بلقب مولانا ، وبوآب عمارة عامرة وكاتب عمارة. وبها أيضاً :

خانة	مجرد
19	3 من أجناد الحلقة

محلة باب العامود			
خانة	مجرد	إشراف	أعمى
386	2	2	1

محلة باب القطنين			
خانة	مجرد	موظفون دينيون	معقد

1	19	13	166
---	----	----	-----

محلة شرف			
أعمى	معيدون ، مدرسون ، خطباء ، أئمة ، مؤذنون	مجرد	خانة
1	21	19	375
ملاحظة : 1 من الخانات معلم و 1 محصل			

محلة الزراعة	
مجرد	خانة
4	306

محلة عقبة الست :

خانة : 50 منهم شيخ عمارة ، نقيب العمارة ، بواب العمارة ، كاتب العمارة

محلة المغاربة	
مجرد	خانة
2	130

منهم 17 ذكروا باسم المغربي ، و 1 يحمل لقب شيخ المغاربة

محلة بني حارث : -

محلة الخواليدي : -

محلة بني زيد : -

محلة ريشة : -

خانة : 189 معقدة : 1

فيكون : إجمالي عدد الخانات : 1941

إجمالي المجرد : 97

فيكون عدد سكان المدينة من المسلمين من الخانات 1941 متزوجاً

9705 أو 15528

بإضافة المجردين يصبح العدد : 9802 أو 15625

وكانت الكثافة السكانية في محلات : محلة باب حطة ومحلة باب العمود ومحلة شرف

ومحلة الزراعة

ويبدو أن المدينة قد اتسعت في عهد السلطان سلمان القانوني وحظيت بعناية بالغة فقد زاد فيها عدد الموظفين الدينيين والأشراف لخدمة المؤسسات الدينية في المدينة من مساجد وزوايا وتكايا وخانقاوات ، وزاد الاهتمام بالتعليم مما يدل عليه ازدياد عدد المعلمين. كما

ظهرت تكية خاصكي سلطان (العمارة) كمؤسسة وتقع العمارة العامرة في قبة الست طنشق بنت عبد الله المظفرية ت 800هـ/1397 وقد تمّ بناؤها في المكان الذي كانت فيه عمارة الست سابقاً من قبل زوجة السلطان سليمان ، خاصكي سلطان (روكسلانة الروسية الأصل)، الملقبة بخرم أي المبتسمة سنة 959هـ ، وعرفت بخاصكي سلطان بعد زواجها من السلطان سليمان القانوني أي محبوبته وأول أولادها منه الأمير محمد (أنظر سجل محكمة القدس الشرعية رقم 79 ، ح 6 ، 1007هـ / 1598م Heyd: Ottoman Documents, p. 139-143).

وكانت التكية من أهم المنشآت التي أقامها العثمانيون في فلسطين لمساعدة الفقراء والطلبة في القدس ، وقد وقفت عليها منشآت عقارات كثيرة في مختلف أنحاء فلسطين ، وتحصل واردات أوقافها وتزود مطبخها بالقمح واللحم والرز والماء ، وما زالت حتى اليوم توزع التكية الحساء والخبز (العسلي ، معاهد العلم في بيت المقدس ، 361-362). وانظر وقفية خامتلي سلطان سنة شوال 967هـ ، بعد وفاة روكسلاته في سجل محكمة القدس الشرعية ، رقم 270 (الصفحات 18-27)، وفيها بيانات بالمنشآت التي أقامتها الوافقة بالقدس ، وبيان بالقرى والمزارع والعقارات الموقوفة عليها ، وبيان شامل بأسماء وظائف جميع العاملين بالوقف واختصاصاتهم ومرتباتهم ومعلومات خاصة بالمطبخ وكميات الأطعمة التي تقدم وأنواعها في الوجبات المختلفة ، وفي أوقات مختلفة كشهر رمضان وأيام الجمع والأعياد ، وبيان بكيفية توزيع الطعام على الموظفين والفقراء ، ثم ما ألحق على الوقفية من قبل السلطان سليمان ، وهي مسجلة في نفس السجل السابق الذكر ، وورد في الدفاتر رقم 516 تاريخه 970هـ/1562م شيخ العمارة ونقيب العمارة وبواب العمارة ، وكاتب العمارة الذين كانوا يسكنون في عقبة الست بقرب العمارة العامرة نفسها.

وعليه فازدياد عدد السكان المسلمين في المدينة بين السنوات 1525 والسنة 1562 حيث زاد من 4968 إلى 15625 أي بزيادة 10657 نفراً. أي تضاعف بمقدار مرتين ونصف تقريباً. مع أن ثلاث محلات غدت خالية وهي محلة بني الحوارث ومحلة بني زيد ومحلة الخوالي وبني زيد والحوارث : بنو زيد بدو ، رحلوا إلى المدينة واستقروا في قرى الشمال والشمال الغربي من القدس ، في دير غسانة وبيت ريما ودير أبو مشعل وعابود وعارورة وكفرعين وكفر شوع وقراوة ، وكانت سنة 970هـ/1562م حارة من حارات باب الحطة.

أما بنو الحوارث البدو فيبدو أنهم إما امتزجوا بسكان الحارات الأخرى أو رحلوا عن المدينة ليسكنوا في قرى منطقة رام الله والبيرة ، أما حارة الخوالي فقد توزع سكانها بين

محلتى عقبة الست ومحلة الشرف (أنظر دفتر رقم 342 تاريخه 970هـ/1562م ، دراسة وتحقيق محمد عيسى صالحية ، ط عمان ، 1422هـ/2002م ، ص31). وسكان المدينة هم من البلديين أي أهل البلد من نفس القدس ، ومن الذين وفدوا إلى المدينة ، فمنهم الحلبي والمصري والفخري والسلطي والرملاوي والشامي والمغربي والتركماني والعجمي والاستانبولي وأجناد الحلقة الأيوبية والأكراد ، وكان الموظفون الدينيون يسكنون في محلة باب الحطة ومنهم المعيدون والمدرسون والخطباء والأئمة وخُدام المساجد والزوايا والتكايا والخانكاوات والأئمة والمؤذنون وغيرهم.

النصارى في مدينة القدس وفي الأديرة التابعة لها

الدفتر 427 تاريخه 932هـ/1525م

محلة ملكية : خانة : 96

جماعة سريان : خانة : 8

محلة يعاقبة : خانة : 15

فيكون إجمالي : عدد النصارى : 119 خانة ، وعلى اعتبار الخانة 8 أفراد فيكون

عددهم : 952 نفرأ

الدفتر 970هـ/1562م

محلة ملكية : خانة : 106 مجرد : 14

منهم 2 موارنة مجرد ، ونصارى روم (بلديون) ملكيون يقيمون في القدس خانة : 4

مجرد : 3 ، ملكية نصارى من الخليل يقيمون في القدس

خانة : 15 ملكيون يقيمون في بيت ريما

مجرد : 5

جماعة سريان : خانة : 19 مجرد : 5

جماعة نصارى من بيت لحم : خانة : 26 مجرد : 1 أعمى : 1

يعيشون في القدس

جماعة نصارى من بيت ريما : خانة : 21 مجرد : 1 يعيشون في القدس

دير زيتون : 7 راهب متزوج

دير أندرياس : 7 راهب

دير مار يعقوب (أرميان) : خانة : 31 مجرد : 3

دير روميان (قرب بحر لوط) : 31 راهب

دير قمامة (روميان) : 7 راهب
 دير منده (الحبش) 20 نفر 1 راهب
 دير لحم (جماعة فرنج): 4 أنفار 1 راهب
 دير المصلبة (جورجيان): 15 نفرأ
 دير العمود في دير الفرنسكان :

14 راهب يعيشون في دير العمود بناءً على أمر سلطاني ، وحجة شرعية وهم من الإفرنج (الأورنيون).

وسجل النصارى في المدينة المقدسة إما نسبة إلى المحلات التي قطنوا بها أو الطوائف التي ينتسبون إليها ، وكان من محلاتهم ، محلة الملكية ومحلة اليعاقبة وجماعة السريان والحبش ، ونصارى آخرين قدموا من بيت لحم ومن الخليل ومن بيت ريماء وغيرهم سكن الأديرة. ويلاحظ زيادة عدد الرهبان والقاطنين في الأديرة ، وكان العدد يزداد وينخفض تبعاً لعلاقات الدولة العثمانية مع الدول الأجنبية الراعية لتلك الأديرة.

ودير الزيتون يقع قرب باب النبي داود شرقي دير مار يعقوب ، ويتبع طائفة الروم ودير أندرياس الذي يقع خارج أسوار مدينة القدس يتبع طائفة القبط ، ودير مار يعقوب الذي يقع في آخر الجهة الجنوبية من المدينة ، ولا يفصله عن سورها سوى بعض الحواكير ، ويعرف أحياناً بدير الأرمن ودير سانت جيمس فيتبع طائفة الأرمن ، ويحتوي مبنى الدير على غرف لسكن الرجال والنساء ودير الروم قرب البحر الميت ، ويتبع طائفة الروم ، ودير قماقة هو كنيسة القيامة والتي بنتها هيلانة ، أم قسطنطين سنة 335م وتولت إدارتها طائفة الروم ، ودير منده أو الأحباش ، يتبع الكنيسة المرقسية في مصر ، ودير المصلبة يقع إلى الغرب من مدينة القدس بميل قليل إلى الشمال على بعد 5 كم من المدينة وهو من إنشاء الرهبان الجرجان سنة 1038م ويتبع طائفة الكرج أي الرهبان الجورجيون ، ودير لحم هو كنيسة المهد التي تبناها هيلانة سنة 330م ويتبع طائفة الإفرنج ، ودير العمود يقع في الجهة الشمالية الغربية من حارة النصارى ويتبع طائفة الإفرنج ويكون عدد الخانات من النصارى في القدس.

الخانات : 263

عدد المجرّد : 37

عدد الرهبان والقسس : 112

عدد الخانات في الأديرة : 30

عدد النصارى في المدينة على اعتبار الطائفة : 8 أفراد للأسرة ، 2493

عدد اليهود في محلات مدينة القدس

الدفتري 427 تاريخه 932هـ/1525م

دون تحديد المحلة :

خانة : 199 الجزية عليهم 199 نفراً $60 \times 11940 =$ أقجةإجمالي عدد اليهود : $1592 = 8 \times 199$

الدفتري 516 تاريخه 970هـ/1562

محلة شرف : خانة : 146 مجرد : 1

المحلة الوسطى (المسلخ) : خانة : 40 مجرد : 6

محلة الريشة : خانة : 51 مجرد : 5

فاليهود سنة 932هـ/1525م ، كان عددهم 199 خانة ، وعلى اعتبار خانة 8 أفراد للأسرة فيكون عددهم : 1592 نفراً.

أما في سنة 970هـ/1562م ، فيكون إجمالي عددهم 1908 نفراً.

ويلاحظ بأن اليهود قد سكنوا سنة 970هـ/1562م في محلة الشرف والمحلة الوسطى (المسلخ ، ومحلة الريشة)، وكان بينهم الكتخدا ، شيخ اليهود ، وكان شيخ اليهود الكتخدا هو شميلة بن جوكار الذي تولى مشيخة اليهود من سنة 963هـ حتى سنة 978هـ (أنظر سجل محكمة القدس الشرعية ، رقم 53 ص 387 سنة 978هـ ، والسجل رقم 31 ص 126 سنة 963هـ)، ويلاحظ بأنهم كانوا في محلة شرف يسكنون مع المسلمين ، وهم يمثلون الأكثرية اليهودية في المدينة)، وكذا في محلة الريشة.

أما المحلة الوسطى والتي تقع إلى الغرب من حارة الشرف والريشة ، فكانت يطلق عليها أيضاً محلة اليهود ، وهي تضم حارة اليهود القرائين وتقع في جنوبها حارة المسلخ).

ولليهود كنيس يقع في حارة اليهود قرب الجامع العمري ويسميه اليهود الرامبات ، وقد ظلّ هذا الكنيس عامراً طوال القرن العاشر الهجري / السادس عشر الميلادي.

(سجل محكمة القدس الشرعية رقم 8 ، ح 1 ، 13 ذ 1 ، 944هـ ، ص 2)

وح 2 ، 17 ن / 1007 / 1598م ، ص 28).

وعليه فأعداد سكان القدس ، حسب الدفتري رقم 427 بتاريخ 932هـ/1525

المسلمون : 4968 % 66.14

النصارى : 952 % 12.67

اليهود : 1592 % 21.19

عدد سكان المدينة : 7512

ووقف الدفتري رقم 516 تاريخه 970هـ/1562م

المسلمون : 15528 %	77.93 %
النصارى : 2493 %	12.50 %
اليهود : 1908 %	9.57 %
عدد سكان المدينة : 19929	
فتكون النسبة المئوية :	
المسلمون : 78.16 %	
النصارى : 12.3 %	
اليهود : 9.1 %	

فاليهود قد تناقصت نسبتهم في المدينة خلال ال 44 سنة بسبب تركهم القدس والانتقال إلى مناطق أخرى في داخل فلسطين أو خارجها ، فالروابط الدينية والروحية بالنسبة للقدس ما كانت تمثل شيئاً ذات قيمة في مجرى حياة اليهود.

وظل عدد اليهود في المدينة المقدسة في تناقص ففي 19 جمادى الأولى 980هـ بلغ عدد الأنفار في القدس 115 نفرأً وذلك وفق سجل المحكمة الشرعية رقم 55 ص 207. وذلك حين اشتكوا على علي بك ميرالاي لواء القدس وعلى أمين الخراج باللواء المذكور بدعوى زيادة أعداد المكلفين منهم بدفع الجزية ، وحين فحص الأمر وعلى حين غفلة ، وجد عددهم مطابقاً لما ادعوه ، فيكون عددهم على أبعد تقدير 920 نفرأً. وهذا يؤكد ما ذهبنا إليه لانعدام أو ضعف رابطتهم بالقدس الشريف.

وفي وثيقة أخرى تاريخها 1015هـ/1606م وبسبب تأخر اليهود في دفع الجزية المترتبة عليهم ، سئل هارون بن موسى الصايغ اليهودي المتكلم على طائفة اليهود القاطنين بالقدس الشريف ، فأفاد بأن عددهم 60 نفرأً ، وكان ذلك بتاريخ أواسط شهر شوال المبارك من شهور سنة 1015هـ وشهود الحال :

مولانا القاضي أبو المظفر الشافعي

مولانا الشيخ عثمان

مولانا الشيخ محمد الغزي

مولانا القاضي حسن الحنبلي

كاتبه ، القاضي

أما على صعيد الملكيات :

فمن بين 95 حجة وقفية و53 ملكية سجلت في الدفتر رقم 342 تاريخه 970هـ/1562م ، لم ترد أية وقفية أو ملكية باسم أي يهودي لا في القدس الشريف ولا قراها ولا الخليل ونواحيها ، لا بيت ملكوه في القدس ولا قاعة ولا جنينة ولا حكورة ولا بستان ولا

قطعة أرض ولا غراس ولا مزارع ولا قرى ولا بلدات ولا دكاكين ولا حواصل أو مخازن أو غيرها.

وأما الأوقاف الإسلامية فكانت وقفيات أما لسلطين وملوك أو أمراء أو من موظفي الإدارة المملوكية ونظار الجيش ونواب السلطنة ومن موظفي الدولة العثمانية من باشات ودفتردارية وزعماء وسباهين وحتى سلطين الدولة العثمانية وكذا وقفيات لأهل الموتى وعلماء وشيوخ وقضاة ، فنقرأ بين الواقفين من الممالك ، السلطان الظاهر أبو سعيد قانصوه والأمير تنكرز ومحمد جلبي ومحمد آغا والناصرى المشهور بابن أبي والي وسانان بن عبد الله السباهي ومن العثمانيين نقرأ اسم مراد جلبي بالي ، دفتر دار الولاية ، وسيد بن أحمد الرومي وقاسم بك قزل أحمد وأحمد باشا أمير دمشق ومن السلطين ، السلطان سليمان القانوني ومن اهل القدس والقاطنين لها عدد غفير مثل حسن بن قطيبا وبرهان الدين بن أبي شريف ، وشهاب الدين أحمد بن محمد قاسم المقدسي وشمس الدين محمد ابن ربيع وعيسى بن حسين الهكاري الكردي ، وحسن بن الدويك ، والأسعردى والعجمي والواعظ ، وصوغانجي ومصطفى اسكندر باشا.

أما الملاك فكان من العثمانيين ، علي اشنجى باشا بالعمارة العامرة ، وجلبي كاتب الحرمين الشريفين وفرهاد كتحدا وعلي بلوك باشي ، وبيرى درويش ومن المقداسة نقرأ أسماء خليفة بن عبد الكريم وأحمد الدويري مرعي بن شيخ الإسلام وعبد النبي المفتي بالقدس والمعلم الحاج حسن بن الحاج أحمد الحزيراتي وأحمد الدجاني وغيرهم.

ومن النساء المالكات وردت أسماء : ست آمنة بنت الزينى عمر وسكرباي بنت عبد الله عشيقه المرحوم ابراهيم الشهير بابن غفير وخديجة بنت نصوح الرومية ، الاستانبولية ، وأسماء بنات المرحوم الشيخ علاء الدين الواعظ وفضة العزيز بنت تقي الدين.

حتى مقبرة اليهود الكائنة في راس العمود قرب سلوان كانت من أوقاف المسلمين المؤجرة لليهود لدفن موتاهم وهي من وقف المدرسة الصلاحية بالقدس ، وقد أجرت سنة 967هـ/1559م (العسلي ، وثائق مقدسية ، 294/1 وفي حكم ثان تاريخه 971هـ/1563م وصل سلم لعون الله بن داود بن زمير الديان وداود أبو شعر الأمنى وسلمون الطبيب ، كلهم من اليهود بالقدس الشريف بقيمة 200 دينار ذهب سلطاني وذلك عن أجرة المقبرة التي دفن فيها اليهود والتي هي من أرض الجسمانية ، ظاهر القدس الشريف ، وقف المدرسة الصلاحية وذلك عن سنتين 968 و 969 ، وذلك بحضور كل من :

ابراهيم عبد الكريم وسلامة اسحق وداود الصايغ ويهود الحداد وابراهيم الفرا وأصلان يهودي الأمني وعازر الجوشي وسلمون بن شلاب ويوسف بن عبد الكريم كلهم من اليهود القاطنين بالقدس... إلخ (سجلات المحكمة الشرعية بالقدس ، رقم 44 ص 574 ، سنة 971هـ ، وثائق مقدسية 294/1-296 وفي وثيقة ثالثة محفوظة في سجل المحكمة الشرعية بالقدس رقم 146 ص 115 ، 1061هـ فأجرت أرض الوعر المعروفة بالثوري بمبلغ 540 قرشاً أسدياً عن كل سنة 6 قروش لزعماء طائفة القرائين ، وهم إسماعيل بن موسى الأسلامبولي وياقوت وأبو يوسف الإسلامبولي لدفن أموات فيها من اليهود القارئين ، وقام بالتأجير وكيل وقف الثوري الشيخان أبو علي وأبي الفتح ولدي شمس الدين الثوري.

وحتى في سنة 1896م حين أقيمت ثلاث كنس يهودية في عاقر وعيون قارة وملبس ، فرض عليها إيجار سنوي بمقدار 10 بالآلف ، و20 قرشاً سنوياً على كل قطعة من الأراضي المنشأ عليها كنيس لأنها من أراضي الأوقاف.

أنظر ملف رقم 1/3 ، 16/312/1 تاريخ 1 جمادى الأولى 1314هـ/1896م (أرشيف دولة إسرائيل) (ISA في القدس).

أما النصارى فقد ورد في الدفتر أسماء ثلاثة من النصارى كانت لهم ملكيات في القدس وهم : حنا بن موسى النصراني الشهير بابن الراهبة ، القاطن بالقدس الشريف بمعنى أنه لم يكن من أهل القدس حيث ملك داراً تقع بالقرب من بركة البطرك ونواليت بن بيري النصراني رئيس دير السرب (الأرثوذكس) حيث تملك غراس عنب وتين وزيتون وداراً في محلة النصارى ، وكذا أندرياس بن ابراهيم مطران طائفة الأرمن الذي تملك 4 حواكير وبيت في محلة بني الحارث ، كما أظهر الدفتر بعض الأوقاف المحبوسة على بعض الأديرة النصرانية في ظاهر القدس الشريف ، مثل دير البنات (أنظر ملكية رقم 51 من الدفتر وص 175).

والدفتر رقم 522 تاريخه 954هـ والذي نشره محمود أبشرلي ومحمد التميمي وطبع في مركز الأبحاث للتاريخ والفنون والثقافة الإسلامية باستانبول سنة 1402هـ/1982م فهو يتماثل في الوقفيات المسجلة فيه وعددها 95 والملكيات الأحد عشر مع الدفتر رقم 342 ، فلم يرد فيه اسم أي يهودي لا واقفاً ولا مالكاً لأي شيء في المدينة.

والدفتر رقم 602 تاريخه 990هـ/1584م فمن بين 243 وقفية و350 ملكية ، لم نجد وقفية واحدة لليهودي في القدس ولا حتى ملكية.

ولعل من سأل ، وماذا عن الحارة الوسطى (المسلخ) أو حارة اليهود ، والتدقيق يفيد بأنهم كانوا يستأجرون البيوت من ملاكها المسلمين فيما عدا الكنيس والذي كان للطائفة بحكم قدمه. هذه الحارة المسماة بحارة اليهود بقي موقعها الحالي في القدس منذ الفتح الإسلامي ، وهي الحارة الوسطى أو حارة المسلخ وتقع بين حارة الشرف (الأكراد سابقاً) وحارة الريشة ، نشأ فيها سوق صغير عُرفَ بسوقية اليهود ، لوجود الحوانيت على الجانبين.

وفي منتصف الحارة بني الجامع العمري ، وبنيت مغارته في العهد المملوكي وقرب الجامع يوجد كنيس هومين الذي عمره هارابي موشية بن نحمان وتسمى باسمه وحوله بنيت البيوت والحوانيت للمسلمين واليهود ، وقد توسعت الحارة في القرن 19 باتجاه الريشة والشرف ، وهو ما لم يلقَ القبول من المسلمين.

فقد شكى أهل الحارة على مسلم لأنه قام بتأجير دار يملكها ليهودي في حارتهم ، فردهم القاضي بأنه يحق للمالك أن يؤجر من يشاء.

وضمّت حارة اليهود مؤسسات مثل مكتب للأولاد ومستشفى (مارستان اليهود)، وكان اليهود يحصلون على أذونات من خلال المحكمة الشرعية بتسجيل حجة من استئجار دار أو أوضه من دار أو شراء أو تعمير دار انهدمت أو تعمير حائط أو سقف أو فتح شباك ، وسكن هذه الحارة يهود الطائفة السفاردايم (الشرقيين). أنظر اليهود في القدس العربية ، سيد زكي ، ص53.

أما حوش الأشكناز (الغربيين) الذي بدأ يتكون منذ آخر عهد المماليك ، وتوسّع في مطلع القرن الثامن عشر ، فقد سكنوا في محلة حارة الحيادرة الإسلامية ، شمال حارة الشرف ، وشرقي حارة اليهود ، بعيداً عن اليهود الشرقيين ، وكانوا مستأجرين ليس إلا. أنظر محمد اليعقوبي ، ناحية القدس ، ص436-437.

ومن الجدير بالذكر أن سلطات الاحتلال الصهيوني استولت على ألفي صندوق من بلديات ومجالس القرى الفلسطينية فيها ما يقرب من 20.000 ألف دوسية تتصل بأراضي فلسطين ، ونقلتها إلى الأرشيف المركزي الصهيوني ثم حولت قسماً كبيراً منها إلى أرشيف دولة إسرائيل ، وكثير من هذه الدوسيات تعود لأرشيف الدولة العثمانية إبان الوجود العثماني في فلسطين 1523 – 1917م. ومن أهمها :

الوثائق المحفوظة في أرشيف دولة إسرائيل في القدس :

- 1- مجموعة أوراق المتصرف أكرم بك ، ملف رقم 1/f وتضم وثيقة تبليغات استملاك الأجانب رقم 4.6 تاريخ 6 شوال 1897/1315م.
- 2- تلغراف مشفّر من متصرف القدس إلى سكرتارية الباب العالي في ولايتي سوريا ولبنان وسنجد القدس ، وادي الحوارث.
- 3- مسودة من سكرتارية حاكم القدس إلى الصدر الأعظم 1322هـ/1906م حول منع إقامة اليهود وشراء الأراضي وتشكيل الجمعيات.
- 4- مسودة بخط أكرم بك إلى وكيل الداخلية ، الأخطار المحيطة بالحكم العثماني بالقدس ، مشاكل الأماكن المقدسة ، نشاط المؤسسات اليهودية في الاستيطان في متصرفية القدس.
- 5- تقرير من رئيس كومير ، بوليس ، يافا ، محمد فوزي إلى المتصرف أكرم بك في 17 حزيران 1323هـ ، تناول أحوال اليهود ، دخولهم وشراء الأراضي ، مقترحات.
- 6- تقرير استخباري مبعوث من القدس ، تاريخ 1 تموز 1323هـ/1905م عن ثورة اليهود ، استملاك العقارات ، مساهمة روتشيلد في إقامة القومباينات اليهودية.

ومن أوراق القنصلية البريطانية في القدس 15 حزيران 1885 No. 793/19/f شراء اليهود الأموال غير المنقولة عن طريق القنصلية الإنجليزية وتسجيلها ويتم ذلك عن طريق تبادل رسائل بين القنصلية ومتصرفية القدس 30 تشرين الثاني 1887م. وتبلغ القنصليات منع دخول يهود أجانب إلى فلسطين تاريخ 29 أيلول 1898م. و8 تموز 1898م No. 793/23/f.

إتمام جميع البيوعات عن طريق القنصلية البريطانية ، 12 تشرين أول 1899م وعمل كفالات لبقاء اليهود الأجانب في فلسطين ، 28 أيلول 1898 ، وتهريب وإخفاء اليهود عن الذهاب والمثول أمام المحاكم العثمانية 5 حزيران 1901 وتبلغ تعليمات لإقامة اليهود الإنجليز وشراء اليهود الأجانب ، العقارات عن طريق القنصل 27 آب 1888م No. 793/24/f.

وضع معوقات لدخول اليهود إلى فلسطين (عرة 62)

ملفات القنصلية الألمانية في القدس :

14 ذي القعدة 1314 No. 427/198/f.

إتمام بيوعات أراضي لليهود العثمانيين ، وإتمام بيوعات الأراضي لليهود الأجانب عن طريق القنصل 11 أيار 1318هـ.

و11 مارس 1330هـ No. 449/408/f نشاط قنصل ألمانيا بشراء أراضي خارج أسوار القدس.

وفي مؤسسة إحياء التراث والبحوث الإسلامية، أبو ديس، القدس. ملف رقم 1/16 و 13/1291/13 مرة 23.

8 جمادى الآخرة 1291 / 1874م شراء القنصلية الألمانية أراضٍ في منطقة البقعة ، أبو ديس.

ويبدو أن أهالي القدس كانوا يستشعرون بوادر الأخطار التي باتت تهدد مدينتهم غداة افتتاح أول قنصلية فرنسية سنة 1621م ، في عهد الملك لويس الثالث عشر : حيث عين جان لامبرور Jean Lampreur المعروف بمناصرته لترحيل يهود فرنسا إلى فلسطين.

إزاء ذلك رفع أهلي القدس ووجهائها عريضة إلى السلطان العثماني مصطفى الأول بن محمد الثالث ، يحتجون فيها على افتتاح القنصلية الفرنسية وينتقدون شخصية القنصل ، جاء في العريضة الوثيقة :

"... فإن أقام عندنا القنصل - أي الفرنسي - وركب الخيل وتقلّد بالسلاح ، يلزم منه مفسدة عظيمة ، ولا سيما وإن بلدتنا محل أنظار الكافرين - دمرهم الله أجمعين - إذ جل سعيهم وعملهم عليها ، ونحن نخشى من جلب أناس آخر غيره ، بدسائس يعلمها المذكور ، مع ما عندنا منهم الآن ، وتخاف من الاستيلاء علينا بسبب ذلك ، كما حصل في الزمن السابق مراراً..." (مجلد مخطوطات رقم 44 ، مكتبة الدكتور اسحق موسى الحسيني).

ومنذ ذلك الوقت بدأت خطة تنفيذ الانقلاب الديموغرافي المتمثل بطرد العرب وتوطين اليهود ، أخذ اليهود يتسللون إلى فلسطين من روسيا والنمسا وألمانيا وبريطانيا وفرنسا وهنغاريا وبلجيكا ورومانيا والأمريكتين ، بل من مختلف بقاع العالم فأوروبا ترغب في التخلص من اليهود فيرمون بهم إلى بلدان الدولة العثمانية وولاياتها.

وكانت هجرات اليهود المدعومة أوروبياً منذ سنة 1880م ، وحتى 1945م حتى بلغت نسبتهم 28% في المدينة المقدسة ، وقد لقي معظمهم رعاية وحماية قناصل الدول الأجنبية الذين شكلوا مجلساً للقناصل كانت أول مهامه ، إدخال اليهود إلى فلسطين ، ومتابعة قضاياهم الاجتماعية ، ووثائق وأوراق القنصليات الأجنبية المحفوظة في الأرشيف الصهيونية والإسرائيلية تكشف إلى أي مدى ساهم القناصل في التلاعب والاحتيايل والإخفاء والتدليس لتسهيل إدخال وتوطين اليهود في المدينة المقدسة. وأنظر

ملفات قنصلية إنجلترا ، المحفوظة في الأرشيف المركزي الصهيوني CZA

ملف أوراق أكرم بك ، المحفوظ في أرشيف دولة إسرائيل ISA

كانوا يهربون اليهود بقوارب أعدوها لذلك ، تبحر لتلاقي البواخر التي تحمل اليهود ، وتحت جناح الليل ينزلونهم على سواحل فلسطين ، من بيروت ، من الإسكندرية ، من قبرص من يافا ، من حيفا ، من عكا

وإن صادف وأوقف أحد اليهود في واحد من موانئ فلسطين ، سارع القناصل وخاصة القنصل الإنجليزي لإصدار جوازات سفر بريطانية ، بدعوى أنهم سائحون ، جاءوا للزيارة والحج ، فيدخلون وما عادوا يخرجون ، بل ينضمون إلى سكان المستعمرات الاستيطانية التي أخذت تنتشر في جميع أنحاء فلسطين. (نماذج الوثائق).

السلطان عبد الحميد الثاني في اجتماع له مع مجلس النظار يوجه ولاية الولايات العثمانية "الممالك الشاهانية لا يوجد فيها أراض خالية من السكان مثل أمريكا ، لإعطائها لليهود ، فهم قد طردوا من أوروبا ، ويأملون أن يأتوا إلى هنا".

وكتب السلطان عبد الحميد الثاني بخط يده في 21 ذي القعدة سنة 1308هـ/1891م إلى الصدر الأعظم (رئيس الوزراء) الفرمان التالي :

إن قبول اليهود الذين طردوا من كل مكان في الممالك العثمانية ، سيؤدي في المستقبل إلى تشكيل حكومة يهودية ، فينبغي أن يتخذ مجلس الوزراء العثماني قراراً قطعياً بخصوص تفاصيل هذا الأمر ، برّد جميع اليهود الذين سيدخلون فلسطين.

وبعد أسبوع واحد ، وبالتحديد يوم 28 ذي القعدة 1308هـ/1891م ، أصدر السلطان عبد الحميد الثاني فرمانه إلى اللجنة العسكرية للجمعية السنة السلطانية جاء فيه :

" بأن قبول اليهود وإسكانهم أو إعطائهم حق المواطنة شيء ضار جداً ، فإنه يتولد في المستقبل مسألة حكومة يهودية ".

وفي اليوم التالي 29 ذي القعدة سنة 1308هـ/1891م ، صدر عن القصر السلطاني ، البياني التالي :

لا يحق لأي دولة أن تعترض لعدم قبولنا لليهود الذين يحتجون ، وهؤلاء الذين طردتهم دول متقدمة ، ولم تقبلهم الدول المتقدمة الأخرى ويعترضون علينا ، كان الأحرى بهم الاحتجاج على الدول التي طردتهم.

وحتى نستكمل كيفية وقوع الانقلاب الديموغرافي ، وكيف صار الاغتصاب والاستلاب والقهر والطرْد. فإننا نشير إلى الحكم المصري في بلاد الشام.

فبعد خضوع بلاد الشام للحكم المصري (1832-1840م) قام محمد علي خلال السنوات 1833-1835م بحل الجيوش العسكرية الإقطاعية في سوريا ولبنان وفلسطين وذلك بتجريده السكان المحليين من السلاح بالقوة دون تمييز بين الأشراف والأعيان وغيرهم ، وكان القضاء على الجيوش العسكرية الإقطاعية مقدّمة لإنهاء وحلّ النظام الإقطاعي كنظام أرض.

وفي عام 1838م ألغي الاستئجار وزراعة الأراضي السلطانية ، فألت للحكومة المصرية كما ضمت إلى ممتلكات الباشوات.

كانت البداية في يونيو 1839م ، حين تمّت مقابلة بين أحمد دزداد متسلم القدس واليهودي البريطاني موشيه مونتفيوري ابن السنيور يوسف إيليا ، الشريف في حكومة إنجلترا أثناء زيارة الأخير للقدس " لتعلم يا مستر مونتفيوري أن الأيام من التمييز قد ولت ، وأنه لا فرق الآن بين المسيحي والعبري والمحمدي " ، وأنهم جميعاً أمام القانون سواسية ، كما يأمرنا الله. وفهم مونتفيوري أن الأمر لا يتعلق بالجانب الاجتماعي ، وإنما يشمل الأرض وشراءها وبيعها.

وأثمرت عوامل الضغط فيما بعد تحت مقولة إصلاح الدولة العثمانية لإصدار لائحة الأراضي العثمانية سنة 1858م ، وسمي قانون سندات الطابو ، وهو عبارة عن مجموعة من التشريعات اللازمة لتسجيل الأرض وإعطاء سندات الملكية لملاك الأراضي ولمريدي التملك. وبموجبه قسمت الأراضي إلى مملوكة – عَرَصَات ، الميري المملك ، والعشرية ، الخراجية ، والأراضي الميري التي تعود رقبته لبيت المال كالمزارع والمراعي والمسارح والمشاتي والمحاطب ، ثم الأراضي الموقوفة ، والوقف الصحيح والوقف غير الصحيح ، والأوقاف الخيرية والمتروكة لعامة الناس أو لأهالي قرية والمشاع بين أهل قرية ثم الموات.

وصدر قانون تملك الأجانب سنة 1869م ، إذ كانت قبله لا يحق للأجنبي استملاك الأراضي في الدولة العثمانية لأي سببٍ من الأسباب ، وأكثر ما كان يتمتع به هو الامتيازات التجارية والحماية ، أما قانون تملك الأجانب ، فسمح للأجانب سواءً أكانوا أفراداً أو مؤسسات أو شركات بالاستفادة من حقوق التصرف وتملك الأراضي في جميع أجزاء الدولة ، عدا الحجاز ، سواء في داخل المدن أو خارجها ، وحق الوصية أو الهبة.

وبموجب قانون لائحة التسجيل التي اشترطت دفع الضرائب الباهظة التي كانت مفروضة على الأراضي التي يمتلكها الفلاحون المتبقية منذ سنوات والحالية ، ولعدم قدرة الفلاحين على السداد وحتى لا تصادرها الدولة ، فقد قامت أعداد كبيرة من الفلاحين بتسجيل أراضيهم باسم سادتهم ، الأفندية والوجهاء والأعيان برسم الأمانة لحين السداد ثم تعود الأرض لأصحابها. وقد سجل 26 ملاكاً من القدس والخليل (162 ألف دونم) وسجلت العائلات الشامية ، العمري ، الجزائري ، العكروي ، فاعور ، فضل ، سلوم ، قباني (57 ألف دونم).

وسجلت عائلة سرسق اللبنانية (500 ألف دونم) منها 240 ألف دونم في مرج ابن عامر ، و60 ألف دونم في الحولة.

والعائلات اللبنانية الأخرى ، رمضان ، سلام ، دكروب ، العويني ، مارديني ، فرحان ، علمية ، شهاب ، تيان ، فرح ، تويني ، مدور مئات الآلاف من الدونمات.

أما في القدس ، فقد انتهز مونتفيوري الظروف الصعبة التي كانت تمر بها السلطة المركزية في فلسطين ، وحالة الفوضى التي تسود معظم الولايات العثمانية ، واشترى من غصون ابنة حسين آغا قطعة أرض خارج أسوار القدس. وحصل في البداية على امتياز يسمح له بإقامة مستشفى لمعالجة فقراء اليهود ، حوله بعد أشهر من صدور قانون الأراضي إلى مساكن شعبية لفقراء اليهود ، وكان هذا الحي نواة أول حي يهودي أقيم خارج أسوار القدس سنة 1859م ، وكان عبارة عن 34 بيتاً سكنتها عشرين عائلة ، عدد أفرادها 63 نفرأ. وتوسع الحي ليصبح 67 بيتاً بعد شراء صياخ بن إبراهيم منتفيوري قطعة أخرى من أحمد آغا دزدار (فضل الدين العسلي).

وفتح الباب على مصراعيه لتملك الأجانب :

- جوزيف ناسي اليهودي البرتغالي ، يقيم مستعمرة زراعية متخصصة في زراعة التوت على ساحل طبرية.
- شلومو يحزكئيل ، من سكان القدس بمساعدة القنصل البريطاني ، وضع يده على جزء من أراضي قرية قالونيا سنة 1860م.
- جمعية الأليانس الإسرائيلية التي أسسها وزير العدل الفرنسي كريمو شاولز نيتز استأجر 2600 دونم قرية يازور ، في منطقة يافا لمدة 99 سنة. حيث أقام مدرسة مكيفة إسرائيلية الزراعية ، وتحضير الدراسات اللازمة عن تربة فلسطين. وأنواع الزراعة التي تستجيب لها ، وتدريب اليهود المهاجرين على العمل الزراعي وتزويد المهاجرين بالخبرة اللازمة لاستثمار الأراضي ، وإنشاء المستوطنات الزراعية ، عُرفت بمدرسة الأليانس.

- الصحفي اليهودي يوثيل موشى سلومون سنة 1878 ، شراء 2275 دونم من أراضي قرية ملبس التي كان يملكها التاجر القصار ، وأجرى إبرام العقد أمام قنصل النمسا ، لأن المشتري تمتع بالحماية النمساوية لحيازته الجنسية النمساوية.
- كذلك 10.000 دونم من طيان ، على قطعتي الأرض سنة 1878 أقيمت مستوطنة بتاح تكفا (باب الأمل) يسكنها المهاجرون الروس والرومان.

وبدأت المؤسسات والشركات تعمل على حيازة الأرض بكل الوسائل المتاحة وكان روتشيلد هو ممولها ومنها:

- مؤسسة الاستيطان اليهودي Jewish Colonisation Association
- صندوق الائتمان اليهودي للاستيطان Jewish Colonat Trust
- لجنة الاستثمار Colonisation Committee
- الجمعية الزراعية اليهودية في الولايات المتحدة Jewish Agriculture Association
- الصندوق القومي اليهودي (الكيرن كايمت) Jewish National Fund
- البنك الإنجليزي الفلسطيني English-Palestinian Bank
- شركة تطوير أراضي فلسطين Palestinain land Developing Company
- برئاسة د. أرثور روبين

- بعد الاتحاد والترقي أقاموا في استانبول The Anglo Levant Banking Company
وبلغ عدد المستوطنات حتى سنة 1941م ، 43 مستوطنة ، كانت كلها عبارة عن قلاع عسكرية متدربة استعداداً للمرحلة القادمة.

وبالرغم من كل أساليب الاحتلال والإغراءات والضغوطات ، فلم يملك اليهود في فلسطين أكثر من (2%) من مجموع الأراضي الزراعية حتى سنة 1917م.

وكانت الكارثة إبان الاحتلال البريطاني والانتداب ، ومع أن سلطت الاحتلال البريطانية قد أغلقت دوائر تسجيل الأراضي ، فإن عمليات انتقال الأراضي أخذت تتم على نطاق واسع. فبمجرد دخول الجيش البريطاني لفلسطين ، تمكن المستوطنون اليهود من إنشاء مستوطنة كفر جلعادي ، وحجارا في أقصى شمال فلسطين للسيطرة على منابع نهر الأردن ، وزاد عدد المستوطنات حتى عام 1918م خمسون مستوطنة موزعة ما بين السهل الساحلي والجليل ، والقدس ، وغور الأردن ، ومرج ابن عامر في حركة التقاف ظاهر حول حدود

الوطن القومي المزمع إنشاؤه ، وقد تركز (2 %) من المستوطنات في السهل الساحلي لاعتبارات اقتصادية واستراتيجية.

كان الجنرال اللنبي قد وضع فلسطين تحت الإدارة العسكرية باسم " إدارة بلاد العدو المحتلة الجنوبية" في الفترة ما بين 1917/12/9 حتى 1970/7/1م وكان حاكم القدس رونالد ستورس Ronald Dtross ، وكانت الإدارة والقيادة البريطانية في فلسطين تخضع لنصائح وتوجيهات الصهيونية برئاسة حاييم وايزمن.

الدولة العثمانية ومنع إجراءات بيع الأراضي والحد من الهجرة :

يزخر أرشيف الدولة العثمانية بمئات الوثائق التي تبين سياسة الدولة العثمانية في محاولتها التصدي لمقاومة الخطر المحيق بفلسطين المتمثل في بيع الأراضي بطرق غير مشروعة وبدسائس وحيل ، أو منع أو الحد من المهاجرين إلى فلسطين ، ومنها :

أوراق الباب العالي BEO

- قلم متصرفية القدس BEO Def. No. 318 Kudus

(1904 – 1909)15/11/322H. 20/2/1324

- وثيقة رقم No. 231499

شيفرة تلغرافية من المتصرف أكرم بك ، رداً على استفسار من الصدارة العظمى حول الأرض المباعة لليهود ، إلى الصدارة العظمى بموجب اتخاذ التدابير اللازمة لمنع الهجرة اليهودية إلى القدس 10 حزيران 1906 ، 1323هـ.

- وثيقة رقم No. 214947

عريضة خصوصية من المتصرف أحمد رشيد إلى الصدارة باستنابول حول ملكيات اليهود الأجانب للأراضي في فلسطين عن طريق الجمعيات تاريخ 19 جمادى الأولى 1324هـ ، 28 حزيران 1906م.

- وثيقة رقم No. 215451

شيفرة من الصدارة إلى متصرفية القدس طلب معلومات عن اليهود مع تشكيل لجنة لفحص الممنوعين تاريخ 4 تموز 1322هـ.

- وثيقة رقم No. 231446

شيفرة من الصدارة إلى متصرفية القدس بحجز جوازات سفر اليهود القادمين إلى القدس بحجة الزيارة ومنحهم تذكرة مرور 9 حزيران 1907م.

- وثيقة رقم No. 231094

- من المتصرف أكرم بك إلى الصدارة حول إدخال أسلحة وديناميت من قبل أرمن القدس والمحفوظة في مستشفى اليهود ودير السريان 10 حزيران 1907م.
- وثيقة رقم No. 234941
- شيفرة من الصدارة العظمى إلى ولاية سورية وبيروت ومتصرفية القدس حول الحد من هجرة اليهود إلى الولايات المعنية 14 أغسطس 1907م.
- وثيقة رقم No. 233503
- من قلم الصدارة العظمى إلى متصرفية القدس حول التحقق من القرى اليهودية 19 جمادى الأولى 1325هـ/ تموز 323 ، ورد المتصرف أكرم بك بتاريخ 12 تموز 1907م.
- وثيقة رقم No. 58887
- برقية من الصدارة إلى ولاية بيروت ومتصرفية القدس ، تطلب الاستيضاح عن استعمال اليهود الحيل والدسائس لشراء الأراضي وإدخال أسلحة تاريخ 6 ذي الحجة 1313هـ/ 7 مارس 1312.
- وثيقة رقم No. 63422
- من قلم الصدارة إلى ولاية سورية وبيروت ، موقف الدولة العثمانية من اليهود والمتضمن منع إسكانهم في فلسطين تاريخ 13 ربيع الآخر 1314 / 19 أيلول 1312.
- وثيقة رقم No. 102015
- شكوى من قنصل أميركا في القدس إلى شيفرة أستانبول بمنع دخول يهود أميركان بتاريخ 23 أغسطس 1299هـ ، ومنع دخولهم من ميناء بيروت ، وبيان الأسباب من ولاية بيروت إلى الصدارة 12 أغسطس 1315.
- وثيقة رقم No. 142150
- شيفرة من الصدارة إلى ولاية بيروت حول إنشاء جمعيات إسرائيلية في أوروبا بهدف شراء الأراضي 17 تموز 1318.
- Yıldız Tasnifi
Yıldız Sadaret Resmi maruzat Evrakı (Y.A. Res.)
Y.A. Res. No. 461 (1293 – 1308) / 1876 – 1890
No. 389/111 - وثيقة رقم
- تلغراف من دائرة الصدارة إلى متصرفية القدس حول منع بيع أراضي وقف ذري للدجانية حول مقام النبي داود. 24 جمادى الأولى 1316هـ/ 29 أيلول 1314م.
- Irade Dahiliye Def. No.314 (1308/1890)
- وثيقة رقم No. 49881
- مذكرة من الصدر الأعظم حول اتخاذ التدابير اللازمة بموجب الإرادة السلطانية بخصوص اليهود بمنع قبولهم في متصرفية القدس 15 ذي الحجة 1308هـ/ 9 تموز 1307هـ.
- وثيقة رقم No. 98889

من الديوان السلطاني مستعجل إلى الصدر الأعظم لاتخاذ جانب الحذر والدقة مع يهود روسيا ، ومنع استقرارهم في القدس لأنهم سيسببون العديد من المشاكل 21 تموز 1307هـ.

وكان رؤوف باشا من أبرز المتصرفين الذين أداروا متصرفية القدس بين الأعوام 1294-1307هـ / 1877-1889م ، والذي يوصف بكونه من أشد المعارضين لقدام واستيطان اليهود في فلسطين ، وإليه يعود الفضل في إصدار أول قرار بمنع دخول يهود أجنب إلى القدس عام 1881م.

حيث شمل المنع جميع القادمين من يهود ورعايا أجنب دون استثناء وذلك استناداً إلى الطلب الذي قدمه إلى الباب العالي باقتراح أن تكون فلسطين خارج قرار حرية دخول يهود أجنب والإقامة بها.

وكان أكرم بك المشار إليه سابقاً حازماً حاسماً في الرقابة الإدارية والتحليل على قانون الأراضي ، فقد أحيل قائمقام صفد السابق وقائمقام بني صعب حالياً المدعو حمدي أفندي إلى التحقيق ومن ثم معاقبته لإقدامه على تسهيل بيع الأراضي إلى المهاجرين اليهود بصورة مخالفة لقرارات الخلافة ، فتوجب محاكمة القائمقام المشار إليه والهيئة ومجلس إدارة اللواء انظر 1 جمادى الآخرة 1314هـ. Y.A. Res. No. 82/82, Document No.4

وكانت إجراءاته صارمة بحق الشوكة المصرية التي اختصت بشراء العقارات في ولاية بيروت وسورية وسنجق القدس وجلب وأضنة ، وثبت أنها تستخدم وسائل غير قانونية وحيل ، مثل العطايا والهبات والرشوات ، وأقامت شراكة سرية مع اليهود ، مخالفة لتوجهات وإرادة الخليفة ، فاتخذ أكرم بك إجراءات شديدة بحق رؤسائها والمتعاونين معها ومنها :
- عزل يعقوب مائير ، نائب الحاخام باشي الأكبر لتورطه في صفقات شراكة مع الشركة.
- طرد عنيتابي ، عضو رئاسة المجلس العثماني ، ومن رؤساء الشركة من البلاد لأنه غير مرغوب فيه البقاء في القدس.

- عزل وطرد عدد من القضاة والفاسدين والمرتشين ، وبلغ عددهم (18).
- طرد أحمد بك الكردي قائمقام يافا من الخدمة.

انظر (أوراق أكرم بك ، تلغراف مشفر إلى سكرتارية الباب العالي من القدس ، 3 يوليو 1323هـ/1908. وتقرير من أكرم بك إلى الصدر الأعظم رقم 92 تاريخ 28 أغسطس 1908م.

وكان المتصرفون المناهضون للبيع والهجري قد استندوا على الأوامر السلطانية والفرمانات التي صدرت بحظر البيع والهجرة ، وكان الباب العالي يشترط على المأمور المبعوث إلى سنجق القدس :

أن يكون من أولوياته منع تسرب الأراضي إلى اليهود ، وأن يقفوا سداً حائلاً أمام السماسرة الذين يعملون على تسريب الأراضي الكبيرة على اليهود. (أنظر أرشيف دولة إسرائيل ، ملف رقم 1/f تاريخ 18 أغسطس 1323هـ/1905م ، ملف أوراق أكرم بك).

وعمدت الدولة على إصدار التعليمات بإجراء التفتيشات في الدفاتر الخاقانية لتحديد مدى قانونية البيع من عدمه ، وقد أجرى التفتيش وسجلت مخالفات بيع في بيت دجن وفجة وبيت عوريف وخلده والمنصورة والرملة : منها بيع 6 آلاف دونم إلى الألماني شنلر ، وما بيع خلال أربع سنوات كان أكثر من 30 ألف دونم ، كان منها : (11 ألف دونم في ولاية المتصرف رشاد باشا و 11 ألف دونم في ولاية المتصرف إبراهيم باشا ، وفي ولاية كاظم بك 3300 دونم بيعت لليهودي الألماني بلوتكة و 3500 دونم بيعت لليهودي الروسي أو شسكين و 500 دونم بيعت لرئيس الصهيونية الدكتور يوفه).

أما في عهد المتصرف توفيق بك فلم يبع شيئاً ، إذ صدرت قرارات قطعية بعدم البيع فلم يتم أي بيع رسمي. انظر B.E.O. No. 214947,28July,1322H

وبالرغم من كل هذه الإجراءات والتشدد والرقابة إلا أن الدوائر الصهيونية واليهودية والأوربية ، لم تعد الوسائل للاحتيال والتلاعب والالتفاف على المعلومات القانونية لحيازة الأراضي وإنشاء المستوطنات وبناء الأحياء اليهودية. وكان من هذه الوسائل والاحتيالات :

- الاعتماد على القنصليات الأجنبية لإتمام إجراءات البيع :

فما على اليهودي المتمتع بالحماية أو التبعية الأجنبية إلا أن يقدم استدعاءً ويقدمه للقنصل التابع له ويكتب في مقدمة الاستدعاء :

إنني من الموسويين المستوطنين أولاً في القدس ، ولست داخلاً في عداد الممنوعة مهاجرتهم... الخ ، ثم تتولى القنصلية إجراء كافة المعاملات وتذلل العقبات وتسلمه شهادة (القوجان). أنظر (ملفات القنصلية الألمانية رقم 226f / 429.23 تاريخ نيسان 1319 هـ / 1891م).

ورسالة قنصل ألمانيا إلى متصرف القدس. وفيها بأن ميسو تروليوس بن يلونكه ويرغب في شراء الأراضي من حافظ بك السعيد في أراضي قسبة عاقر بثمن 900 ليرة ذهب فرنساوي وهو من رعايا الدولة الألمانية ، ومن غير الممنوع مهاجرتهم من الموسويين.

أنظر (ملف رقم ff / 198 / 427 تاريخ 11 أيار 1318 هـ / 1900 م).

- وفي سجلات المحكمة الشرعية بالقدس ، ورقم السجل : 356 ، غرة 227 ، الصفحات 224 – 226 تاريخ 1 ذي الحجة 1286 هـ / 1869 نمرة 665 ، صفحة 302 تاريخ 20 رمضان 1287 هـ/1870م. والسجل رقم 359 ، ص1، تاريخ 1287 هـ/1870م

شراء الخواجة بنسيون ليون ، المعروف بدادود بن لبيب بن يوسف السكناجي ، تابعة دول إنجلترا ، التاجر المقيم بالقدس لأراضٍ في مارس طنبر ، خارج القدس الشريف من جهة باب الخليل بمبلغ 3354 شلناً إنجليزياً ، كما اشترى العديد من القطع مستفيداً من تبعيته الإنجليزية منها قطعى أرض قرب بركة مامن الله (ماميلا) اشتراها بمبلغ 200 ليرة فرنساوي ، وكان نشاطه واسعاً في شراء الأراضي في القدس.

ويلاحظ تركيز ذوي التبعية الأجنبية على شراء الأراضي في قرية لفتا والمالحة وعين كارم وقالونيا وبيت صفافا ، القرى المتاخمة للقدس أو القريبة منها ، وذلك لليوم الموعود بالسيطرة عليها.

وابتكر اليهود القاطنين بالقدس البيع لأراضٍ حازوها خارج القدس أو في مدن أخرى بوكالات ليهود يسكنون خارج المدينة ، ومن ثم أفرغت للوكالة اليهودية بعد عشرات السنين.

فقد وكل إسحق داود السكناجي الموسوي المقيم بالقدس بمحلة الشرف إلى موسى مردخاي بن زلمن السكناجي المقيم خارج القدس ، بجهة باب الخليل ، بيع جميع الأراضي بحوزته 18 قوجان نظامي مؤرخة سنة 1297 هـ/ ضمن قرية ملبس مساحتها 11618 دونم وهذه فيما بعد أقيمت عليها مستوطنة ريشون ليتسيون.(انظر سجل محكمة القدس الشرعية رقم 370 نمرة 9 ، 17 ربيع الأول 1300 هـ/1882م).

- الزواج والوكالة :

بالزواج من موسوية عثمانية أو متمتعة بالحماية الأجنبية ، ومن ثم تشتري المرأة أراضٍ ، يوكل زوجها المهاجر الجديد بالتصرف بها ومثاله ،

آستير بنت يوسف لاوي الموسوية من أهالي يافا ، والموجودة في القدس ، زوجها الخواجة حاييم امزلق ، وكيل قنصل إنجلترا المقيم في يافا ، وكلته وكالة مطلقة للتصرف بالبيارة خارج اسلكة يافا بيعاً وتأجيراً (انظر سجل محكمة القدس الشرعية رقم 372، نمرة 10، تاريخ 23 ربيع الأول 1301 هـ/1883م).

الزوجة من القدس تشتري ، والزوج في الخارج يتصرف.

- الشراكة مع أصحاب العقارات أو البيارات تحت وطأة ثقل الديون الربوية :

كان أصحاب العقارات يقترضون من اليهود الأثرياء المدعومين من الشركات والمؤسسات والبنوك اليهودية والأجنبية في الخارج (أوروبا) بفوائد عالية بضمانات تعطي للدائن الحق في بيع العقار المرتهن في حالة عدم القدرة على سداد الديون ، ومثاله ما وقع لعثمان حمدان السالم ، الذي رهن بيارته للخواجة حاييم بن أفندي بن نسيم بن حانون بن كوهين الموسوي العثماني بمبلغ (250) ليرة ذهب فرنساوي - أكثر من نصفها فائدة ربوية - بدل البيع الوفاي ، وقد تم البيع بعد عرضها بالمزاد. (انظر سجل محكمة القدس الشرعية رقم 397 نمرة 25 ، ص40، تاريخ 9 ربيع الأول 1323هـ/1905م).

قناصل الدول الأجنبية :

هم أنفسهم يعملون تجاراً للأراضي بعد أن نسوا مهامهم الدبلوماسية ونسجوا علاقات مع أصحاب الأراضي من الفلاحين ، وفتحوا أبواب الإقراض الربوي ، ورهونات العقار والأراضي ، وأبواب المضاربات العقارية ، والبيع والشراء على الأغلب كان للصناديق والمؤسسات اليهودية ولرأسمال اليهودي.

فالقنصل الإنجليزي بتروشيلى بيلا ، المقيم في حيفا تحول إلى تاجر أراضي ، وقدم قروضاً بمبالغ ربوية عالية للفلاحين ، فإن جاء موعد السداد وعجز الفلاح عن الوفاء وهو غالباً ما يقع ، فما على الفلاح إلا أن يعرض ما بحوزته من أراضٍ وكروم ودور للبيع للسداد وألا فليس للفلاح سوى السجن ومصادرة أملاكه وبيعها بالمزاد. (انظر سجل محكمة حيفا الشرعية رقم 9 نمرة 59 ، صفحة 97، تاريخ 8 صفر 1332هـ/1911م).

وقد امتلك بهذه الطريقة 60 دونماً من حسن العباس الزيدان ومحمد جربوع من أهالي الطيرة اقرضهما 200 ليرة فرنساوي هي بالأصل قيمة القرض الحقيقية مضافاً إليها الفوائد الربوية ، وباعا الأرض وكالة عن طريق شكري جبور القراحي ، الوسيط أو السمسار. وفي السجلات ذوات الأرقام 9 ، ما بين الصفحات (510-529) حوالي عشرين صفحة كلها تسجيلات أراضي للقنصل الإنجليزي بتروشيلى الذي باعها فيما بعد إلى مؤسسات يهودية.

ومثله كان يفعل قنصل روسيا ، اسكندر بن غفريل بن غريغوس يافوولف ، وقنصل فرنسا فليبر وقنصل دولة ألمانيا ، الجنرال أومون شميدت ومدير البنك الفلسطيني الألماني الخواجة ولهام ماركس.

ومع كل ذلك الاحتلال في المهجرة وبيع الأراضي ، فإن عدد اليهود في فلسطين بلغ سنة 1881 (13920) منهم :
 [6660 يهودي اشكنازي ، 7260 يهودي سفاردي].
 وفي 1307هـ/1889 بلغ عدد اليهود في فلسطين 28112 منهم :
 [9 آلاف دخلوا بواسطة القنصلية البريطانية]

وحتى بداية الحرب العالمية الأولى 1914 ، كان عدد اليهود في فلسطين لا يتجاوز 58 ألفاً.

ثم كانت الحرب الكونية الأولى والانتداب البريطاني ثم الاحتلال الصهيوني ، ودفع المسلمون والنصارى من أبناء فلسطين الثمن غالباً بعد سقوط الخلافة العثمانية ، وتلك المؤامرة على الخليفة الخالد عبد الحميد الثاني ، وما زالت أمتنا تدفع الثمن من أراضيها ووحدتها بلادها وأنى لهذا الليل الحالك أن ينجلي فما أشوقنا إلى بيت المقدس.
 أسرى إليه رسولنا الكريم " محمد " صلى الله عليه وسلم ،
 وفتحها عمر بن الخطاب ،
 وأرسى فيها قواعد الإسلام ،
 وحررها صلاح الدين الأيوبي من الغزو الفرنجي ،
 فهل تتخلى عنها أمة الإسلام في عصر الذل والهيمنة ،
 أم هنالك قلعة صمت..
 في القلعة بئر موحشة. كقبور رُكن على بعض
 آخر قبر يفضي بالسر إلى سجن
 السجن به قفص ، تلتف عليه أغاريد ميتة
 ويضم بقية عصفور مات قبيل ثلاثة قرون
 تكلم روعي
 منذ قرون دفنت روعي
 منذ قرون كان بكائي
 وإلى الله المشتكى ،
 وهو نعم المولى ونعم النصير.

الوثائق :

- 1- وثيقة : سنة 1015هـ/1606م عدد اليهود 60 نفرأً.
- 2- وثيقة سنة 980 هـ / 1572م عدد اليهود 115 نفرأً.
- 3- وثيقة سنة 1061هـ/1650م تأجير أرض وقف إسلامي ليدفن فيها موتى اليهود
- 4- وثيقة : قبض أجرة المقبرة

- 5- صور جوازات سفر تصرف لليهود القادمين على سطح الباخرة التي وصلوا بها لوضع تحت الحماية البريطانية
- 6- وثيقة تفيد بوضع الدولة العثمانية العقوبات ضد الهجرة وبيع الأراضي
- 7- تدخل القناصل لتسهيل بيع الأراضي
- 8- تعهد قنصلي بإرجاع المهاجرين غير الشرعيين ، ومن ثم عدم تنفيذ التعهد

TARTIŞMA

Oturum başkanı- Profesör Salhie'e çok teşekkür ediyoruz. Oldukça dokümanter ve belgelere dayanan bir tebliğ sundu. Sizlerden istirhamımız sadece soru sorulması çok fazla yorum ve açıklamaya gidilmeden. Bu dört değerli tebliğ sahibine soru sorulması ve onların zaruri olan cevapları kısa bir şekilde vermelerini istirham ediyoruz.

Soru- Bu sempozyumu düzenleyenlere teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Ben Oktay Bey'e şunu sormak istiyorum; ben burada bir Avrupa'yı fetheden birilerini isimlerini anmaktadır. Olga Hanım da güzel konulara değindi. Bu konuştuğu sorunlarla ilgili olarak kaç tane kitapla ilgilendi. Burada gerçekten çok hassasiyet gösterildi mi? Gerçekten burada asır asır gitseydi ve daha sonra yavaş yavaş konuyu ele almış olsaydı gerçekten çok güzel olurdu ve biz köyden başlayarak ileriye doğru gidebilirdi. Bu Oktay Bey ile ilgiliydi. Hikmet Bey'den Salhie'in de konuya değinmesini isterdim. Osmanlı Arşivi gerçekten İsrail Devleti ile ilgili Mısır ile ilgili barış konusunda daha fazla değindi. Ancak Filistin haklarıyla daha fazla bir şey söylemedi. Burada hakkını vermek gerekiyor Filistin meselesinin de. Olga Hanım Bulgar göçleri XVI. yüzyılda başladı dedi. Ancak bu MÖ iki asır önce başladı. Bunun ucu Roma'ya dayanmaktadır. Daha sonra Kafkasya, daha sonra XII. asırda bütün Moğollar Kafkasya dağlarını ele geçirdiler ve daha sonra İslamiyet dönemi geldi. Sırp topraklarında iki büyük savaş meydana geldi. Burada Attila'nın savaşları vardır. Rica ediyorum araştırmacılara bu arşivleri açın. Çünkü araştırmacılar da gerçekleri açığa çıkarmak istiyorlar. Teşekkür ediyorum.

Mohammed Saber Arab (Mısır Millî Kütüphane ve Arşivi)- Ben başlangıçta bu sempozyumu düzenleyenlere teşekkür ediyorum. Bütün Türk Arşivlerinde çalışan arkadaşlarıma ve Türk hükümetine bu çabaları destekledikleri için teşekkür etmek istiyorum. Çünkü son beş yılda Türk hükümetleri büyük aşamalar kaydetti. Nüfusla ilgili açıklama yapan konuşmacılara da teşekkür ederim. Biz dökümantasyon evinde Mısır'da Kanunî döneminde orada Mısır'daki nüfusla ilgili elimizde kayıtlar vardı. XVIII. yüzyılın sonunda bir nüfus sayımı daha yapıldı Mısır'da. Daha sonra Fransa döneminde, gerçekten ilmî olarak yapılan 1841'de Muhammed Ali Paşa döneminde yapılan bir nüfus sayımı vardı. Ben nüfus sayımına çok önem veriyorum. İster sosyal yönü olsun ister siyasi yönü olsun, bölge ile ilgili bu yönleri ele alabilmek için çok önemlidir. Burada antropoloji ve sosyal yönden XVI-XVIII. yüzyıla kadar yapılan çalışmaların hepsi birbirinden farklıdır. Görüyoruz ki XIX. yüzyılda her on yılda bir nüfus sayımı yapıldı. Soruya gelince; ben şunu söylemek istiyorum. Bütün nüfus sayımları ile ilgili çalışma yapılması gerekmektedir. Bu Osmanlı Arşivlerinde başlayıp Mısır Arşivlerine kadar kapsamlı bir kitap yayını yapılmalıdır. Hepinize teşekkür ediyorum.

Oturum Başkanı- Oturumu kapatmak istiyorum. Çünkü öbür oturuma başlamak zorundayız. Hepinize teşekkür ediyorum.

III. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. Ahmet
AKGÜNDÜZ

*"Dünden Bugüne Genelkurmay ATASE
Arşivi"*

Dr. Ahmet TETİK

*"Osmanlı'dan Günümüze Tapu-Kadastro
Arşivi ve Tapu Arşiv Otomasyon Projesi
(TARBİS)"*

Adnan TORUN

*"Bulgaristan Devlet Arşiv Sistemi'nde
Bulunan Osmanlıca Belgeler"*

Dr. Yordan ZHELEV

*"Makedonya Cumhuriyeti Arşivi Bünyesinde
Muhafaza Edilen Osmanlı Devleti
Döneminden Kalmış Arşiv Belgeleri"*

Adnan ŞERİF

Tartışma

This paper pertaining to General Staff ATASE Archives which was founded upon the order issued by Minister of War Enver Pasha on 11 April 1916 with the interim name of History of War Office, assesses the process that the institution has undergone and its current structural condition. The paper also provides information about the carried out classification system of almost 10 million documents situated in Atase Archives and the consequent collections formed through classification of those into historical periods. In addition, the significance of ATASE Archives in terms of Turkish military history is emphasized.

هذه المحاضرة المتعلقة بأرشيف ATASE للأركان العامة الذي تأسس باسم "شعبة تاريخ الحروب" لفترة مؤقتة بناء على طلب وزير الدفاع أنور باشا في 11 إبريل /نيسا 1916، تتناول بصورة مفصلة المسار التاريخي الذي مرت به هذه المؤسسة إلى اليوم والوضع الهيكلي لها في الوقت الحالي. كما تقدم معلومات حول كيفية تصنيف الوثائق التي تزيد عن 10 ملايين وثيقة لهذا الأرشيف والمجلات المكونة له حسب الحقب التاريخية. وإضافة إلى هذه المعلومات، تم التأكيد على أهمية أرشيف ATASE في التاريخ العسكري التركي.

DÜNDEN BUGÜNE GENELKURMAY ATASE ARŞİVİ

Osmanlı Devleti'nin de dâhil olduğu Birinci Dünya Harbi bütün şiddetiyle sürerken, Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa, 11 Nisan 1916 tarihinde şu emri yayımlar: "Nezaret Müsteşar Muavinliğine bağlı olmak üzere, geçici olarak bir Harp Tarihi Şubesi kurulacaktır. Bu şubede bir kurmay ve bir yardımcı subayla, iki kâtip ve bir ressam (desinatör) astsubay ve iki emir eri bulunacaktır. Kırtasiye ve diğer ihtiyaçları Levazım tarafından karşılanacaktır. Birliklerin harp cerideleri, bu şube tarafından yazıyla istenilerek, Çanakkale'den itibaren, devam etmekte olan harbin tarihi yazılmaya başlanacaktır."¹

Bu emrin yayınlanması üzerine, İstanbul'daki "Karargâh-ı Umûmî"nin 16. şubesi olarak "Tarih-i Harp" adıyla kurulan birim, faaliyete geçer. Şubenin Müdürlüğüne Yarbay Hafız Cemil (HOŞCAN) getirilir. 1916 yılında atandığı bu görevi, Yb. Hafız Cemil, 1919 yılına kadar üç yıl boyunca devam ettirir.

Tarih-i Harp şubesinin kuruluşundan sonra, askerî tarihle ilgili belgeler toplanarak, arşiv oluşturulmaya başlanır. Amaç, Çanakkale'den başlamak üzere, içinde yer alınan Birinci Dünya Harbi'nin tarihini güvenilir kaynaklara, belgelere dayanarak yazmaktır. Bunun için de Harp Tarihi Şubesi, Türk Ordusunu oluşturan birliklerden, 1916 yılı Mart ayına kadar tuttıkları harp ceridelerinin ve harp belgeleri dosyalarının en kısa zamanda; Mart ayından sonrakilerin de her üç ayda bir göndermelerini ister².

Harp Tarihi Şubesi, Çanakkale ve Birinci Dünya Harbi'nden önceki savaşların tarihlerinin de yazılması gerektiğine karar vererek, bu savaşlara ait belgelerin de toplanması için girişimlerde bulunur. Çeşitli yazışmaların sonunda; 1853-1856 Kırım; 1876-1877 Sırp-Karadağ; 1877-1878 Osmanlı-Rus; 1897 Türk-Yunan; 1911 Türk-İtalyan; 1912-1913 Balkan Harplerine ait harp ceride ve belge dosyalarının, raporlarının Harp Tarihi Şubesi arşivinde toplanmasına başlanılır. Bu sırada, 1917 yılında Harp Cerideleri ile Vesâik-i Harbiye Dosyaları Hakkında Talimat çıkarılır ve Harp Ceridelerinin bir düzen içerisinde tutularak, kayıt altına alınması sağlanır. Bu sırada Çanakkale Savaşlarına ait belgeler, 7. Tümen tarafından tertip edilerek 19 Temmuz 1917 tarihinde Harp Tarihi Şubesi'ne teslim edilir³.

Harp Tarihi Şubesi, Birinci Dünya Harbi sonuna kadar, bir taraftan Genelkurmay Başkanlığı'na gönderilmeyen Harp Ceride ve Dosyalarını toplamaya çalışırken, bir taraftan da elde dağınık bir şekilde bulunan belgeleri dosyalandırmak ve bu dosyaların

---

¹ ATASE Arşivi, Gnkur. Bşk.lığı Harp Tarihi Dairesi Tarihçesi, K.1, D.5, F.1-14

² ATASE Arşivi, Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu, Klasör: 1486, Dosya: 17, Fihrist: 1

³ ATASE Arşivi, İstiklâl Harbi Koleksiyonu, Kutu No:11, Gömlek:92, Belge:97-1

sicillerini tutmak suretiyle kaybolmalarını önlemeye gayret eder. Bu faaliyetin yürütülmesi için, arşiv personeli kadrosunun artırılması istenir ve bu istek uygun görülerek, ihtiyaç duyulan subay ataması yapılır⁴.

1919 yılı Kasım ayında, Harp Tarihi Şubesi, Genelkurmay Başkanlığı'nın 8. Şubesi olur ve başkanlığına Kurmay Albay Kerküklü Tevfik Bey tayin edilir. Bu dönemde, arşiv faaliyetleri yönünden önemli bir işlem gerçekleşir. Harp Tarihi Şubesi'ne gönderilen belgelerin tasnifine geçilir. Tasnif işlemleri yapılırken, mevcut belgeler ait oldukları döneme göre bir sınıflamaya tabi tutulurlar. Böylece askerî tarih belgeleri şu başlıklar altında toplanır:

- a) Balkan Harbi'nden Önceki Harpler
- b) Balkan Harbi
- c) Birinci Dünya Harbi
- ç) Sağlık İşleri Harp Tarihi
- d) Veteriner İşleri Harp Tarihi
- e) Arşiv

23 Nisan 1920'de Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından sonra, Ankara'da oluşturulan Genelkurmay Başkanlığı'nın 1. Şubesi'nin 4. Kısmı "Harp Ceridesi" yazmakla görevlendirilir. Bu birim İstiklâl Harbi sonuna kadar görevini sürdürür.

Genelkurmay Harp Tarihi Şubesi, "Harp Tarihi Tahrir Heyeti" adıyla askerî tarih çalışmalarına devam ederken, "Arşiv Kısmı" söz konusu kuruldan ayrılarak Eğitim ve Öğretim Şubesinin 3. Kısmı'nda yer almış⁵ adı da "Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Vesâik-i Arşiv-i Harbiye" olarak değiştirilmiştir⁶. Harp Tarihi Tahrir Heyeti, 1921 yılında "Tarih-i Askerî Encümeni" adıyla; 1922 yılında da önce "Genelkurmay Encümeni" sonra da "Harp Tarihi Şubesi" ismiyle faaliyetini sürdürür.

1923 yılı, Harp Tarihi Şubesi açısından çok önemlidir. Şubede bulunan bütün belgelerin Konya'ya taşınması uygun görülür⁷. Konya'ya götürülen belgeler Alaaddin Camii içinde bir bölüme yerleştirildikten sonra, Yzb. Hayri Efendi, arşiv uzmanı sıfatıyla, belgeleri tescil işlemiyle görevlendirilir⁸. Konya'da bulunan süre içerisinde, harp tarihini yazabilmek için, tasnif işleminde öncelikli olarak belgeler, konularına ve birliklerine göre numaralandırılmıştır. Yapılan iş o kadar ciddiyetle ele alınmış ki Birinci Dünya Harbi, İstiklâl Harbi ve diğer harplerle ilgili eksik belgelerin toplana-

---

⁴ ATASE Arşivi, Tarihçe Koleksiyonu, K:1, D:7, F:1-7

⁵ ATASE Arşivi, Tarihçe Koleksiyonu, K:1, D:7, F:1-11

⁶ ATASE Arşivi, Tarihçe Koleksiyonu, K:1, D:7, F:1-12

⁷ ATASE Arşivi, İSH, K:164, G:58, B.58-1

⁸ ATASE Arşivi, İSH, K:164, G:58, B.58-1

bilmesi için, Milli Savunma Bakanlığı'ndan birlik komutanlarının adresleri istenmiş, bu kişilere mektup gönderilerek eksik belgeler tamamlanmıştır⁹.

1926 yılında Ankara'ya taşınmaya kadar tasnif faaliyetleri Konya'da devam eder. Genelkurmay Başkanlığının yeni teşkilatlanması sırasında Şube, "Harp Tarihi Dairesi Riyaseti" adını alır. 1928 yılında da "Genelkurmay Harp Tarihi Encümeni" adı altında faaliyetine devam eder¹⁰. Sonraki yıllarda da teşkilat yapısındaki değişikliklere uygun olarak farklı isimler alan Şube, 1978 yılında Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Kasım 2004'te de Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı adını almıştır.

Harp Tarihi Dairesi'nin, arşiv belgelerinin yayınlanması yönünden en önemli faaliyeti, Eylül 1952'de "Harp Tarihi Vesikaları Dergisi" çıkarılmasıyla başlar. Belgelerin yayınlanmasındaki amaç, harp tarihine ait bilimsel araştırma, inceleme ve değerlendirmelerin yapılmasına kaynak oluşturmaktır. Dergi, bugün "Askeri Tarih Belgeleri Dergisi" adıyla yayınlanmaya devam etmekte ve aynı işlevini korumaktadır.

1972 yılında Harp Tarihi Başkanlığı Görev ve Sorumlulukları Yönergesi yayınlanır. Buna göre arşiv çalışmaları için üç çalışma grubu teşkil edilir. Arşiv Uzmanları Ön Tasnif Grubu; Arşiv Uzmanları İnce Tasnif Grubu; Arşiv Uzmanları Klâsörleme Grubu.

1973 yılında ise arşivde mevcut belgelerin yeni Türk alfabesine aktarılması işlemine geçilir. Ancak bu işlemin sonuçlanmasının çok uzun zaman alacağı görüldükçe vazgeçilmiştir. 1975 yılında, arşiv belgelerinin mikrofilm alınmasına başlanır. 1986 tarihinde de mikrofış uygulaması ile teknik gelişmelere uyum sağlanır. Bu dönemde başlatılan yeni tasnif sistemi ile belgelerin özetleri kart kataloglarına yazılır. Ancak bu yöntem ihtiyaçları karşılayamayınca, 1997'den itibaren belgelerin analizlerine dayalı tasnife geçilerek kataloglar çıkarılır.

Geçen zaman içerisinde arşiv faaliyetlerinin daha sağlıklı bir ortamda yürütülmesi için, ATASE ve Denetleme Başkanlığı bünyesinde ayrı bir arşiv binası yapılarak, günümüz teknik imkânlarından bütünüyle yararlanılmaktadır. Türk askerî tarihinin eşsiz belgelerinin bulunduğu ATASE Arşivi'nin bilimsel yöntemlerle korunması, tasnif işlemlerinin süratle yapılması ve bilim dünyasının araştırmalarına sunulması yönünden atılmış çok önemli bir adımdır.

ATASE ve Denetleme Başkanlığı bünyesindeki Arşiv Şube Müdürlüğü, bugün dört kısımdan oluşan kuruluşuyla faaliyetini sürdürmektedir. Bu kısımlar: Belge Araştırma ve İlk İşlem Kısmı; Belge Bakım ve Onarım Kısmı; Belge Koruma ve Hizmete Sunma Kısmı; Belge Kopyalama Laboratuvar Kısmı.

⁹ Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi Tarihçesi (1916-1962), Gnkur. Basımevi, Ank.1963, s.5

¹⁰ ATASE Arşivi, Harp Tarihi Başkanlığı Tarihçesi (1916-1978), K:1, D:7, F:1-15

Arşive intikal eden ve arşivde mevcut belgelerin tasnif faaliyetlerinin yürütülmesi, katalogların hazırlanması, Belge Araştırma ve İlk İşlem Kısmı'nın sorumluluğundadır. Belgelerin kimyasal işlemlerle bakım ve onarımlarının aslına uygun olarak yapılması, Belge Bakım ve Onarım Kısmınca gerçekleştirilmektedir. Arşiv belgelerinin kayıtlarının tutulması, araştırmacılara hizmet sunulması, Belge Koruma ve Hizmete Sunma Kısmı'nın görevidir. Belge Kopyalama ve Labaratuvar Kısmı'nda da arşiv belgelerinin sayısal ortama aktarılması, sayısal ortamda kayıtlarının tutulması ve araştırmacılara bilgisayar ortamında belgelerin sunulması faaliyeti icra edilmektedir.

"Gnkur. ATASE ve Denetleme Başkanlığı Arşivi'nden nasıl yararlanılıyor, araştırmacılara nasıl hizmet veriliyor?" konusu çokça sorulmaktadır. Gnkur. ATASE ve Denetleme Başkanlığı Arşivinden yararlanacaklara ait işlemler Bakanlar Kurulunun 31 Ocak 2002 tarihli, "Devlet Arşivlerinde araştırma ve inceleme yapmak isteyen Türk veya yabancı uyruklu gerçek veya tüzel kişilerin tâbi olacakları esaslar"a ilişkin kararı çerçevesinde yürütülmektedir. Söz konusu kararda belirtilen şartlara uygun olarak bilimsel araştırma yapan yerli ve yabancı bütün araştırmacılara hizmet sunulmaktadır.

Bir uzmanlık arşivi olan Gnkur. ATASE ve Denetleme Başkanlığı Arşivi'nden yararlanmak için, öncelikli olarak yüksek lisans düzeyinde akademik eğitim ve Osmanlıca bilme şartı gereklidir. Araştırmacılardan başvuruları sırasında istenen belgeler de şunlardır: Araştırma amacını belirtir bir başvuru dilekçesi, görev yapılan kurumdan alınacak akademik referans, nüfus cüzdan sureti ve iki adet vesikalık fotoğraf.

ATASE ve Denetleme Başkanlığı Arşivi'nde en eski tarihli belgeler 1853-1856 Kırım Harbi'ne aittir. Arşivde, muharebe, harekât, istihbarat ve lojistik destek konularındaki belgelerden oluşan koleksiyonlar mevcuttur. Bu koleksiyonlar;

1. Osmanlı-Rus Harbi (Kırım Harbi) (1853-1856)
2. Osmanlı-Sırp-Karadağ Harbi (1875-1877)
3. Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878)
4. Osmanlı-Yunan Harbi (1897)
5. Osmanlı Devri İç Olayları (1896-1914)
6. Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912)
7. Balkan Harbi (1912-1913)
8. Birinci Dünya Harbi (1914-1918)
9. İstiklâl Harbi (1919-1922)
10. Cumhuriyet Devri İç Olayları (1923-1938)
11. Kore Harbi (1950-1953)
12. Kıbrıs Barış Harekâtı (1974)
13. ATATÜRK Koleksiyonu
14. Cento Özel Arşivi

15. Körfez Savaşı (1991)
16. Tarihçeler
17. Haritalar-Fotoğraflar

Koleksiyonlarda yaklaşık olarak 10 milyon civarında belge bulunmaktadır. Tasnif işlemi bitirilerek bilimsel araştırmacıların hizmetine sunulan koleksiyonlar ise şunlardır:

1. Osmanlı-Rus Harbi (Kırım Harbi) (1853-1856): Koleksiyonda toplam 18.400 belge bulunmaktadır. Katalog, 14 Nisan 1849 ile 18 Ağustos 1870 tarihleri arasını kapsar. Bu belgeler, Kırım Harbi'ne ait teşkilat, asayiş, ikmal, iaşe, tahkimat işlerine ait yazışmalar ile istihbarat ve harp raporlarından oluşmaktadır.
2. Osmanlı-Sırp-Karadağ Harbi (1875-1877): Koleksiyonda toplam 5.877 belge bulunmaktadır. Katalogda, en eski belge, 29 Temmuz 1870 tarihlidir. Bu belgeler, harekâtın olduğu sıralarda Seraskerlik'in ordularla, orduların Seraskerlik ile ve diğer komutanlıklarla olan yazışmalarını içerir. Ayrıca katalogda, doğrudan harekâtla ilgili olmayıp, dönemin diğer askerlik hizmetleri, idarî, mülkî, adli ve eğitimle ilgili belgelerde bulunmaktadır.
3. Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878): Koleksiyonda toplam 37.019 belge bulunmaktadır. Katalogu 7 cilttir. Bu koleksiyon, 17 Mayıs 1833 ile 24 Mart 1885 tarihleri arasındaki belgeleri kapsamaktadır. Osmanlı-Rus Harbi'ne ait bu belgeler, iskân, iaşe, ikmal, istihbarat gibi konulardan ve harp raporlarından oluşmaktadır.
4. Osmanlı-Yunan Harbi (1897): Koleksiyonda toplam 48.548 belge bulunmaktadır. Katalog, 26 Eylül 1885 tarihi ile 22 Şubat 1912 tarihleri arasını kapsamaktadır. Osmanlı-Yunan Harbi'ne ait bu belgeler, Osmanlı ordusuna bağlı birliklerin genel kuvveleri, sevk edilen kıtalar, malzemeler ve harp raporlarının yanı sıra seferberlik ile ilgili yazışmalar, birliklerin asayiş durumları, yabancı ülkelerin durumlarına ait gazete haberleri, Girit isyanı ve personel işleri (tayin, terfi, taltif gibi) gibi konuları içerir.
5. Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912): Koleksiyonda toplam 41.591 belge bulunmaktadır. Katalogda yer alan belgeler, 1905'ten 1 Temmuz 1922 tarihine kadar devam eden konuları içermektedir. Bu belgeler, Osmanlı ve İtalyan kuvvetlerinin genel mevcudu, İtalya'nın genel ve askerî durumu hakkında istihbarat raporları, seferberlik ile ilgili yazılar, Osmanlı kıtalarına malzeme, teçhizat, personel, iaşe ve mühimmat ikmaline dair çeşitli yazışmaları içermektedir.

6. Balkan Harbi (1912-1913): Koleksiyonda toplam 902.800 belge bulunmaktadır. Katalog, 21 Aralık 1909 tarihi ile 25 Kasım 1922 tarihleri arasını kapsar. Balkan Harbi kataloğunda bulunan belgeler, çeşitli Balkan devletlerinin ordularının teşkilatı hakkındaki raporların yanı sıra, genel mevcut çizelgeleri, ikmal, iaşe, istihbarat, seferberlik, sevkiyat ve nakliyat ile ilgili yazışmalar, sağlık hizmetleri, çeşitli idarî emirler ve harp ceridelerinden oluşmaktadır.
7. Birinci Dünya Harbi (1914-1918): Koleksiyonda toplam 3.671.470 belge bulunmaktadır, 20 Mart 1913 ile 5 Nisan 1923 tarihleri arasındaki olayları kapsamaktadır. Çeşitli konulardaki emir ve yazışmaların oluşturduğu bu katalogda, ikmal, sağlık, personel işlemleri, harp cerideleri, seferberlik, iaşe, iskân ve idari işler, kıt'a intikalleri, çeşitli kara ve deniz harekatıyla ilgili raporların yanı sıra, siyasî ve askerî olaylarla ilgili yabancı basın haberleri ve orduların konuş ve kuruluşları bulunmaktadır.
8. İstiklâl Harbi (1919-1922): Koleksiyondaki toplam belge sayısı 1.996.694'tür. Koleksiyona ait çıkarılan 21 ciltlik katalog 1913-1927 yılları arasını kapsamaktadır. İstiklâl Harbi Kataloğu'nda bulunan belgeler, İkmal, iaşe, istihbarat, sevkiyat, nakliyat, birliklerin konuş ve kuruluşları, döneme ait harp raporları, askerî ve siyasî olaylarla ilgili yerli ve yabancı basın haberleri, personel ve sağlık işlerine dair yazışmaları içermektedir. Bu koleksiyona ait diğer katalogların da çıkarılması çalışmaları sürmektedir.
9. ATATÜRK Koleksiyonu: Koleksiyonda toplam 19.682 belge bulunmaktadır. 1897-1938 yılları arasındaki belgeleri içermektedir. ATATÜRK Koleksiyonu'nda, MustafaKemal ATATÜRK'ün not defterlerinin yanı sıra, Harp Cerideleri, cephelerden gönderilen askerî ve siyasî konulardaki yazışmalar, Mustafa Kemal ATATÜRK'e gönderilen çeşitli yazılar bulunmaktadır.

Halen tasnif çalışmaları devam eden Kore Harbi ile Kıbrıs Barış Harekâtı Koleksiyonlarının da 2006 yılı sonunda araştırmacıların hizmetine sunulması planlanmıştır.

ATASE ve Denetleme Başkanlığı Arşivi, koleksiyonlardan da anlaşıldığı gibi Türk askerî tarihi için çok önemli bir kaynaktır. Geçmiş asırların olduğu gibi, günümüz askerî tarihiyle ilgili belgeler de burada toplanmaktadır.

Bilimsel araştırmacıların buradan yararlandıkları ölçüde, arşivdeki bilgiler bilim dünyasına kazandırdığında, ATASE ve Denetleme Başkanlığı Arşivi'nin işlevini yerine getirmiş olacağına kuşku yoktur.

This paper related to the Land Registry and Cadastre Archives from the Ottoman era to the present day and the Land Registry Automation Project, provides extensive information about the history and responsibilities of the institution and the amount and sorts of the documents it holds. It introduces the Automation Project by mentioning that the rich historical heritage bequeathed by the Ottoman Empire is not only important for Turkey but also contains the common history of the new states which were after the fall of the Ottoman Empire founded on the same territory. It also explains how a researcher can gain access to information.

هذا المحاضرة التي تم عرضها في إطار مشروع تنظيم أرشيف الأملاك وأرشيف الأملاك وسجل الأراضي منذ الدولة العثمانية إلى يومنا، تحتوي على معلومات مفصلة حول تاريخ المؤسسة ووظائفها وعدد الوثائق التي تتضمنها وأنواع هذه الوثائق. ويتحدث كذلك عن أن هذا التراث التاريخي الغني الذي ورثناه من الإمبراطورية العثمانية لا يكتسي أهمية بالنسبة إلى تركيا فحسب بل بالنسبة إلى الدول الجديدة التي تأسست في أراضي الإمبراطورية العثمانية بعد سقوطها نظرا لاحتوائه على تاريخ مشترك لهذه الدول ويقوم أيضا بالتعريف بهذا المشروع. وتتحدث المحاضرة كذلك عن كيفية وصول الباحثين إلى المعلومات.

OSMANLIDAN GÜNÜMÜZE TAPU KADASTRO ARŞİVİ VE TAPU ARŞİV OTOMASYON PROJESİ (TARBİS)

Üç kıta üzerinde ve oldukça geniş bir coğrafyada 600 yıl hâkimiyet kurmuş ve çeşitli milletleri bünyesinde barındırmış olan Osmanlı Devleti, resmî belgeleri muhafazaya bugünkü tabirle arşivciliğe büyük önem vermiştir.

İşte, devraldığımız bu zengin tarihî miras sadece, Türkiye'nin değil, Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra aynı topraklar üzerinde devlet kurmuş çeşitli milletlerin millî ve ortak tarihlerinin tespiti ve yazılmasında başvurulacak en önemli, vazgeçilmez kaynaktır. Bu itibarla sahip olduğumuz arşiv varlığımız, millî olduğu kadar milletlerarası bir önem ve değer de taşımaktadır.

Bu belgelerin muhafaza edildiği en önemli arşivlerden birisi de Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'dir.

I- TARİHÇE

Mülkiyet hakkının tanınarak, taşınmazların kayıt altına alınması, 5 C. 1263 tarihli “Tapu Hakkında İcra Olunacak Nizamât” ile başlamış ve bu tarih, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü'nün kuruluş tarihi olarak kabul edilmiştir. Bu işlemin yerine getirilerek, hak sahiplerine tuğralı tapu senetlerinin verilmesi için de Defterhane-i Amire Kalemi yetkili kılınmıştır.

Bu nizamname ile; mahallinde taşınmaz kayıtlarının tutulması, bu kayıtların birer örneğinin Defterhane-i Hakani İdaresi'ne gönderilerek orada muhafaza edilmesi ve Defterhanece doldurulup mahalline gönderilen tuğralı tapu senetlerinin de mal sahiplerine verilmesi usulü getirilmiştir. Daha sonra 23 Şevval 1274 (M.1858) tarihli 132 maddeden oluşan “Arazi Kanunname-i Hümayunu” çıkarılarak mülkiyet düzeni daha sağlam temellere oturtulmuştur.

R.1325 (M.1909) yılının Ağustos ayından itibaren mal sahiplerine verilen tuğralı tapu senetlerinin Defterhanece doldurularak mahalline gönderilmesi işlemine son verilmiş ve bu yetki mahalli tapu idarelerine bırakılmıştır.

Şekil 1 H.1274/M.1858 Tarihli Arazi Kanunname-i Hümayunu

Değişik isimler altında faaliyetini sürdüren teşkilatımız, Cumhuriyetin kurulmasından sonra 1924 yılında “Tapu Umum Müdürlüğü” adını almış ve 1925 yılında teşkilat bünyesine 658 Sayılı Kanun ile kadastro birimi ilave edilmiştir. 1936 yılında Maliye Bakanlığı’na, 1939 yılında Adalet Bakanlığı’na, 10 Ağustos 1951 tarihinde de Başbakanlığa bağlanan Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, 1984 yılında çıkarılan 3045 Sayılı Kanun ile bugünkü statüsüne kavuşmuş ancak, 27.11.2002 tarihli ve 24949 Sayılı Resmî Gazete’de belirtildiği üzere “ilgili işlem” ile de bu kez Bayındırlık ve İskan Bakanlığı’na bağlanmıştır.

Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı;

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuruluş ve Görevleri Hakkındaki 26.09.1984 tarihli ve 3045 Sayılı Kanunun 7. Maddesine göre Genel Müdürlük Merkez Teşkilatı ana hizmet birimleri arasında yer almaktadır.

Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı, mülga 29.05.1936 tarihli ve 2997 Sayılı Tapu ve Kadastro Umum Müdürlüğü Teşkilat ve Vazifeleri Hakkındaki Kanun’da "Tapu Sicilleri Müdürlüğü" iken 29.12.1953 tarihli ve 6206 Sayılı Kanunla "Tapu Arşiv Müdürlüğü", 19.11.1971 tarihli ve 7/3434 Sayılı Kararname ile "Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı" adını almış ve 3045 Sayılı Kanun ile de halen "Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı" adı altında görevini sürdürmektedir.

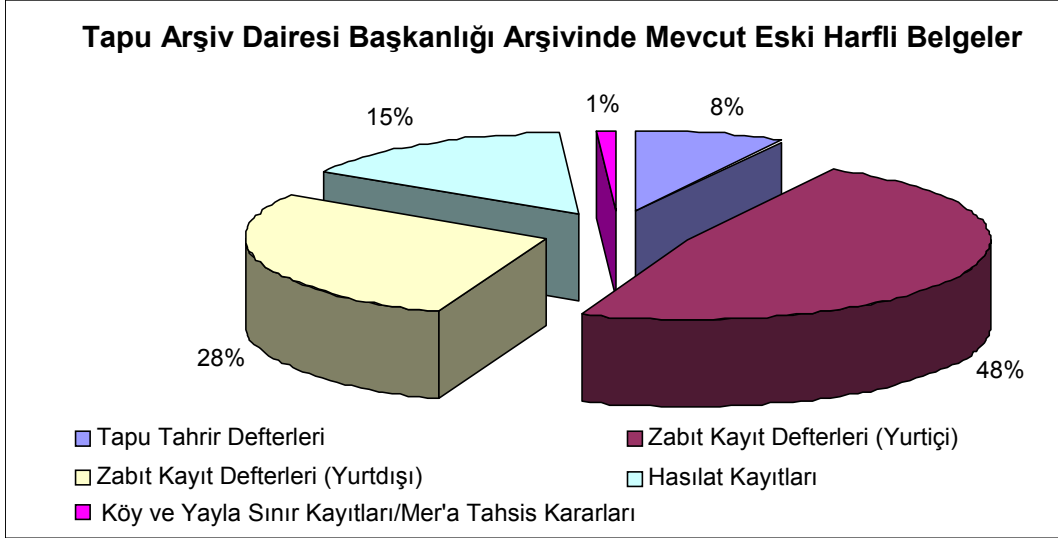
II- GÖREVLERİ

Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı görevleri, Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuruluş ve Görevleri hakkındaki 26.09.1984 tarih 3045 sayılı Kanun’un 13. maddesinde aşağıdaki şekilde belirtilmiştir.

- a-** Yurt içi ve yurt dışında tesis edilmiş tapu kayıt ve belgeleri ile ilgili Merkezî ve taşra arşivleme hizmetlerini düzenlemek, kayıt ve belgeleri değerlendirmek.
- b-** Tarihî değeri olan eski yazılı tapu kayıt ve belgelerini yurt içi ve yurt dışından gelen uzmanların çalışmalarına hazırlamak ve yardımcı olmak, sonuçlarını değerlendirmek.
- c-** Modern arşivleme usul ve metotları hakkında araştırmalar yaparak sonuçlarına göre yenilikleri tespit etmek ve uygulamalarını sağlamak.
- d-** Tapu ve Kadastro birimlerinin mahkemelerin, diğer kamu kurum ve kuruluşlarının ve ilgililerin isteği üzerine tapu kayıtlarının kopyalarını çıkarmak ve vermek.
- e-** Eski yazılı tapu kayıtları gerektiğinde yeni yazıya çevirmek, hizmetlerini planlamak ve uygulamayı sağlamak.
- f-** Genel Müdürlükçe verilecek benzeri görevleri yapmak.

III- TAPU ARŞİV DAİRESİ BAŞKANLIĞI ARŞİVİNDE MEVCUT BELGELER

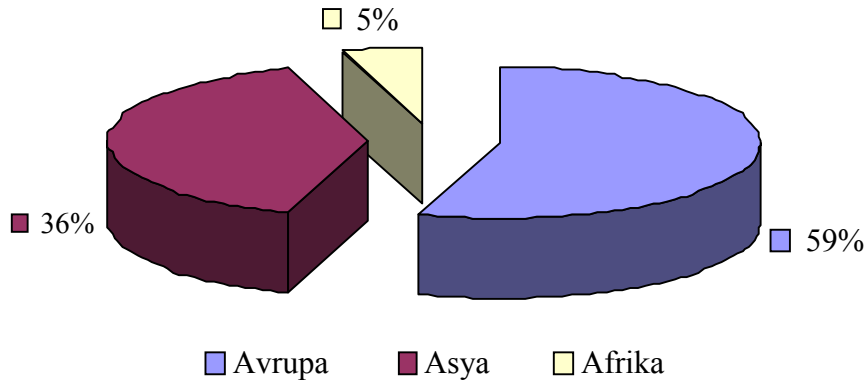
BELGE ADI	DÖNEMİ	ADEDİ
Tapu Tahrir Defterleri	15-17.yy	2.334 (cilt)
Zabıt Kayıt Defterleri	1847-1934 (Milli sınırlar dahili)	14.023 (cilt)
Zabıt Kayıt Defterleri	1847-1917 (Milli sınırlar harici)	8.227 (cilt)
2.Nüsha Tapu Senetleri	1933-2001	307.305 (cilt)
2.Nüsha Tapu Kütükleri	-	357.400 (cilt)
Hasılat Kayıtları	1872-1909	270.000 (fasikül)
Tablo Mahzen Defterleri	-	1.003 (cilt)
Köy ve Yayla Sınır Kayıtları ile Mera Tahsis Kararları	1925-1967	31.695 (belge)

OSMANLI DEVLETİ TOPRAKLARI ÜZERİNDE KURULAN VE TAPU ARŞİV DAİRESİ BAŞKANLIĞI ARŞİVİNDE KAYITLARI BULUNAN ÜLKELER		
AVRUPA	ASYA	AFRİKA
Arnavutluk	Filistin	Libya
Bosna-Hersek	Gürcistan	
Bulgaristan	Irak	
Hırvatistan	İsrail	
Kıbrıs R.K.	Lübnan	

K.Kıbrıs T.C.	Suriye	
Macaristan	Suudi Arabistan	
Makedonya	Ürdün	
Romanya		
Sırbistan-Karadağ		
Yunanistan		
TOPLAM	11	TOPLAM 8 TOPLAM 1

Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı Arşivinde Kayıtları Bulunan Ülkelerin Kıtalaraya Göre Dağılımı

A-TAPU-TAHRİR DEFTERLERİ:

Osmanlı Devleti'nde XV ila XVII. yüzyıllarda vergilendirmeye esas olmak üzere tutulmuş; idarî, malî ve askerî konulara ait bilgileri ihtiva eden ve araştırmacılara açık tarihi kıymete haiz defterlerdir.

Faydalanma Şekli: Yerli ve yabancı bilim adamlarınca 15 ila 17. yüzyıllarda Osmanlı Devleti ve toplum yapısı konularındaki bilimsel araştırmalarda kullanılmaktadır.

Şekil 2 H.991/ M.1583 Mentеше Yörügan Mufasssal Defteri

Ayrıca bu defterler; mer'a, yaylak, kışlak ve sınır ihtilafları ile köylerin kadimlik ve muhdeslik hususlarının tespitinde bugün dahi mesnet teşkil etmektedir.

Bilgiye Ulaşma: Osmanlı Devletinde tahrirlerin yapıldığı dönemdeki idarî yapı içerisinde liva esasına göre düzenlenmiş genel fihrist yardımıyla bilgiye ulaşılmaktadır.

DEFTER CİNSİ	SAYISI
Mufassal Defterleri	203
İcmal Defterleri	162
Evkaf Defterleri	51
Ruznamçe Defterleri	1364
Cebe Defterleri	88
Kal'a ve Mustahfazat Defterleri	80
Derdest Defterleri	169
Anadolu ve Rumeli Yoklama Defterleri	3
Vakf-ı Cedid Defter ve Belgeleri	214
TOPLAM	2334

B - ZABIT KAYIT DEFTERLERİ (MİLLÎ SINIRLARIMIZ DAHİLİ):

H.1263/ M.1847 yılından 1934 yılına kadar olan dönemdeki taşınmaz malların kayıtlarını ihtiva eden defterlere Zabıt-Kayıt Defteri adı verilmektedir.

1929 yılına kadar eski yazı (Arap Harfleri), bu tarihten sonra da yeni yazı ile düzenlenmiş bu defterlerdeki kayıtlara “*tapu kaydı*” denilmektedir.

Aded: 14.023 Cilt.

Faydalanma Şekli: Taşınmaz mal mülkiyetine ilişkin işlemlerin yapılmasına esas olmak üzere ilgili kişi, kurum, kuruluş ve yargı organlarınca bu defterlerden kayıt örnekleri istenilmektedir.

Yılda yaklaşık 10.000 başvuru üzerine ortalama 100.000-150.000 adet tapu kaydı örneği çıkarılmaktadır.

Bilgiye Ulaşma: İl, ilçe esasına ve kayıtların tesis tarihine göre (ay ve yıl olarak) düzenlenmiş arama defterleri (fihrist) yardımıyla tapu kayıtlarının bulunması mümkün olmaktadır. Tespiti yapılan bu kayıtlar vasıtasıyla da, ilk tesis kayıtlarına kadar ulaşılabilir.

C - ZABIT KAYIT DEFTERLERİ (MİLLİ SINIRLARIMIZ HARİCİ):

H.1263/ M.1847 ila 1917 yılları arasındaki döneme ait halen milli sınırlarımız haricinde kalan yerlerin tapu kayıtlarını içeren defterlerdir. Kayıtların tamamı eski yazı (Arap Harfleri) ile düzenlenmiştir.

Aded: 8.227 Cilt.

Faydalanma Şekli: İlgilileri tarafından yapılan başvurular üzerine taşınmaz mallara ilişkin kayıt örnekleri çıkarılmaktadır.

Bilgiye Ulaşma: İl, ilçe esasına ve kayıtların tesis tarihine göre (ay ve yıl olarak) düzenlenmiş arama defterleri (fihrist) yardımıyla tapu kayıtlarının bulunması mümkün olmaktadır. Tespiti yapılan bu kayıtlar vasıtasıyla da, ilk tesis kayıtlarına kadar ulaşılabilmektedir.

D- HASILAT KAYITLARI:

Bu kayıtlar, 1872 ila 1909 tarihli zabıt kayıtlarının dayanağı olan ve yaklaşık 270.000 adet fasikülden ibaret tapu kayıtlarıdır.

Paketler halinde arşivlenmiş hâsılat kayıtlarında yaklaşık 27.000.000 adet tapu kaydı mevcuttur. Merkez ve mahalli kayıtlar arasında bir farklılık görüldüğünde hasılat kayıtlarına müracaat edilmektedir.

E- TAPU KÜTÜKLERİ:

Tapulama/Kadastro gören yerlerde taşınmaz malların hukukî ve teknik durumunu gösteren tapu kütüklerinin 2. nüshalarıdır.

Aded: 362.163 Cilt.

İl, ilçe, mahalle ve köy adı ile tapu kütüğüne, ada ve parsel numarası ile de kayıtlara ulaşmak mümkün olmaktadır.

01/01/2002 tarihinden itibaren 2.nüsha tapu senetleri ile yine 2. nüsha tapu kütükleri Tapu ve Kadastro Bölge Müdürlüklerinde arşivlenmeye başlanmıştır.

F - TAPU SENETLERİ, İPOTEK BELGELERİ VE İPOTEK TERKİN CETVELLERİ:

İki nüsha tapu senedi sistemine geçilen 1933 yılından başlayıp 1 Ocak 2002 tarihine kadar Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığına gönderilen taşınmaz mallara ilişkin işlemler sonucu maliklerine verilmekte olan tapu senetlerinin birer örnekleridir.

İpotek ve İpotek Terkin Cetvelleri, taşınmaz mallar üzerine konan veya terkin edilen ipotek işlemlerine ilişkin belgelerdir.

Aded: 307.305 Cilt.

Bilgiye Ulaşma: İl, ilçe ve Tapu Sicil Müdürlüğü adı ile kayıtların tesis tarihine göre tutulmuş fihristler yardımı ile bu belgelere ulaşılabilmekte ve gereği halinde ilk tesis kayıtlarına kadar gidilebilmektedir.

G- TABLO-MAHZEN DEFTERLERİ:

Tapu Sicil Müdürlüklerinde tutulan kayıtların cins ve adedini gösterir defterlerdir.

Aded: 1.003 cilt.

H- KÖY SINIR KAYITLARI VE MER'A TAHSİS KARARLARI:

Mahallinde 1925 ila 1967 tarihleri arasında belirlenmiş köy sınır kayıtlarının 2. nüshalarıdır. Arşivimizde yaklaşık 31.695 adet köy sınır kaydı ve mer'a tahsis kararı mevcuttur.

IV- ARAŞTIRMACI TALEPLERİ

Genel Müdürlüğümüz arşivinden yararlanmak isteyen yerli ve yabancı uyruklu araştırmacılara; araştırmalarını tapu kayıtlarına sirayet ettirmemek ve Bakanlar Kurulu'nun 1.3.2002 tarihli ve 24682 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 31.1.2002 tarihli ve 3681 sayılı kararı eki "Devlet Arşivlerinde Araştırma ve İnceleme Yapmak İsteyen Türk veya Yabancı Uyruklu Gerçek ve Tüzel Kişilerin Tabi Olacakları Esaslar" a uyulması kaydıyla izin verilmektedir.

Araştırma izni için;

Yerli Araştırmacılardan Üniversite ve diğer kurum mensubu olanların kurumları kanalıyla veya dilekçeleriyle, diğer şahısların da yine dilekçe ile Genel Müdürlüğümüze,

Yurt içinde bulunan yabancı uyruklu araştırmacıların diplomatik temsilcilikleri aracılığıyla T. C. Dışişleri Bakanlığına,

Yurt dışından başvuran yabancı uyruklu araştırmacıların ise T.C. Temsilcilikleri aracılığıyla yine T.C. Dışişleri Bakanlığına,

müracaat etmeleri gerekmektedir.

V- TAPU ARŞİV OTOMASYONU PROJESİ (TARBİS)

Arşivlerimizde bulunan Osmanlıca ile yazılı bilgi ve belgelerin kâğıt ve benzeri altlıklar üzerinde olması nedeniyle hizmete sunulmasında hız ve kalite sorunları yaşanmaktadır. Proje ile;

Arşivimizdeki Osmanlıca belgelerin, taranarak raster görüntülerinin oluşturulması,

Mikrofilmlerinin alınması,

Belgelere ait sorgulamaya esas anahtar bilgilerin okunması ve belge ile ilişkilendirilerek fihrist sistemi oluşturulması, amaçlanmıştır.

Tapu Arşiv Otomasyonu Projesine Konu Olan Arşiv Belgeleri

Zabıt-Kayıt Defterleri (Yurtiçi ve yurtdışı)

İstanbul TKBM Arşivindeki defterler

Köy ve Yayla Sınır Kayıtları ile Mer'a Tahsis Kararları

Hâsılat Kayıtları

Tapu Tahrir Defterleri

TARBİS Projesi ile;

Tapu Tahrir Defterleri sayısal ortama aktarılacak, bu defterlerdeki bilgilere de hızlı bir şekilde ulaşım sağlanabilecektir.

Gerek Türkiye'nin gerekse Osmanlı Devleti'nin yıkılmasından sonra kurulan diğer bağımsız devletlerin birinci derecede başvuru kaynağı olan bu belgeler, mikrofilm ve dijital kopyaları alınmak suretiyle asırlarca daha yaşatılabilecektir.

Mevcut fihrist sistemine göre tespiti mümkün olmayan tapu kayıtlarının, taşınmaz ve malikleri ile ilgili indeks bilgilerinin sayısal ortama aktarılması sonucu oluşacak yeni dokümantasyon sistemi ile bilgiye ulaşım daha kolay olacaktır.

Çoğunluğu birinci derecede korunması gerekli taşınabilir kültür varlığı niteliğinde olan söz konusu belgelerin asılları yerine mikrofilm veya dijital kopyaları üzerinde yürütülecek çalışmalar, belgelerin yıpranmasını önleyecektir.

Diğer kurum ve kuruluşlara sayısal ortamda bilgi ve belge desteği sağlanacaktır.

Çeşitli konularda istatistikî bilgilere ulaşılabilir.

Zamandan büyük ölçüde tasarruf sağlanabilecektir.

Araştırma hizmetleri daha sağlıklı yürütülebilecektir.

Çalışmalar sayısal ortamdaki veriler üzerinden yürütüleceğinden, personel ortam koşullarında bulunan toz, mantar v.b. olumsuzluklardan etkilenmeyecektir.

Tebliğ, Bulgaristan Devlet Arşivleri'nde bulunan ve XV. yüzyıldan 1930'lara kadar geçen süreyi kapsayan Osmanlıca kayıtları tanıtmayı amaçlamaktadır. Yaklaşık beş yüz yıl boyunca Osmanlı hakimiyetinde kalan Bulgaristan'ın, Osmanlı idarî, askerî ve vakıf yönetiminin bir parçası olduğu tebliğde yer almaktadır. Ayrıca yüzyıllar boyu süren bu Osmanlı egemenliği sırasında üretilmiş olan 500.000'den fazla arşiv belgesi, 4000'e yakın elyazması kitap ve 2000 eski basım kopyanın Bulgar Arşivlerinde saklanmakta olduğu verilen bilgiler arasındadır. Osmanlı, Balkan ve Bulgar tarihini anlayabilmek için çok önemli olan bu kayıtlar, Osmanlıca bilen uzman azlığından dolayı yakın bir geçmişe kadar saklı bir hazine olarak kalmışlardır. Tebliğ, bahsedilen bu Osmanlıca kayıtların Bulgar ve Türk tarih bilimine açılmasının gündemde olduğunu ve Bulgar ve Türk arşivleri arasında imzalanmış olan işbirliği protokolünün bu hedefe katkıda bulunacağını düşünülüğünü ifade ederek son bulmaktadır.

تهدف المحاضرة إلى التعريف بالسجلات العثمانية التي يمتد تاريخها من القرن السابع عشر إلى عام 1930 والتي توجد في أرشيف الدولة ببلغاريا. وورد في المحاضرة أن بلغاريا التي بقيت تحت حكم الدولة العثمانية قرابة خمسة قرون كانت جزءا من السلطة الإدارية والعسكرية وإدارة الأوقاف للدولة العثمانية. ومن بين المعلومات الواردة حول الأرشيف البلغاري أنه يحتوي على ما يزيد عن 500.000 وثيقة وقرابة 4000 مخطوط و 2000 نسخة مطبوعة قديمة والتي أعدت خلال الإدارة العثمانية الممتدة على مدى قرون طويلة. وهذه السجلات التي تكتسي أهمية كبيرة لمعرفة تاريخ بلغاريا والبلقان والدولة العثمانية بقيت كنزا مخزونا إلى ماض قريب، وذلك نظرا لقلّة عدد المختصين العارفين باللغة العثمانية. وتذكر المحاضرة أيضا أن إضافة هذه السجلات العثمانية المذكورة إلى التاريخ التركي والتاريخ البلغاري موضوع مطروح حاليا. وتختتم

المحاضرة بالإشارة إلى بروتوكول
التعاون الموقع بين الأرشفة التركي
والأرشفة البلغاري الذي من شأنه
أن يساهم في تحقيق هذا الهدف .

OTTOMAN TURKISH RECORDS IN BULGARIAN STATE ARCHIVES SYSTEM

The Age of the Ottoman rule (1396-1878) was one of the longest historical periods in the history of Bulgaria. Almost five centuries Bulgarian lands were provinces of the Ottoman Empire where functioned the Ottoman military, administrative and private (*vaqf*) institutions and the Bulgarians were integrated into the *millet* system as well as in the Ottoman judicial and social system. Since the Liberation (1878) until the proclamation of the Independence (1908) the Principality of Bulgaria was tributary towards the Sublime Porte and the Bulgarian foreign politics, economy and finances permanently had to communicate with Istanbul. Since 1879 to 1885 Southern Bulgaria had a status of autonomous province named "Eastern Roumelia" which was an administrative and territorial part of the Ottoman State. The Bulgarian Exarchate (1870-1953) was established and functioned in Istanbul, the capital of the Empire, but Macedonia remained a province (*vilâyet*) in the frames of European Turkey till 1913¹. These are only part of the fundamental factors for the availability of a significant Ottoman Turkish records' heritage on Bulgarian lands.

Immediately after the Liberation of Bulgaria in Sofia was established the National Library (1879) which archives began the systematic acquisition of Ottoman documents, Korans and others manuscripts and incunabula (early printed books) in Ottoman Turkish, Arabic and Persian language from the 14th - 20th centuries. Nowadays the Oriental Department at the St St Cyril and Methodius National Library (CMNL) in Sofia possessed one of the most important collections of documents and books in Ottoman Turkish on the Balkans which is valuable for the Ottoman, Balkan and Bulgarian History². The archives collection has more than 500 000 archival items, 714

---

¹ История на България. Т. IV. Българските земи под османско владичество (началото на XV - началото на XVIII век) [History of Bulgaria. T. 4. The Bulgarian lands under the Ottoman Rule (early 15th - early 18th Century)]. С., 1983; Т. V. Българско възраждане (XVIII - средата на XIX век) [T. 5. Bulgarian National Revival (18th - middles to 19th Century)]. С., 1985; Т. VI. Българско възраждане 1856-1878 г. [T. 6. Bulgarian National Revival 1856-1878]. С., 1987; Т. VII. България 1878-1903 г. [T. 7. Bulgaria 1878-1903]. С., 1991; Т. VIII. България 1903-1918 г. Културно развитие на България 1878-1918 г. [T. 8. Bulgaria 1903-1918. Cultural development of Bulgaria 1878-1918]. С., 1999. See also T u ğ l a c ı, P. Bulgaristan ve Türk-Bulgar İlişkileri. İstanbul, 1984.

² See in details И в а н о в а, Св. Историята и съвременното състояние на колекция сиджили в Ориенталския отдел на НБКМ. – ИДА, Т. 74, 1997, с. 3-32; I v a n o v a, Sv. The Sicills of the Ottoman Kadis. Observations over the Sicill Collection at the National Library in Sofia. – In: Pax Ottomana. Studies in Memoriam Prof. Dr. Nejat Göyünç (1925-2001). Edit. by K. Çiçek. Ankara, 2001, pp. 51-76; И в а н о в а, Св. Комплектуване, формиране и разкриване на сбирките на Ориенталския отдел на НБКМ (към Пътеводител на Ориенталския отдел на НБКМ). – ИДА, Т. 79, 2002, с. 3-49; I v a n o v a, Sv. Introduction. – In: E. R a d u s h e v, Sv. I v a n o v a, R. K o v a c h e v. Inventory of Ottoman Turkish Documents about Waqf, Preserved in the Oriental Department at the St St Cyril and Methodius National Library. Part 1 – Registers. Sofia, 2003, pp. 11-55. Except the Oriental Department

registers (*defters*), 168 *kadi sicills*, and the books' collection reaches 4000 manuscripts and 2000 old printed copies. During the second half of the 20th century the series of *Turkish sources on the Bulgarian history* (10 volumes) and *Turkish sources on the history of the judicature on the Bulgarian lands* (2 volumes) were realized; thematic catalogs of *timar defterleri* (*icmal ve mufassal*), *vaqf* and *cizye defterleri* (registers) were published and also records about the history of Russia, Poland, Czech lands and Cyprus, documents about the church-national and national-revolutionary struggle of the Bulgarian people, sources about the crafts and the trade on the Bulgarian land during the 15th - 19th centuries etc. Thanks to the cooperation between the archival administrations of Bulgarian and Turkey, since 1993 the Oriental Department at the CMNL acquires microfilm copies of records from the Ottoman Archives in Istanbul (*Başbakanlık Arşivi*) at the General Directorate of the State Archives of the Republic of Turkey³.

Bulgarian State Archives' System depending on the General Department of Archives (GDA) at the Council of Ministers was organized in 1951-1952 and works more than half a century. In 1992-1993 and 1999-2000 it was regulated in its today structure: one Central State Archives (CSA) in Sofia, one Central Military Archives (CMA) in Veliko Tarnovo and 27 regional offices of State Archives in Blagoevgrad, Burgas, Dobrich, Gabrovo, Haskovo, Kardjali, Kiustendil, Lovech, Montana, Pazardjik, Pernik, Pleven, Plovdiv, Razgrad, Ruse, Silistra, Sliven, Smolian, Sofia, Stara Zagora, Targoviste, Shumen, Varna, Veliko Tarnovo, Vidin, Vratsa and Yambol⁴. The Central State Archives acquires the documents of the public institutions, non governmental organizations, famous families and personalities of national importance for Bulgarian history since 1878 till now (the supreme bodies of government and authority, the political parties, the economic, social and culture figures and business

---

many various records in Ottoman Turkish accessed into Bulgarian Historical Archives (BIA) of the CMNL, where preserved the archival fonds of Bulgarian educational, business and revolutionary figures; to church communities, monasteries, trade and cultural organizations from the period of Bulgarian National Revival (18th - 19th Centuries). See also Обзор на архивните фондове, колекции и единични постъпления, съхранявани в Българския исторически архив при НБКМ. Кн. I-VIII [Guide to the archive groups, collections and single documents preserved in the Bulgarian Historical Archive. Books I-VIII]. С., 1963-1995. Not a few documents in Ottoman Turkish are kept in the archival collections of the National Historical Museum in Sofia, Ivan Vazov National Library in Plovdiv and in the regional historical Museums in Bulgaria. See Б о н е в а, В. Архивният документ в Историческия музей (Правен статут и фактическо състояние) [The archival document in the Historical Museum (Legal status and situation de facto)]. – АПР, 2004, кн. 3-4, с. 43-48.

³ See Р а д у ш е в, Е. Предговор [Introduction]. – В: Р а д у ш е в, Е., Р. К о в а ч е в. Опис на регистри от Истанбулския османски архив към Генералната дирекция на държавните архиви на Република Турция [Inventory of registers from the Ottoman Archives in Istanbul at the General Directorate of the State Archives of the Republic of Turkey]. С., 1996, с. XI-XLIV. See also АПР, 1993, кн. 1-2, 112-113.

⁴ Concerning the development and the structures of the State Archives see the book Държавните архиви. По повод издаването на Указ 515 (10 октомври 1951 г.) [The State Archives. On the occasion of the 50th Anniversary from the Decree № 515 Promulgation (10 October 1951)]. С., 2001.

executives) and the regional State Archives acquire documents of the regional public administration, regional business organizations and local public and cultural figures from the 19th – 20th centuries.

Besides the collection of the Oriental Department at the CMNL, many various documents written in Ottoman Turkish are found among the archival records of several institutions and personal fonds in the CSA and in the great part of the regional State Archives. They dated from the age of the Ottoman rule, but also from the Third Bulgarian Kingdom (1878-1946). Broadly speaking, their total amount preponderates 150 000; 45 000 of them are in the regional State Archives. Their specific diversity is also enormous: from private documents for land (*tapu*) to sultan *firman*s and reports (*takrirs*) to the Sublime Porte. I will mark only part of the most frequent Ottoman Turkish documents from Bulgarian Exarchate archival fonds in CSA (F. 246 K): *firman* (sultan's and vezir's), *berat*, *takrir* (report), *mektub* (letter), *buyuruldu* (order), *talimat* (instructions), *defter* (register), *ariza*, *arzuhal*, *maruz* (statement), *ilmühaber* (receipt, certificate), *ilâm* (court decision), *ruhsatname* (permission), *mazba* (petition), *mahzar*, *istida*, *istirham* (demand), *beyanname* (declaration), *sikayetname* (claim), *muhtıra* (pro memoria), *pusula* (note, chit), *telegrafname* (telegram), *tebrikname* (letter of congratulations), *hulâsa-i takrir* (book of letters' except), *murur tezkiresi* (passes), *diploma* (from ottoman institutions of higher educations), *müsteyar senedi* (certificate for temporary possession of estates), *senedi hakani*, *tapu senedi* (certificate of propriety), *vaqfname* (act of establishment of charity foundation) etc.

The major problem of this kind of records is that their language and script remain *terra incognita* for Bulgarian history and the Ottoman studies. Traditionally there is a lack of philologists and scholars on Ottoman history in Bulgarian State archives. Therefore, the documents are well preserved for the generations, the access to them is free in principle, but they remain in their preponderant part unprocessed or formally inventoried (given number of records in Ottoman Turkish), that impedes their adequate use and the scholar usefulness of their concrete historical content. A little part of them is processed according to their secondary features: brief summaries or inscriptions over them in Bulgarian; enclosed Bulgarian language records; certified (legalized) translations or another context. A very insignificant part of them is revealed under the rules of Bulgarian archival description of records⁵, giving the type, the addressee and the sender, the script – *rika*, *divani*, *talik* etc., the place of compiling, the date according to the Hegira and to the Julian/ Gregorian Calendars, annotation of the content, degree of authenticity (original, rough copy, concept, duplicate or copy). As a whole, until now the mass of these documents is totally unusable in the context of Bulgarian national and regional political, economic, religious and cultural history, but also in broader historical context –

---

⁵ Методически кодекс. Ч. 1 [Methodic Code. Part 1]. С., 1982, с. 213 сл.

this of the “*Ottoman Heritage on the Balkans*”⁶, the Bulgarian-Turkish political, economic and cultural relations, the problems concerning the ethnic minorities, the history of economics, the provincial administration and the society in the European provinces of the Ottoman Empire etc.

I will try to present by the following lines a most general information about the kinds, the characteristics, the historical value and the quantity of records in Ottoman Turkish from the 15th through the 1930's, kept in Bulgarian State Archives' system, according to the available data, GDA dispose with since May 2005, when a first attempt was undertaken to investigate and to elaborate an approximate statistic and characteristic of these records.

*
* *

The largest mass of Ottoman Turkish records with vast diversity of subjects, place of creation and chronologic frames, is kept in the Central State Archives (CSA). There are among them private records of Muslims and Christians, Bulgarians, Turks, Jews, Armenians, of particular families as the family of Crimean Khans *Geray*, records of the provincial Ottoman administrative, military and judicial authority in Roumelia and of the central Ottoman institutions in the capital (Istanbul).

Personal and family records in Ottoman Turkish are kept in many personal and family fonds of Bulgarian politicians and public, business and cultural figures. For example: correspondence in Ottoman Turkish: from the end of the 19th century features in the personal Fonds of Ivan Andonov (F. 1599 K); title-deeds and ancestors' *tapu* from the 19th century are kept in the personal Fonds of Onik Albanian (F. 1636 K), Prof. Alexander Balabanov (F. 100 K), Mikhail Grekov (F. 250 K), Dr. Vasil Radoslavov (F. 313 K) etc.; estate and trade records in Ottoman Turkish from the 19th - 20th centuries, are kept in the family Fonds of the Geshovs – merchants from Plovdiv (F. 568 K) and the Tăpçileshtovs – merchants in Istanbul (F. 2066 K), as well as in the personal Fonds of Dr Konstantin Stoilov (F. 600 K), General Nikola Zhekov (F. 237 K), Ivan Topuzov (F. 1820 K), Hristo Stoyanov (F. 111 K) etc.; *berats* and charters about the awarding of Bulgarian Prime Minister Ivan Evst. Geshov and the Commander-in-chief of Bulgarian Army General Nikola Zhekov with the Ottoman order “*Mecidiye*”. In the family Fonds of the *Gumushgerdants*' trade family from Plovdiv (F. 161 K) are kept fifteen trade books (*defters*) and more than 2500 letters, receipts, acquittances and contracts from the 19th century written in Ottoman Turkish and referring to their huge business activity in Plovdiv, Istanbul, Izmir, to the buying up of state taxes (*üşur* and *beglik*), to the delivery of uniforms for the regular Ottoman troops (*nizam*), to the political, social and business life in Istanbul and Plovdiv.

---

⁶ See the historical concept of Т о д о р о в а, М. Балкани – Балканизъм. Второ преработено и допълнено издание. [Balkans – Balkanism. Second and supplemented edit.] С., 2004.

In the personal Fonds of Bulgarian Patriarch Cyril (F. 1318 K) and Dimitar Mishev (F. 1546 K) are kept petitions (*mazbas*), submitted by Bulgarian communities to the Sublime Porte concerning the Church Question (until 1870), sultan's and governmental *firmands* and *berats* for the construction of Orthodox temples in Bulgarian towns and villages during the 19th century etc.

Two archival fonds of the CSA were acquired entirely in Ottoman Turkish. The first one is the Collection of the *Geray* Sultans from Crimea (F. 199 K) where various documents from the 18th and 19th centuries feature about the family history, the ownership and the economic activity of the Geray Sultans Dynasty, which immigrated from the Crimea into Eastern Thrace. The other one is the Collection of Turkish *tapu* and other ancient Turkish records from the 17th - 19th centuries (F. 822 K). The documents (some of them in Ottoman Turkish) about the public and cultural activity and the estate of the Muslim community in Vidin are set apart in separate archival fonds (F. 1604 K).

The quantity of Ottoman Turkish records is important into the fonds of the Regional Assembly of Eastern Roumelia (F. 20 K), the Justice Directorate of Eastern Roumelia (F. 565 K) and the Finances Directorate of Eastern Roumelia (F. 158 K). Among them are the regular correspondence and the exchanged telegrams with the Great Vizirship, the Ottoman Ministry of Justice, the *Maliye* (the Ministry of Finances) in Istanbul, with Turkish Commissaries in Plovdiv etc. on the administration of the autonomous region, on the adoption of laws and budgets; about taxes' paying and political events in the region; requests and demands from Muslim villages, town communities and individuals to the General Governor (*vali*) of the region concerning the situation of the Muslim communities, the emigration of Turks etc.

A large volume of records in Ottoman Turkish are kept in the fonds of the supreme bodies of authority and governance in the Principality of Bulgaria (Kingdom of Bulgaria since 1908). In the archival fonds of the "Monarchic Institute (the Archive of the Palace) (F. 3 K) there are Ottoman Turkish records referring to the accreditation of Turkish Ministers Plenipotentiary in Sofia, the visit of the Bulgarian Tsar Ferdinand I in Istanbul (1911), the political life in Turkey after the *Cumhuriyet* (1908) etc. In the National Assembly archival fonds (F. 173 K) are kept many petitions of individuals (Turks and Muslims) concerning cancellation of tax arrears, estate disputes, emigration etc. (till 1924). In the Council of Ministers' archival fonds (F. 284 K) there are bilingual political, economic and other contracts and conventions, concluded between Bulgaria and the Ottoman Empire. In the Ministry of Finances archival fonds (F. 159 K) records are kept in Ottoman Turkish about the *vaqf* domains in Bulgaria, letters and reports on the emigration of Turks from Bulgaria, on sale-trade and alienation of estate etc. (1880-1906). In the Ministry of Agriculture and Public Domains archival fonds many private *tapus* are preserved about the estate of Turks and Bulgarians before the Liberation and after 1878. In the Ministry of Interior and Public Health archival fonds – Police

Department (F. 370 K) there are records in Ottoman Turkish referring to the emigration of Turks from Bulgaria and of Bulgarians from Turkey, to the activity of the Turkish and Muslim public and educative organizations and societies in Bulgaria between 1878 and 1944. In the Ministry of Education archival fonds (F. 177 K) Ottoman Turkish records are kept referring to the legalizing of diploma (1896-1912), to the activity of the Turkish and Muslim schools, library clubs and periodicals in Bulgaria (till 1937).

In the Ministry of Foreign Affairs and Cults archival fonds (F. 176 K) and its diplomatic missions abroad – Bulgarian Legation in Istanbul (F. 321 K, F. 363 K, F. 1796 K), Bulgarian Trade Agency in Dedeağaç, (F. 333 K), Bulgarian General Consulate in Thessalonica (F. 334 K), Bulgarian General Consulate in Edirne (F. 336 K), Bulgarian Consulate in Bitolia (F. 331 K), Bulgarian Consulate in Skopje (F. 335 K), Bulgarian Consulate in Seres (F. 332 K) and Bulgarian Consulate in Beirut (F. 330 K) records in Ottoman Turkish are kept: correspondence and telegrams to the Sublime Porte, the Ottoman ministries, central and local administrative, taxation and other authorities and individuals concerning the *vaqf* domains, bilateral political, trade, customs contracts, conventions and agreements between Bulgaria and the Ottoman Empire about frontier incidents, repatriation and emigration, about the situation of the Bulgarians, the status and the activity of Bulgarian Exarchate, Bulgarian schools and churches within the Ottoman Empire (Thrace and Macedonia) after the Berlin Congress (1878), on the Macedonian Question, about the Ilinden Uprising (1903), the proclamation of the Independence (1908), on the development of Bulgarian-Turkish diplomatic and political relations during the last quarter of the 19th and the first quarter of 20th century, during the Balkan War (1912-1913) and the World War I (1915-1918)⁷.

In the archival fonds of the Ministry of Foreign Affairs and Cults – Confessions' Directorate (F. 166 K) are preserved documents in Ottoman Turkish on *vaqf* domains, the status and the activity of the Muslim religious communities, education institutions and periodicals in Bulgaria since the Liberation till 1946.

In the Bulgarian Exarchate archival fonds (F. 246 K) and its dependent Edirne Bishopric (F. 1139 K), Lozengrad Bishopric (F. 1466 K), and Drama Bishopric (F. 241 K), as well as in the personal fonds of Exarch Joseph I (F. 989 K) and of the exarchate secretary Toma Nikolov (F. 1461 K) are preserved many records in Ottoman Turkish dating from 1870 through 1925. Their kind and content are extremely various and their quantity is more than 10 000 items. Reports (*takrirs*) and correspondence feature there between Bulgarian Exarchate, the Sublime Porte, the Directorate on the *vaqf* in Istanbul,

⁷ See the mutually realized bilingual edition of the General Department of Archives at the Council of Ministers of the Republic of Bulgaria and the General Directorate of the State Archives of the Republic of Turkey: *Belgelerle Mustafa Kemal Atatürk ve Türk-Bulgar İlişkileri (1913-1938)*. Мустафа Кемал Ататюрк и турско-българските отношения в документи (1913-1938) [Mustafa Kemal Atatürk and Turkish-Bulgarian Relations in Documents (1913-1938)]. Ankara, 2002.

the Ottoman Ministry of Foreign Affairs, the Ministry of Finances, the *vilâyet* administrations in Edirne and Kırklareli (Lozengrad) etc; about the status and the activity of the Exarchate, on the issuing of *berats* and the validation of Bulgarian Bishops in the *vilâyets* of European Turkey, the activity of the exarchate churches and schools in Eastern Thrace and Macedonia, account documents, bills of exchange, protocols for sale, contracts for rent, sale, insurance and taxes of exarchate mobile and immobile estates in Turkey etc. A lot of petitions are kept (*arzuahals* and *mazbas*) sent from Bulgarian villages and church-people's communities in Thrace and Macedonia to the Exarchate and the Great Vizirship concerning the inauguration and the maintenance of schools, library clubs and churches; against the administrative, taxation and political terror; for the observation of the *firman* on the establishment of the Exarchate and the active diocese since 1870; about its passing out of the jurisdiction of the Ecumenical Patriarchate to the diocese of the Bulgarian Exarchate etc.

Records in Ottoman Turkish from the 19th to the first quarter of 20th centuries are kept within the fonds of St Steven Bulgarian church in Fener (F. 1459 K) and Bulgarian church community in Fener (F. 1489 K) referring largely to their status and organizational life.

*
* *

The State Archives of Blagoevgrad keep more than 1000 records in Ottoman Turkish from the period 19th – early 20th centuries. These are mostly private records (*tapu*) on landed property, *tezkiye*, tax documents. Sultan *firman*s for the construction of Christian churches (1836, 1841, 1857 and 1870). Records of the Muslim religious community of Nevrokop (today Gotzé Delchev) are also kept.

The State Archives of Burgas keep records mostly from the 19th century. They refer to the private landed property of Bulgarians and Turks from the region – *tapu* and title-deeds for lands, fields, and houses, issued by the Ottoman provincial administration.

The State Archives of Dobrich keep more than 6000 Ottoman Turkish documents. Archival fonds are formed of the *Kadı* Office of Hacıoglu Pazardjik (F. 293 K) where feature *kadı* registers (*sicills*) and other records from 1656 to 1911 of the Private Turkish School of Dobrich (F. 197 K); the *Mufti* Office of Dobrich (F. 198 K). Part of the Ottoman Turkish records from 18th and early 19th centuries as sultan *firman*s, decrees of the Sublime Porte, of the local Ottoman administration in Dobrudja for the imposing of extraordinary taxes and military supplies during the Russian-Turkish Wars 1769-1774 and 1788-1791. Part of the court decisions (*hüccets*) and the kadi registers (*sicills*) are

translated and published by Strashimir Dimitrov in the edition corps “Ottoman sources on the history of Dobrudja and North-Eastern Bulgaria”⁸.

The State Archives of Gabrovo keep more than 1000 documents in Ottoman Turkish for the period 1763-1971. More of them form the Collection Turkish records in the district of Gabrovo (F. 570 K). The *tapu* records for various estates, craftsmen licenses, court decisions (*hüccets*) of Şeriat *Kadı* Court of Gabrovo on private cases.

The State Archives of Haskovo keep more than 400 records in Ottoman-Turkish, mostly from the 19th century: a *firman* from 1857 for church construction, *tapus* for landed estates and stores of individuals. The documentation of the *Mufti* Office in Haskovo (F. 42 K) and the Muslim Confession Community of Haskovo (F. 182 K) for the period 1878-1945 is kept too.

The State Archives of Kardjali keep 213 early printed books in Arabic, Persian and Ottoman Turkish language that form Collection № 1. Documents in Ottoman Turkish on the Muslim community in the region, the Muslim Spiritual Schools, the religious life and the education of the aborigine Turkish population from 19th and first half of 20th century are kept in the archival fonds of Kardjali *Mufti* Office (F. 20 K) and Kardjali Muslim community (F. 2 K).

The State Archives of Kiustendil keep more than 4000 Ottoman Turkish records from 19th - 20th centuries. The *tapus* from 19th century for agricultural estate and stores preponderate, and also the *kadı* registers (*sicills*), protocols (*hüccets*) and court decisions, sultans *firman*s for the construction or renovation of Christian churches (1833, 1846 and 1874). An important quantity of Ottoman Turkish records (more than 300 items) refer to the execution of private and judicial problems of the Turks concerning their estate and emigration and form the fonds of the District Court of Kiustendil (F. 1 K).

The State Archives of Montana keep about 500 records in Ottoman Turkish from 19th century: *kadı sicills* and *hüccets* of the Şeriat *Kadı* Court of Vidin about private-judicial cases of Muslims and Christians, *tapus* for estate of Bulgarians and Turks (1860-1876) etc.

The State Archives of Pazardjik keep some 370 items of Ottoman Turkish records from 19th century, thoroughly *tapus* for estate and tax documentation.

The State Archives of Pernik keep more than 900 Ottoman Turkish documents from 19th century – *tapus* for estates, acquittances for paid mass taxes (*cizye*), *hüccets* from the Şeriat *Kadı* Court of Pernik. Many records for estates of Turks and

⁸ Османски извори за историята на Добруджа и Североизточна България. Съставил, превел и редактирал Стр. Димитров [Ottoman sources on the History of Dobrudja and North-Eastern Bulgaria. Translated and edited by Str. Dimitrov]. С., 1981.

Bulgarians are kept in the fonds of the District Court of Trun (F. 143 K), the Petty sessions of Trun (F. 146 K) and the petty sessions of Breznik (F. 147 K).

The State Archives of Plovdiv keep some 360 Ottoman Turkish documents from 1720 to 1921: kadi protocols (*hüccets*), *tapu* for landed estates, *sinurnames* for the *vaqf* estates, acquittances for taxes etc. All the records are annotated and published in a catalogue⁹.

The State Archives of Ruse keep some 500 Ottoman Turkish documents mostly from 19th and early 20th century: correspondence between Bulgarian church communities in Tulcha, Ruse and Silistra, the Bishopric of Dorostolo-Cherven etc. with the local Ottoman administrative, court and taxation authorities. The documentation of the *vaqf* trusteeship in Ruse dated from the second half of 19th century.

The State Archives of Shumen keep about 6000 Ottoman Turkish documents from 19th and 20th centuries: sultan firmans for the construction and renovation of churches (1843-1868), *tapus* for estates of individuals (Turks and Bulgarians), court decisions (*hüccets*) issued by the Şeriat *Kadı* Court in Shumen. In some fonds are kept records about the activity of the Muslim community in Shumen (F. 3 K), the District *Mufti* Office in Shumen (F. 62 K), and the Secondary Mohamed School *Medreset-ul Nuvvab* in Shumen (F. 38 K) from 1878 to the 1970.

The State Archives of Silistra keep more than 3000 Ottoman Turkish records from the 19th - first half of 20th century. Landed records (*tapu*) preponderate but there are also many records (correspondence, diaries, registers, cash-books, programs etc.) on the activity of the Private Turkish School and Muslim Confession community in Tutrakan, the Turkish School Trusteeship and the Turkish Spiritual School in Silistra.

The State Archives of Sliven keep more than 600 documents in Ottoman Turkish from the second half of the 19th and the first half of the 20th centuries. Mostly records concerning the town of Malko Tarnovo and its region – correspondence with the local *kaymakam*, statements (*arzuahals*) from Bulgarians to the *vali* of Edirne, *tapus* for estates of Turks and Bulgarians from the period of Eastern Roumelia (1881-1885).

The State Archives of Smolian keep more than 4000 records in Ottoman-Turkish, dated from 1615 to 1944. More of them form the Collection of Ottoman Turkish records (F. 415 K). The records refer mostly to the history of Smolian region during 18th and 19th centuries: the administration of the district and the taxation policy of the Ottoman State. Personal records are kept: *tapus* and title-deeds (*senets*) for agricultural estates and stores, protocols (*hüccets*) of Smolian Şeriat *Kadı* Court on private-judicial cases (heritages,

---

⁹ Осmano-турски документи в Държавен архив – Пловдив (1720-1921). Каталог на документи. Съставител: Ал. Маринов [Ottoman-Turkish Documents kept in the State Archives – Plovdiv (1720-1921). Catalogue of records. Edit. Al. Marinov]. Пловдив, 1995.

wills, matrimonial and divorce files) of Muslims and Christians, records on the local crafts, the money-lending, the construction of mosques and churches, the commerce, the mailing deed etc. Part of these records are annotated and published in a catalogue¹⁰. Many Ottoman Turkish records about the organizational, educational and spiritual life of the Muslim community in the Rhodopes from the end of the 19th and the first half of 20th century form the archival fonds of the District *Mufti* Office in Smolian (F. 42 K), the *Mufti* Office in Devin (F. 172 K), the Muslim confession community in Smolian (F. 358 K), and the Communal *Mufti* Office in Zlatograd (F. 367 K).

The State Archives of Sofia keep about 1000 records in Ottoman-Turkish: the earliest dating from 1645 but the majority of them date since 1878 and mostly refer to private landed property (*tapu*), some judicial records etc.

The State Archives of Varna preserve more than 150 Ottoman Turkish documents from 19th century – estate records (*tapu*), sale-trade of town, trade and agricultural domains, sultan's *firman* for the renovation of a church (1865).

The State Archives of Veliko Tarnovo keep about 600 Ottoman Turkish records, mostly from the 19th and early 20th centuries. Between them are the sultan *firman*s for the construction of churches from 1835-1864, Şeriat *Kadı* Court decisions (*hüccets*) upon private-law cases of Muslims and Christians for estate and heritage, monastery landed property in Tarnovo's region, tax documents, requests and claims (*mahzars*) of Bulgarians and Turks to the *kaymakam* of Tarnovo etc.

The State Archives of Vidin keep more than 6000 Ottoman Turkish documents from the 19th and the first half of 20th century. The most of them refer to landed property and other estates (*tapus*), tax documents, trade books, account books of individuals (Bulgarian and Turks). Departmental documentation and correspondence of the District Office of Vidin's *mufti*, Vidin Muslim School and of *Şevkat* Library Club in Vidin from the last quarter of the 19th and the first quarter of the 20th century are kept.

The State Archives of Vratsa keep more than 130 *tapus* of separate individuals (Bulgarians, Turks, and Jews) concerning landed property in the region of Vratsa from the 19th century.

According to the primary researches into the State Archives of Lovech (only 10 documents), Pleven, Razgrad, Stara Zagora and Targovishtë no Ottoman Turkish records were inventoried.

*
* *

---

¹⁰ Османотурски документи в Дирекция "Окръжен държавен архив" – Смолян. Ч. 1 (1694-1918). Превод и съставителство Цв. Стайкова [Ottoman-Turkish Documents in the State Archives of Smolian. Translated and compiled by Zv. Stajkova]. С., 1980.

In conclusion: the Ottoman Turkish records which accessed in Bulgarian State Archives' system during the second half of 20th century can be defined as a "*hidden mass*". Now the problem of their preservation and transmutation into public knowledge is in the agenda, as well as their openness towards Bulgarian and Turkish history science. A joint long-term project of collaboration between Bulgarian and Turkish archivists must be considered as implementation of the bilateral protocol of cooperation signed on 29th March 2005¹¹ that could face the following tasks:

1. Determination of the exact number, kind and chronological frame of the documents in Ottoman Turkish in Bulgarian State Archives System;
2. Restoration of physically damaged documents;
3. Special scientific processing (reading, annotation) and cataloguing in electronic format as "Ottoman Turkish documents" data base;
4. Compiling of thematic and chronologic catalogues or inventories (printed and electronic) of separate groups or mass of documents;
5. Elaboration of bilingual archival editions on precious historical records represented by facsimiles, composed text to Turkish and translation into Bulgarian.

In essence the latter closes the circle of the basic functions of modern archives the preservation, the processing and the popularizing of the historical heritage.

---

¹¹ Protocol of cooperation between the General Department of Archives at the Council of Ministers of the Republic of Bulgaria and the General Directorate of the State Archives of the Republic of Turkey dated 29th March 2005. – АИП, 2005, кн. 1-2, С. 5-8

This paper which describes the historical process that Macedonia, having a strategically important position and a 541 years past under Ottoman rule, has gone through until now, emphasizes the importance of the Ottoman Archives for writing history of the region. After asserting the number of registerbooks and amount of collections in the Macedonian Archives, it is stated that, in 1990 a cooperation protocol was signed between Macedonian Archives and the Ottoman Archives which holds the most accurate information pertinent to how the bureaucratic mechanism worked and how the financial, military and administrative structure of the Ottoman.

تم التأكيد في هذه المحاضرة التي تناولت المسار التاريخي لمقدونيا التي كانت ضمن حدود الدولة العثمانية على مدى 541 سنة والتي اكتست أهمية استراتيجية، على أهمية الأرشيف العثماني في تأريخ المنطقة. وبعد ذكر عدد المجالات والدفاتر الموجودة في أرشيف مقدونيا، تم الحديث عن التوقيع في 1990 على بروتوكول التعاون بين أرشيف مقدونيا والأرشيف العثماني الذي يحتوي على أصح المعلومات حول البنية الإدارية والعسكرية والمالية والآلية البيروقراطية للدولة العثمانية.

MAKEDONYA CUMHURİYETİ ARŞİVİ BÜNYESİNDE MUHAFAZA EDİLEN OSMANLI DEVLETİ DÖNEMİNDEN KALMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Öncelikle bizleri bu değerli uluslararası sempozyuma davet ettiğinizden dolayı teşekkür ederiz. Umarız bu organize ettiğiniz sempozyumda bizim de yer almamız faydalı olur. Konuya girer girmez önce Makedonya tarihi için kısa bir şekilde birkaç cümle içinde umumi bir resim ortaya çıkarmak yararlı olur. Makedonya Büyük İskender'in imparatorluğunun dağılması neticesi ortaya çıkan irili ufaklı devletler döneminden sonra Roma hakimiyetine girmiş; Roma'nın parçalanmasını takiben Bizans İmparatorluğu'nun idaresi altında kalmış ve XIV. yüzyılın ortasından itibaren de Türkler tarafından fethedilmeye başlanmıştır.

Bilindiği gibi Makedonya 1371-1912 yılları arasında tam 541 yıl Osmanlı Devleti'nin sınırları dahilinde bulunmuştur. Osmanlı döneminde 67.741 km²'lik bir alanı kapsayan Makedonya bölgesi, Balkan savaşlarının neticesinde imzalanmış Bükreş Muahedesi ile Bulgaristan Sırbistan ve Yunanistan arasında paylaşılmıştır. Bu paylaşmayla Makedonya'nın %14'i Bulgaristan, %33'ü Sırbistan ve %53'ü Yunanistan'a verilmiştir. Yunanlılara göre Makedonya bir Helen bölgesinin adıdır. Bulgar müellifi Anastas Tolev ise; Makedonya, Ilirler'den kalan bir kelimedir diyor. Ancak, Fransızca, Macedoine, kelimesinin dilimizdeki anlamları: karışık, türlü, muhtelif parçalardan oluşmuş yamalı bohça; sebze veya meyve salatasıdır.

Çok hareketli ve stratejik öneme sahip bir mevkide yer almasından dolayı, tarih boyunca sayısız göçlere ve savaşlara sahne olması; ayrıca çeşitli etnik unsurların bu bölge üzerinde hak iddia etmesi, ortaya değişik Makedonya tanımlarının çıkmasına sebep olmuştur.

Osmanlı Devleti'nin yönetimi altında kaldığı dönemde de Makedonya tabirinin hiç kullanılmayarak, bölgenin Rumeli topraklarının bir parçası olarak değerlendirilmiş olması, Makedonya'nın siyasî sınırlarının tarifini zorlaştırmaktadır.

Osmanlı döneminde Selanik, Üsküp ve Manastır vilayetini kapsayan Makedonya bölgesinin tarih boyunca etnik yapısı ve coğrafi hudutları çok tartışılmıştır. Ancak onlar hiç bir zaman belli olmamıştır. Makedonya adı bir siyasî terim olarak 1875-1878 yılları arasında süren Büyük Doğu Bunalımı'ndan sonra, Makedonya sorunu olarak ortaya çıkmış ve Osmanlı Devleti'ni en çok yoran sorunlardan biri olmuştur.

Makedonya'ya tarih boyunca çeşitli kavimler yerleşmiştir. Bunlar arasında Thraklar, Ilirler, Brigidler, Edonlar, Payonlar, Pelagonyalılar, Dorlar, Vandallar, Vikingler, Gotlar, Romalılar, Slavlar ve IV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Karadeniz'in kuze-

yinden Balkan Yarımadası'nın en güney noktasına kadar inen Hun, Avar, Bulgar, Oğuz, Kuman ve Peçenek Türkleri de bulunuyordu.

Makedonya, tarih boyunca bazı Avrupa ve komşu Balkan devletleri Bulgaristan, Sırbistan ve Yunanistan'ın istilasına uğramıştır. Osmanlı devleti bütün azınlıklara, onlar arasında Makedonlara da bütün temel hak ve hürriyetleri temin etmişti. Hatta azınlıklara imtiyazlar bile tanımıştı.

Makedonya'nın tarih boyunca çok karışık etnik ve kültür yapısı vardı. Değişik kavimlerin ve kültürlerin çatıştığı bu bölgede yüksek Türk kültürü en derin izler bırakmıştır. Makedonya uzun bir zaman geniş ve güçlü Osmanlı İmparatorluğu'nun merkezi Balkan bölgelerinden biri olup, onun kaderini paylaşmıştır. Çok uzun bir süre Osmanlı iktidarı, Makedonya halkının yaşamının tüm kesimlerini etkilemiştir.

Makedonya'da Osmanlı-Türk kültürünün, mirasının canlı delilleri halen yaşamaktadır, halen görülmektedir. Hele kültür kalıtımından söz edildikçe.

İnsanların günlük hayatlarına sinmiş bir şekilde yaşamaya devam eden çeşitli kültürel unsurlardan başka, camiler, köprüler, ticarî veya dinî maksatlı her türlü mimarî eserler gibi, sağlam ve köklü Osmanlı kültür ve medeniyetinin ortaya çıkardığı müesseselerin izlerine, zaman içinde yaşanmış olan bütün tahribatlara rağmen günümüz Makedonya'sında her an rastlanmaktadır.

Tabii ki bu tür izleri, özellikle yazılı belge olarak, kayıtlı, ülkenin arşivlerinde rastlayabiliriz. Çünkü bilindiği gibi arşivler bir ülkenin tapu senedi, bir milletin hüviyet varakası bir nevi hatıratı, onun bütün kültür ve tarih hazinesidir. Bugün Makedonya Devlet Arşivi bünyesinde muhafaza edilen Osmanlı Devleti döneminden kalmış arşiv malzemesi de, Makedonya'daki Osmanlı mirasının önemli bir unsurudur.

Makedonya'yı terk eden Osmanlı Devleti'nin işleyişine bürokratik mekanizmalarının ne şekilde çalıştığına, malî, askerî, idarî yapısının özelliklerine, mahallî idarî birimlere, bölgenin sosyal, ekonomik, askerî ve siyasî durumuna dair bilgilerin en doğru şekilde yer aldığı arşiv malzemesi, Osmanlı Devleti, Makedonya ve burada yaşayan bütün etnik unsurların tarihi açıdan en zengin kaynak durumundadır.

Makedonya topraklarında doğan yazılı Osmanlı belgeleri, bu Makedon geçmişinin en zengin ve en inandırıcı kanıtlarıdır.

Hepimizce malum ki, bu belgelerin toplanıp kurulması, bir de uzmanlarca çeşitli işlemlerden geçirilmeleri hususî arşiv kuruluşlarında yapılır. Üskep'te bulunan Makedonya Arşivi bu kuruluşların en önemlisidir.

1951 yılında kurulmuş olan Makedonya Arşivi, çağdaş depolarında saygıya değer sayıda belgeler koruyabilmiştir. Bunların arasında kabarık sayıda koleksiyon ve ayrı ayrı belgeler vardır. Kapsamı ve içeriği bakımından, Manastır Kadı Sicilleri dizisi bu belgeler arasında en önemli yeri almaktadır. Bu dizide 1607 yılından 1912 yılına kadar uzanmak

üzere toplam 195 kitap vardır. Bunun yanı sıra, XIX. yüzyıldan birkaç kadı sicili Debre, Ohri, Pirlepe, Kalkandelen ve İştîp kazasına aittir. Genelde XIX. yüzyılda Makedonya'nın değişik kazalarında yazılan tapu defterleri dizisi de epey geniş kapsamlıdır. Manastır kazasında çıkarılan tapular sayıca en kabarıktır.

IV-XX. yüzyıllarda yazılan ferman, berat, buyruldu ve vakıfname örneği ayrı ayrı belge koleksiyonları özel önem taşımaktadır. Söz buradayken, Makedonya Arşivi'nde XIX. yüzyılın yarısından 1912 yılına kadar ki dönemde, Türk yönetimi ve bankacılığı alanında yazılan belge dizileri de (toplam 18) bulunmaktadır.

Geçmişimizin tanığı olabilecek yeni Osmanlı belgelerini bulma ihtimaline inanarak, Makedonya Arşivi araştırmalarına devam ediyor. Bu sırada, Türkiye, arşiv malzemesi bakımından çok büyük zenginliğe sahiptir. Osmanlı Devleti'nden devralınan şerefli bir mirasla, bugün dünyanın en zengin arşiv potansiyeline sahip sayılı ülkelerden birisi durumundadır. Türkiye Cumhuriyeti Arşivlerinde özellikle İstanbul'da ki Osmanlı Arşivi'nde sürekli ve sistemli araştırmalar yapmak ihtiyacı bir an bile unutulmamalıdır. Çünkü bu arşivlerde Makedonya'nın tarihine bağılı oldukça değerli belge hazinesi vardır. Osmanlı Arşivleri bugün dünya ilim çevrelerinin de teslim ettiğı gibi, paha biçilmez bir vesika hazinesidir. Ancak, böyle bir hazinenin gerçek değerinin kazanması, gerek uluslararası münasebetler, gerekse ilim bakımından onlara dayanan araştırmaların neşredilmesiyle mümkün olacaktır. Bugün ilk şartı ise, Osmanlı Arşivlerinin süratle tasnif edilip değerlendirilmesidir. Özellikle Osmanlı Arşivi'nde yer alan yazılı Osmanlı belgelerin önemi sadece Makedonya'nın tarihi için değıl, sanırım birçok ülkenin tarihleri için de önemlidir. Biz Makedonya Devlet Arşivi olarak Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri ile 1990 'lardan itibaren, iki devlet arşivi arasında ki işbirliği protokolleri imzalamaya başladık ve bu işbirliği, anlaşmalara dayanarak şimdiye kadar iki ülkenin tarihî menfaatleri için belgeler, tecrübelerle kendimizi geliştirdik ve hala geliştirmeye devam ediyoruz. Osmanlı Arşivi, Makedonya'ya ait belge hazinesi ile Makedonya tarihi için çok önemlidir. Dolayısıyla hiç kuşkusuz Makedonya Cumhuriyeti'nden gelen tarihçilerimizin, tarihimizi objektif bir açıdan yazabilmesi için Osmanlı Arşivi önemli ve sonsuz değeri olan bir kaynaktır.

TARTIŞMA

Oturum Başkanı- Gerçekten Makedonya Arşivleri ile alakalı çok güzel bilgiler veren Adnan Şerif Bey'e teşekkürlerimizi arz ediyoruz. Hanımefendiler, beyefendiler şu anda sıra tartışmada. Dolayısıyla söz sizin, konuşmacılara istediğiniz soruyu sorabilirsiniz. Zannediyorum bunu idare edecek mikrofon vardır. Şimdi sorularınızı bekliyoruz. Buyurun sayın başkan.

Önder Bayır (Osmanlı Arşivi Daire Başkanı)- Teşekkür ederim. Öncelikle bütün katılımcılara ve hassaten şu an tebliğ sunan katılımcılara katıldıkları ve davetimize icabet ettikleri için teşekkür ediyorum. Yine arşiv yetkililerine verdikleri kıymetli bilgiler için de teşekkür ediyorum. Birkaç ufak katkıda bulunmak istedim doğrusunu söylemek gerekirse. Makedonya Arşivi ile ilgili hakikaten güzel çalışmalarımız var. Onlarla yenilenen ve hala devam eden protokollerimiz var. Bu çerçevede en son bir kitap yayınlamış olacağız. Makedonya Arşivi'nden seçilmiş belgelerle Osmanlı Arşivi'nden seçilmiş belgelerin bir arada neşrolunduğu bir kitap. Tahmin ediyorum 3-4 ay sonra ilim camiasının hizmetine sunulacaktır. Biraz önce Tapu Kadastro Arşivi yetkilimiz Tarbis projesinden bahsettiler. Şimdi dijital arşivleme dünyada son dönemde oldukça yaygın ve Osmanlı Arşivlerinde de bizzat uyguladığımız önemli bir proje. Bizler öncelikle şunu yapıyoruz. Bütün kataloglarımızın özetleri Osmanlı Arşivlerindeki bir dahili yazılım programında var. Bunlar aynı zamanda web sayfamızda da yayımlanıyor. Osmanlı Arşivi'ne gelen araştırmacılar, öncelikle dijital ortamda bulunan bu katalogları tarayarak istedikleri belgeleri tespit ediyorlar. Eğer tespit ettikleri belgelerin bir dijital görüntüsü var ise hemen onunla birlikte dijital görüntülerine de ulaşabiliyorlar. Şu ana dek Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nda 3 milyon belge ve defterin görüntüsü, Cumhuriyet Arşivi'nde de toplam 4 milyon belgenin görüntüsü dijital ortama aktarıldı. Bu çok zaman ve para isteyen bir iş ve aynı zamanda uzmanlık isteyen de bir iş. Osmanlı Arşivi'nde malumunuz 100 milyona yakın belge ve 3365 bin de defter var. Bütün bunları dijital ortama aktarmak kolay değil. Yalnız bu söylediğim rakamlar da azımsanacak rakamlar değil. Çoğu arşivde bulunmayan rakamlar şu ana kadar bizim dijital ortama aktardığımız belge sayısı. Bizim nihai hedefimiz Allah nasib ederse bütün arşiv materyalini dijital ortama aktarmak ve orijinal arşiv belgelerini araştırmacıya vermemek. Çünkü bunlar çok yıpranıyor malumunuz. Şu anda da bu sistemi uygulamaya başladık. Özellikle çok talep edilen mühimme defterleri, tapu tahrir defterleri, şimdi başlanan hatt-ı hümayunlar, iradeler, temettuat defterleri dijital ortama aktarıldı. Eğer bir araştırmacı mühimme defterinden herhangi bir kayıt istiyorsa önce bunları araştırma salonumuzdaki thin client'lerden takip ediyor şu, şu numaraları istiyorum dediği zaman cd'ye kaydedip kendisine veriyoruz. Orijinal belgeleri vermek istememizin sebebi şu; malumunuz eldeki ter bile belgeleri yıpratıyor. Bu belgeler çok kıymetli, bir nüshası daha yok. Hem bunları saklamak, hem de bulunduğu ortamdan çıkarmak da doğru değil. O yüzden de inşaallah bu çok önemli bir proje. Tarbis

projesi için sayın arşiv yetkilisini tebrik ediyorum. Ancak ne merhalede onu da öğrenmek istiyorum. Biz ISO 9001 Kalite belgesi aldık malum, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı olarak dünyada tektir bu. Yalnız Başbakanlık Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü, bu belgeyi almaya hak kazandı. İnşallah diğer arşivlerimize de bu manada örnek olur. Bizim bir hedefimiz daha var: Osmanlı Arşivi ile ilgili bütün tarihi arşiv kayıtlarını protokol çerçevesinde kazandırmak. Osmanlı Arşivi'ne gelen bir araştırmacı Topkapı Sarayı'nda ya da Dolmabahçe Sarayı'nda bulunan herhangi bir arşiv materyaline de ulaşabilecekler. Nitekim öyle bir projemiz var. Topkapı Sarayı'ndaki arşiv materyali şu anda bizim tarafımızdan dijital ortama aktarılıyor. Bir müddet sonra Dolmabahçe için de bu başlayacak. Eğer bu konuda yardım isteyen herhangi bir arşiv olursa onlara da rahatlıkla bu konuda destek verebiliriz. Bir de şunu merak ediyorum yine Tapu Kadastro Arşivi'nde Osmanlıca kataloglarının transkripsiyonu var mı? Varsa bunların bilgisayara girilmiş halleri de var mı? Katıldığınız için tekrar teşekkür ediyorum.

Adnan Torun- Osmanlı Arşivi daire başkanımıza teşekkür ediyorum. Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bulunan belgelerin tamamı tasnif edilmiştir ve hepsinin de fihristi bulunmaktadır. Tarbis projesi tamamlandığında bu belgelerin tamamı da sayısal ortama aktarılacaktır. Şu anda kâğıt üzerinde bulunmaktadır. Tasnifi yapılmamış belgemiz de yoktur. Teşekkür ediyorum.

Fahd Bin Abdullah Al-Semmary - Ben Suudi Arabistan Kral Abdülaziz Üniversitesi'nden. Her şeyden önce bugün tartıştığımız konular bugün ve yarın şüphesiz ki hepimiz için çok büyük yararlar sağlamaktadır. Şüphesiz ki Türkiye'deki arşiv deneyimi bütün devletler tarafından örnek alınabilir. Zira büyük bir öneme sahiptir. Benim esasında Adnan Şerif'e bir sorum var Makedonya'daki arşive dair. Benim temennim şuydu ki acaba bu arşivde Arap yarımadası ile ilgili Osmanlı dönemine ait belgeler var mıdır? Hicaz, Yemen, Asir ile ilgili. Aynı şekilde Adnan Torun'a da bir sorum var. Siz dediniz ki Suudi Arabistan Krallığı'ndaki vakıflarla ilgili bilgi var. Bu konuda bilgi edinmek istiyorum. Bu bilgiler sadece Mekke ve Medine ile mi ilgilidir yoksa Suudi Arabistan'ın diğer bölgeleriyle de ilgili bilgiler var mıdır?

Adnan Şerif - Her şeyden önce sorunuz için teşekkür ediyorum. Aslında biraz önce dediğimiz gibi var ancak, Suudi Arabistan'a ait belgeler veya Hicaz bölgelerine ait belgeler bulunmuyor. Belki bütün belgelerin dahillerinde, tek olarak birer belge bulunabilir. Asker gönderildiği zamanlarda bir şeyler anılır. Fakat genelde o bölge ile ilgili belge yoktur.

Adnan Torun- Suudi Arabistan ile ilgili arşivimizde belgeler vardır. Bunu sunumda da ifade ettim. Hem tapu tahrir defteri olarak hem de zabıt kayıt defteri olarak Arabistan'a ait arşivimizde Tapu-kadastro Arşivi'nde belgeler mevcuttur.

Celil Yağız (Osmanlı Arşivi)- Bu salonu arşivci olmam hasebiyle tercih ettim. Ben Tapu-Kadastro Arşivi'nde görevli arkadaşla ve özellikle ATASE Arşivi ile ve

Makedonya Arşivi ile ilgili çok önemli en azından elimde bilgi olmasa bile dinlediğim birçok şeyden faydalandım. Ama arşivde çalışmam hasebiyle Anadolu'da araştırma yapan arkadaşlarımdan, özellikle Tapu-Kadastro Arşivi'ndeki belgelerden faydalanma noktasında zaman zaman şikayetler duydum. Bu konuda acaba bir kısıtlama veya evrakın geç çıkması gibi problemler var mıdır veya varsa bunun sebebi eleman eksikliğinden midir yoksa başka bir sebepten midir? Bunu bilmek istiyorum. Şimdiden teşekkür ederim.

Adnan Torun- Arkadaşımıza teşekkür ediyorum. Biraz önce araştırmacılarla ilgili prosedürü ifade ettim. Ancak, sunumda da belirtildiği gibi arşiv belgelerimiz kâğıt üzerinde olduğu için ve biraz önce Osmanlı Arşivi daire başkanının da belirttiği gibi çok fazla sayıda fotokopi talebini karşılamamız defterin yıpranmasına sebep olduğu için biz bu fotokopi taleplerini mümkün olduğu kadar asgarî seviyede tutmaktayız. Ancak müracaat eden özellikle yerli araştırmacılar geldiğinde dilekçesini verdiği andan itibaren araştırmaya müsaade edilmektedir ve aynı gün yazısı da çıkmaktadır. Diğer araştırmacılarla ilgili de süreci ben ifade ettim. Bu konuda personel sıkıntısı ile ilgili herhangi bir şey söz konusu değildir. Sıkıntımız arşiv belgelerimizin kâğıt üzerinde olması ve onların yıpranmaması için tedbir almaktan ibarettir. Yoksa hiçbir araştırmacıya hiçbir engel çıkartılması söz konusu değildir. Herkese kapımız açıktır. Her türlü kolaylığı da sağlamaktayız. Şu anda bize ulaşan hiçbir şikâyet yoktur.

Gültekin Yıldız (Marmara Üniversitesi)- Ben de Ahmet Tetik Bey'e bir soru sormak istiyorum. Bir defa tebliği için kendisine çok teşekkür ediyorum dışarıda da konuşmuştuk. ATASE gerçekten bizim için meçhul bir arşivdi, sizin de ifade ettiğiniz gibi. Dolayısıyla Ahmet Tetik Bey'in bu tebliği ordu ve askerlik tarihi çalışan bizler için faydalı oldu. Benim sorum şu: şimdi genel olarak savaşımlara bağlı bir tasnif sistemi ve belge koleksiyonu anladık. Bunun dışında mesela silah ticareti, Seraskerliğin teşkilatı, askeri eğitim, askerî teknoloji transferi ile ilgili belgeler de var mı? Yoksa bunları Osmanlı Arşivi'nde Sultanahmet'te mi aramamız gerekiyor? Çünkü 1876 sonrası evrakın sayın daire başkanı belki cevaplayabilir. 1980'den sonra ATASE'ye götürüldüğüne dair bir bilgimiz var. Dolayısıyla bu da bir çok araştırmacıyı çalışmaya daha başlamadan çalışma yapmamaya teşvik edecek gibi bir durum var. Çok teşekkür ediyorum.

Ahmet Tetik- Ben koleksiyonların içeriğinden söz ederken genel başlıkları verdim. Tabi bu sözünü ettiğiniz konularla ilgili belgeleri bunların içerisinde bulabilirsiniz. Ama tabi her şeyden önce gelip çalışmak gerekiyor. Yani uzaktan değil bizzat görüp çalışmak lazım. Onun için bulabilirsiniz. Teşekkürler.

Oturum Başkanı- Ben de bir cümleyle tamamlayayım. Mesela bir fonun adı Osmanlı'daki iç olaylar. Yani siz bunu bir arşiv rehberi olarak da değerlendirebilirsiniz.

Ayten Ardel (Osmanlı Arşivi)- Ben Makedonya temsilcimize bir iki soru sormak istiyorum. Adnan Şerif Bey'e. Osmanlı belgeleri tasnifi yapılıyor mu, Osmanlıca belgeler araştırmacılara açık mı? Açık değilse sebebini izah eder misiniz? Çünkü bazı duyumlara göre Osmanlıca belgeleri vermiyorsunuz.

Adnan Şerif- Kesinlikle. Belgelerin zaten arşivlerin genelde bunu da biraz önce kastettiğimiz arşivlerin amacı açıklığıdır. Oysa tasnifi yapılıyor mu yapılmıyor mu? Tasnifi yapılıyor. Fakat bildiğiniz gibi biz Makedonya Devlet Arşivi olarak biz de Osmanlıca'yı bilen elemanlar açısından kısıtlıyız. Yani arşivde bir kişi var. Öyle ki, bu bütün Osmanlı belgelerini çalışan elemanlarımız olmadığından dolayı sıkıntı çekiyoruz. Tabi ki biz sıkıntı çekerken, tasnif açısından araştırmacılar da sıkıntı çekiyor. O bir, ikinci sorunuz.

Ayten Ardel- Sorum aynıydı. Cevaplandırdınız.

Adnan Şerif- Genelde açığız. Makedonya Arşivi'nin kapıları herkese açık. Biz de devamlı araştırmacılar da var. Fakat Osmanlı dönemine ait sıkıntılar çekiyoruz.

Oturum Başkanı- Sayın Osmanlı Arşivi daire başkanın dikkatine.

Yıldırım Ağanoğlu (Osmanlı Arşivi)- Adnan Şerif Bey ile ortak bir proje yürütüyoruz her iki ülke adına. Biraz önce başkanımız söz etmişti ortak bir yayın neşredeceğiz. Yakın zamanda çıkacak "Osmanlı Yönetiminde Makedonya" diye. Benim merak ettiğim konu acaba sayısı belli mi? Ne kadar yaklaşık olarak Osmanlıca belgelerin sayısı Makedonya Arşivi'ndeki. Bir de Makedonya Devlet Arşivi'nin statüsünde Manastır Arşivi sizin bir şubeniz midir? Yoksa ayrı bir arşiv gibi mi düşünülüyor? Yine kısa bir soru olarak; Yugoslavya'nın dağılması esnasında Belgrad'a götürülen Osmanlı Arşiv belgeleri ya da Makedonya Arşiv belgelerinin sayısı belli midir? Teşekkür ediyorum.

Adnan Şerif- Evet doğru. İlk önce proje hazırlıkları oluyor. Bu da o iki devlet arşivleri arasındaki iyi ilişkileri kanıtlıyor bir taraftan. İkinci, Manastır'daki bölge arşivi bize bağlıdır. Çünkü Makedonya Devlet Arşivlerinde bölge arşivi de var. Onların hepsi merkez arşive bağlıdırlar. İkinci olarak Makedonya'daki Osmanlıca belgelerin sayısını net olarak sayamayız. Çünkü onlardan hariç Arapça el yazmalarımız da var. Onlar da Osmanlı dönemine ait, ama Osmanlı belgesi midir? Yani dediğimiz gibi biraz önce insanlar açısından Oryentalist yani Doğu dillerini bilen eleman açısından sıkıntı çekiliyor. Belgrad'a belgeler dediğiniz gibi gitti mi onu da bildiğiniz gibi Yugoslavya'nın tarihine bakarsanız 1990'lardan itibaren Yugoslavya zaten dağılıyor. Bütün bu cumhuriyetlerin belgeleri bir nevi Belgrad'a taşınmıştı. Belgrad ile işbirliğimizin 1999-2000'lerde başladığı sizce de biliniyor. O da bir Balkan sıkıntısı genelde. Fakat belgelerin bir kısmı Belgrad'da da olabilir.

Oturum Başkanı- Efendim gerçekten de öncelikle ATASE Arşivi hakkında bize doyurucu bilgi veren Dr. Ahmet Tetik Bey'e, daha sonra Kuyûd-ı kadîme Arşivi -biz eski adıyla biliyoruz- hakkında yine tatmin edici bilgiler sunan Adnan Torun Bey kardeşimize ve çok kıymetli kardeşimiz Adem Günaydın Bey'e ve Makedonya Arşivi ile ilgili herkesin merak ettiği konulara değinen değerli uzman Adnan Şerif Bey'e teşekkür ediyorum. Siz katılımcılara da şükranlarımı arz ediyorum ve uluslararası Arşiv Sempozyumu'nun III. oturumunu kapatıyorum.

IV. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. Süleyman
BEYOĞLU

"Osmanlı Millet Sistemi"

Prof. Dr. İlber ORTAYLI

*"Osmanlı Arşivleri ve Ermeniler: Van Ermeni
İsyanı Örneği"*

Prof. Dr. Justin McCarthy

*"Ermeni Sorununda Arşiv Belgelerinin
Önemi"*

Prof. Dr. Yusuf HALAÇOĞLU

*"Osmanlı Devleti'nde Faaliyet Gösteren
Protestan Misyonerlik Kuruluşları ve
Arşivleri"*

Doç. Dr. Ömer TURAN

Tartışma

This paper mentions that even in the very first years of conquest the Ottoman Empire had to have social interactions with non-muslim communities and gave them some privileges. Then it is emphasized that different groups which defined themselves as religious entities were not considered indisputably as "millet"s by the Ottoman Empire, likewise all classical imperial orders. It contains neat and quite illuminative information about the Ottoman millet system and asserts that sovereigns of classical empires feel themselves tradition-bound and try to avoid breaking present order. It concludes by emphasizing that the Ottoman millet system never tolerated transitions among different groups except for 'conversion' and that the existence of subjects of various religions was protected due to Islamic traditions but in this system equality of the people and assimilation is out of the question.

بينت المحاضرة أن المسلمين في الأعوام الأولى من الفتح كانوا مضطرين لتكوين علاقات مع الملل غير الإسلامية بل وإعطائهم بعض الامتيازات. والدولة العثمانية شأنها شأن الإمبراطوريات الكلاسيكية بنت لنفسها منظومة عقائدية خاصة بها. واحتوت المحاضرة على معلومات مفصلة حول نظام الملل عند العثمانيين مشيرة إلى أن الأشخاص الذين أداروا الامبراطوريات الكلاسيكية حاولوا قدر الإمكان ربط أنفسهم بجذورهم دون إفساد الموازين التي كانت قائمة قبلهم. ويؤكد صاحب هذه الورقة أن نظام الملل في الدول العثمانية لم يقابل بغير الإعجاب من قبل الملل غير الإسلامية، وأنه كان بإمكان الملل الأخرى أن تحافظ على نفسها بفضل القيم الإسلامية التي كانت سائدة. وفي الأخير تختتم المحاضرة برأي مفاده أن نظام الملل هذا لم يكن يطرح مشكلة اسمها الاندماج.

OSMANLI MİLLET SİSTEMİ

Osmanlı millet sistemi çok enteresan, çok özgün bir sistemdir. Suigeneris bir sistemdir. Suigeneris olduğu ölçüde de bütün klasik imparatorluklarda rastlanan bir sistemdir. Burada ayrımları yapmak gerekir. XIX. yüzyıldaki durumu nedir? XVIII ve XVII'deki durumu nedir? Klasik dönemimizde yani büyük hükümdarımız II. Mehmed'in kurduğu sistem itibarıyla Osmanlı millet sistemini ele aldığımızda bazı detayları ve anahatları değerlendirmemiz gerekir.

Herşeyden evvel literatürde Profesör Halil İnalcık'ın işaret ettiği gibi istimalet sistemi ile Osmanlı İmparatorluğu daha fütihat zamanında gayrimüslüm milletlerle temas etmeyi onlara bazı imtiyazlar vermeyi ve bu imtiyazlar çerçevesinde adeta zımnî bir politik sözleşme yapmayı esas edinmiştir. Bu birinci esastır.

İkincisi ise Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün klasik imparatorluklar gibi kendisini bir inanç gurubu olarak açıklayan herkesi istisnasız ve münakaşasız bir millet grubu olarak kabul etmeyi öngörmemektedir. Bu çok yanlıştır. Yani birisi çıkacak bizim böyle bir görüşümüz var diyecek Amerikan anayasasında. Bugün de olduğu gibi biz böyle bir inanç grubuyuz denecek kabul edilecek. Böyle bir şey yoktur. Bizim memleketimizde çokça tekrarlanan Amerika gibi bir millet sistemidir. İşte herkes kendisini independant, bağımsız olarak açıklar. O bir millet olarak teşkilatlandırılır. Böyle bir şey yoktur Osmanlı Devleti'nde. Niçin yoktur? Çünkü Osmanlı İmparatorluğu bir miras devralmıştır. Bu miras tarihidir. Yani arkasında İran vardır. Moğol İmparatorluğu vardır. İslam İmparatorluğu vardır. Kendi Türk devlet geleneği vardır. Askerî geleneği vardır. Bir miras devralmıştır. Coğrafidir. Üzerinde bulunduğu topraklarda yani I. ve II. Roma'da; Pagan Roma'da ve Hristiyan Roma'da geçer sistemler vardır. Bunlarla kendini bağlı hissetmektedir.

Binaenaleyh işte Mormonlar geldi. Kendini millet olarak açıklayalım. Bu tür bir constitution, freedom, anayasal özgürlük yoktur. Her iki taraf için de yoktur. Hem idare eden için hem idare edilen için. Çünkü bu bir klasik imparatorluktur. Klasik imparatorlukları yöneten insanların anane ile kendilerini sıkı sıkıya bağlı hissedecekleri ve mevcut dengeleri bozmaktan kaçınacakları çok açıktır. Bunun örnekleri XIX. yüzyılda mesela Bulgaristan kilisesinin içindeki ihtilaf. Fenerlilerle olan kavga. Gene Ermeni etnik grubu içindeki ihtilaf, kilise ihtilafları. Protestanlığın çıkışı ve ona karşı devletin vaziyet alışı. Gene bazı yeni dinî özlemler, teşkilatlanmalar hiç de o kadar büyük bir freedom, inanç, hürriyet ifadesiyle teşkilatlandırılmamıştır. Çünkü bu balansı, dengeyi bozar.

İkincisi en önemli unsur; millet teşkilatında Müslümanlığa geçiş. İhtida haricinde gruptan gruba geçişler hiçbir zaman hoş karşılanmaz. Olmamış mıdır? Olmuştur ama bu bir istisnadır. Kural Katoliklerin Ortodoks olmaması, Ortodoksların Katolik olmaması, Yahudilerin kitleler halinde Katolik yahut Ortodoks dinine geçmemesidir. Böyle bir şey

hiçbir zaman hoş karşılanmaz ve cemaatler de hoş karşılamadıkları için devlet onlara kolluk kuvveti olarak sahip çıkmak durumundadır. Mesela XIX. yüzyılda Protestanlık yayılıyor. Özellikle bir takım Ermeniler, Ermeni cemaati Ortodoks dediğimiz Süryani kadim cemaati bu propaganda karşısında çok trajik, kırılğan, çok hassastır. Temayülü din değiştirme yönündedir, mezhep değiştirmek yönündedir. Bunu Ermeni patriği, Rum patriği, Süryaniler istemediği kadar Babıali de istemez. Yani Babıali'nin yeni eğilimleri, yeni teşkilatları kabul edişleri maalesef çok ağır baskılar, çok ağır politik konsesyonları kabul etmek durumunda sözkonusu olur. Yani İngiltere Devlet-i fehimânesi ile ilişkilerimizi çok iyi tutmak zorunda olduğumuz için ve Lord Stratford Caning İngilizlerin kudretli büyükelçisi hakikaten kudretli olduğu için Protestanlığı bağımsız bir millet grubu, bağımsız bir teşkilatlanma olarak kabul etmek zorundayız. Yoksa o noktaya gelene kadar hem Rum patriği, hem Ermeni patriği hem de Babıali son derece şedid davranmıştır. Bu gelişmeyi önlemeye çalışmıştır. Bunun esaslarını ortaya koymak lazımdır.

Millet bildiğiniz gibi Aramca bir kelimedir ve İbranice'ye geçmiş, oradan Arapça'ya geçmiştir. Tanrı'nın kelamı, kelam etrafında kendisini derleyip toplayan bir cemaati ifade etmektedir. Bir etnisiteye, dile ve coğrafyaya dayanan bir suigeneris duruma, özgünlüğe, nev-i şahsına münhasırlığa değil doğrudan doğruya inanca dayanır. Bu yüzden de Ermenice konuşan insanlar ki XIX. asırda üç millet halinde karşımıza çıkmaktadırlar. Şimdi bunu bugünün tarihçisinin dediği gibi hayır efendim, amma da sunî bölünme diyemezsiniz. Çünkü bunun kültürel realiteye de dayanan yanları vardır. Ermeni katolikler çok açık bir şekilde bizim yaşımızdaki insanların çocukluğunda bile ifade ettikleri üzere efendim, biz Ermeni değiliz Katoliğiz derler. Çok açık bir şeydir bu. Yani Osmanlı istatistiklerinde resmî statüsünde Katolik milleti diye yazar ve onlar Katoliktir. Bunun ayrı bir kültürel yaşam biçimi, kalıbı vardır. Her ne kadar Ermeni olsalar ve Ermenice konuşsalar da.

Bunun çok tipik timsali XIX. yüzyılın kudretli Patrik Ormanyan'ıdır. Ormanyan bir Katolik olarak doğmuştur. Bir Katolik rahiptir. Fakat IX. Pius'un infallibility politikası ve büyük kavgadan sonra Roma Kilisesi'ni terkedenlerden biri olarak eski dinine aslî Ermeni dinine dönmüş bilgisi, kültürü ve zekası dolayısıyla çok çabuk yükselmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nun kudretli patriği olmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun yani İstanbul'un Ermeni Patriği olmak demek etnarh olmak demektir. Burada Yunanca bir çeviri yapılıyor. Etnarhon o yanlıştır. Yani hem yardım eden müesseseyi anlamamız için hem de yanlış bir müesseseyi anlamamamıza yardım eder. Onun için Osmanlı terimlerini gözden geçirirken daimi surette ecnebilerin kullandığı terminolojiyi check etmek, gözden geçirmek zorundayız.

Osmanlı Ermenilerinin ve bugünkü Türkiye Ermenilerinin İstanbul'daki patriği bu milletin lideridir. Geçmiş asırlarda idarî ve kültürel, adlî ve maarife yönelik selahiyet yetkileri ve vazifeleri de vardır. Osmanlı kuvvetleri onun emrindedir. Bunu en iyi ifade edecek paradigma, örnek yani, bizzat Hz. İsa'nın muhakemesidir. Kudüs'teki, Roma konsülü

Platus hiçbir şekilde Hz. İsa'yı suçlu görmez ve idam etmek, cezalandırmak niyetinde de değildir. Ama Sanhedrin Yahudi Cemaati onun kâfir olduğunu, Yahudi şeriatini ihlâl ettiğini ve cezalandırılmasını istiyor. O takdirde Platus buna uymak zorundadır.

Sabatay Sevi'nin ne yaptığı Osmanlı otoritelerini fazla ilgilendirmez. Onun şer'î meselelerine de fazla kulak vermezler. Ama Osmanlı hahambaşları, bir eyaletteki baş hahamlar, adamın zındık olduğunu, sahtekâr olduğunu, alemi ifsat ettiğini, cezalandırılması gerektiğini söyledikleri an kolluk görevi icra edilmek durumunda kalınmıştır. Yalnız bizimkiler Platus'dan daha akıllı, daha kurnaz oldukları için işi başka bir şekilde hal yoluna bağlamışlardır ve mesele birkaç asır örtülmüş, tarihin eritmesine, drenajına terk edilmiştir. Bundan ibarettir.

Burada .....(deşifre edilemedi) ortaya çıkmaktadır. Nereden biz buraya geliyoruz? Bir arkamızdaki askerî gelenekten geliyoruz. Bizim için muhtelif dinlerdeki teba'aların varlıklarına tahammül edilir. Bu çok açık bir şeydir. Nereden buraya geliyoruz. İslamî gelenekten geliyoruz. Hepimizin bildiği gibi farzdır kitap ehline sahip çıkmak, onları korumak. Nereden buraya geliyoruz? Yaşadığımız coğrafyadaki Roma geleneği bizi rahatsız etmiyor. Birlikte gidiyoruz. Bu böyle gidiyor. Bunun da kendine göre sıkı esasları vardır. Bu 1789'un laisizm prensipleriyle bağdaşan bir şey değildir. Yer yer onun ötesindedir. Çünkü bir devrimci deklerasyonun gereği değildir. Binlerce yıllık bir ananın gereğidir. İkincisi 1789 ile gelen sistem çok çabuk çatlamıştır. Yani Avrupa'da Yahudilerin eşit vatandaşlık haklarını ilk teslim eden Fransa, maalesef aradan yüz sene geçmemiştir ki "Action Fransez" gibi bölücü, yıkıcı, şedid bir hareketle ortalığın birbirine göçtüğünü görmüştür.

Eşitliğe ve asimilasyona inanan Yahudiler bile onların başında Theodor Herzl bu işin yürümeyeceğini bu yüzden bir ....(deşifre edilemedi) kurulması gerektiğine iman etmişlerdir ve Siyonist hareket kuvvetlenmiştir. Bu sistemin içerisinde millet sisteminin içinde ne 1789 deklerasyonu çıkar ne de Action Fransez hareketi. Bunun böyle olduğunun bilinmesi gerekir. Millet sisteminin içinde vatandaşların eşitliği, asimilasyonu veya uzlaşması gibi bir problem yoktur. Çünkü orada zaten vatandaşların eşitliği, uzlaşması gibi bir problem halledilmiş değildir. Hep o temennî devam eder. Zaman zaman aman ne güzel ne tatlı oluyor dersiniz. Ya 1933'teki Almanya ortaya çıkar ya 1880'lerdeki Action Fransez ortaya çıkar daha hafifi ile veya bugünkü Paris banliyöleri ortaya çıkar. Yani bunlar çok temennilerin hayatın zorlukları içerisinde yola konmasıdır.

Millet sisteminde böyle bir yatay eşitlik söz konusu değildir. Millet sisteminde herkes kendi kompartımanının içinde kalır. Rum, Rum Ortodoksisyası'nın içinde ve Ermeni, Ermeniliğin içinde kalır. O dinlere, mezheplere göre olan ayrılıklar kültürel olarak devam eder. Yani Ermeni Katolikler ile Ormanyan'ın olduğu gibi, Ermeni Ortodoksların yaşamı birleşmez. Patrik o derece Katolik kültürünün içindedir ki o mahallede oturmuyor bile. Akşam mahalleyi terk ediyor ve Beyoğlu'nda Katolik mahallesine dönüyor. Çünkü o

mahalle onu rahatsız ediyor, bu belli bir şey. Bu kompartımanın içinde herkes ona göre yükselir ve devletteki reprezentasyon da o esaslara göre olur. Bu son derece önemli bir şeydir. Bu yüzden modern bir kurum olan kitlesel temsil kurumu parlamento bile yani 1293 Kanûn-ı Esâsî'sine göre teşkil edilen Osmanlı Meclis-i Mebusanı ve Osmanlı Ayân Senatosu bile bu esaslara göre teşekkül eder ister istemez.

Üçte bir nispetinde gayrimüslim mebustan bahsediyoruz. Böyle bir şey o devirde tasavvur bile edilemez. Ne İngiltere'nin, ne Fransa'nın ne Avusturya-Macaristan'ın ne de Rusya'nın parlamentolarında öyle bir temsil söz konusudur. Yoktur ki Avusturya-Macaristan ve Rusya parlamentoları öbür ikisine göre çok daha fazla santralist imparatorlukların geçişgenliği, saçaklanması sistem içindedir. Yani mesela Rusya İmparatorluğu'nda colonia lafi kullanılmaz. Sadece Gubernialardır onlar. Gubernialardaki insanlar sınıf esasına göre Rusya'da da orada da teşkilatlanır. Yani insanlar değişik teşkilatlar içindedir. Onların içinde kimin dininin ne olduğu fazla rol oynamaz. Burası açıktır. Rusya ordusunda bir sürü Müslüman general vardır. Albay vardır. Hatta çarın çok sevdiği üniformalardan biri Kırım süvari alaylarının üniformasıdır. Yazlığa geldiği zaman mutlaka onu giyer. Bu çok enteresan bir şey ama burada bile üçte bir nispetinde Yahudi yok, Müslüman yok böyle bir şey. Belirli memuriyetler kapalı. Hiçbir zaman bir büyükelçisi olmaz Rusya'nın Müslümanlardan veya Yahudilerden. Mümkün değildir bu. Hiçbir zaman Avusturya İmparatorluğu'nun Müslüman bir bakanı olmaz. Müslüman askeri olur. Çünkü Boşnaklar iyi savaşır. Ama Boşnaklar'dan bakan olmaz. Çok açık bir şeydir bu. Vali yapılmaz. Hiçbir yere gidip de siz bir Boşnak vali yollayamazsınız. Valiyi bırak çoğu zaman yüksek bir memur bile gönderemezsiniz.

Halbuki Osmanlı İmparatorluğu'nun Abdülhamid zamanında, ki hükümdar aynı zamanda halifedir; bir kitleyi temsil etmektedir. Vakıa halife ruhanî bir lider değildir ama XIX. yüzyılda mahiyet değişmiştir. Artık neredeyse böyle bir temsil kapasitesi kazanmıştır. Yani teorinin dışına çıkmaktadır. Burada bile Rumeli eyaletlerine bakıyorsun Süryani başsavcı görüyorsun, Ermeni ağır ceza hakimi görüyorsun. Yani Ermeni'nin bulunmadığı yer hani eşitlik için kondu dense bile dolayısıyla bu millet sistemi dikeyine kompartımanlar esasıyla imparatorluğun modernleşmesinde bile yürürlüğe girmiştir. Bunun dışında çok önemli bir unsur daha vardır. Millet sistemi kompartımanların şahsî alandaki hukukunun tatbikine imkan vermektedir. Bu yüzdendir ki Bizans'ın miras, aile vs. hukukundaki konuları Türkiye'de de kullanılmaya, tatbikine devam edildiği için Roma hukukunun bu son dönemine Turkokratia, Türk idaresi dönemi denmekte ve incelemeler o şekilde yapılmaktadır.

Yine aynı şekilde eğitim kurumları aynı şekilde tamamıyla müstakil olarak devam etmektedir. Bu müstakil eğitim kurumu millet sisteminin bir gereğidir. Ne zaman bu değişmeye başlamaktadır? Yavaş yavaş XIX. yüzyılda anladık sizin okulunuz var ama Türk dilini, Türk dinini, Türk coğrafyasını Osmanlı coğrafyasını tatbik edeceksiniz, öğreteceksiniz denmektedir. Bu çok önemli bir gelişmedir ve etnik bilinçlerine belki

öbürleri kadar sahip olmayan Yahudi cemaati bu konuda bir gömlek daha ileridirler. Bu eğitime çok dikkat edip, yoğunluğuna önem vermektedirler. XIX. yüzyıl her şeye rağmen etnik uyanış dolayısıyla millet sisteminin Müslümanlar dolayısıyla ve Müslümanlar karşısında değil fakat daha çok Hristiyanların birbiri içinde yıkıldığı bir sistemdir. Dolayısıyla da Fener Rum Patrikhanesi erimeye başlamaktadır. İlk kopan da, çok enteresan, Yunanlıların asıl vatanıdır. 1831 Atina'da Yunan Patriarkası otonom bir kilise olarak teşkilatlanmaktadır. Patrikhane için kara bir gündür bu tarih. Şurası çok açıktır; bazı şeyleri çok ezbere söylüyoruz. Yunan ayaklanmasında Fener Rum Patrikhanesi'nin aktif bir rolü yoktur. Çünkü Fener milliyetçiliği değil ekümenik bir imparatorluğu temsil eder ve onu ister. Elbetteki Müslüman Türkleri belki hazzetmez, elbetteki Müslüman bir padişah Vasilious istemez. Fakat imparatorluğun millî ayaklanmalar ve millî küçük kiliselerle parçalanmasını hiç mi hiç istemez. Bu çok önemli bir vasıftır ve bu özellik bu gün de devam etmektedir. Yani Fener'deki kilise için mühim olan esas, bütün Ortodoks camianın birliğidir. Yoksa millî parçalanmalar otosefal kiliselerin ortaya çıkması değildir. Bu çok önemli bir şeydir.

Diğer millet içinde Musevîler ruhanî bir teşkilatları olmadığı için Müslümanlar gibi başka bir yolda gitmektedirler. Onların da millet teşkilatının etnik bir millete dönüşümünde başlıca yardımcıları İttihat ve Terakki'nin santralizmi olmuştur. İlk defadır ki Osmanlı Tarihi'nde Haim Nahom Abdülhamid'in hahambaşısı Moşe Levi istifa ettikten sonra İttihatçıların kudretli hahambaşısı olarak iktidara gelmekte bu titr ile ve bu faaliyetle işini yürütmektedir. Ama açık söyleyeyim Siyonist bir hahambaşısıdır. Bu çok önemlidir. Zannediyorum esas hakları itibarı ile millet teşkilatı özgün bir sistemdir ve imparatorluğun XIX. yüzyıldaki tahammülü içinde ortadan kalkmaktadır. Bu kalkışta 1923 Lozan Antlaşması'ndan sonra bir başka safhaya inkılâb etmektedir. Her şey gibi o da bir İrlanda yılanıdır. Zamanın aşılmasıyla ortadan kalkar ama tesirleri kalır. Yeniden ihdası ise mümkün değildir.

Bu tebliğde Osmanlı Arşivi ve Ermeniler konusu Van Ermeni ayaklanmasına özel atıfla ele alınmaktadır. Tebliğ, I. Dünya Savaşı araştırılırken yakın zamana değin yalnızca gazeteler, misyoner raporları, İngiliz ve Amerikan Arşivlerinden ve son zamanlarda Osmanlı Arşivi'nden yararlanıldığını; ve bu kaynaklar analitik bir bakış açısıyla incelendiğinde Osmanlı kayıtlarının diğerlerine kıyasla tarih yazımında ihtiyaç duyulan doğru bilgiyi sağlamak bağlamında ön plana çıktığını ifade etmektedir. İngiliz Arşivi, Amerikan Arşivi, Amerikan gazeteleri, İngiliz gazeteleri ve Amerikan misyonerler özel başlıklar olarak hususiyile Van isyanı konusunda tarih yazımına kaynak teşkil etmekteki yeterlikleri yönüyle değerlendirilmekte ve Ermeni isyanıyla alakalı tutarlı verilerin ancak Osmanlı ve Ermeni kaynaklarında bulunduğu vurgulanmaktadır. Daha sonra Osmanlı ve Ermeni kaynakları arasında kıyaslama yapılarak üstünlükleri ve eksik ya da yetersiz kaldıkları noktalar ortaya konmaktadır. Tebliğ, Osmanlı arşiv belgelerinin Osmanlı ve Ermeni tarihini yazarken güvenle yararlanılacak kaynaklar olduğunun altı çizilerek son bulmaktadır.

تتناول هذه المحاضرة بشكل خاص العصيان الأرمني من خلال الأرشفة العثمانية. وعند البحث في الحرب العالمية الأولى نجد أن المصادر والمراجع الأولى المعتمدة هي الصحف وتقارير المبشرين وما يوجد في الأرشفة الإنكليزية والأمريكية، لكن في المدة الأخيرة هناك استفادة كبيرة جدا من الأرشفة العثمانية، ومن هذا المنطلق اتضح أنه من الضروري إعادة كتابة صفحات كثيرة من التاريخ اعتمادا على ما تمدنا به الوثائق العثمانية، وخاصة فيما يتعلق بـ"عصيان فان". فما يوجد في الأرشفة الإنكليزية والأرشفة الأمريكية والصحف الإنكليزية وتقارير المبشرين الأمريكيان بخصوص هذا العصيان لا يمدنا بمعلومات كافية، بخلاف ما نجده في المصادر العثمانية والأرمنية. ويختم المحاضر ورقته بالتأكيد على جانب الثقة في الاعتماد على الأرشفة العثمانية عند كتابة التاريخ العثماني الأرمني.

OTTOMAN ARCHIVES AND THE ARMENIANS, WITH SPECIAL REFERENCE TO THE ARMENIAN REBELLION AT VAN

The topic, “The Ottoman Archives and the Armenians,” is worthy of many volumes of research. Indeed, those volumes are presently being written as scholars plumb the history of the Ottoman Armenians in the archives. The Armenian revolts of the 1890s, the Armenian revolts of World War I, Armenian actions against Muslims at the end of that war, the Armenian place in the Ottoman governmental system, Armenian business in the Empire, Armenian religion under the Ottomans—these and many other topics are the subjects of new research. It would be impossible to evaluate even a small part of that research in this paper. Instead, the paper concentrates on the first year of World War I, and particularly on the Armenian rebellion in the Province of Van in 1914-15.

Many sources have traditionally been used to research the history of World War I in the Ottoman East. The most often cited have been newspaper accounts, missionary reports, British and American archival records, and, only recently, Ottoman archival records. Analysis of these sources reveals that only the Ottoman records provide the type of information needed to write accurate history.

British Archives

The usefulness of British archival documents for the study of the details of the Armenian rebellion is easily summarized. They are useless. Indeed, they are virtually non-existent. The only British materials on the Van and other rebellions are notes forwarded by Armenian organizations and, more rarely, from missionaries. This should not be a surprise. At the beginning of the war, the British had no spies in the Ottoman East. The military men who had previously been effective consuls/spies had all joined their regiments. What information they provided the British government during the war (they seldom seem to have been asked) was much out of date.

What does appear in British archives is secondary evidence of the Armenian revolt, in particular, revolt in Cilicia. The British considered Russian recommendations that Armenian rebels be supported with ammunition and supplies. Armenian organizations in the Ottoman Empire, Europe, the United States and elsewhere offered to fight for the Allies if given arms and transportation. Leaders of the Dashnak and Hunchak organizations, the main Armenian rebel societies, made offers of support and relayed much inflated reports of the contribution the Armenians were making to the Allied war effort. The Armenians always asked for money, arms, and support. The British refused them all¹.

---

¹ See the extensive correspondence in British National Archives, FO 371/2484 and FO 371/2485.

The British themselves seem to have had no idea what was transpiring in Eastern Anatolia. They had no reports on troop movements or Armenian rebellions, except for the very limited information provided them by the Russians. Their analyses were usually fanciful: Kurdish revolt was impending, 6,000 armed Yezidis were spreading havoc with raids, Arabs opposed the Government, the Gallipoli Campaign would soon succeed, leading to a revolution in Istanbul, etc². The sort of detailed information that would have allowed the British to make accurate analyses was completely lacking. The only actual report by an observer of the Van Rebellion that was available to the British was the short account of the missionary Grace Knapp³. Since this report was devoid of military information and usefulness, it was ignored by the Foreign and War Offices, except for its propaganda value.

Where "Armenian massacres" were concerned, the British were once again thrown back on reports from missionaries and Armenians, often members of the Armenian revolutionary parties. These the British collected and used for their propaganda value⁴, but at the beginning of the war the British had no sources of their own.

The main utility of the British World War I records lies in their information on what occurred outside, not within, Ottoman borders. Material on the constitution of Armenian units to fight the Ottomans, for example, is useful⁵. There is also extensive, if often contradictory, data on the state of Ottoman Armenian refugees in the Russian Empire⁶. None of this is sufficient information to write history.

American Archives

American archives have long been a staple of those who write of attacks on Armenians during World War I. For such an often used source, however, the U.S. Archives are remarkably deficient in reliable reporting on events in Eastern Anatolia, particularly on early events of the war, such as the Van Rebellion.

The American State Department was very interested in the Ottoman Armenians. 80 years of missionary writing on the Armenians had conditioned the Americans to think of themselves in some way to be protectors of the Armenians. The Americans were also

---

² See, for example, FO 371/2491, Sykes to The Viceroy of India (forwarded to London), Eranpour, August 29, 1915. Sykes was in India interviewing Ottoman prisoners of war, the only real source of information available to the British. They told him some interesting stories. Interestingly, a number of the prisoners of war were Ottoman Christians.

³ See below.

⁴ See Justin McCarthy, "The Bryce Report: British Propaganda and the Turks," In *The Great Ottoman Turkish Civilization*, Istanbul, 2000, and "Wellington House and the Turks" in *The Turks*, Ankara, 2002.

⁵ See the documentation in FO 371/2769.

⁶ See, for example, FO 608/79 and FO 371/2768.

most interested in the fate of fellow Christians, for whom they had always felt great sympathy. Given that interest, it is natural to assume that the State Department would have expected the American ambassador in Istanbul, Henry Morgenthau, to provide detailed information on the Armenians. He seldom could give it. He collected whatever news he could gather and sent it on to Washington. It was a pitifully small body of information. He knew little of what was occurring in Van:

[May 25, 1915] In the Eastern regions of the Empire although news is extremely scarce and unreliable, it would seem as if an Armenian insurrection to help the Russians had broken out at Van. Thus a former deputy here, one Pastermajian, who had assisted our proposed railway concessions some years ago, is now supposed to be fighting the Turks with a legion of Armenian volunteers. These insurgents are said to be in possession of a large part of Van and to be conducting a guerilla warfare in a country where regular military operations are extremely difficult. To what extent they are organized or what successes they have gained it is impossible for me to say; their numbers have been variously estimated but none places them at less than ten thousand and twenty-five thousand is probably closer to the truth⁷.

Morgenthau obviously did not have access to governmental sources of information. What he reported could have been, and probably was, extracted from the Istanbul newspapers. While it was true that insurgents had taken a large part of Van and there fighting guerilla warfare in the countryside, Pastermajian was nowhere near Van. As to the timeliness of American diplomats' information, on the night of May 16/17 the last Ottoman troops had left Van. By May 25, when Morgenthau wrote that, "these insurgents are said to be in possession of a large part of Van," the insurgents had already taken the entire city, the Russians had arrived, and the Ottoman army was in full retreat.

Except for a few sentences sent to the Americans (from Bulgaria, not from Eastern Anatolia) by the Dashnak Party⁸ and a few sentences from missionaries, the above was the extent of the contemporaneous reporting on the Van rebellion in the American archives. Later, Morgenthau was to proclaim that he had known well what was occurring throughout Eastern Anatolia. He actually knew almost nothing.

---

⁷ 867.4016/71, Morgenthau to Secretary of State, Constantinople, May 25, 1915.

⁸ These reports, which never stated their sources or how the information got to Bulgaria, are ridiculous, but seem to have been taken seriously by the Americans: The Sofia Dashnaks wrote that Tahsin Bey, the Governor of Erzurum, had stated that the Ottomans were responsible for the troubles in Van, and wrote that the Governor of Bitlis had decreed a massacre of Armenians in Muş. No one else has ever seen such a decree and it is doubtful if Tahsin would make such an admission to the Dashnaks, even if had been true. In some messages, the Dashnaks stated that all the Armenians of Zeytun had been killed in Zeytun, while in others they wrote of the deportation of the Zeytun Armenians, who seem not to have been dead after all. See, for example 867.4016/95, Dashnaks in Sofia to Morgenthau, June 15, 1915, enclosure in Morgenthau to Secretary of State, July 20, 1915.

In fact, most of the American cables on the beginnings of the Armenian rebellion concentrated on Zeytun, not the much more important events in Van. The State Department did not expect much of Morgenthau. These cables usually went from Washington to Morgenthau, not Morgenthau to Washington. The most common form of these were cables from the State Department telling the ambassador that reports of “Armenian massacres” had reached Washington. Morgenthau was instructed to tell the Ottoman government not to allow massacres. It is perhaps instructive that Morgenthau was not ordered to investigate rumors of massacres; Washington assumed that the rumors were correct. In any case, Morgenthau had already told the State Department that he had no way to investigate.

Where did Washington get its information? Some of the Washington cables simply stated that there had been massacres in a place, with no sources given. Other messages to Morgenthau forwarded or cited letters from the Armenian Patriarch in Echmiadzin, the Dashnak Party, Aneurin Williams MP of the British Armenian Committee, the British government, the French government, and similar informants. The sources were united in that none of them had actually seen what they described, and all had political reason to defame the Ottomans. If the original sources of information were listed at all (assuming they existed), they were described as “an eyewitness,” “a letter received from Constantinople,” etc⁹. The Dashnaks also wrote directly to Morgenthau and to consuls complaining of Turkish actions, with sources unnamed¹⁰.

A small number of consular and missionary reports on Armenian troubles, written soon after the events, did reach Morgenthau¹¹. Once again, however, the consuls had not seen the massacres that they reported as fact¹². They did see deportations and sometimes violent incidents against individual Armenians, which they presumably reported fairly accurately, but their information on supposed massacres was drawn from Armenians and missionaries, and these seldom said they had seen what they related. The missionaries and consuls seldom indicated that they were doing more than relaying what they had been told. The Reverend J.E. Merrill, for instance, wrote of the troubles at Zeytun from Antep,

⁹ See, for example, 867.4016/119, Page To Secretary of State, London, August 14, 1915 (forwarded to Morgenthau); 867.4016/67, 69, 70, reports from Allies; 867.4016/65, Letter from Williams, May 3, 1915; 867.4016/61, telegram, Secretary of State to Morgenthau, May 3, 1915; 867.4016/51, 52, 78, telegrams to Secretary of State from Armenian Patriarch (forwarded to Morgenthau)

¹⁰ See, for example, 867.4016/95, Morgenthau to Secretary of State, Constantinople, July 20, 1915; 867.4016/122, Morgenthau to Secretary of State, August 10, 1915, enclosure from Davis at Harput, June 11, 1915.

¹¹ It is important to separate these contemporaneous from accounts written after the events, sometimes well after, of which there is an abundance.

¹² Although they unquestionably see the movements of the relocated Armenians.

85 miles away by road, and gave no indication that he had been to Zeytun¹³. Others wrote from Aleppo, 165 miles from Zeytun, and even from Beirut, 350 miles away¹⁴.

Later Morgenthau was to make a collection of missionary and some consular reports. It is important to differentiate between these and contemporaneous reports. Reports written by consular officials, not intended for use except in their government, would have value, if the consuls had seen what they described. Reports written after the fact or intended for political use are necessarily much less valuable. The only contemporaneous accounts the Americans possessed were hearsay, as often as not based on the word of a single informant.

The Americans made no effort to collect information on massacres of Muslims or Armenian revolutionary activity¹⁵.

American Newspapers

While British and American newspapers differed in their coverage of the war between the Allies and the Central Powers, they were very similar in their coverage of the war in the Ottoman Empire. The best examples of the coverage of the Ottoman War are the “newspapers of record” of the two countries, the *New York Times* and the *London Times*. The two publications are those most frequently cited by researchers.

The information offered by American newspapers during World War I was, as always, biased toward the Armenians. Reading the *New York Times*, it would appear that no Muslim ever died, except soldiers. The newspaper began to report of fanciful massacres from the first days of the war: “All the [Erzurum in November, 1914] Armenian clubs, churches, and schools were demolished by a mob¹⁶.” In fact, there had been no massacres in Erzurum and the Armenian buildings still stood. Most of the reports

---

¹³ 867.4016/80, Morgenthau to Secretary of State, June 26, 1915.

¹⁴ I am not considering here the writings of Leslie A. Davis (*The Slaughterhouse Province*, edited by Susan K. Blair, New Rochelle, New York, 1989, which would take more space than is available, except to note that Davis saw very little of what he reported of massacres, some of which undoubtedly occurred. Davis’ reports of what he actually saw seem credible. His assumptions that 15-20,000 Armenians from Mamuretülaziz were killed seems impossible in light of the number of deportees who survived. (See Yusuf Halaçoğlu, “Realities behind the Relocation” in Türkkaya Ataöv, ed., *The Armenians in the Late Ottoman Period*, Ankara, 2001, pp. 109-42.) More troubling, he mentions nothing of the Armenian rebellion or of the murders of Muslims that prompted the deportations of which he writes. To her credit, the editor does include two brief extracts from Ottoman publications on the rebellions.

¹⁵ In his book (*Henry Morgenthau, Ambassador Morgenthau’s Story*, Garden City, New York, Doubleday, 1918), Morgenthau mentions conversations with Ottoman officials who spoke of the Armenian rebellions. However, he somewhat suspiciously did not forward this information to Washington at the time. Nor did he forward to the State Department the “admissions of guilt” that Ottoman ministers supposedly made to him.

¹⁶ *New York Times*, November 29, 1914, p. 2. My thanks to Caitlin McCarthy for assistance in researching American and British newspapers.

were not so easy to refute, since they dealt only in vague generalities, such as “Massacres By Wholesale—Turks and Kurds Have Killed Thousands Since the War Began,” “Erzurum Fanatics Slay Christians,” “Kurds Massacre More Armenians,” “Armenian Women Put Up At Auction,” “Turkish Horrors in Persia¹⁷,” Some of the reports, especially those of massacres by Kurds in Iran, may have been true, but how does one separate the true from the false?

The *New York Times* reports that can be analyzed do not give a researcher any confidence in the veracity of the newspaper. According to the *Times*, the Russians defeated the Ottomans at a major battle before November 5, 1914: “The entire battlefield was covered with their [Turkish] dead and wounded.”¹⁸ There was no such battle. “The Military Expert of the New York Times” wrote on November 7, 1914 that the march of a large Russian army through Eastern Anatolia would be impossible “unless months are allowed for a slow advance and for the construction of ample road facilities behind the army as it progresses.”¹⁹ Yet a rapid advance was exactly what the Russian army was to do. The Military Expert in fact changed his mind two days after his first report, declaring on November 9 that the Russians would have an easy time invading²⁰. One or the other of his columns was sure to be right.

Oddly enough, in light of its later writing, which denied there had ever been an Armenian revolt, the *New York Times* at first exalted in the Armenian Revolt: “Turkish Armenians In Armed Revolt—Were Ready to Join Russian Invaders, Having Drilled and Collected Arms—See Day of Deliverance.” The description that followed that thrilling headline, however, was not reliable. It stated, for example, that 20,000 rebels in “Feitun” had defeated the Turks²¹. In fact, of course, a much smaller number of Armenians in Zeytun were defeated by the Turks²². The *Times* did describe the Armenian revolt in Van. It wrote on November 7, 1914 that an “Armenian detachment was operating in the rear of the Turkish Army.” This was true, although the Armenian force was much more than “a detachment.” But the *Times* also wrote that on November 7 that “The Turkish town of Van (160 miles southeast of Erzurum, Turkish Armenia) is being besieged by a

¹⁷ New York Times, November 29, 1914, p. 2; May 24, 1915, p.1; April 26, 1916, p. 3; September 29, 1915, p. 3; October 11, 1915, p. 4

¹⁸ New York Times, November 6, 1914, p. 1.

¹⁹ New York Times, November 7, 1914, p. 3.

²⁰ New York Times, November 9, 1914, p. 4.

²¹ New York Times, November 13, 1914, p. 2.

²² An initial revolt broke out in Zeytun in August of 1914, and was quickly put down. The Zeytun Armenians revolted again in December.

detachment of Armenians, who are aiding the Russians.”²³ This was indeed prescient reporting, as the Armenians would not in fact attack the city of Van until April, 1915. The *Times* was five months early with their announcement.

Accurate military information was completely lacking. The only accounts that approached accuracy were very general, such as statements that the Turks were firing cannon shells at Russian invaders, with no details²⁴. On October 6, 1915, the *Times* did print one bit of what appeared to be useful military information on the battle at Van: It quoted the missionary, Ernest Yarrow, stating that a German had “directed the Turks at Van.”²⁵ But there were in fact no German officers. A May 6, 1915 article also seemed to give military information—“Four Turkish regiments, with artillery” were on their way from Erzincan to relieve Van²⁶. In fact, however, it was two battalions that were sent, not three regiments, a considerable difference, and they had only one small mountain gun²⁷. The newspaper did accurately report that the Russians took Van in May, 1915, but gave no details²⁸. In one of the few articles that gave some details of the rebellion and Russian occupation of Van, it was reported that the Russians had stopped the Armenians from killing any of the Muslims who remained in Van after the Armenian victory, a complete falsehood, as attested even by Armenian and missionary accounts²⁹. The only source for this information was the 14 year old son of the Van missionary, Clarence Ussher³⁰.

The bias and inaccuracies in the American reports derive from long-standing prejudice, of course, but also from the Americans’ sources. The *Times*’ sources were almost entirely those who had good reason to oppose the Turks and paint them in the blackest possible terms. Most of the *Times* news came from official and unofficial Russian sources, often relayed from Britain or first printed in British newspapers. Spurious news of the abovementioned “massacre” in Erzurum, for example, reached the

---

²³ New York Times, November 7, 1914, p. 3. By November 10 (p. 1) the Times had downgraded the Armenian attack of Van City: “It is rumored that Armenian bands are attacking Van.” Later issues also spoke of the rumor. See also November 8, 1914, p. 2.

²⁴ New York Times, November 22, 1914.

²⁵ New York Times, October 6, 1915, p. 3. Yarrow may have confused General de Nogales for a German.

²⁶ New York Times, May 6, 1915, p. 3.

²⁷ See below. A mountain gun was a small, very mobile, cannon.

²⁸ New York Times, May 25, 1915, p. 4.

²⁹ See, for example, Onnig Mukhitarian (Mkhitarian), *An Account of the Glorious Struggle of Van-Vasbouragan*, Samuels S. Tarpinian, trans., General Society of Vasbouragan, Detroit, 1967, pp. 116-8, and the report of the missionary Mrs. G.C. Raynolds in the American Board Archives at Harvard University (hereafter ABC) 16.9.8, Eastern Turkey Mission, Woman’s Board, Vol. 1, Eastern Turkey, 1909-1914, Documents and Reports, Letters, A-Z (this source and other references to the missionary archives were provided by Doç. Dr. Ömer Turan as part of an upcoming book on the Armenian Rebellion at Van).

³⁰ New York Times, July 31, 1915, p. 2.

Times from Petrograd. Its source was named as “A telegram received here from Odessa.”³¹ Many of the *Times*’s sources had no names, only descriptions such as, “a man in close touch with Armenian conditions,” “persons in Northern Syria,” or “a reliable source.”³² Some were descriptions found in letters from Armenians or Assyrians, again often without names or accounts of how they gathered their information. One source that was named was the Armenian Patriarch at Echmiadzin. American missionaries were quoted, although the missionary accounts were not as prominent as they were to become later. While the British propaganda organization in America was not well developed until late in 1915, it was active in censoring reports that went to America from the beginning of the war, and its hand was already seen in the *New York Times* articles³³. One article even quoted at length C.F.G. Masterman, without mentioning that Masterman was head of the British Propaganda Bureau³⁴.

The *Times* did print the denials of the Ottoman Consul General in New York and the Ottoman ambassador in Washington³⁵. Even though they were more accurate than the usual *Times* accounts, neither of these contained any concrete information on events in the Ottoman East. The occasional letter deploring the *Times*’ prejudices was published in “Letters to the Editor.”

All the prejudices of the American newspapers would not mean that they were not useful sources for the historian, if the prejudices were seen only in editorials or analytic pieces. If the newspapers published accurate data on matters such as troop movements, battles, migration, and mortality, they would be valuable scholarly resources. They did not do so. What little accurate data they offered was so general as to be useless, and much of what they printed was simply wrong. In short, the writings in the *New York Times* on the Van Rebellion, and on the Ottoman War in general, were only useful for the study of prejudice, not for the study of the war.

British Newspapers

The *London Times* was more complete in its coverage of the Ottoman War than was the *New York Times*, but no more accurate. With exception of some dubious articles supposedly smuggled out of Istanbul by a spy, most of the *London Times*’ sources wrote from Petrograd or Tiflis in the Russian Empire, occasionally from Greece, Cairo, or cities as far away as Amsterdam. The authors of these reports were never cited.

³¹ New York Times, November 29, 1914, p. 2.

³² New York Times, September 29, 1915, p. 3; August 18, 1915, p. 5; September 17, 1915, p. 3.

³³ See McCarthy, “The Bryce Report” and “Wellington House.”

³⁴ New York Times, November 15, 1915, p. 1.

³⁵ New York Times, October 15, 1915, p. 4; October 22, 1915, p. 3.

The *Times* articles on the Ottoman Empire in the early days of the war were mainly romanticized propaganda. They were primarily political, not military, including long excerpts from speeches by Lloyd George and Churchill that portrayed the Turks as an evil that had to be destroyed. (Lloyd George: “They [the Turks] are a human cancer, a creeping agony in the flesh of the lands which they mis-governed, and rotting every fibre of life.”³⁶) Articles included long quotations from Ottoman enemies, such as the Tsar, who described the Ottoman Empire as, “the ancient persecutor of the Christian religion.”³⁷ Once the newspaper began to write on actual battles the reporting was what one might expect: the British were reported each day to be defeating the Turks at Gallipoli. Only the arrival of German troops could save Istanbul from the Allies, because the Turks were unable to defend themselves. This continued until the British lost. In the Sinai, according to the *Times*, the Turks were either readying a massive army to attack the Suez Canal or there were no Turkish troops at all, depending on which day’s paper one read³⁸.

As might be expected in news that originated almost exclusively in the Russian capital, Russian successes were enlarged. Ottoman successes were unmentioned or were minimized. Small Russian victories at the beginning of the war were portrayed as “enormous” Ottoman losses³⁹, whereas Ottoman victories in the East in 1915 were not covered. Details were unknown, or at least unreported. One could read that the Turks invaded Iran in January 1915, but not find any of the details necessary to understand what occurred. This was equally true of the Sarıkamış debacle, for which the Turkish losses were extolled and interesting stories were told⁴⁰, but no details were offered. Many reports were erroneous. For example, the Russians were said to be marching on Erzurum on November 6, 1914, a year before they actually did so⁴¹.

The *Times* featured many articles on Armenian refugees and putative massacres of Armenians. There was not a single mention of the massacre of Muslims. Most of these articles were simply assertions made by politicians that the Turks were engaged in massacre. The *Times* reports of the suffering of Armenians were without attribution. Some came from Russia, some from unknown sources which found their way to British

---

³⁶ *Times*, November 11, 1914, p. 10.

³⁷ *Times*, November 4, 1914, p. 8.

³⁸ The reported imminent attack two months before it occurred, greatly magnifying the size of Cemal Paşa’s force. *Times*, November 30, 1914, p. 7.

³⁹ *Times*, November 30, 1914, p. 7.

⁴⁰ For example, the story of the Russian officers who were attending Orthodox Christmas Even services when the Ottomans attacked. They supposedly remained until the service was over, then left to defeat the Turks. *Times*, January 23, p. 6.

⁴¹ *Times*, November 6, 1914, p. 5.

Armenophiles⁴². Where sources were given at all, they were described, not named—“a correspondent,” “a knowledgeable person,” “an Armenian refugee,” etc. Occasionally, however, details were offered. For example:

[From Petrograd] “Armenian refugees from Erzurum [sic] describe the terrible position of 20,000 Christians whom the Turks threaten with massacre for their Russian sympathies. The prisons are full of Armenians and Greeks suspected of espionage. They are hanged in the streets and squares without trial, and corpses are suspended for weeks from the street lamps, swaying in the wind. In passing the Turks spit on the bodies and compel the Christians to do the same.”⁴³

The few other details offered the *Times* readers were similar. They were told that, when Armenians converted to Islam, “the female members of the convert’s family of a marriageable age—wife, sisters or children—are distributed around to other Turks,”⁴⁴ and similar tales.

Some of the “news” was simply ridiculous. A report reached the *Times* from Petrograd of major riots of Turkish women protesting the war. The women were reported to have “rent their garments and paraded the streets almost in a state of nudity.” One suspects that this story, which supposedly took place in Erzurum, was not accurate⁴⁵. The *Times* reported that the Turks had lost at Sarıkamış because they were drunk: “The fact is established that the German officers induced the temperate Osmanlis to drink cognac before the attack. Russian soldiers assert that many Turks fell from dizziness before reaching the Russian bayonets.”⁴⁶ The December, 1914 issue featured false reports of Turkish troops massing on the Bulgarian border to threaten Bulgaria. In the same issue, unnamed “Travelers” reported that the German officers in the Ottoman Empire were pretending to convert to Islam to influence the Turks⁴⁷. Supposedly knowledgeable, but unnamed, sources reported that the Turks had burned down the town of İzmit in order to kill the Armenians who lived there⁴⁸.

What little actual military information was given by the *Times* on Van Province was less than useless. The one somewhat detailed report came to the *Times* from the anti-Turkish peer, Lord Bryce:

⁴² See, for example, questions and replies from Viscount Bryce, the Archbishop of Canterbury, et. al. on Armenian massacres. *Times*, July 29, p. 7.

⁴³ *Times*, December 14, 1914. p. 7.

⁴⁴ *Times* September 16, p. 7.

⁴⁵ *Times*, December 14, 1914. p. 7.

⁴⁶ *Times*, January 14, 1915, p. 8.

⁴⁷ *Times*, December 14, 1914. p. 7.

⁴⁸ *Times*, September, 6, p. 7.

The following extracts are from the narratives of the Armenian correspondent at Tiflis: 'Towards the end of May, Djevdet Bey, the Military Governor, was expelled from Van. Djevdet Bey fled southwards and entered Sairt with some 8,000 soldiers, whom he called " Butcher" Battalions (Kassab Tabouri). He massacred most of the Christians of Sairt, of the details of which nothing is known. On the best authority, however, it is reported that he ordered his soldiers to burn in a public square the Armenian Bishop, Eghishe Vartabed, and the Chaldean Bishop, Addai Sher.⁴⁹

It never happened. When he left Van Cevdet went southeast to the Çuh Pass, to try to add his small number of troops to the fight against the approaching Russians, not to the southwest to Siirt. He had less than 2,000 soldiers, not 8,000. The governor's troops fled for their lives from the Russians, without time to stop in Siirt for massacres. The *Times* printed only a few other sentences on the Van rebellion, mainly indicating that there was one⁵⁰.

American Missionaries

American missionaries were the most important of the Western sources that painted the Ottomans in black. Along with reports from the Armenians themselves, missionary writings were the main bases for the belief that the Ottomans had engaged in systematic murder of Armenians in the Van Province. The missionary accounts had wide circulation in the United States and provided half the entries in the most famous piece of British anti-Ottoman propaganda, the so-called *Blue Book*⁵¹.

It is not possible to consider here all the World War I missionary accounts. Again, the Van Rebellion will serve as an example.

The American missionaries in Van were generally very ill-informed on events outside of the city of Van itself before the war, and it is doubtful if they were better informed in the midst of a rebellion that kept them isolated in their missions. They relied, as they always had, on rumors told them by Armenian sources⁵². However, before they took sides as the war began, the missionaries could be good sources on events they did

---

⁴⁹ Times, November 27, 1915, p. 7.

⁵⁰ For example, a report from Petrograd contained a brief communiqué from the Russian General Staff in the Caucasus: "In the direction of Van, our troops dislodged the enemy from the Abaja Valley." Times, 15 May, 1915, p. 7. See also Times, 12 August, 1915, p. 5.

⁵¹ Great Britain, Parliament, misc. no, 31, 1916, The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916, London, 1916. Out of 150 entries, 59 were from missionaries and 52 from Armenians.

⁵² See, for example, the missionary reports of a "great massacre" of Armenians near Muş, which was investigated by the British, who found it never happened. FO 424/200, Maunsell to O'Connor, Van, September 4, 1900

see themselves. In Van, the Head of the Mission, G.C. Raynolds wrote of the Dashnaks arming the Armenians and preparing to fight⁵³. As war approached, however, the missionaries began to attempt analyses of political situations, and these showed them to be woefully ill-informed. The missionary E.A. Yarrow, in December, 1914, months after the Armenian rebellion had begun in Southern Van Province, wrote to the American Board that both sides feared trouble might come, but that neither the Armenians nor the Muslims wanted trouble⁵⁴. As a matter of fact, both feared trouble because the trouble had already started. The missionaries do not seem to have known that anything was happening. As the Armenian rebellion intensified, the missionaries wrote only of how “normal” everything was. Their news was only of their schools and mission work. Reading them, one would not know of the battles being fought between soldiers and revolutionaries a few miles away. They wrote of the war as they saw it, of hospitals filling up with wounded soldiers, but nothing of the rebellion.

The missionaries only spoke well of the Russians. Before the war, the missionaries had at first not been friendly toward the Russians, who had a record of actively discouraging Protestant Christianity. However, after the Russians had assured the missionaries of their support, the missionaries began to take their side⁵⁵. During the war the missionaries wrote nothing negative about the Russians, including nothing on Cossack attacks on Muslim civilians, until the Russians evacuated the Armenians from Van. Then they harshly criticized the Russians for retreating before the Ottomans.

Missionary criticisms of the Dashnak rebels before the war were sent to mission headquarters in Boston. These were purely internal letters that were not made public until long after war's end. The reports that damned the Turks, however, were quickly turned into propaganda against the Ottomans by the missionaries themselves and by the British propaganda machinery. These have been discussed extensively elsewhere⁵⁶. The two most well known missionary reports on the events in Van, an article by Grace Knapp and a book by Clarence Ussher⁵⁷, can serve as examples of the missionary coverage of the events in Van. Neither book gives detailed facts on what occurred during the rebellion.

⁵³ ABC 16.9.7, Eastern Turkey Mission, 1910-1919, Letters, T-Z, Vol.25e, No.76; ABC 16.10.1, Constantinople Archives, Vol.7, Letters to W.W.Peet, 1913-1914. The information included here from the missionary archives was compiled by Doç. Dr. Ömer Turan.

⁵⁴ ABC 16.10.1 Constantinople Archives, Vol.7, Letters to W.W.Peet, 1913-1914.

⁵⁵ The Rev. G.C. Raynolds, head of the Van mission: “I had a long, confidential talk with Russian Consul on Saturday in which he gave the most positive assurances that, if Russia were to come in here, we may be sure that it will not interfere with our work.” (ABC 16.10.1, Constantinople Archives, Vol. 7, Letters to W.W.Peet, 1913-1914.

⁵⁶ See McCarthy, “The Bryce Report” and “Wellington House.”

⁵⁷ Grace Highley Knapp, “The American Mission at Van,” privately printed in limited numbers and copied in *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16*, pp. 32-47; Clarence Ussher, *An American Physician in Turkey*, (Grace Knapp Collaborating), Boston, Houghton Mifflin, 1917.

Perhaps naturally, the missionaries' sources were purely Armenian. What they heard from the Armenians was that Armenians had done no wrong. There had been no revolts until the Ottomans gratuitously attacked the Armenians.

Only five pages of Mrs. Knapp's short account directly described the fighting (which she declared "was no rebellion."⁵⁸) Reading her text, it quickly becomes evident that she never left the American missionary compound. Her limited report of the events contained only what was told her by Armenians. Even then, she could not help but embellish her story, stating, for example, that the Armenians had only 300 rifles and that they "used pistols only, when they could."⁵⁹ The Armenians themselves wrote they more than had twice that many rifles (itself an understatement), as well as very effective machine pistols that were sighted as rifles and were very effective weapons⁶⁰. Knapp related that the Armenians never took the offensive, again a statement directly contradicted by the Armenians themselves⁶¹. Knapp's military knowledge was laughable. In order to make the Turks look ineffective and the Armenians masters of defense, she contended that in slightly over two weeks "[in the Garden District] 16,000 cannon balls or shrapnel were fired [by the Turks] upon them [the Armenians]", but only three Armenians were killed⁶². Does the death of only three correspond to 16,000 shells fired? In fact, the Turks fired many fewer shells. At Gallipoli, the more than 300 Turkish cannon fired only 40,000 shells in a one month period⁶³, and the Turks had only two field guns, some mountain cannon, and centuries-old fortress cannon (that fired the "cannon balls") to attack the Garden District in the period Knapp described⁶⁴.

None of this leaves much confidence in Knapp's judgment or knowledge. Her statements of Ottoman intentions and actions, when she gave sources at all, were based on hearsay, often from a single Armenian⁶⁵. None of her descriptions of Cevdet Paşa's threats to the Armenians were accompanied by documents, so they cannot be verified, but

---

⁵⁸ Knapp, p. 34.

⁵⁹ Knapp, p. 35. Knapp says very little about the fight in the Old City.

⁶⁰ Gossoian, p. 13, Mukhitarian, p. 111-12. See also A. Poharyan ("The Legendary Conflict in Van, April 7 (20), 1915" in H.D. Papazyan, ed., *Van-Vasporakani herosamarte* 75, Erevan, Hayastan, 1990, translated by Birsen Karaca, pp. 24-31.

⁶¹ Knapp, p. 35. Gossoian and Mukhitarian both wrote of numerous Armenian offensives, including a concerted attack on the Citadel in the Old City and the bombing and burning of the Ottoman Hamid Ağa barracks. It is true that the Armenians did not gain much ground, but they tried.

⁶² Knapp, p. 38.

⁶³ Edward J. Erickson, *Ordered to Die: a History of the Ottoman Army in the First World War*, Westport, Connecticut, 2001, p. 88. The figure does not include field guns and mortars.

⁶⁴ See below. Note that what the Turks fired were generally not cannon balls, which were from another time, but shells.

⁶⁵ See, for example, her statements on Ottoman "massacres" in Erciş (Knapp, p. 38).

it seems very unlikely that he would have openly threatened to kill all the Christians, as Knapp alleges⁶⁶. Armenian sources reproduced what they say were letters from Cevdet, and they were never blunt, always polite, as befits an Ottoman gentleman. One thing is definite, Knapp wrote for publication. It is hard not to believe that she took her limited knowledge and tailored it for her audience.

The coverage of the Armenian Rebellion in Clarence D. Ussher's book, *An American Physician in Turkey*, is similar to that in Grace Knapp's article⁶⁷. In the 53 pages Ussher devotes to the fighting in Van City he, like Knapp, repeats what he has been told by Armenians. Some of his assertions, such as the 300 rifles, are the same as hers. Most of what he relates he could never have seen, such as actions in the Havasor District south of Van, because he did not leave the city⁶⁸. Some of what he tells is questionable. Ussher relates interviews with Governor Cevdet in which, for example, the governor tells him that he will kill all the Armenians in Çatak⁶⁹, an incident also related by Knapp. Nothing can be proven, but does it seem likely that the governor would invite an American to his office to tell him that he planned to kill Armenians?

The number of glaring factual errors in Ussher's book are astounding: Despite his assertions, Germans were at no time in command in Van. Ussher stated that Ottoman Army regiments made up of Armenians "hurled the Russians across the border."⁷⁰ Of course, there were no such regiments. Ussher wrote that Van ex-Governor Ali's policy had been to encourage Armenian revolutionary societies to import arms and secure recruits⁷¹, a statement too absurd to need further comment. In one place Ussher held that Ottoman civil law was the Code Napoléon which was used to oppress Christians⁷², untrue on both the type of law code and the use of Ottoman law. According to Ussher, it was sultan Abdülhamit II's emissaries who "encouraged revolutionary activities" among the Armenians⁷³. He stated the Committee of Union and Progress decided to keep the Capitulations because they were to Turkey's advantage⁷⁴. The list of errors could continue.

---

⁶⁶ Knapp, p. 34.

⁶⁷ She is listed on the title page as "Grace H. Knapp, collaborating." Some sections are close paraphrases of Knapp's work.

⁶⁸ Ussher, p. 238.

⁶⁹ Ussher, pp. 237-8.

⁷⁰ Ussher, p. 217.

⁷¹ Ussher, p. 126.

⁷² Ussher, pp. 156-8.

⁷³ Ussher, p. 161.

⁷⁴ Ussher, p. 168.

The British consul in Van in 1905, Capt. Tyrrell, knew Dr. Ussher well. Commenting on a letter from Ussher printed in *The London Times*, Tyrrell wrote: "I myself know by experience that Dr. Ussher's statements are unreliable, and I never accept any of them without careful personal enquiry." Tyrrell understood the missionary's impulse to vilify the Government: "The key to all this missionary correspondence is found in the last paragraph of Dr. Ussher's letter, 'to stir public opinion by anything that we write'; and nothing is ever written by them to show the other side—how far the Armenians are themselves to blame; outrages by the revolutionists; the difficulties with which the local authorities have to contend; any good work done by Turkish officials, &c." British Ambassador O'Connor added, "The United States Minister, whom I spoke to, informed me that he regarded Dr. Ussher as most unreliable, and given to gross exaggeration owing to his innate dislike of Turks and his inordinate fanaticism."⁷⁵

Simply put, Ussher was not to be trusted. The only sections of his relations of the Van troubles that may be reliable are his accounts of the wounded he treated, the operation of the American Mission during the rebellion, and perhaps stories of Armenian suffering during the fighting.

What is most damning about the missionary accounts is what they excluded. Their reports make no mention of the rebellion that was taking place all around them in the province. Readers were asked to believe, and most probably did believe, that the Ottomans had, in the middle of a war for their survival, decided to divert their resources to kill Armenians, who were loyal citizens who supported the Ottoman cause. The missionaries portrayed Ottoman actions in Çatak and Havasor as unprovoked slaughter, never mentioning the revolts in those places that had forced the Ottomans to divert battalions from the Front. Armenian sources at least admitted that Muslims were massacred when Van City fell to the Armenians. The missionaries did not. Ussher devoted only a few sentences to the murders of Muslims by Armenians in Van, stating that the killings were understandable: "We remembered what they had to endure from the Turks all their lives."⁷⁶ Knapp did not make any mention of dead Muslims⁷⁷.

---

⁷⁵ FO 424/208, O'Connor to Landsdowne, Constantinople, May 12, 1905, and enclosure No. 1.

⁷⁶ Ussher, p. 285.

⁷⁷ There was one fairly accurate mention of the killing of Van's Muslims in the missionary archives. Mrs. G.C. Reynolds said, "The Armenians seem perfectly debauched – plundering and revenge the only thought of the day, and we might as well talk to the wall. The Armenians have suffered awfully and the massacring was done so cruelly it is no wonder perhaps that they are swept away now they have a chance to avenge themselves. I think too the thought of Armenians is to make this a purely Armenian province." (ABC 16.9.8, Eastern Turkey Mission, Woman's Board, Vol. 1, Eastern Turkey, 1909-1914, Documents and Reports, Letters, A-Z). Of course, her assessment was never made public.

Newspapers, British and American Archives, Missionaries

The British and American sources were undoubtedly prejudiced. They unquestionably told only one side of a complicated story. Yet it was not only those failings that made them such poor historical sources. Even prejudiced sources can have value. The British consular reports before the war showed great anti-Muslim and anti-Ottoman prejudice, but they also reported facts. Although sympathetic to the Armenians, they described in detail the actions and internal workings of the Armenian revolutionary parties. They related in detail the smuggling of guns by the rebels and the arming of the Armenian populace. Whenever possible, many of the consuls investigated rumors of massacres of Armenians, and often proved the rumors to be false. The key to the value of the consular evidence lies in the term “in detail.” They did not simply transmit rumors and the assertions of interested parties; they provided details. Often these details were not what the British Government wanted to hear, and they were never told to the public, but the details remained in the British archives for scholars to use⁷⁸.

When the war began, the British no longer had detailed reports. They began to print propaganda and guesses that have little use to researchers who wish to know the actual events of the war. The missionaries, often overwhelmed by their prejudices and the desire to make the Armenians look as good as possible, also provided few details. They did not provide the facts that would have been needed to prove their case, perhaps because the facts did not prove their case. Newspapers, the worst source of all, seem never to have had access to the details of the Armenian Rebellion or the war in Eastern Anatolia. They could only print what little was forwarded to them by the Russians. None of these “sources” can be the bases of accurate historical knowledge.

If newspapers and foreign archives are not sources for the writing of accurate history on the Armenian rebellions, what is left? The only potential sources of accurate information are the Armenians and the Ottomans, those who took part in the battles of the Armenian Rebellion and those who knew them best.

Armenian Sources

Problems remain in gaining access to Armenian archives. In any case, it is doubtful if those archives contain useful factual information on events such as the Van Rebellion. Those who have used the archives of the Armenian Republic do not quote such information. It seems unlikely that the Armenians of Van either kept detailed written records or, if such existed, brought the records with them when they fled Van with their

---

⁷⁸ For the British Archives, it is important to distinguish the original consular reports, such as those in class FO 195, from the “Blue Books” and similar sources. The latter were thoroughly vetted and often distorted history through omission.

Russian allies. What exist are memoirs of Armenians who took part in the Van Rebellion. Armenian histories are based on these memoirs.

Two memoirs in particular are usually quoted-- Haig Gossoian, *The Epic Story of the Self Defense of Armenians in the Historic City of Van*⁷⁹, and Onnig Mukhitarian, *An Account of the Glorious Struggle of Van-Vasbouragan*⁸⁰. Both men were officials in the Armenian organizations during the rebellion. The translations of the Gossoian and Mukhitarian books do not give the dates of the original writings. I have not been able to find any original of the Gossoian volume, but the Mukhitarian book first appeared in 1930. Each book tells a different story, because there were two Armenian fronts in the rebellion. Armenians revolted in both the Old City (a walled region over which an ancient citadel loomed on a high rock) and the Garden City, a newer region of the city. The two revolts never joined during the fighting. Gossoian was an official of the revolutionaries in the Old City, Mukhitarian in the Garden City. Both were Dashnaks.

At first reading, the Armenian accounts are impressive. They contain detailed lists of officials in the rebel organizations⁸¹, names of fighters, descriptions of fortified areas, and battle events. It is difficult to analyze these authoritatively. Descriptions of Armenian actions in battles may or may not have been accurate. Most of what they relate would support either the thesis of Armenian rebellion or the thesis of Armenian defence against Ottoman attack, because the battles would have been the same. Gossoian, in particular, after a short section on vicious Ottoman intentions, devoted himself to the particulars of Armenian success in battle. The problem lies not so much in what the Armenian sources reported, but in what they concealed. There was no mention of any Armenian rebellion in the province outside of Van City or of rebel plans to revolt in Van City itself, unless one reads between the lines. All was blamed on the Ottomans, who allegedly intended to destroy the Armenians, forcing them to fight.

Most of what Mukhitarian and Gossoian wrote was descriptions of combat and rebel organization that cannot be verified. One can analyze some of the claims the Armenians made as to their numbers, certain events in the rebellion, and Ottoman actions. Those statements cast doubt on the Armenian reporting.

---

⁷⁹ Samuels S. Tarpinian, trans., *General Society of Vasbouragan*, Detroit, 1967. For the Armenian sources, see Anahide Ter Minassian, "Van, 1915" in *Armenian Van/Vaspurakan*, edited by Richard G. Hovannisian, Mazda Publishers, Costa Mesa, California, 2000, pp. 209-44.

⁸⁰ Samuels S. Tarpinian, trans., *General Society of Vasbouragan*, Detroit, 1967. Hovhannes Ter-Martirosian (A-Do, *Mets depkere Vaspurakanum 1914-1915 tvakannerin*, Erevan, Loys, 1917) did not arrive at Van until after the rebellion was over, but he collected stories of survivors. I have chosen for analysis the two books of actual Van combatants that have been translated into English.

⁸¹ There were two rebel organizations, one in the Old City of Van and one in the Garden District, separated by land held by the Ottomans.

What Ottoman sources described as rebellion and cooperation with the Russians the Armenian sources described as massacre. For example, the Russian army invaded the Başkale-Dir region of Southern Van province from Iran in November, 1914. Mukhitarian included none of the details of the Russian occupation, but wrote

The entire Armenian population of Bash Kale was massacred immediately following the retreat of the Russian army. No one was spared because of age and sex. The good looking women and girls were brought to the Shamiram Turkish ward in Van to be auctioned off and to serve their bestial lust. Some ten thousand Armenians were massacred at this time⁸².

Mukhitarian did not mention that the Armenians of Başkale had welcomed the Russians and cooperated fully with them. They had also murdered Muslim city dwellers and villagers in the occupied territory. When the Russians retreated the Muslims the Armenians of the region fled to Iran *en masse*. Local Muslims did indeed take their revenge on those who remained. This is based on Ottoman evidence, and some might claim that the Ottomans were lying to cover their crimes, but the Ottoman account is also the only rational one. The Armenian community of Başkale would never have remained behind when the Russians retreated. Armenian flight when Russians retreated was the normal action not only in 1914-15 (e.g., from Van itself in 1915), but as far back as the 1877-78 Russo-Turkish War and before. There would have been no “10,000” left to massacre. In fact, there never were 10,000 Armenians there. Even Armenian statistics counted only 3,505 Armenians in the entire *kaza* (district, a larger area than only the Russian-occupied area) that contained Başkale⁸³; the Ottomans counted fewer. Even if no Armenian had fled, they would have had to have been killed more than three times each. And the assertion of an auction of Armenian women in Van is incredible nonsense. It must be remembered that there were those in Van who would surely have noticed such an extraordinary event—consuls and, particularly, the American missionaries—but made no mention of it. The missionaries, who made use of all anti-Muslim tales they could find, true or false, surely would have heard of such an auction. The auction was just the sort of thrilling tale that would have appealed to readers, but it never occurred.

Mukhitarian alleged that Armenian organization for “resistance” began only on April 18, 1915⁸⁴. Gossoian, on the other hand, stated that The Dashnaks in the Old City created a “defense committee” to collect arms, register men for combat, and arrange supplies in October of 1914, before the war began and six months before rebellion began

⁸² Mukhitarian, p. 3.

⁸³ The statistics of the Armenian Patriarch of Echmiadzin. (Raymond H. Kevorkian and Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'Empire Ottoman a la veille du genocide*, ARHIS, Paris, 1992, p. 60.)

⁸⁴ Mukhitarian, pp. 26-31. Another Armenian source, A. Poharyan (Poharyan, pp. 21-4) stated that the Armenians in the Garden District had been trained and began final preparations to fight in March.

in Van City⁸⁵. Even Gossoian's evidence does not admit the fact that the rebels had been preparing for their insurrection for decades. British consuls observed the preparation for revolt before the war began. As early as 1908, consul Dickson had written that the Armenian revolutionaries in Van were planning to assist Russia in the next war⁸⁶. Consul Molyneux-Seel reported in 1913 that the Armenians of Van, "have thrown off any pretense of loyalty they may once have shown, and openly welcome a prospect of a Russian occupation of the Armenian vilayets."⁸⁷ The British noted that the Dashnaks were extensively arming the Armenian population of Van Province⁸⁸. The Armenian sources paint a picture of Armenians forced into "self-defense," when in reality the Armenian revolutionaries had been waiting for their chance to rebel.

Cooperation with the Russians, even sympathy for the Russians, was never mentioned by either Gossoian or Mukhitarian, although, if the British consuls were correct, the dominant sympathy of the Van Armenians was pro-Russian. They portrayed Armenian youth as enrolling eagerly to enlist and fight for the Ottoman fatherland⁸⁹, but unwilling to report for duty once they began to fear Ottoman intentions. The American missionaries wrote that the Armenians were in fact not enrolling⁹⁰. The Ottomans reported massive defections from the military by the Armenian youth, many of whom formed into rebel bands to harass the Ottoman war effort and attack Muslim villages, others of whom joined the Russians. At least one Russian source, the Armenian General Korganoff, also spoke of the Armenian defections⁹¹.

No one has ever produced the sort of Armenian data that historians would need to properly evaluate Armenian and Ottoman actions in Van. There are no contemporaneous day-to-day tactical evaluations, no orders to individual units, no assessments made by commanders on the spot. Detailed accounts do exist, but they were all written from memory (and perhaps notes) long after the battles. The only actual records of documents written at the time of the rebellion were copies of patriotic messages and declarations

---

⁸⁵ Gossoian, p. 13. One could believe, of course, that it was only the Armenians in the Old City who began preparations, not those in the Garden District, who did nothing. This would appear odd, since the same party, the Dashnaks, led both.

⁸⁶ FO 195/2283, Dickson to O'Connor, Van, March 15, 1908.

⁸⁷ FO 881/10376, Molyneux-Seel to Lowther, Van, April 4, 1913; FO 881/10339, Molyneux-Seel to Lowther, Van, January 22, 1913.

⁸⁸ See, for example, FO 195/2450, Monahan to Marling, Erzeroum, September 29, 1913; FO 195/2949, Molyneux-Seel to Lowther, Van, February 17, 1913.

⁸⁹ "all hastened to enlist. Twenty to twenty-five year olds enlisted in the regular army, the rest in the newly formed 'mobile' and 'stationary' units." Gossoian, p. 2.

⁹⁰ ABC 16.10.1 Constantinople Archives, Vol. 7, Letters to W.W.Peet, 1913-1914

⁹¹ G. Korganoff, *La Participation des Arméniens à la Guerre Mondiale sur le Front du Caucase (1914-1918)*, Paris, Massis, 1927, pp. 17.

made by the leaders of the rebellion. These too were printed long after the fact and are not available in the originals, but they seem to be fairly accurate renderings.

It would be a mistake to say that the Armenian sources are without value. Their descriptions of the fighting, used with great caution, can be most valuable. The Armenian documents are most important for their cataloguing of the Armenian organization in Van—detailed lists of individuals and the positions they held in the Armenian administration. Where the Armenian sources are most deficient is their reporting on Ottoman actions and intentions. Researchers must be most cautious in evaluating the Armenian sources, because they contain so many falsehoods, exaggerate Ottoman offenses, and omit all mention of their own crimes, including their failure to even mention that the Armenians were engaged in a revolution.

Armenian and Ottoman Sources

One technical example should suffice to illustrate the essence of the difference between Ottoman and Armenian sources on the Van Rebellion—the question of the number of fighters.

If one is to believe the Armenian sources, 1,000 Armenians battled 10-12,000 Ottoman troops in Van City⁹² and won, because “determination, moral fiber, organization, and effective defensive strategy made it possible for the Armenians to resist the combined governmental forces.”⁹³ The Armenians supposedly had a limited number of guns and relatively few cartridges. The Ottoman forces, if the Armenian sources are to be believed, had unlimited firepower and twelve cannons capable of delivering 400 shells a day⁹⁴.

Ottoman sources told a quite different, much more detailed, story. Like all proper documents of military actions, the Ottoman accounts could not be summarized in short statements of the kind offered by the Armenians. According to Ottoman records, at the beginning of the rebellion, Cevdet had under his command in the city one gendarme battalion, one gendarme depot battalion, 100 regular foot soldiers, and 100 cavalry, 2,300 men in all, as well as one mountain cannon and the two field guns⁹⁵. Realizing this was a pitifully insufficient force, he requested more men and cannon from the Third Army

⁹² Mukhitarian, pp. 111-112.

⁹³ Ter Minassian, p. 229.

⁹⁴ Mukhitarian, p. 78. The Ottomans actually had two field guns, a number of small mountain guns, and centuries-old “fortress artillery,” including mortars, in the Citadel. Writing “twelve cannons” gives an entirely wrong impression of Ottoman firepower.

⁹⁵ ATASE Arşivi, I. Dünya Harbi Koleksiyonu, K-2950, D-13, F-1-44. There were also antique cannon on the walls of the citadel. (References to the archives of the Turkish General Staff, the military archives, were provided by Prof. Dr. Cemalettin Taşkıran and Doç. Dr. Esat Arslan as part of the upcoming book on the Van rebellion.)

Command⁹⁶. Few were available. A battalion, 1,000 men, arrived from the Van Mobile Gendarmerie Division on April 23, but these were active against rebels outside the city and on the city's perimeter⁹⁷. Two more battalions and one mountain gun arrived from the Third Army in Erzurum Province on May 9⁹⁸, too late to affect the battle, because the Russians were approaching. They primarily guarded the civilian path of retreat to the West. There were also 1,200 "Kurdish sharpshooters" in Van, all of whom ultimately deserted, and 1,200 other Kurds who briefly opened roads to Van, then left. In total, 6,200 to 6,500 Ottoman troops, including the deserting Kurds, were present in and around Van at different times during the battle.

The Armenian estimates of manpower were only guesses, and inaccurate guesses at that. They do not make sense. Turkish soldiers have long been reputed to be among the best who ever fought, yet, if one believes the Armenians, they were held at bay and finally defeated by an Armenian force with only one-tenth their manpower, no artillery, and limited supplies. In fact, there were at least 15,000 potential fighters among the Armenians⁹⁹. The Ottoman data, on the other hand, is detailed, filled with hard and reasonable facts. The Armenian reports were prepared for publication. The Ottoman reports were counts and estimates sent by officials and soldiers to their superiors, with no expectation that they would ever be seen by the public. Unless one believes that the Ottoman soldiers and officials, for some unknown reason, deliberately lied and foreswore their duty, they must be considerable the reliable accounts.

Ottoman Sources

Ottoman military reports established conclusively that there was an Armenian rebellion. The accounts indicate that they were hard pressed by the rebels, with insufficient manpower to defeat the rebels. No better example of this exists than the dispatches of Major Kâzım (Özalp), the commander of the Van Mobile Gendarmerie Division. As a good commander should, he unemotionally reported events and gave his assessments:

---

⁹⁶ ATASE Arşivi, I. Dünya Harbi Koleksiyonu, K-2818, D-59, F-1-32; 1-33.

⁹⁷ Archives of the Turkish General Staff, ATASE Arşivi, I. Dünya Harbi Koleksiyonu, K-2820, D-A 69, F-3-71. Documents III: 2005 (Strategic Studies Department of the Turkish General Staff, Documents on the Ottoman Armenians, vols. 1-3, Ankara, 1982-6); ATASE Arşivi No. 6/4517, Kls. 5240, H-6, F 1-23; Genelkurmay Başkanlığı, Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3. Ordu Harekâtı, vol. 1, p. 593.

⁹⁸ ATASE Arşivi No. 4/3671, Kls. 2950, H-13, F. 1-106, H-13, F. 1-109. Türk Harbi, p. 592.

⁹⁹ The Van kaza contained more than 30,000 Armenian men and boys, most of whom were either in the city or who fled their early in the rebellion. They were joined by deserters from the Ottoman Army and Armenians from outside the kaza. 1,000 fighters may have been the figure of the convinced Dashnak fighters, but it was not the total number of Armenians who fought.

[November 29, 1914] Today the enemy attacked Deyr [Dir]. They are equipped with artillery and machine guns. Our defending force is very small, and I believe we will have to withdraw in the direction of Hoşab. From the testimony of two captured spies we have learned that there will soon be an uprising in Van and the Van Province. I will move in the direction of Hoşab with a detachment from the forces at Saray. Due to the weakness of our force, however, if there is an uprising in the province, we will be hard pressed. The promised units from Revandiz have not arrived¹⁰⁰.

[December 5, 1914] An enemy force comprising 4,000 infantry, 1,000 cavalry, two field and two mountain artillery guns is in the vicinity of Saray. Reconnaissance units today arrived at Molla Hasan village between Müslihan and Saray and Erçek. A 500-strong enemy unit supported by two mountain artillery guns from its force in Dir occupied Başkale. The remaining part of the units remained in the vicinity of Dir. Tribe leaders went south without any resistance against the Russians. We are now around Akgöl, north of Hoşab, with a 2,000-strong force, which was deployed from Hoşab yesterday. Other units are still at their yesterday's positions.

The enemy is seizing the weapons from local people in places that it has occupied, using these weapons to arm Armenians and form units. There are some Iranian [i.e., Iranian Kurdish] tribes among enemy units. As we were forced to disarm Armenian enlisted men, due to our losses and deserters, our forces are limited. The units that moved from Ravandiz have not yet joined our forces at Somay. The two mountain guns were returned to Ravandiz, according to information from Mosul¹⁰¹.

Kâzım's dispatches did not gloss over the situation. He described failures as well the very occasional success. His troops had not been able to put down the revolt in Çatak. Indeed, they had not even been able to pass through the roads in the region, due to Armenian resistance. He did not relate what his commanders would have liked to hear. Instead he predicted that the Armenian revolt would only worsen—more areas would rebels, more telegraph lines and roads would be cut¹⁰². Accurate and disquieting reports.

It was not only the military that produced accurate, unromanticized reports. Cevdet, the Van Governor, sent reports of actual events to Istanbul and to the Third Army Command. They were statements of fact as he and his officials understood them, not sanitized pieces of propaganda. Cevdet enumerated the soldiers and cannons at his

¹⁰⁰ ATASE Arşivi, I. Dünya Harbi Koleksiyonu, K- 2818, D-59, F-2-54.

¹⁰¹ ATASE Arşivi, I. Dünya Harbi Koleksiyonu, K- 2818, Dosya: 59, F-2-55 . Doc. I, 10.

¹⁰² ATASE Arşivi, I. Dünya Harbi Koleksiyonu, K-525, D-2050, F-4.

disposal and asked for more. He described which telegraph lines and which roads had been cut by the rebels. He reported in a straightforward manner Ottoman actions that were necessary in time of war, but that would not have looked good in the press, such as the destruction by troops of villages and even a monastery that were harboring rebels¹⁰³ Cevdet's reports were exactly what should be expected from a competent commander—accurate assessments and statement of facts devoid of emotion. When the Russians approached and the Armenians were about to triumph, Cevdet did not write soliloquies on the evil of his enemies or complain of the vicissitudes of fate. Instead he detailed his plans for evacuating civilians and the roads his men would take in their escape.

The statements of other Ottomans were similar to those of Cevdet. For example, the governor of Bitlis related battles in which the Ottomans were less than successful. He listed regions that were secure and peaceful, as well as those that were battle zones. Without emotional criticism, he gave the names of Dashnak leaders who took part in battle. Like Cevdet, he did not hesitate to report harsh actions taken against rebels, including the burning of villages¹⁰⁴.

Ottoman archival records also have a worthwhile human element, a factor that allows historians to evaluate the effect of war on the populace.. Among the most interesting Ottoman archival documents are the collections of personal narratives by village elders, minor officials, and individuals. These related the horror that Armenian rebels brought to village Muslims in Van Province and elsewhere¹⁰⁵. They are not easy reading, filled as they are with relations of atrocities. Some gave the stories of individuals and groups, others were detailed lists of members of villages killed, sexually assaulted, or wounded by Armenian gangs. They offer the best explanation of why the Ottomans felt they had to deport Armenians. The government was not simply protecting itself against the loss of territory to rebels who cooperated with Russia, it was protecting its people against rape and murder. These are incredibly valuable documents, because they bring history to the personal level, showing the suffering of individuals. It is amazing that the Ottoman Government, in the midst of war, would devote the resources to collect them. It shows a level of concern for Ottoman subjects that is seldom appreciated by those who criticize the Ottomans. The only similar documents that retell the corresponding suffering

---

¹⁰³ ATASE Arşivi, I. Dünya Harbi Koleksiyonu, K-2947, D-628, F-3-4. Documents I:22.

¹⁰⁴ ATASE Arşivi, I. Dünya Harbi Koleksiyonu, K-2287, D- 32/12, F-6-2, 6-3 .

¹⁰⁵ A number of these relations are contained in T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1014-19) / Documents on Massacre Perpetrated by Armenians, vol. 1, Ankara, 2001. A second volume contains documents on later atrocities. The other published source on these atrocities is the series of documents published by the Strategic Studies Department of the Turkish General Staff, Documents on the Ottoman Armenians, vols. 1-3, Ankara, 1982-6 (with English translations) and the Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, vol. 31, number 81, Aralık, 1982

of Armenians are the collections of oral histories made by modern Armenian groups. The difference between these and the Ottoman archival accounts is that the Armenian oral histories were made well after, often decades after the events. Many of the events they describe occurred, but all the problems of memory affect the telling. The Ottoman accounts were contemporaneous and are much better sources.

One of the remarkable aspects of the non-Ottoman sources is how often they described the motives of Ottoman leaders, as if they had any way to know. Mukhitarian stated that the Ottoman plan was to ruin the Armenian economy¹⁰⁶. He “knew” that the Ottomans sent troops into Armenian regions with the sole intent of inciting the Armenians to violence and that the reason Cevdet called Armenian youth to report for conscription was to kill them¹⁰⁷. The *London Times* supposedly knew Enver Paşa’s secret war plan, which was to recover the provinces lost in the Balkan Wars¹⁰⁸. Ambassador Morgenthau avowedly knew that the Turkish leaders were planning to exterminate all other groups in their Empire¹⁰⁹. The Reverend Dr. Ussher seems to have known what every Turkish official, from Istanbul to Van, was thinking. Even more remarkable is that certain historians today base their accusations against the Ottoman government on such deficient examinations of intent.

If one looks for the reasons for government decisions, one should not look in what their enemies had to say. One should look in the records of the government itself. To find Abraham Lincoln’s intentions in the American Civil War, one looks to the American archives, not to what Southern leaders said about Lincoln. If one wants to discover what Winston Churchill planned and what his government did, one looks in the British archives, not in German newspapers. The place to find the plans of the French in Algeria is in French archives, not in the letters sent by the Algerians who opposed them. Other sources have their place, but to find plans and intentions, one must look at the source—the writings of those who made those plans. For the Ottomans, those records are in the Ottoman Archives, not in the archives of Britain, Russia, France, and America or in the newspapers or the writings of American missionaries.

The advantage of Ottoman archives is not only a matter of their superiority over other research sources. For most study of the Ottomans and Armenians in World War I they are the only archives. Other than the Ottoman records, there often are no other eye witness reports on many facets of Ottoman-Armenian history. No other records detail the origins of the relocated Armenians, their destinations, and their numbers. No other

---

¹⁰⁶ Mukhitarian, p. 3.

¹⁰⁷ Mukhitarian, pp. 4, 17-19.

¹⁰⁸ Times, October 31, p. 5

¹⁰⁹ Morgenthau, pp. 289-92. Morgenthau, who created so many spurious conversations with Ottoman leaders, gives no such evidence for this assertion.

records include the effect of the Armenian Rebellion and the war on the Muslim civilian population. No other records give the actual regulations and intent of the relocations, as opposed to the imagined intent found in so many other sources. No other records offer the data necessary to put the Armenian Rebellion and the relocations in their proper context—the military events of World War I.

Although never sufficiently considered, the last point is crucial, because the conflict between the Turks and the Armenians can only be understood in the context of the World War. Again taking the Van Rebellion as an example, the great negative effect of the Van Rebellion on the Ottoman war can only be understood if one first studies Ottoman troop strengths, lines of communication, and other military factors. Those must be understood if one hopes to comprehend the catastrophe caused by the Van Revolt. Correspondingly, the Ottoman justification for the deportation of Armenians can never be understood unless one first understands the damage the Armenians did to the war effort of the Ottoman Third Army and the Ottoman Expeditionary Force in Iran. And the only place to find such information on the Ottoman army is in Ottoman archives¹¹⁰.

A telling mark of the accuracy of any governmental record is its relation of the negative aspects of governmental actions. Records that admit errors are more likely to be true than those that only extol successes. By that standard, Ottoman archival data have to be judged accurate. Ottoman archives contain documents that indicate Ottoman failings. One searches in vain for examples of Armenian faults in the American and British newspapers, the missionary reports, or the writings of Armenians. British archives show that the British felt that Armenians could not be relied on, but they contain almost no mention of the massacre of Muslim civilians by Armenians. Yet Ottoman archives are filled with relations of mistakes made and crimes committed during the relocation of the Armenians, particularly failure to properly protect Armenian convoys. The documents show the Ottomans were concerned for the safety of the migrants, but they also show that the Ottoman security forces sometimes failed, as they correspondingly failed to protect the Muslims from the Armenians¹¹¹. The archives also show that the Ottoman Central Government was often confused and disorganized. For example, the Government ordered

---

¹¹⁰ There are military histories of World War I that were not based on Ottoman archival sources, such as Allen and Paul Muratoff's *Caucasian Battlefields*, Larcher's *La Guerre Turque dans la Guerre Mondiale*, and Maslovski's *Mirovaya voyna na kavkazskom fronte*. None can compare in completeness or accuracy with the war history of the Turkish General Staff or Erickson's *Ordered to Die*, both based on Ottoman archival sources.

¹¹¹ See, for example, Prime Ministry Ottoman Archives (hereafter BOA) Archive 1-131, cabinet 219, drawer 2, file 2287, section 3, index 1, in *Documents* vol. 3, p. 97-100; BOA.DH.ŞFR, NR. 54/10; BOA.DH.ŞFR, NR. 54/162 BOA.DH.ŞFR, NR. 54/406; BOA.DH.ŞFR, NR. 55/296 in Turkish Republic, Prime Ministry, General Directorate of State Archives, Directorate of Ottoman Archives, *Armenians in Ottoman Documents (1915-1920)*, Ankara, 1995, pp. 48-9, 57-8, 75, 97. *Armenians in Ottoman Documents* offers excellent examples of Ottoman governmental workings concerning the Armenians.

deportation of the Van Armenians long after it was impossible to do so, indicating a lack of understanding of the situation¹¹².

Unlike the stories in the American, British, missionary, and Armenian relations, the picture of the Ottoman Government as seen in Ottoman archival documents was nuanced. There were both mistakes and successes. There were both good and bad persons, heroic and evil deeds. Some officials were shown to be competent and successful, some were not. The archival story of the relocations, in particular, is exactly what one would expect of an imperfect government in war time: Convoys were sent to one place, then to another, both the wrong places. Some Armenians were exempt from the relocation orders because they were valuable to the war effort; others equally valuable were deported. Some Armenians were exempt, then not exempt, then exempt again. Some were deported by mistake, then allowed to return to their homes. Some were well protected, some were not. The interesting point is not that the Ottoman Government was sometimes confused and inefficient. The interesting point is that Ottoman archives provide data on all aspects of the government's relations with the Armenians, both good and bad. That shows the reliability of the Ottoman sources. It also shows how different they are from the other sources.

Where the other sources offer innuendo, unidentified sources, overwhelming prejudice, and self-interest, the Ottoman archives give names, dates, and the sort of truthful reporting that is only seen in documents that were not intended to be used as propaganda. Missionaries and others with distinct prejudices very seldom mentioned any Muslim dead; in them Armenians were always innocent. Ottoman sources admitted crimes were committed against Armenians, but they also listed the mortality and suffering of Muslims. Those who wrote Ottoman reports did have their prejudices. Being human, they were less likely to stress the suffering of their opponents than the suffering of those who remained loyal. But, unlike the missionaries and others, the Ottomans did report both.

Are all Ottoman records on the Armenian Rebellion to be trusted? No. The historian must evaluate them, as he must evaluate all historical data. Battlefield reports from Major Kâzım would surely prove more trustworthy than musings Enver Paşa might have made on the mentality of rebels. It should be added, however, that evaluations of the Ottoman battlefield accounts have proven to be consistent. No one has shown any deliberate falsifications. Even the stories of their sufferings recorded by villagers have proven to be remarkably accurate¹¹³. The villagers' accounts that have been evaluated have proven to be consistent with the military and official record. When the villagers

¹¹² BOA.DH.ŞFR, NR. 52/582, BOA.DH.ŞFR, NR. 59/93 in Armenians in Ottoman Documents, pp. 31-2.

¹¹³ This is not necessarily true of all the stories of suffering recorded decades after the events, neither Armenian nor Muslim.

gave the dates they fled the Russians, the record shows that it was on those dates that the Russians came. When the villagers gave the names of Armenian assailants, upon examination they proved to be the names of Dashnak operatives in their region.

It would be possible to list a further multitude of advantages of Ottoman archival sources. Not the least of them is availability-the ongoing publication of archival materials in facsimile and translation, a policy begun under the Ottomans during the war¹¹⁴ and revived today¹¹⁵. Another benefit is the usefulness of Ottoman documents in disproving false history, even pedestrian records such as the telegraph logs that Orel and Yuca utilized to disprove the infamous “Talât Pasha Telegrams.”¹¹⁶ A third is the understanding of history that can only come when the historian immerses himself in the thoughts, plans, and actions of his subjects.

On which sources can researchers rely? Accurate data from Russian archives may someday appear to aid in research on the Van Rebellion. Germans were not present in Van, and nothing but far removed analyses by Germans and Austrians have yet appeared, but useful material from Germans attached to the Third Army may exist. These might increase our knowledge. Nothing, however, could match the detailed and accurate accounts found in Ottoman archives. The best Armenian sources are internally inconsistent memories. They allege things that are clearly impossible. They were prepared years after the events, published to convince the reading audience of the justice of their cause. The Ottoman archival sources were never intended for publication. Their authors were reporting events to their superiors. They had no intention other than to do their job. Their reports are sober, unemotional, internally consistent, and plausible.

Which sources can one trust?

The answer is so obvious that it is hard to believe that anyone could do anything but base writing of this facet of Ottoman history on Ottoman documents. Documents from Ottoman archives are exactly the sort of records that historians have always used to write history. The first place historians look for the history of any country is in the archives of that country. Given the high quality of Ottoman documentation, historians of the Ottoman Empire must do the same. Ottoman documents are the records that should be relied on to portray the history of the Ottomans and the Armenians.

---

¹¹⁴ In the works of writers such as Ahmet Rüstem and Kara Şemsi and government publications such as *Documents sur les Atrocités les Atrocités Arméno-Russes*

¹¹⁵ For example, the two sets of documents listed above: Turkish Republic, Prime Ministry, General Directorate of State Archives, Directorate of Ottoman Archives, *Armenians in Ottoman Documents* (1915-1920), Ankara, 1995, pp. 48-9, 57-8, 75, 97; T.C. Başbakanlık, Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri (1014-19) / Documents on Massacre Perpetrated by Armenians*, two volumes, Ankara, 2001.

¹¹⁶ Şinasi Orel and Süreyya Yuca, *The Talât Pasha Telegrams*, Lefkosa, Rustem, 1986.

The paper states that in order to write objective history of such politicized issue like Armenian Question, it is required to use archival material. It highlights that the real reason for why Russia, France and England were interested in Armenians, was to share Ottoman territory. It also provides statistical data concerning Armenian population of Anatolia and information pertinent to the reasons of relocation. Another point mentioned in the paper is the events happened in the process of relocation and the consequences. The paper concludes by emphasizing that the genocide claims are kept on the agenda because of political reasons.

تؤكد هذه الورقة على أنّ المسألة الأرمنية أصبحت مسألة سياسية، والتاريخ الحقيقي لهذه المسألة يكون من خلال الاعتماد على وثائق الأرشيف. كما تؤكد على أن اهتمام روسيا وفرنسا وأنكلترا بالأرمن جاء بهدف تقسيم الأراضي العثمانية. وتقدم الورقة معلومات إحصائية حول السكان الأرمن في الأناضول وأسباب صدور قرار التهجير، وماحدث خلال هذه العملية ونتائجها. وتختتم الورقة بتأكيد قناعة مفادها أنّ إثارة الادعاءات المتعلقة بإبادة الأرمن بشكل مستمر يرجع إلى أسباب سياسية.

ERMENİ SORUNUNDA ARŞİV BELGELERİNİN ÖNEMİ*

Tarih insanların hayal ettikleri midir? Yoksa, farklı pencerelerden, yani sağlam kaynaklardan elde edilen bilgilerle varılan sonuç mu?

Şüphesiz tarih bilimi, geçmişte meydana gelmiş olayları, farklı pencerelerden değerlendiren, fakat bu değerlendirmeleri belgelere dayanarak açıklayan bir ilim dalıdır. Yukarıda belirtildiği gibi tarih araştırmalarında temel, olaylara objektif yaklaşabilmektir. Bunun için, bir olayı, olayla ilgili tüm belgeleri incelemek ve tarihin tenkid süzgecinden geçirerek açıklamaya çalışmak doğru olanıdır. Hele hele böylesine siyasallaştırılmış hassas bir konuda yapılacak araştırmalarda, Osmanlı Devleti 'yle savaş halinde olan diğer devlet arşivlerinden alınan belgeleri de kullanarak araştırma yapmak, şüphesiz objektif yaklaşımın bir gereğidir.

Ermeni soykırım iddiaları, ciddî anlamda bütün Türkleri rahatsız etmektedir. Ancak bu konudaki iddialarda bulunanlar, Ermenilerin toplu bir katliama tabi tutulduğunu açıkça belirten bir kaynağa dayanmadıkları gibi, özellikle o dönemdeki hükümetin böyle bir emir verdiğine, hattâ imada bulunduğu dair de somut bir belge ortaya koyamamaktadırlar. Soykırım iddiasında bulunanların, o dönemde Fransa, İngiltere ve Rusya'nın tehcirle (zorunlu göç) Osmanlı Devleti'ni paylaşma politikalarının önüne set çekilmiş olduğunu ve bu nedenle böyle bir suçlama içine girerek, bunu bir baskı unsuru olarak ele aldıklarını da gözardı etmektedirler. Zira bu nedenle İngiltere, Fransa ve Rusya gibi devletlerin destekledikleri Ermenilerin Anadolu'nun çeşitli bölgelerinde isyanları bir gerçek olarak önümüzde durmaktadır (Bkz. Ek-1). Mesela Zeytun isyanı, Osmanlı Devleti'nin dört cephede savaştığı bir sırada meydana gelmiş ve 20.000 kişilik bir ordu, düşmanla savaşmak yerine iç isyanla meşgul edilmiştir (Ek-2)¹. Dünyanın hiçbir ülkesinin, isyan eden ve kendisini yıkmaya çalışanlara karşı sessiz kalması mümkün değildir. Nitekim Rusların Osmanlı nezdindeki büyükelçisi Zinovyev, 26 Kasım 1912'de Rusya'ya gönderdiği raporunda, Rusya'nın politikasını açıkça ortaya koymaktadır. Zinovyev bu raporunda şunları söylemektedir :

"Bu anlatılanlar Ermeni halkının gittikçe Rusya tarafını tutmakta olduğunu göstermektedir ve bu isteğin gerçekten de içten ve samimi olduğu ortadadır. Rusya'ya olan sempati Ermeni burjuvası ve aydınları arasında da yaygındır. İhtilâlciler artık gittikçe itibarını kaybediyor ve yerine konservatif programıyla yeni partiler kuruluyor. Van, Bâyezid, Bitlis, Erzurum ve Trabzon konsoloslarımızın

---

* Bu bildiride yer alan belgeler Power Point sunumundaki belgelerden bazılarıdır.

¹ Archives de France, Turquie/Vol. 887/Arménie-I (Août 1914-Décembre 1915).

bildirdiklerine göre bu vilâyetlerdeki Ermenilerin hepsi Rusya tarafındadırlar ve bizim ordularımızı bekliyorlar; veya Rusya 'nın kontrolü altında reformlar yapılmasını istiyorlar. 21 Kasım'da Bâyezid konsolosunun bildirdiğine göre, bütün Ermeniler Türkiye 'ye karşı düşmanca tavırda bulunuyorlar ve Rusya'nın protektörlüğünü, Ermeni topraklarını işgal etmelerini bekliyorlar. Ermeni Patriği Rusya'ya Türkiye'deki Ermeni halkını kurtarması için yalvarmaktadır.

Bana göre, biz bu koruyucu tavrımızı devam ettirmeliyiz. Şunu da unutmayalım ki, Türkiye'nin Ermeni vilâyetlerinde durum çok istikrarsızdır. Her an ayaklanmalar ve düzensizlik ortaya çıkabilir. Eğer bir katliam meydana gelirse, bu halkın militanları bizden destek alabileceklerine güvenmezlerse "Üç Devlete" başvuracaklardır. Bu durumda biz şansımızı kaybederiz; fırsat Avrupa devletlerine geçecektir"².

Buna karşılık yine aynı büyükelçi 6 Mart 1909'da "*Osmanlı İmparatorluğu'nda durum*" adı altında geçtiği gizli raporda şunları yazmıştı :

"Bitlis'teki Ermenilerin ne Türklerden, ne de Kürtlerden şikâyetleri varken, Ermeni komitacı dernekleri kurulmakta ve dernekler geniş faaliyetlerde bulunmaktadırlar. Dernek üyeleri her pazar günü Bitlis kilisesinde toplantılar ve konuşmalar yapmaktalar. İhtilâl fikrinde olan Ermenileri bir araya getirerek yönetime karşı mücadele için kışkırtmaktalar. Toplantılar yasaklanınca Ermeniler, bu defa aynı anlamdaki bildirileri her tarafa yapıştırmışlar. Şu sırada Ermeniler arasında ihtilâlin ihtiyacı için vergi toplanmaktadır. Çoğu Ermeninin, bu tür eylemlerin Ermenilere zarardan başka birşey getirmeyeceğini ve silah için para vermeyeceklerini söyledikleri, bunun üzerine Ermeni ihtilâl komitelerinin şiddet kullanma ve karşı çıkanları kılıçtan geçirme tehdidiyle bu tür gurupları sindirdikleri öğrenilmiştir"³.

Ermenilerin soykırıma uğradığını iddia edenlerin, yukarıda verdiğimiz Rus arşivindeki benzer belgeleri gözardı ettikleri bir gerçektir. Tarih bir bütünlük içerisinde incelendiği takdirde bilim olur. Aksi takdirde ideoloji veya siyasî bir niteliğe bürünür ki, bu da ulusların birbiriyle çatışmalarından başka bir işe yaramaz. Dolayısıyla Ermeni konusunda araştırma yapanlar, Fransa, İngiltere ve Rusya'nın ne zamandan beri Osmanlı Ermenileriyle ilgilenmeye başladıklarını ve hangi gayeleri olduğunu gözönüne alacak olurlarsa, Ermenilerin asıl kimler tarafından kullanıldıklarını ve gerek Ermeni terör örgütleriyle Osmanlı güvenlik güçleri arasında çıkan çatışmalarda ve gerekse iki halk arasında meydana gelen mücadelelerde her iki taraftan ölenlerin, asıl katillerinin kimler olduğunu anlamaları mümkün olacaktır.

² Rusya Dış Politika Arşivi, Siyasî Kısım nr. 117/293.

³ Rusya Dış Politika Arşivi, Siyasî Kısım, nr. 37, s.252.

Tarihe baktığımız zaman yüzlerce yıl Türklerle ve Osmanlı ülkesinde birlikte yaşayan ve hattâ Müslüman unsurla bütünleşen Ermeniler, 850 yıl sonra neden ve nasıl oldu da düşman addedilmek durumunda kaldı. Objektif bir tarih araştırmacısı, eğer gerçekleri arıyorsa, bu bakış açısını gözardı etmeyerek bir değerlendirme yapmak durumundadır. Bir takım varsayımlarla ve duygusal değerlendirmelerle, olduğundan başka bir tarih yazan ve tarihi çarpıtan kişinin, sadece belli çevreler adına hareket ettiği sonucu ortaya çıkar. Bu kimselerin kime veya neye hizmet ettiklerini anlamak zor olmasa gerekir. Meselâ Fransa senatosunun 18 Ocak 2001 tarihinde aldığı “soykırım” kararını Fransa’nın yeni bir politikası gibi algılamının yanlışlığı, ancak tarihin derinliklerinde başlayan Ermenilerle Fransa arasındaki ilişkiler ağı çerçevesinde değerlendirmek gerekir. Zira Fransa’nın Ermenilerle daha 1853’lerde ilgilendikleri bütün kaynaklarda yer almaktadır. Osmanlıların Ruslarla yaptıkları Ayastefanos Anlaşması (1878) sonrasında ise, Rusların Osmanlı ülkelerine tümüyle sahip olacakları korkusu, Fransa ve İngiltere’yi harekete geçirmiştir. Bu tarihlerden sonra, Ruslar tarafından 1889’da kurulan Taşnaksutyun ve Cenevre’de 1881 yılında kurulan Hınçak gibi komitelerin, yaptıkları insanlık dışı faaliyetlere rağmen desteklenmesi de bundandır. Keza Osmanlı şehirlerinde Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları Doğu Anadolu’daki 6 vilâyette ıslahat yapılması ve burada Fransa, İngiltere ve Rusya’nın (1914’te bu ittifaka Almanya da dahil olmuştur) önerdiği üç gayri müslim adaydan birinin Osmanlı hükümetince vali tayini isteği, yine Anadolu’nun paylaşılması plânının bir parçasıdır. Böyle bir politikanın takip edildiği Sevr’le kanıtlanmış ve neticede Osmanlı toprakları paylaşılmıştır. Bu dönemde Fransa’nın işgal ettiği Adana, Maraş ve Antep’teki askerî varlığının yarısının Ermeni lejyonelerinden oluşması da, Ermenilerin hangi gaye ile desteklendiklerini ortaya koymaktadır⁴. Yine aynı şekilde Rus ordusu içinde de çok sayıda Ermeni askerin yer alması, bunun diğer bir kanıtıdır. Nitekim sınırındaki Osmanlı seyyar Jandarma komutanlığının raporunda Rusların sınıra yakın Türk köylerini aradıkları, buldukları silahları Ermenilere dağıttıkları, Ermenilerden asker topladıkları ve Kars bölgesindeki düşman askerinin çoğunun Ermenilerden oluştuğu rapor edilmiştir⁵. Keza, Ermeni delegasyonu başkanı Boghos Nubar Paşa da, Fransa Dışişleri Bakanlığına gönderdiği mektubunda, 150 bin kişilik bir Ermeni kuvvetinin Rus ordusu içinde yer aldığını yazmaktadır (Bkz. Ek-3)⁶.

Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşı’na girdiği Kasım 1914’ten sonra, Ermeni teşkilâtları (Anadolu’da örgütlenmiş 21 parti ve dernek vardı), İtilâf Devletleriyle gizli görüşmeler yaparak, silahlandırılmışlar ve Osmanlı ordusunu arkadan vurma plânları yapmışlardı (Bkz. Ek-4)⁷. Bilindiği gibi bu sırada Osmanlı Devleti Çanakkale, Kafkasya, Suriye-Filistin ve Musul cephelerinde savaşıyordu. İşte bu cepheleri birleştiren alan

---

⁴ Halil AYTEKİN, Kıbrıs’ta Monarga (Boğaztepe) Ermeni Lejyonu Kampı, TTK yayınları, Ankara 2000.

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Emniyet-i Umumiye, 2. Şube, Dosya 2F/9.

⁶ Archives des Affaires Étrangères de France, Série Levant, Arménie, Vo. 2, folio 47.

⁷ Archives de France, Turquie/Vol. 867/Suriye-Filistin.

içinde yaşayan Ermeniler, birbiri ardınca isyan etmeye ve silahsız sivil halkı öldürmeye başladılar. Zira Ermenistan olarak niteledikleri Van, Bitlis, Erzurum, Sivas, Elâzığ ve Diyarbakır'da nüfusları Prof. David Magie'ye göre bile %15-20 civarındaydı⁸ ve buradaki Müslümanları sürmedikleri takdirde bir devlet kuracak çoğunlukta değillerdi (Bkz. Ek-5)⁹. İşte böyle bir ortamda, yani ölüm-kalım mücadelesinin verildiği bir sırada, gerçekleştirilen bu isyanlar dolayısıyla Osmanlı yöneticileri, Ermenileri zarar veremeyeceklerini düşündükleri, yukarıda söz konusu ettiğimiz alanın dışına, yani Mezopotamya bölgesine nakletme kararı aldı. Savaşın devamı süresince o bölgede kalmaları plânlanan Ermeniler, 6-7 ay içinde Anadolu'dan bu bölgeye nakledildiler. Bu nakil, tehcir (zorunlu göç) olarak adlandırıldı. Zorunlu göç uygulaması, yaklaşık 450-500 bin Ermeniye kapsadı. Ayrıca 100 binin üzerinde bir nüfus da Anadolu içinde, şehir ve kasabalar arasında yer değiştirdi. Bu sırada Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin miktarı, yaklaşık olarak 1,5 milyon civarındaydı.

	1913	1914	1919
Osmanlı Nüfus Sayımı ¹⁰		1.229.007	
Ermeni Patrikhanesi	1.915.651		
İngiliz Nüfus Tespiti ¹¹			1.602.000
Dr. Johannes Lepsius ¹²		1.845.450	
Prof. David Magie İstatistiği ¹³		1.479.000	
Prof. McCarthy Tesbiti ¹⁴		1.698.303	
Prof. Stanford Shaw Tesbiti		1.294.851	
Ludovic de Constenson	1.400.000		
Daniel Panzac Tespiti		1.600.000	
Patrik Ormanyan Tespiti	1.895.400		

Rusya'yla savaş dolayısıyla 450-500 Ermeni de kendiliklerinden Kafkasya'ya göç ettiler. Yabancı kaynaklara göre sürgün dışı tutulan Ermenilerin sayısı ise 400 bin

⁸ US Archives, Inquiry Document No. 1005, "The Population of Asiatic Turkey at the Outbreak of the War", 15 Kasım 1918.

⁹ US Archives, Inquiry Document No. 1005, "The Population of Asiatic Turkey at the Outbreak of the War", 15 Kasım 1918.

¹⁰ Katolik ve protestanlar dahil edilmemiştir. Stanford Shaw ise tespitiinde bu iki unsuru Osmanlı rakamlarına eklemiştir.

¹¹ İstanbul hariç.

¹² Deutschland und Armenien, 1914-1918, Potsdam 1919, s. LXV.

¹³ İstanbul ve Edirne hariç.

¹⁴ McCarthy bu sayıyı, 1911 Osmanlı nüfus sayımında bazı değerlendirmeler yaparak elde etmiştir.

civarında gösterilmektedir. Bu arada bazı Ermenilerin de yurtdışına göç ettikleri, o tarihte Osmanlı limanlarından hareket eden gemilerin yolcu listelerinden anlaşılmaktadır (Bkz. Ek-6)¹⁵.

Ermenilerin zorunlu göç ile Mezopotamya'ya sürgün edilmeleri nasıl gerçekleşti? Bu sırada ne kadar Ermeni kaybı meydana geldi? Gönderildikleri yerde Ermeniler nasıl bir hayat yaşadılar? Daha sonra bu Ermenilere ne oldu? İşte bu soruların cevabını o döneme ait, taraf devletlerin arşivlerine bakarak vermek mümkündür.

Tehcir dediğimiz bu zorunlu yerleştirme, doğal olarak meşakkatli geçmiş, pekçok sivil Ermeni'nin mağduriyetine sebep olmuş ve yaklaşık 7-8 bin ermeni eşkıya saldırısı, 35-40 bin civarında kişi de hastalık ve açlıktan ölmüştür. Buna rağmen bu büyük yer değiştirme olayının canlı şahitleri, naklin büyük bir düzen içinde gerçekleştirildiğini yazmışlardır. Bunların başında Amerikanın Mersin konsolosu gelmektedir. Edward I. Natan, 30 Ağustos 1915'te Büyükelçi Morgenthau'a gönderdiği raporunda şunları söylüyor :

"Tarsus'tan Adana 'ya kadar bütün hat güzergâhı Ermenilerle doludur. Adana'dan itibaren bilet alarak trenle seyahat etmektedirler. Kalabalık yüzünden sefalet ve çektikleri zahmete rağmen hükûmet bu işi son derece intizamlı bir şekilde idare etmekte, şiddete ve intizamsızlığa yer vermemekte, göçmenlere yeteri kadar bilet sağlamakta ve muhtaç olanlara yardımda bulunmaktadır"¹⁶.

Osmanlı Devleti arşiv belgelerine baktığımızda, nakledilmesi plânlanan Ermenilere göç hazırlığı yapmaları için bir hafta ile 15 gün arasında zaman tanınmış, yola çıkarılan kabileler, aşiretlerin ve halkın zarar vermelerini önlemek için jandarmalar eşliğinde hareket ettirilmiştir. Gittikleri yerlerde ev yapımı, yerleştirilecekleri yerlerin ziraate elverişli olması gibi önlemler de alınmıştır (Bkz. Ek-7). Nitekim savaşın bitiminden sonra, yani 1919 yılında Osmanlı devletinin çıkardığı yeni bir kanunla Ermenilerin evlerine geri dönmeleri izni verilmiş, Ermeni Patrikhanesinin tesbitlerine göre evlerine geri dönenlerle Anadolu'da sürgünden kurtulanların sayısı 644.900 olarak tesbit edilmiştir (Bkz. Ek-8)¹⁷.

Bütün bu gelişmelere bakıldığında ve tarafsız olarak düşünüldüğünde, bir soykırımın yaşanıp yaşanmadığı kolaylıkla anlaşılabilir. Bunun için 1915'ten sonra, başta Fransa, Amerika, Rusya, İngiltere, İran, Suriye v.s. ülkelere ne kadar Ermeni'nin gittiğinin nüfus kayıtlarından öğrenilmesi ve halen bu ülkelerde yaşayan Ermenilerin miktarlarının tesbiti, Ermenilerin iddia edildiği gibi öldürölüp öldürölmediklerini ortaya koyacaktır. Buna karşılık Musa Dağı Ermenileri gibi tehcir esnasında öldürölldükleri

---

¹⁵ US Archives, NARA T 715, Roll 2967, Vol. 6779.

¹⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Emniyet-i Umumiye, 2. Şube, nr. 2D/13.

¹⁷ US Archives, NARA T 1192 R2. 860J.01/395.

iddiasıyla filme konu olanların hakkında bile göz göre göre yalan söylendiği de bir gerçektir. Nitekim Fransız Arşivi'ndeki belgelerde Musadağı Ermenilerinin isyan ettikleri ve daha sonra Fransız savaş gemileriyle İskenderun limanından alınarak Lazaret toplama kampına nakledilmişlerdir (Bkz. Ek-9)¹⁸. Bu arada öldürüldüğü iddia edilen Ermenilerle ilgili verilen rakkamların da 600 binlerden 1 milyona kadar çıkarılmasındaki tutarsızlık da işin ne kadar çığırından çıktığının bir göstergesidir. Son zamanlarda ise, öldürülenlerle ilgili verilen rakkam daha da abartılarak 1,5 milyonun üzerinde ifade edilmesi, propaganda çarkının acımasızlığını ortaya koymaktadır. Kaldı ki öldürüldüğü iddia edilenler nereye gömülmüştür? Her bir toplu mezara 500 kişi konacak olsa 3000 toplu mezar olurdu ki, bu toplu mezarlar nerededir ve şimdiye kadar neden bir toplu mezar gösterilmemiştir? Bütün bu sorular cevapsız kalmaktadır ve hattâ kimse bu soruları sormamaktadır. Halbuki gerek Amerikan arşiv belgelerinde, gerekse İngiliz arşiv belgelerinde, 1919 tarihinden sonrasına ait Ermeni nüfus kayıtları, Ermenilerin en azından büyük bölümünün yaşadıklarını ortaya koymaktadır. Bunlardan Amerikan arşivinde yer alan 1921 yılına ait bir belgede çeşitli ülkelerde yaşadığı belirtilen Osmanlı Ermenilerinin sayısı 1,200,000 olarak tesbit edilmektedir (Bkz. Ek-10)¹⁹.

Aslında Ermeni delegasyonu başkanı Boghos Nubar Paşa, Fransa Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda, Osmanlı topraklarındaki Ermenilerin ne miktarda hangi ülkelere sürüldüklerini bildirerek, tehcirin bir soykırım olmadığını bir yerde ispat etmiştir (Bkz. Ek-11)²⁰. Öte yandan Amerika Büyükelçisi Henry Morgenthau'nun hatıralarındaki (*Ambassador Morgenthau's Story*, New York 1918) Ermeni protestanlarının vekili Zenop Bezciyan'ın ifadeleri de Boghos Nubar'ı teyid etmektedir (Bkz. Ek-12)²¹. Ama asıl şaşırtıcı olanı, bu zatların ifade ettikleri rakkamların Osmanlı Arşivi'ndeki tehcir edilenlerle ilgili şehir şehir verilen rakkamlarla uyuşmasıdır²². Öyleyse Ermenilerin öldürüldükleri iddialarını ileriye sürenler neden böyle bir yola başvurdular? Bunu da Prof. Dr. Heath W. Lowry'nin *Büyükelçi Morgenthau'un Öyküsünün Perde Arkası*, İstanbul 1991 adlı eserinden öğrenebiliriz. Burada temel hedefin, "*Amerikan halkını, savaşın zaferle sonuçlanması gereğine inandırmak*" olduğu açıkça belirtilmektedir. Gerçekten de, Suriye bölgesine zorunlu olarak nakledilmiş bulunan Ermenilere karşı Osmanlı Devleti'nin bir ard niyeti olsaydı, yani bir biçimde onları tamamen imha etmek istemiş olsaydı, gerek Kızılhaç, gerekse başta Amerikan yardım kuruluşları olmak üzere çeşitli ülkelerin yardım kuruluşlarını, yardım etmeleri için Ermenilerin yerleştirildikleri bölgelere ve kamplara sokar mıydı? Nitekim bu türden yardım kuruluşlarının ne kadar

¹⁸ Archives de France, Guerre Mondiale 1914-1918, Turquie / Vol. 890, Légion d'Orient-I, 22 Eylül 1915.

¹⁹ US Archives, NARA 867.4016/816.

²⁰ Archives des Affaires Etrangères de France, Série Levant, 1918-1928, Sous série Arménie, Vol. 2, folio 47.

²¹ Heath W. Lowry, *The Story Behind Ambassador Morgenthau's Story*, İstanbul, Isis, 1990, s. 90.

²² Bkz. Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler, 1914-1918*, TTK Yayını, Ankara 2001, s. 73-80.

Ermeni'ye yardım ettiklerini, yine Amerikan arşiv belgelerinden öğrenmekteyiz. Nitekim ABD'nin Halep, 3 Şubat 1916 tarihi itibarıyla 486 bin Ermeni'ye yardım ettiğine dair bir belge, ABD Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde bulunmaktadır (Bkz. Ek-13)²³.

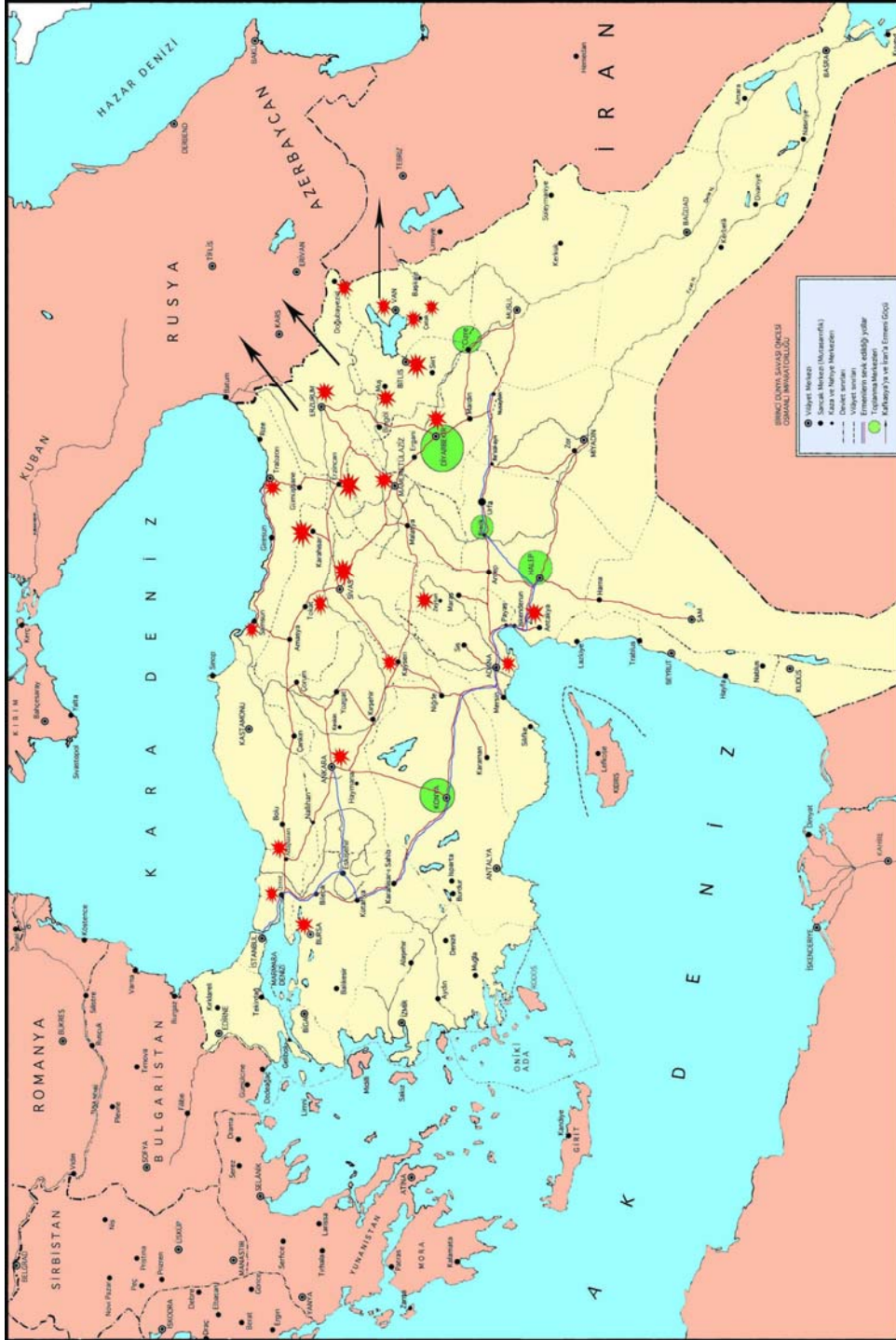
Osmanlı Arşivi'nde Ermeni konusunu araştıran yerli ve yabancı bilim adamları, Ermenilerin şu veya bu ad altında sistemli bir öldürme hareketine maruz kaldıklarını söyleyememektedirler. Zira bugüne kadar hiç kimse tarafından bu iddiayı belli bir ölçüde de olsa teyid edecek bir belgeye rastlanmamıştır. Soykırım olduğunu iddia eden bazı Türk tarihçiler ise, Osmanlıca bilmedikleri gibi, Osmanlı Arşivi'nde hiçbir zaman araştırma yapmamışlardır. Bu nedenle bu tür iddialar, sadece siyasî nitelik taşımaktadır. Tarihî gerçeklere rağmen, bazı kimselerin arzusunun yerine gelmesi için Ermenilerin soykırımı uğradıklarını kabul etmek lüksünün gösterilmesi de bazı kimselerin arzularının tatmini için tarihin tahribi anlamına geleceği için beklenmemelidir. Nitekim çok suçlanan İttihat ve Terakki yöneticileri ise Malta'da İngilizlerce tutsak edilip, her türlü imkân ellerindeyken (Osmanlı Arşivleri dahil), muhakeme edilmek için, suçlanacak delillerin bulunamaması sebebiyle serbest kalmışlardır²⁴. Buna rağmen, ne yazık ki, İttihat ve Terakki'nin ileri gelenleri, Anadolu'daki alışkanlıklarını devam ettiren bir kısım Ermeni militanı tarafından öldürülmüştür.

Türk İstiklâl Savaşı'nda işgal kuvvetleriyle Osmanlı topraklarına geri dönen Ermeniler -işgal kuvvetlerinin ermeni haklarını ve mallarını korumak düşüncesi bulunmamakla beraber- ne gariptir ki, mallarını fazlasıyla elde etmelerine rağmen, çocuk-kadın-ihhtiyar demeksizin binlerce Müslümanı katletmişlerdir. Ne garip tecelli ! Bu hareket onlara, 18 Aralık 1918 tarihinde çıkarılan geri dönüş kararnamesiyle yeni bir şans olarak eski yerlerine dönmek ve yaşamak imkânı vermiş olunmasına rağmen topraklarını ve mülklerini kaybettirmiş, yardım ettikleri işgal kuvvetleriyle birlikte ülkeyi terk etmeleriyle neticelenmiştir. Bugün parlamentolarında soykırımı kabul eden ülkeler, büyük sıkıntı çekmekte olan Ermenistan'a neden yardım yerine, kendilerinin temel değerleri olarak belirledikleri insan hakları, ifade özgürlüğü ve hukukun üstünlüğü ilkelerini hiçe sayarak, sırf Türkiye'ye baskı için Ermenileri kullanmaktadırlar? Buna karşılık neden 40-50 bin Ermenistan Ermenisi halen Türkiye'de çalışmaktadır? Bunların doğru cevapları, soykırım iddiacılarının hedeflerini de belirleyecektir.

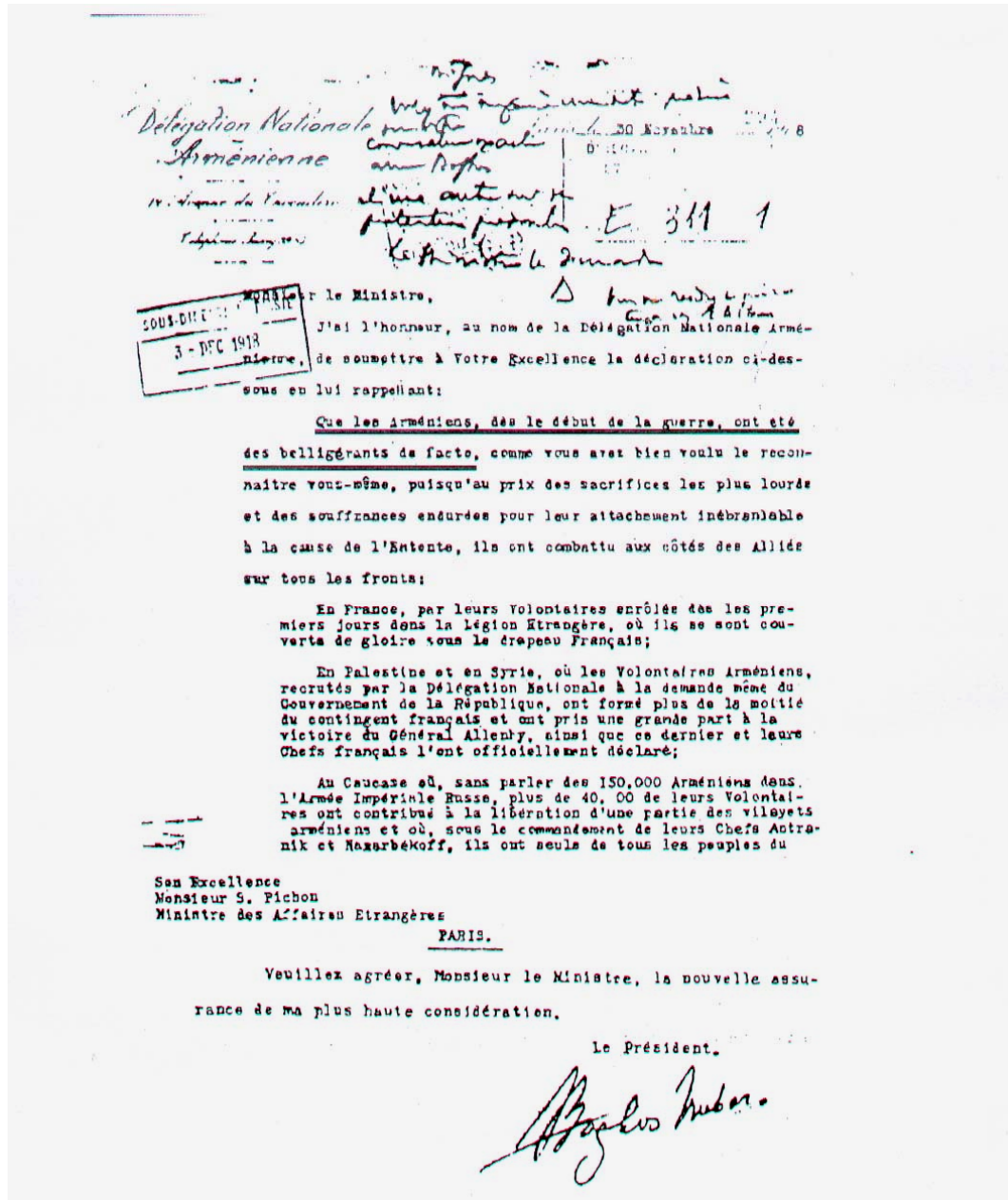
---

²³ Us State Department Record Group, 59.867.48/271.

²⁴ Bilal Şimşir, Malta Sürgünleri, Ankara 1985.

Ek : 1

Ek : 2

*Agence Diplomatique
et
Consulat Général
de France
en
Egypte*

Direction des Affaires
Politiques & Commerciales.

AFRIQUE.

No. 425

M. A. DEFRANCE, MINISTRE de FRANCE en EGYPTE,
à SON EXCELLENCE MONSIEUR DELCASSE, MINISTRE
des AFFAIRES ÉTRANGÈRES, à BORDEAUX,

La guerre avec la Turquie.
Les Arméniens.

Syrie

(E)

DIRECTION POLITIQUE
ET COMMERCIALE,
1 DEC 1914
Série A
Le Caire, le 21 Novembre 1914.

43

30 NOV 1914
BORDEAUX

Boghos Pacha Mubar, dont votre Excellence connaît la haute situation et l'influence parmi les Arméniens d'Egypte et de Turquie, est venu me voir hier.

Il tenait, à l'occasion du conflit avec la Turquie, à m'apporter l'assurance de ses sympathies personnelles et de celles de tous ses coreligionnaires pour la France et ses Alliés.

Il m'a dit que si, à un moment donné, il entraient dans les intentions de nos États-majors, afin d'opérer une diversion en faveur soit des Russes en Arménie, soit des Anglais en Egypte, d'entreprendre une action quelconque dans la région d'Alexandrette, Adana et Mersina, les Arméniens de cette contrée qui forment environ 40 % de la population, pourraient prêter aux Alliés un utile concours.

Boghos Pacha Mubar a ajouté notamment qu'il

Ek : 3

pourrait, le cas échéant et s'il était prévenu à l'avance,
assurer aux forces navales ou terrestres des Alliés le
précieux service d'Arméniens connaissant bien le pays et
ses habitants et pouvant remplir les fonctions d'interprètes.

Il a tenu d'ailleurs à préciser que sa démarche ne
devait pas être interprétée comme une demande d'intervention
quelconque en Arménie: je l'ai remercié et lui ai promis de
rendre compte à Votre Excellence de sa visite et de ses
offres./.

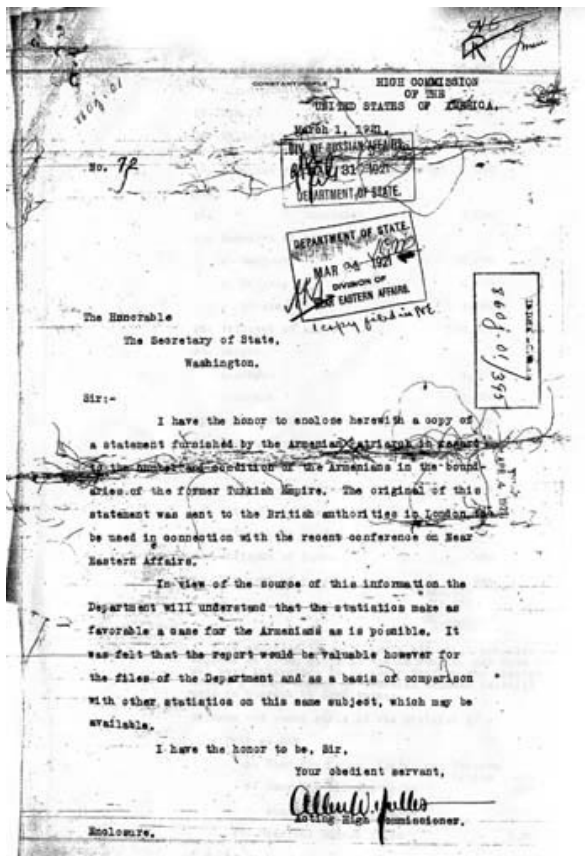
A. Defrance

Mr
Polit.

A.S. e
Syrie.

Ek : 4

[illegible]
$$Ek : 5$$
[illegible]
$$Ek : 6$$

Ek : 7

THE NUMBER OF ARMENIANS IN THE BOUNDARIES OF THE FORMER OTTOMAN EMPIRE

There are now approximately 600,000 Armenians in the provinces which formed part of the old Ottoman Empire before the Treaty of Sevres.

2.-

HOW ARE THEY DISTRIBUTED?

The following statistics show the number of Armenians in each Sandjak of the Empire. In Villayets where the Armenian population was small, the number of Armenians living in the whole Villayet is given.

1-Constantinople	150,000
2-Villayet of Andrinople	6,000
3-Nicomedia (Independent Sandjak)	20,000
4-Khudavendighiar	
a- Sandjak of Brussa	11,000
b- Sandjak of Nizadjik	4,500
5-Kalei Sultane (Independent Sandjak)	900
6-Karassi	5,800
7-Affion Karahissar	
8-Kutahia	7,000
9-Villayet of Aidin (Smyrna)	10,000
10-Villayet of Kastamonu	
11-Bolus (Independent Sandjak)	8,000
12-Angora	
a-Angora	
b-Kirahehir	2,500
c-Chorum	
d-Yozgat	3,000
13-Ohasarea (Independent Sandjak)	4,000
14-Villayet of Konia	10,000
15-Sivas	
a-Sandjak of Sivas	12,000
b- " Tokat	1,000
c- " Amasia	2,000
d- " Gharip Karahissar	1,000
16-Trebisond	
a-Kalei Sultane (Independent Sandjak)	900
b-Karassi	5,800

Ek : 8

b- Kasistan	10,000
c-Gümüş Hanı	
17- Djanik	5,000
18- Villayet of Erzeroum (Erzeroum, Gerdjanis Kodovodan)	1,000
19- Villayet of Van (only in the city)	500
20- " " Bitlis (only)	
21- " " Diarbekir	3,000
22- Mamouret ul Azis	
a- Harput	30,000
b- Malatia	2,000
c- Dersim	3,000
23- Villayet of Adana	150,000
24- Aleppo	
a-Aleppo	5,000
b-Aintab	22,000
25- Ourfa (Independent Villayet)	9,000
26- Maraah (Independent Villayet)	10,000
27- Jerusalem	4,000
28- Villayet of Damascus	400
29- Villayet of Beirut	1,000
30- Villayet of Bagdad	1,000
31- Villayet of Haara	400
32- Villayet of Mouscoul	800
	545,100
	19,000
	564,100

In addition to this, there are still Armenian orphans and young girls in Moslem houses, who have not yet been liberated. It is known that in the Arabian desert a large number of Armenian orphans is still held in bondage by Arab tribes.

Orphans and young girls in the district of

Deir el Zor

a- Near the Khabar, Mgadar and Vragora tribes	500
b- Near the Edibour tribe	500
c- Near the Shammar tribe	700
d- Near the Amrese tribe	2,000

Ek : 9

-3-	
In Mas-ul-Ain near the Taktshen tribes	2,000
In Constantinople and its surroundings	4,000
Nicomedia	
Broussa	
Sakikassar	2,000
Karabissar	
Baleu	1,000
Sakissahir	
Konia	2,000
Kantamoni	500
Trebisond	2,000
Sivas	3,500
Cassarea	1,500
Erzeroum	3,000
Diarbekir	25,000
Mardin	
Harput	3,000
Bitlis	2,000
Van	
Total number	654,100

But however the total given above does not represent the entire number. Many Armenians had adopted Islam to get rid of the unbearable crime and of the persecution organized by the Ittihad, and many others, who had been deported, lived in different districts in disguise.

Rev. Vartan Amirhamian, who managed to remain in Harput during the whole period of the war, informed us that a great number of strangers, who were known to the Turks or were disguised in Turkish dress during the war, revealed themselves to be Armenians after the armistice. However, it is believed that many Armenians still hide themselves in some safe shelter perhaps on the mountains and do not dare to come out for fear of being subject to persecution even now.

It would not be safe to estimate the number of the people but in all probability there are as many as 20,000 of them.

Ek : 10

FRANSIZ DİPLOMATİK BELGELERİNDE ERMENİ OLAYLARI - IV

27 septembre 1915
COPIE FAITE
MINISTÈRE
des
AFFAIRES ÉTRANGÈRES
Déchiffrement
n° 226
227/228

21
Duplicata
A 344 3
Le Caire, le 22 Septembre 1915 - 4 h.25
reçu à 8 h.10

Télégramme

J'ai visité hier matin à Port-Saïd le camp des Arméniens du Djebel Anastallés à la quarantaine sur la côte asiatique sous tentes fournies par l'autorité militaire britannique, c'est cette autorité qui les nourrit, le Commandant du camp est un major anglais; nos autorités navales ne s'en occupent plus.

Leur nombre total est de 4083 se décomposant ainsi:
912 hommes, 1296 femmes 697 gars 547 filles 631 tout jeunes enfants; parmi les hommes 500 sont vigoureux et aptes à combattre; 300 peuvent travailler; les autres sont des vieillards. Les 300 hommes valides et un nombre égal de femmes peuvent être employés au tissage de la soie et à la fabrication des peignes et des cuillers en bois et en os. Des jeunes filles pourraient aider à ce travail ou être employées comme domestiques; les gars pourraient être employés dans la culture ou placés (dans) certaines manufactures arméniennes de tabac.

Les combattants arméniens ont résisté pendant plus de 40 jours aux Turcs jusqu'à ce que un de nos croiseurs vint les sauver; ils voulaient des armes et des munitions pour continuer: l'amiral n'ayant pu leur en donner ils ont consenti à s'embarquer. J'ai vu et interrogé plusieurs de leurs chefs: tous demandent à être armés et à partir pour se venger des Turcs. (à suivre)

Degrance

Ek: 11

CLASSIFICATION CANCELED AUTHORITY LETTER
OF 1-8-58 FROM W. H. ANDERSON, STATE DEP'T
BY *James W. Anderson* DATE *5 May 61*

Approximate number of Armenians in the world, November 1922.

Of the total indicated below, 817,873 are refugees from Turkey. The figures as to the refugees are based upon information furnished by the British Embassy, Constantinople, and by the agents of the Near East Relief Society, in 1921. The total given does not include the able-bodied Armenians, who are retained by the Kemalists, nor the women and children, - approximately 95,000, - according to the League of Nations - who have been forced to embrace Islam.

1.- In Turkey :

Constantinople.....	150,000	
Asia Minor.....	131,000	
		281,000

2. In Russia :

Republic of Erivan	1,200,000	
Georgia	400,000	
Azerbaidjan	340,000	
Region of TransCaspian	30,000	
Other parts of Russia	225,000	
		2,195,000

3. In Syria, Palestine and Mesopotamia

Egypt, Sudan and Abyssinia	104,000	
India, Java and Australia	28,000	
Persia	12,000	
	60,000	
		194,000

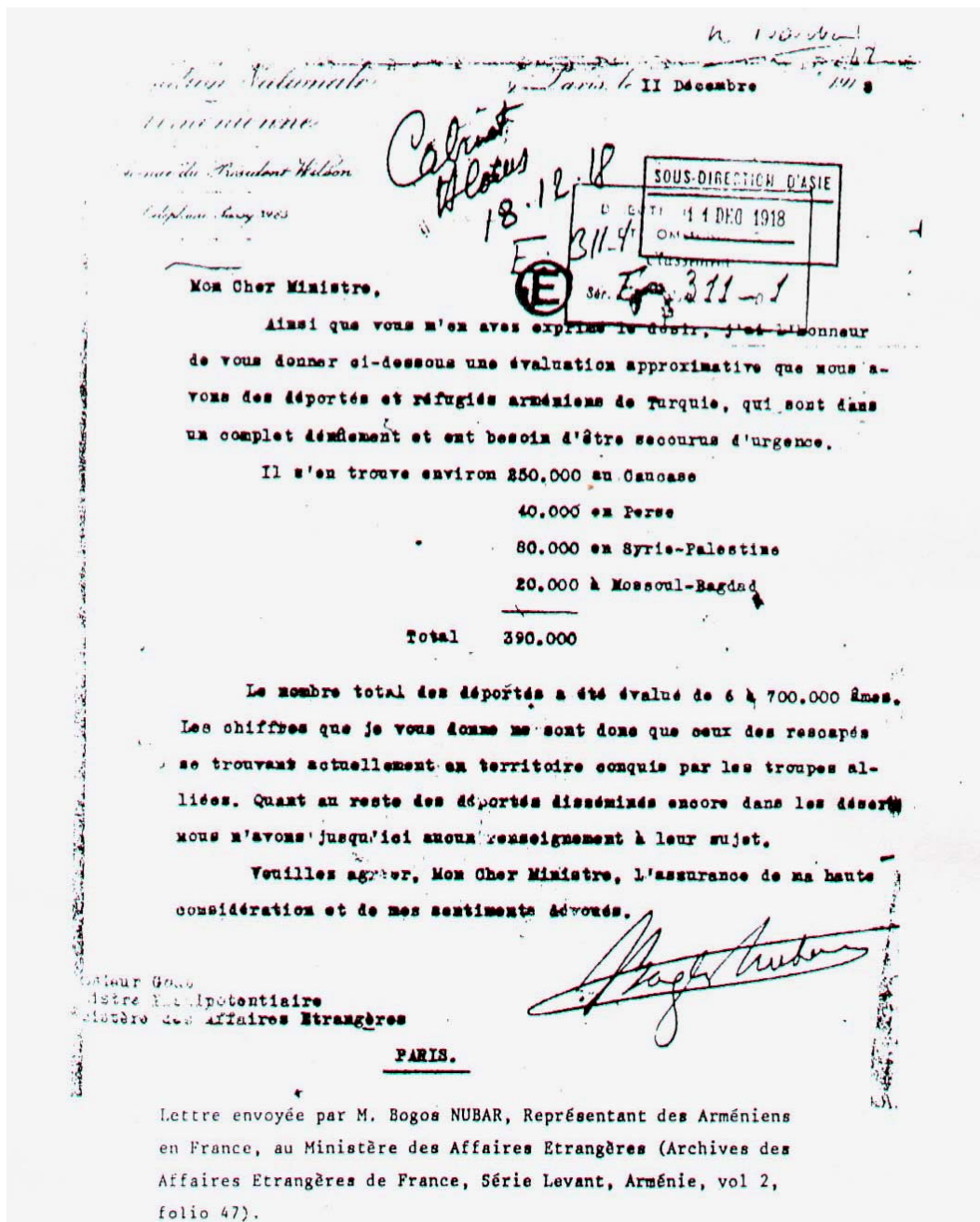
4. In Greece and Cyprus

Bulgaria	79,000	
Rumania	46,000	
Central and Western Europe	43,000	
	38,000	
		206,000

5. In the United States and Canada

South America	125,000	
	3,000	
		128,000
		5,004,000

NARA 867.4016/816
James W. Anderson Baker Baker

Ek: 13

Why does Morgenthau not challenge Talaat on this statement? Because it is not out of keeping with what he is hearing at that time from others, including Zenop Bezjian, the 'vekil' (representative) of the Armenian Protestants in the Ottoman Empire. A month after the above-mentioned conversation with Talaat, Morgenthau receives a visit from Bezjian, which he records in his 'Diary' in the following terms:

"Zenop Bezjian, Vekil of Armenian Protestants, called. Schmavonian introduced him; he was his schoolmate. He told me a great deal about conditions [in the interior]. I was surprised to hear him report that Armenians at Zor were fairly well satisfied; that they have already settled down to business and are earning their livings; those were the first ones that were sent away and seem to have gotten there without being massacred. He gave me a list where the various camps are and he thinks that over one half million have been displaced. He was most solicitous that they should be helped before winter set in."⁸⁶

All comments in *Ambassador Morgenthau's Story* notwithstanding, as late as September 1915, Morgenthau had not firmly concluded that the Armenians were the subject of an attempted 'extermination' by the Young Turk leadership.

⁸⁶LC: PHM – Reel No. 5: Morgenthau 'Diary' entry for August 8, 1915.

⁸⁷LC: PHM – Reel No. 5: Morgenthau 'Diary' entry for August 8, 1915.

⁸⁸LC: PHM – Reel No. 5: Morgenthau 'Diary' entry for September 26, 1915. See also: FDR: HHS – Box No. 8: In his family 'Letter' of October 16, 1915 (pp. 5–6) Morgenthau adds the phrase: "in the interior" to his comment that Bezjian told him "a great deal about conditions..." – thereby clarifying the nature of their discussion.

112

DOCUMENT No. 58

No. 534
COPY

AMERICAN CONSULATE

Aleppo, Syria, February 8, 1916.

THE HONORABLE
HENRY MORGENTHAU,
AMERICAN AMBASSADOR,
CONSTANTINOPLE, TURKEY.

SIR:

I have the honor to transmit herewith a copy of a report received from reliable sources in reference to the number of Armenian immigrants in this vicinity, between here and Damascus and in that surrounding country, and down the Euphrates river as far as Dier-el-Zor, showing a total of about 500,000 persons. In connection with the relief sent by Mr. Peet for these people it would seem proper to state the sum of Ltq. 500 weekly is entirely inadequate to aid even a small part thereof, in fact as a person cannot live on less than 2 gold piasters per day, it will require the sum of Ltq. 10,000 a day to keep those alive who are in good health, to say nothing for the ill.

The Protestants have a fairly good organization for the caring for and distribution of money and other help to those in the localities mentioned in the list. The two distributing centers are Aleppo, which comprises all of the places mentioned on the list except Damascus, which is the other distribution center. Rev. Vahran Tahmizian may be charged with the distribution at the latter place.

Copy is enclosed for Mr. Peet. Please have him take energetic measures in this matter and advise me thereof.

I have the honor to be, Sir,

Your obedient servant

Signed: J. B. Jackson

Consul

Enclosure: Copy

310.

Source: U.S. State Department Record Group 59, 867.48/271

DOCUMENT No. 58

113

COPY

The following is the statistics of Armenian immigrants according to best information:

Damascus as far as Maan, more than	100,000
Hama and surrounding villages	12,000
Homs and surrounding villages	20,000
Aleppo and surrounding villages	7,000
Maara and surrounding villages	4,000
Bab and surrounding villages	8,000
Mumbidge and surrounding villages	5,000
Ras-el-Ain and surrounding villages	20,000
Rakka and surrounding villages	10,000
Der-el-Zor and surrounding villages	300,000
Total	486,000

February 3, 1916.

Ek : 15

The paper takes into consideration the importance of Ottoman geography in terms of missionary activities, English and American Protestant missionary organizations operating in the region and the quality of documents belonging to those organizations in terms of efficiency to be evaluated as historical resources. It also aims to present the archives of some of those organizations. Another point mentioned in the paper is that missionary archives which contain information pertinent to Ottoman social, cultural, economic and even military history are also significant in terms of social, political, economic, cultural and local histories of non-Muslim communities. The author who comments that the documents are somehow biased owing to Christian zeal and subjectivity of the informants; states that the aforementioned documents are undeniably important. The paper concludes by emphasizing that researches conducted both in the Ottoman and missionary archives in common can clearly explain unknown sides of especially 19th century Ottoman history.

هذه الورقة تتناول بالتفصيل أهمية الجغرافيا العثمانية فيما يتعلق بالأنشطة التبشيرية، وطبيعة المنظمات التبشيرية المسيحية وخاصة منها الإنكليزية والأمريكية، والأهمية التي تكتسيها الوثائق التي تتحدث عن هذه الجمعيات باعتبارها مصدرا مهما للتاريخ العثماني. وفي الإطار نفسه تقدم هذه المحاضرة تعريفا بالأرشفة الذي يتحدث عن المنظمات والجمعيات التبشيرية الإنكليزية والأمريكية بشكل خاص. وتنبه المحاضرة إلى موضوع مهم، ويتعلق بأهمية الأرشفة التبشيرية فيما يتعلق بفهم جوانب مهمة من الحياة الاجتماعية والثقافية والاقتصادية وحتى العسكرية للدولة العثمانية إلى جانب ما تقدمه هذه الوثائق من معلومات غاية في الأهمية بخصوص الإحاطة بالوضع الاقتصادي والثقافي للمجتمعات غير المسلمة وتاريخها المحلي الخاص بها. وبالرغم من غياب الجانب الموضوعي إلى حد كبير من هذه الوثائق بسبب ما يقوم به المبشرون أنفسهم من جهد في اتجاه معين، إلا أن الكاتب ينبه إلى أن هذه الوثائق لا يمكن الاستغناء عنها بحال من الأحوال. ويخلص المحاضر إلى أنه بالإمكان القيام بعمل مشترك بين

الأرشيف العثماني والأرشيف
التبشيري من أجل تسليط الضوء
على جوانب مهمة مظلمة من التاريخ
العثماني في القرن التاسع عشر .

OSMANLI DEVLETİNDE FAALİYET GÖSTEREN PROTESTAN MİSYONERLİK KURULUŞLARI VE ARŞİVLERİ

Bu bildirimizde ana hatlarıyla misyonerlik faaliyetleri bakımından Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasının önemi, burada faaliyet gösteren İngiliz ve Amerikan Protestan misyonerlik kuruluşları ve bu kuruluşların belgelerinin Osmanlı tarihine kaynaklık edebilme özellikleri tartışıldıktan sonra Osmanlı İmparatorluğu'nda faaliyet gösteren belli başlı İngiliz ve Amerikan Protestan misyonerlik kuruluşlarının arşivleri konumuz açısından tanıtılacaktır.

Katolik, Ortodoks veya Protestan Hristiyanların Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasına ilgi duymalarının pek çok sebebi vardır. Evvela üç büyük dinin bütün kutsal mekanları Anadolu ve Orta Doğu'dadır. İncil'de ismi geçen bütün mekanlar bu coğrafyadadır. Bu itibarla Hristiyanlık literatüründe bölgenin adı "Bible Land"dir. Haçlı seferleri ile durdurulamayan Selçuklular ve onların devamı olan Osmanlılar, Doğu Roma İmparatorluğu'nu yıkarak bütün Orta Doğu, Anadolu ve Balkanlara sahip olmuşlardır. Bu toprakların yeniden Hristiyanların hakimiyetine geçirilmesi çok önemlidir. Osmanlı topraklarında 19. ve 20. yüzyıllarda sürdürülen misyonerlik faaliyetlerinin Şark meselesi ve ekonomik bakımdan sanayileşen batı ülkelerinin kendilerine pazar arayışları bakımından da değerlendirilmesi gerekir.

Osmanlı topraklarında Katolik misyonerlik faaliyetlerinin başlangıcı Kanuni Sultan Süleyman döneminde Fransa'ya verilen kapitülasyonlara dayanır. Takip eden yüzyıllarda Fransız ve İtalyan Katolik misyonerler Osmanlı hakimiyeti altında yaşayan Ortodoks topluluklara yönelik olarak çalışmalar içerisinde bulunmuşlardır. Bu çalışmaların bir meyvesi olarak oluşturulan "Ermeni Katolik Cemaati" 1830 yılında müstakil bir "millet" olarak II. Mahmud tarafından tanınmıştır.

Protestanların Osmanlı İmparatorluğu hakimiyetinde yaşayan insanlara yönelik ilgilerinin başlangıcı 16. asrın ortalarına, söz konusu coğrafyaya Protestan misyonerlerin gelmeye başlamaları ise 17. asrın ilk yarısına dayanır¹. Örgütlü Protestan misyonerlerinin Osmanlı İmparatorluğu topraklarına ilk gelişleri 18. asırdadır: 1739 yılında kurulmuş, Moravian Church veya United Brethren olarak anılan Brethren's Society for the Furtherance of the Gospel Among the Heathen isimli Protestan misyonerlik kuruluşuna bağlı misyonerler (1921 yılında ismini Trust Society for the Furtherance of the Gospel olarak değiştirmiştir), 1740 yılında geldikleri İstanbul ve Romanya Prenslüklerinde Fener Patrikhanesi yetkilileri ile temas imkanı aramışlardır. Aynı cemiyete bağlı misyonerler 1747-1750 yılları arasında İran'da, 1768-1783 yılları arasında da Mısır'da faaliyet göstermişlerdir².

¹ Julius Richter, A History of Protestant Missions in the Near East, Edinburg and London, 1910, s.89-90.

² Richter, s.91. Cemiyetin tarihi, Osmanlı imparatorluğu dahil olmak üzere muhtelif yerlerdeki faaliyetleri için bk. S.Baudert, The Advance Guard, 200 Years of Moravian Missions 1732-1932, London, 1932 (?);

Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasındaki ilk ciddî Protestan misyonerlik faaliyetini İngiliz Church Missionary Society (CMS) mensupları başlatmışlardır. 1799 yılında Londra’da kurulmuş olan bu cemiyetin ilk adı The Church Missionary Society for Africa and East’tır. Cemiyet aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında faaliyet gösteren en büyük İngiliz Protestan misyoner kuruluşudur. Cemiyetin Osmanlı coğrafyasına yönelik ilk faaliyetleri 1800 yılında İngilizlerin hakimiyetine geçen Malta adası üzerinden yürütülmüştür. Burası 1815 yılında cemiyetin Akdeniz Misyonu’nun merkezi olmuş, böylece sadece Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasına değil, bütün Doğu Akdeniz ülkelere yönelik Protestan misyonerlik faaliyetleri için hem bir ikmal merkezi hem de güvenli bir sığınak olmuştur. Burada kurdukları matbaalarında hedefledikleri toplulukların dillerine tercüme ettikleri İncil ve diğer kitaplar basılmış ve her tarafa dağıtılmıştır. İlk gönderilen misyonerler bu geniş bölgede yaşayan Yahudi, Müslüman ve bilhassa Doğu Kiliselerine mensup Hristiyanların dinî, sosyal, siyâsî ve iktisadî durumlarını ortaya koyan ve kendilerinden sonra gelenlere ışık tutacak eserler yazmışlardır³. Bu eserlerde tavsiye edilen hususlar göz önüne alınarak hazırlanan planlar çerçevesinde istasyonlar kurulmuş ve misyon bölgeleri belirlenmiştir.

CMS’yi takiben 1820 yılında kısaca Board veya American Board olarak anılan The American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) isimli teşkilata bağlı iki misyoner Osmanlı topraklarına ayak bastı. American Board hem 19. ve 20. yüzyılların en büyük Protestan misyonerlik kuruluşudur, hem de Osmanlı İmparatorluğu’nda faaliyet gösteren Protestan misyonerlik kuruluşlarının en büyüğüdür. Bu kuruluş ve diğer Protestan misyonerlik kuruluşlarına bağlı misyonerler 1800’lü yılların başlarından Birinci Dünya Savaşı’nın sonuna kadarki dönemde Osmanlı hakimiyetinde yaşayan Müslüman olmayan topluluklara yönelik olarak çalıştılar. Orta Doğu topraklarından başlayarak İzmir ve İstanbul başta olmak üzere Anadolu’nun önemli merkezlerinde istasyonlar açtılar.

Osmanlı topraklarında faaliyet göstermiş misyonerlik kuruluşlarının eksiksiz bir listesi henüz yapılamamıştır. Bir hayli eksikleri olduğunu bildiğimiz aşağıdaki tablo 1845 yılı itibariyle Osmanlı İmparatorluğu’nda faaliyet gösteren Protestan misyonerlik kuruluşlarını, hedef aldıkları topluluk veya toplulukları ve istasyon açtıkları şehirleri göstermektedir. Örneğin bu tabloda yer almayan Society for Promoting Christian Knowledge ve Society for the Propagation of the Gospel in Foreign Parts isimli iki misyonerlik kurulu-

---

John Taylor Hamilton, *A History of the Missions of the Moravian Church, During the Eighteenth and Nineteenth Centuries*, Bethlehem, 1901; J.E.Hutton, *A History of Moravian Missions*, London, 1922.

³ Bu türün ilk öncüsü, aynı zamanda Church Missionary Society’nin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki ilk misyoneri olan M.A. Jowett’tir. Bu misyonerin 1815-1820 yılları arasında Osmanlı coğrafyası ve diğer Doğu Akdeniz ülkelerindeki gözlemlerine ve buralarda başlatılacak olan misyonerlik faaliyetleri ile ilgili teklifleri için bk. M.A.Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean From MDCCCXV to MDCCCXX*, London, 1922. Jowett’ten sonra aynı tür bir çalışmayı American Board adına Doğu Anadolu ve Kafkaslar’da gerçekleştiren E.Smith’in kitabı da bu türün önemli kitapları arasındadır. Bk. Eli Smith, *Researches of the Rev.E.Smith and Rev.H.G.O.Dwight in Armenia*, Boston, 1833.

şunun 1840'lı yılların ilk yarısında ahalinin dini durumunu tesbit ve buralarda misyonerlik faaliyetlerini başlatmak üzere Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasına, bilhassa Yunanistan ve Suriye'ye misyonerler gönderdiğini biliyoruz. Bütün eksikliklerine rağmen tablo Tanzimat döneminin ilk yıllarında Osmanlı coğrafyasındaki Protestan misyonerlik kuruluşları ve bunların çalıştıkları bölgeler hakkında bir fikir vermektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda Faaliyet Gösteren Protestan Misyonerlik

Kuruluşları (1845)

Cemiyet Çalıştığı Bölge Çalıştığı Topluluk	Başlama Yılı	Misyoner Sayısı
İstasyon Church Missionary Society Yunanistan, Anadolu, Mısır ve Sudan Rumlar, Türkler, Koptlar ve Sudanlılar		
Malta (1842'de kapatıldı)	1815	--
Syra	1828	1
İzmir	1830	1
Kahire	1826	2
Ankobar London Missionary Society İyon Adaları	1829&1831	3
Korfu Wesleyen Missionary Society Akdeniz	1819	1
Malta Scottish Missionary Society Arabistan	1823	1
Araplar Aden American Board of Missions Yunanistan, Türkiye, Mezopotamya, Suriye Rumlar, Türkler, Ermeniler, Nasturiler ve Dürziler	1841	1
Atina	1831	2
İzmir	1833	5
İstanbul	1831	6
Bursa	1834	3
Trabzon		1
Erzurum	1835	2
Urumiye	1833	7
Musul ve Asheta	1841	3
Kıbrıs	1835	2
Halep	1841	1
Beyrut	1823	3
Abeih	1841	2
American Episcopal Missionary Society Yunanistan, Türkiye ve Mezopotamya Rumlar, Ermeniler ve Nasturiler		
Atina	1830	1
Girit	1837	1
İstanbul	---	---
Mardin	---	---

American Baptist Missionary Society
İyon Adaları, Yunanistan ve Arnavutluk

Rumlar ve Arnavutlar

Corfu	---	---
Patras	---	---
Joannina	---	---
London Society for Promoting Christianity Among the Jews		
Türkiye ve Suriye		
<i>Yahudiler</i>		
İstanbul	1835	2
İzmir	1829	2
Kudüs	1834	4
Safet	1843	2
Hebron ve Tiberias	1844	2
Beyrut	1843	1
Halep	1844	1
Bağdat ve Bussora	1843	3
Morocco	1844	1

Kaynak: *The Missionary Guide-Book; or, A Key to the Protestant Missionary Map of the World*, s.85-86.

19. asrın ikinci yarısında hem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki misyonerlik kuruluşlarının, hem de bu kuruluşlara bağlı misyonerlerin sayıları ve faaliyetleri katlanarak artmıştır. American Board'un 1897 faaliyet raporuna göre, 20. yüzyıla girerken yaklaşık 50.000 kişilik bir Protestan cemaat oluşturmuşlardır⁴. Protestan misyonerler, 19. yüzyılın sonu ve 20. yüzyılın başındaki faaliyetleri itibarıyla ayrılıkçı Ermeni, Bulgar ve Rum hareketleri ile iç içe ve o nisbette Osmanlı devletine düşman bir görünüm vermişlerdir.

Julius Richter, 1900'lü yılların başlarında Osmanlı İmparatorluğu topraklarında faaliyet gösteren bazı Congregationalist ve Presbyterian Protestan misyonerlik kuruluşlarını şu şekilde sıralamaktadır: The American Board of Commissioners For Foreign Missions, Methodist Episcopal Mission, Kaiserswerth Deaconesses' Homes, Lohmann's Armenian Aid Association, Dr.Lepsius' German Orient Mission, Friends' Armenian Mission, Disciples (Foreign Christian Missionary Society), American Ref.Presbyterians (Kilikya ve Kıbrıs), British and Foreign Bible Society, American Presbyterian Mission Board (North), Irish Presbyterian Mission, English Presbyterian Mission, Danis Orient Mission, Kaiserwerth Deaconesses' Homes, American Reformed Presbyterians, Scotch and Irish Reformed Presbyterians, British Syrian School Society, English Friends' Missionary Association, Palestine and Lebanon Nurses' Mission, Church Missionary Society, Jaffa Medical Mission, Syrian Orphanage, Jerusalem Union, Moravian Church Mission, London Jewish Mission (Asiatic Missions of the Society), Mildway Mission, German Order of St.John, The Duferin and Procter Memorial Schools, Edinburg Medical Missionary Society, Tabitha Mission, American Friends' Mission, American Alliance Mission, Syrian Protestant College⁵. Bu listenin de tam ve doğru olduğunu iddia etmek

⁴ Eighty-Seventh Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, October 12-15, 1897, Boston.

⁵ Richter, s.417-419.

mümkün değildir. Her halükarda bu listenin sadece Congregationalist ve Presbyterian Protestan misyonerlik kuruluşlarının bazılarını içerdiğini ve bu haliyle de 1840'lı yıllara ait listeden bir kaç misli daha büyük olduğunu söyleyebiliriz.

Osmanlı topraklarında misyonerler genellikle milliyetler bazında teşkilatlanmışlardır. Yahudi Misyonu, Ermeni Misyonu, Süryani Misyonu, Bulgar Misyonu gibi. Kendi dillerinin yanı sıra hedef alınan topluluğun dillerinde eğitim vermişler, yayın yapmışlardır. Misyonların önemli faaliyet merkezlerinde istasyonlar, istasyonlara bağlı olarak faaliyet gösterilen yerlerde ise uç istasyonlar açmışlardır. Misyonerler hem birbirleri ile hem de merkezleri ile sürekli irtibat halinde olmuşlardır. Daha ilk geldikleri günlerden başlayarak geldikleri bölgenin dinî, sosyal, etnik, siyasi ve ekonomik durumları hakkında raporlar yazmışlar; merkezlerine, akraba ve arkadaşlarına yazdıkları mektuplarda karşılaştıkları olayları anlatmışlardır. İstasyonların temsilcilerinin katılımı ile misyonlar yıllık faaliyetlerini gözden geçirme ve yeni faaliyetleri planlama toplantıları yapmışlardır. Her istasyon bu misyon toplantısına bir faaliyet raporu ile gelmiş, bu raporlar birleştirilerek misyonun yıllık faaliyet raporu oluşturulmuştur.

Misyonerler yazışmalarında ve bilhassa raporlarında rakamlara çok sık yer vermişlerdir: Her istasyondaki misyoner, yerli yardımcı, cemaat, Pazar okulu mensupları belirtilmiş; sınıf sınıf öğrencisinden öğretmenine okulları, ve doktorundan muayene edilen hasta sayısına kadar hastahane ve dispanserleri ile ilgili istatistikler tutulmuş, her bir istasyonun topladığı ve harcadığı paralar kuruşu kuruşuna kaydedilmiş; baskı yaptıkları toplam sahife adedine kadar yayın faaliyetleri anlatılmıştır.

Misyonerler bulundukları yerlerdeki yerel veya ulusal idarecilerle temaslarının yanı sıra hem kendi devletlerinin diplomatları, hem de diğer devletlerin ve uluslararası kuruluşların temsilcileri ile yaptıkları görüşmeleri gayet detaylı olarak kaydetmişlerdir. Bulundukları yerlerdeki askerî, siyasi, sosyal ve ekonomik gelişmeleri yakından takip etmişler ve kendi faaliyetlerini doğrudan ilgilendirsın veya ilgilendirmesin merkezlerine rapor etmişlerdir. Bunlara ilaveten bir kısım misyonerler günlükler tutmuşlardır. Bilhassa bu günlüklerinde ve merkezlerine ve yakın arkadaşlarına yazdıkları mektuplarda misyonerlerin bulundukları yerlerdeki gelişmelerle ilgili duygularını görmek mümkündür. Bu misyonerlerin her biri çok eğitimlidir, en az üniversite mezunudurlar. Derin bir gözlem kabiliyetine sahiptirler. Bu çerçevede, misyonerlerin bulundukları coğrafya Osmanlı İmparatorluğu olduğunda bu coğrafyadaki bütün gelişmelere ilişkin yukarıda saydığımız hususlara yer veren belgeler, raporlar, mektuplar vs. Osmanlı tarihçileri için büyük bir önem arz etmektedir.

Her belge türünün kendine mahsus özellikleri ve ihtiyatla yaklaşılması gereken yönleri vardır. Aynı durum misyonerlik belgeleri için de söz konusudur. Bunların tarafsız oldukları söylenemez. Ayrıca kendilerini başarılı göstermek için bazen ifadelerinde mübalağaya kaçtıkları da söylenebilir. Bunun için belgeleri karşılaştırarak kullanmak

gerekir. Bu hususları gözden ırak tutmadan bu zengin malzemeden istifade edilebilir, edilmelidir. Siyasî, sosyal, ekonomik, yerel ve hatta askerî tarih bakımından bu belgeler kullanılabilir. Türklerin dışındaki Bulgarlar, Rumlar, Ermeniler ve diğer Orta Doğulu milletlere mensup tarihçiler bu arşivlerden istifade ederek doktora tezleri hazırlamaya, kendi tarihlerini yazmaya çok önceden başlamışlardır.

Bildirimizin baş kısmında açıkladığımız sebeplerle, Osmanlı topraklarında Amerikan, İngiliz, Alman, İsviçre, Danimarka vs. pek çok ülkeden Protestan misyonerlik kuruluşu faaliyet göstermiştir. Bu kuruluşların en büyüğü ve faaliyetlerinin hacmi itibarıyla en önemlisi the American Board of Commissioners for Foreign Missions'dır. 1810 yılında Boston'da kurulan cemiyetin ilk misyonerleri 1820 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na gelmişlerdir. Cemiyete bağlı misyonerler takip eden yıllarda İmparatorluğun hemen her tarafına yayılmışlar, bazen çalışılan bölgelere göre, bazen de hedeflenen topluluğa göre isim alan misyonlar kurmuşlardır. Cemiyet, 1961 yılında bir başka cemiyetle birleşmiş ve The United Church Board for World Ministries ismini almıştır.

ABCFM Arşivi'ndeki 500.000'in üzerindeki mektup, rapor, günlük vs. belge 2.600 cilt haline getirilmiştir. Kendilerinin basmış oldukları 5.000 cilt kitap, 15.000 broşürün yanı sıra 15.000'in üzerinde fotoğraf bunlar arasındadır⁶. ABCFM'in arşivi, bugün Harvard Üniversitesi Houghton Kütüphanesi'nde bulunmaktadır⁷. Bu geniş kolleksiyonun mülkiyeti ve kullanım izninin verilmesi hakları The American Board'dadır. Board'ın kendi yayınları, Board'ın çalışmaları ile ilgili tarihi ve "kritik" malzemeler, biyografik malzemeler, broşürlerin büyük bir kısmı ve fotoğraflar ise Boston'daki United Church Board for World Mission'ın kütüphanesinde muhafaza edilmektedir.

Houghton'da bulunan ABCFM arşivi;

- a) Board'ın Göndermiş Olduğu Yazılar,
- b) Board'a Gelen Yazılar,
- c) Yardımcı Misyonerlik Cemiyetleri ve
- d) Diğerleri ve Şahıslarla İlgili Belgeler

olmak üzere ana hatlarıyla dört bölümden oluşmaktadır. Mamafih bu bölümler çok kesin değildir. Örneğin 1900 yılına kadar gelen ve giden evrak tamamen ayrı gruplandırıldığı halde bu yıldan sonra giden ve ona gelen cevap birlikte muhafaza edilmiştir.

---

⁶ The One Hundred and Nineteenth Annual Report of the American Board of Commissioners for Foreign Missions, Boston, (1930?), s.46.

⁷ American Board Arşivi'nin tarihi hakkında bk. Mary Walker, "The Archives of the American Board for Foreign Missions", Harvard Library Bulletin, Vol.VI, 1952, s.52-68.

Board'ın göndermiş olduğu yazılar;

- a) Amerika İçine Gönderilen Mektuplar,
- b) Amerika Dışına Gönderilen Mektuplar,
- c) Amerika Dışı Birimi Evrakı (Misyonerler ve Genel),
- d) Merkez Birimi Evrakı,
- e) Yayın Birimi Evrakı,
- f) Aday Birimi,
- g) Temsilcilere Mektuplar,
- h) Muhtelif Evrak,
- i) Kadınlar İdare Heyeti Evrakı olmak üzere dokuz kısımdan oluşur.

Bütün bu kısımların da alt başlıkları vardır.

Board'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki faaliyetleriyle ilgili Washington'a yazdıkları Amerika İçine Gönderilen Mektuplar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki misyonerlerine ve diğer makamlara yazdıkları da Amerika Dışı Birimi Evrakı kısmında yer almaktadır. Board'a bağlı misyonerlerin Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan muhtelif topluluklar için o toplulukların dillerinde hazırladıkları yayınlarla ilgili yazışmalar Yayın Birimi Evrakı arasında yer alır. Board'ın misyonerlerini Osmanlı İmparatorluğu'ndaki misyonlarına gönderirken onlardan neler beklediği, neleri nasıl yapmaları ve neleri yapmamaları gerektiğine dair verdiği talimatları ihtiva eden talimatnameler Diğerleri kısmında yer almaktadır. Maliye Dairesi ve American Board'ın Kütüphanesi ile ilgili evrak da bu kısımda bulunmaktadır. Burada yer alan Kadınlar İdare Heyeti Evrakı bizim için bilhassa önemlidir. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu içerisinde Board'a bağlı olarak faaliyet gösteren bir hayli misyoner ve kurum bu birim tarafından idare ve finanse edilmiştir.

İkinci Bölümdeki "Board'a Gelen Yazılar"da;

- a) Amerika İçinden Gelen Mektuplar,
- b) Board Yetkililerinden alınan Mektuplar,
- c) Temsilcilerinden Gelen Mektuplar,
- d) Hükümet Yetkililerinden Gelen Mektuplar,
- e) Amerika Dışından Gelen Muhtelif Mektuplar,
- f) Afrika'ya Gönderilen Misyonerlerden Gelen Mektuplar (Doğu Afrika ve Güney Afrika),
- g) Asya'daki Misyonlar,
- h) Avrupa'daki Misyonlar,
- i) Amerika Kıtalarındaki Misyonlar,
- j) Pasifik Adalarındaki Misyonlar olmak üzere on kısma ayrılır.

Bu bölümde bizi en çok ilgilendiren belgeler tahmin edileceği gibi Asya'daki ve Avrupa'daki misyonlar kısımlarıdır. Asya'daki Misyonlar kısmında;

- a) Hindistan,
- b) Güney Doğu Asya,
- c) Çin'deki Misyonlar,
- d) Japonya'daki Misyonlar,
- e) Orta Doğu'daki Misyonlar,
- f) Yahudiler Misyonu,
- g) Ermeniler Misyonu,
- h) Suriye Misyonu,
- i) Nasturi Misyonu,
- j) Türkiye Misyonları olmak üzere on altı başlık vardır:

Asya'daki Misyonlar kısmında Uzak Doğu'daki misyonlar hariç tamamı bizim ilgi alanımıza girmektedir. Orta Doğu Misyonları grubunda yer alan belgeler sistemli olmaktan ziyade Orta Doğu'daki misyonlara ait muhtelif belgelerdir ve on ciltten oluşur: 1825-1830 yılları arası Akdeniz bölgesi ile yazışmalar; Akdeniz bölgesine gidecek misyonerlerin dikkat etmeleri gereken William Goodell ve W.G.Schauffler tarafından hazırlanmış uyarılar; 1830-1842 yılları arası Akdeniz bölgesi mektupları; 1860 öncesi Orta Doğu'su ile ilgili muhtelif belgeler ve yazılar; 1850-1900 ve 1919-1931 yılları arası Orta Doğu misyonlarına ilişkin belgeler, mektuplar ve diğerleri; 1900-1919 yılları arasında ilişkin muhtelif belgeler; 1909-1919 yılları arası Orta Doğu misyonlarına ilişkin tahminler, öngörüler ve 1886-Temmuz 1924 yılları arası Anadolu Koleji ile ilgili belgeler; 1902-Temmuz 1924 arası Uluslararası Koleji ile ilgili belgeler; 1920-1929 yılları arası Orta Doğu raporları.

Yahudiler Misyonu üç ciltten ibarettir; 1824 öncesinden Eylül 1831'e kadarki sürede Filistin Misyonu ile ilgili belgeleri ihtiva etmektedir.

Ermeniler Misyonu ile ilgili belgeler yirmi iki cilttir. Kendi içlerinde üç gruba ayrılırlar. Birinci grupta 1838-1844 yılları arası Bursa; 1844-1846 yılları arası Bursa, Erzurum, İzmir, Trabzon ve Yunanistan; 1838-1846 yılları arası İstanbul; 1838-1844 yılları arası İzmir; 1838-1844 yılları arası Trabzon ve Erzurum; 1846-1859 yılları arası Ermeni misyonları ile ilgili belgeleri ve Ermeni misyonlarında yer alan misyonerlerin Boston'daki merkezlerine göndermiş oldukları mektupları yer alır. Mektuplar misyonerlerin soyadı sırasına göre düzenlenmiştir. Her bir misyonerin mektupları bir aradadır ve bunlar kendi içinde kronolojik sıraya konmuştur. Bu grupta İstanbul'daki Kız Amerikan Koleji'nin 1872-1908 yılları arasındaki faaliyetlerine dair evrak da bir dosya halinde yer alır. Bu misyonun ikinci grubundaki evrak misyonun maliye birimine aittir ve 1823-1846 yılları arasını kapsar. Ermeni misyonunun maliye birimi ile ilgili daha fazla belge Yunanistan Misyonu'nda bulunabilir. Ermeni Misyonu'nun üçüncü grup belgeleri

arasında Eli Smith'in Ermenistan'da incelemeleri; H.G.O. Smith'in Ermenistan'da incelemeleri; ve İstanbul misyonu ile ilgili belgeleri içermektedir. Ermeni misyonu ile ilgili daha fazla bilgi Türkiye Misyonu kısmında bulunabilir.

Suriye Misyonu başlığı altında Suriye ve Asuri misyonu ile ilgili on iki cilt belge bulunmaktadır. Birinci grupta 1831-1844 yılları arası Suriye, ayrıca Kıbrıs, 1844-1846 yılları arası Suriye ve Nasturi misyonları, 1847-1871 yılları arası Suriye misyonuna ilişkin belgeler yer almaktadır. İkinci grup Suriye Misyonu'nun maliye birimine aittir ve Suriye ve Nasturi misyonlarının 1822-1846 yılları arasındaki malî durumları ile ilgili evrak yer almaktadır. Üçüncü grupta Suriye Misyonu ile ilgili muhtelif belgeler ve W.A.Barton'un 1869-1874 dönemine ilişkin mektupları yer almaktadır. Dördüncü grupta ise Asuri Misyonu'nun 1850-1859 yılları arası faaliyetlerine ilişkin belgeler yer almaktadır.

Nasturiler Misyonu sekiz dosyadan oluşmaktadır: 1831-1837 yılları arası Nasturiler ve Müslümanlar; 1838-1844 dönemi İran Nasturileri; 1838-1844 arası Dağ Nasturileri ve 1847-1871 dönemindeki Nasturiler misyonu ile ilgili bilgileri içerir. Nasturiler misyonu ile Suriye misyonu belgeleri içiçedir. Her bir misyona ait belgeler arasında diğeri ile ilgili belgeler bulunabilir. Yukarıda görülebileceği gibi 1844-1846 dönemi Nasturiler misyonu ile ilgili evrak Suriye misyonu evrakı içerisindedir.

Türkiye Misyonu oldukça geniştir. İkiyüz civarında dosyayı ihtiva etmektedir. Birinci grupta 1831-1837 dönemi Malta ve Türkiye belgeleri; 1860-1909 dönemine ilişkin Avrupa Türkiyesi belgeleri ve bu misyonda görev almış misyonierlerin mektupları; ve 1871-1904 yılları arasındaki Kadınlar Örgütü'nün (Women's Board of Commissioners)'nın (WBMP) mektupları yer alır. İkinci grupta ise Ocak 1920-Temmuz 1924 arası Türkiye Misyonu'nun evrakı, mektupları, makaleler ve tercümeleler; 1924-1929 dönemi Türkiye misyonu belgeleri, raporları ve misyonierlerin mektupları; Türkiye Misyonu ve Bulgaristan Misyonu belgelerine ek belgeler; Anadolu Koleji ile ilgili belgeler; Türkiye Misyonu Sekreteryası'nın 1925-1929 dönemi mektupları; ve 1924 Ağustos-1929 Ağustos dönemi Uluslararası Kolej ile ilgili belgeler yer alır. Türkiye Misyonu'nun 1924-1929 dönemine ilişkin bazı belgeler Balkan Misyonu kısmında da bulunabilir. Üçüncü grupta Kadınlar Örgütü'nün evrakı bulunmaktadır. 1921-1927 döneminde Türkiye'deki faaliyetleri ile ilgili belgeler ve raporlar ve bu dönemde bu örgüt bünyesinde Türkiye'de bulunmuş misyonierlerin mektupları; 1917-1923 arası WBMP'nin genel yazışmaları; 1905-1924 döneminde Bursa ile ilgili yazışmalar yer almaktadır.

Türkiye Misyonu içerisindeki dördüncü grup olan Batı Türkiye Misyonu grubunda 1860-1924 döneminde Batı Anadolu Misyonu'na ait belgeler, yazışmalar, yıllık raporlar, bu dönemde söz konusu bölgede görev almış misyonierlerin mektupları ve 1900-1927 yılları arası dilekçeler yer alır. Batı Türkiye Misyonu Kadınlar Örgütü'ne ilişkin belgeler Türkiye Misyonu'nun beşinci grubunu teşkil eder. Burada, söz konusu Kadın Örgütü'nün

1903-1920 yılları arasında Batı Türkiye Misyonu'ndaki faaliyetlerine ilişkin belgeler ve raporlar; 1870-1909 yılları arasında Kadın Örgütü bünyesinde bu bölgede görev almış misyonierlerin mektupları, yine aynı şekilde 1909-1921 döneminde Kadınlar Örgütü bünyesinde Avrupa Türkiye'sinde görev almış misyonierlerin mektupları bulunmaktadır. Türkiye Misyonu içerisindeki altıncı grupta özel bir koleksiyon yer almaktadır: Burada 1895-1896 yıllarındaki Ermeni olaylarına ilişkin belgeler yer almaktadır.

Türkiye Misyonu içerisinde sekizinci grup Merkezi Türkiye Misyonu'dur. Bu grupta, 1860-1924 yılları arasında Merkezi Anadolu Misyonu ile ilgili belgeler ve raporlar; 1871-1924 döneminde bu misyonda görev almış misyonierlerin mektupları yer almaktadır. Dokuzuncu grup Merkezi Türkiye Misyonu Kadınlar Örgütü ismini alır. Burada söz konusu örgütün 1903-1909 yılları arasında Avrupa Türkiye'si ve Merkezi Türkiye misyonlarındaki faaliyetlerine ilişkin belgeler; Merkezi Türkiye Misyonu'nun 1904-1920 dönemindeki çalışmalarıyla ilgili belgeler, raporlar ve misyonierlerin mektupları; 1871-1906 dönemine ilişkin bu bölgedeki misyonierlerin mektupları; Merkezi Anadolu Koleji'nin 1872-1909 yılları arasında ve yine Merkezi Anadolu ve Halep kolejlerinin 1910-1929 arasındaki faaliyetlerine ilişkin belgeler yer alır.

Türkiye Misyonu içerisindeki onuncu grup Doğu Türkiye Misyonu'dur. Bu grupta söz konusu bölgede 1860-1922 yılları arasındaki misyonierlik faaliyetlerine ilişkin belgeler, raporlar ve misyonierlerin mektupları yer alır. On birinci grup Doğu Türkiye Misyonu Kadınlar Örgütü başlığını taşır. 1903-1920 yılları arasında bu bölgede faaliyet gösteren söz konusu örgüte bağlı misyonierlerin faaliyetleri ve mektupları ve yine 1871-1909 döneminde bölgede görev yapan misyonierlerin mektupları yer alır. Türkiye Misyonu içerisindeki on ikinci grup ise Doğu Türkiye Misyonu ile ilişkili muhtelif belgeler grubudur. Burada 1888-1930 yılları arasında Fırat Koleji ve bu kolejnin malî evrakı; 1855-1929 yılları arası Doğu Anadolu misyonuna ilişkin ek belgeler ve Harput istasyonuna ilişkin belgeler yer almaktadır.

Avrupa'daki Misyollar kısmında Yunanistan, İspanya, İtalya, Avusturya ve Balkan ve Çekoslovakya misyonlarına ait belgeler yer almaktadır. Bu kısımdaki Yunanistan ve Balkan misyonları ile ilgili evrak arasında Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili malzemeler bulunabilir. Yunanistan misyonu grubunda 1831-1869 döneminde bu misyon ile ilgili belgeler, mektuplar, haberleşmeler, 1823-1846 döneminde misyonun malî belgeleri ve Eli Smith'in 1829 yılında Yunanistan'a yaptığı gezi ile ilgili notları yer almaktadır. Balkan Misyollar grubunda bu misyonun 1910-1929 dönemindeki faaliyetleri ile ilgili belgeler ve misyonierlerin mektupları; 1920-1924 döneminde Balkan ve Türkiye misyonları sekreteryasının belgeleri; 1924-1929 döneminde Türkiye Misyollar sekreteryasının evrakı ve mektupları; 1929-1933 yılları arasında Bulgaristan'daki faaliyetlerine ilişkin evrak yer almaktadır.

Bunların dışında Rufus Anderson'un şahsî evrakı yedi dosya halinde bu arşivde yer alır. Burada Anderson'un 1828-1829 yıllarında Akdeniz bölgesine yapmış olduğu gezi ile ilgili notları, 1843 yılında Türkiye Misyonu ile ilgili notları, Anderson'un İstanbul'da bulunduğu 1843-1844 yıllarında buradaki diğer misyonerlerle yapmış olduğu toplantılardaki konuşma ve tartışmalarına ilişkin notlar, Doğu kiliselerinin 1854-1870 yılları arasındaki durumuna ilişkin notlar ve 1855 yılında Türkiye ve Yahudi misyonlarına ilişkin tartışmalar yer alır. Eli Smith'in 1886-1896 yılları Doğu Türkiye misyonuna ilişkin dört dosya Arapça mektubu da buradadır.

Yine bu katalog dosyalarının dışında şahıs adları yani misyonerlerin adları ile anılan dosyalar vardır. Bu dosyalarda belli misyonerlerin belli misyonlardaki faaliyetleri ile veya belli bir olay ile ilgili dosyalar vardır. Örneğin 1878-1902 yılları arasında Avrupa Türkiye'sinde faaliyet gösteren ve Makedon ihtilalcilerince kaçırılan Ellen M.Stone'nın dosyası veya Manastır'da 1888-1923 yılları arasında görev yapmış Mary L.Matthews'in Yatılı Kız Okulu ile ilgili dosyası gibi. Bunların yanısıra kurumların adı ile anılan dosyalar vardır. İstanbul Amerikan Kız Koleji 1872-1908 dosyası gibi. Kadınlar Örgütü'nün Batı Türkiye, Merkezi Türkiye, Doğu Türkiye ve Avrupa Türkiye'sinde 1873-1947 dönemine ilişkin faaliyetleri ile ilgili ek belgeler de ayrı bir grup halinde bulunmaktadır. Bu örgüte bağlı olarak adı geçen bölgelerde faaliyet gösteren misyonerlerin mektupları da buradadır. Fotoğraf koleksiyonu ayrı bir öneme sahiptir. Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasındaki bütün misyonlarına ait okullar, hastahaneler ve diğer önemli kurumlarına ait binalar ve şahıslara ait fotoğraflar bu grupta yer alır. Bir de misyonerler tarafından hazırlanmış misyonların, kurumların, şehirlerin ve şahısların manuscript halinde tamamlanmış ve tamamlanmamış tarihleri vardır. Bunlar da Misyona Manuscript Tarihleri grubunda bulunurlar. Bütün bunlara ilaveten arşivin haritalar ve planlar koleksiyonu vardır. Burada Dünya'daki bütün misyonlarının içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki misyonlarının da haritaları vardır.

Board koleksiyonunun üçüncü bölümünü teşkil eden "Yardımcı Misyonerlik Cemiyetleri"nde, Board'ın yan dalları durumundaki dört müstakil kuruluşun evrakı bulunmaktadır. Koleksiyonun dördüncü bölümü teşkil eden "Diğerleri ve Şahıslara Ait Belgeler"de de yukarıdaki grupların birine dahil edilememiş belgeler ve Board teşkilatında çalışmış misyonerlerin özlük dosyaları, biyografileri, fotoğrafları ve zati evrakı bulunmaktadır. Bu evrak grubunda misyonerlerin görev yerlerine gelişleri, buradan ayrılışları ve her türlü şahsî ahvallerine ait bilgiyi bulmak mümkündür.

Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasındaki ilk ciddi Protestan misyonerlik faaliyetini İngiliz Church Missionary Society başlatmıştır. 1799 yılında Londra'da kurulmuş olan bu cemiyetin ilk adı The Church Missionary Society for Africa and East'tır. Cemiyet, 19. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu toprakları olan Mısır, İran, Ürdün ve Filistin gibi Orta Doğu ülkelerinde; Kenya, Nijerya, Ruanda, Sierra Leona, Sudan, Tanzanya ve Uganda gibi Afrika ülkelerinde; ve Kanada, Çin, Hindistan, Pakistan, Yeni Zelanda, Sri Lanka'da

faaliyet göstermiştir⁸. Church Missionary Society'nin arşivi bugün Birmingham Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir⁹.

Cemiyet faaliyetlerini Akdeniz, Mısır, Filistin, İran, Türk Arabistanı ve Sudan misyonu gibi misyonlar şeklinde yürütmüştür. Akdeniz Misyonu Cemiyetin Orta Doğu bölgesindeki ilk misyondur. Burada 1811-1820 dönemine ilişkin ilk haberleşmeler ayrı bir grup halinde muhafaza edilmektedir ve bilhassa önemlidir. Ayrıca altı cilt halinde 1820-1882 dönemine ilişkin letter book, aynı döneme ilişkin onsekiz dosya halinde mission books, yine aynı döneme ilişkin original belgeler ve 1855-1884 dönemine ilişkin münferid letter book vardır. Bu kısımda yine CMS'nin Malta'da matbaa kurması ve bu matbaanın 1822-1842 yılları arasındaki faaliyetlerine ilişkin bir kutu, ve münferid mektuplar ve sair belgeleri ihtiva eden altmış iki kutu evrak vardır.

Mısır Misyonu, 1826 yılında başladı. Buraya ait altı cilt halinde 1889-1934 yılları arası letter books, dört cilt halinde 1890-1934 yılları arası özet raporlar ve on bir dosya halinde 1890-1934 yılları arası orijinal belgeler yer almaktadır. 1851 yılında Female Education Society misyonerleri Filistin'e gelerek çalışmalarına başlamışlar ve 1899 yılına kadar buradaki faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. CMS misyonerleri onların Nazareth, Bethlehem ve Shefarmer'deki çalışmalarını devralmıştır. Bu faaliyetler Filistin Misyonu bünyesinde yürütülmüştür. Arşivde bu misyona ait on bir cilt 1882-1934 dönemine ilişkin letter books, sekiz cilt 1880-1935 dönemine ilişkin özetler ve 1880-1934 dönemine ilişkin orijinal belge vardır.

İran Misyonu 1869 yılında başlamıştır. Bu başlık altında yedi cilt halindeki 1876-1934 dönemine ait letter book, bir cilt halinde 1876-1880 dönemini kapsayan mission book, dört cilt halinde 1881-1934 yılları arasındaki faaliyetlere ilişkin özetler ve 1875-1934 yılları arası faaliyetlere ilişkin belgeler bulunmaktadır. Turkish Arabia Misyonu 1883 yılında bölgede çalışmaya başlamıştır. 1919 yılında Jews' Society'nin bölgedeki çalışmayı devralması üzerine bölgeden çekilmiştir. Bu başlık altında 1898-1921 dönemine ve 1924 yılına ait bir cilt halinde letter book, 1900-1923 dönemine ilişkin iki kutu halinde orijinal belgeler ve 1898-1923 yılları arasındaki faaliyetler ilişkin bir ciltlik özetler vardır. Sudan Misyonu, faaliyetine 1899 yılında başlamıştır. 1905 yılına kadar Sudan'daki bütün çalışmalar Mısır'dan yönetilmiş, 1931 yılında ise burası Kuzey Sudan Misyonu'nun bir parçası olmuştur. Bu başlık altındaki belgeler 1905-1934 dönemine ilişkindir. CMS Arşivi bunlara ilaveten bilhassa 19. yüzyıla ait önemli bir fotoğraf ve harita koleksiyonuna sahiptir.

---

⁸ Cemiyetin kuruluşundan itibaren ilk yüz yıllık tarihi için bk. One Hundred Years Being the Short History of the Church Missionary Society, London, 1898; The Church Missionary Society, A Manual Outlining its History, Organization and Commitments, London, 1961.

⁹ Rosemary Seton & Emily Naish, A Preliminary Guide to the Archives of British Missionary Societies, Workshop on Missionary Archives, School of Oriental and African Studies, 8-9 July 1992, s.90-91.

Osmanlı İmparatorluğu'na ilk gelen örgütlü Protestan misyonerleri, 1739 yılında kurulmuş olan Moravya Kilisesi mensuplarıdır. Cemiyet daha sonra ismini Trust Society for the Furtherance of the Gospel olarak değiştirmiştir. Londra'da Moravian Church Arşivi ve Kütüphanesi'nde bulunan arşivi Manchester Üniversitesi John Rylands Üniversite Kütüphanesi'ne taşınmak üzeredir. Cemiyetin arşivindeki en eski tarihli belge 1868 yılından başlamaktadır. Dolayısıyla Cemiyetin Osmanlı İmparatorluğu coğrafyasında İstanbul ve Romanya Prensliklerine değil ama Mısır'a gönderdiği misyonerleri ile ilgili yazışmalar ve onların raporları burada bulunabilir¹⁰.

Council for World Mission 1795 yılında kurulmuştur. 1795-1966 yılları arasında London Missionary Society, 1966-1980 yılları arasında ise Congregational Council for World Mission ismini almıştır. Cemiyetin arşivi Londra'da School of Oriental and African Studies Kütüphanesi'ndedir. Cemiyet arşivinin bizi ilgilendirecek belgeleri, 19. yüzyılın başlarında Yunanistan bölgesindeki çalışmalarına ait olup üç dosya ve bir kutu halindedir. Ayrıca arşivde cemiyete bağlı misyonerlerin faaliyet gösterdikleri bölgelere ait çok zengin bir fotoğraf koleksiyonu vardır¹¹.

Anglican and Foreign Church Society 1853 yılında kurulmuştur. Başlangıçta Anglo-Continental Society ismine sahip olan Cemiyet, 1904 yılında The Association for the Furtherance of Christianity in Egypt isimli cemiyetle birleşerek bu ismi almıştır. Cemiyet'in çalışma alanı Avrupa ve Mısır idi. Cemiyetin arşivi Londra'da Lambert Sarayı Kütüphanesi (Lambert Palace Library)'ndedir¹². Arşiv belgeleri, Cemiyetin çalıştığı bölgeler baz alınarak tasnif edilmemiş; üyeler ve görevlilerle ilgili belgeler ve cemiyetin yazışmaları ve belgeleri olarak iki gruba ayrılmıştır.

British and Foreign Bible Society 1804 yılında kurulmuştur. The Bible Society olarak da bilinir. Amerika Birleşik Devletleri hariç Dünya'da İncil'i muhtelif dillerde bastırmak veya bastırılmasına yardımcı olmak maksadıyla kurulmuştur. 1965 yılı itibarıyla 829 dilde 723.000.000 adet İncil basmışlardır. Cemiyetin arşivi Cambridge Üniversitesi Kütüphanesi'ndedir. 1931 yılına kadar olan arşiv belgeleri bölgelere göre tasnif edilmemiştir; İngiltere içinden ve İngiltere dışından gelen evrak ve İngiltere içine ve İngiltere dışına giden evrak olarak dört ana grup halindedir. Üç kıtaya yayılmış olan Osmanlı İmparatorluğu coğrafyası içerisinde yaşayan muhtelif milliyetlerin dillerine yapılan İncil tercümelerinin, gerek bu cemiyet gerekse bu cemiyetin yardımıyla diğer cemiyetler tarafından basılması ve bunun ön hazırlıkları, bu cümleden olarak ihtiyacı

¹⁰ Seton & Naish, s.21-32.

¹¹ Seton & Naish, s.41-45; Cemiyetin tarihi ve ele aldığımız dönemde Yunanistan dahil muhtelif bölgelerdeki çalışmaları hakkında bk. Silvester Horne, The Story of the LMS 1795-1904, London, 1904; Richard Lovett, History of the London Missionary Society 1795-1895, London, 1899.

¹² Seton & Naish, s.4-5; Söz konusu kütüphanede bulunan bu arşiv ve diğer manuscriptler hakkında daha geniş bilgi için bk. E.G.W.Bill, A Catalogue of Manuscripts in Lambeth Palace Library, (London ?), 1983.

belirlemek üzere bu bölgelere gönderilmiş misyonerlerin merkezlerine gönderdikleri mektup ve raporlar bu belgeler arasındadır¹³.

Interserve 1852 yılında kurulmuştur. Cemiyet daha önceleri Indian Female Normal School and Instruction Society, Zenana Bible and Medical Mission, Bible and Medical Missionary Fellowship, BMMF International ve BMMF Interserve gibi isimler almıştır. Cemiyet, Bengaldeş, Bhutan, Orta Asya, Mısır, Hindistan, Orta Doğu, Nepal, Pakistan ve İngiltere'deki etnik azınlıklar arasında faaliyet göstermiştir. Cemiyet'in arşivi Londra'daki cemiyet merkezindedir ve tasnif edilmemiştir¹⁴.

Jerusalem and East Mission 1841 yılında kurulmuştur. Eski adı The Jerusalem Bishopric of the Anglican Church'tur. Cemiyet Kıbrıs, Mısır, İran, Irak, İsrail, Ürdün, Lübnan, Cezayir, Libya, Fas, Tunus, Sudan ve Suriye'de faaliyet göstermiştir. Cemiyetin arşivi Oxford Üniversitesi Orta Doğu Merkezi'ndedir¹⁵. Arşiv belgeleri İngiltere merkez ve denizaşırı olmak üzere iki ana gruba ayrılmıştır. Denizaşırı grubunda Kudüs Piskoposluğu, Asuri, Kıbrıs, Mısır ve Sudan, İran Körfezi, Ürdün, Kuzey Afrika ve Suriye ve Lübnan misyonlarına ilişkin belgeler vardır. Kudüs Piskoposluğu kısmında on kutu halinde 1915-1956 dönemine ilişkin genel yazışmalar, üç kutu halinde Piskoposluğun yazışmaları ve belgeleri, 1894-1975 döneminde piskoposluğun maliyesine ve malvarlığına ilişkin belgeler, iki kutu halinde 1921-1967 dönemine ait dini meselelerle ilgili belgeler, 23 kutu halinde 1900-1976 döneminde eğitim ile ilgili belgeler, 2 kutu halinde 1921-1974 dönemine ilişkin hastahaneler ve kliniklerle ilgili belgeler ve yedi kutu halinde 1847-1970 dönemine ait diğer kiliseler ve misyonlarla ilgili belgeler bulunmaktadır. Ürdün kısmında ise buradaki 1919-1965 dönemi faaliyetlerine ilişkin muhtelif evrak vardır.

Cemiyetin arşivindeki 1910-1958 döneminde Kıbrıs'taki papazlarla ilgili evrak bir kutu, 1919-1975 dönemine ait genel yazışmalar ve diğer evrak ise üç kutudur. 1912-1968 döneminde Piskoposluğun hakimiyet alanına ilişkin iki kutu, 1911-1967 döneminde Mısır ile ilgili iki kutu ve 1890-1975 döneminde Suriye ve Lübnan'daki faaliyetlerine ilişkin beş kutu evrak bulunmaktadır. Asuri misyonundaki belgeler ise 1929'dan başlamaktadır. Bunlardan ayrı olarak, 1888 yılında Kudüs'teki Anglikan Piskoposluğu desteklemek üzere kurulmuş bulunan The Jerusalem and East Mission Vakfı'nın yazışmaları ve Kudüs Piskoposluğu'na ait 1890-1893 dönemine ilişkin evrak Lambeth Sarayı Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.

Quaker Peace and Service isimli cemiyet 1868 yılında kurulmuştur. Cemiyet 1868-1927 döneminde Friends Foreign Mission Association, 1919-1927 döneminde

¹³ Seton & Naish, s.12-15; Cemiyetin 19. Yüzyıl tarihi için bk. William Canton, A History of the British and Foreign Bible Society 1804-1904, London, 1904-1910; Cemiyetin 20. Yüzyıldaki faaliyetleri için bk. James M.Roe, A History of the British and Foreign Bible Society 1905-1954, London, 1965.

¹⁴ Seton & Naish, s.53-54.

¹⁵ Seton & Naish, s.54-57.

Council for International Service ve 1927-1978 döneminde Friends Service Council isimlerini almıştır. Cemiyet diğer ülkelerin yanı sıra Osmanlı coğrafyasının Suriye bölgesinde faaliyet göstermiştir. Cemiyetin arşivi Londra'da The Library of the Religious Society of Friends'dedir¹⁶. Cemiyetin Suriye'deki çalışmalarını 1874-1898 yılları arasında Friends Syrian Mission, 1898-1927 yılları arasında Friends Missionary Association ile birleşerek yapmıştır: 1875-1954 dönemi genel komite tutanakları on bir cilt, 1893-1897 dönemi toplantı tutanakları iki cilt, 1886-1895 dönemi maliye evrakı bir cilt, 1919-1929 ve 1934-1949 dönemlerinde gelen mektuplar üç kutu, 1922-1932 ve 1943-1949 dönemlerinde misyonerlerden gelen mektuplar dört kutu, 1926-1927 dönemi Suriye'deki sağlık alanındaki çalışmalar bir kutu ve 1928-1938 dönemi Brummana Hastahane raporları bir kutudur.

The Society for Promoting Female Education in China, India and the East 1834 yılında kurulmuş ve 1899 yılında kapanmıştır. Cemiyetin çalışmalarında bizim ilgi alanımıza girenler Lübnan, Filistin ve Suriye'de olanlarıdır. Cemiyetin arşivi Birmingham Üniversitesi Kütüphanesi içerisinde. Cemiyetin evrakı faaliyet gösterilen ülkelere göre tasnif edilmiş değildir. Cemiyetin bazı evrakı da Londra'da British Library'dedir¹⁷.

Geçtiğimiz yüzyıllarda Osmanlı topraklarındaki faaliyet gösteren Protestan cemiyetleri, burada zikrettiklerimizden ibaret değildir. American Board'ın dışında bu topraklarda faaliyet göstermiş başta Mormonlar, Presibeteryanlar vs. olmak üzere pek çok başka Amerikan Protestan misyonerlik kuruluşu vardır. Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren İngiliz misyonerlik cemiyetleri de bu saydıklarımızdan ibaret değildir. Alman, İsviçre, Danimarka vs. pek çok ülkede kurulmuş ve Osmanlı topraklarında faaliyet göstermiş Protestan misyonerlik cemiyeti vardır. Söz konusu misyonerlik cemiyetlerinin arşivleri, Osmanlı sosyal, kültürel, ekonomik ve hatta askerî tarihine ait pek çok bilgiyi barındırmaktadır. Bu belgeler bilhassa misyonerlerin ilgilendikleri Müslüman olmayan toplulukların sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel tarihleri ve yerel tarih konusunda hayati derecede önemlidir. Hristiyanlık gayreti, bilgi alınan kişilerin subjektifliği vs. sebepler dolayısıyla misyonerlik arşivlerindeki belgelerin objektif olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. Bununla birlikte söz konusu belgeler çok önemli bilgileri içermektedirler ve vazgeçilemezler. Osmanlı arşivlerindeki belgelerle karşılaştırmalar yaparak misyonerlik arşivlerindeki belgelerin kullanılması bilhassa 19. yüzyıl Osmanlı tarihinin karanlıkta kalmış pek çok tarafını aydınlatmada yararlı olabilir.

¹⁶ Seton & Naish, s.72-77. Cemiyetin Suriye'deki faaliyetleri de içinde olmak üzere tarihi için bk.Ormerod J.Greenwood, Quaker Encounters, (üç cilt), York, 1975-1978; Henry Hodgkin, Friends Beyond Seas, London, 1916; Bernard G.Lawson, The Overseas and International Service of British and Irish Friends in the Twentieth Century (to 1961): A Condensed Record in Chronological Order, Friends' Service Council, 1962; John Stephenson Rowntree, The Work of the Society of Friends in Foreign Missions, York, 1896.

¹⁷ Seton & Naish, s.86-87; Cemiyetin tarihi için bk. Edward Suter, History of the Female Education Society, London, 1847.

TARTIşMA

Oturum Başkanı- Verdiği bilgilerden dolayı Doç. Dr. Ömer Turan'a ve diğer konuşmacılara teşekkür ederiz. şimdi bir sonraki oturum için çok az zaman kaldı. Onun için sadece üç soru alabileceğiz. Mümkünse sorular kısa olsun.

Ömer Turan - Benimle ilgili bir değerlendirme vardı. Müsaade ederseniz cevaplayayım. Siz belki haklı olarak özellikle Hristiyan bölgelerinde faaliyet yapan misyonerlik yapan Müslümanlar da var. Bir araya gelsinler konuşsunlar gibi bir ağrı yaptınız. Benim bildirimin konusu bu değil. Ben teknik olarak Anadolu topraklarına Osmanlı topraklarına gelen Hristiyan misyonerlerin yazıp çizdikleri hususların, verdikleri bilgilerin Osmanlı tarihi yazımında ve değerlendirilmesinde ne kadar önemli bir kaynak olup olmadıkları hususunda veya en azından nasıl bir kaynak oldukları hususunu tartmaya çalışıyorum. Amacım bundan ibarettir. Teşekkür ediyorum.

Oturum Başkanı- Konuşmacılara ve dinleyicilere teşekkür ediyoruz.

V. OTURUM
Oturum Başkanı:
Doç. Dr. Ömer TURAN

"Etiyopya-Türkiye İlişkileri"

Zenebework DELELEGN
Elizabeth TEGEGN

*"Mühimme Defterleri'ne Göre Osmanlı'nın
XVI. Yüzyıl Macaristan Politikası"*

Prof. Dr. Géza DÁVID
Dr. Pál FODOR

*"Klasik Dönem Osmanlı Siyasî Tarihi ve
Osmanlı Arşivleri"*

Prof. Dr. Feridun EMECEN

Tartışma

Kökeni 1517 yılına kadar giden Etiyopya-Türkiye diplomatik ve ekonomik ilişkileri günümüze kadar karşılıklı güven çerçevesi içerisinde dostane bir şekilde gelişerek devam etmiştir. Bu tebliğde, iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilerin tarihi seyri kısaca özetlenmiş, Etiyopya ile Türkiye arasında süregelen ekonomik faaliyetler ile Türk işadamlarının Etiyopya'daki yatırımlarından duyulan memnuniyet ifade edilmiştir. Tebliğ, Etiyopya'nın Türkiye ile her alanda işbirliğine hazır olduğunun vurgulanmasıyla son bulmaktadır.

تعززت العلاقات الدبلوماسية والاقتصادية بين تركيا وأثيوبيا التي ترجع أصولها إلى عام 1517، بروابط الصداقة في إطار الثقة المتبادلة حتى وصلت إلى يومنا هذا. وتلخص المحاضرة المسار التاريخي للعلاقات الدبلوماسية بين البلدين مع التعبير عن امتنان الأثيوبيين لما يقوم به رجال الأعمال الأتراك من استثمارات في بلادهم والفعاليات الاقتصادية الجارية بين تركيا وأثيوبيا.

ETHIO – TURKISH RELATIONS

Introduction

Ethiopia is located in the northeastern part of Africa. Popularly known as the Horn. Ethiopia is surrounded on the East by Djibouti and Somalia, on the North and northeast by Eritrea, on the south by Kenya and on the west by the Sudan.

There are three principal climate groups in Ethiopia. Tropical rainy climate, dry climate and warm temperate rainy climate. In general Ethiopia has 13 months of sunshine; this means even during the rainy season there is sunshine.

Ethiopia embraces a complex variety of nations, nationalities and people and linguistic group. Its peoples altogether speak over 80 different languages. The national language is Amharic while the International language is English.

Ethiopia has agriculture trends climate and rich fertile soil. Agriculture, which was, first produced thousands of years ago, is the primary and the most important occupation for over 80 percent of its population even today. Though the production level is larger subsistence in character agriculture remains to be the backbone of the national economy. It provides about 45% of the gross domestic product and about 90% of the export items. Therefore agriculture is the major source for foreign currency for the country.

Diplomatic relation of Ethiopia and Turkey

Since the beginning of the 16th century, that is starting from 1517 A.D there had been diplomatic & Economic relation between Ethiopia (Abyssinia) and Turkey. During that time there was great competition between countries in the world to occupy important seaports for trade in which Turkey had greatly supported the Ethiopian Christians & Muslims citizens with fortress & Economic materials.

Especially during the reign of Menelik II of Ethiopia the diplomatic relation between Ethiopia and Turkey had developed well. Delegates sent from Ethiopia to Turkey and delegates were sent from Turkey to Ethiopia. In addition to this; Menelik II of Ethiopia in his letter requests the Turkish Government for the safety of the Ethiopian Monastery in Jerusalem in which the king got the positive response. The Ethiopian government had always been in best terms with the Turkish Government.

In 1905, the Sultan (Turkey) Abdul Hamid sent a delegation headed by His Excellency Mr Sadek Pasha-el-Adem; to Addis Ababa; then Emperor Menelik II who in turn sent in 1906 an Ethiopian Mission to Istanbul.

The 1st Counselor of Turkey to Ethiopia was Mr. Francis Kaden (Austrian) From 1910 up to 1912. He died in Harar in 1929.

Neguib Bey Hadji in Harar has established a consulate of Turkey since 1912. He came from Constantinople. The secretary was Mr. Michel Ackad. After his death, Mr. Neguib was replaced by Mazhar Bey who transferred the consulate from Harar to Addis Ababa in 1917.

During the European war, Mazhar Bey who was an active and intelligent man, had played a good role in Ethiopia. After his death in Djibouti around 1922, the consulate of Turkey has not been replaced immediately.

In 1925, The Government of Ankara has decided to wrote a Diplomatic Mission and Mounir Bey has been assigned as "Charge de Affairs" for 2 years.

After his departure, the archives of the diplomatic mission of Turkey have been considered to Mr. Emil Loeb (German) businessman who settled in Addis Ababa for 20 years.

Since 1933 an Ethiopian mission was established at Ankara, with charge d'Affaire Ato Berhane Markos, who was consul at Port Said Previously.

Corresponding Bank for Ethiopia & Bank Ottoman at Galata-Istanbul.

In August 1935, the Government of Ankara sent Mr. Nizzamedin Hayachli as a charge d' Affairs of Addis Ababa. Mr. Nedim Eremzoy, Commander of state major of the Republic of Turkey as military Attaché in Addis Ababa.

After the end of Ethio-Italian war, emperor Haile Selassie and the then Turkish president paid reciprocal visits to both capitals in 1959 and 1969 respectively.

After this for certain years because of Ideological difference between the Ethiopian & the Turkish Government the diplomatic relation became established. However the diplomatic relation of the two governments began to take shape again. In due course, in 1993 the first Ethiopian delegation after a visit to Turkey sign technical economic and trade agreement. This has key - start amicable relation.

Economic relation between Ethiopia and Turkey

In the 1930th and 1940 A.D the Economic situation of the two friendly countries; the commercial movement between Ethiopia and Turkey was limited on some articles, such as food and other materials were imported to Ethiopia.

During this time, The Ethiopian government wellcomes that his government desires to see the active participation of Turkish entrepreneurs in investment ventures in Ethiopia. In response to this, an environment has been created to sign the Ethio-Turkish investment promotion and protection agreement, in the joint Economic commission of the two governments meeting recently held; Ethiopia is keen to draw lessons from Turkish vast experience, in the areas of irrigation; development and hydroelectric power generation; and

there is also positive economic trade intimation on the side of the Turkish Government from the bilateral economic trade agreement.

On the basis of the memorandum of understanding signed in 1993 between Ethiopia and Turkey to cooperate in trade and economic spheres, the two countries formed a joint commission in 2000 A.D. Over The past five years, the Ethio-Turkey diplomatic relation has registered encouraging results. Though the actual potential is bigger than what is accomplished, the trade volume between the two countries has now reached high stage.

Conclusion

The Ethio-Turkish relation in a diplomatic tie running for centuries has created mutual trust among the two government of each country. At this time Ethio-Turkey trade-volume has also increased by three fold; as per the agreement reached between the two countries, they have decided to avoid double taxation. An agreement is also reached to protect and encourage investment. Due to the special position Ethiopia holds; in Turkey has opened a program coordinating office for Turkish cooperating Agency; the Ethio-Turkish business council to be established will have a key role in identifying business and investment opportunities in both countries.

In addition, Turkey's contribution could be immense in the textile, leather, construction, and defense industries as well as the energy sector; Turkey had also expressed keen interest to support Ethiopia in its effort to tap its waters for sustainable development.

As water is turning to be more and more an agenda in the international political arena, Turkey's support could enhance efforts to utilize the water resource in Ethiopia to ensure food security.

Ethiopia has a strategic location. It is an entry point to the Horn of Africa, South and central Africa. In this regard; Ethiopia represents an ideal springboard for Turkish companies. The Ethiopian Government is ready to cooperate with Turkish government in every field in every corner of the world "We will cooperate with the Turkey's in every field including business, politics, tourism, health, education, international law, culture and certainly in the fight against global terror."

The government of Ethiopia and Turkey has this political commitment. The political decision to do business is discuss in a joint meeting among the governments. Then it is up to the business community of the two countries to establish firm contact and to exploit each and every opportunity.

SOURCES

Adrien Zervos, L'Empire D'Ethiopie, 1935

Ministry of Information, Press & Audiovisual Department Facts About Ethiopia, 2004.

Yusuf SARINAY, Ottoman Archives and Ethio-Ottoman Relation, 2001

The paper which focuses on Hungarian policy of the Ottoman Empire according to Mühimme Registers which are the records of important political, military, social and economic decisions related to internal and foreign affairs discussed at meetings of the Imperial Chancery of State, also sheds light on the historical process of Mühimme Registers. Another point mentioned in the paper is that the real aim of the Ottoman campaign against Hungary, the Ottoman war plan, the formation of the fighting troops in Hungary and such issues can be explained through making use of materials contained in Mühimme Registers. It concludes by explaining in which manner Mühimme Registers shed light on the Habsburg-Ottoman relations until the end of the 16th century.

هذه المحاضرة أعدت حول السياسة العثمانية في المجر من خلال القرارات التي كانت تصدر عن اجتماعات الديوان الهمايوني والتي كان يناقش فيها المسائل الداخلية والخارجية سواء كانت سياسية أو عسكرية أو اجتماعية أو اقتصادية , وتفاصيل كل هذه القرارات توجد مسجلة في تقييدات دفاتر المهمة . وفي الوقت نفسه فإن هذه التقييدات تقدم فكرة عن التدرج التاريخي لهذه الدفاتر .ومن الأمور المهمة في هذه المحاضرة أنها تكشف من خلال ما تحتوي عليه الدفاتر من مواد على هدف الدولة العثمانية من الحملة على المجر و خطة الدولة في الحرب ومكونات وحدات الجيش العثماني في حرب المجر .وختتم المحاضرة بإعطاء فكرة عن العلاقات العثمانية - المجرية في نهاية القرن السادس عشر.

MÜHİMME DEFTERLERİNE GÖRE OSMANLILARIN 16. YÜZYIL MACARİSTAN POLİTİKASI

Yirmi beş yıldan beri Osmanlı arşivlerinde çeşitli vesilelerle sürdürdüğümüz çalışmalar sırasında değişik tasniflerden büyük sayıda belge kullanabildik. Bunlardan şimdi uzun müddetten beri kısmen birlikte, kısmen münferiden¹ uğraştığımız mühimme defterlerinin kimi özelliklerini ele alacağız.

Bu araştırmaların sonuçlarının biri, bu önemli kaynağın adı ile ilgili olarak doğan şüphelerdir. Bu kuşkuşların asıl nedeni, 17. yüzyılın ortalarına kadar süren dönemde hiç bir cildin baş tarafında aradığımız deymi bulamamamızdır. Bunun yerine "ahkam-ı mirî defteri" "mirî ahkam kaydıdır" ve benzer şekiller geçmektedir. Kimi durumlarda ise sadece ilgili devrin reisülküttabının veya sadrazamının adı veya yalnız kayıtların başlangıç tarihi gösterilmektedir². Mühimme defteri teriminin kullanılışından Gliša Elezović, Tefvik Temelkuran ve Hans Georg Majer olmak üzere üç yazar da 1662–1665'ten kalma 94 numaralı ciltle ilgili olarak söz ediyor³. Bunun dışında aynı tabiri ulak hükümleri bölümünde bir önceki, 1658–1660 arasında kaleme alınan 93 numaralı defterde yine Temelkuran tespit edebildi⁴. Bu iki tarih, ilk şikayet defterinin ortaya çıkışı olarak kabul edilen 1649 tarihine oldukça yakın düşüyor. Bu olgu bir raslantı eseri olamaz. Bize göre mühimme defteri adını yalnız aslında bir tek cins oluşturan Divan-ı Hümayun hükümlerini içine alan defterden iki tür kayıt serisinin meydana gelişinden sonra kullanmaya başladılar. Daha önceki devirler için onları aynı terimle tanımlamak bu anlamda biraz yanlış ve aldatıcıdır. Aynı zamanda uluslararası literatürde ve dönemle uğraşanların kafasında bu kavram o kadar yaygınlaştı ve yerleşti ki silinmesi ve yerine mesela "ahkam-ı mirî" tabirinin benimsetmesi güç bir işe benziyor. Bunun için tebliğimizde bazı açılardan hiç de homojen olmayan bu belge türüne biz de alışılmış şekliyle atıfta bulunacağız⁵.

¹ İkimizden Géza Dávid vaktiyle Macar–Amerikan işbirliğinde gerçekleştirmek istenen bir projede ona düştüğü için bu belge çeşidinin 17. yüzyılın ikinci yarısına kadar kaleme alınan materyalini incelemeye başladı. Bu çalışmanın neticesi: Géza Dávid, *The Mühimme Defteri as a Source for Ottoman-Habsburg Rivalry in the Sixteenth Century*. Archivum Ottomanicum 20 (2002) [2003], 198–202.

² Mübahat S. Kütükoğlu, *Mühimme Defterlerinde Muâmele Kayıtları Üzerine*, Tarih Boyunca Paleografya ve Diplomatik Semineri, İstanbul, 1988, 95–97.

³ Bu bakımdan belgelenen tek cilt Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Mühimme Defteri* 94'tür. (Krş. Gliša Elezović, *Iz carigradskih Turskih Arhiva Mühimme Defteri*, Belgrad, 1951, 9; Tefvik Temelkuran, *Divân-ı Hümayûn Mühimme Kalemi*, Tarih Enstitüsü Dergisi 6, 1975, 158; *Das Osmanische "Registerbuch der Beschwerden" (Şikâyet defteri) vom Jahre 1675*. Österreichische Nationalbibliothek Cod. mixt. 683. Hrsg. von Hans Georg Majer. Band I. Wien, 1984, 19.)

⁴ Temelkuran, a.g.e., 159.

⁵ Yukarıdaki konularla ilgili olarak son çıkan bir makalesinde Feridun Emecen ilgi çekici ve düşündürücü yeni belge ve bilgilere yer vermektedir: Feridun M. Emecen, *Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri*:

Bu genişletilmiş anlamdaki ilk mühimme defterinin hangi tarihte hazırlanmış olduğu belli değildir. İsmail Hakkı Uzunçarşılı'ya göre Fatih Mehmet zamanına kadar uzanabilir, çünkü ilk tapu tahrir defterleri de ondan biraz önceki dönemden bilinmektedir⁶. Gösterdiği bu delil oldukça zayıf gözüküyor. Bununla birlikte kimi sonraki incelemelere göre merkezî bürokraside bir nevi ihtisaslaşma 15'inci yüzyılın sonu veya 16'ncı yüzyılın başlarında müşahade edilebilir. Bunun neticesinde devlet idaresinin belli başlı alanlarıyla ilgili hükümleri ayrı defterlerde toplamaya başladılar. 1501 yılının yaz aylarında kaleme alınan ilginç bir defter, siyasete, malî işlemlere ve tımar sistemine ait kayıtlar içermekle birlikte kimi açılardan mühimmelere özgü hükümler de ihtiva etmektedir. Buna rağmen, defteri neşreden İlhan Şahin ve Feridun Emecen de bu cildin mühimme defterlerinin direkt bir modeli olmadığını öne sürüyorlar⁷. Demek ki bir cüz veya yaprak olsun, evvelki dönemlere ait olan ve hiç şüphesiz mühimmelerin özelliklerini taşıyan bir yazma bulunmadıkça en eski ciltler olarak 1544–1545⁸ ve 1552'den⁹ kalma iki defteri kabul etmemiz lazım. Yukarıda andığımız uzun vadeli projenin ilk safhasında bu iki defteri gözden geçirdik, Macaristan'la ilgili hükümlerini neşrettik, aynı zamanda metnin genel mesajını da sezmeye çalıştık¹⁰.

Defterlerden ikincisinin hazırlandığı 1552, Macaristan tarihi açısından kader belirleyici bir sene idi, zira Osmanlılar bu yıl Temesvár/Temeşvar ve Szolnok/Solnık ile beraber birçok Tunaötesi ve Yukarı Macaristan kalesini ele aldı, Macaristan toprağında ikinci vilayetlerini oluşturdu ve Erdély/Erdel'in Habsburgların eline geçmesini önlediler. Bu yıl aynı zamanda Macar tarihinin en iyi bilinen döneminden biridir, çünkü olaylar çok sayıda resmi belge ve çağdaş Macar tarihî eserlerinde kaydedilmiş bulunuyor¹¹. Koşullar 888'de bulunan emirleri değerlendirirken, Macar kaynakları her ne kadar zengin olursa olsun, birçok açıdan yenilikler getiren asıl Osmanlı belgelerinin yerini dolduramayacakları ortaya çıktı.

Ahkâm-ı Mîrî, Ahkâm-ı Kuyûd-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikayet, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi 3, Sayı 5 (2005), 117–126.

⁶ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı. Ankara, 19842, 79.

⁷ İlhan Şahin–Feridun Emecen, Osmanlılarda divân – bürokrasi – ahkâm, II. Bâyezid dönemine ait 906/1501 tarihli ahkâm defteri. İstanbul, 1994, XV–XVI. Sonuçlarına göre defter “muhteva bakımından kısmen Mühimme'ye benzemekte ise de, ondan şekil bakımından tamamıyla ayrıdır” ve “muhtevası yönünden Maliye Ahkâm ve Mühimme tipi defterlerin ilk örneklerinden biri olarak tarif edilmek istenmektedir”. Yukarıda anılan yazısında Emecen adı geçen yazmayı “Mühimmelerin prototipi” olarak nitelmiş olduğunu öne sürüyor: Emecen, a.g.e., 114, not 23.

⁸ Neşri: Topkapı Sarayı Arşivi H. 951–952 tarihli ve E–12321 numaralı mühimme defteri (Osmanlı Devleti ve Tarihi Serisi, 7.) Yayına hazırlayan Halil Sahillioğlu, takdim Ekmeleddin İhsanoğlu, İstanbul, 2002.

⁹ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Koşullar 888.

¹⁰ Géza Dávid–Pál Fodor, „Az ország ügye mindenek elótt való.” A szultáni tanács Magyarországra vonatkozó rendeletei (1544–1545, 1552), Budapest, 2005.

¹¹ Yalnız 1551 ve 1552 olayları hakkında kaleme alınan monografi için bkz. Imre Szántó, Küzdelem a török terjeszkedés ellen Magyarországon, Az 1551–52, évi várháborúk, Budapest, 1985.

Her şeyden önce Osmanlı yönetimini kolay olmayan bir seçime zorlayan askerî politik ikilemi vurgulamalıyız. 1552 yılının başında Kanunî'nin dikkatleri Osmanlı–İran–Gürcistan sınırlarında oluşan duruma yöneldi, zira oralarda Kızılbaşların hücumundan korkuluyordu. Bu sebeple Kanunî, Şaha karşı seferi şahsen yönetmeyi tasarladı¹². Ne var ki bir ay geçtikten sonra Erdel bunalımının etkisiyle İmparatorluğun tüm askerî kuvvetlerini Macaristan'a karşı çevirmeyi daha uygun gördü. Doğu beylerbeyleri, Rumeli'de bulunan yeniçeriler, yerel birlikler ile Eflak voyvodası fermanlarla savaşa çağırıldı, Rumeli beylerbeyine Duna/Tuna ile Temesvár arasında ayrıca Erdel'de inşa edilecek köprülere ait planlar sunması emri verildi, Rumeli, Eflak ile Boğdan halklarına ise nüzül vergisi konmuş, yani tüm gücüyle Avrupa seferine hazırlıklar sürdürüldü.

Fakat zaman geçtikçe Kanunî'nin gözünde Doğu cephesinin tekrar daha büyük önem kazandığını¹³, Erdellileri kendi taraflarına cezbedip daha küçük bir orduyu göndermekle bile Habsburgları Erdel'den kovacağına güvendiğini görüyoruz. Mart ayında şöyle fermanlar çıkarıldı: *Zat-i saadet-simatumuz (?) ile küffar-i haksar üzerine azimet iktiza eder maslahat yokdur. Sefer-i hümayun lazım gelürse teveccüh-i feth-makrunumuz diyar-i şarkadur...*¹⁴ Macaristan'daki askerî hareketlerin yönetimiyle üç kişi: Rumeli beylerbeyi Sokullu Mehmet, Buda/Budin beylerbeyi Hadım Ali ile aynı zamanda serdarlığa tayin edilen İkinci Vezir Kara Ahmet Paşa görevlendirildi.

Aynı zamanda seferin asıl hedefi, Osmanlı savaş planı ve Macaristan'da savaş eden birliklerin oluşumu gibi sorular da mühimme defterlerindeki materyallere dayanarak yanıtlanabilir.

Fermanlar, ister hazırlıklar döneminde, ister padişah katılmaktan vazgeçtikten sonra, başlıca maksadın Erdel'in işgali olduğu hakkında fazla kuşku bırakmıyor. Savaş planı 21 Şubatta Szeged/Segedin'e karşı yapılan Macar hücumu nedeniyle kısmen değiştirilmekle birlikte temel konsepsiyon olduğu gibi kaldı: Macaristan'daki Habsburg kuvvetleri ile onların Erdel'deki destekleyicilerinin, birkaç cepheden aynı anda başlatılan geniş çaplı taarruzla yenilmesi planlandı. Bu gayeye ulaşabilmek için dört farklı harekete geçilmek ön görüldü.

1. Ahmet Paşa'nın yönetimindeki ana kuvvetler Temesvár yöresini, ardından ise Erdel'i istila edecek.

2. Boğdan voyvodası ile Bursa Beyi Behram, Tatar hanı ve Kırk Kilise sancakbeyi ile birlikte doğudan hücum edecek, aynı zamanda Eflak voyvodası ile Teke Beyi Sinan güneyden vilayete saldıracak.

¹² Koğuşlar 888, 40a.

¹³ Koğuşlar 888, 104b.

¹⁴ Koğuşlar 888, 130b–131a.

3. Buda beylerbeyinin ordusu, Macaristan'daki Habsburg kuvvetlerini bertaraf etmek ve Erdel'e yardım yapılmasını önlemek için Tuna ötesi ile yukarı Macaristan'a hareket edecek.

4. Bosna-Hırvatistan serhat birlikleri ilk etapta savunmada kalarak sınırları koruduktan sonra Temmuz ayında Slavonya'ya hücum edecek.

Fermanlara dayanarak 1552'de Macaristan'da faaliyette bulunan Osmanlı kara kuvvetlerinin mevcudu en fazla 40 000 civarında olduğu iddia edilebilir.

Bu rakam yaklaşık olarak şöyle bir dağılım göstermektedir:

Baş komutan Ahmet Paşa'nın ordusu	
kapı kulu askeri (cebeci ve topçularla birlikte)	5 000
iki sancakbeyinin yönetimindeki birlikler	1 000
Rumeli beylerbeyinin ordusu	10 000
Buda beylerbeyinin ordusu	10 000
Pozsega/Pojega, Klissza/Klis ve Bosna sipahileri	4 000
Diğerleri (akıncılar, iki voyvoda ile Öte yaka sancaklarının sipahileri vs.)	10 000
Toplam (orduğâhtakilerle birlikte)	40 000

Yukarıdaki sayıyı anmayı, Macaristan'da yazılan bazı eserlerde tâ günümüze kadar yüz binlik bir Osmanlı ordusundan bahsedildiği için önemli buluyoruz.

Şimdi Osmanlı seferinin sonuçlarına değinelim.

1. Osmanlı ana ordusunun en büyük başarısı Lipa/Lipova kalesi de dahil olmak üzere Temesvár ile yöresinin ele geçirilmesi idi. Bundan sonra Ahmet Paşa Erdel'e değil, Szolnok tarafına ilerleyip Buda paşasının ordusuyla birleşerek Szolnok kalesini kolayca işgal etti, sonra Ali paşa ile birlikte –bildiğimiz gibi boşuna– Eger/Eğri kalesini fethetmeye girişti. Raporlarından birine göre Macarlardan toplam olarak 21 kale ele aldı ve herhalde abartılı rakamlarına göre Osmanlı askerleri 30 000 esir tuttu.

Ahmet Paşa daha askerî hareketler sürerken Temesvár vilayetini organize etmeye başladı, Temesvár ve Lipa'ya kale neferatını koydu, beylerbeyi, defterdar ve kadı tayin etti. Kendi görüşüne göre yeni vilayetinin oluşturmasıyla Buda ve Bosna ile işbirliğinde Orta Avrupa'da Osmanlı menfaatlerini koruyabilecek bir "uç" meydana getirmesini başardı.

2. Ahmet Paşa'nın başarılarına karşın, Karpatların ötesinden Erdel'e karşı başlatılan hücum çok zayıf bir biçimde gerçekleştirildiğinden, bir kaç günlük bir akından başka bir şey olarak pek değerlendirilemez.

3. Buda Beylerbeyi Hadım Ali Paşa, Eger hücumuna kadar Kara Ahmed'e benzer bir şekilde Tuna ötesinde ve Nógrád/Novigrad uçlarında birçok kaleyi aldı, ayrıca bu yılın

en önemli cengi sayılan Palást/Palaşt Meydan Muharebesi'nde Habsburg Başkumandanı Mátyás/Matyaş Ördög'ün ordusunu bozguna uğrattı.

4. Pozsega Sancakbeyi Ulama ile Bosna Beyi Mehmet Paşa Slavonya'da 13 tane büyük küçük kale zaptedip Csázma suyuna erişerek, bölgenin kilit noktası sandıkları Csázma/Zacaşna kalesini ele geçirdiler; bir kaç yıl sonra etrafında yeni bir sancak meydana getirdiler.

Görkemli başarılarla rağmen Macaristan seferi Osmanlılar açısından beklenen sonuçlara varamamıştır. Bununla ilgili olarak Ahmet Paşa'nın asıl planı değiştirerek Erdel yerine Eger'e yöneldiğinin nedenini incelemek gerekmektedir. Bazı yazarlara göre bunun başlıca sorumlusu, Buda'yı en çok tehdit eden ve Osmanlı hakimiyeti altındaki bölgelere karşı hücumların çıkış noktaları olan kalelerin fethini özendiren Hadım Ali Paşa idi¹⁵.

1552 yılıki fermanlar bu görüşü desteklemekle kalmayarak diğer bir önemli unsura da ışık tutuyor. Belgelerden birine göre, Ali Paşa, Palást Muharebesi'nden sonra, o zamanki Macaristan'ın en zengin bölgesi olan Yukarı Macaristan'ın fethi ile oradan sağlanacak gelirler sayesinde Osmanlı hakimiyeti altındaki bölgelerin bütçesinde görülen açığın kapatılmasını bekledi¹⁶, bunun için maden ocaklarının ele geçirilmesini önerdi, ve bu delillerce ikna edilen Ahmet Paşa ise mutlak yetkisini kullanarak Erdel'in istilasından vazgeçerek Szolnok'a karşı yürüdü.

Ali Paşa'nın müdahalesinin neticesinde Macaristan'ın doğusu Osmanlı hakimiyetinden kurtulur ve sonraki yıllarda Erdel Prenslığı'nin kurulmasına, demek ki Osmanlı haraçgüzarı statüsünün kabulüne giden yolu açar. Doğrusu bu sonuç, Osmanlıların 1552'nin başlarında umduklarından çok daha azdı, fakat durumun böylesine şekillenmesine yine de razı oldular. Çünkü o, 1541'den sonra bu bölgelerde –gerçi geçici nitelikle– meydana getirdikleri düzenden uzak düşmedi. Osmanlılar açısından daha büyük sorun, 1552'nin değiştirilmiş hedefi olan Eger fethinin gerçekleşmemesiydi. Bunun sonuçları iyi bilinmektedir: Yukarı Macaristan'a yönelen yayılma politikası sekteye uğradı, Buda vilayetinin bütçesi –birkaç yıl hariç– açık verdi¹⁷, hatta Osmanlı hakimiyeti altındaki bölgelerde kendiler için büyük zararlara yol açan çifte vergilendirme usulü de giderek yaygınlaşıyordu¹⁸.

Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun Macaristan'daki tezatlı sonuçlarına, sırf gayelerin arada değiştirilmesini, ya da buradaki askerî yönetimin muhtemel kusurlarını sebep göstermek yanlış olur. En önemli neden, 1552 yılının Macaristan'ın dışında da

¹⁵ Szántó, a.g.e. 138.

¹⁶ Koğuşlar 888, 381b–382b

¹⁷ Gábor Ágoston, A hódítás ára. A magyarországi török végvárák őrsége, fenntartási terhei és a tartomány pénzügyi helyzete, Hadtörténelmi Közlemények 111. 1998, 366–376.

¹⁸ Ferenc Szakály, Magyar adóztatás a török hódoltságban, Budapest, 1981.

birçok çözümlenecek ödevi beraberinde getirmiş olması, ve İmparatorluk yönetiminin kendisi açısından hangisinin en büyük önemi taşıdığını kararlaştıramaması oldu.

Her şeyi hesaba katsak ve kuzey cephesinden yani Rusların Kazan Hanlığı'na saldırdıklarından¹⁹ söz etmesek bile 1552 senesinde Osmanlılar en azından beş farklı cephede savaş halinde bulunuyorlardı: Macaristan'da, Akdeniz'de²⁰, İran-Gürcistan sınırında veya Doğu Anadolu'da²¹, Güney Irak'ta²² ve Hürmüz Adası'nda²³. Bütün bunlar askerî gücün ve maddî kaynakların bölünmesine ve yıpratılmasına ve değişik bölgelerde güdülen amaçlara çoğunlukla varılamamasını beraberinde getirdi.

Muhtemelen en iyi çare, yapısal sebeplerden kaçınılmaz savaşların belirli bir ölçüde sıraya konması ve iyi düşünülmüş, uzun vadeli stratejik hedeflere ulaşılmasına (örneğin Akdeniz ticareti üzerindeki denetimin sağlanmasına) kullanılması olurdu. Fakat Osmanlı yönetimi bu seçeneği layikiyle irdelememiş veya ihmal etmiş ve bunun da sonucu olarak 16. yüzyılın sonlarına doğru dayanılmaz yükler altında İmparatorluğun malî sistemi belirli bir anlamda çöktü. Bu hale giden yol üzerindeki istasyonların biri, 1552 yılının birçok cephede birlikte yürütülen savaşıydı ki bu bağlamda önceden sandığımızdan daha az başarılı görünmektedir.

Yukarıdaki, bir tek yıla yöneltilen mülahazalardan sonra, tebliğimizin son kısmında Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan mühimme defterlerinin Habsburg-Osmanlı ilişkilerine 16'ncı yüzyılın sonuna kadar ne şekilde ışık tuttuğunu ele alacağız. Serinin ilk 61 cildinde ve buna ilaveten 3 numaralı mühimme zeyli defterinde 1559 ve 1587 tarihleri arasında en azından 46 belge doğrudan Habsburg hükümdarına yazılmıştır. Zaman dağılımı açısından büyük dalgalanmalar müşahade edilebilir. Kimi ciltlerde Habsburglara hitap eden bir tek kayıt bile yoktur. Mesela 1565-1566'dan kalma 5 numaralı defterde bunu, Szigetvár/Sigetvar seferine hazırlandığında ilişkilerin kesildiğiyle izah edebiliriz. Buna karşın 1560'lı ve 1570'li yılların bazılarında oldukça sıkı bir mektuplaşma dönemi yaşandı. Nedenlerini sıralamadığımız bu yoğun devirlerin dışında normal bir yılda Habsburg kralına bir veya iki name gönderildi.

¹⁹ Krş. I. Smolitsch, Zur Geschichte der russischen Ostpolitik des 15. und 16. Jahrhunderts (Die Eroberung des Kazaner Reiches), Jahrbücher für die Geschichte Osteuropas 6, 1941, 82; J. Pelenski, Russia and Kazan, Conquest and Imperial Ideology (1438-1560s), The Hague-Paris, 1974, 48.

²⁰ Gilles Veinstein, Les préparatifs de la campagne navale franco-turques à travers les ordres du divan Ottoman, Revue de l'Occident Musulman et de la Méditerranée 39, 1985, 35-67.

²¹ Koğuşlar 888, çeşitli yerlerde.

²² Bkz. Salih Özbaran, XVI. yüzyılda Basra Körfezi Sâhillerinde Osmanlılar: Basra Beylerbeyliğinin Kuruluşu, Tarih Dergisi 25, 1971, 51-73.

²³ Cengiz Orhonlu, Hint Kaptanlığı ve Pîrî Reis, Belleten 34, 1970, 235-254.

Bu yazıların dikkate alınması gereken bir özelliği mesajların önemli belki de en önemli kısmının ancak şifahen bildirilmiş olmasıdır²⁴. Yine de, elimizdeki metinler kimi bakımlardan ilginçtir. Örneğin, Osmanlıların harp ve barış anlayışı hakkında önemli bilgiler içermektedirler. Kimi batılı yazarlara göre bir Müslüman hükümdarı kafirlerle sulh ve salah değil yalnız ahit ve aman akdedebildi²⁵. Buna karşın mühimme kayıtlarında sulh ve salah terimi veya tek başına sulh kelimesi yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. O kadar ki, 1574 ahitnamesinde de mevcuttu²⁶. Dönemin Osmanlı idarecileri için daha önemli nokta, antlaşmanın (veya onun yenileştirilmesinin) karşıdakiler tarafından istenmesiydi.

Bunun dışında Habsburg hükümdarlarına gönderilen mektupların resmî adı söz konusu dönemde her zaman name idi (buna karşın Erdel prenslerine, Eflak ve Boğdan voyvodalarına çoğunlukla hükümler yollandı). Bu uygulama ile Habsburgların Fransa ve İngiltere gibi başka müstakil hükümdarlarla eş statüde olduğu tanındı, vasallar ise beylerbeyi veya sancakbeyleriyle aynı seviyede tutuldu. Bu tür farklılık yazıların ambalajında da belirlendi²⁷. Başka bir ayrıcalık, Habsburglara siz, öbürlere sen şeklinde hitap edilmesiydi.

Yine metinlerden anlaşıldığı üzere Kanunî döneminde Viyana hükümdarını bir kaç kez imparator diye adlandırdılar²⁸. II. Selim döneminde bu uygulama terkedildi ve yerine her zaman Beç kralı yazıldı. Habsburgların bu konudaki hassasiyetine ve tüm girişimlerine rağmen durum Zsitvatorok muahedesine, yani 1606'ya kadar değişmedi²⁹.

Gönderilen mektupların muhtevasına baktığımızda Habsburg hükümdarlarının antlaşmada kabul ettikleri yıllık meblağın bir an önce yollanması en yaygın konu olarak karşımıza çıkıyor. Bu bakımdan ilginç bir noktaya değinmek istiyoruz: harac kelimesi

²⁴ Josef Matuz, *Transmission of Directives from the Center to the Periphery in the Ottoman State from the Beginning until the Seventeenth Century, Decision Making and Change in the Ottoman Empire*, Ed. by Caesar E. Farah, (Kirkville), 1993, 20.

²⁵ Anton C. Schaendlinger, *Die osmanisch-habsburgische Diplomatie in der ersten Hälfte des 16. Jhdts. Osmanlı Araştırmaları – The Journal of Ottoman Studies* 4. 1984, 191.

²⁶ Mühimme defteri 26. 313–315, No. 908. Ahd ve sulh terimlerinin eş anlamlı sözler olarak kullanılması için diğer örnekler: Sándor Papp, *Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung.* (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse. Schriften der Balkan-Kommission, 42.) Wien, 2003, 268, 274–275.

²⁷ Bu uygulamanın 16'ncı yüzyılın sonlarına doğru ne şekil aldığı hakkında İstanbul, Belediye Kütüphanesi, Veliyüddin Ef. 1970, 3a–b, 12a. Krş Dariusz Kołodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relations (14th–18th Century). An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents.* (The Ottoman Empire and its Heritage. Politics, Society and Economy, 18.) Leiden, Boston, Köln, 2000, 45–46.

²⁸ Örneğin: Mühimme defteri 6. 8, No. 20.

²⁹ Karl Nehring, *Adam Freiherrn zu Herbersteins Gesandtschaftsreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606).* (Südosteuropäische Arbeiten 78.) München, 1983, 44. Markus Köhbach, *Çasar oder imperator? – Zur Titulatur der römischen Kaiser durch die Osmanen nach dem Vertrag von Zsitvatorok (1606).* Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes 82, 1992, 223–234.

mektuplarda geçtiyse de haracgüzar (veya padişahın ağzından gelerek: "başka memleketlerim gibi") tabirine bu bağlamda hiç bir zaman yer verilmedi. İşin enteresan tarafı, bu terim, yalnız Kırım hanlarına para ödeyen Polonya hakkında ara sıra kullanıldı³⁰. Demek ki, özellikle bir önceki vasalın, Erdel Prensi István Báthori'nin Polonya tahtına cüls ettikten sonra o ülkede durumun uzun vadede aynı statüye dönüştürülebileceği umulabilirken, aynı ümit Habsburglarla ilgili olarak uzak gelecekte bile beslenemezdi.

Yıllık verginin teslimi ilişkilerin gözden geçirilmesine ve ahitnamenin hilafına yapılanların sıralanmasına iyi bir fırsat oluşturdu³¹. Karşılıklı ithamlarda bulunmanın benzer özellikler taşıyan ve bir sürü kurnazlıklar ve yalanlamalar da içine alan metotları geliştirildi, her iki taraf öbürünü tebalara karşı işlediği zulüm ve taadillerle suçladı³². Bu kalem ve söz savaşı sırasında Osmanlı hükümeti verginin bir an önce gönderilmesi yolundaki isteğini tekrarlamaktan hiç bir zaman vazgeçmedi. Habsburg tarafı, Türk akınlarını bahane göstererek ara sıra ödemeyi reddetmeye çalıştı, ancak nihayet –en azından diplomasi alanında yenildikten sonra ve kendi çıkarlarını da düşünerek– eksik olan meblağı teslim etti.

Söz konusu mektuplaşmanın başka ve mühimme defterleri için genel olarak geçerli bir özelliği, nispeten az kaydın merkezî Osmanlı yönetiminin girişimi üzerine kaleme alınmış olmasıdır. Bunlardan biri de kral Ferdinand'ın ölümü öğrenilince yazılan bir başsağlığı dileği ve iyi niyet beyanından başka bir şey değildir³³. Bundan bir kaç ay sonra, yeni hükümdar tahta çıkışı dolayısıyla belki bir jest yapar ümidiyle esir düşen bazı kişilerin salıverilmesi hususunda bir name düzenlendi – bu konu da pek önemli değildi³⁴.

1573–1576 arasından kalma 4 belge daha mühim siyasî olaylara değinmektedir. Biri isyan eden evvelki Boğdan voyvodasının Bab-ı Ali'ye teslimi³⁵, biri Erdel Prensi István Báthori'ye karşı baş kaldıran bir asilzadeyi İstanbul'a yollanma iseteği³⁶, biri

³⁰ Bu noktaya vaktiyle Hammer de değindi: *Geschichte des Osmanischen Reiches IV*. Wien, 1829, 34. Konu ile ilgili belge için bkz. Mühimme zeyli defteri 3. 284. (krş. Kemal Beydilli, *Die polnischen Königswahlen und Interregnen von 1572 und 1576 im Lichte osmanischer Archivalien. Ein Beitrag zur Geschichte der osmanischen Machtpolitik. (Beiträge zur Kenntnis Südosteuropas und des Nahen Orients, 19.)* München, 1976, 132–134, faksimile 109).

³¹ Örneğin: Mühimme defteri 23. 115, No. 223; Mühimme defteri 26. 313–315, No. 908.

³² Örnekler için bkz. Mühimme defteri 21. 5–6, No. 34; Mühimme defteri 27. 9–10, No. 34; Mühimme defteri 33. 151, No. 302; Mühimme defteri 35. p. 144, No. 372; Mühimme defteri 61. 124–126, No. 307 vb.

³³ Mühimme defteri 6, 8–9, No. 20

³⁴ Mühimme defteri 6, 360, No. 780

³⁵ Mühimme defteri 21, 5–6, No. 34 – Boğdan'ın sonraki kaderi hakkında bkz. Beydilli, a.g.e., 65–67.

³⁶ Mühimme defteri 23, 286, No. 393

Polonya taht mücadelesine Habsburgların müdahalesinin kınaması ve kralın gereğinde askerî bir manevra ile tehdit edilmesi³⁷, dördüncüsü ise yine Polonya işleriyle alâkalıdır³⁸.

Padişahın girişimi üzerine Habsburg hükümdarına yazılan geri kalan mühimme kayıtları çeşitli yerlerden gelen şikayetlerin ardından kaleme alındı ve genellikle fazla ehemmiyetli gözükmüyor³⁹.

Buna karşın Osmanlı–Habsburg çelişkisine ışık tutan dolaysız mektuplaşma daha fazla somut bilgi aktarmaktadır. Bunların sıralanmasından şimdi vazgeçiyoruz. Şunu belirtmekle yetinelim: Kemal Beydilli’nin Polonya kral seçimi hakkında yazdığı güzel kitabından ve 1552 ile ilgili olarak demin dile getirdiklerimizden de anlaşıldığı gibi, beylerbeyi ve sancakbeylerine, bazen vasallere gönderilen hükümlerden, Osmanlı ordu mekanizmasının nasıl işlediği ve harekete geçmesi, siyasî planların nasıl şekillendirildiği bazen çok güzel izlenebilir⁴⁰.

³⁷ Mühimme defteri 27, 216–217, No. 493. Daha önceki yayınlanması: Ahmed Refik [Altınay], Sokollu Mehmed Paşa ve Lehistan, Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası 6, 1331–1334/1915, 686–687; Beydilli, a.g.e., 82–84, faksimile 62–63.

³⁸ Mühimme zeyli defteri 3, 284.

³⁹ Mühimme defteri 24. 37, No. 110. Krş, Beydilli, a.g.e., faksimile 32; Mühimme defteri 29, 199–200, No. 470; Mühimme defteri 31, 202, No. 454; Mühimme defteri 43, 10–11, No. 19; Mühimme defteri 43, 93–95, No. 184.

⁴⁰ Ayrıntılar için bkz. Dávid, a.g.e. 198–202.

The documents kept in the Ottoman Archives pertaining to administrative, legal and political mechanisms are of great importance for the Ottoman history writing. This paper which examines the Ottoman political history of the classical age, underlines the importance of preservation of those documents until today for the researchers. The author declares that although the classifications made by M. Cevdet, Ali Emiri, İbnülemin and Kepeci were preserved in keeping their original form, classification of a great many disconnected documents has not been made in accordance with the logic behind the document preservation of the Ottoman bureaucracy. Another point he emphasizes is the value of the Ottoman Archives in terms of explaining the meaning contained in the material called the "chronicles" which are related to the Ottoman history of the classical age and in terms of understanding how the perspective of a historian takes shape on the state-centered legal basis.

تكتسي الوثائق المتعلقة بمختلف الآليات السياسية والإدارية في الأرشيف العثماني أهمية كبرى من حيث تدوين التاريخ العثماني. وتؤكد المحاضرة التي تتناول التاريخ السياسي العثماني في الفترة الكلاسيكية على أهمية هذه الوثائق المحفوظة إلى هذا اليوم بالنسبة إلى الباحثين. ويذكر أنه لم يتم تصنيف عدد كبير من الوثائق المتفرقة وفق منطق تخزين الوثائق لدى البيروقراطية العثمانية، وذلك رغم الحفاظ على تصانيف م. جودت وعلي أميري وابن الأمين وكبجي على أصلها. كما تم التأكيد على أهمية الأرشيف العثماني لاكتشاف الطريقة المتبعة من منظور المؤرخ القائم على النظرية المركزية للدولة ومعرفة معاني المعلومات التي تتضمنها المواد التي يمكن تسميتها بـ"المزمنة" في التاريخ العثماني خلال الفترة الكلاسيكية.

KLASİK DÖNEM OSMANLI SİYASİ TARİHİ VE OSMANLI ARŞİVLERİ

Osmanlı Arşivleri deyince, hatıra altı asırlık bir imparatorluğun çeşitli idari ve hukuki ve siyasi mekanizmalarında üretilen evrak ve defter serileriyle meşbu muazzam bir belge külliyyatı gelir. Merkezi bürokrasinin sınırları üç kıtaya yayılmış ve içerisinde bir çok etnisiteyi, dini ve dili barındıran çok geniş coğrafyanın türlü problemlerine çözüm amacıyla aldığı kararları gösteren belge birikiminin, her türlü olumsuz şartlara rağmen bugüne ulaşmış olması, sadece tarihçiler için değil, sosyal ve siyaset biliminin değişik dallarıyla uğraşan uzmanlar için de önemli bir şanstır. Milyonlarla ifade edilen sayılarda, büyük bölümü perakende evrak, bir bölümü ise defterler şeklinde tanzim olunmuş bu vesika külliyyatı, araştırmacıların ihtiyacına cevap verebilecek bir sistemli tasnifle ortaya konulmuş olmamakla birlikte mevcut haliyle dahi olsa ciddi, mühim verilere ulaşmayı sağlayacak ve vazgeçilemeyecek vasfa sahip bulunmaktadır. Osmanlı tarihinin gerek siyasi gerekse sosyal ve ekonomik yönleri üzerinde bu malzemeye dayalı olarak yapılan çalışmaların zamanımızda giderek artmakta olması ve yoğun bir ilgiye mazhar bulunması sevindirici bir gelişmedir. Ne var ki bu malzeme genellikle tarih eğitimi kökenli araştırmacıların tekelinde kalmış durumdadır. Farklı dalların uzmanı olanlar ise daha çok tarihçilerin bu vesaiye dayalı ürettikleri bilgilere dayanmaktadırlar. Muhtemelen paleografik problemler, yazıya ve diline aşina olamama, olunsa bile anlama ve yorumlama zaafı, bu sonuncu kesimin önündeki en büyük engeli oluşturmakta; onların doğrudan malzemeyle yüz yüze gelmelerini önlemekte, ikinci-üçüncü elden yorumlarla mücehhez araştırmaların sonuçlarına mahkum etmekte; okumayı ve belgelerle karşılaşmayı başaranlarını ise onların hangi şartlarda ortaya konulduklarına bakmadan kestirme neticelere ulaşma gayretkeşliğine sürüklemektedir. Bu genel problemler şüphesiz işin araştırmacılarla ilgili yönünü oluşturur. Bir de madalyonun diğer yüzü vardır. O da arşivde bulunan malzemeye “ulaştırma” yolunda yapılan çalışmalardır.

Osmanlı bürokrasisinin ortaya koyduğu belgeler, yukarıda da temas edildiği gibi, tasnif edilebildiği oranda da olsa Osmanlı tarihinin siyasi meselelerini anlayabilmek ve bunlara anlam kazandırarak yorumlayabilmek için müsait bir ortam sağlar. Ancak bu durum belirli bir konuda çalışma yapmak için arşive giren araştırmacının, malzemeyi tanımakta, içindeki bilgiye kolayca erişmekte büyük zorluklarla karşılaşmayacağı manasına gelmez. Zorlukları aşma konusunun önemli ölçüde zaman kaybına yol açacağı peşinen kabullenilmelidir. Bu durum aslında tamamıyla Arşiv’in XX. asır başlarından itibaren başlayan tasnif çalışmalarındaki kararsızlıklar ve yeni sistemlerin devreye sokulmuş olmasından kaynaklanır. Tasnif işi için işbaşına getirilenlerin kendi anlayışları ve ilgileri ölçüsünde yaptıkları sınıflandırmalar, bugün hâlâ Arşiv’in önemli kodları olarak muhafaza edilmekte ve yapanların kendi adlarıyla anılmaktadır. Mesela ilk tasnif çalışmalarını yapan M. Cevdet, Ali Emiri, İbnülemin, Kepeci buna en çarpıcı örnektir.

Ardından Fekete'nin yaptığı batı usulündeki tasnif sistemini, sonraki dönemlerdeki karasızlıklar, hangi belge veya defterin nasıl tanımlanacağı konusundaki problemler izlemiş; bu yeni anlayışın kurbanı da ilginç şekilde yine Fekete'nin yaptığı tasnif olmuş ve evrakı dağıtılmıştır. Bugün kodlu sistem özellikle perakende arşiv malzemesinin dağılmasına, birbirleriyle ilgili belge leflerinin farklı tasniflere yollanmasına, böylece müteselsil olarak konunun takibinin zora sokulmasına varacak raddelere de ulaşmıştır. Aslında bu tür perakende evrak tasnifinin, Osmanlı bürokrasisinin belge saklama mantığına göre yapılması gerektiği açıktır. Yani onların pratikte bu malzemeyi hangi şartlarda nasıl ürettiklerine, nasıl muhafaza ettiklerine, ihtiyaç halinde nasıl ulaştıklarına dikkat etmek ve bu çerçevede ana belge yapısını bozmayarak modern arşivciliğin araştırmacıya belgeye ulaştırma metotlarını devreye sokulmasının yollarını aramak gerekir. Evrakın konu bütünlüğü içindeki insicamının bozulması, sık sık tasnif anlayışında değişiklikler yapılması, durumu daha da nâzik hâle getirmiştir. Bu bakımdan sadece siyasi değil hangi mevzuda olursa olsun araştırmacı tasnifleri tararken hiç beklemediği yerden kendisiyle ilgili çok önemli bir belge bulma sürprizine hazırlıklı olmalıdır. Ancak takdir edilir ki modern tasnif demek, sürpriz ve şansa yer bırakmamak anlamını taşır.

Bu genel ve konumuz açısından da önemli gördüğüm meselelere temas ettikten sonra klasik dönem tabir edilen Osmanlı tarihinin siyasi olayları bakımından Osmanlı Arşivlerinin önemine geçebiliriz. Öncelikle klasik dönem tabiriyle konunun sınırlandırılmasının nasıl yapılacağı mevzuu karşımıza çıkmaktadır. Biz bu devreyi siyasi şartlar ve dönüşümler noktasından hareketle belgelerin mevcudiyetini de göz önüne alarak XV-XVII. yüzyıllarla tahdid edebiliriz. Esasen sistemin daha uzun bir periyoda yayıldığı; “klasik” denen devreyi, XIX. yüzyılda Osmanlı bürokrasisinin mahiyet değiştirmesine, belge ve arşiv malzemesinin de şüphesiz buna paralel olarak farklılaşmasına kadar uzatmanın mümkün olabileceği söylenebilir. Ancak burada klasik dönemi ister XVI. asırla kapatalım, isterse XIX. asra kadar daha geniş periyotta düşünelim bu zaman dilimine ait belge ve defter türlerinin birbiri içerisinden bazen –bürokrasideki ihtiyaçların da gerektirdiği nispette- daha fazla ihtisaslaşmaya yönelik olarak artması dışında muhteviyat ve mahiyet itibarıyla aynı kaldığı belirtilmelidir. En azından malzeme itibarıyla benzeri unsurların süreklilik gösterdiği düşünülebilir.

Osmanlı siyasi tarihinin temel malzemesi hiç şüphesiz kroniklerdir. Ancak arşiv malzemesi kroniklerin bilgilerinin anlamlandırılmasında ve tarihçinin bakışının devlet merkezli resmi temelde nasıl bir veche kazandığının anlaşılmasında önemlidir. Kronikler hadiseleri yazarının kalemiyle müteselsil olarak ortaya koyarlarken, arşiv malzemesinden aynı teferruatı beklemek ve geniş bir açılımı yakalamak mümkün değildir. Fakat karar mekanizmalarının ürettikleri belgeler, tutanaklar, yapılan tartışmaların zabıtları bulunabildiği ve yazılı olarak saklandığı ölçüde resmi belge sıfatı kazanırlar ve hadisin anlaşılmasına yardımcı olurlar. Arşiv belgelerinden özellikle siyasi tarih konusunda temel bilgileri yakalamak mümkünse de bu durum, geniş bir zaman dilimi düşünüldüğünde

süreklilik göstermez. Esasen bu tür belgeler, bu amaçla da üretilmemiştir. Ancak bunlardan dolayı ve bilinen olaylara yönelik doğrulamalar ve teyitler yapılabilir. Fakat şurası da belirtilmelidir ki, bazen kroniklerde hiç yer almayan ve onlara yansımayan siyasi hadisata arşiv belgelerinin, gönderilen raporların yardımıyla muttali olunabilir. Arşivin siyasi tarih açısından en kıymetli yönü de zaten bunlardır. Herhangi bir mahalden gelen yerel idarecilerin raporları, şikâyetler, bazen sefer sırasında tutulan farklı amaçlı defterlere düşülen notlar, vezirlerin çok sık rastlanmasa da merkeze gönderdikleri mektuplar, alınan istihbarat bilgilerini ihtiva eden belgeler bu meyanda öne çıkar. Ayrıca sağlam bir kronolojiyi de arşiv belgeleri arasında yakalamak mümkün olabilir. Sefere çıkılırken tutulan defterlerde yer alan tarihler kroniklerde çoğu defa verilmeyen yahut yanlış aktarılan tarihleri tashihte kullanılabilir. Bunları belirttikten sonra arşivin siyasi tarih ile ilgili belge ve defterlerini kısaca göz atabiliriz:

Bugün Başbakanlık Osmanlı arşivinde siyasi tarihi ilgilendiren belge serileri XV. asrın sonlarından itibaren başlar. Müteferrik evrak dışında bilhassa divandan çıkan kayıtları havi defter serileri bu meyanda dikkat çekicidir. Bundan önce Osmanlı siyasi tarihine ait bilgiler hususunda en eskisi II. Murad dönemine kadar inen Tahrir Defterleri’de yer alan kayıtlar önemlidir¹. Bunlarda hangi amaçla timar veya terakki alındığı belirtilirken kısaca o olay hakkında bilgi de verilir, kale veya bölge fetihlerine atıfta bulunulur. Böylece XV. yüzyıla ait kroniklerin zayıf malzemesinin açığı bir ölçüde hem hadise ve hem de kronoloji itibarıyla kapatılabilir, hatta yeni bilgilere ulaşılabilir. Mesela tarafımdan incelenen Pirlepe-Kırçova’ya ait olup 1445 yılı dolayında düzenlendiği ve 1455 yılına kadar kayıtları ihtiva ettiği anlaşılan bir timar defterinde², Osmanlılarla müşterek hareket ettiği bilinen ve 1395’te Eflak seferi sırasında Osmanlı ordusunun yanında savaşırken hayatını kaybeden Makedon prensi Kral Marko’nun adamları ve onun merkezi olan Pirlepe hakkında dikkate değer bilgilere ulaşılabilmişti³. Böylece adı efsanelere karışan bir şahsiyetin tarihi kimliğinin belirlenmesi mümkün olabiliyordu. Keza Makedonya kesiminde şöhretli uç beylerinden Üsküp beyi İshak Bey ve oğlu İsa Bey’in ailesi hakkında yeni bilgilere yine aynı defterde rastlanmıştır. Mesela 858 Ramazanında İshak Bey oğlu İsa’nın akrabası olan Debreli Kalantura adlı Hristiyan sipahiye timar tevcihi kaydı ilginçtir⁴. Yine H. İnalçık tarafından yayımlanan ve en eski tahrir defteri olarak bilinen 835/1431-1432 tarihli Arvanit sancağı defterinde birçok tarihi bilgi gün ışığına çıkmıştır⁵. Burada belki de en çarpıcı bilgi, Batı Anadolu’dan sürgüne

¹ Erken tarihli defterlerin bir listesi için bk. N. Beldiceanu, XIV. yüzyıldan XV. Yüzyıla Osmanlı Devletinde Timar, trc. M. Ali Kılıçbay, Ankara 1985, s. 103-105.

² BA, MAD, nr. 303.

³ F.M.Emecen, “Pirlepe’nin İlk Osmanlı Tahrirleri”, Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, XII (1998), s.63-70.

⁴ BA, MAD, nr. 303, s. 13. Ayrıca F. Emecen, “İshak Bey”, Diyanet İslam Ansiklopedisi, XII, 524-525.

⁵ Bak. Hicri 835 Tarihli Suret-i Defter-i Sancak-i Arvanid, nşr. H. İnalçık, Ankara 1954, giriş kısmı.

tabi tutulan yerli hanedan mensubu oldukları tahmin edilebilen kişilerin söz konusu bölgede timar sahibi olarak bulunmaları keyfiyetidir. Mesela Saruhan beyliği ümerası olma ihtimali yüksek timarlı sipahilerin varlığı, kroniklerde yer alan genel anlatımı detaylandırma fırsatı tanımaktadır⁶. Benzeri şekilde Anadolu beylikleri konusunda erken tarihli Tahrir ve vakıf kayıtlarının yeni bilgilere ulaşmada önemli olduğunu tekrar vurgulamak gerekir. Mesela Aydınoğulları, Saruhanoğulları, Menteşeoğulları'na dair vakıf tahrir kayıtlarından hareketle hem tarihi şahsiyetleri hem de beylik şehir ve sınırları, bunların Osmanlılar tarafından ne zaman nasıl ve hangi tarihlerde ilhak edildikleri konusunda dikkate değer bilgiler edinmek mümkün olmuştur. Bu tür defterler arasında özellikle Aydın sancağına ait 1451-1455 tarihlerini kapsayan tahrir kayıtları son derece önemli gözükmemektedir⁷. Yine Saruhanoğulları vakıflarına ait defterden, bu hanedan ve faaliyetleri hakkında yeni bilgilere ulaşılmıştır⁸.

Tahrir defterleri dışında divanda alınan kararların kaydedildiği defter serileri şüphesiz siyasi tarih açısından son derece önemlidir. Ne var ki bu tür defterlerin bugüne ulaşabilen düzenli serileri XVI. asrın ortalarında başlar. Bundan öncesine ait olanlar ise dağınık tasniflerde bulunan defter parçaları halindedir. Bir araya getirilmiş divan kararlarının ilk örneği ve rastlanan en eski tarihli, II. Bayezid dönemine ait olup Haziran-Temmuz 1501 aralığında sâdır olan hükümleri şamildir. Ahkam defteri adıyla tanımlanan bu defterde⁹, o sıradaki siyasi olaylar ve bunlarla ilgili birçok hüküm yer alır. Özellikle Osmanlıların büyük bir tehlike olarak algıladıkları Safevilerin ve liderleri Şah İsmail'in ortaya çıkışı ve bunun Osmanlı coğrafyasındaki yankılarıyla ilgili son derece orijinal bilgiler mevcuttur. 1501 yılı Safevi Devletinin oluşumu açısından önemlidir ve Şah İsmail'in zuhuru/ortaya çıkışının ilk siyasi görüntüsünün belirdiği tarihe işaret eder. 1500 yılında müritleriyle Erzincan dolaylarına geldiği bilinen Şah İsmail'in buradaki faaliyetleri ve Anadolu üzerindeki niyetleri, buna karşı Osmanlı idarecilerinin tepkileri konusu yeterince aydınlatılamamış, devrin kroniklerinde de farklı bir çerçevede anlatılarak siyasi konseptinin dışında değerlendirilmiştir. Halbuki bu defterde yer alan hükümler, durumun mahiyetini açık olarak ortaya koyar. Erzincan'da kaldığı süre içerisinde Anadolu'da uygulayacağı stratejileri belirlemeye çalışan Şah İsmail'in aslında kurmayı düşündüğü siyasi birlik için Orta Anadolu'yu seçtiği ve bunun için bu bölgedeki yandaşlarını beklemekte olduğu tezi, bu defterdeki kayıtlarla belirgin bir şekle bürünmektedir. Buradaki hükümler

⁶ Geniş bilgi ve değerlendirme için bk. F.M.Emecen, İlk Osmanlılar ve Batı Anadolu Beylikler Dünyası, İstanbul 2003, s. 132.

⁷ Buradan çıkarılan bilgiler konusunda bk. H. Akın, Aydınoğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma, Ankara 1968, s. 127-131. Burada kullanılan defter BA, TD, nr. 1/1 M'de yer alır.

⁸ BA, TD, nr. 398. Buradaki kayıtlar Ç. Uluçay tarafından yer yer atlamalarla ele alınmıştır: Saruhanoğulları ve Eserlerine Dair Vesikalar, II, İstanbul 1946.

⁹ Defter yayımlanmıştır: F.M. Emecen - İ. Şahin, Osmanlılarda Divan-Bürokrasi-Ahkam: II. Bayezid Dönemine Ait 906/1501 Tarihli Ahkam Defteri, İstanbul 1994.

esasen öteden beri Osmanlı muhalifi olan Karaman bölgesinden Şah İsmail'e katılmak üzere harekete geçen grupların engellenmesi konusunda alınacak sert tedbirlerle ilgilidir, bu mesele dolayısıyla zaman zaman ayrıntılı açıklamalara da yer verilmiştir. Netice itibarıyla bunlardan anlaşılan en önemli husus, II. Bayezid'in etkili emirleriyle bu bağlantının önleniştir. Bunun en çapıcı sonucu ise bu engellemeler dolayısıyla Şah İsmail'in gözünü Anadolu'dan o sırada çalkantılı bir siyasi ortam içinde bulunan Akkoyunlu sahasına çevirdiğı ve Tebriz'de devletini oluşturmak durumunda kaldıdır¹⁰.

Mühimme Defterlerinin ortaya çıkışı ve düzenli hale gelişine kadar geçen devrede ise müteferrik evrak dışında siyasi tarihe konu olabilecek başka defter serilerinin varlığı da söz konusudur. Bu devreye ait timar ruznâme defterleri, mesela Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran ve Mısır seferi sırasında yararlığı görülenlere bahsettiğı timarlar dolayısıyla verilen bilgiler örneğinde olduğı gibi, siyasi tarihi ilgilendiren bazı bilgiler de ihtiva ederler¹¹. Bu anlamda yine ilginç bir seri Hazine ruznamçe defterleridir. Bunlarda verilen maaşlar yahut caizeler, çekilen peşkeşler veya muhtelif sebeplerle yapılan masraflar dolayısıyla idareci, bürokrat listelerine rastlanır. Siyasi şahsiyetler hakkında bilgi açığını gerek teşhis, gerekse kronoloji itibarıyla tamamlayıcı malumat elde edilebilir¹². Öte yandan seferler sırasında tutulan diğer tür defterlere gibi hazine ruznamçeleri de gerek sefer güzergâhı gerek tarihler gerekse siyasi olaylar hakkında küçük notları da ihtiva edebilirler. Mesela Kanuni'nin 1542-43 Estergon Seferi sırasında tutulan muhasebe ruznamçesi, yol sırasındaki konak mahalleri, kronoloji, gelen elçiler ve diplomatik misyon hakkında açıklayıcı notlarla doludur¹³. Genel olarak bu tür defterlerden elde edilebilecek özel bir ayrıntı ise, siyasi münasebetler hakkında önemli bilgi sağlayan elçilerin geliş-gidişleri ile ilgili bilgilerle kendisini gösterir. Elçilere hazineden yapılan masraflar dolayısıyla defterlerde yer alan kayıtlardan diplomatik münasebetlerin mahiyeti hakkında kroniklerde rastlanmayan teferruata erişilebilmektedir.

Klasik dönem Osmanlı siyasi tarihinin temel kaynağı olabilecek ana malzemeyi hiç şüphesiz, gerek divandan çıkan kararların kayıtları olmaları, gerekse bunları bir arada kronolojik çerçevede topluca ihtiva etmeleri sebebiyle Mühimme adıyla isimlendirilen ahkam defterleri oluşturur. Bu defterlerin mevcut en eski örneklerinden biri Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki bulunmakta olup 1544-1545 tarihlidir. Onu yine Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi'ndeki 1552 tarihli defter izler. Başbakanlık Osmanlı

¹⁰ Ayrıntılar için bk. F.M. Emecen, "Osmanlı Devletinin Şark Meselesinin Ortaya Çıkışı: İlk Münasebetler ve İç Yansımaları", Tarihîten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu, Bildiriler, Ankara 2003, s. 33-48.

¹¹ Bu defterlerdeki bilgilerin değerlendirilmesi için bk. N. Göyünç, "Timar Ruznamçe Defterlerinin Biyografik Kaynak Olarak Önemi", Belleten, LX/227 (1996), s.127-138.

¹² Bak. N. Göyünç, "Tarih Başlıklı Muhasebe Defterleri", Osmanlı Araştırmaları, X (1990), s. 1-37.

¹³ Bu defter ile ilgili olarak bk. M. İpçioğlu, "Kanuni Süleyman'ın Estergon (Esztergom) Seferi, 1543", Osmanlı Araştırmaları, X (1990), s. 137-159.

Arşivi'nde ise 3 numaralı defter 1558-1560 tarihli kayıtları içine alarak bu seriyi fasılalarla da olsa sürdürür. Bunun ardından Mühimme Defterleri bazı boşluklara rağmen iyi bir seri takip eder. Osmanlı Arşivi'nin belki de en çok bilinen ve kullanılan tasnifinde yer alan bu defterlerden istifade ile siyasi tarih alanında çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bu defterlerdeki belgeler, Osmanlı devletinin dış ilişkileri, hatta uzak topraklarla alakaları konusunda neredeyse yegâne başvuru kaynağı durumunda görülmüştür. Bunlarda Avusturya, Fransa, Lehistan, İtalyan şehir devletleri, İngiltere, İspanya, Macaristan, Portekiz, Romanya, Ukrayna, Balkan ülkeleri, Rusya, Kırım, Kafkaslar, İran hatta Orta Asya hanlıkları, Suriye, Irak, Filistin, Arap yarımadası, Kızıldeniz kıyıları, Yemen, Basra, Mısır'dan Fas'a kadar Kuzey Afrika, hatta Habeşistan-Etiyopya, Sudan ve diğer bazı Afrika ülkeleri, Hindistan gibi pek çok ülkeyi, siyasi teşekkülü ve topluluğu ilgilendiren bilgilere rastlanır; bazıları da ünük olma özelliğine sahiptir. Mühimmeler, hem bu yönleri, hem de araştırmacıların fazla bir çaba göstermeksizin kolayca ulaşabilmeleri bakımından ilgi çekmiş bunlara yaslanan birçok siyasi tarih çalışması yapılmıştır. Hatta değişik ülkelerle ilgili olan kayıtlar bir araya getirilerek yayımlanmış ve tercüme edilmiştir. Filistin için U. Heyd'in çalışması, Polonya için K. Beydilli'nin, Doğu Avrupa ve steplerle ilgili Berindei-Veinstain'in Suriye kesimi için A. Bakhit'in, İran ve Kafkaslar için B. Kütükoğlu'nun ve F. Kırzioğlu'nun, Yemen ve Körfez için Mandeville'in çalışmaları örnek olarak gösterilebilir¹⁴. Bu defter serilerinde, askeri harekâta yönelik tedbirler, savaş ve barış dönemlerinde karşı taraf ile ilgili bilgiler, kısa raporlar, bunlara dayalı sınır beylerine gönderilen emirler, yabancı devletlere verilen ahitnameler, anlaşma metinleri vb. gibi birçok siyasi mesele yer alır. Ancak siyasi tarih çalışmaları yapılırken bu defterlerin şekli özelliklerine, hangi şartlarda tutulduklarına, hüküm kayıtlarının durumuna dikkat etmek gerekir. Defterlerin diplomatik vasıfları, kayıtların nasıl tutulduğu ve ne anlama geldiği konusuna dikkat edilmezse, vahim hatalar ortaya çıkabilir (Hükümlerin müsvedde niteliğini taşımaları, bazen katip hataları sebebiyle vuku bulan atlamalar görülmesi, eksik bırakılan kayıtların mevcudiyeti, yanlış ciltlemeden doğan tarihleme hataları v.b.).

Mühimmeler yanında bir başka divan defteri serisini teşkil eden Ruus Defterleri de her ne kadar tevcihat konularını ağırlıklı olarak ihtiva etmekte iseler de siyasi tarihle ilgili yer yer zengin malzemeye sahip bulunurlar¹⁵. Yine bunlarda siyasi tarihe yön veren idareci zümre, asker sayıları, sefere görevli olanlar, yeni fetihler sonucu yapılan idari planlamalar, yani sancak, beylerbeyilik teşkili konuları, yine yabancı elçi heyetleri gibi

¹⁴ Mühimmelerin önemi, ortaya çıkışları ve bunlar hakkında yapılan çalışmalar ile bunlara dayalı incelemeler hakkında geniş bilgi için bk. F. M. Emecen, "Osmanlı Divanının Ana Defter Serileri: Ahkâm-ı Miri, Ahkâm-ı Kuyud-ı Mühimme ve Ahkâm-ı Şikâyet", *Literatür Dergisi*, III/5 (2005), s. 107-139.

¹⁵ Mesela örnekler için bk. C. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğun Güney Siyaseti: Habeş Eyaleti*, İstanbul 1974.

bilgiler yer alır. Sefer sırasında tutulan Mühimmeler gibi Ruuslar da adeta askeri faaliyetin bir nevi günlüğü vasfını taşıyabilirler¹⁶.

Osmanlı Arşivinin defter türü belge serileri yanında müteferrik evrak yığınları içinde klasik dönem siyasi tarihini ilgilendirecek birçok belgenin mevcut olduğu bilinmektedir. Ancak bilhassa Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi’de bulunan evrak serileri, siyasi raporlar, gizli kalmış kararlar, doğrudan padişah ve veziriazamların olaylarla ilgili görüşlerini yansıtan belgeler bakımından son derece zengindir. Ne yazık ki bu arşivin tasniflerinin henüz modern anlamda araştırmacının hizmetine sunulamamış olması, çalışmaları tesadüflere mahkum bırakan yani önemli bir nakısa olarak herkesçe müsellemidir. Burada XV. asra kadar inen son derece dikkat çekici raporların varlığı yapılan araştırmalarla ortaya çıkmıştır. Siyasi olay ve devletin alacağı tavır açısından padişahı bilgilendirmek üzere yazılmış rapor, telhis gibi belgeler, yabancı devletlerden gelen mektuplar son derece önemlidir. Bu meyanda mesela Cem Sultan hadisesi ile ilgili belge külliyatı, ki bazıları Grekçe olarak yazılmıştır, bu münasebetle İtalyan devletleriyle yazışmalar üzerinde çalışılmış ve bir kısım raporlar yayımlanmıştır¹⁷. Keza Avrupa’nın siyasi durumu hakkında çeşitli kaynaklardan alınan birçok rapora da rastlanması, Osmanlı siyasi anlayışı ve enformasyonu konusunun mahiyeti hakkında fikir verecek evsiftir¹⁸. Ayrıca Kırım, Rusya, Kızıldeniz’de Portekiz faaliyetleri, buna bağlı Mısır meselesi konusunda bu arşive ait önemli bazı belgeler üzerinde çalışılmıştır¹⁹.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde Topkapı Sarayı Arşivindekiler kadar eski ve detaylı perakende evrak fazla değildir. Özellikle ilk yapılan tasnif serilerinden Ali Emiri’nin padişah adına göre düzenlediği kısımda siyasi tarih açısından bazı önemli

¹⁶ Ruslar için bk. N. Göyünç, “XVI. Yüzyılda Ruus ve Önemi”, Tarih Dergisi, XVII (1967), s.17-34; keza daha ayrıntılı bilgi için B. Aydın, Osmanlı Bürokrasisinde Divan-ı Humayun Defter Formlarının Ortaya Çıkışı ve Gelişimi (XV.-XVI. Yüzyıl), Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniv. Türkiyat Enstitüsü, İstanbul 2003.

¹⁷ Mesela bk. J. Lefort, Topkapı Sarayı Arşivlerinin Yunanca Belgeleri: Cem Sultan Tarihine Katkı, trc.Hatice Gonnet, Ankara 1988. Ayrıca Cem Sultan olayı ve Rodos şovalyeleri ile ilgili başka belgeler Vatın tarafından yayımlanmıştır: Rodos Şovalyeleri ve Osmanlılar, trc. T. Altınova, İstanbul 2000.

¹⁸ Dikkat çekici bir belge Luther hareketinden de bahsederek Almanya, İspanya ve Fransa’daki gelişmeleri özetler: TSMA, nr. E 7671’deki bu belge yayımlanmıştır: C. Isom-Verhaaren, “An Otoman Report About Martin Luther and the Emperor: New Evidence of Otoman Interest in the Protestant Challenge to the Power of Charles V”, Turcica, sy. 28 (1996), s. 299-318. Akdeniz’deki gelişmeler ile ilgili daha başka örnekler de mevcuttur.

¹⁹ Bazı örnekler için bk. A.N. Kurat, “İlk Kırım Hanlarının Mektupları”, Belleten, sy. 3-4 (1937), s.641-656; Keza Kırım Hanlığı ile ilgili TSMA’daki belgeler bir araya getirilerek neşredilmiştir: Le Khanat de Crimee dans les archives du musee du Palais de Topkapı, nşr. A. Benningsen-D. Desaiwe-C.L. Quelquejey, Paris 1978. Kızıldeniz ile ilgili Selman Reis’in raporu: F.Kurtoğlu, “Meşhur Türk Amirali Selman Reis’in Layihası”, Deniz Mecmuası, sy. 47 (İstanbul 1934), s.67-73; Ayrıca Mısır meselesi için F. M. Emecen, “Hicaz’da Osmanlı Hakimiyetinin Tesisi ve Ebu Nümei”, Tarih Araştırmaları Dergisi, sy. 14 (1994), s. 87-119. F.Kurtoğlu, “Hadım Süleyman Paşa’nın Mektupları ve Belgrad’ın Muhasara Planı”, Belleten, IV/13 (1940), s.53-87.

belgeler bulunur. Keza Fekete'nin yaptığı sonradan kodlu tasnif sistemi içerisine dağıtılan belgeler (A.DVN, A.RSK vb) arasında da diplomatik münasebetler ve siyasi konularla ilgili olanlarına rastlanır. Mesela burada Kanuni'nin İrakeyn seferi öncesinde bölgedeki valilerden ve beylerden gelen mektuplar ve yazışmalar dikkati çeker. Bunlardan önemli bir kısmı Bacque-Grammont tarafından neşredilmiştir²⁰. Bu tür müteferrik evrak serilerinden A.DVN kodu altındaki belgeler ile birlikte eski tasniflerden Ali Emiri, Cevdet ve İbnülemin tasniflerinde özellikle XVII. asırdan itibaren siyasi özellikteki evrakın sayısı artar. Bundan dolayı XVI. yüzyıl sonlarıyla XVII. yüzyıl için bu tasnifler siyasi tarih çalışacaklar için ihmal edilmemesi gereken bir malzeme sunarlar. Öte yandan Mühimmeler dışında belirli konuda sâdır olan hükümlerin bazen bir araya getirilerek defter tarzına konmuş olduğu da görülür. Bu tarz defterler XVI. yüzyıl sonu ve XVII. yüzyılda artar. Düvel-i Ecnebiye defterleri adı altında oluşan tasnifin ilk örneklerinden birini bu tür bir defter oluşturur. Mesela Fransa ile olan münasebetler, defterin tutulduğu sırada bu ülkede yaşanan karışıklıklar ve Cezayir beylerbeyliği ile olan ilişkilerle ilgili kayıtların bir araya getirilmiş olması, aynı zamanda Osmanlı bürokrasisinde yeni bir anlayışın da belirlediğini göstermesi bakımından son derece önemlidir. Söz konusu defterdeki bazı kayıtlar İ. Bostan tarafından yayımlanmıştır²¹.

Bütün bunlara rağmen klasik dönem siyasi tarihi üzerinde çalışacaklar için arşivlerin tam anlamıyla yeterli olup-olmadığı ayrıca tartışılmalıdır. Zira önemli siyasi olaylarla ilgili yapılan toplantıların, harp meclisinde alınan kararların, elçilerle yapılan görüşmelerin mufassal tutanaklarının varlığına dair herhangi bir belgeye, nispeten bu kategoriye girecek birkaç istisna dışında, rastlanmamaktadır. Bu durumun önemli bir nâkısı teşkil ettiği söylenebilir. Yine de eldeki malzemenin türü ve mahiyeti dikkate alınırsa Osmanlı arşivinin siyasi tarih çalışmalarındaki önemini küçümsememek gerekir.

²⁰ “Recherches sur la campagne d’Iran de 1533-1535, I: Etudes Turco-Safavides, XVI. Quinze Lettres d’Uzun Süleyman Paşa, Beylerbey du Diyar Bekir (1533-1534)”, *Anatolia Moderna*, XXXIII, Paris, s. 137-186. (A.DVN, A.NŞT, A.RSK, D.BŞM gibi muhtelif tasniflerden on altı belgenin neşri yapılmıştır).

²¹ A.DVN, DVE, nr. 901’de kayıtlı defterin başında: “Vilâyet-i France padişahı Re de Navara’ya müteallik evâmir-i şerifenin kayıdır, fi gurre-i Ramazan 1001” ifadesi yer alır (ayrıca bk. İ. Bostan, “Garp Ocaklarının Avrupa Ülkeleri ile Siyasi ve Ekonomik ilişkileri (1580-1624)”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, sy.14 (1994), s. 59-86.

TARTIŞMA

Ömer Turan- Habeşistan'dan başladık Macaristan'a çıktık İstanbul'da karar kıldık. Biz de Feridun Hocamıza teşekkür ediyoruz aktarmış olduğu değerli bilgilerden dolayı. Uzun olmamak şartıyla soru ve değerlendirmeler varsa alabiliriz.

Mustafa Hakkı Ertan (Osmanlı Arşivi)- Pál Fodor Beyefendi Macaristan ile ilgili çok güzel bilgiler verdi. Bir de kısa olarak Feridun Hocama bir sorum olacak. "Kanunî döneminde temel amaç Erdel'in istilasdır" diye bir cümle kullandınız ve "bu istiladan yeterince fayda sağlanmamıştır" dediniz. Ben bu görüşe katılmıyorum. Çünkü Kanunî döneminde Erdel ve Transilvanya bölgesine çok büyük yardım yapılmıştır. Özellikle Mühimme Defterleri'nde 1-35 arası Kanunî dönemini ilgilendiren defterlerde bununla ilgili çok sayıda belgeler vardır. Hatta o dönemde Erdel Kralı olan Kraliçe İsabella, Kral Zakolya, Kral oğlu ..... (isim deşifre edilemedi) çok ciddi yardımda bulunulmuştur. Hatta bu yardımlar yapılırken o dönemde oraya müdahale eden Ferdinand'ın tasallutuna ve hücumlarına karşı engel olmak için askerler gönderilmiştir, seferler düzenlenmiştir ve kral oğlu tekrar tahtına oturtulduktan sonra askerler tamamen geri çekilmiştir. Oraya çok farklı türde yol, köprü vs. türü ayrıca yardımlar yapılmıştır. Hatta ve hatta karşılaştığım bir belgeyi müsaade ederseniz burada arz etmek istiyorum. Ferdinand'ın bir müdahalesinde Kanunî oraya askerini gönderirken çeşitli bölgelerden askerler talep ediyor o bölgede toplanması için, askerî bir strateji. Tatar bölgesinden de bir birlik isteniyor. Ama şöyle bir cümle var "Tatarlar zaptı zor bir millettir. Geçtikleri yerlerde zayıat vermesinler dikkat edin." Buna kadar dikkat edilmiştir. Onun için verdiğiniz bilgilerden dolayı teşekkür ediyorum ama Kanunî kendisine bağlı bir kral oğlu oturtuktan sonra geri çekilmiştir. Dolayısıyla Osmanlı orada kazanımlar elde etmiştir diye düşünüyorum. Feridun Bey arşiv çalışmaları çok yeterli değil dedi. En mükemmel iyyinin düşmanıdır. Arşiv çalışmaları büyük bir hızla devam etmektedir. Bunu ifade etmek istiyorum. Bir de çok sık tasnif sistemi değişmektedir dedi. 1987 yılından beri Osmanlı Arşivi'nde provenans sistemi, yani kalemlerine göre ayrılma sistemi değişmeden devam etmektedir. Ben bunu arz etmek istedim.

Pál Fodor- Biz yalnız 1552 yılı hakkında mümkün olduğu kadar teferruatlı bir tablo çizmeye çalıştık. Daha önceki daha sonraki dönemlere bu bağlamda hiç değinmedik. Onun için bahsettiğiniz dönem başka bir dönemdir. 1552 değildir. Bu 52'de Kanunî Sultan Süleyman'ın ve vezirlerin bir düşüncesidir. Yani 1552'de Erdel vilayetini mümkünse elde etmek. Biz bunun dışında bir şey söylemedik. Bu alanda o kadar fazla başarılı olamadılar. Çünkü orası elde edilemedi ve müstakil bir Erdel Prenslığı meydana

geldi. Daha sonraki dönemlerde bu düşünce bu kadar bariz değil. Ama bu tarihte sık sık dile getiriyorlar ve belgelerde bunun izleri var.

Feridun Emecen- Tabi arşivin durumunu biliyoruz çok yakından. Benim burada vurgulamak istediğim husus arşivin yeni olan unsurları değil. Şüphesiz ki belli tasnif sistemi takip ediliyor. Onu da biliyoruz. Ama ondan öncesinde yapılan tasnifleri tarihi bir çerçeve içerisinde aktarmaya çalıştım. O yüzden bir yanlış anlama olmasın. Evet konu tasnif sistemi tartışılabilir ama nihayet bir sistemdir. Buna geçilmiştir. Ama buna geçildiği zaman bazı problemler var. Ben biraz bunları gündeme getirmek istedim açıkçası. Tabi ki mükemmel olmayabilir. Problemler şüphesiz olacaktır. Ama hiç olmazsa arşivde çalışanların araştırmacıların rahat bir şekilde belgeye ulaşabilecekleri bir tarzın gündeme getirilmesi gerekir diye düşünüyoruz. O bakımdan bunları söylemek ihtiyacı hissettim. Tabi daha çok arşiv şu anda ağırlığını tasnif edilmeyen belgelere doğru götürdüğü için, ona ağırlık verdiği için daha önceki eski yapılmış tasniflerin üzerinde pek çalışma yapılmıyor bildiğim kadarıyla. Dolayısıyla bunların bu anlamda gözden geçirilmesi gerektiğini burada söylemek istiyorum. Bunların bu şekilde gözden geçirilmesi gerekir. Tasavvur ediniz ki ben bir ara A.DVN tasnifi içerisinde rastladığım bir defter vardı. Ben bu defterin parçalarını beş ayrı tasnifte buldum. Beş ayrı tasnife parçalanmış. Bir defteri ne bileyim 30-40 sayfalık bir cüz halinde idi. Bunun bir yaprağı Ali Emiri'de, bir yaprağı İbnü'l-Emin'de, bir yaprağı A.DVN bilmem ne kodunda, bir yaprağı D.BŞM'de. Bunları bir araya getirerek böyle olunca tabi zor, sıkıntı doğuyor. Bu tip şeyler var. Eski yapılan tasniflerde yaygın olan şeyler veya ne bileyim aynı tür evrak, değişik tasniflere dağıtılmış olabiliyor. Ama bunların bir revizyona tabi tutulması gerekiyor. Çünkü arşiv şu anda bildiğim kadarıyla bunlarla uğraşmıyor. O yüzden bunların, tabi klasik dönem için konuşuyorum, yeni dönem için konuşmuyorum. Klasik dönem için bu evrakın ve defter serilerinin tabi arşivde inşallah bu çalışmalar biter, bitip bitmeyeceğini de bilemiyoruz. Ümit ediyoruz ki diğerlerine de sıra gelsin. Tabi her şeye rağmen Arşiv bizim arşivimiz eksiklerine rağmen. Arşiv bizim velinimetimizdir.

Oturm Başkan- Arşivciler de velinimetimiz değil mi hocam. Başka soru ve değerlendirme var mı?

Önder Bayır- Arşiv'den bahsedilince Osmanlı Arşivi daire başkanı olarak birkaç kelam etmeden geçmek istemedim. Şu an Osmanlı Arşivi'nde iki türlü tasnif sistemi var. Birisi dosya envanter dediğimiz dosyalar içerisinde genel konu tasnifine göre yapılmış bir sistem. Bir de özet tasnifi, analitik tasnif. Esasen bizim çok malzememiz var. Yani 100 milyon belge 365 bin defter. Biraz önce de söylemiştim. Bu kadar yoğun bir malzemeyi öncelikle tanımamız lazım. Onun için dosya envantere ağırlık verilmiş durumda açıkçası. Fakat biz bir şey daha yaptık daha doğrusu yapmaya başladık. Onu da söyleyeyim. Hocamın dediği belki bu noktada uyum sağlayacak. Bazı fonları özete indirgemeye başladık. Özete indirgerken de yeni bir metot geliştirildi konu özetler. Konu başlıkları tespit edildi. İndekslik bilgiler de özete yanına dahil edildi. Dolayısıyla bir belgeyi

tanımak için gerekli olan bütün unsurlar yan yana geldiği zaman hangi fonda eskiden yapılmış tamam bizlerden 20 sene 30 sene o hocamın bahsettiği dağılım gerçekleşmiş. Şu anda onu toparlamak için verilen yeni fonları yeniden bir araya getirmek yeni isimleri, sistemi değiştirmek mümkün değil. Eğer bizim söylediğimiz manada konu özet sistemiyle bunları bir araya getirebilirsek, biliyorsunuz dijital arşivleme sistemiyle şu anda özetler bilgisayarlarımızda. Bunlar bilgisayarlardan anında konu taraması ile ulaşılabileceğinden hangi fonda olursa olsun yapılabilecek ve çok kısa bir süre sonra büyük oranda bu konu özet sisteminin çok uygun bir sistem olarak görüleceği kanaatindeyim. Belki yarın öbür gün bu da tartışılabilir bir sistem olur, ama bizim ümidimiz bunun iyi bir sistem olduğu yönünde. Bunu ifade etmek istedim.

Oturum Başkanı- Başka bir soru, değerlendirme yoksa oturumu kapatıyorum. Bütün bildiri sunan hocalarımıza ve katkıda bulunan meslektaşlarımıza ve dinleyicilere teşekkür ediyorum.

VI. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. Mehmet ÖZ

"Hukuk Tarihi Açısından Osmanlı Arşivi"

Prof. Dr. Ahmet AKGÜNDÜZ

*"Modern Dönem Osmanlı Bürokrasisi
Araştırmalarında Osmanlı Arşivi'nin Yeri"*

Prof. Dr. Ali AKYILDIZ

Tartışma

The Turkish legal history in the period of 986 years which began with the conversion of the Karahanids to Islam and went on through the Ottoman era needs to be examined. Taking this as the starting point of the paper, it is emphasized that the documents of the Ottoman Archives are the concrete examples demonstrating whether the functions carried out by the Ottoman Empire were legally convenient. Furthermore, by giving examples it broadly mentions the importance of the Ottoman Archives for the three basic functions of the state which are legislation, execution and lawsuit.

ومن الأهمية بمكان البحث في تاريخ التشريع خلال المسار التاريخي للأتراك الذي شمل 986 سنة بعد اعتناقهم الإسلام بدءا بالقاراخانيين ومرورا بالإمبراطورية العثمانية . وتحتوي المحاضرة التي تم عرضها من هذا المنطلق على شواهد ملموسة لمدى انسجام الخدمات التي تؤديها الدولة العثمانية مع القوانين من خلال الوثائق الموجودة في الأرشيف العثماني، وتؤكد كذلك على أن أي بحث دون الاستناد إلى الأرشيف العثماني يعد منقوصا . كما تم التفصيل حول أهمية الأرشيف العثماني من حيث المراجع الأساسية الثلاث فهي المرجع التشريعي والمرجع التنفيذي والمرجع القضائي مع تقديم شواهد على ذلك.

HUKUK TARİHİ AÇISINDAN OSMANLI ARŞİVİ

1. Genel Olarak

Bir hukuk sistemi ancak tatbik edilirse bütün yönleriyle anlaşılır. Hukuk tarihimizin 986 senesini teşkil eden İslam Hukukunun tatbikat örnekleri, bütün yönleriyle sadece Osmanlı Arşivi'nde bulunmaktadır. Türklerin Müslüman olmalarından sonraki devrenin ilk sınırını Karahanlılar Devleti, son sınırını ise Osmanlı Devleti teşkil etmektedir. Türk Hukuk Tarihinin incelenmesi zaruri olan en geniş devresi, bu devredir. Zira 940 ila 1926 tarihleri arasındaki 986 yıllık zaman bu devreyi oluşturmaktadır. Türklerin en büyük ve en uzun ömürlü iki büyük devleti yani Selçuklu ve Osmanlı Devleti de bu devreye rastlar. Hatta bazı tarihçiler bu devreyi:

1) İslâmlaşma devri,

2) Selçuklu devri,

3) Osmanlı devri diye üçe ayırırken¹; bazı araştırmacılar da 1) Tanzimat'tan önceki dönem, 2) Tanzimat'tan sonraki dönem diye ikiye ayırmaktadırlar².

Kanaatimize göre 986 yıllık dönem içinde bütün Müslüman Türklerin hukuk tarihine hâkim olan sistem İslâm hukukudur. Dönemin başında (İslâmlaşma safhasında) ve sonunda (Tanzimat'tan sonra) meydana gelen değişiklik, Türk Hukuk Tarihi açısından ayrı bir dönemi ortaya çıkarmaz. Zira başta ve sondaki farklılık %30 nispetindedir.

Burada meseleyi yakından ilgilendiren bir hususu arz etmek istiyorum: 1985 Mayıs'ında **Vakıf Müessesesi** adlı tezimle ilgili araştırmalar için gittiğim **Kuveyt Üniversitesi Şerî'at Fakültesi**'nde, başta **Prof. Dr. Zekiyyüddin Şa'ban** olmak üzere İslâm hukuku hocaları, doktora tezimin vakıfla ilgili olduğunu duyunca bıyık altından gülmeye başladılar. Zekiyyüddin Şa'ban kendi kitabını bana takdim ettikten sonra, El-Kübeysî'nin ve Ebu Zehra'nın kitaplarından da bahsetti. Benim böyle bir çalışma yapmamın lüzumsuz olacağını ve bunun yerine kendi kitabını Türkçeye tercüme etmemin yerinde olacağını ifade etti. Ben de hürmetle ve muhabbetle mukabelede bulundum ve kendilerinin bu hususda bir talebeleri olacağımı söyledim. Arkasından fıkıh kitaplarında "*vakf-ı nükûd*" olarak bilinen para vakfı meselesini kendilerine sordum. Bana bahsedilen kitapları söylediler ve özellikle **El-Kübeysî'nin Ahkâm'ül-Evkâf adlı eserini tavsiye ettiler**. Gördüğümü ve mütalaa ettiğimi söyledim. Bunun üzerine bana İbn-i Kudame'nin **El-Muğnî'sini** ve İmam Nevevî'nin **El-Mecmû'** adlı eserini tavsiye eylediler. Onları da gördüğümü ve yeterli izahat bulamadığımı anlattım. Bu sefer şaşkınlık sırası onlara ve konuşma hakkı da bize geçmişti. Özetle o muhterem hocalarıma şunu anlattım:

---

¹ Arsal, Türk Tarihi ve Hukuk, 17.

² Üçok, Mumcu, Hukuk Tarihi, 4.

“Sadece Kanunî zamanında para vakfı ile alakalı ona yakın bugünün tabiriyle mastır veya doktora tezi mahiyetinde bulunan risâle telif edilmiş ve Kanunî’ye sunulmuştur. Ayrıca Osmanlı şer‘iye sicillerinde 100.000’den fazla para vakfı ile alakalı Şer‘iye Mahkemesi kararı vardır. Osmanlı Arşivi’ndeki vesikaları ve nizâmnâmeleri de ilâve ederseniz, sadece para vakfı müstakil bir doktora tezi olabilecek kadar geniştir. Bu sebeple, bir hukuk sistemi, en iyi şekilde tatbik edildiği yerde ve tatbik belgeleri incelendikten sonra anlaşılır.”

Bu kısa cevabımdan hayrete düşen başta Zekiyyüddin Şa‘ban olmak üzere bütün Hocalar, “Osmanlı tatbikatı tetkik edilmeden hiçbir İslâm Hukuku konusu tam olarak araştırılmaz. Biz genç Türk Hocasından özür diliyoruz. Eğer bu çalışmayı tamamlamazsanız, vakıf hukuku eksik olur” dediler ve bana vakıf ile alakalı kitaplarını bizzat imzalayarak hediye ettiler.

O zaman şunu söylemek mümkündür: Osmanlı Arşivi’ndeki belgeler, Osmanlı Devleti’nin ifa ettiği hizmetlerin hukuka uygun olup olmadığını gösteren müşahhas göstergelerdir. Türk hukuk tarihinin, özellikle idare ve anayasa hukuku, devletler umumî hukuku ve malî hukuk ile alâkalı en önemli uygulama örnekleri bu arşivde bulunmaktadır. Tanzimat’tan sonra söz konusu arşiv hukuk tarihinin birinci elden kaynağı haline gelmiştir. Zira Tanzimat sonrası hukukun her dalına ait hukukî düzenlemelerin orijinalleri, gerekçeleri ve diğer ilgili evrak, bu arşivde saklanmaktadır. Özetle şunu ifade edelim ki: Osmanlı hukuku ile ilgili olarak, bu arşive başvurulmadan yapılan her çalışma, mutlaka eksiktir. Aynı şekilde, İslâm hukukuna ait temel eserlere müracaat edilmeden sadece arşiv belgelerine dayanarak Osmanlı hukuku hususunda yapılan her araştırma da eksik kalacaktır. Zira bu iki kaynak birbirinin mütemmim cüz’üdürler.

Osmanlı Arşivleri’nin hukuk tarihimiz açısından arz ettiği önemi şu sistematik içinde açıklamamız mümkündür:

2.- Devletin Temel Erklerine Göre Arz Ettiği Önem

Bilindiği gibi devletin üç temel erki vardır; Yasama, Yürütme ve Yargı. Eğer Şer‘iye sicillerini de beraber mütalaa edersek, Osmanlı Arşivleri her üç yasama erkinin de uygulama belgelerini teşkil eder.

2. 1- Yasama Organı Açısından Arz Ettiği Önem

Hukuk tarihinin en önemli kaynağı olan yasama organına ait düzenlemeler, burada geniş anlamda resmî bir şahıs veya heyet tarafından tanzim edilen hukukî hükümler mecmuası şeklinde anlaşılmalıdır. Anadolu Selçukluları zamanında başlayan ve Osmanlı Devleti’nde devam eden Kanunnâmeler, resmî olarak mahkemelerde ve diğer resmî dairelerde esas alınan önemli hukukî düzenlemelerdir. Bunların arasında Fâtih, Kanunî, Tevkiî Abdurrahman Paşa (1087/1676), III. Ahmed ve IV. Murad Kanunnâmeleri

kesinlikle ihmal edilmemelidir. Tanzimat'a kadar bu kanunnâmeler ve fıkıh kitapları, Osmanlı Devleti'nin yazılı hukuku olarak kabul edilmiştir. Fıkıh kitapları tamamen şer'î hukuka, kanunnâmeler ise şer'î esaslara dayalı olarak sonradan meydana getirilen örfî hukuka kaynaklık etmişlerdir. Tanzimat'tan sonraki tedvin hareketleri sonucu ortaya çıkan hukukî düzenlemelerin temelini de bunlar teşkil etmiştir³.

2.1.1- Tanzimattan Önceki Yasal Düzenlemeler

Bunları iki gruba ayırmak mümkündür: **Birincisi**, Umumî kanunnâmelerdir ve bunlara *Kanun-ı Osmanî* denmektedir. ilk umumî Osmanlı Kanunu, Fatih devrinde hazırlanmıştır. Yavuz, bu kanunu biraz genişleterek yayınlamıştır. Kanunî devrinde hazırlanan Kanun-ı Osmanî IV. Murad ve I. Ahmed zamanındaki bazı cüz'î değişiklikler dışında söz konusu kanun Tanzimat sonrasına kadar yürürlükte kalmıştır. Umumî kanunlar, başta ta'zir cezaları ile alâkalı hükümler, sonra reâyânın halleri ve yükümlü oldukları vergiler, askerî teşkilât ve benzeri ulûl-emrin yasama yetkisine sahip olduğu konulara ait hükümleri ihtiva eder. Tımar sistemi etraflıca anlatılır. **İkincisi** ise, sayıları 35'e varan eyâletlere ve bu eyâletlere bağlı sancaklara ait hususî kanunnâmelerdir. Bunlar, Umumî Kanun-ı Osmanî'nin mahallî şartlara uydurulmuş şeklidir. Sayıları 500'ü bulur. Daha ziyade askerî, cezaî, ziraî ve idarî esaslarla gümrük ve bâc konularını düzenlerler⁴.

Kanunnâmelerin hukukî hükümlerini, muhtevâlarını ve şer'î dayanaklarını ayrı bir başlık altında ayrıntılı olarak tahlil edeceğiz. Burada Osmanlı hukuk sisteminin ne olduğunu ortaya koyabilmek için en kapsamlılarından iki örnek seçerek meseleyi izaha çalışacağız. İlerdeki bilgilerden anlaşılacağı üzere, bütün Osmanlı Kanunnâmeleri'ni iki ana örnekte toplamak mümkündür: **Birincisi**, değişik hukuk dallarına ait bazı hükümleri tanzim eden temel *Osmanlı Kanunnâmesi*'dir ki, tahlile esas olarak en şumullüsü ve muntazamı olan Kanunî Sultan Süleyman Kanunnâmesi'ni alacağız. **İkincisi** ise, anayasa ve idare hukukunun konularını tanzim eden Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi'dir. Yüzlerce nüshası bulunan Kanunî Kanunnâmesi'nin padişah nüshası olduğu kesin olan Topkapı Sarayı R.1935 nolu nüshayı esas olarak kısaca tahlil edelim⁵.

Kanunnâme üç babdır. *I. bab*'ı, dört fasıl halinde ceza hukukuna ait ta'zir cezalarını daha doğrusu ulû'l-emre havale edilen *para ve sopa cezalarını (cürm ü cinâyet)* tanzim etmiştir. Yedi çeşit had suç ve cezaları, şahsa karşı işlenen bütün cürümler ile ceza genele ait esaslar, kanunnâmede yoktur. Zira bunlar fıkıh kitaplarında tedvin edilmiş olan

³ Osmanlı Kanunnâmeleri, MTM, c.I, 49 vd., 305 vd., 479 vd.; Karakoç, Serkiz, Külliyyat-ı Kavanin, Dosya No: 1, Fatih, Kanunî, III. Ahmed ve IV. Murad Kanunnâmeleri.

⁴ Eski Osmanlı Kanunnâmeleri, Doç. Dr. Ahmet Akgündüz tarafından yayınlanmaya başlanmıştır. Bkz: Osmanlı Kanunnâmeleri Ve Hukukî Tahlilleri, c. I, İstanbul 1990

⁵ Topkapı Sarayı, Revan Köşkü Kitaplığı No: 1935, vrk. 10/b-40/b

şer'î hükümler ile düzenlenmiştir. Yani kanunnâmenin bu kısmı ceza hukukunun sadece beşte birini tanzim etmiştir. Şer'î hükümlerin düzenlediği beşte dördlük kısımda kaynak fıkıh kitaplarıdır⁶. *İkinci bab, toprak hukuku* yani eşya hukuku ile malî hukuka ait bazı hükümleri tanzim etmektedir. İkinci babın temelini, mahiyeti haracî arazi olan mîrî arazi ve haraç vergisi karşılığında alınan rûsûm teşkil etmektedir. Bac konusu, fıkıh kitaplarındaki “âşir” faslının teferruâtıdır. Netice itibarıyla bu bab da, aslı ve esası şer'e dayanan eşya hukukunun bir konusunu (arazi hukukunu) ve malî hukukun bazı mevzularını tanzim etmektedir. Yaya, müselleme ve benzeri konular ise, hukukun dalları arasında fazla bir önemi hâiz olmayan askerî hukuka aittir. *Üçüncü bab* ise, askerî ve idarî hukuka ait bazı özel konuları tanzim etmektedir. Netice olarak Osmanlı kanunnâmelerinin % 90'ına temel teşkil eden bu umumî kanunnâme, ceza hukukunun beşte birini, askerî hukuka ait bazı konuları, eşya hukukunun arazi çeşitlerinden sadece mîrî araziye, idare hukukuna ait bazı konuları ve malî hukukun temelini şer'î hükümler teşkil eden bir kısım mevzularını tedvin etmiş bulunmaktadır. *İkinci* örneğimiz ise *Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi*'dir ve sadece idare hukukuna ve istisnâ olarak da anayasa hukukuna ait bazı mevzuları tanzim etmektedir.

a) Daha önceki Türk Devletlerinde mevcut olan fıkıh yani İslâm hukuku tedrisi ve hukukî anlaşmazlıkların bunlara göre çözüme kavuşturulması usulü aynen devam etmiştir. Mahkemelerin (kadılarının) kanun olarak en büyük hukukî kaynakları yine fıkıh kitaplarıdır. Kadılar, medreselerin yetiştirdiği ve fıkıh bilen insanlar arasından seçilmektedir. Osmanlı Devletinde uzun süre kadılarının tayin mercii olan kazaskerliğe, İslâm hukukunun mümtaz hocaları ta'yin edilmiştir. Bu sebeple fıkıh kitaplarının metin, şerh ve hâşiye tarzında incelenmesi usulü aynen devam etmiştir. Fatih devri hukukçularından Molla Hüsrev'in (885/1480) “*El-Gurer*” isimli metni ve bunu şerheden “*Ed-Dürer*” adlı eseri, mahkemelerde el kitabı olarak kullanılmıştır. Fâtih Camii'nin İmamlarından İbrahim El-Halebi'nin *Mültek'al-Ebhur* adlı hukuk metni ve buna *Şeyhülislâm Abdurrahman (Damad) Efendi* tarafından yazılan *Mecma'ül-Enhür* adlı şerh de bu tip kitaplara örnek olarak zikredilebilir⁷.

Zaten bu son metin yani *Mültek'al-Ebhur* 1648 ve 1687 tarihli fermanlarla Osmanlı Devletinin resmî hukuk kodu olarak kabul edilmiştir⁸.

b) Osmanlı döneminde fıkıhın yani hukukun tedvinini başka bir sahaya kaymıştır. Sistematiğe yazılan yeteri kadar fıkıh kitabı bulunduğu için, Osmanlı hukukçuları sistematiğe fıkıh kitaplarından ziyade, sorulan sorulara verdikleri hukukî cevapları derleyen fetva kitaplarının tedvinine ağırlık vermişlerdir. Daha önce de örneği bulunan, ancak Osmanlı devrinde sayıları fazlaca artan fetva kitapları, uygulamada bugünkü

⁶ Topkapı, R. 1935, Vrk. 10/B-14/a

⁷ İlmîye Salnâmesi, İstanbul 1334, sh. 308 vd.

⁸ BOA, YEE-14-1540 sh. 14.

yargıtay kararlarının yerini almıştır. Dolayısıyla resmî fetva görevine gelen veya fiilen önemli yargı görevlerini yürüten her hukukçu, fetvalarını özel kitaplar halinde ve fıkıh kitapları sistematüğinde derlemişlerdir. Fıkıh kitaplarında çözümleri bulunmayan hukukî meselelerin hükümlerini de ihtiva eden fetva kitaplarının üslubu, genellikle soru cevap şeklindedir. Birçoğunda, fetvaların hukukî dayanağını teşkil eden hukukî metinler de zikredilir. Ebüssuud Efendi ve Abdurrahim (Menteşizâde) Efendi “Fetvaları” gibi bazı fetva mecmuaları, Osmanlı hukuk tarihinin en önemli kaynakları olarak önemlerini halâ devam ettirmektedir⁹.

c) Bu devrin diğeri bir özelliğı de, ulül-emr makamındaki Divan-ı Hümayun ve padişahın İslâm hukukunun kendilerine verdiği yasama yetkisi ile bazı sahalarda, kanunnâme adı altında önemli hukukî düzenlemeler yapmış olmalarıdır. İslâm hukuku, veliyyülmr denilen yetkili makama (halife, devlet başkanı ve saire) bazı şer’î hükümleri sınırlama, uygulama, kamu yararı gerektiriyorsa zayıf olan bazı görüşleri tercih ederek tatbik etme ve dolayısıyla zayıf görüşü yetkili makamın tercihiyle kuvvetli görüş haline getirme, gibi imkânlar tanımıştır. Zamanın değışmesiyle bazı hukukî hükümler de değışebilir esası, bu tip hükümlere işaret etmektedir. Ayrıca ulül-emr, yani yetkili makam, içtihadî bir konuda yani açıkça şer’î naslara ters düşmeyen bir mevzuda emir verdiği zaman, ona bir kanun gibi uymak gerekeceğı, İslâm hukukunda benimsenen bir esastır. Zikredilen hukukî dayanakları esas alan Osmanlı kanun koyucusu, özellikle arazi rejimi, zaman aşımı ve ta’zir cezaları gibi konularda ayrıntılı hükümler ihtiva eden binden fazla kanunnâme hazırlamışlardır. Fâtih Kanunnameleri, Kanunî’ye ait kanunnameler ve III. Ahmet Kanunnamesi bunların genel ve en meşhur olanlarıdır. Yeri geldikçe Osmanlı hukuk tarihinin mütemmim cüzleri olan bu kanunnâmelerden de bahsedeceğiz¹⁰.

d) Tanzimattan önce de, Avrupa’nın hukukî ve iktisadî hayatı ile olan sıkı ilişkiler sonucunda, bazı kanunlaştırma hakeketleri başlamıştır. Ancak bugünkü manada kanunlaştırma hareketlerinin asıl başlangıç tarihi Tanzimat hareketinin ilan tarihidir.

2.1.2- Tanzimat'tan Sonraki Dönemde Hukukî Gelişmeler (1255 -1345/1839-1926)

Tanzimat'tan sonraki hukukî metin veya düzenlemelerin yani kanun, nizamnâme, ta’limât ve irâdelerin en önemli yazılı kaynağı I. ve II. tertip Düstûrlardır. Ayrıca 1247/1831 yılından itibaren yayın hayatına başlayan ve Osmanlı Devleti'nin ilk resmî gazetesi olan Takvim-i Vakayi, Temyiz Mahkemesi kararlarının yayınlandığı Ceride-i Mahâkim, Mecmua-i Mukarrerât-ı Temyiziye, Ceride-i Adalet ve Ceride-i İlmiye gibi hukuku ilgi-

⁹ İlmiye Salnâmesi, 314 vd.; Barkan, XXXIV vd.; Zerkâ, Mustafa Ahmed, El-Fıkhu’l-İslâmî Fi Sevbihî’l-Cedid, c.I, Dimaşk 1964, sh. 201-202.

¹⁰ İbn-i Abidin, Redd’ül-Muhtâr Mısır 1272, I/55 3/395-396; Zerkâ 1/202 vd.; Barkan, IX vd.; BOA, Tapu Tahrir Defterleri; Karakoç, Külliyyât-ı Kavanin Dosya 1; MTM, c.I, sh. 49 vd.

lendiren süreli yayınlar da bizim için çok önemlidir. Hukukî düzenlemeler arasında Ceza Kanunnâmeleri'ni, eşya, borçlar ve usûl hukukunu tanzim eden Mecelle'yi, Hukuk-u Aile Kararnamesi'ni ve Mısırlı Kadri Paşa'nın 647 maddelik Ahval-i Şahsiye' si ile eşya ve borçlar hukukuna ait 1045 maddelik Mürşid'ül-Hayran'ını özellikle zikretmeliyiz.

Tanzimat'tan sonraki hukukî gelişmeler hakkında ilgili bölümlerde ayrıntılı bilgi verilecektir. 26 Şa'ban 1255/1839 Pazar günü Gülhane'de okunan Hatt-ı Hümayun'la hukuk tarihimizde yeni bir sayfa açılmıştır. Osmanlı Devleti'nde III. Selim'le başlayan ve II. Mahmut'la devam eden batılılaşma hareketi, Abdülmecit zamanında ilan edilen Tanzimat Fermanı'yla meyvelerini vermeye başlamıştır. Bu fermana göre “*Devlet-i Aliyye'nin en güzel şekilde idaresi için bazı yeni kanunlar vaz'edilmesi gerekir Bu kanunlar özellikle, can, mal ve namus emniyeti, vergi hukuku ve askerî sahada yapılacaktır*” Yapılacak kanunlar “*şer'î kanunlara ve Kur'an hükümlerine*” “kemaliyle riayet” olunarak hazırlanacaktır¹¹. Bütün bu ifadelerle rağmen, 1839'dan sonra Osmanlı hukukunda bir düalizmin varolduğu kesindir. Zira ulül-emr denilen yüksek otorite, İslâm hukukunun kendisine tanıdığı içi boş yetkinin sınırlarını zaman zaman aşmış ve hukukî mevzuat arasında, dinî ve millî kökenli kanunlar ve Avrupa kökenli kanunlar ayrımı ortaya çıkmıştır. Bu ayırımıda yer alan kanunlar hakkındaki bilgiyi konu ile ilgili bölümlere havale ederek, burada devrin önemli özelliklerine sadece işaret edelim:

a) Fıkıh kitaplarındaki şer'î hükümler, zamanın ihtiyaçları da göz önüne alınarak kanun, talimat ve nizamnâme şeklinde hukukî düzenleme yoluyla kodlaştırılmaya başlanmıştır. Fıkıh kitaplarında “*muâmelât*” başlığı altında işlenen ve borçlar, eşya ve usûl ile ilgili hükümleri 1851 maddelik bir kanun haline getiren Mecelle ile arazi ile ilgili fetva ve iradeleri bir araya getiren Arazi Kanunu bunun en tipik misalidir¹².

b) Kanunlaştırma hareketlerinin dairesi genişlemiş ve kanunlaştırmayı gerektiren sebepler artmıştır. Dahilî ve haricî alanlarda ekonomik münasebetlerin gelişmesi ve artışı, bu artış sebebiyle yeni yeni hukukî müesseselerin ortaya çıkması, Avrupa'da gelişen ticarî şirketler -sigorta ve komisyonculuk gibi-; Hanefî ekolünün kabul etmediği bazı sözleşme şartlarına şiddetle ihtiyaç duyulması -pey akçesi gibi-; devletin gayr-i menkul malları bir intizam ve rabt altına almak istemesi; tapu sicili ve benzeri şekil şartlarına gerek görülmesi ve ortaya çıkan yeni hukukî meselelere şer'î çözüm bulabilecek dirâyetli İslâm hukukçularının azalması gibi sebeplerle kanunlaştırma hareketleri hız kazanmıştır. Ticarî kanunlar, gayrimenkul kanunları ve usul kanunlarında, İslâm hukukunun ulül emre tanıdığı yasama yetkisi sınırı fazlasıyla aşılmış ve bazı kanunlar -ceza usul kanunu gibi- Avrupa'dan aynen iktibas edilmiştir. Kanaatimize göre, Tanzimat'tan sonra vaz'edilen

¹¹ Gülhane Hatt-ı Hümayunu, Düstur I. Tertip, c. I, sh. 4-7; Cin, Halil, İslâm ve Osmanlı Hukukunda Evlenme, Ankara 1974, sh. 285 vd.

¹² Akgündüz, 364 vd. Zerka, 1/208-212 Karakoç, Tahşiyeli Kavanin, I/A vd., Öztürk, Osman, Mecelle, sh. 10-123.

kanunlar, mahiyet itibariyle iki kısımdır: Birincisi; doğrudan doğruya hukukun özüne dokunan ve sistem değişikliğini gerektiren hukukî hükümleri ihtiva eden kanunlardır. Küçüğe ait bir gayrimenkulün satımının câiz olup olmaması veya iddet meselesi gibi ki, bu tip hükümlere ait kanunlaştırmalarda İslâm hukukunun esaslarına riayet edilmeye çalışılmıştır. Ceza hukukunda had ve kısas cezalarına karışılmamış ve sadece ülül-emre bırakılan ta'zir cezaları düzenlenmiştir. Ancak bu sahada da bazı ihlâllerin olduğu görülmektedir. ikincisi; şeklî kanunlardır ki, bunlardaki değişiklik, sistem değişikliğini gerektirmez. 1296 tarihli Ceza Usulü Kanunu ve yine Ticaret Kanunnamesi bu grupta mütalâa edilebilir. Bu arada sigorta ve faiz gibi İslâm hukukunun hakkında hüküm vaz'etmediği veya yasakladığı alanlarda da hukukî düzenlemelerin yapıldığını da kaydedelim¹³.

c) Asırlardır Hanefî mezhebinin görüşlerini esas alan Müslüman Türklerin bu uygulaması, Tanzimat'tan sonra ve özellikle de Cumhuriyete yakın dönemlerde değişmeye başlamıştır. Başta, Avrupa Medenî Kanunları olmak üzere, dünyadaki değişik kanunları inceleyen hukukçular, yapılacak yerli kanunları da bunlara sistem ve muhteva açısından benzetmeye ve asrın anlayışına ve ihtiyaçlarına uygun kanunlar hazırlamaya gayret göstermişlerdir. Hukukçuların bu gayreti, asrın ihtiyaçlarına uygun diğer İslâm hukuku mezheplerinin görüşlerinin de göz önünde bulundurulmasını gerektirmiştir. Artık hukukçular, yeni bir kanun hazırlarken sadece Hanefî fıkıh kitaplarına değil, diğer hukuk mezheplerine ait kitaplara da müracaat etmeye başlamışlardır. Mecelle'de bu durum çok az da olsa görülmüş, 1917 tarihli Hukuk-u Aile Kararnamesi ise, bu özelliğe sahip ilk ve en önemli bir örnek haline gelmiştir. Cumhuriyet döneminde kurulan Ahvâl-i Şahsiye ve Vâcibât Komisyonları'nın ise, bu tarz çalışmayı esas kabul ettiklerini görüyoruz. Bu komisyonların daha da ileri giderek, Avrupa kanunlarıyla İslâm hukukunun esaslarını birleştirmeyi amaçladıklarını müşâhede ediyoruz¹⁴.

Tanzimat'tan sonra ilan edilen meşrûtiyet rejimi sebebiyle, Osmanlı hukukunun kanun koyucu haline gelen meclis-i meb'ûsânın çıkardığı kanunlar da, şer'îlik açısından tartışılmış ve değişik sonuçlara varılmıştır.

2.1.3- Ülül-Emrin Yasama Yetkisi ve Osmanlı Arşivlerindeki Uygulama Örnekleri

Eski hukukumuzda, devletin yüksek otoritesini elinde tutan organa *ülül-emr* denmektedir. Bu organ halife olabilir, sultan olabilir veya hem halife ve sultan hem de yardımcı bir şûrâ meclisi olabilir. Ülül-emr denilen yüksek otorite şer'î hükümler dediğimiz birinci gruptaki hükümleri, uygulama amacıyla bir kanun şeklinde tanzim

¹³ Zerka, 1/212-219. Cin, Evlenme, 289 vd.; Öztürk, 10 vd.

¹⁴ Mecelle Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası, Akgündüz, sh. 375 vd.; Hukuk-u Aile Kararnamesi Mazbatası, Akgündüz, 313 vd.; Ukûd ve Vâcibât Komisyonları Çalışma Esasları, Ceride-i Adliye, II. seri, sy. 12-21; Ek Formaları, sh. 3 vd.; sy. 16 Ek Forması, Vâcibât Komisyonu Zabıtları; Zerka, 1/219 vd.

edebilir. Mevcut içtihadî görüşlerden birini kamu yararını esas alarak tercih edebilir. Hakkında içtihadî de olsa hiç hüküm bulunmayan meseleleri, uzman hukukçuları bir araya getirerek çözüme kavuşturabilir. Nihayet, kendisine tanınan içi boş yasama yetkisine dayanarak, bazı hukukî düzenlemelerde bulunabilir. İşte ülül-emr denilen yüksek otoritenin bu faaliyetleri sonucu ortaya çıkan, bir kısmı birinci anlamda şer'î, bir kısmı içtihadî hükümler ve bir kısmı da bazı tanzimî tasarruflardan oluşan hukukî kâidelerin tamamına *örfî hukuk*, *kanunnâme* veya *siyaset-i şer'îye* adı verilmiştir. Aslında meselenin mahiyeti tam anlaşılmadığından bazı hukukçular tarafından örfî hukuk, şer'î hukuktan tamamen ayrı, hatta ona aykırı ayrı bir hukuk manzumesi olarak görülmüştür. Kanun veya siyâset-i şer'îye adı altında bazı düzenlemelerin yapılması eski hukukçularımızın bir kısmı tarafından da hoş karşılanmamıştır. Ancak çoğunluk, İslâm hukukunun dinamızın sağlanması için bu tip faaliyetlerin *kanun* ve *siyaset-i şer'îye* adı altında yapılmasının câiz ve hatta şart olduğunu, sadece yapılan bu düzenlemelerin şer'î hükümlere aykırı olmaması gerektiğini, isâbetle belirtmişlerdir¹⁵. Örfî hukuk denen bu çeşit düzenlemelere “*kanun*” adının verilmesi, 13. asırdan önceki tarihlere rastlar¹⁶.

İşte yukarıda zikrettiğimiz faaliyetler, bir yasama faaliyeti kabul edilirse (bazı İslâm hukukçuları bu çeşit düzenlemelere teşrî' yani yasama demekle dinî açıdan sakınca görmemekte ve bunu şer'î sınırların aşılmaması şartına bağlamaktadır)¹⁷, burada yasama organı ülül-emrdir. Yani yüksek otoriteyi temsil eden devletin en üst organıdır. Bu organın yaptığı düzenlemeler, şer'î esaslar dairesinde yapılmak şartıyla bağlayıcı ve meşrudur. Ülül-ümrin bu faaliyeti özellikle içtihadî hükümlerin bağlayıcılık kazanması açısından zaruridir. Ülül-emr denilen yüksek otorite, isterse meseleleri mütâlaa etmek üzere ehl-i hall ve'l akd denilen uzman şahıslardan kurulu şûrâ meclisinin görüşünü alır.

Şimdi de ülül-emrin yasama yetkisinin kapsamını, başka bir deyişle örfî hukukun sınırlarını, Türk hukuk tarihinden misaller vererek açıklayalım:

A-Şer'î Hükümleri Kanun Haline Getirir: Ülül-emrin birinci yetkisi, mevcut şer'î hükümleri, uygulamada kolaylık olsun diye, derleyerek kanun haline getirebilmesidir. Zülkadiroğulları döneminde hazırlanan kanunnâmelerin çoğu maddeleri, bu manada bir düzenlemedir. Zira, hırsızlık, içki içme, yol kesme ve benzeri had suçlarının şer'î hükümlerini kanun maddeleri haline getirmiştir¹⁸. Osmanlı Hukukundaki *Mecelle* ve *Hukuk-u Aile Kanunnâmesi* de, bu gruba misal olarak verilebilir. Ayrıca Kanunî'nin Ceza

¹⁵ İbn'ül-Kayyim, İ'lâm'ül-Muvakkîn 4/372 vd. Bu çeşit düzenlemelere “kavanî-i siyaset” diyen bu Hanbelî hukukçusu, örfî hukukun şeriâtın bir parçası ve mütemmim cüz'ü olduğunu kaydetmektedir. 4/373 vd.; Alûsî, Ruh'ul-Maanî, 28/20-22.

¹⁶ Zerkâ, 1/248 vd.; Nebhan, 367 vd.

¹⁷ Alûsî, Ruh'ul-Maanî, 28/20 vd. 1293/1876 tarihli Anayasanın hazırlanmasından 20 yıl önce vefat eden bu büyük İslâm âlimi konuyu ayrıntılarıyla açıklamıştır.

¹⁸ BOA, Tapu-Tahrir Defteri No: 735, Alâüddeve Bey ve Bozok, Kanunnâmeleri, Barkan, Ziraî ve Malî Esaslar, 119 vd.

Kanunnâmesi'nin bazı maddelerinde ve şer'î açıdan mülk arazinin hükümlerini kanunlaştıran *Girit Kanunnâmesi*'nde de durum açıkça görülebilir¹⁹. Bu hususta ülül-emrin yasama faaliyetinden bahsedilemez. Sadece tedvin faaliyetlerinden bahsedilir.

B-İçtihadî Konularda Mevcut içtihatlardan Birini Tercih Eder: Eski hukumuzun ülül-emre tanıdığı önemli yetkilerden biri de mevcut içtihatlardan birini tercih etme yetkisidir. Ülül-emr, şer'î hükümlerle çatışmayan içtihadî bir konuda, mevcut içtihatlardan birinin uygulanması ve tercih edilmesi yolunda bir emir verdiği zaman, bu emre itirazsız uyulur ve tercih edilen içtihat herkesi bağlar. Osmanlı hukukunda nakit paraların vakfedilmesini câiz gören imam Züfer'in görüşü tercih edilmiş ve bu durum Osmanlı Kanunnâmelerinde açıkça belirtilmiştir. Tercih edilen görüşün zayıf veya kuvvetli bir görüş olması fark etmemektedir²⁰. “*Kadılar şer'i hükümleri icra ederken Hanefî imamlarından nakledilen ve içtihadî olan konularda mevcut görüşleri araştırıp en sahihi ile amel edeler*” “*Nakit para konusu bundan müstesnadır*”²¹. Bu arada şuna da dikkat çekmek istiyoruz: içtihadî olan ve hakkında hüküm bulunmayan konularda, ülül-emr, uzman hukukçulardan içtihat yapmalarını da talep edebilir. Kanaatimize göre Osmanlı hukukundaki gedik ve icareteyn müesseseleri bu şekilde çözüme kavuşturulmuş meselelerdir²².

C-Kendisine Tanınan Sınırlı Yasama Yetkisini Kullanır: Eski hukukumuzda bu bir tür kanun koyma yetkisi “*re'y-i veliyy'il-emr*” diye ifade edilmektedir. İslâm hukuku belli alanlarda ülül-emre önceden belirlenmiş olan konularda kural veya kanun koyma yetkisi tanımıştır. Bunları kısaca özetlememiz gerekir:

a) “*Allah'a, O'nun peygamberine ve sizden olan ülül-emrin emir ve yasaklarına itaat ediniz*”²³ mealindeki âyet gereğince, câiz yani serbest olan mevzularda, ülül-emr'in emretme ve yasaklama şeklinde kanun koyma yetkisi mevcuttur. Şer'î hükümlere aykırı olmamak şartıyla bu mahiyetteki kanun hükümlerine uyulması, Müslümanlar için bir vecibedir. Osmanlı hukukçuları birden fazla evlenmenin şarta bağlanmasını ve küçüklerin velileri tarafından evlendirilmesinin yasaklanmasını bu yetkiye misal olarak vermişlerdir. 1917 tarihli Hukuk-u Aile Kararnâmesinin mazbatasında konu ayrıntılı olarak açıklanmıştır²⁴.

¹⁹ Karakoç, Külliyyât, Dosya No: 1, Kanunî (Ceza Kanunnâmesi); Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi, Defter No: I, Girit (Hanya) Kanunnâmesi, Barkan, Ziraî ve Hukukî Esaslar, 353-354.

²⁰ İbn-i Abidin, Redd'ül-Muhtâr, 1/75-76; Zerkâ, 1/202 vd.

²¹ Tevkii Kanunnâmesi, MTM, 1/54I; Kanunî Kanunnâmesi, MTM. 1/326-327.

²² Bkz. Ebüssuud, Gedik Risâlesi, SK. İsmihan Sultan, No: 223, Vrk. 133/3 vd.; Akgündüz, Osmanlı Hukukunda Gedik Hakkının... 149 vd.

²³ Kur'an, Nisâ, 58.

²⁴ HAK Esbâb-ı Mûcibe Mazbatası, Akgündüz, Külliyyât, 314; Alûsi, Ruh'ul-Maânî, 28/21 “Yapılan düzenlemeler câiz olan konularda ise makbuldür” demektedir.

b) Birinci yetkinin devamı olarak, ülül-emr, âmme maslahatı (kamu düzeni), şer’î hükümlere aykırı olmayan örf âdet kâideleri ve benzeri sebeplerle, bazı şer’î hükümleri uygulama açısından kayıtlar; içtihadî konularda bazı emir ve yasaklamalarda bulunabilir. Bazı davaların belli zamanaşımı sürelerinin geçmesinden sonra dinlenemeyeceği, borca batık şahsın hapsedilebileceği ve tasarruflarının geçerli olmayacağı yolunda Osmanlı Pa-dışahlarının şeyhülislâmın fetvasını alarak verdikleri fermanlar bu kabildendir. “*Zamanın değişmesiyle hükümlerin değişmesi inkâr olunamaz*” esası da bunu desteklemektedir²⁵.

Buna bir örnek olarak gedik ile alakalı şu fermanı zikretmek mümkündür: “İstanbul ve bilâd-ı selâse ve diğer bazı beldelerde, insanlar arasında meşhur olan ve tedavülde bulunan gedik hakkı, Umum-u Belva kabilindendir (umum-u belvâ talî bir hukuk kaynağıdır). Zaruretin cümleye şumûlü manasınadır²⁶. Verilen fetvâya aykırı olarak kulların mülklerine sebepsiz ortak olup gasb kabilinden hoş olmayan bir meseledir. Fakat erzak makulesi olan ekmek, et ve bakkal eşyası ve bunlara kıyaslanan eşyaların satıldığı dükkânlarda kiracılar iğreti gibi durduğundan, sözkonusu eşyaların bulunmaması Allah’ın kullarına zarar vereceğinden, sadece kullara yararlı olmak amacıyla bu makule dükkânlarda gediğe itibar edilmesi (inhisar anlamında) ve Aklam-ı Padişahîye kaydının yapılmasını Devlet-i Aliyye ihtiyar eylemiştir”²⁷.

c) Ayrıca yine âmme maslahatı (kamu yararı ve düzeni) prensibini kullanarak kamu hizmetlerinin kamu yararına uygun olarak yürütülmesi için bütün idarî düzenlemeleri yapabilir. Askerî kanunlar, devlet teşkilâtı ile ilgili idarî kanunlar, vergi kanunları, yargı erkinin görev ve yetkisini düzenleyen kanunlar, mahkemelerin derece-lerini tayin, gayrimenkul mülkiyetinin tapuya tescili ve benzeri hususlarla ilgili düzenlemeler, hep bu esastan kaynaklanmaktadır. Bu konularda temel kaynaklarda değişmez hükümlerin bulunması, hem mümkün değildir, hem de lâzım değildir. Zira bu hususlar zamana göre değişen konulardır. Tanzimat’tan sonra *Düstur*’da yayınlanan hukukî düzenlemelerin çoğunluğu bahsedilen mahiyettedir²⁸.

d) Eski hukukumuz, hakkında belli bir ceza tayin edilmeyen suçların (*tazir suç-ları*) cezalarını takdir etmeyi, zamanın ülül-emrine bırakmıştır. Cezaları Kur’an ve ha-disçe belirlenmiş olan had suçları ve şahsa karşı işlenen çoğu cürümler dışında kalan bütün suçlar için, ceza kâidelerini tanzim yetkisi ülül-emre aittir. Uzun Hasan, Alâüddevle, Fâtih, Kanunî ve benzeri Osmanlı Kanunnâmelerindeki cezaî hükümler, hep bu yetkiye dayanılarak vaz’edilmiştir. Yoksa İslâm hukukunun açık hüküm vaz’ettiği

²⁵ Kanunî Kanunnâmesi, MTM. 1/316-317; Zerkâ, 1/202 vd.; Ebüssuud, Ma rûzâtında bu tip meselelere çok sayıda misal zikretmektedir; Bkz. MTM. 1/337 vd.

²⁶ Sadrettin, Abdülkadir, Ez-Zeria ilâ İlmiş-Şeria, İstanbul 1311; Hâdimi, Ebu Said, Menâfiüd-Dekâik, Dersaadet 1308, sh. 16

²⁷ İMŞSA, İstanbul Kadılığı, Sicil No: 1/97, Vrk: 43

²⁸ Konunun tetkiki için bkz. Alûsî, Ruh’ul-Maânî, 28/21; Zerkâ, 1/115-122.

konularda hüküm vaz'ına gidilmemiştir. 1858 tarihli Ceza Kanunnâme'si bile konuyu sözde de olsa 1. maddesinde tasrih etmiştir. ileride bu konuya tekrar döneceğiz²⁹. Şer'îye sicillerindeki kayıtlar ve Osmanlı Arşivi'ndeki vesikalar yukarıdaki hususlarda bizi teyid etmektedir³⁰.

e) Son olarak Osmanlı toprak rejimini yakından ilgilendiren bir yetkiye de dikkatleri çekelim. İslâm hukukuna göre, savaşla fethedilen toprakların hukukî rejimini tespit yetkisi ülül-emre aittir. Sahip olduğu seçimlik yetkilerden biri de, bu çeşit toprakları devletin arazisi olarak (*mîrî*) ilan etmek ve tasarruf şeklini âmme maslahatına (kamu düzeninin gereklerine) göre istediği gibi tanzim etmektir. Osmanlı padişahlarının vaz'ettiği bine yakın arazi kanunâmeleri bu esasa göre konulmuştur³¹.

2. 2- Yürütme Organı Açısından Arz Ettiği Önem

Müslüman Türk Devletleri de dahil olmak üzere İslâm hukukuna göre, devletin ve onun başı olan organın en önemli fonksiyonu icra edilen yürütme erkinde kendini gösterir. Bir başka ifadeyle, devlet ve onun yüksek otoriteyi temsil eden yürütme organı, Allah'ın kendilerine tanıdığı yetkiler çerçevesinde, şer'î hükümleri icraya memurdurlar. Günümüzde devlet başkanlığı, hükümet veya benzeri tabirlerle ifade edilen ve yüksek otoriteyi temsil eden organ veya organlara eski hukukumuzda *ülül-emr* denmektedir. Eski hukukumuzda yürütme organı demek olan ülül-emrin, günümüzdekinden farklı bazı önemli özellikleri vardır. Bunlardan *birincisi*, yasama organı bahsinde de gördüğümüz gibi, ülül-emrin, bütün tasarruflarında (sınırlı yasama tasarrufu da dahil) Kur'an ve sünnetten kaynaklanan kesin şer'î hükümlere aykırı davranamayacak. 1293/1876 tarihli Kanun-ı Esasî'de bile bu hüküm açıkça yer almıştır³². *ikincisi*, devleti temsil eden ve icranın başı olan makam (sultan, halife veya benzeri), bütün tasarruflarında *şurâ* (ilgili ve yetkili şahıslara danışma) esasına riâyet etmelidir. Bu danışma organının şekli ise mühim değildir. Müslüman Türk devletlerinde bu prensibe, *Divan* usulüyle riâyet edilmiştir. *Divan-ı Hümayun* devletin en yüksek danışma organıdır³³. *Üçüncüsü* ise, eski hukukumuzda devletin ve onun başının halife özelliğine sahip oluşudur. Aslında bütün insanlar, Allah'ın emirlerini yaşama ve yaşatma yetkisine sahiptir ve bu cihette Allah'ın halifesidirler (*umumî hilâfet*). Ancak bu umumî hilâfetin kamu idaresi ve devletle ilgili

²⁹ Alûsî, Ruh'ul-Maânî, 28/21; 1274/1858 tarihli Ceza Kanunnâme-i Hümayunu, md. 1; Akgündüz, Külliyyât, 834; İlmiye Salnâmesi, 313.

³⁰ Akgündüz, Ahmet Ve Türk Dünyası İlim Hey'eti, Şer'îye Sicilleri, c. I, İstanbul 1988, sh. 259 vd.

³¹ El-Mâverdi, El-Ahkâm'üs-Sultaniyye, 131 vd.; Ebu Ya'lâ. El-Ahkâm'üs-Sultaniyye 130 vd.; Molla Hüsrev, Dürer, 1/285 vd.; Alûsî, Ruh'ul-Maânî, 28-21.

³² Madde, 64 "... eğer bunlarda esasen umûr-ı diniyeye... hâlel verir bir şey görür ise..." Düstur, I. Ter. 4/12.

³³ Fatih Kanunnâmesi, TOEM, ilâve, sh. 10 vd.

alandaki Müslümanları temsil etmek üzere seçilen şahısta kendini göstermesi demek olan hususî hilâfet, şer'î hükümlerin icrasından sorumlu olmayı ifade eder³⁴.

Bir taraftan devletin iç ve dış işlerini, saltanatı ilgilendiren her şeyi, diğer taraftan fertlerin her türlü müracaat ve şikâyetlerini inceleyen, müzâkere eden ve bir karara bağlayan bu müessese, bir çeşit “*bakanlar kurulu*” mahiyetindedir. Böylesine önemli ve yüksek bir yürütme organı olan Divan-ı Hümâyun'un Sultan Orhan zamanından beri Osmanlı Devletinde mevcut olduğu bilinmektedir. Divan-ı Hümâyun'un bürokratik işlerini yürüten idarî bir teşkilâtı vardır. Divan kalemleri denen bu teşkilâtın başında *reis 'ül-küttâb* bulunurdu. Her kalemin kendine has görevleri mevcuttur.

İşte bütün bu kalemlerin yaptığı uygulama örnekleri Osmanlı Arşivlerinde bulunmaktadır. Bunlar arasında hukuk tarihini çok yakından ilgilendiren şu belgeleri tanımak gerekir:

a) Mühimme Defterleri: Osmanlı Devletinin yürütme organı olan Divan-ı Hümayun'da tutulan defterlerdir. Bunlar devletin bütün işleriyle alâkalı olarak sâdir olan önemli hüküm ve fermanların kayıtlarıdır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, 961-1323/1553-1905 yılları arasında 263 adet mühimme defteri, Osmanlı Devletinin önemli idarî, adlî ve siyâsî tasarruflarını ihtiva eden defterlerdir³⁵. Mühime kararları fetvalarla iç içedir. Bunların hukuk tarihi ile ve İslam Hukuku ile nasıl iç içe olduğunu bir örnekle arz edelim:

Mütevellîsine verildi.

İstanbul kadısına ve Ayasofya mütevellîsine hüküm ki,

Ta'mîr-i mesâcid ve temtim-i me'âbid emr-i Hüdâ-yı Vâhid u Vâcid olup Sarây-ı Âmirem önünde vâki' olan Ayasofya nâm câmi'-i şerifin ta'mîre muhtâc ba'zı yerleri olduğu i'lâm olunmağın görülmek için sa'âdet ve ikbâl ile bi'z-zât '-i mezbûra varıldıkda Hâssa Mi'mârlarım başı olan kıldvetü'l-emâcid ve'l-ekârim Sinan zîde mecdühü ve binânın ehl-i vukûfu olanlar cem' olup câmi'-i şerifin sağ ve sol câniblerinde otuzbeş arşun yer hâlî olmak ve medresesinin etrafında üç zirâ' yol kalmak ve mîrî anbar bozulup ref' olunmak ve nim-kubbe üzerinde olan minâre ref' olunup önünde olan pâyenin üstünde minâre binâ olunmak ve etrâfında hâlî kalacak otuzbeş arşun yerde pâyeler ve kârizler binâ olunmak ve câmi'-i mezbûrun içerüsünde ve taşrasında ta'mîre muhtâc olan yerleri meremmet ve tathîr olunmak ve hudûdunda olan zâyid pâyeleri yıkılıb taş ve tuğlasıyla lâzım olan yerleri ta'mir ve örtüye muhtâc olan yerleri kurşun ile örtülmek lâzım olduğun ihbâr ve tahmîn ve iş'âr ve ta'yin eyledüklerinden mâ'ada câmi'-imezbûrun hudûdu dâhilinde belki câmi'in kendü pâyeleri arasında ba'zı kimesne cüz'i mukâta'a ile sâkin

³⁴ Karaman, Anahatlarıyla... I/190-192.

³⁵ Çetin. 49 vd.; Aktaş/Binark, 133 vd.

olup kadîmî binâları bozup âhar binâlar vaz' edüp ve ba'zı pâyelerin kesüb kubbeleri ve tolozları tasarrufa tecâvüz eyledikleri bâ'isden emr-i hümayûnumla hâkimü's-şer'î ve müşârün-ileyh mi'mârbaşı ve sâyir ehl-i hibreler üzerine varup gördüklerinde câmi'-i şerîf etrâfında vâki' olan taklar birbiri üzerine ve birbirine muttasıl olup câmi'-i şerîfe pâyandân ve istihkâm için olan kemerler kesilüp yol edülüp ve ba'zılar ba'zı pâyenin temellerin kal' edüp kemerleri ve kalafatları oyup ocaklar ve pencereler ve dolaplar eyleyüp kendü murâdları üzre evler ve odalar ihdâs eyleyüp ve câmi'-i şerif civârında ve pâyeler dibinde hâşâ halâlar ve sofyalı (?) ihdâs eyledükleri zâhir oldukda ehl-i hibre bi'l-ittifâk bu tâ'ifenin câmi'-i şerîf binâsına küllî zararları olup harâbe-müşrif olmuşdur. Şöyle ki câmi'-i şerîf harâb olmak mukarrerdir dedükleri ecilden câmi'-i şerîfe bu makûle zarar edenlere şer'an ne lâzım gelür deyü şeyhülislâm müftiyü'l-enâm edâme'llâhü Te'âlâ fezâyilehü ilâ yev-mi'l-kıyâmdan istiftâ olundukda takrîr-i şedîdden sonra etdükleri zararlar bî-kusur tazmîn olunup ol asl müfsidler civâr-ı câmi'-i şerîfden tard u ib'âd olunmak lâzımdur deyü ve kal' eyledükleri pâyelerin taşlarını bey' eyleyüp ve zikrolunan kemerleri yıkup kendü murâdları toprakdan ve ağacdandır yapıldıkları icâreleri ve yıkdıkları binâ tazmîn olunmak lâzım gelür mi ve ba'zılarını biz böyle bulduk dedükleri cevâb olur mu deyü istiftâ olundukda bî-kusûr tazmîn lâzımdır deyü ve mezkûrlar muktezâ-yı şer'-i şerîf üzre ihrâc olunduklarında ba'zıları inâd eyleyüp bize zulümdür çıkmazız deseler ve ba'zı kimesneler dahi ol mu'ânidlere takviyet eyleyüp kâfir binâsıdır yıkılacak ne lâzım gelür deyü şer'-i şerîfe zulümdür dîni kâfir ve avreti ba'ındır, darb-ı şedîd ile çıkarılmak lâzımdır yıkılacak nice olur denildüğün İslâm olan salâta ba'zıları için derler ise kâfirlerdir kanları mübâhtır deyü cevâb vermeğin muktezâ-yı emr-i şer'-i kavîm her ne ise icrâ ve mezkûr hâdis binâlar külliyyen ref' olunup ta'mir ve ihyâ olunmasın emr edüp buyurdum ki vusûl buldukda sâbıkâ şeyhülislâm olan Mevlânâ Muhyiddin hudûdu ta'yin eyleyüp yazdığı deftere nazar edüp dahi bir ân ve bir sâ'at te'hîr ve ârâm eylemeyüp bu bâbda gereği gibi mukayyed olup câmi'-i mezbûr etrâfında vakfî üzerinde olan evleri ve yapıları bi'l-külliyye ref' edüp dahi mütevellîsine zabt ve kabz etdirüp dahi tahmîn olunduğu üzre sağ ve sol câniblerinde otuzbeşer arşun yerlerin hâlî koyup dahi müşârün-ileyh mi'mârlarım başı vech ve münâsib gördüğü üzre hâlî kalacak yerde bi-tevakkuf pâyeler ve kârizler binâ edüp ve medresesi etrâfında yol için üç zirâ' yeri hâlî koyup ve mirî anbarı dahi ref' edüp ve nîm-kubbesi üzerinde olan minâresin ref' edüp önünde olan pâyenin üzerinde bir minâre binâ etdürüp ve bi'l-cümle câmi'-i mezbûrun içerüsünde ve taşrasında ta'mîre muhtâc olan yerlerin gereği gibi istihkâm üzre ta'mîr etdürüp ve lâzım olan örtüsün kurşun ile örtüp harâbe-müşrif olmağa sebep olur bir nesne komayup ta'mir ve termîminde dakîka fevt etmeyüp gereği gibi mücidd ü sâ'î ve mi'mârbaşı münâsib gördüğü üzre mukayyed olup ve fetvâ-yı münif mücebince bi-hasebiş-şer'î's-şerîf lâzım geleni icrâ edüp şer'-i mutahhara muhâlif kimesne inâd ve muhâlefet etdirmeyüp lâzımü'l-arz olanları yazup bildiresin bâ'de'n-nazar bu hükm-i şerîfimi evkâf-ı camî'-i şerîf mütevellîsi elinde ibkâ edüp mazmûn-ı hümayûn ile amel etdiresin.

BOA 22 nolu Mühimme Defteri shf. 82, hük 181³⁶

b) Tapu Tahrir Defterlerindeki Kanunnâmeler: Ülkesi çok geniş olan Osmanlı Devleti'nde fethedilen topraklar, tescil amacıyla, tayin edilen hey'etler vasıtasıyla yazılır ve bunlara dayanılarak arazi ve emlâkin kayıtları muntazam bir şekilde tutulurdu. Muharrir veya il-yazıcı denen şahıslar tarafından tutulan bu defterlere Tapu Tahrir Defterleri veya Kuyûd-u Hâkâniye adı verilirdi. idarî teşkilâtı ve nüfusu da gösteren ve ayrıntılı bilgiler ihtiva edenlere “mufassal”, daha özlü bilgiler ihtiva edenlere ise “mücmel” denilirdi. Özellikle mufassal defterlerin başına, o arazinin malî ve hukukî esaslarını ihtiva eden kanunnâmeler ilâve edilmiştir. Bütün zenginliğini topraktan çıkaran bir medeniyet nizamının özellikler ve bu arada Osmanlı Devleti'nin sosyal ve iktisadî bünyesini aydınlatacak olan hukukî ve malî mevzuatın dayandığı esaslar, bu kanunnâmelerde derlenmiştir. Osmanlı malî hukuku ve toprak hukukunun en önemli kaynağı olan kanunnâmelerin yer aldığı Tapu Tahrir Defterlerinin en eskisi II. Murad devrine kadar iner. Sayıları 1094'ü bulur. Ayrıca Ankara Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde bu defterlerden 250 adet mevcuttur³⁷.

c) Bu kaydedilenlerin dışında kalan diğer arşiv kaynakları da hukuk tarihini yakından ilgilendirmektedir. Meclis-i Tanzimat Defterleri, Nizâmât Defterleri ve özellikle Kavânin Dosyaları bunların en önemlileri arasında zikredilebilir ise de, bunların % 80'i matbu süreli yayınlarda yayınlandığından fazlaca ayrıntıya girmiyoruz³⁸.

d) Hukuk tarihimizde yazılı deliller için “hucec-i hattıye” tabiri kullanılmaktadır. Aslında İslâm hukukçuları, yazılı delilleri tahrifat ve hile ihtimalleri sebebiyle, hükme esas teşkil edecek kesin delillerden kabul etmemektedirler. Nitekim Mecelle bunu “sadece yazı ve mühür ile amel olunmaz” diyerek formüle etmektedir³⁹. Bunun tek sebebi yazıya güvenilmemesidir. Bu sebeple uydurma olmadığı ve hile karıştırılmadığı kesin olan yazılı deliller, kesin delil olarak kabul edilir ve hükme esas teşkil edebilir. Eski hukukumuzda bu çeşit belgeleri iki grupta toplayabiliriz.

1) Sultan berâtları ve kuyûd-ı defter-i hâkâniyedir. Kuyûd-ı defter-i hâkâniyeden kasıt, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ve Tapu-Kadastro Genel Müdürlüğü Arşivi'nde yer alan 1500 küsur tapu-tahrir defterindeki kayıtlardır. Bunlar çok iyi muhafaza edildiği için kesin ve sağlamdır⁴⁰.

³⁶ BA, Mühimme Defteri, nr 21, s. 258, hük. 615.

³⁷ Çetin, 83 vd.; Aktaş/Binark, 329 vd.; Barkan, Ömer Lütfi, XV ve XVI. Asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Ziraî Ekonominin Hukukî ve Malî Esastarı, İstanbul 1943, Önsöz, V vd.

³⁸ Eser Yazma Olarak TTK Kütüphanesindedir. Kronolojik fihristin ilk cildi, tanıtıcı bir ön söz ile birlikte Doç. Dr. Ahmet Akgündüz tarafından yayına hazırlanmıştır.

³⁹ Mecelle, md. 1736; Ali Haydar, IV/551 vd.

⁴⁰ Mecelle, md. 1737; Ali Haydar, IV/553-554.

2) Hile ve tahrifden uzak kalacak şekilde tutulan şer'îye sicillerindeki *i'lâm* ve *hüccet* gibi yazılı kayıtlardır. Bunlara Tanzimat'tan sonra *senedât-ı şer'îye* de denmiştir. Şer'îye sicillerinde yer alan vakfiyeler de aynı hükme tabidir⁴¹.

3) 1296/1878 tarihli Talimât-ı Seniyye ile yazılı kesin delillerin kapsamı genişletilmiş ve bu talimata uygun olarak hazırlanan yazılı belgeler, kesin delil olarak kabul edilmiştir. Bu önemli bir gelişmedir⁴².

Osmanlı Arşivleri'ndeki belgelerin % 90'ı yürütme organına ait belgelerdir.

2. 3- Yargı Organı Açısından Arz Ettiği Önem

Bilindiği gibi Osmanlı Devleti daha önce zikredilen Türk Devletleri gibi Müslüman bir devlettir ve hukuk sisteminin temelini İslâm hukuku teşkil etmektedir. Bu sebeple bu devletin en önemli yargı organı yine kadılardır. Ancak şer'îye mahkemeleri denen kadılar dışında da yargı organı ve makamları vardır.

Hukuk tarihimiz hakkında en önemli ikinci kaynak, şer'îye mahkemelerince tutulan ve bize kadar intikal eden *şer'îye sicilleridir*. Bu sicillerin tetkikiyle Osmanlı hukukunun kaynakları, şer'î şerif dedikleri İslâm hukukunu ne dereceye kadar uyguladıkları, padişahların ve ülü'l-emr denilen devlet yetkililerinin sınırlı yasama yetkilerini, Kur'ân ve sünnette kesin bir şekilde zikredilmeyen ve içtihat ile zamanın ülü'l-emrinin sınırlı yasama yetkisine terkedilen örfî hukukun uygulanma alanları yani kanunnâmelerin tanzim ettiği hususlar bütün açıklığıyla ortaya çıkacaktır. Bunlar incelenmeden Osmanlı hukuku hakkında verilen hükümler, peşin ve gayr-i ilmîlik vasfından pek kurtulamayacaktır⁴³.

A) Özel hukukun dallarından olan *şahsın hukuku* ile alakalı sicil örneklerinden, Osmanlı hukukunda gerçek ve hükmî şahısların bilindiğini, ehliyet, gâiblik, şahsî haklar ve benzeri konulara dâir şer'î hükümlerin aynen uygulandığını görüyoruz. Bu konuda temel kaynak fıkıh kitaplarındaki şer'î hükümlerdir⁴⁴. *Aile hukukuna* ait sicil örneklerinden eski Müslüman Türk aile yapısını, nişanlanma, evlenme ve benzeri müesseselerin şer'î hükümlere göre şekil aldığını, tamamen erkeğe ait gibi zannedilen boşanma hakkının kadın tarafından da kullanıldığını, neseb, velâyet ve nafaka konularının da fıkıh kitaplarındaki şekliyle sonuçlandırıldığını müşâhede ediyoruz⁴⁵. *Miras hukukuna* ait kayıtların çoğunluğunu, miras sözleşmeleri (tehâruc), devletin mirasçılığı, tereke

⁴¹ Mecelle, md. 1738-1739; Ali Haydar, IV/555-556.

⁴² Düstur, I. Ter. c. 3, sh. 78-79; Akgündüz, Killiyât, 777-782.

⁴³ Akgündüz Ahmed/Türk Dünyası Araştırma Heyeti, Şer'îye Sicilleri, İstanbul 1989, I/13 vd.; Krş. Barkan, Kanunlar, I-XXXIII

⁴⁴ Akgündüz/Hey'et, Şer'îye Sicilleri, I/221-253

⁴⁵ Akgündüz/Hey'et, Şer'îye Sicilleri, S/259-303

taksimleri ve vasiyet örnekleri teşkil etmekte; bu konuda da tamamen ferâiz ilminin esaslarına riâyet edilmiş bulunmaktadır. Tek istisnâsı, mirî arazinin tasarruf hakkının intikali meselesidir ki, bu konu kanunnâmelere terkedilmiştir⁴⁶. Şer'îye sicillerinde *eşya, borçlar ve ticâret hukuku* ile ilgili kararlar iç içedir ve fıkıh kitaplarındaki “*muâmelât*” hükümleri aynen tatbik edilmiştir. Bu konuda da tek istisna, mirî arazinin tasarruf şeklidir ki, kanunnâmelerle tanzim olunduğu bilinmektedir. *Devletler hususi hukuku* alanındaki şer'î hükümlerin uygulandığını, *ahvâl-i şahsiye ve ibâdet* mevzuları dışında zimmîlere de kendi rızalarıyla şer'î şerifin ahkâmının tatbik edildiğini, konuyla ilgili sicil örneklerinden öğrenmekteyiz⁴⁷.

B) Osmanlı hukuku ile ilgili tartışmalar, daha ziyâde kamu hukuku üzerinde yoğunlaştığından, şer'îye sicilleri açısından konuyu tafsilatlı olarak incelemekte yarar vardır. Ceza hukuku alanındaki şer'îye sicillerinden, Osmanlı Devleti'nin bu konuda şer'î şerifin hükümlerini tatbik ettiğini, ancak konunun kendi özelliği içinde iyi değerlendirilmesi gerektiğini anlıyoruz. Daha sonra ayrıntılı bilgi verecek isek de, burada özetlemekte fayda mülâhaza ediyoruz. Bilindiği gibi, İslâm hukukunda suç ve cezalar üç ana guruba ayrılmaktadır:

a) Kur'ân ve hadis'de açıkça mikdar ve unsurları tayin edilen *had* suç ve cezalarıdır. Bunlar, iffete iftirâ (*hadd-i kazf*), hırsızlık (*hadd-i sirkat*), yol kesme (*kat'-ı tarik*), zina (*hadd-i zina*), içki içme (*hadd-i şirb*) ve devlete isyân (*hadd-i bağy, hırâbe*) suç ve cezalarıdır. Unsurları bulunduğu takdirde, Osmanlı Devleti'nin bu suçlara ait şer'î cezaları aynen uyguladığını, şer'îye sicilleri göstermektedir.

b) Şahsa karşı işlenen cürümlerdir. Bunlar hakkında şer'î hükümlerin öngördüğü *kıyas, diyet* ve diğer şer'î cezaların 500 senelik zaman dilimi içinde hiç aksatılmadan aynen uygulandığını şer'îye sicillerinden öğreniyoruz. Hatta konuyla ilgili olarak Ömer Hilmi Efendi'nin *Mi'yâr-ı Adâlet* isimli eser, Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında yarı resmî ceza kodu olarak benimsenmiştir.

c) Yukarda zikredilenlerin dışında kalan suçlar ve cezalarıdır. İslâm ve Osmanlı hukukunda bunlara *ta'zir, siyâset-i şer'îye* veya *siyâset cezaları* denmektedir. Bunların mikdarları ve tatbik şekli, ülü'l-emre terkedilmiş bulunmaktadır. İşte Fâtih, II. Bâyezid, Yavuz ve Kanunî'ye ait umumî kanunnâmelerin ilk bab yahut fasıllarında sevk edilen hükümler, bu çeşit suç ve cezaları düzenleyen hükümlerdir. Şer'îye sicillerinde bu tür cezalar için, “*kanun üzere ta'zir cezası*” tabiri kullanılmaktadır⁴⁸. *Usul hukuku* ile alâkalı şer'îye sicilleri, Osmanlı Devleti'nin bu konuda da şer'î hükümleri uyguladığını, ancak *resm-i kısmet* ve benzeri istisnâ konularda örf-âdete, zamanın sosyal ve iktisadî şartlarına

⁴⁶ Akgündüz /Hey'et, Şer'îye Sicilleri, I/311-352

⁴⁷ Akgündüz /Hey'et, Şer'îye Sicilleri, Hey'et, II/10 vd.

⁴⁸ Debbâğzâde, Nu'man Efendi, Câmiü's-Sak, Dersaadet 1214, 288-291, 298-310, 312, 335; Akgündüz / Hey'et, Şer'îye Sicilleri, I/14-15, II/100 vd.,

riâyete, edildiğini göstermektedir. Bunun en bâriz misâli, deliller konusudur. Mesele çok açık olduğundan ayrıntıya girmiyoruz. *İcrâ* ve *İflâs* hükümleri de şer'î esaslara göre düzenlenmiştir. Şer'îye sicilleri arasında malî hukukla ilgili kayıtlar da yer almaktadır ve bu kayıtlardan birçok malî hukuk probleminin şer'î esaslara göre çözümlendiği anlaşılmaktadır. İdâre ve anayasa hukuku ile alâkalı olarak ise İslâm hukukunun ülü'l-emre tanıdığı sınırlı yasama yetkisi çerçevesinde düzenlenen ba'zı ferman, yasaknâme, adâletnâme ve buyurulduların yer aldığını görüyoruz.

3- Netice ve Değerlendirme

1) Osmanlı Arşivleri, hukuk tarihimiz açısından devletin hem yasama, hem yürütme ve hem de yargı erklerini ilgilendiren uygulama örnekleriyle doludur. Osmanlı hukuku ile ilgili olarak, bu arşive başvurulmadan yapılan her çalışma, mutlaka eksiktir. Aynı şekilde, İslâm hukukuna ait temel eserlere müracaat edilmeden sadece arşiv belgelerine dayanarak Osmanlı hukuku hususunda yapılan her araştırma da eksik kalacaktır. Zira bu iki kaynak birbirinin müttemmim cüz'üdürler.

2) Osmanlı kanunnâmeleri, sadece idare hukuku, istisnâî olarak bazı anayasa hukuku konuları, eşya hukukunun mîrî araziye ilişkin konuları, askerî hukuk, malî hukuk, ceza hukukunun ta'zir suç ve cezaları konusu ve bazı istisnâî özel hukuk konularına dâir hükümler ihtiva etmektedir. Mezkûr konularda hükümler sevk ederken varsa şer'î esasları kanunlaştırmakta, ülü'l-emre havale edilen mevzularda ise kamu yararı, örf ve âdet gibi tâlî kaynaklar göz önüne alınarak düzenlemelerde bulunmaktadır. Bir devletin hukuk sisteminin sayılan konulardan ibâret olduğu asla iddia edilemeyeceği gibi, zikredilen konuların da şer'î şerif dışı olarak tanzim edildiği de ileri sürülemez. İlerdeki izahlarımız meseleyi vuzuha kavuşturacaktır. Ayrıca hukuk nizâmının ancak % 15'ni tanzim eden mevzûata bakılarak ve mahiyeti tetkik edilmeyerek, hukuk sisteminin laik veya başka bir sıfatla tavsifine de gidilemez.

3) Şer'îye sicillerinin tetkiki, bize Osmanlı devletinin şahsın hukuku, aile hukuku; miras hukuku, borçlar-eşya ve ticaret hukuku ile devletler hususi hukuku ile alakalı özel hukukun bütün dallarında; kamu hukukundan usûl hukukunun tamamı, ceza hukukunun % 80'i malî hukukun çoğunluğu, devletler umumî, idare ve anayasa hukukunun ise genel esaslarında şer'î hükümlerin esas alındığını göstermektedir. Bu saydığımız kısım, hukuk nizâmının yaklaşık % 85'ni teşkil eder. Osmanlı Devleti'nin yargı erki, şer'îye sicillerine müracaat edilmeden araştırılamaz. Ancak Osmanlı Arşivleri'ndeki çoğu belgeler de ilam ve hüccetlerle iç içedir.

4) Osmanlı devletinin yürütme erki ile alakalı bütün belgeler, çoğunlukla Osmanlı Arşivleri'nde bulunmaktadır.

Kısaca Osmanlı Arşivleri'ne müracaat edilmeden hukuk tarihimiz yazılamaz.

This paper whose topic is the position and importance of the Prime Ministry Ottoman Archives in the studies related to Modern Period Ottoman Bureucracy, contains significant information on functioninig manner of Ottoman bureucracy in the late period, administrative history and diplomatica which is the literary aspect of the documents. It also provides broad information about doings included in different registers such as Registers of Secreterial Department of Grand Vizier, protocol registers, Registers of Sublime Porte's Registry Office and registers of sent and received records of Ministry and government offices. The author classifies the archival documents into two main groups: the ones related to the legal procedure and the ones containing the executive procedure. Then he expounds his view on that even if a document which was passed through certain hierarchical stages is decided, this may not mean that the decision was carried out.

تتعلق المحاضرة بموضوع مكانة وأهمية الأرشيف العثماني التابع لرئاسة الوزراء في الأبحاث البيروقراطية العثمانية خلال الفترة الحديثة، وهي تحتوي على معلومات مهمة حول لغة الوثائق التي تسمى بـ"دبلماتيك" والتاريخ الإداري وطريقة سير البيروقراطية العثمانية في فترتها الأخيرة. كما تقدم معلومات مفصلة حول دفاتر القلم السلطاني ودفاتر التشریفات ودفاتر غرفة الأوراق للباب العالي ودفاتر الواردات والصادرات للدوائر. ويرى الكاتب أن وصول وثائق الأرشيف التي تنقسم إلى صنفين عامين أحدهما الوثائق المتعلقة بالمسار القانوني وثانيهما الوثائق المشتملة على المسار التنفيذي، إلى مرحلة اتخاذ القرار مروراً بالمراحل الهرمية لا يعني حتمية تطبيق هذا القرار.

MODERN DÖNEM OSMANLI BÜROKRASİSİ ARAŞTIRMALARINDA OSMANLI ARŞİVİ'NİN YERİ

Bu tebliğde, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin modern dönem Osmanlı bürokrasi araştırmalarındaki yeri ve önemi ele alınacaktır. Ancak şurası açıktır ki, incelenen döneme giren arşiv belge gruplarının tamamını konu açısından değerlendirmek doğal olarak mümkün değildir. O halde, bu tebliğde, temel bazı belge grupları ele alınarak konunun esaslarının ortaya konulmaya çalışılacağı ifade edilebilir.

Bilindiği gibi, yakın dönem Osmanlı tarihinin kaynakları bol ve dağınıktır. Osmanlı Arşivleri'nin yanında, diğer büyük devletlerin arşivleri de çok önemlidir; bütün bunlara yerli ve yabancı matbuatı, 19. yüzyılda yeni yeni oluşmaya başlayan hâtırat külliyyatını ve diğer tarih kaynaklarını da ilâve etmek gerekir. Kaynak dağınıklığının oluşturduğu sıkıntılı sürece, bürokrasi ve idare tarihi çalışmalarının bizatihi tabiatı icabı olan zorluklar da ilâve edilmelidir. Zira idare tarihi çalışmalarında vesikaların incelenen konuyla irtibatını kurabilmek, hem iyi bir birikim ve altyapıyı, hem de kılı kırk yaran bir tecessüs ve sezgi gücünü gerektirir. Ayrıca, araştırılan konuyla ilgili kanaatlerin oluşturulabilmesi ve oluşan kanaatlerin pekiştirilebilmesi için de, birden çok örneklemenin yapılması ve dönemle alâkalı mümkün merteye fazla belgenin görülmesi icab eder. Bütün bunların yanında vesikanın tanınması (diplomatik bilgisi), onu üreten müessesenin ve o müessesenin devlet hiyerarşisindeki yerinin bilinmesi, belgenin sunduğu verileri doğru olarak değerlendirebilmek için *olmazsa olmaz* bir donanımdır. Ayrıca, belgelerin üzerindeki işaret ve rumuzların, muamele kayıtları ve muamelât terminolojisinin de bilinmesi gerekir. Dolayısıyla tarihçilerin ve özellikle de idare tarihçilerinin iyi bir diplomatik bilgisine sahip olmaları gerekir.

Ancak bu arada genel olarak Osmanlı bürokrasisinin üretmiş olduğu belgelerin, özellikle de 19. yüzyıl belgelerinin olayların arkasındaki hareketliliği ve insan unsurunu çoğu kere yansıtmaktan uzak, ketum ve fazlaca formel bir yapı kazandığını belirtmemiz gerekir. Meclisler karar alırken 'meclis üyeleri neler düşünmüş' ve 'ne tür konuları hangi bakış açısıyla tartışmış' gibi soruları Osmanlı arşiv belgeleriyle cevaplandırmak her zaman mümkün değildir¹. Bu sorun biraz biraz Şûrâ-yı Devlet mazbatalarında aşılabilir. Zira Şûrâ-yı Devlet mazbatalarında özellikle muhalif üyelerin görüşleri ve muhalefet nedenleri zikredilmektedir. Osmanlı vesikalarındaki söz konusu yapısal ve genel sorun özellikle bürokrasi araştırmalarında çalışmayı zorlaştıracı ve ele alınan sorunların gerçek nedenlerini gizleyici bir etki yapmaktadır. Bu eksiklik, bir nebze bu

---

¹ Oysa Osmanlı Devleti'nin başlangıcından beri olağanüstü durumları görüşmek amacıyla toplanan ve 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren de toplantıları daha periyodik bir hâl alan Meşveret Meclislerinde durum biraz farklıdır. Zira bu meclislerin düzenlediği mazbatalarda, katılanların serdettiği fikirleri ve bu fikirlere muhalif olanların görüşlerini, yani insanı ayrıntılı olarak bulmak mümkündür. Bu meclisler hakkında geniş bilgi için bkz. Ali Akyıldız, *Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme*, İletişim Yayınevi, İstanbul 2004, s. 31-44.

yüzyılda yavaş yavaş teşekkül etmeye başlayan hâtırat külliyyatıyla veya Dersaadet'teki gelişmeleri kendi başkentlerine günü gününe aktaran dönemin büyük devletlerinin İstanbul'daki sefirlerinin raporlarıyla giderilebilir. Böylece Osmanlı belgelerinin suskunluğu bozulabilir ve söz konusu verilerin yardımıyla biraz ete kemiğe büründürülebilir.

İncelediğimiz konu açısından belgeleri, hukukî sürece dair olanlar ve icraî süreci ihtiva edenler olmak üzere çok genel iki kategoriye ayırmak belki işimizi biraz kolaylaştırabilir. Burada kullanılan hukukî süreçle, gerek her hangi bir müessesenin yaptığı bir başvuru üzerine hiyerarşik kademelerden geçip padişahın iradesinin çıkmasıyla veya padişahın bizzat gerekli görmesiyle ortaya çıkan karar süreci anlatılmak istenmektedir. Dolayısıyla bu süreçte yapılmak istenen, veya diğer bir ifadeyle hükümet organlarının niyeti ön plandadır. Bu plan hiç uygulamaya konulamamış ve tahakkuk etmemiş de olabilir. Bu tür belgeler, hükümet mekanizmasının niyetini ve yapmak istediklerini göstermesi bakımından önemlidir; ancak konumuz açısından, ortaya konulması icab eden resmin sadece bir boyutuna ışık tutarlar. Bu yüzden bizim için özellikle alınan kararların uygulanmasına dair olan belge grupları ehemmiyet arz etmektedir.

Bu sorunların farkında olmayan ve çoğu kere de işin kolayına kaçan bazı araştırmacıların yaptığı, en fazla bilinen ve hükümet mekanizmasının aldığı kararları yansıtan hatt-ı hümayun, irade, nizamname, kanun veya nâdiren de buyuruldu gibi, çoğunlukla alınan kararları ortaya koyan belge tasniflerini tarayıp araştırmasını sonuçlandırmaktır. Oysa bu şekilde davranan bir araştırmacıyı, alınan kararlar doğrultusunda bir tarih metni ortaya koymak gibi önemli bir tuzak beklemektedir. Zira bu tür belgeler her ne kadar hükümet mekanizmasının almış olduğu kararları yansıtıyor olsa da, neticede, yukarıda da belirtildiği gibi, hükümetin niyetini ve yapmak istediklerini ortaya koymaktadır o kadar. Diğer bir ifadeyle bu tür belgelerde *olması gereken* görülebilir. Halbuki idarî tarihle uğraşan araştırmacının işi, tam da bu noktada başlar. Çünkü alınan bu kararların uygulanıp uygulanmadığını veya icraatta ne gibi sorunlarla karşılaşıldığını ortaya çıkarmak zorundadır. Zira arşivle haşır neşir olan işin erbabının mâlûmudur ki hükümetin almış olduğu pek çok karar uygulanamamıştır. Nitekim, arşivde aynı konuyla ilgili kısa aralıklarla çıkmış olan hatt-ı hümayun veya iradelerin varlığı, esasen o konuda padişahın iradesi çıkmış olmasına rağmen, uygulamada bazı sorunların yaşandığını veya iradenin hiç uygulanmadığını ortaya koymaktadır.

Öte yandan bürokrasi tarihi açısından ve mahiyet olarak incelendiğinde de irade veya hatt-ı hümayun gibi belgelerin, daha alt kademedeki makamların ürettiği evraka göre bazı zayıf yönleri mevcuttur. Zira, vesikaları üreten makam yükseldikçe evraktaki ayrıntılar giderek kaybolur ve ifadeler rutin formlara dönüşür. Bu yüzden her ne kadar bu belgeler alınan kararlar hakkında yüksek bir temsil kabiliyetine sahip olsalar da, sadece bunlarla sonuca gitmek araştırmacıyı yanıltabilir.

Aynı sorun, kanun veya nizamname metinleri için de geçerlidir. Kanun ve tüzükler, araştırmalarda çoğu kere sanki işlerin sorunsuz ve o metinlerde yazıldığı şekilde yürüdüğü gibi bir bakış açısıyla kullanılmaktadır. Bu ise son derece mahzurludur; zira bu metinler de *ideali* ortaya koymaktadır. Oysa pratik idealle çelişebilir. *Nizamat defterleri* ve Divan-ı Hümayun Kalemi defterlerinin bir kısmından oluştuğunu düşündüğüm *Meclis-i Tanzimat defterleri* tasnifiyle müteferrik belgeler halinde değişik tasniflerde bulunan nizam ve kanun metinleri bu bağlamda değerlendirilmelidir. Dolayısıyla bu verilerin mutlaka uygulama süreçleri göz önünde bulundurularak kullanılması gerekmektedir.

Teşrifat, hiç şüphesiz ki devletin ve bürokrasinin sahip olduğu güç ve ihtişamın önemli bir göstergesi ve ritüelidir. Devlet bürokrasisinde çeşitli olaylar ve durumlar vesilesiyle uygulanan teşrifat kurallarının kayıtlı olduğu *teşrifat defterleri*, önceki yüzyıllara ait teşrifat kaidelerinin tespit edilip 19. yüzyılda vukua gelen gelişmelerin ortaya konulabilmesi bakımından önemlidir. Ancak şunu belirtmemiz gerekir ki bu defterler, hem teorik ve hem de uygulamalı kategorinin her ikisine dair bilgileri muhtevidir. Zira bunların bir kısmı uygulamalı teşrifat defterleridir; dolayısıyla kuralların ne şekilde ve ne kadarının uygulanabildiği söz konusu uygulamalı teşrifat defterlerinden çıkartılabilir.

Bürokrasi tarihi araştırmaları için özellikle resmin öteki ve önemli kısmını ortaya koyan, yani icraî sürece dair bilgi veren evrak önemlidir. Bu yüzden tebliğin bu bölümünde, uygulamaya dair evrakın yoğunlaştığı vesika grupları değerlendirilecektir. Bu bağlamda hâlen araştırmaya kapalı olduğu hâlde çok önemli olan 1207-1255 arası sadaret evrakının bir an önce tamamlanıp dosya usûlü de olsa araştırmaya açılmasının önemine işaret etmek isterim². Bu evrak bir kaç açıdan önemlidir. Birincisi, sadaret, merkez ve taşra dairelerinin bütün yazışmalarının merkezinde bulunduğu gibi, en yüksek icra organı olduğundan dolayı da, uygulamada ortaya çıkan sorunların bir numaralı muhatabıdır. Dolayısıyla sadaret evrakı, özellikle alınan kararların uygulanma şekline dair ayrıntıların bulunacağı en önemli tasniflerden biridir. İkincisi bu devir, bilindiği üzere, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde en yoğun idarî reformların yapıldığı ve idarî sistemin âdetâ sil-baştan ve yeniden yapılandırıldığı bir dönemdir. İşte böyle bir dönüm noktası olması itibarıyla de, bu evrakın bir an önce araştırmacıların hizmetine sunulması gerekmektedir.

Gene bu bağlamda değerlendirilebilecek ve az önce zikredilen sadaret evrakının bir devamı olan sadaret ve *Bâbîâlî Evrak Odası Evrakı* da uygulamaya dair çok zengin örneklerin bulunduğu mühim tasniflerden birisidir. Bâbîâlî Evrak Odası, 12 Haziran 1851'de kurulan ve bütün *mesâlih-i devletin* merkezi olan sadaretin, gerek merkez

² Tebliğin sunulmasından kısa bir süre sonra bu tasnifin bazı fonlarının araştırmaya açıldığını öğrendim. Bu vesileyle önerilerimi dikkate alıp değerlendiren Devlet Arşivleri Genel Müdürü Sayın Doç. Dr. Yusuf Sarımay'a ve arşivin diğer personeline teşekkür ederim.

daireleri ve gerekse taşrayla olan yazışma ve haberleşmelerinin organize ve ilgili yerlere havale edildiği ve saklandığı bir büro idi. Daha sonra 1861’de her ne kadar görev alanı sadece İstanbul’daki merkez daireler arasında deveran eden evrakla sınırlandırılmışsa da³, Bâbîâlî Evrak Odası, konumu itibarıyla taşra ve merkez daireleri arasındaki evrakın merkezi olmayı sürdürdü. Bu açıdan gerek taşradan ve gerekse merkez dairelerinden gelen ve konular hakkında ayrıntıları ihtiva eden evrakı bu tasnif içerisinde bulma ihtimali yüksektir. Her ne kadar iradelerin eklerinde de kalabalık belge yığınlarına rastlanabiliyorsa da, çoğu kere iradelere temel teşkil eden alt bürokratik birimlerin üretmiş olduğu belgeler, yani iradenin ekleri (*leff*) Bâbîâlî kalemlerinde kalır ve genellikle önemli vesikalar sadaret arzı ile birlikte padişaha sunulurdu (*mâruzat*).

Öte yandan Bâbîâlî Evrak Odası evrakının Osmanlı döneminde tutulmuş bir kataloğu mahiyetinde olan *BEO Nezaret ve Devair Gelen-Giden defterleri* de, özellikle muamelât ve belgelerin daireler arasında geçirmiş olduğu sirkülasyonu tespit açılarından çok değerlidir. Bu defterler Bâbîâlî’ye gelen, buradan gönderilen veya başka bir daireye havale edilen evrakın kataloğu olduğu için belgelerin devlet daireleri arasında geçirmiş oldukları sirkülasyonu çok açık bir şekilde ortaya koyarlar. Belgeler birden çok daire arasında gidip geldiği için vesikaların bu esnada görmüş olduğu muameleler kâtipler tarafından rumuzlaştırılmış⁴ olduğundan, bu katalog-defterlerde oldukça fazla muamelât rumuzuna rastlanır. Bu rumuzlar belgelerin arkalarına da düşüldüğünden, bu defterlerle belgelerin karşılaştırılmasıyla ilginç muamelât bilgilerine ulaşabiliyoruz.

Sadaret evrakı üzerinde bu kadar durulmasının nedeni, sadaretin hem karar alma, yani hukukî sürecin; hem de uygulama, diğer bir ifadeyle icraî sürecin tam merkezinde bulunuyor olmasıdır. Dolayısıyla uygulamaya veya uygulamadaki aksaklıklara dair belgeleri büyük ölçüde bu tasnifler içerisinde bulmak mümkündür.

Bürokrasi tarihi araştırmaları için en önemli belge gruplarından biri de, maliye kayıtlarıdır. Zira her yeni düzenlemenin ve her konunun bir mâlî portresinin ve boyutunun olduğu gözden ırak tutulmamalıdır; dolayısıyla maliye defterlerinde aklınıza gelebilecek hemen her konuda bilgi bulunabilir. Gerek *Maliyeden Müdevver Defterleri* ve gerekse *Maliye Nezareti Defterleri*, çalışan personelin maaş kayıtlarını ihtiva ettikleri için, müesseselerin teşkilât yapılarını, personel sayılarını ve çalışanların aldıkları maaşları bu kayıtlardan çıkartmak mümkündür. Maliye kayıtları yapılan işlere dair olduğu, yani sözgelişi bir müessesede çalışan personelin ödenmiş olan maaşını gösterdiği için son derece sağlam verilerdir. Bu veriler, memurların statü ve maaşlarının birbirleriyle

³ Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, Eren Yayınevi, İstanbul 1993, s. 35-36.

⁴ Bu konuda bkz. Ali Akyıldız, “İradelerin Üzerinde Bulunan Bazı Rumuzlar ve Diplomatik Hususiyetleri, 1840-1856”, *Osmanlı Diplomatîği Semineri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1995, s. 43-66.

mukayese imkânını da bize bahşeder; ayrıca bu defterlerdeki ilmühaber kayıtları da, irade çıktıktan sonraki icraî süreç hakkında, belli bir noktaya kadar bizi bilgilendirir. Sadece bürokrasi çalışmaları için değil, tüm tarih alanları için çok değerli ve faydalı bilgiler veren bu defterlerin fihristi olmadığı için kullanımları biraz meşakkatlidir. Bundan dolayı genellikle araştırmacıların iltifatına mazhar olamamaktadırlar. Zira araştırmacılar, sayfa sayısı bazen 500-600'ü bulan ve sayıları da binlerle ifade edilen bu defterlerle çıkılacak uzun ve zorlu bir yolculuğu çoğu kere göze almamakta ve göz ardı etmektedirler. Yine kronolojik olmadığı için kullanım zorluğu bulunan *Cevdet Tasnifi* de, hiç bir belge grubunun içinde rastlanamayacak değerde ve özellikle de uygulamaya dair verilere sahip olan çok önemli bir tasniftir.

Memurların göreve getiriliş tarihlerinin belirlenmesi bakımından değişik tasnifler altında ve dağınık halde bulunan *Ruus defterleri* özellikle önem taşır⁵. Yine *sicill-i ahvâl defterleri*, bürokratlar, sosyal kökenleri, eğitimleri, kariyerleri, hiyerarşik yükselme sistemleri, hâl tercümeleri ve taltifleri için çok önemli bir kaynaktır. Ayrıca memurların sosyal güvenlikleri açısından 19. yüzyılda ortaya çıkan gelişmeler neticesinde teşekkül ve askeriye ile ilmiyenin dışındaki memurların emeklilik işlemlerine ait kayıtları ihtiva eden *tekaüd defterleri*yle (1880-1914 yılları arasını ihtiva eden 4 defter) başarılı memurların ödüllendirilmesine ve taltif edilmesine dair kayıtları içeren *nişan defterleri* konumuz açısından değerli olan diğer arşiv kaynaklarıdır⁶.

Konu bağlamında değerlendirilmesi gereken ve çok önemli olan bir belge grubu da *Meclis-i Vâlâ evrakı*dır. Meclis-i Vâlâ, 19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Tanzimat dönemi reformlarını hem belirleyen ve hem de denetleyen en mühim mercidir. Meclis, bunun yanında, bu reformlara aykırı hareket eden yüksek bürokratları yargılayan bir mahkeme gibi de çalışmıştır. Dolayısıyla reformların uygulanması ve karşılaşılan sorunlara dair bu evrak grubu içerisinde bol ve çarpıcı örnekler mevcuttur.

19. yüzyılın son çeyreğiyle 20. yüzyılın ilk on yılını içine alan *Yıldız tasnifi*, defter ve belge gruplarıyla birlikte çok ilginç ve uç bir örnek olarak karşımıza çıkar. II. Abdülhamid'in kendisine özgü idare anlayışının bir sonucu olarak teşekkül eden bu tasnifte, hem alınan kararlara ve hem de uygulamaya dair pek çok örneğe rastlanabilir. Öte yandan buradaki belgeler zaman zaman olayların arkasındaki yapıyı da ortaya koyabilecek derecede duygu ve değerlendirmeler ihtiva eden, hülâsa Osmanlı belgelerinin resmî ve soğuk üslûbunun dışına çıkan bir mahiyet de kazanabilmektedir. Her ne kadar bu tasniflerdeki belgelerin önemli bir kısmı resmi belgelerin kopyaları olsa da, bu bazen

⁵ Tanınma ve tanımlanma bakımlarından çok karakteristik bir özellik taşıyan ve arşivde dağınık bir durumda bulunan Ruus defterlerinin bir tasnif altında birleştirilmeleri elzemdir.

⁶ Burada kastedilen, Dîvan-ı Hümayun Defterleri Tasnifindeki nişan defterleridir. Bu defterler 1262-1341 (1846-1922) yılları arasına ait olup Kepeci Tasnifindeki berat ve ahkâm kayıtlarını ihtiva eden nişan defterleriyle karıştırılmamaları gerekir.

bir avantaj olabilmektedir. Nitekim, çeşitli nedenler yüzünden yok olmuş veya bir şekilde orijinallerine ulaşılamayan belgelerin II. Abdülhamid tarafından aldırılmış olan suretleri de işimizi görmektedir.

Yine konu bağlamında değerlendirilmesi gereken bir belge grubu da *müteferrik* adıyla arşivde mevcut olan tasniflerdir. Her hangi bir kategoriye sokulamayan defter ve belgeler müteferrik başlığı altında bir araya getirilmiştir. Dolayısıyla bunlar son derece ilginç ve değerli verilerdir. Bir örnek vermek gerekirse, bu tasnifte yer alan kâtip el defterleri, gayet sıradışı ve değerli bilgileri muhtevidir. Bu defterler, kâtiplerin yazacakları hüküm ve tahriratın rükünlerini içeren ve kâtiplere kılavuzluk eden kayıtlardır; diğer bir ifadeyle belgeleri üreten kâtiplerin kılavuzlarıdır.

Netice olarak belgeleri gereği gibi değerlendirebilmek için, onu üreten müesseseler hakkında bilgi sahibi olmak şarttır. Dolayısıyla Osmanlı bürokrasisi hakkında çalışan bir tarihçinin müesseselerin işleyiş mantığını, hiyerarşik sıralanışını ve birbirleriyle ilişkilerini ve yetki sınırlarını sürekli göz önünde tutması gerekir. Bu bağlamda muamelât terminolojisine vakıf olmanın önemi de ortaya çıkıyor; ancak maalesef bu konu çok az kişinin dikkatlerini çekmektedir. Bilindiği üzere, belgeleri üreten devlet müesseseleridir. 18. ve özellikle de 19. yüzyılda Osmanlı bürokrasisinin giderek uzmanlaşması neticesinde belge sayısı öncesiyle kıyas kabul etmez derecede arttığı gibi, belge sirkülasyonu da karmaşıklaştı. Teşkilât yapısının ve dolayısıyla bu sirkülasyonun ve devlet mekanizmasının işleyiş mantığının bilinmesi, her hangi bir konuda aranılan belgeye ulaşma sürecini kısaltacağı gibi, kaybolma, yangın veya başka bir nedenden dolayı bulunamayan bir belgenin başka hangi kalemin evrakı arasında olabileceğini de öngörmemize yarar.

TARTIşMA

Oturum Başkanı - Biz de değerli meslektaşımıza özellikle XIX. Yüzyıl Osmanlı Modern Bürokrasi Tarihi ile ilgili hem bu bürokrasi tarihine yaklaşımdan kaynaklanan problemleri hem de kaynaklar ile ilgili problemleri zl bir şekilde bu tebliğde anlattı. Bundan dolayı teşekkür ediyoruz. şimdi tartışma bölümüne geçiyoruz. Sorusu olanlar çok uzun olmamak şartıyla sorularını yöneltebilirler.

Zekeriya Kurşun - Teşekkür ederim sayın başkan. Çok değerli tebliğler dinledik. Tabi bunların hepsi için belki ayrı bir sempozyum yapmak gerekiyor. Genel müdürümüz herhalde bunu dikkate alır. Ama izninizle ben oldukça muhtasar ve müfit bulduğum Sayın Ahmet Akgündüz'n tebliğiyle ilgili bir hususa değinmek ve soruya dönüştürmek istiyorum. şimdi malumunuz izdiğiniz portre büyük ölçüde merkezi tanımlayan bir portre ve bu konuda sizinle hemfikir olmak zorundayım. Ama bilindiği gibi Osmanlı Devleti bir hukuk sistemini veya başka bir şekilde diyelim fıkıh uygulamaya koyarken ilk fetihleri de dikkate almak zorundayız. Balkanlara ve Bizans'a doğru olan fetihlerden kaynaklanan bir zorunlulukla tek bir hukuk sistemi içerisinde veya daha sonra kanunnamelerini ve diğer hususları ona göre belirledi. Fakat İslam Dünyası Osmanlı hakimiyetine girdikten sonra Osmanlı Devleti başka bir olguyla karşı karşıya geldi. Maalesef Ali Bey'in de ifade ettiği gibi çoğu kere nizamnamelerden hareketle hukuk tarihlerimiz bu olguyu hiç görmemektedirler. Spekülatif bir yaklaşımla değerlendirirsek en az nüfusun %30'u bu hukukun dışında kabul edilebilecek ve uygulamada kendi iç hukuklarını hatta hatlara varıncaya kadar kamu hukukunu da ilgilendiren hususları da uygulayan boyutları var. Bunu nereye oturtmak gerekiyor. Bunun arşiv ile ilgisi de var çünkü. Sözgelimi Suudi Arabistan bugünkü sınırları içerisinde kalmış olan Katif ve Ahsa bölgesinde kadının hkm hiç yoktur. Varsa bile şehir kadısıdır. Hatta bunu Balkanlarda Yemen'de, Irak'ta görmek mümkün. Hemen taşraya yani çevreye gittiğimizde şii hukuku hakimdir orada ve elimizde bugün belki değerlenmesi gereken ki benim kanaatime göre Osmanlı Arşivi'nde olmasa bile Osmanlı döneminde üretilmiş olan her belgenin Osmanlı Arşivi'ni ilgilendirdiğini düşünüyorum. Mesela şii müftülerin şer'i hcetleri vardır. şimdi burada soru bunu nereye koyacağız bir. İkincisi sizin de dediğiniz katı müsaadenizle öyle belirteyim belki öyle değildir ama Hanefi fıkıhı ile fiilen diğer hususu nasıl telif etmiştir? Nasıl rtştrmştr? Yada zımnen bir tanımı mı vardır? Çünkü bu çok önemli bir husus. Teşekkür ederim.

Ahmet Akgündüz - Sayın başkan müsaade eder misiniz. Bu soru müstakil bir tebliğ olacak kadar önemli bir soru. Osmanlı hukukunun tek hukukluluk çok hukukluluk tartışmaları var biliyorsunuz. Bir kısım yazarlar Osmanlı hukukunun çok hukuklu bir

sistem olduğunu söylüyorlar ki kesinlikle katılmıyorum. Ben bir Türk Medenî Kanunu'ndan örnek vereceğim. Sonra açıklayacağım çok uzatmadan. Türk Medenî Kanunu'nun birinci maddesi şudur: Hakim önüne gelen davalarda öncelikle bu kanunu lafzen ve malen ifade ettiği hükümlere göre karar verir. Eğer bu kanunun lafzında ve mânâsında herhangi bir hüküm bulamazsa örf ve adetlere bakar kanuna aykırı olmayan örf ve adetlere göre karar verir. O da mümkün değilse kendisini kanun koyucunun yerine koyar ve takdiri hükmü kendi verir. Ancak bu noktada bu üçüncü noktada ilmî ve kazaî içtihatlarından istifade eder. Şimdi benim hukuk tarihi öğretim üyesi olmam hasebiyle hukukçularla tartışmam şu. Size de aynısını soruyorum bir kısım tarihçiler de aynı hatayı yapıyor. Şimdi eğer Türk hakiminin bu kanunun birinci maddesi gereği kanunda lafzen ve manen bulunmadığı zaman örf adete dayanarak veya kendisini kanun koyucu yerine koyarak verdiği kanunlar Türk hukukunun dışındaysa Osmanlı Devleti'nde kanunnameler veya mesela Bağdat eyaleti gibi, Basra eyaleti gibi özellikle Hicaz eyaleti gibi veya biliyorsunuz Tunus, Cezayir eyaletleri gibi Osmanlı Devleti'nin kanunname vaz'etmediği devletlerde ortaya çıkan örf, adetler ve de kanun koyucu gibi davranılarak yapılan bir kısım düzenlemeler Osmanlı hukukunun dışında kabul edilsin. Ben onu kabul edemiyorum. Şunu söylüyorum ben Osmanlı Devleti temel hukuk sistemi olarak İslamiyet'i almıştır. Dolayısıyla tabi sosyal bilimlerde yüzde verilmez %80 itibarıyla Suudi Arabistan'da da hukuk aynıdır, Cezayir'de de aynıdır, Bosna'da da aynıdır. Ama bunun dışındaki %20 ve daha fazlası kısmında ise belli eyaletlerde özellikle mîrî arazinin hakim olduğu yerlerde doğrudan kanun yetkisini kullanarak doğrudan kanunnameler, nizamnameler çıkarmış. Ama İslam hukukuna göre arazi-i memluke kabul edilen, oşür arazisi kabul edilen noktalarda doğrudan o bölgenin kendi yöneticilerine bırakmıştır. Yani bir Cezayir'de dayılar bir kısım kanun hükümlerini ortaya koymuşlardır. Mısır'da da kısmen böyledir. Bu sebeple ben sorunuzun bir kısmına daha cevap vereyim. Çünkü müstakil bir tebliğ olmasın. Peki efendim Hanefî mezhebinin kurallarına bu kadar katı bağlanmak kesinlikle Osmanlı Devleti'ni böyle değerlendiremezsiniz. Osmanlı Devleti'nin yaptığı şudur: Nasıl ki devlet lisanı olarak istisnaların dışında ben Türkçe'yi kullanıyorum- mesela Yemen şer'îye sicilleri Arapça'dır, Türkçe çok azdır. Aynı şey Suriye şer'îye sicilleri için de Kudüs şer'îye sicillerini inceledim ben Arapça'dır. Yani Osmanlı Devleti mühim olan sistemin uygulanmasıdır demiştir. Ama Şer'îye sicilleri ve diğer bürokratik işler de Fatih'ten sonra özellikle Türkçe esas alınmıştır. Aynen öyle de temel hukuk sistemi olarak İslam hukuku, temel mezhep olarak Hanefî mezhebi. Ama mesela elimizde çok önemli kayıtlar ve belgeler var biliyorsunuz. Hangi eyalete, hangi kazaya, hangi kadı tayin edildi. Ben örnek olarak Mısır'ı ve Mekke'yi vereyim. Mekke'de dört kadı vardır. Kadi'l-kudati'l-Şaffiyye, Kadi'l-kudati'l-Hanefiyye, Kadi'l-kudati'l-Malikiyye, Kadi'l-kudati'l-Hambeliyye. Yani o kadar güzel çalışmıştır ki sistem kanun aynıdır. Fıkıh kitaplarıdır. Zaten içtihadî hükümler %30'dur, %20'dir farklı olarak. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin hukuk sistemi çok hukuklu bir sistem değildir. Ben şunu

da ifade ediyorum özellikle Barkan hocanın yaklaşımına katılmıyorum. Mesela diyelim ki örnek gösteriyor; bunu kanunname maddesinde biliyorsunuz -Sırbistan fethedilmiş- Sırbistan fethedilince oradaki meşhur gümüş ve altın yatakları Osmanlı'nın eline geçmiş. Osmanlı Devleti otomatikman özellikle II. Bayezid ve Fatih döneminde tümüyle Sırp'ların ve diğer Bosnalıların maden kanunlarını aynen adapte etmiştir. Çok az rötuş yapmıştır. Ha nerede rötuş yaptığını da eğer merak eder, incellerseniz söylemişlerdir. Demişlerdir zulme varan nispetler tabirlerden biri bu veya şer-i şerife muhalif bazı rüsum. Bunları kaldırmıştır. Bana soruyorlar hocam Sırp hukukunu mu kabul etti? Hayır açın İslam hukukunu madenler hukuku kısmında devlete yetki tanımıştır. Yani şimdi Osmanlı Devleti zamanında araba olsa idi trafik kanununu Japonya'dan alsaydı buna İslam dışı denemezdi. Bu zaten biraz önce saydığımız ülü'l-emre tanınan iki boş yasama yetkisinin etkileridir. Dolayısıyla Osmanlı Devleti temelde şer'î şerifi esas aldığı için bütün eyaletlerde ve vilayetlerde %80'e varan hukuk hükümleri aynıdır. Nesep farklılıklarını zenginlik saymıştır. İşte Mısır'da da aynı dörtlü kadı vardır. Ben bir örnek vereyim Basra'da da öyledir. Basra'da üçlü kadı vardır. Şafii kadısı, Hanefi kadısı ve Şii kadısı vardır. Hatta ben şu anda El-Necefli bir profesörle birlikte Necef tarihini yazıyoruz. Çok ilginç bir şey bu. Benim sadece katkım oluyor belli alanlarda. Osmanlı Devleti'nden vesika almış. Yani bir nevi Şii kadısının nasıl İmamiye Mezhebine göre Cağferiyye Mezhebi'ne göre hükmedeceğine dair enteresan bir ferman var. Yani bu da ayrı bir meseledir. Teşekkür ediyorum.

Oturum Başkanı- Evet biz de çok teşekkür ediyoruz. Tabi soru gerektirdiği için gerçekten çok önemli bir konuydu.

İsmail Bakırcan (Osmanlı Arşivi)- Katılımcılara teşekkür ediyorum. Sorunun bir kısmı Ahmet hocamı ilgilendirecek, diğer kısmı herhalde Mehmet hocamı ilgilendirecek iktisadî kısım ile ilgili. Ebussuud Efendi'nin fetvası ile kahvenin Osmanlı'ya intikal ettiği dönemde ilk önce kahve yasaklanıyor. Ama bilahare kısa bir süre sonra kahvehaneler açılıyor ve serbest bırakılıyor. Bunu hukukî açıdan nasıl değerlendirebiliriz bir. İkincisi şaraba alternatif ikame malzeme olarak kahvenin düşünüldüğü gibi bir iddia söz konusu. Bana da ilginç geldi. O itibarla Sayın Mehmet hocama tevcih ediyorum. Teşekkür ediyorum.

Ahmet Akgündüz- Çok ilginçtir Ebussuud'un ben kahve ile alakalı yedi tane fetvasını tespit ettim. Ben de senin gibi çok merak ettim. Bir makale yazayım dedim. Çünkü Ebussuud Efendi'nin fetvaları şu anda da şeyhülislam fetvaları ile ilgili çalışmalarımız var. Ebussuud Efendi'nin fetvaları yayınlanmadığı müddetçe benim şahsî kanaatim Türk Hukuk Tarihi ciddî mânâda eksiklik hissetmeye devam edecektir. Çünkü Ebussuud Efendi bir defa birincisi kahve konusu umûr-ı şer'îye dediğimiz şer'î meselelerle alakalı caiz olan konulardadır. Yani hakkında ne bir harama ait nas vardır. Ne de mutlaka helâl olması gerekir diye bir nas vardır. Yeni bir şeydir. Tartışılmıştır. Bu tartışma Arap aleminde de olmuş çok enteresan makaleler var Mısır'da yayınlanmış.

Birisi diyor kahve haramdır. Diğeri diyor kesin helâldir vesaire. Bu tartışmalar olmuş. Dolayısıyla Ebussuud Efendi son fetvalarında kahveye, "Lâ be'se bihî." demiştir. Yani bir zararı yoktur kullanan kullansın. Bu sebeple kahvehanelerin yasaklanması ise bildiğiniz gibi kahveden dolayı değildir. Onun farklı sebepleri var. Zannediyorum hocam işin içine girecek. Netice itibarıyla Ebussud'un kahveyi yasaklayan fetvası ilk döneme aittir ve doğrudur. Ama son dönemde, "Lâ be'se bihî". demiştir. Yani zararı yok kullanınız demiştir. Duhanla alakalı tütünle alakalı da benzer tartışmalar olmuştur. En önemlisi de caiz olan meseleleri ilgilendiren konudur. Orada bir şeyhülislam bir içtihad kararı yasaklar, bir içtihad kararı da serbest bırakabilir.

Mehmet Genç - Şarapla kahvenin birbirinin yerine ikame edilmesi ile ilgili sordunuz sanıyorum. Bu bir yakıştırma. Yani Osmanlılar kahveyi 1550'lerde tanıdılar. Biraz daha önce Mısır'da ve Suriye'de oradan geldi. Kahvehanelerin yasaklanması ayrı bir şeydir. O sosyal, politik toplanmalarla ilgili kararları hatırlatır. Şarap içme yaygın bir şey değildi bildiğimiz kadarıyla Şarap içmeyelim onun yerine kahve içelim. Öyle bir şey yok. Kahve içtiler. Yasakladılar ne için tam anlayamadım. Belki kavrulan ve yanık çok yüksek yanma ihtiva ettiği için şer'an yasaklanması gerektiğini düşünenler oldu. Fakat sonunda içtiler ve halen de içiyoruz Allah bizi günahlardan affetsin. Teşekkürler

Soru - Bir soru var. Bunu açıklığa kavuşturmak gerekiyor. Kahve, tütün, şarap ve aynı zamanda eroin ve uyuşturucu kahvenin hurma ağacı Irak'ta özellikle bu hurma tutan sofiler bunu yarıp içinden su gibi bazı damlacıklar alıyorlardı. Bu gerçekten uyuşturuyordu. Bu sofilerin kahvesiydi. Bu yasaktır. Ancak bildiğimiz kahve Yemen'den geliyor. Burada İslam hukukunda hiçbir zaman yasak olduğuna dair bir hüküm yoktur. Ama uyuşturucu maddelere gelince bunlar bize Perslerden geldi. Bu da mudanat haydara diye adlandırılır. Bu Perslerden, İran'dan Şam'a geldi. Şam'dan da Mısır'a geldi. Bu uyuşturucu madde ekmeğin içine koyuluyordu ve ekmekle birlikte yeniliyordu. Bu da uyuşturucu madde ile ilgili. Bunlar Şeyh Haydar Şam'da ölenlerin mezarları üzerinde de Hint kenevirinin ekilmesini emrediyordu. Tütün Moğolistan'dan gelmiştir. Selçuklular Irak'tan Anadolu'ya geldiklerinde getirdiler. X. yüzyılda Şam diyarına geldi. Biz de geldiği için mutluluk duyuyoruz. Ancak Şarap konusuna gelince İslamî şeriatte Şarap fermente edilmeyen üzüm suyuna denir. Bu da biliyorsunuz haram değildir. Bunlar şarap kaynatılıyordu. Çünkü kaynatıldığı zaman içinde alkol kalmıyordu. Üstelik gripal durumlara da iyi geliyordu. Nebulsi, Hadim bunlar şarap konusunda fetva yayınlamışlardır. Teşekkür ederim.

Ahmet Akgündüz- Doğrusu kahveyi ben bu kadar ayrıntılı bilmiyordum. Diyor kahve iki kısımdır. Tabi bilmiyorum tahkike gerek var. Birincisi özellikle Sufiler belli zaman özellikle hurma ağaçlarından belli yerlerini keserek onun suyunu akıttılar ve suyunu içerler. Bunu İslam uleması haram ediyor. Çünkü insanı sarhoş edici vesaire yani haşhaş gibi bir özelliği var. İkincisi ise normal Yemen'den özellikle Beni Haydurus bölgesinden çıkan çok harika kahve. Bunda hiç kimse ihtilaf etmemiştir diyor amma "Ve

lâkin lâ-uvâfuku fî hâze'l-emr." yani tartışma var. İkincisi ise şey meselesini tartışıyor, özellikle haşhaş maddesini, ne deniyor afyon meselesini. Yani biliyorsunuz afyon bir ekmekle yenilir şu anda Afyonkarahisar'da da var bu afyonlu ekmek. Ama afyonlu demeyelim haşhaşlı ekmek. Özür dilerim. Benim de çok hoşuma gidiyor. Amasya'da da var. Ama bir uyuşturucu haline gelmiş belli bu. Selçuklular tarafından yani tütünün Fas taraflarında doğduğunu tartışıyor. Bir de arpa suyunu tartışıyor. O bizimle alakalı değil. İmam-ı Azam'ın caiz gördüğü diyor bizzat henüz sarhoş edici özelliği taşımayan yani şaraplaşmamış daha doğrusu içki haline gelmemiş olanı caizdir diye. Bence de bu kahve ile alakalı verdiği bilgi çok önemli. Teşekkür ediyorum.

Oturum Başkanı- Süremizi aşmış bulunuyoruz. Ben de özellikle konuşmacılarımıza çok teşekkür ediyorum. Gerçekten her biri kendi alanlarında çok güzel aydınlatıcı tebliğler sundular. Sizlere de sabrınız için teşekkür ediyorum.

VII. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. Feridun
EMECEN

"Osmanlı Deniz Tarihinin Arşiv Kaynakları "

Prof. Dr. İdris BOSTAN

*"Osmanlı Arşivleri: Osmanlı Askeri Yetkinliği
ve Etkinliğini Geniş Bir Çerçeve Anlamak
İçin Bir Kaynak"*

Dr. Rhoads MURPHEY

*"Osmanlı Askeri Teşkilatında Yenileşme
Hareketleri Konusunda Yapılacak
Çalışmalarda Türk Arşivlerinin Yeri ve
Önemi"*

Dr. Zekeriya TÜRKMEN

*"Papa Methodij Draginov'un Rodop
Bulgarlarının Zorla İslamlaştırıldıkları
Konusundaki Rivayeti ve Arşiv
Kaynaklarının Kullanımı ve Yararı"*

Prof. Dr. Machiel KIEL

Tartışma

This paper gives very important hints concerning navy history and naval organization of the Ottoman Empire which was an empire of seas. Archives having documents and sources to shed light on navy history of the Ottoman Empire which in the 16th century held the control of the Black Sea and the Mediterranean Sea and was a super-power of seas; and the document and registerbook collections of archives are broadly mentioned in the paper. It also states that the Prime Ministry Ottoman Archives which has the quality of being the greatest archive not only for studies on the Ottoman history but also for researches concerning navy history, holds the most considerable document collections pertinent to the subject. It concludes by emphasizing that the European historians' researches which are based on the archival material of their own cultures might be useful in inferring the Ottoman navy history.

تكشف المحاضرة عن مؤشرات هامة حول المؤسسة البحرية والتاريخ البحري للإمبراطورية العثمانية التي كانت إمبراطورية بحرية بمعنى الكلمة. وتتضمن المحاضرة بشكل مفصل معلومات حول وثائق ودفاتر في أرشيفات تحتوي على وثائق ومصادر من شأنها تسليط الضوء على التاريخ البحري للإمبراطورية العثمانية التي سيطرت على البحر الأبيض المتوسط والبحر الأسود في القرن السادس عشر والتي أصبحت قوة عظمى. ويرى المحاضر أن الأرشيف العثماني التابع لرئاسة الوزراء هو أكبر أرشيف للتاريخ العثماني فضلا عن التاريخ البحري للدولة العثمانية وأنه يحتوي على أهم الوثائق المتعلقة بالتاريخ البحري. وتختتم المحاضرة بالتنبيه إلى ما تحمله بحوث المؤرخين الأوروبيين التي استندت إلى دور أرشيفهم، من معلومات قيمة عن تاريخ البحرية العثمانية.

OSMANLI DENİZ TARİHİNİN ARŞİV KAYNAKLARI

Şüphesiz tarihçiler için dönemlerinin geçerli düşünce sistemlerine bağlı veya kendilerinin geliştirdiği metod ve tekniklere uygun eser vermeleri kaçınılmazdır. Tarih yazarken kullanılan malzemenin önemi en az tabi olunan sistem ve teknikler kadar önemsenmelidir. Genellikle bazılarının ihmal ettiği gibi, henüz kaynakların neşredilmediği veya bulunduğu mekanlarda keşfedilmediği durumlarda tarih yazmak ne derece isabetli ve güvenli olacaktır. Uzun yıllar önce Ömer L. Barkan'ın dikkat çektiği gibi, bugün Osmanlı tarihçilerinin aynı zamanda bir arşivci olmak zorunda kalması ve kendi malzemesini kendisinin tesbit ederek gün ışığına çıkarması ve sonra araştırmalarında bunu değerlendirmesi mecburiyeti, yani işinin hem mimarı, hem de ameleli olması gerektiği görüşü geçerliliğini hala sürdürmektedir¹.

Bu noktadan bakıldığında Osmanlı Deniz Tarihi Araştırmaları, ilgililerince de gayet iyi bilineceği gibi son derece yetersizdir. Yaklaşık yüz yıl önce, *Târih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*'nda makaleler yazarak ilk defa bir araştırmacı kimliğiyle deniz tarihinin meselelerine temas eden Saffet Bey'in dediğine bugün aynen katılmamak mümkün değil. "İkinci Cerbe Harbi Üzerine Vesikalar" başlıklı makalesinde "Merhûm Katib Çelebi'den başka bütün müverrih ve vak'anüvislerimiz Bahriye havâlisine bayağı kulak vermemişler ve şöyle böyle pek sığ yazdıklarının birçoğu da yanlıştır. En açık misâli aşağıki büyük vak'adır" diyerek Cerbe Savaşı hakkında verilen bilgilerin yetersiz olduğuna temas etmektedir. "Bu zaferle lüzumundan fazla öğrenülecek yerde eldeki kitaplarımızda tek kelime bile yok. Kopyaları bugüne kadar duran birçok resmî evrak yazılmış da bunlardan bir kelimesi tarihimiz sayfelerine geçmemiş. Evrak hazinelerimiz gerçekten hazinedirler. Vak'anüvislerimizden hiçbirisi bir kağıdını görüp okumamıştır. Bununla beraber o hazinelerin vesikaları yardımıyla Osmanlı tarihinin denizi üzerine çökmüş olan o kalın sisin sıyrılacağından ümidimizi de kesmeyelim"². Saffet Bey'in vak'anüvisler hakkında söyledikleri kısmen mübalağalı da olsa önemli bir hakikati dile getirmiştir.

Bir deniz imparatorluğu olarak Karadeniz ve Akdeniz'de hakimiyet kuran, Kızıldeniz ve Basra Körfezi bağlantısıyla Hint Okyanusu'na açılan ve bilhassa XVI. yüzyılda denizlerde süper güç olma özelliğini kazanan Osmanlıların deniz tarihi ile ilgili bilgilerimiz yetersiz olduğu gibi deniz tarihi araştırmalarına ışık tutabilecek malzeme grupları da henüz bi-hakkın incelenmemiştir.

---

¹ Ö. L. Barkan, "Osmanlı İmparatorluğu Bütçeleri'ne Dair Notlar", İktisat Fakültesi Mecmuası, XV/1-4, İstanbul 1955, s. 238-240.

² Saffet Bey, "İkinci Cerbe Harbi Üzerine Vesikalar", TOEM, I/1, s..20-21.

Osmanlı Deniz Tarihinin yazılı kaynaklarını iki ana grupta incelemek gerekir. Bunlardan birincisi daha çok dolaylı olarak deniz tarihine ışık tutabilecek kütüphane malzemesini oluşturan yazma ve basma eserler, ikincisi ise şüphesiz arşiv malzemelerinin oluşturduğu defter ve belge gruplarıdır.

Hem deniz savaşları ve hem de Bahriye Teşkilat Tarihi bakımından asıl üzerinde durulması gereken kaynaklar arşiv malzemeleri olmalıdır. Özellikle XVI. yüzyıldan itibaren giderek artan bu belgeleri gerek bulundukları arşivler ve gerekse belge koleksiyonlarının muhtevası açısından incelemek önemli ipuçları verecektir. Nitekim Topkapı Sarayı Arşivi, İstanbul Deniz Arşivi ve özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Osmanlı Deniz tarihine ait belge gruplarını ihtiva eden önemli belge koleksiyonlarına sahiptirler. Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'ndeki belgeler belki sayıca olmayabilir ama klasik Osmanlı devirleri için çok önemli belgeleri ihtiva etmesi bakımından ilk devir Osmanlı denizciliği ve Akdeniz Dünyası Tarihi için özel değer taşımaktadır. Bu arşivdeki belgeler, XV. yüzyıla kadar uzanan gemi inşası, donanma ümera listeleri ve bazı raporlar ile çok kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir.

İstanbul Deniz Arşivi, genellikle XVIII. yüzyıl sonlarından başlayan belgelere sahip olmasında özellikle Bahriye Nezareti'nin bütün evrakını ihtiva etmesi sebebiyle bu belge gruplarının önemini zikretmeyi zait addetmek gerekirse de mevcut arşivin henüz yeterince tasnif edilmemiş olması ve eldeki katalogların sadece seçme bazı belgelere ait bulunması sebebiyle araştırma yapma imkânını çok kısıtlamaktadır. Küçük bir ekiple halen devam etmekte olan deniz arşivi tasnif çalışmalarının en kısa zamanda tamamlanmasını ve deniz tarihi araştırmacılarının hizmetine sunulmasını temenni ederim.

Bütün Osmanlı Tarihi için olduğu kadar deniz tarihi araştırmaları için de en büyük arşiv olma özelliği taşıyan ve çoğu defa bizi içinde kaybolma tehlikesiyle yüzyüze bırakan bir belge deryası görünümündeki Başbakanlık Osmanlı Arşivi ise konumuzla ilgili en önemli belge gruplarını ihtiva etmektedir.

Osmanlı Deniz Tarihinin ana meseleleri deniz savaşları olduğu kadar, belki daha da önemlisi teşkilâtı idi. Bu sebeple Osmanlı Devletinin merkezî deniz üssü ve yönetim merkezi olan İstanbul'daki tersânenin bütün yönleriyle ve faaliyetleriyle bilinmesi ancak bu arşiv malzemesinin incelenmesi ile mümkün olacaktır. Bu malzeme grupları içinde en önemli serileri teşkil edenler ise, doğrudan tersânenin faaliyetleri ile ilgili olan *Tersâne Muhasebe Defterleri*, Tersane halkı denilen gemi reisleri ve tersane personeli için düzenlenen *Yoklama ve Mevacib Defterleri*, bir müessese olarak Tersane Emanetinin içinde yer aldığı *Kuyûd-ı Mühimmât Defterleri*, tersane ve donanma ocaklığı olan yerleri gösteren *Avârız Defterleri*, Defterdarlığa ait kararların tutulduğu *Maliye Ahkâm Defterleri*, Cezayir-i Bahr-i Sefid Eyaleti beyleri ile diğer derya beylerinin maaşlarının kaydedildiği *Ümerâ-i Deryâ Salyâne Defterleri*'dir. Bu defter grupları, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Maliyeden Müdevver Defterler, Kamil Kepeci ve Bâb-ı Defterî

Başmuhâsebe Kalemi tasniflerinde dağınık olarak yer almaktadır. Divan kararlarının yazıldığı *Mühimme Defterleri* ise, müstakil bir tasnif oluşturmaktadır.

Tersane Muhasebe Defterlerinin örneklerine XVI. asrın başlarından itibaren raslanmaya başlanmakta ve XIX. asra kadar devam eden büyük bir seri teşkil etmektedir. Zaman içinde gerek şekil ve gerekse muhteva bakımından bazı değişikliklerle devam eden ve her yıl için düzenlenen bu defterler bir bütünlük içindedirler. Siyakat yazısı ve divan rakamları ile tutulan defterlerin giriş kısımlarında zamanın Kapudan Paşası, Tersane Emîni ve defteri tutan kâtibin isimleri kaydedilmiştir. Ayrıca defterin ait olduğu dönem gün, ay ve sene olarak belirtilmiştir. Tersane Muhasebe Defterleri, bilinen tipik bir Osmanlı bütçesi karakteri taşımaktadır³. Bu sebeple de gelirler, giderler ve kalan adı altında üç ana başlıkta toplanıyordu. Bilindiği gibi bu bütçelerde yer alan kayıtlar gelecek bir senenin tahminî rakamları olmayıp geçmiş senenin gerçek gelir ve gider rakamlarını ifade etmektedir.

Tipik bir tersane bütçesinin gelirler kısmında Devlet hazinesinden ödenen nakit paranın dışında nerelerden ve ne miktarlarda gelir sağlandığı belirtiliyordu. Donanmanın en önemli ihtiyaçlarından olan kürekçilerin bir vergi karşılığında ocaklık olarak alındığı kazaların verdikleri kürekçi miktarları bu defterlere yazılıyordu. Bu bilgiler ışığında aynı zamanda kürekçi veren eyaletlerin hangi sancak ve kazalardan oluştuğunu tesbit etmek mümkün olmaktadır. Donanmanın zaman zaman ortalama 10-20 bin arasında değişen kürekçiye ihtiyaç duyduğu ve bu miktarın %35 kadarının ocaklık olarak temin edildiği düşünülecek olursa bu defterlerdeki kürekçi bilgilerinin de ne derece önem taşıdığı anlaşılır⁴.

Tersane muhasebelerinin giderler kısmında ise, *mübayaât*, *icârât* ve *teslimât* adı altında üç ana başlık bulunuyordu. Tersane'deki gemi inşa ve donanımında kullanılacak olan malzeme para ile satın alınıyordu ve bu harcamalar mübayaât kısmına kaydediliyordu. Bu kayıtlardan tersanede kullanılan malzemenin çeşit ve fiatlarıyla miktarları ve kullanıldıkları yerler tesbit olunabilmekte gerek iktisat ve gerekse teknoloji tarihine ışık tutacak bilgiler elde edilmektedir. Bu malzemeler arasında kereste çeşitleri, demir, kurşun, çivi, katran, zift, boya, reçine kendir, üstüğü, lenger, pusula, fanus yelken bezi, tente, çuka, barut, top yuvarlak gibi temel malzemeler yer alıyordu. Giderlerin ikinci kısmı olan icarât bahsinde ise Tersanede çeşitli görevlerde ve özellikle gemi inşasında çalışan sanatkarlara ödenen ücretlere yer veriliyordu. Bu kayıtlardan inşa ve tamir edilen gemilerin her birinde ne kadar usta çalıştığı, sağladıkları iş günü ve ödenen ücretler

³ Tespit edilebilen en eski tarihli bir tersane muhasebe defteri için bk. İdris Bostan, "Galata Tersânesinin 1527-1528 Yılına Ait Gelir-Gider Muhasebesi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 2, İstanbul 1987, s. 25-51.

⁴ Kürekçi temini ile ilgili en eski kayıtlar ve uygulamalar için bk. İdris Bostan, "Osmanlı Donanmasında Kürekçi Temini ve 958 (1551) Tarihli Kürekçi Defterleri", *Tarih Dergisi*, 37, İstanbul 2002, s. 59-76. Osmanlı donanmasında kürekçi ihtiyacı ve temini konusunda bk. İdris Bostan, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı: XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara 2003², s. 187-224.

yazılıyordu. Gider faslının bu kısmından da Osmanlı donanmasında hizmet veren gemilerin türlerini ve tersanedeki gemi inşa faaliyetlerini takip etmek mümkün olmaktadır. İcarat kısmında ayrıca denizde hareket halinde olan donanmanın ihtiyacı olan kürekçi ve halatçılar hakkında da bilgi bulunmaktadır. Bu bahiste donanma ile sevk edilen gemi miktarı ile kürekçi ve halatçıların sayısı belirtiliyor, Vergi karşılığında halktan toplanan ocaklık kürekçi, esirler ve suçlular haricinde para ile tutulan kürekçiler de bu bölümde yer alıyordu. Kürekçilerin hangi esaslara göre gemilere taksim edildiği de yine bu bahisten anlaşılmaktadır. Böylece hangi gemi çeşidinde kaç kürekçi bulunduğunu anlamak mümkün olmaktadır. XVII. yüzyılın sonlarına kadar donanma gemilerinin birer adı olmadığından gemiler kapudanlarının adıyla anılmakta ve böylece Osmanlı deniz beylerinin kimler olduğu konusunda da bilgi sahibi olmaktadır. Bu defterlerin her yıl için düzenlendiği düşünülecek olursa muazzam bir malzeme teşkil ettiği ve deniz tarihi araştırmaları için ne derece önemli olduğu anlaşılabacaktır.

Tersane halkı denilen personelin kimlerden teşekkül ettiği, sayıları ve aldıkları maaşlarla ilgili bilgiler, *Tersâne Yoklama ve Mevacib Defterlerinde* bulunmaktadır. Bu defterlerden XVII. yüzyıla ait olanlar hakkında biraz bilgi verecek olursak, yüzyılın ilk yarısına ait defterlerde gemi reisleri yanında sanatkâr olarak çalışan marangoz, kalafatçı, kürek yontucu, demirci, tamirci, makaracı, üstüpücü ve kumbaracı gibi gruplar bulunuyordu. Bu defterler yardımıyla tersanede görevli kadroları tesbit etmek ve zaman içinde uğradıkları değişiklikleri görmek mümkün olmaktadır. Bu defterlere benzer mahiyette bilgiler taşıyan bir diğer grup ise derya beylerinin maaşları ve görev değişiklikleri ile ilgili bilgiler ihtiva eden *Ümerâ-i deryâ Salyâne Defterleri* olup bunlar da XVII. yüzyıldan itibaren ayrı bir seri teşkil etmekte ve ayrıca Ruus Defterleri Tasnifi arasında da yer almaktadırlar.

Genellikle çeşitli askerî ve sivil bazı müesseseleri (Tophane, Cebehane, Baruthane, Darbhane, Mehterhane) içine alan *Kuyûd-ı Mühimmât Defterleri*⁵, aynı zamanda Tersane Emaneti başlığı altında bir bölüm ihtiva etmektedir ki, burada gemi inşası için lüzumlu malzemelerin temini ve diğer konularla ilgili kayıtlar yanında hüküm suretleri bulunuyordu. Bu defterlerde ayrıca yer alan Muhallefât bölümlerinde ise bazan Kapudan Paşalara ait terekeler bulunmakta, bunlar da deniz tarihinin aydınlatılmasına yardımcı olacak bilgiler taşımaktadırlar.

Deniz tarihi araştırmalarında kaynak olarak kullanılması gereken bir diğer defter grupları da *Avârız Defterleridir*. Olağanüstü durum kabul edilen savaş zamanlarında (ki Osmanlılar için barış seneleri çok azdı, genellikle savaş vardı) donanma için lüzumlu ihtiyaçlar ile, tersane ve matbah gibi müesseselerin düzenli ihtiyaçlarını ocaklık olarak

⁵ Bu defterler hakkında geniş bilgi için bk. İdris Bostan, “Kuyûd-ı Mühimmât Defterlerinin Osmanlı Teşkilât Tarihi bakımından Önemi”, *Osmanlı-Türk Diplomatîği Semineri*, İstanbul 1995, 143-163.

karşılama amacıyla ihdas edilmiş bir vergi çeşidi olan avâızın kaydedildiği Avâız Defterleri, tersaneye ait ayrıntılı kayıtlar ihtiva etmektedir.

Deniz Tarihi için en önemli bilgiler ihtiva eden bir diğer belgelerin toplandığı defter serileri ise *Mühimme Defterleri* ile *Maliye Ahkâm Defterleri*dir. Bu defterler sadece donanma ve tersane için olmamakla beraber incelendikleri takdirde pekçok kısımlarını bu konuların oluşturduğu görülecektir. Özellikle savaş seneleri sırasında ilgili idari birimlere gönderilen hükümler son derece ayrıntılı bilgiler saklamaktadırlar. Gerek Deniz Savaşları Tarihi ve gerekse Deniz Teşkilat Tarihi bakımından çok faydalı bilgiler bulunan bu defterler de çözümlenmesi gereken birçok probleme ışık tutması bakımından en önemli belgeleri teşkil etmektedirler. Bunun en güzel örneklerini Malta Seferi (1565) Kıbrıs seferine (1570-1571) rastlayan seneler ile İnebahtı yenilgisi (1571) sonrasına tesadüf eden senelerin Mühimme Defterlerinde şahit olmak mümkündür. Âdeta savaşın bütün safahâtını ve hazırlıklarını, donanmanın güzergâhını ve uğradığı limanları kaydeden ve bir kısmı da sefer sırasında tutulan bu defterlerden donanma ile ilgili meseleleri takip edebilmek mümkün olmaktadır⁶.

Bahriye ile ilgili bir kararın nasıl gerçekleşeceğini, şartlarını, aksayan yönlerini, alınan tedbirleri, emir ve yasakları, bahriye teşkilatı ile ilgili düzenlemeleri bu hükümlerden öğrenmekteyiz. Divân-ı Hümayûn ile Başdefterdarlığın gönderdiği hükümleri muhteva yönünden olmasa bile şekil yönünden takip etmek mümkün olmaktadır. Bilindiği üzere Osmanlı bürokrasisi içinde Sadrazamdan sonra en fazla yetkiye sahip olan Başdefterdar idi ve ilgili olduğu saha itibarıyla Sadaret'ten daha fazla fiilî sorumluluk taşıyordu. Bu sebeple Başdefterdar'ın da kendisine bağlı hususlarda müstakil fermanlar gönderme yetkisi vardı. Osmanlı donanmasının en büyük deniz üssü olan tersanenin yönetimi de Başdefterdar'a bağlı bir emin olan Tersane Emîni tarafından yürütülüyordu. Bunun için Tersane'nin faaliyetleri gereği ihtiyaç duyduğu hususlara ait fermanlar Maliye tarafından gönderilmekte ve bunlara Maliye Ahkâmı denilmekteydi. Ancak, Maliye'den gönderilen ahkâmın gereğinin yerine getirilmemesi halinde ve meselenin ehemmiyet kazanması durumunda Divân-ı Hümayûn'dan aynı konuyu teyid eder mahiyette tekid fermanları gönderiliyordu. Maliye Ahkâmı da zaman içinde gruplara ayrılmış ve Mevkufât Ahkâmı ayrı bir grup oluşturmuşsa da bunların müstakil tasnifleri yapılmadığından tesbiti uzmanlarına kalmaktadır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Osmanlı Deniz Tarihi araştırmaları için doğrudan bilgi bulunan diğer tasnifler ise, İbnülemin-Bahriye, Cevdet-Bahriye, Hatt-ı Hümayûn, Kamil Kepeci-Tersane Emaneti, Bâb-ı Defterî Başmuhâsebe Kalemi (D.BŞM) ile buna bağlı Tersâne Emîni (D.BŞM.TRE), Tersâne Zindanı (D.BŞM.TRZ) ve Kalyon

⁶ Bu defterlerden Malta seferi ile ilgili olanı The 1565 Ottoman Malta Campaign Register (Haz. A. Cassola-i. Bostan-T. Scheben, Malta 1998) adıyla yayımlanmıştır. Kıbrıs Seferi'nde tutulan defter için bk. İdris Bostan, Kıbrıs Seferi Günlüğü, s.11-38.

Kâtibi (D.BŞM.KLM) tasniflerinin defter ve belge koleksiyonlarıdır. İlgili seneler esas alındığında ise, bütün tasniflerin dolaylı olarak Deniz Tarihi belgeleri ihtiva ettiği unutulmamalıdır.

Buraya kadar sıralamaya çalıştığım bu belge gruplarının rakamlarla ifade edilmesi halinde ise, sayının yüzbinleri aşması muhtemeldir. Bu sebeple doğrudan veya dolaylı olarak deniz tarihine ışık tutacak muazzam bir arşiv koleksiyonlarına sahip olduğumuzu, öncelikle bunların incelenmesi gerektiğini ve bu konulara ilgi duyacak olanları büyük bir mesainin beklediğini belirtmek isterim.

Bu araştırmada Deniz Tarihinin sadece Osmanlı kaynakları söz konusu edilmeye çalışılmıştır. Çünkü öncelikle kendi kaynaklarımızın değerlendirilmesi, sonra yabancı devlet arşivlerinin incelenmesi gerekmektedir. Osmanlı Deniz tarihi konusunda Venedik, Dubrovnik, İspanya, Portekiz, İngiliz ve Fransız arşivlerinin de büyük önem taşıdığını ve bu arşivlerde bulunan sadece Osmanlıca belgelerin bile zikre değer bir yekün teşkil ettiğini hatırlamak zorundayız. Avrupalı tarihçilerin kendi arşiv kaynaklarına istinad eden araştırmalarının ise, Osmanlı Deniz Tarihinin anlaşılmasına yardımcı olacak bilgiler taşıdığı dikkatten uzak tutulmamalıdır.

Osmanlı Devleti'nin askerî başarılarını anlama konusunda Osmanlı Arşivlerinin önemli bir kaynak olduğu görüşünün vurgulandığı tebliğde ayrıca, Osmanlı askerî başarılarının askerî teknoloji ve silah üstünlüğü gibi kavramlarla açıklanabilecek kadar tek boyutlu olmadığının altı çizilmektedir. Yazar Osmanlı Devleti'nin XVI. ve XVII. yüzyıllarda yaptığı savaşlarda gösterdiği başarıyı, Osmanlı ordularının şiddet ve yıkım gücündeki ustalığından ziyade, orduların merkez tarafından idare edilen ve iyi koordine olmuş malî ve bürokratik sistem tarafından desteklenişine bağlamaktadır. Elektronik haberleşme ve demiryolu gibi imkanların çok uzağındaki çağ koşullarında, Osmanlı merkezî idaresinin, seferde bulunan ordulara temel ihtiyaç maddelerini sağlama ve onlarla iletişim kurmadaki mükemmelliğinin Osmanlı ordularının teknik ve mekanik gücünden daha etkili olduğunu vurgulayan tebliğ; Osmanlı Arşivlerinin bu hususta söyleyecek çok sözü olduğunu belirtmektedir.

تؤكد المحاضرة على أن الأرشيف العثماني يعتبر مصدرا مهما لفهم النجاح العسكري للدولة العثمانية من حيث معرفة التكنولوجيا العسكرية العثمانية، كما يشير إلى أنه لا يمكن تفسير النجاح العسكري العثماني استنادا إلى موضوع التكنولوجيا العسكرية والتفوق في امتلاك الأسلحة وحده. ويربط الكاتب سبب نجاح الدولة العثمانية في الحروب التي خاضتها في القرنين السادس عشر والسابع عشر، بإدارة المركز المحكمة للجيش وتدعيمها بنظام بيروقراطي ومالي تنسيقي جيد، فضلا عن خبرة الجيش في عمليات الهجوم. وتؤكد المحاضرة أن براعة الإدارة المركزية العثمانية في توفير وإيصال المعدات الأساسية إلى الجيش عند السفر والاتصال بها في ظروف عصر لا تتوفر فيها إمكانية الاتصال الإلكتروني وسكك الحديد دليل على قوتها إضافة إلى القوة التقنية والتكنولوجية، ومن الجدير بالذكر أن الأرشيف العثماني يحتوي

على الكثير لتقديم أكثر تفاصيل في
هذا الموضوع.

THE OTTOMAN ARCHIVES : A SOURCE FOR UNDERSTANDING OTTOMAN MILITARY PROFICIENCY AND EFFICIENCY IN ITS BROADER CONTEXT

The axiom *pecunia nervus belli* (“money is the sinews of war”) has by now achieved the status of an overused platitude among military historians but it is not as simple to comprehend as it appears at first and has many hidden dimensions beneath the surface. In this brief paper I will attempt to touch on some of the ways the Ottoman archives allow us to better understand multiple levels of Ottoman military administration, of which the dimension of military technology and weaponry forms only one, not necessarily the most important, dimension of study. Above all Ottoman warfare in the sixteenth and seventeenth centuries is to be seen as a controlled activity. And an activity whose success relied less on the use or mastery of the means of violence and destruction and more on development of centrally-controlled and well-coordinated fiscal and bureaucratic systems for the support of armies than is yet generally recognized.

All states assess, collect and deploy taxes for particular prioritized purposes but the area in which the Ottomans particularly excelled was in the arts of communication. In the pre-electronic age and pre-rail age they were sometimes astoundingly able not just to concentrate and deliver goods for use at an active front, but perhaps more importantly able to assess and balance the levels of real need for basic supplies across multiple fronts. First and foremost grain supply was organized, not just between the sites of production and widely dispersed storage depots, but through contingency planning allowance was made for the shifting of available stocks from one sector of an active front to another to accommodate a change of strategy and permit more flexible and fluid military planning once a campaign was underway. All this required a level of bureaucratic complexity and finesse that the Ottomans precociously possessed well before their European contemporaries.

Communication of changes in supply needs relied heavily on the bureaucratic apparatus for reporting and reacting to incoming reports that gave the Ottoman army its distinct advantage over its less centralized and less bureaucratically evolved contemporaries. The same bureaucratic apparatus that governed the state in peace-time was handed over intact to the commander for the term of his command ;at least six months for a single season campaign and eighteen or more depending the remoteness of the front for a double season campaign. Attempts to undermine the commander’s authority in the field on the part of his deputy the *kaim-mekam*, who remained behind in Istanbul with a fair degree of competing fiscal control, were by no means uncommon, but for the most part there was uniformity and unanimity of purpose once a conflict had

started. The campaigns against the *celalis* or a rebel governor such as Abaza Mehmed Pasha in Erzurum were run with the same ruthless efficiency as those carried out against the dynasty's rivals along the European front in the north and in both sectors it was supply and delivery failures (ultimately traceable to bureaucratic failure) and communication failures that were the most common cause of military disasters. That such disasters were relatively rare despite the sprawling geographical extent of the empire after 1517 is due primarily to the Ottomans' refinement of skills not so much in the realm of conduct of war or as Vernor Parry has put it the "*manière de combattre*"¹ as their skills in the administration of warfare.

Advance organization of grain supply and transport, both essentially bureaucratic tasks focused on the mobilization and transfer of resources, are identified as the two most crucial aspects of Ottoman military organization in a *ferman* of Mehmed III addressed to his son-in-law Ibrahim Pasha in the aftermath of their successful collaboration at the battle of Egri in 1596 and, tellingly, the subject of technology, arms and weaponry figures in his account of that battle as only one aspect among several.

The account of Mehmed III acknowledging his grand vezier's contributions to success at Egri cites the following five aspects of military planning subject to the grand vezier's authority and perceptive prioritization :

- (1) "Techiz –i sakir ve izhar-i zehair-i sipah"²
- (2) "tecdid-i kanatir ve tamir-i cusur"³
- (3) "tevs-i rah ve teshil-i me'abir-i enhar ve miyah"⁴
- (4) "tertib-i alat-i muhasere-i kila"⁵
- (5) "ictima-yi edevat ve esbab-i cenk"⁶.

¹ See his article in Vernor Parry and Malcolm Yapp (eds.), *War, Technology and Society in the Middle East* (London, 1975), pp. 218-256

² Techiz (supplying gear, equipment) may include but is not restricted to weaponry and the phrase as a whole implies an onus on providing mounts (including bridles and stirrups) and their fodder more than firearms for combat. It also subsumes the category of shelter (tents) for troops and to protect perishable supplies. The unambiguous phrase use to designate arms and armaments is alat-i harb; arms and instruments of war. See no. 4 in the list.

³ This phrase suggests (as no. 3 in the list) the importance of delivery and means of delivery of equipment had priority over the collection and preparation of same for obvious reasons that non-delivery ensured failure whereas collection and preparation only made success possible; see no. 5 below. The lowest level task is ictima (collection) while the highest level task is (as in no. 1) izhar (actualization), implying mobilization and deployment of both gear and food supplies for use at the right places at the appropriate times in the appropriate quantities, or simply put : "making it get there" (lit., izhar).

⁴ The comment applying to this desideratum is the same as for no. 2 in the list.

⁵ This is the first unambiguous and explicit reference to explosives and artillery in list of primary, secondary and tertiary concerns as categorized by the sultan.

In the sultan perception military concerns are grouped into three categories :

I Primary Concerns : Troop Support (grain, mounts and shelter; No. 1)

II Secondary Concerns : Ensuring the Reliability of Delivery Routes (Nos.2 & 3)

III Tertiary Concerns : Preparing the Means for Conducting an Offensive Campaign (Nos. 4 & 5)⁷.

The low position assigned to arms and weaponry in Mehmed III's account of key factors affecting the outcome of the Egri campaign is not accidental. His ranking was by no means atypical, and seemingly very few battles in the early-modern era (1450-1750) were decided by the application of overwhelming force of arms. The fallible and unreliable nature and generally non-decisive character of military technology in this period is highlighted in Kenneth Chase's recent study of the actual practice of warfare and how it differed according to the conditions prevailing in various habitats and terrains from the mountain to plain and from wetlands to steppe⁸.

The question of technology diffusion and weapons manufacture and use has a rich literature and deserves some consideration in the context of this present gathering, especially given the importance attached to it by the conference organizers. But after a brief and on the whole rather dismissive look at the technology question, I intend to concentrate my attention on two other, to my mind perhaps more significant aspects of what the Ottoman archives can teach us about how the Ottomans pursued and achieved their military objectives. First I will address the question of communications and bureaucratic discourse, and second the question of personnel in order to show the importance attached by the Ottomans to the means of monitoring performance of soldiers as a means for maximizing motivation and service dedication among soldiers recruited from various origins and sources. Before turning to this however let us first summarize the state of the field in technology studies.

---

⁶ The phrase suggest picks, shovels etc. for digging trenches, wood for gun carriages and other military hardware not, necessarily associated with siege.

⁷ The excerpt is from the text of an emr-i sherif of Mehmed III addressed to Damad Ibrahim Pasha dated 1008/ July1599- July1600) in Ahmed Feridun, *Münşeat-i Selatin*, Vol. II, p. 137). The account in brief of the Egri campaign is thus written from a retrospective standpoint some three years after the event. The exact dating of the document is likely to fall sometime between the conclusion of Ibrahim Pasha's first, rather inconclusive, season in November 1599 / Rebi ul ahir 1008 and his departure from winter quarters in Belgrade at the commencement of the second season in June 1600 / Zilhicce 1008 en route to the army's eventual triumph at Kanije in September / Rebi ul evvel 1009.

⁸ See his book *Firearms : A Global History to 1700* (Cambridge 2003).

Arms and Armaments (Mehmed III's third priority in the list outlined above)

Circulation of reliable information for military planners required efforts at a more basic level to detail and to circulate regularly updated and amended inventories of existing arms supplies. The 1753 register of Ada Kale published by Allen Hertz gives us a clear insight into the dogged insistence of the Ottoman bureaucrat (petty-minded but uncompromisingly precise) in collecting data in a form that could be easily processed and used by decision-makers. In the Ada Kale case, as in the case of many archival registers, what is particularly noteworthy is the use of annotative terms such as : *kohne* (shop worn), *amel-mande* (useless) and the like⁹. That the issue of quality together with the once widely assumed and accepted assumption 'decline' of production standards is to be regarded as essentially a red-herring can be confirmed not just from the repeated insistence of those who have studied the question from both an Ottoman and European perspective, but also by the fact that the Ottomans themselves were clearly acutely aware of their own supply deficiencies on the one hand but at the same time, if the money was available and the cause of sufficient gravity to merit exceptional efforts, able to make good their deficiencies by investment of time, money and expertise for military modernization and re-armament. The "recovery" of the Ottoman armaments industry after 1790 following a period of relative atrophy, brought about more by military inactivity than any underlying technological inferiority or manufacturing crisis as once widely believed, is well documented in a study by Jonathan Grant¹⁰. Technological advancement and intensified activity aimed at catching up with the competition was always a question on the one hand of priorities and on the other of balancing competing demands for investment emanating both from civil society and increasingly in the late imperial era from the army's main service rival the navy. There is little point in pursuing the question of the purported technological gap here in further detail as this is a horse which in my view has already been beaten to death pretty convincingly by my many predecessors, among whose number I may include myself in the form of a select group among my previous publications¹¹.

⁹ See Allen Hertz, "Armament and Supply Inventory of Ottoman Ada Kale, 1753", *Archivum Ottomanicum*, IV (1972), pp. 95-171

¹⁰ See, Jonathan Grant, "Rethinking the Ottoman "Decline" : Military Technology Diffusion in the Ottoman Empire, Fifteenth to Eighteenth Centuries", *Journal of World History* 10 / 1 (1999), pp. 179-201; in particular the summary of his argument on pp. 198-201 where he refers to (p. 198, paragraph 2) to the Ottomans' : "return to the technological mainstream in the 1790s".

¹¹ See in particular : *Ottoman Warfare, 1500-1700* (London : UCL Press Ltd., 1999), especially chapter 7, pp. 133-168. and on the technology transfer (or failed transfer) question in particular, "The Ottoman Attitude Towards the Adoption of Western Technology: the role of the *efrenci* technicians in civil and military applications", in P.Dumont & J.-P.Bacque-Grammont (eds.), *Contributions à l'histoire économique et sociale de l'empire Ottoman*, (Louvain : Editions Peeters, 1983), pp.287- 298 and the

Part One : Communications and Exchange of Information

Military communications between supply bases and the front and between central command and regional forces, facilitating last-minute re-assessment and adjustment of strategic planning, the getting, sending, and delivering of information that was accurate and up-to-date to and from an active theatre of war were crucial elements in Ottoman military success. Was there corruption? Was there waste? Were there unpreventable and unforeseeable circumstances arising both from weather and human error that undermined military efficiency? The answer to all these questions is inevitably yes. But, from the point of view of pre-planning and so far as the timely dispatch of the right combination of resources to accomplish the job was concerned the Ottoman military bureaucracy was almost faultless and clearly unsurpassed at the institutional level by any of its sixteenth to seventeenth century contemporaries.

The grand vizier was ultimately responsible for both civilian food supply and military planning so he could always take the big picture into account. Thus, for the Ottomans, the problem of linking up and co-ordinating efforts at various levels of government from the central to the regional as well as the local and municipal scarcely existed. Once he, in consultation with *erkan-i develet*, had reached a decision about the optimal proportional distribution of goods, the deed was as good as done. If the Ottomans were good at planning, they were even better in the execution of plans once developed. A virtual army of *katibs* was deployed for writing, and *chavushes*, *kapticis* and others were on permanent stand-by for the delivery of the most urgent orders. As for the risk of non-compliance with orders the *bostanci-bashi* could always be used as a last resort. Was there bureaucratic perfection? Was there military efficiency in its modern sense? Again the answer to both these questions would have to be an unqualified no. Yet the chain of command leading all the way to the top was clearly in place even for what seem to modern sensibilities rather trivial matters so *serdars* who didn't communicate with their masters on a regular basis were not likely to hold on to their commands for very long and a similar level of accountability existed at all levels of the bureaucracy even down to the most humble *muhassebeci* (accountant in a treasury bureau) or *mukabeleci* (auditor of military payroll accounts). The punishment for fiscal malfeasance by one of the sultan's personally-appointed commissioners (*emin*) in charge of palace-related services was execution if embezzlement could be proven¹². Sultans had ways of double checking the

---

Turkish translation in "Osmanlılar ve Batı Teknolojisi", in E. Ihsanoglu (ed.), *Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler* (Istanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, 1992), pp. 7-20. In addition, see my review of Kenneth M. Setton's *Venice, Austria, and the Turks in the Seventeenth Century* (Philadelphia, 1991)", *Archivum Ottomanicum* 13 (1994), pp. 371-383.

¹² See the case of the commissioner of the place kitchens *Kapucu-başı Mehmed Çavuş* in 1599/1008 documented in Mustafa Selaniki's history; Mehmed İpşirli (ed.), *Tarih-i Selaniki* (Istanbul, 1989), Vol. 2, p. 823.

accuracy of those reports being sent to them from the front too. One of the problems experienced during America's war in Vietnam was the doubtful accuracy and reliability of General Westmoreland's reporting to Secretary of Defence McNamara. The sultan received reports (received from the *kethuda*, (steward of the commander) and then sent his own agents and pursuivants (*kapicis*) to compile independent reports. Cross-checking and investigation was considered not so much duplication of information as an insurance that the right decisions were being made based on the right (and accurate) underlying information. All this required a steady stream of paper and verbal reporting much of which (the non-verbal kind that is) is still preserved in the Ottoman archives.

Another key aspect of Ottoman military efficiency that can be checked and confirmed from archival sources is the critical dimension of military manpower and personnel whose recruitment, retirement dismissal, promotion and regular payment was all being processed on a continuous basis 365 days of the year regardless of whether the army was in active deployment or not.

Part Two : Personnel

Archival sources provide detailed evidence that helps to explain what accounts for the exceptional levels of motivation and devotion to service that were characteristic of the Ottoman army, both in the era of cavalry-dominated armies typical in the sixteenth century and later on as infantry and artillery contingents gained in size and importance. In the former era we know that comrades who fell, in action had their places nearly immediately taken up, filled by *mazul* timariots or redistributed as reward to their bravest compatriots based on the commander's *arz*. In the case of major campaigns commanded by a high-ranking vizier such personnel decisions, though theoretically subject to the sultan's approval, were in practical terms virtually irreversible. *The 1565 Malta Campaign Register* published in 1988 by a team led by Arnold Cassola provides a detailed example of how this worked¹³.

Another vitally important aspect of pre-modern and indeed modern warfare concerns the maintaining of morale, discipline and enthusiasm among the troops. The timely distribution of rewards and promises of rewards was essential to maintain military discipline. No army can be entirely free of cases of indiscipline and insubordination and collective action such as rebellions and large-scale desertion among the rank-and-file was far more common in pre-modern warfare than today, but the Ottoman system was better organized than most both to punish insubordination and reward faithful service because of its developed bureaucratic procedures. Army officers were able to act swiftly and decisively both to punish and reward partly because, uniquely for its time a substantial

---

¹³ The 1565 Malta Campaign Register (San Gwann, Malta, 1998) edited text published by Arnold Cassola with the collaboration of Idris Bostan and Thomas Scheben.

portion of the army was salaried so the use of loss of wages as a disincentive and salary increases as a positive incentive was rendered that much more powerful as a behavior-modifying tool. The regularity and precision and therefore also the efficaciousness of the system can be demonstrated by the bulk of the surviving archival material which runs to in excess of three thousand pay registers belonging to the three most substantial series for the infantry (956), cavalry (737) and Janissary forces (1,499) alone to say nothing of scattered records in other series such as the Kamil Kepeci classification¹⁴.

Apart from such assessment which relies in the main on quantitative evidence and analysis a further, as yet much under-exploited potential use of the archives lies in the prosopographic data it contains suited to answer more qualitative questions aimed for instance at explaining how it was the Ottomans were able to recruit and retain the best engineers and technicians of the age, some of whom it is known were military engineers with expertise in pyrotechnics and ballistics. The case of Leonardo da Vinci and the sketches for a structure to bridge the Golden Horn he prepared for his generous imperial patron Beyazid II is well documented¹⁵, but many less celebrated personalities whose names, life histories and areas of artisanship and skill await discovery gained a privileged status as *efrenci* or *muteferikka* with a traceable presence in Ottoman payroll records. Research to date on the question of the level of Ottoman dependency on technical assistance provided by immigrant reveals only an impressionistic idea of the real situation with numbers provided mostly by foreign travellers¹⁶. This data can only be considered a feeble second best in view of the far richer and more detailed information which Ottoman archival records can reliably be expected to provide¹⁷.

The phenomenon of Ottoman labor mobility and the types of bureaucratic intervention employed to ensure the optimal mix of skills for the achievement of given military and civilian objectives are aspects of the Ottoman system that deserve further investigation and deeper-probing research. In particular, we know that fortress construction and repair tended to be a shared enterprise in which the government provided technical assistance and raw materials in exchange for the localities' provision

---

¹⁴ Figures taken from Ismet Binark et alii, *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi* (Istanbul, 1992), pp. 275-276 (Nos. 33, 35 and 37) [T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı*, Yayın Nu. 5].

¹⁵ See Franz Babinger, "Vier Bauvorschläge Lionardo da Vinci's an Sultan Beyazid II (1502/1503)", *Nachrichten von der Akademie der Wissenschaften in Göttingen : Philosophisch-Historische Klasse* (Göttingen, 1952).

¹⁶ For the summary of the current state of our knowledge on foreign experts working in the Ottomans munitions industry, see Gabor Agoston, *Guns for the Sultan: Military Power and the Weapons Industry in the Ottoman Empire* (Cambridge, 2005), pp. 42-46.

¹⁷ See Agoston, *Guns for the Sultan*, The Bibliography on p. 249 (DMŞM TPH) and the other series cited there for an overview of some of the relevant Ottoman archival source material.

of labor services. In an earlier study I documented one case, the construction of a fortress at Mosul in 1631¹⁸, and Barkan's massive publication on the Süleyman mosque construction project gives us a richly detailed example documenting the sources from which labor crews were recruited and mobilized and workers' conditions in general¹⁹. So far as Ottoman military architecture is concerned there is however still much that remains to be done. One of the underlying reasons explaining Ottoman military efficiency is that, by comparison with contemporary European armies, there were relatively few auxiliary labor tasks, such as road clearing and fortress repair, that Ottoman soldiers were, on a regular basis, expected to perform. Each military groups' specific area of expertise, from mining, sapping and artillery to non combatant functions such as provision of commissary services or grain transport, was identified and carefully circumscribed. The organization and mobilization of non-military work crews to perform auxiliary labor tasks assisting the army forms another dimension of Ottoman military efficiency that detailed study of Ottoman archival records can help us understand better.

From this brief account outlining a prospective agenda for future research it can readily be seen that despite decades of concentrated work and, since the 1980s ever expanding and intensifying cataloguing, classifying and research efforts, our understanding of the complexity and multi-dimensionality of the Ottoman bureaucratic system is still in its initial and exploratory phase. We still have much to learn, but fortunately for the state of the field in generations to come, the bulk of still unexploited evidence preserved in the Ottoman archives gives us plenty of scope for future discovery. In the final analysis the inescapable message that the seemingly inexhaustible bulk of this material conveys to us is that the Ottomans' secret weapon was not a mechanical device nor a technical innovation, but rather the ability to tap both human and material resources that their many-tentacled bureaucratic apparatus provided them.

---

¹⁸ See pp. 163-178 in Osman Okyar and Halil İnalcık (eds.), *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi, 1071-1920* (Ankara, 1980).

¹⁹ Ömer Lütfi Barkan, *Süleymaniye Cami ve İmaret-i İnşaatı, 1550-1557*, 2 vols. (Ankara, 1972-1979).

This paper which is based on the thesis that as about all the institutions of the Ottoman Empire the most important source about the military organization to refer is the Ottoman Archives, points out that documents relating to past might be helpful to find a solution to the potential future problems. The first part of the paper mentions the efforts which were made to reform the Ottoman Military Organization in the period from the late 18th to the 20th century and within this framework, it deals with the foundation of New Order, the dissolution of Jannisary Army, the reasons of military reforms, Teşkilat-ı Esasiye Law, the changes in institutional and educational systems of the army in terms of modernization and politicization of the Ottoman Army. The second part discusses the importance of the Ottoman Archives in terms of military history and gives brief information on the way in which the bureaucratic tasks of the army were carried out in war, the mühimme registers which include records pertinent to the army and the Office of the Minister of War which filed the documents of the army, and so on. The paper also highlights that the Turkish Archives has extremely rich sources and the most important duty of the historians is to analyze, examine and present them to the scientific world.

هذه المحاضرة تم إعدادها استنادا إلى أطروحة تقول إن الأرشيف العثماني هو أهم مصدر لمعرفة المؤسسة العسكرية شأنها شأن سائر مؤسسات الدولة العثمانية، وهي تعبر كذلك عن إمكانية الاستعانة بالوثائق القديمة لحل المشاكل المحتمل حدوثها خلال السنوات القادمة . ويتناول الفصل الأول من المحاضرة التحولات التي جرت في المجال العسكري خلال الفترة ما بين القرن الثامن عشر والقرن العشرين داخل المؤسسة العسكرية العثمانية، كما تتطرق في هذا الإطار إلى تأسيس "النظام الجديد" وإلغاء "الجيش الانكشاري" وتداعيات الإصلاحات العسكرية و "قانون النظام الأساسي" (وتحديث النظام التعليمي والهيكل للجيش والتحول السياسي للجيش العثماني. وأما الفصل الثاني من المحاضرة فيتناول أهمية الأرشيف العثماني من حيث تاريخ الحروب ويقدم معلومات حول الشكل الإداري للشؤون البيروقراطية للجيش أثناء الحروب و"دفاتر المهمة" التي تتضمن السجلات العسكرية و "باب سرعسكر" الذي تتم فيه أرشفة الوثائق العسكرية وما شابهها من المواضيع. وتذكر المحاضرة

كذلك بأهمية الأرشيف العثماني من
حيث المصادر الثرية مؤكدة على أن
أكبر مهمة تقع على عاتق المؤرخين
هي البحث في هذه الوثائق وإخراجها
إلى النور.

OSMANLI ASKERÎ TEŞKİLATINDA YENİLEŞME HAREKETLERİ KONUSUNDA YAPILACAK ÇALIŞMALARDA TÜRK ARŞİVLERİNİN YERİ VE ÖNEMİ

Giriş

Millî hafızayı oluşturan arşivler, bilimsel tarih araştırmalarında temel dayanaklardır. Millet hayatına dair siyasî, hukukî, askerî, iktisadî, toplumsal ve kültürel konularla ilgili araştırmalar, bir devletin diğer devletlerle olan ilişkilerinin tespiti için gerekli bilgi ve belgeler, devrin gelenek-görenekleri ve diğer toplumsal özellikleri ile ilgili belgeler arşivlerden temin edilir. Bir devletin geçmişi, içinde yaşadığı bugünü ve geleceği göz önüne alınırsa, gelecekte varolması ancak arşivi ile mümkün olabilir. Bu bakımdan arşivler bir devletin en değerli hazinesidir¹. Osmanlı devlet bürokrasisi tarafından kullanılan adıyla belirtmek gerekirse arşivlerde saklanan belgeler "*Hazine-i Evrak*"dır². Kuruluşundan itibaren güçlü bir bürokrasiye sahip olan Osmanlı Devleti, bürokratik yazışmaların tamamının arşivlenmesine her zaman önem vermiştir. Geçmiş döneme ait belgelerin, gelecek yıllarda karşılaşılabilecek sıkıntıların çözümü kavuşturulmasında yardımcı olabileceği düşüncesiyle, belgelerin son derece güvenilir ortamlarda muhafaza edilmesine önem verilmiştir³. Osmanlı bürokrasisinde evrakın arşivlenmesi konusu kimi zaman yabancı seyyahların dahi dikkatini çekmiştir. Bunlardan Kont Graf Marsilli, Osmanlı Devleti kadar her husustaki kayıtları muntazam ve doğru olarak tutan bir devletin dünyada mevcut olmadığını hayranlıkla ifade etmiştir⁴.

a. Osmanlı Askerî Teşkilatında XVIII. Yüzyıl Sonlarından XX. Yüzyıla Uzanan Süreçte Yenileşme Hareketlerine Genel Bir Bakış

Askerî temeller üzerine kurulan Osmanlı Devleti için ordu en önemli unsurdur. Zamanla devletin ekonomisinde, siyasî ve sosyal durumunda görülen yozlaşma, orduda da kendini hissettirdi. Bununla bağlantılı olarak ülkenin iç ve dış güvenliği sarsıldı. Geriliğe, batının erişmiş olduğu düzeyden kopukluğun yol açtığı anlaşıncaya, bu kopukluğu gidermek için ilk önlemler askerî teşkilatın ıslahı maksadıyla ordu açısından ele alınmaya başlandı. Osmanlı ordusunda, batılı anlamda teşkilat değişikliklerine ilk defa III.Selim devrinde "*Nizam-ı Cedit*" hareketiyle başlandı. Nizam-ı Cedit hareketi istenilen

¹ Bahaddin Alpan (Derleyen), *Geleceğin Rehberi Arşiv ve Arşivcilik*, Başbakanlık Basımevi, Ankara 1985, s. 9.

² *Hazine-i Evrak Dairesi'nin kuruluşu hakkında ayrıntılı bilgi için bk., Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform*, İstanbul 1993, s. 47-52.

³ İsmet Binark, *Arşiv ve Arşivcilik Bilgileri*, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1980, s. 28 vdd.

⁴ Graf Marsilli, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Zuhur ve Terakkisinden İnhitâtı Zamanına Kadar Askerî Vaziyeti*, (Çev. Kaymakam Nazmi), Ankara 1934, s. 49.

düzeyde başarıya ulaşamamış olsa da, III. Selim'in başlattığı yenilikleri yeğeni II. Mahmut devam ettirmiştir. II. Mahmut devrinde, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılışından sonra, yeni ordu kurulması çalışmalarına büyük bir hız verildi. İstanbul ve çevresinde subay yetiştiren okullar, 1834 yılında Harbiye Mektebi adı altında birleştirildi⁵. Ordunun yeniden düzenlenmesi konusundaki faaliyetler Tanzimat döneminde de devam etti. Serasker Rıza Paşa'nın gayretiyle hazırlanan Tanzimat döneminin ilk askerlik kanunu 1843'de yürürlüğe girdi. Bu kanunla askerlik süresi beş yıl olarak belirlendi⁶. Bu arada Osmanlı ordusu, Hassa askerlerinden oluşan I. Ordu, Dersaadet ordusu adıyla nitelenen II. Ordu, Rumeli, Anadolu ve Arabistan orduları olmak üzere beş ordu şeklinde yeniden düzenlendi. Bu değişikliklere zaman içinde pek çok ilaveler yapıldı. 1868 yılında yapılan idarî ve mülkî taksimata uygun olarak, 1869 yılında orduda da yeni birtakım düzenlemelere gidildi, ordu merkezleri yeniden tespit edildi ve bu düzenleme Balkan Savaşlarına kadar devam etti⁷. Osmanlı Bahriye Teşkilatı da bu dönemde yenileşme hareketlerinde önemli gelişmeler kaydetti⁸. II. Abdülhamit döneminde, orduyu çağdaş ordular düzeyine ulaştırma ve batı standartlarına yaklaştırma gayretleri büyük bir hızla devam ettiği gibi, ordudaki personel mevcudunun da artırılması yoluna gidildi⁹. Bu zamana kadar orduda uygulanmakta olan ve çeşitli ülkelerden alınmış bulunan karma teşkilât ve taktik terk edilerek bunun yerine Alman teşkilat ve usûlü benimsendi. Almanya'dan getirtilen askerî uzmanlar¹⁰, orduda Alman nüfûzunun artmasına sebep oldu¹¹. Ayrıca askerî okullarda Avrupalı öğretmenlerin sayısı arttırıldı¹². Bunlar arasında

⁵ J.C. Hurewitz, Ortadoğu Siyaseti: Askerî Boyutlar, (Çev. Nusret Özselçuk), Ankara 1980, s. 36 ; Harbiye Mektebi'nin tarihçesi için bk. İsrail Kurtcephe-Mustafa Balcıoğlu, Kara Harp Okulu Tarihi, Ankara 1991.

⁶ Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra asker alma konusunda hazırlanan kanunlar hakkında genel bir bilgi vermesi açısından bk., Faruk Aydın, Osmanlı Devleti'nde Tanzimat'tan Sonra Asker Alma Kanunları (1839-1914), Ankara 1994. Ayrıca bk., Musa Çadırcı, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Askere Almada Kura Usulüne Geçilmesi", Askerî Tarih Bülteni, Sy: 18, Şubat 1980, s. 60.

⁷ Bu yeni düzenlemeye göre, I. Ordu İstanbul, II. Ordu Edirne, III. Ordu Manastır, IV. Ordu Erzurum, V. Ordu Şam, VI. Ordu Bağdad, VII. Ordu San'a'da bulunacaktı. Bk. İhsan Hün, Osmanlı Genelkurmayı'nın Ne Suretle Teşekkül Ettiği, İstanbul 1952, s. 25 ; Ziya Şakir (Soku), Tanzimat Devri'nden Sonra Osmanlı Nizam Ordusu Tarihi, İstanbul 1952, s.32; ayrıca bk., Faruk Aydın, aynı eser, s. 22 vd.

⁸ Bahriye Nezareti'nde gerçekleştirilen yenilikler hakkında geniş bilgi için bk., Ali İhsan Gencer, Bahriyede Yapılan Islahat Hareketleri ve Bahriye Nezareti'nin Kuruluşu 1789-1867, İstanbul 1985.

⁹ Musa Çadırcı, "II. Abdülhamid Devrinde Osmanlı Ordusu", Dördüncü Askerî Tarih Semineri Bildiriler, Ankara 1989, s. 36-45, s. 47'deki çizelgede ordunun mevcudu gösterilmiştir.

¹⁰ II. Abdülhamit döneminde Almanya'dan ilk defa bir askerî heyetin getirilmesi 1880 yılında düşünülmüş; bilahare politika gereği Almanlar'a yaklaşmak gereği hissedilince, bu hey'etlerle birlikte gelenlerin sayısı zamanla artmıştır. II. Abdülhamit dönemindeki bu ilk askerî heyetin faaliyetleri için bk. Kemal Beydilli, "II. Abdülhamit Devrinde Gelen İlk Alman Askerî Hey'eti Hakkında", TD., sy: 32, (Mart 1979), s. 481-494.

¹¹ İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfûzu, İstanbul 1983, s.71-76 ; Osmanlı ordusunda Almanların rol ve etkinliği için bk. Jeduha L. Wallach, Bir Askerî Yardımın Anatomisi, (Çev. Fahri Çeliker), Ankara 1985.

Osmanlı Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği'nin İkinci Başkanlığı'na kadar getirilen Von Der Goltz (Golç Paşa) da bulunuyordu. Golç Paşa, askerî okullardaki öğretmenliği sırasında yetişen subaylar üzerinde büyük bir etki bıraktı ve Osmanlı askerî gücünü, deyim yerindeyse âdeta Alman ordusunun doğu birlikleri haline getirmek için çabaladı¹³. Bundan başka ordunun asıl muharip unsurları olan piyade, topçu ve süvari dairelerinin başkanlıkları da Alman subaylarına devredildi¹⁴. Diğer taraftan Golç Paşa'nın gayretleriyle kurulan Harp Akademileri, en yetenekli ve iktidar heveslisi subayları bünyesinde topladı¹⁵. Daha sonra Cumhuriyeti kuracak olan subaylar da bu akademilerden yetişti. Nitekim Golç Paşa ve yardımcılarının eğittikleri bir kısım subaylar I.Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Almanya saflarında yer almasında önemli rol oynadılar¹⁶.

II. Meşrutiyeti takip eden süreçte Osmanlı ordusunda silahlı kuvvetler teşkilatının değiştirilmesini gerektiren sebepleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

- 1- Ordunun modern anlamda memleket savunmasını yapabilecek her türlü maddî-manevî güçten yoksun olması,
- 2- Kara ordusunun yanında, Osmanlı donanmasının da atıl bir durumda bırakılması,
- 3- Askerlik hizmetinde ortaya çıkan bir takım aksamalar,
- 4- İdarî yolsuzluklar, özlük haklarından kaynaklanan sıkıntılar,
- 5- Ordudaki siyasî çıkar hesaplaşmalarından doğan ordu-siyaset çatışması, kısaca ordunun siyasîleşmesi,
- 6- Ordunun eğitim sisteminden kaynaklanan aksaklıklar,
- 7- Ordudaki birliklerin dağınkılığından dolayı beraberlik ruhunun sarsılması, vb. gibi sebepler sıralanabilir.

II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden yıl içinde dış tahrikler ve içteki yönetim karıştırlarının ortaklaşa bir hareketi olarak tezahür eden 31 Mart Ayaklanması, Rumeli'den

¹² 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'ndan sonra ordu komutanları hükûmete sundukları raporlarında, Osmanlı Devleti'ne komşu olan ülkelerin askerî güçlerinin büyük bir tehdit unsuru olduğunu hatırlatarak kuvvetli bir ordunun kurulmasını istiyorlardı. Bk. BOA. Y.EE., Evrak nr: 1236, Kısım: 14, Zarf: 126, Karton: 1. Öte yandan kurulması tavsiye edilen ordunun son sistem silahlarla donatılması, bu konuda Almanlar'la temasa geçilmesi ve maliyenin mümkün mertebe zorlanması gerektiği ifade edilmekte idi. Bk. BOA. Y. EE., Evrak nr: 2627, Kısım: 9, Zarf: 72, Karton: 4.

¹³ Goltz'un mektupları için bk. Hayri Mutlucağ, "Dost Bildiklerimiz ve Ordumuzu Islah İçin İçimizde Bulundurduklarımızın Marifetleri", BTDD., Sayı:12, Eylül 1968, s. 34-41.

¹⁴ Peter Mansfield, Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası, (Çev.N.Ülken), İstanbul 1975, s. 34.

¹⁵ Mansfield, aynı eser, s. 34-37.

¹⁶ Almanların yanında yer almamızı tenkid eden kişilerden birisi de o dönemin kurmay subaylarından biri olan Ahmet İzzet Paşa'dır. Ahmet İzzet Paşa'nın yorumları hakkında bk., Ahmet İzzet Paşa, "Mareşal Ahmet İzzet Paşa'nın Hatıratı", Akşam nr: 3430, 30 Nisan 1928.

gelen Hareket Ordusu tarafından bastırıldı. Hareket Ordusu Komutanı Mahmut Şevket Paşa'nın, İstanbul'da yönetimin ve padişahın değiştirilmesinde önemli rolü oldu. İktidarı ve orduyu kontrolünde tutan Paşa, askerî teşkilatta bir takım düzenlemelere girişti. Yapılan bu düzenleme ile ordu müfettişlikleri kuruldu. 15 Mayıs 1909'da Mahmut Şevket Paşa I., II. ve III. Ordular Müfettişliği'ne getirildi. 7 Ağustos 1909'da Tasfiye-i Rütbe Kanunu (rütbelerin yeniden düzenlenmesi) yürürlüğe konarak Osmanlı ordusunda köklü bir gençleştirme hareketi başlatıldı¹⁷.

1909 yılında gerçekleştirilen düzenlemelere 9 Temmuz 1910'da "*Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Ordusu'nun Teşkilat-ı Esasiye (teşkilat-ı askeriye) Nizamnamesi*" yayımlanarak devam edildi. Bu arada 21 Mart 1913 tarihinde Jandarma Teşkilatı'nda müfettişlik uygulamasına geçildi.

Gerçekleştirilen yeni düzenlemelere bakıldığında aslında II. Meşrutiyet Döneminde Silahlı Kuvvetler'in ıslahı için oldukça önemli tedbirler alındığı sonucu ortadadır. Bu kapsamda yapılanlara ilave olarak yeni kanun ve yönetmelikler de yürürlüğe kondu. Yukarıda bahsedilen ve 9 Temmuz 1910'da yayınlanan "*Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Ordusu'nun Teşkilât-ı Esasiye Nizâm-nâmesi*", ülkenin ve Silahlı Kuvvetler'in genel durumundan kaynaklanan gerekçelerden dolayı ancak 1911 yılında yürürlüğe kondu ve sadece iki yıl (1913'e kadar) yürürlükte kalabildi¹⁸. Bu nizamname ile Osmanlı ordusunda XX. yüzyılda Batı ülkelerinde olduğu gibi modern askerî teşkilata geçilmiş oluyordu. Bu düzenlemelerin sonunda ordu komutanlıkları ve geniş karargâhlar kaldırılarak, yerlerine yetkileri daraltılmış, ancak, hareket kabiliyeti yüksek, muharebe anında bir yerden bir yere nakli kolay olan küçük karargâhların teşkil edilmesi kararlaştırıldı. Balkan Savaşlarından yenik çıkan Osmanlı Devleti, ordunun yeniden düzenlenmesi için 14 Şubat 1913'te "*Teşkilat-ı Umumiye-i Askeriye Nizâm-nâmesi*"ni neşretti; buna göre, kara ordusu dört ordu müfettişliği ile bağımsız kolordu ve tümenlerden meydana gelecekti¹⁹. Birinci Dünya Savaşı öncesinde yapılan bu yeni düzenlemelerle ordu müfettişlikleri numaralandırma sistemine göre yeniden düzenlendi. Buna göre;

- I. Ordu Müfettişliği : İstanbul, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Gümülcine, Dedeoğlu, İzmir ve Batı Anadolu kesimini,
- II. Ordu Müfettişliği : Selanik, Üsküp, Manastır, Beyrut, Şam ve Halep taraflarını,

¹⁷ Geniş bilgi için bk., Zekeriya Türkmen, Osmanlı Meşrutiyeti'nde Ordu-Siyaset Çatışması, İstanbul 1993.

¹⁸ 1910 tarihli bu düzenleme ile ordu komutanlıkları kaldırılıp yerlerine ordu müfettişlikleri kurulmuş, üçer piyade tümenli kuvvetli kolordular teşkil edilmiş, bir kolordunun 41.000 kişiyi bünyesinde barındırması gerektiği tesbit edilmiş ve Müslim olsun gayr-ı Müslim olsun herkesin askerlik vazifesini yapması şartı getirilmişti. Bk. Düstür, II.Tertip, Dersaadet 1330, s. 30.

¹⁹ 14 Şubat 1913 (1 Şubat 1329) tarihli ve gizli kayıtlı nizamname için bk. Askerî Müze Kütüphanesi nr: 5612; Ayrıca bk. Gn. Kur. ATASE Başkanlığı Yay., Balkan Harbi, c.II, Ankara 1993 (İkinci baskı), s. 80-152.

III. Ordu Müfettişliği : Erzurum, Bayburt, Erzincan, Elazığ, Van, Bitlis ve Muş civarını,

IV. Ordu Müfettişliği : Bağdat, Musul, Süleymaniye, Kerkük ve Basra vilayetlerini içine alacak şekilde yeniden düzenlendi.

Yemen'deki VII. Kolordu, Asir'deki 21. ve Hicaz'daki 22. Tümenler bağımsız kabul edilerek doğrudan merkeze bağlandı.

Nizamiye Ordusu'nun yanında bir de ordunun yedek kuvvetini teşkil eden 57 redif tümeninden müteşekkil olmak üzere 6 adet redif müfettişliği mevcuttu.

1913 yılında yürürlüğe giren ordu müfettişliği uygulamasına, 2 Ağustos 1914 tarihinde imzalanan Osmanlı-Alman gizli ittifak antlaşması ile son verildi. Belirtilen bu tarihte Türk ordusu genel anlamda seferber duruma geçirilince müfettişlik teşkilatı da lağv edilmiş oldu. 1914 yılında I.Dünya Harbi seferberliğinin başlaması üzerine, ordu komutanlıklarının yeniden teşkili gündeme geldi. Türk ordusu bu yeni düzenleme ile dokuz orduya çıkarılmış ise de, her bir ordunun mevcudu bir barış kolordusu kadar dahi olamamıştı²⁰. Müfettişlik uygulaması ise Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından tekrar gündeme getirilecekti.

XX. yüzyıl başlarında Osmanlı ordusunun mevcuduna bakıldığı zaman sayının şartlara göre artıp eksildiği dikkati çekmektedir²¹. Bu eksilmenin sebepleri arasında, ordudaki tasfiye hareketinin olduğu kadar, askerin siyasileşmesinin de etkisinin olduğunu belirtmek lâzımdır. II.Meşrutiyet döneminde, orduda Enver Paşa ile birlikte yeni bir değişim rüzgârı esmeye başladı. Bu dönemin en önemli olaylarından birisi, Erkân-ı Harp Kaymakamı (kurmay yarbay) Enver Bey'in kısa sürede rütbeleri aşarak 4 Ocak 1914 tarihinde mirliva (tuğgeneral) rütbesi ile Harbiye Nazırlığı'na getirilmesi oldu²². Ordunun genç, hareketli ve bilgili komutanlar elinde yükselebileceğine inanan Enver Paşa, kara ve deniz ordularında geniş ölçüde bir tasfiye hareketini başlattı²³. Özellikle Balkan Savaşlarında başarı gösteremeyen subay ve paşaların yaşlı, ehliyetsiz ve bilgisiz olanları emekliye sevk edildi²⁴. Böylece orduda köklü bir gençleştirme hareketi başlatıldığı gibi,

²⁰ II.Meşrutiyet'in ilk yıllarında ordunun genel mevcudu 23.870 subay, 366.881 küçük zabıt ve er, sefer zamanı bunlara ilave olunun 33 tümen redif efradı ile sayı 544.000'i buluyordu. II.Meşrutiyet'in ilk yıllarında 544.000 kişiyi geçen kara ordusu, Balkan Savaşları sırasında 305.000 kişiye indirildi. Bk . Gn.Kur.ATASE Arşivi, nr: A,1/69, Dolap:10, Göz:14 ; Gn.Kur. Harp Tarihi Bşk., Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, (TSK.Tar.), c.III/6-1, Ankara 1971, s. 128-129.

²¹ Bk Gn. Kur. Harp Tarihi Bşk., Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, (TSK.Tar.), c.III/6-1, Ankara 1971, s. 128-129. Gn. .Kur. ATASE Arşivi, 1912-1913 yıllarına ait 38 numaralı kuvve cetveli.

²² BOA. DÜİT., nr:4, Evrak: 760, s.6 ; Ayrıca bk. Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa, c.II, İstanbul 1981 (İkinci baskı), s. 430 ; Enver Paşa'nın Harbiye Nazırlığı'na tayini esnasında cereyan eden faaliyetler için bk. M.Hanefi Bostan, Said Halim Paşa, İstanbul 1992, s. 42-44.

²³ Ali Fuat Türkogeldi, Görüp İştiklerim, Ankara 1984 (Üçüncü baskı), s. 111.

²⁴ Feroz Ahmet, İttihat ve Terakki (1908-1914), (Çev.N.Ülken), İstanbul 1986, s. 240.

bunun yanında ordunun siyaset dışı kalmasını temin edecek bir dizi tedbirlerin alınması da kaçınılmaz bir hal almıştır²⁵.

Orduda kontrolü ele geçiren genç subaylar süratle kuruluş ve teşkilat düzenlemelerine girişerek personel bakımından da artırılması yoluna gittiler. Bu yeni düzenlemelerde 1913 yılında Almanya ile yapılan askerî anlaşma çerçevesinde Osmanlı ordusunda hizmete giren Alman Generali Liman Von Sanders'in de payının olduğu bir gerçektir. Yapılan bu düzenlemelerle ilk önce ordunun sayıca arttırılması fikri gündeme geldi. Kamil Paşa'nın sadareti (1912-1913) sırasında 292.291 kişi civarında olan Osmanlı orduları²⁶, Enver Paşa'nın Harbiye Nezareti'nde vazifeye başlamasından itibaren sayıca arttırılması çareleri aranmağa başlandı. Ordu genel olarak her biri üçer tümenli kolordulardan, tümenler de üçer piyade ve birer topçu alayı ve diğer sınıflardan ibaret, bağlı birliklerden teşkil edilecekti. Tasarlanan bu kadroların tamamlanabilmesi için 450.000 kişiye ihtiyaç vardı. Halbuki ordunun levazım teşkilatına bakılırsa, iâşe kadrosu 200.000 kişiyi geçmemekte idi²⁷. Bu yüzden eldeki imkânların mümkün olduğunca arttırılıp en iyi şekilde kullanılması gerekiyordu. Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, bu durumda kısmî birtakım tedbirlerle birlik mevcutlarını ve seferî kadroları yükseltmeye çalıştı. Bu arada 2 Ağustos 1914'te imzalanan Türk-Alman askerî ittifak antlaşmasından bir gün sonra genel seferberlik ilan edildi²⁸. I.Dünya Savaşı'nda Osmanlı cepheleri artıp istekler çoğaldıkça, orduların adedini ve personel sayısını arttırmakla her şeyi çözebileceğine inanan Osmanlı Genelkurmayı yanlışısını ancak harbin sonunda anlayabildi.

Yapılan bu yeni düzenlemelerle modern anlamda ordunun teşkilat ve eğitim sisteminde değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Bu yeni durum zabıtların görevlerini standartlaştırdığı gibi, malî, idarî görev ve yetkileri kaldırmış, sadece askerî alanla sınırlandırmıştı. Ancak Meşrutiyet döneminde Harbiye Mektebi'nde verilen eğitimle beraber, batı kültürü artık sınırlı kaynaklarla da olsa, zabıt adaylarının ilgisini çekmeye başlamıştır²⁹. Nitekim, değişik Avrupa ülkelerinde tahsil gören subaylar, modern siyasî fikirleri, hürriyet ve eşitlik, vatan sevgisi ve devlet şuuru gibi değerlerin kaçınılmaz olarak etkisi altında kaldı. Osmanlı aydınlarının yıkılmakta olan devletin kurtarılmasını hedefleyen fikir ve

²⁵ Fethi Okyar, Üç Devirde Bir Adam, (Hz.Cemal Kutay), İstanbul 1980, s. 200 ; Ali Fethi Okyar, genç subaylık yıllarında da ordunun siyasetle uğraşmaması gerektiğini savunuyor ve bu yolda yazılar yazıyordu. Bk. Erkân-ı Harp Binbaşısı Ali Fethi, "İnkılâb-ı Âhir ve Osmanlı Ordusunun Politikaya Sureti Müdahalesi", Asker Mecmuası, İstanbul 1324, s. 133-137.

²⁶ Kâmil Paşa'nın sadareti (Kısım 1912-Ocak 1913) döneminde nizamiye ordusu mevcudu 222.512, bahriye 18.191, topçu 10.908, jandarma da 40.680 kişi olarak tesbit edilmiştir. Bk. BOA. Y.EE., Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı, Ds: 86/37, Nr: 3626.

²⁷ TSK.Tar., c.III/6-1, s. 221.

²⁸ Joseph Pamiankowski, Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküşü "1914-1918 I. Dünya Savaşı", (Çev.Kemal Turan), İstanbul 1990, s. 65.

²⁹ Düstûr, İkinci Tertip, I, s.108 ; TV., nr: 821, 30 Nisan 1325.

düşünceleri, subayları da etkileyerek siyasî ortama atılmalarına sebep oldu. Osmanlı ordusunun siyasîleşmesinde aslında 1880'lerden 1918'lere uzanan ve son derece değişken, hareketli ve sarsıcı bir dönem olarak adlandırılan yaklaşık kırk yıllık tarih sürecinin önemli bir yeri vardır³⁰.

Batılılaşma hamlesinin devlet tarafından ele alınıp uygulanmasına disiplinli askerî kadrodan başlanması, çöküş sürecindeki Osmanlı Devleti'nin gerçek anlamda aydınlarının askerlerden meydana gelmesine yol açtı. II. Meşrutiyet'in ilânından sonra birçok subayın siyasî faaliyetlere devamda ısrarlı olması, ordudaki disiplin ve hiyerarşi anlayışını sarstı. 1909 yılında Hareket Ordusu Komutanlığı'nın teşvikiyle³¹, Meclis-i Meb'usan'ın bir "*Tasfiye-i Rütbe Kanunu*"nu çıkarması sağlandığı gibi hemen uygulamaya da konulmuştu³². Bu kanunla ordu mensupları ikiye bölündü: Tasfiyeye tabi tutulanlar ve tamamen emekli maaşı dahi bağlanmayıp ordudan ilgileri kesilenler³³. Aynı şekilde rütbelerde de yeni düzenlemeler yapıldı³⁴, bir çok subayın rütbeleri indirildi³⁵. Çoğunluğu II. Abdülhamit taraftarı olarak bilinen alaylı subayların bu kanuna dayanarak ordudan ihraçları³⁶, orduda yükselme istek ve kabiliyeti gösteren erbaşlar da dahil olmak üzere, tüm alaylıların İttihat ve Terakki Cemiyeti ve onun belkemiğini oluşturan mektepli subaylara düşman olmalarına sebep oldu³⁷. Subayların siyasîleşmesinde etkili olan unsurlar incelendiğinde bunlar malî şikayetler, özlük haklarından kaynaklanan sorunlar³⁸, terfi

³⁰ Ahmet Turan Alkan, İkinci Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset, Ankara 1992, s. 25.

³¹ BOA. BEO., Meclis-i Meb'usan Giden nr: 266309.

³² Tasfiye-i Rütbe Kanunu, 25 Temmuz 1325/7 Ağustos 1909 tarihli. Bk. Düstûr, Tertib-i Sani, c.I, Dersaadet 1329, s. 421.

³³ Gn. Kur. ATASE Arşivi: 9-3411, Kls: 14, Ds: 71, F: 1-39.

³⁴ Düstûr, Aynı cilt, s. 324 ; TV., nr: 718, 28 Aralık 1326.

³⁵ Ali Cevat Bey, aynı eser, s. 68, dipnot 2 ; Ahmet İzzet Paşa, Feryadım, c.I, (Yay. Süheyl İzzet Furgaç-Yüksel Kanar), İstanbul 1992, s. 45-46.

³⁶ Alaylı subay askerlik vazifesi için orduya girip de gösterdiği kabiliyet ve çalışkanlığı ile temayüz eden ve rütbe alan zabıtlara denir. Bunlar mevcut olan iktidarın (Padişahın), ordu kademesindeki muhafızları idi. Çoğunluğunun tahsili dahi olmayan alaylı subaylar mekteplilerle devamlı çatışma halinde idiler.

³⁷ Zekeriya Türkmen, aynı eser, s. 123-124 ; Bu sırada alaylıların kadro haricine çıkarılmasının getirdiği tartışmalara dönemin Harbiye Nazırı Salih Paşa şöyle cevap veriyordu: "...Ordu içinde mektepli olsun, alaylı olsun bütün ümera ve zabitanın ilmen, ahlâken, disiplin ve kapasite bakımından bir değerlendirmeye tabi tutularak alaylılar yanında mektepliler de açığı alınmıştır." Bk. BOA. BEO., Meclis-i Meb'san Giden nr: 266180; BOA. BEO., Harbiye Gelen nr: 265280.

³⁸ Ahmet Refik, İnkılâb-ı Âzim 10 Temmuz 1324, Dersaadet 1324, s. 64-65 ; Nizamettin Delilbaş, Hatıralarım, İstanbul 1946, s. 61 ; Hasan Amca, Doğmayan Hürriyet: Bir Devrin İçyüzü 1908-1918, İstanbul 1989 (İkinci Baskı), s. 46.

şikayetleri³⁹, psikolojik rahatsızlıklardan kaynaklanan sıkıntılar⁴⁰ ve asker-sivil kıyaslaması şeklinde sıralanıyordu⁴¹.

Arnavutluk İsyanı ve buna bağlı olarak iç siyasetteki sıkıntıların bir sonucu olarak ortaya çıkan "*Halâskâr Zabitân Hareketi*", Osmanlı ordusunun gündelik siyasetle en yoğun iç içe olduğu bir dönemde kamuoyunda yer etti. Nitekim, ittihatçı subayların özlük haklarını elde etmede gördükleri kolaylık, itibar ve nüfûz sahibi olmaları sonucu, ortaya çıkan imtiyazlı zabitler grubuna tepki olarak Halâskâr Zabitan Grubunun doğduğu bir gerçektir⁴². Grup mensupları arasında, Tasfiye-i Rûteb Kanunu sonucu mağdur durumda kalan zabitlerin varlığı dikkat çekicidir⁴³. Bu arada siyasî sistemdeki tıkanıklık askerî bir komite faaliyeti ile aşılmaya çalışılacaktı. Bir muhalefet hareketi olarak ortaya çıkan Halâskâr Zabitan Grubunun amacı, gayr-i meşru kabul ettiği İttihad ve Terakki Cemiyeti Hükûmeti ve Meclisi'nin iktidarını yıkmak, serbest seçimlerle meşru olan anayasayı yürürlüğe koymaktı. İşin ilginç yanı, Meşrutiyet devri'ndeki bütün muhalefet partileri gibi, bu askerî ihtilalci grup da ordunun politikadan çekilmesini istiyordu. Grup bu ilkeye bağlı kalarak hiçbir sivil üye kabul etmediği gibi, üyelerinin hiç birinin devlet memuriyeti kabul etmesine izin vermedi⁴⁴. Halâskâr Zabitan Grubu 25 Temmuz 1912'de meşru bir kuruluş izlenimi ile program ve beyannamesini neşretti⁴⁵. Bu beyannâmede özetle, meşrutiyet'e sadık kalınmadığından devletin itibarının sarsıldığı ve bu yüzden orduya görev düştüğü belirtiliyordu. Beyannamede yer alan görüşlere bakılırsa ittihatçı bir subay ile halâskâr bir zabit arasında dünya görüşü, entelektüel seviye ve mantık yürütme açısından büyük bir fark yoktur. Onları muhalif cereyanlara iten içtihat farklılıklarından doğan küçük âmillerd⁴⁶.

Meşrutiyetin ilânında en önemli rolü oynayan bir güç olan Osmanlı ordusunun siyasî cereyandan kendini uzaklaştırması oldukça zordu. Siyasî hayattaki gelişmeler

³⁹ Resneli Niyazi, aynı eser, s. 33 ; Delilbaş, aynı eser, s. 61 ; Tahsin Paşa, Sultan Abdülhamid, Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, İstanbul 1990, s. 135 ; E.E.Ramsaur, Jön Türkler ve 1908 İhtilâli, (Çev. Nuran Ülken), İstanbul 1972, s. 136.

⁴⁰ Süleyman Külçe, Firzovik Toplantısı ve Meşrutiyet, İzmir 1944, s. 69 ; Asaf Tugay, İbret, Ks.II, İstanbul 1962, s. 231.

⁴¹ Yzb. Hamdi, Aynı makale, s. 167 vd. ; Bnb.Ali Fethi, aynı makale, s. 127 ; Tahsin Paşa, aynı eser, s. 136 ; Y.Hikmet Bayur, aynı eser, c.I/1, ys. 435.

⁴² Tunaya, aynı eser, c.I, s. 313-336 ; Feroz Ahmet, İttihat ve Terakkî 1908-1914, (Çev.Nuran Ülken), İstanbul 1971, s. 131-132 ; Asaf Tugay, aynı eser, s. 60-64 ; Yusuf Hikmet Bayur, aynı eser, c.II/1, s. 249.

⁴³ Cafer Tayyar (Eğilmez Paşa), Vesaik-i Resmîye Müstenid Arnavutluk Harekâtı, Bursa 1334, s. 35'de pek çok subayın siyasete bulaştığını ifade eder. Ayrıca bk. Samih Nafiz Tansu, (Anlatan Galip Vardar), İttihat ve Terakkî İçinden Dönerler, İstanbul 1960, s. 88-89.

⁴⁴ Tunaya, aynı eser, c. I, s. 337-340.

⁴⁵ Beyanname metni için bk. MMZC., c.VI, s. 722 ; MAZC., 1327-1330, D:II, s: 1, 25.ıçtima, s. 224 ; TV., nr: 1181, 5 Temmuz 1328 ; Sabah, İkdâm, 12 Temmuz 1328 ; Tunaya, aynı eser, c.I, s. 337-344.

⁴⁶ Ahmet Turan Alkan, aynı eser, s. 139.

ordudaki yüksek rütbeli subaylardan başlayarak, erbaş ve erlere kadar siyasî beklenti ve ümitlerin hızla yayıldığını göstermekte idi. Ordunun üst düzeyinde odaklaşan ve çatışmayı giderek arttıran siyasî görüş farklılıkları, 1911'deki Trablusgarp Savaşı ve 17 Ekim 1912'de başlayıp 1913 yılına kadar sarkan Balkan Savaşlarında olumsuz etkilerini göstermeye başladı⁴⁷. Dönemin önde gelen devlet adamları yazdıkları hatırat türü eserlerde bu durumu eleştirmişlerdi⁴⁸.

Osmanlı ordusunun bu derece siyasete karışması yüksek rütbeli bazı subaylarla, sivil bürokrasinin önde gelenlerini harekete geçirerek⁴⁹, meclise 10 Ekim 1913 tarihinde "*Askerlerin Siyasetle Uğraşmasını Men Eden Kanun*"u teklif etmelerine sebep oldu⁵⁰. Askerî Ceza Kanunu'nda siyasî cürümlere karşı bir müeyyide olmadığından bu kanun tasarlanmıştı. Bu kanun, mecliste uzun tartışmalara sebep olurken, basında çıkan yazılarda da güncelliğini korudu⁵¹.

Bundan başka Osmanlı ordusunun donanımı son derece yetersizdi. Yarım milyona yakın bir insan gücüne sahip bulunan Osmanlı ordusunun iâşe ve ikmali konusu da en başta gelen sıkıntılı konulardan birisi idi. 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'nda ordunun eksiklikleri açıkça görülünce, devlet, gerekli ikmâlın yapılması için teşebbüse geçerek, 1894 yılında "*Techizât-ı Askeriye Nezareti*"nin kurulmasına öncülük etti⁵². Osmanlı ordusunu donatmak amacıyla teşkil edilen Savunma Sanayiini desteklemek için milletin yardımına güvenen idareciler, halka neşredilen beyannamede ordu için toplanacak olan yardım parasının miktarını⁵³, nasıl muhafaza edileceğini⁵⁴, nerelerde harcanacağını

⁴⁷ BOA. DH.KMS., Ds: 63/25, 9 Şevval 1331.

⁴⁸ Bu konu ayrıca Âyan Meclisi'nde de gündeme getirilmiş ve tartışma konusu olmuştur. Bk. MAZC., 1327-1330, D:II, 19.İçtima, s. 148-150 ; ayrıca bk. Şeyhülislam Cemaledin Efendi, Hatıra-i Siyasiye, Dersaadet 1336, s. 47 ; Ahmet Hilmi, Muhalefetin İflası, s. 8 ; Falih Rıfkı, Çankaya, s. 56.

⁴⁹ BOA. DH. KMS., Ds: 63/25, 9 Şevval 1331/11 Eylül 1913. Bu belgeden de anlaşıldığına göre, tecrübeli Osmanlı paşaları ki, bunların büyük bölümü İttihatçı değildi. Ordunun İ.T.C ile içli dışlı olmasını hiçbir zaman hoş karşılamamışlardı. Siyasetin ordunun iç birlik ve beraberliğini sarsacağını bildiklerinden adı geçen kanunun çıkartılmasında etkili olmuşlardır.

⁵⁰ Bu kanun metni için bk. "Mensubîn-i Askeriye'nin Siyasiyat İle Men'-i İştigali Zımında Askerî Ceza Kanunu'na Zeyl Olmak Üzere Tanzim Olunan Layiha-i Kanuniye", TV., nr: 1251, 27 Eylül 1329/10 Ekim 1913.

⁵¹ İfham'da çıkan bir makalede askerin siyasetle alakasını kesmesinin imkânsız olduğu daha önceki tecrübelerle dayanılarak açıklanıyordu. Bk. İfham nr: 291-107, 18 Haziran 1328.

⁵² II.Abdülhamid devrinde kurulan ve ilk defa tarafımızdan tesbit edilen Techizat-ı Askeriye Nezareti, 10 Ekim 1896'da bir komisyon olarak kurulmuş ve 16 Mart 1902 tarihinde bir nezaret haline getirilmiştir. Bk., BOA. Y.A.RES, Nr: 72/34, 10.4.1312 ; BOA. BEO., Techizat-ı Askeriye: 136053; ayrıca bk., Salname-i Devlet-i Aliyye, 58.sene, Dersaadet 1318, s. 410. Techizât-ı Askeriye Nezaretinin kuruluşu, amacı ve çalışmaları hakkında geniş bilgi için bk., Zekeriya Türkmen, "II.Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunun Modernizasyonu İçin Kurulan Techizât-ı Askeriye Nezâreti ve Faaliyetleri", Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, İstanbul (M.Ü.Fen Edebiyat Fakültesi Yay.,) 1995, s. 479-493.

⁵³ Ceride-i Askeriye, nr: 18, 2 Şubat 1896.

⁵⁴ BOA.Y.A.RES., Nr: 85/27, 27.9.1314.

açıklamak ihtiyacını hissederek bir de beyanname neşrettiler⁵⁵. Osmanlı ordusu, alınan birtakım tedbirler⁵⁶ sonucu modern araç ve gereçlerle donatıldı. Techizat-ı Askeriye Nezareti'nin yaptığı etkili ve yerinde propagandalarla Osmanlı Devleti'ndeki her kesimden halkın ordunun eksikliklerini tamamlamak üzere gerekli desteği sağlamak üzere harekete geçirilmesi sağlandı. Bu dönemde gerçekleştirilen silah alımları ile Osmanlı Devleti kendisini büyük bir askerî güç olarak göstermek gayretinde idi. II.Meşrutiyet Devri'nde kaldırılincaya kadar, ordunun silah, araç-gereç ve diğer ihtiyaçlarını karşılama konusunda büyük hizmetler yapan Techizat Nezareti'nin lağvedilmesi üzerine kısa bir durgunluk yaşandı⁵⁷. 1909 Yılında yapılan bütçe görüşmelerinde orduya büyük ölçüde bir ödenek ayrılarak gerekli donanımın tamamlanması planlandı. Öte yandan Balkan bozgunu ordunun büyük miktarda silahının düşman ellerinde kalmasına sebep oldu⁵⁸. Osmanlı ordularının, evvelki asırlarda dost ve düşmanları hayret ve gıpta içinde bırakan başarı ve zaferlerini, askerlik sanatının olumlu birçok faktörleriyle birlikte, başta gelen ikmal sistemlerinde gösterdikleri yeterlilik ve pratik uygulamalarla kazandıkları bilinmekte idi. İkmal sistemlerindeki bozulmalar askerî yenilgilerle paralel oldu. Balkan Savaşlarından önce Osmanlı Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti, Alman sevk ve idare usûlüne göre lojistik sistemin düzenlenmesi için faaliyete geçti⁵⁹. Ancak yapılanlar tüzük, emir ve talimatların Türkçe'ye çevirisinden öteye gitmedi. Millî bünyeye uymayan bu modern esaslara dayanılarak yapılan -iaşe ve ikmal konusundaki- türlü hazırlıklar, memleket ve ordu için bir özenti olmaktan ileriye gidemedi.

Diğer taraftan ordunun istihbarat teşkilâtının son derece yetersiz olması düşman hedef ve hareketlerinin saptırılmasında etkili olamadığı gibi, her türlü bilginin dışarıya sızmasını da önleyemedi. Dolayısıyla lojistik desteği yetersiz, istihbarat ağı son derece zayıf bir ordunun harp kabiliyetinin yüksek olduğunu söylemek pek mümkün değildir.

⁵⁵ BOA. Y.A.RES., aynı belge.

⁵⁶ II.Abdülhamid, Dünya'daki silahlanma yarışını yakından takip ederek Osmanlı Devleti'ni de bu yarışın içirisine dahil etmek için derhal faaliyete geçilmesi emrini vermişti. Almanya'dan silah alımı için kurduğu komisyona Mahmut Şevket Paşa'dan başka silah bilgisi olan genç subayları seçmişti. Bk., Zekeriya Türkmen, aynı eser, s. 137-138 ; ordunun silahlanması için Techizat-ı Askeriye Nezareti'nin kurulmasını gerçekleştirmişti. BOA. Y.A.RES., nr: 72/34, 10.4.1312 ; 83/38, 19.5.1314 ; 85/27, 27.9.1314

⁵⁷ BOA. BEO., Techizat-ı Askeriye, nr: 253982 ; ayrıca bk. Düstûr, II.Tertip, c.I, Dersaadet 1329, s.67; ayrıca bk. Zekeriya Türkmen, aynı makale, s.488.

⁵⁸ Balkan Harbi'ndeki hatalarımız hakkında pek çok eser yazılmıştır. Bunlardan birisi de bu savaşlarda 17. Selanik Redif Fırkası Komutanı bulunan Muhiddin Paşa'nın hatıralarıdır. Mirliya Muhiddin Paşa'nın elimizde bulunan notlarına bakılırsa bu savaşta tam bir bozguna uğrayan Osmanlı ordularının kaybettiği silah ve malzemenin haddi hesabı yoktur. Bk. Muhiddin Paşa, Balkan Harbi Hatıraları (1328), s.125.

⁵⁹ II. Meşrutiyet Dönemi'nde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisliği yapan Ahmet İzzet Paşa, anılarında orduda Alman subaylarından yararlanarak köklü bir değişiklik yapmaktan yana olduğunu belirtirken, Harbiye Mektebi'nin ıslah edilmesini, orduda numune alayların kurulmasını, zabitan talimgahlarının açılmasının, küçük zabıt mektebinin açılmasının gerekli olduğunu ve bu maksatla büyük gayretler harcadığını ifade eder. Bk., Ahmet İzzet Paşa, "Mareşal Ahmet İzzet Paşa'nın Hatıratı", Akşam nr: 3453, 23 Mayıs 1928.

Öte yandan silahlı kuvvetler, yaptıkları harplerde düşman derinliklerine gidemedikleri gibi, yeterli istihbaratı da toplayamadı. Bu suretle ordu, daha barıştan itibaren alınması gereken savunma tedbirlerinden mahrum bırakıldı. Harbiye Nezareti kıt imkânlarıyla da olsa, günün askerî yeniliklerini öğretmek amacıyla talimgâh ve kurslar açarak faaliyetlerini sürdürmeye devam etti⁶⁰. Buna ilâveten ordunun harp kabiliyetini arttırmak için yapılacak manevraların daha esaslı uygulanması ve gerçek faydalarının sağlanması maksadıyla, 1914 yılı başında bir talimat hazırlanıp uygulamaya geçildi. Bu talimata göre, manevraların tümen, kolordu ve ordu manevraları şeklinde düzenlenmesi gerekiyordu⁶¹. Bütün bu olumsuzluklara rağmen, harp kabiliyetini kaybetme noktasına gelmiş bulunan, siyasî çekişmelerden dolayı iyice yıpranmış olan bu ordudan yeni bir şevk, heyecan ve canlılıkla bu kabiliyeti tekrar kazanması bekleniyordu.

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'ni takip eden süreçte, mağlubiyet denilen devasız illeti iliklerine kadar hisseden bir orduya yeni bir şevk ve heyecan, yeni bir ruh kazandırmak gerekiyordu. Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonraki süreçte Osmanlı Ordusu'nda müfettişlik teşkilatına yeniden geçilmiştir. Buna göre;

I. Ordu Kıt'aları Müfettişliği: Müfettişliğin merkezi İstanbul şehri idi. I. Ordu Kıt'aları Müfettişliği'ne, 1., 14. ve 25. Kolordular bağlı idi. I.Ordu Müfettişliği'ne Ferik Kavaklı Mustafa Fevzi (Çakmak) Paşa atandı⁶². I.Ordu Müfettişliği'nin bağlı birliklerinin bulundukları yerlere bakılırsa Trakya ve Marmara çevresinde idi⁶³.

Yıldırım Kıt'aları (II. Ordu) Müfettişliği: Önceleri Yıldırım Kıt'aları Müfettişliği adı ile anılan bu teşkilat, bir süre sonra II. Ordu Kıt'aları Müfettişliği adı ile anılmaya başlandı ve merkez olarak da Konya şehri seçildi. Başına Mersinli (Küçük) Cemal Paşa atandı. Bu müfettişliğe 12., 17. ve 20. Kolordular bağlı bulunuyordu⁶⁴. Bu kolordunun mıntokasında Kayseri, Konya, Beyşehir, Aksaray, Niğde, Karaman, Ereğli ve Anamur bulunuyordu⁶⁵.

IX. Ordu Kıt'aları (III. Ordu) Müfettişliği: Ordu Müfettişliği Teşkilâtı'na geçildiği sırada ilk önceleri IX. Ordu Kıt'aları Müfettişliği adı ile anılan bu teşekkülün adı bilahare, III. Ordu Müfettişliği olarak değiştirildi. IX. Ordu Kıt'aları Müfettişliği, diğer ordu

⁶⁰ Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti (EHUR), Zabitan Talimgâhları Talimâtname, İstanbul Askerî Matbaa 1329, s.2-3.

⁶¹ EHUR., Manevraların Suret-i İcrasına Dair Talimat-ı Muvakkata, İstanbul 1330, s. 3-5 ; Yapılan manevraların üst rütbeden subaylar tarafından değerlendirilmesi yolunda bir ordu emri de yayınlanmıştı. Bk. EHUR., Ordu Emirname, nr: 1, İstanbul 1 Mart 1330, s. 3-7.

⁶² Gn. Kur .ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 44.

⁶³ Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 44 ; ATASE Arşivi: 1-50, Kls: 466, Ds: 8, F: 1-1; ayrıca bk., Zekeriya Türkmen, Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması, s. 109-110.

⁶⁴ Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 83.

⁶⁵ Gn. Kur. ATASE Arşivi, aynı belge ; ATASE Arşivi: 1-50, Kls: 466, Ds: 8, F: 1-1.

müfettişliklerine bakışta biraz farklı bir durumda bulunuyordu. Barıştan ziyade bir harp karargâhı görünümünde ve belirli bir merkezi olmayıp seyyar bir konumda idi⁶⁶. IX. Ordu Kıt'aları Müfettişliği teşkilatı 1919 Haziran ayında III. Ordu Müfettişliği olarak sadece numarası değiştirilerek yeniden düzenlendi⁶⁷. Bu arada Erzurum şehri de III. Ordu Müfettişliği'nin merkezi kabul edildi. IX. Ordu Kıt'aları Müfettişliği'ne, Mirliya Mustafa Kemal Paşa getirilirken⁶⁸, III. Kolordu Komutanlığı'na Miralay Refet (Bele Paşa) Bey⁶⁹, XV. Kolordu Komutanlığı'na da Mirliya Kâzım Karabekir Paşa atandı⁷⁰. III.Ordu Müfettişliği mıntıkasında Sivas, Amasya, Tokat, Canik, Samsun, Erzurum, Van, Bitlis, Erzincan, Kars, Ağrı, Van, Hakkari, Elazığ, Bingöl, Bitlis vilayet ve mutasarrıflıkları bulunmakta idi⁷¹.

Müstakil XIII. Kolordu Komutanlığı:yukarıda izah edilen üç Ordu Müfettişliği'nin haricinde Diyarbakır'da bulunan XIII. Kolordu doğrudan doğruya İstanbul'da Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne (Osmanlı Genelkurmayı) bağlı idi. Diyarbakır, Bitlis, Mamüretlaziz (Elazığ) vilayetleri ile Urfa, Maraş, Ayıntap ve Elbistan müstakil mutasarrıflıkları bu kolordunun mıntıkasında bulunuyordu⁷². Komutanı Miralay Cevdet Bey idi.

Rumeli Kıt'aât-ı Askeriyesi Müfettişliği: Rumeli Müfettişliği'ne⁷³, işgalden önceki İzmir vali ve XVII. Kolordu Komutanı olan Nurettin Paşa'nın atanması gündeme geldi⁷⁴. Bunun mıntıkasında Rumeli yani Osmanlı Trakyası bulunacak, daha ziyade Yunan hududuna yakın bölgeler yer alacaktı. Lakin, bu müfettişlik sadece kağıt üzerinde kaldı, diğer üç müfettişlik gibi fiili olarak hareket edemedi⁷⁵.

Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Mütareke şartlarına göre yeniden şekillendirilmeye çalışılan Türk Ordusu, aslında TBMM hükûmetinin kuruluşundan sonra yeniden yapılandırıldı. Bu ordu hem Kurtuluş Savaşı'nı kazandı, hem de yeni Türk Devleti'nin temellerinin atılmasında çok önemli bir görevi üstlendi⁷⁶.

⁶⁶ Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 17.

⁶⁷ BOA.BEO., Harbiye Giden, nr: 342765.

⁶⁸ BOA.BEO., Harbiye Giden, nr: 342765 ; BOA DUİT., nr: 68 / 11.

⁶⁹ BOA.BEO., İsti'zan-ı İrade-i Seniyye, nr: 342981.

⁷⁰ Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls:11, Ds: 164, F: 83 ; ayrıca bk. Kâzım Karabekir, İstiklal Harbimiz, s. 10 vd.

⁷¹ Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 44.

⁷² Gn. Kur. ATASE Arşivi: 1-1, Kls: 11, Ds: 164, F: 83.

⁷³ Zaman nr: 377, 25 Mayıs 1335.

⁷⁴ Yeni Gazete nr: 175 / 1739, 26 Mayıs 1335.

⁷⁵ Zekeriya Türkmen, aynı eser, s. 112.

⁷⁶ Bu konu tarafımızdan hazırlanmış olan “Mütareke Döneminde Ordunun Durumu ve Yeniden Yapılanması (1918-1920)” adlı çalışmada ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmuştur. (Y.N)

b. Osmanlı Askeri Teşkilatında Yenileşme Hareketleri Konusunda Yapılacak Çalışmalarda Türk Arşivlerinin Yeri ve Önemi

Askeri temeller üzerine kurulmuş olan Osmanlı Devleti, varlığını devam ettirmek için ordusuna her şeyden önce büyük önem vermektedir. Devletin bürokrasisi de askeri temellere dayandırılmıştı. Güçlü bir askeri teşkilatın kuruluşuyla birlikte uzun yüzyıllar sürecek bir Osmanlı egemenliği başlamış oldu. Küçük bir beylikten XVI. yüzyılda bir dünya devleti oluşuna uzanan süreçte, Osmanlı Devleti, her şeyden önce sağlam temellere dayanmış disiplinli ve her bakımdan güçlü olan ordusuyla bunu gerçekleştirmiş, dünya siyasetini yönlendirmiştir.

Osmanlı tarihi ile uğraşanların, devletin askeri temellere dayanmış olmasından dolayı biraz askeri tarihçilik yönlerinin bulunması gerekmektedir. Osmanlı Devleti'nde devlet yönetme sanatıyla askerler ve askerlik arasındaki ilişkinin yakınlığı, zaman zaman da bunların özdeşleştiği dikkate alınır, tarih ve askerliğin birbirinin ayrılmaz parçaları olduğu kendiliğinden ortaya çıkar⁷⁷. Askeri tarihin, tarih içindeki yeri de zaman zaman sorgulanmıştır. Fakat, olayların sadece tek bir yönü ile yani askeri cephesi ile incelenmesi tarihçileri yanılgıya düşürebilir⁷⁸. Ancak, tarih içinde önemli bir yer tutan “*askerî tarih*”i veya “*harp tarihi*”ni⁷⁹ tek başına ele almak ve işlemek, askerler için bir ihtiyaç ve hatta zorunluluktur. Bu konunun önemini fark eden ünlü tarihçilerimizden Ahmet Refik (Altınay) Bey, Mütareke Dönemi'nde yayımladığı bir makalesinde, Avrupa milletleri içinde harp tarihi yazılmamış tek milletin Türkler olduğundan yakınmıştır⁸⁰. Bu satırların yazılmasından sonra askeri tarih alanında şüphesiz pek çok eser ortaya konmuştur. Eskilerin ifadesiyle “*sahibü'l-seyf ve'l-kalem*” (kılıç ve kalem sahibi) değerli komutanlar tarafından yazılan ve edebi değeri de yüksek olan eserler bugün askeri tarih çalışmalarında kaynak olarak kullanılmaktadır⁸¹. Osmanlı Devleti'nden miras kalan arşivler askeri tarih açısından son derece önemli kaynaklardır⁸². Öte yandan günümüzde yapılan askeri tarih çalışmalarında eskiye oranla, sınırlı bir çerçeveden sıyrılarak, çok geniş boyutlara ulaşılmıştır. Günümüzde ise, askeri olayların ülkenin ekonomik, siyasal ve toplumsal

⁷⁷ Yücel Aktar, “Askeri Tarihin Tanımı ve Metodolojisi”, Birinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri, Ankara 1983, (Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yay.), s. 1 vd.

⁷⁸ Şerafettin Turan, “Askeri Tarihin Tarih İçindeki Yeri”, Birinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri, s. 11-25. ayrıca bk., İsmail Arar, “Askeri Tarihin Tarih İçindeki Yeri”, aynı eser, s. 27-36.

⁷⁹ Osmanlı Devleti'nin yenileşme döneminden itibaren günümüzdeki Harp Okullarına gelene kadar “Harp Tarihi Dersleri” Harbiye'de son derece önemli ve üzerinde titizlikle durulan derslerden biridir. (Y.N)

⁸⁰ Bilgi için bk., Ahmet Refik (Altınay), “Tarih-i Harbimiz”, Ümit Dergisi, İstanbul, 6 Kânûn-ı evvel 1335 (1919), s.1.

⁸¹ Bu konuda bir bilgi vermesi açısından bk., Oğuz Turan, “Türk Askeri Tarih Yazarları ve Eserleri”, Birinci Askeri Tarihi Semineri Bildirileri, s. 83-94.

⁸² Birinci Askeri Tarih Semineri'nde bu konuda önemli bildiriler sunulmuştur. Askeri tarihin kaynakları hakkında genel bir bilgi vermesi bakımından bk., Yücel Özkaya, “Osmanlı Dönemi İçin Askeri Tarih Kaynakları”, Birinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri, s. 95-101.

konularıyla birlikte düşünülerek değerlendirilmesi; askerî tarihin, millî güç ve millî stratejiyle ilişkilendirilerek tarihî olayların daha geniş bir çerçeveden değerlendirilmesiyle yeni bir bakış getirilmiştir⁸³.

Klasik dönem Osmanlı tarihine bakıldığında, Osmanlı askerî hareketi sırasında idarî ve askerî işlerin çözümlenmesi için Divan-ı Hümayûn'a ait çeşitli büroların orduyla birlikte seferlere katıldıkları ve bürokratik işlemler için lüzumlu defterleri de beraberinde götürdükleri biliniyor⁸⁴; keza “*Sefer Divanı*” adıyla toplanan savaş meclisinde bu kayıtlara bakılarak kararlar alınıyordu. Özellikle XVIII. yüzyıldan sonra giderek artan askerî yenilgiler üzerine bu defterlerin ileri hatlarda değil de, geri hatlarda bulunan birliklerin olduğu yerde tutulmasına dikkat edilmiştir⁸⁵. Defterlerin orduyla birlikte sefere götürülmesi usulü “*Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu*” kuruluncaya kadar devam etmiştir⁸⁶.

Osmanlı Devlet bürokrasisinde en önemli yeri askerî bürokrasi oluşturuyordu. Askerî bürokrasiyle ilgili yazışmalara ait belgeler, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasına kadar Ağa Kapısı'nda Efendi Dairesi'nde saklanırken, ocağın lağvından sonra Seraskerlik Dairesi'nde muhafaza edilmeye başlanmıştır⁸⁷.

Öte yandan Kanuni devrinden 1915 yılına kadar uzanan döneme ait kesintisiz yazılmış olan ve sayıları 419 olan mühimme defterlerinde yönetim, askerî teşkilat vb. konularla ilgili bilgilere ulaşmak mümkündür. Yenileşme hareketleri konusunda yapılacak çalışmalarda özellikle XVIII. yüzyıldan sonraki defterlerin incelenmesinde büyük yarar vardır. Bu defterlerden 242 numaralı mühimme defterinde, II. Mahmut döneminde 1826 yılında gerçekleştirilen Yeniçeri Ocağı'nın lağvı ile ilgili önemli bilgiler yer almaktadır. 244, 245, 247, 249 nolu mühimme defterleri de II. Mahmut döneminin önemli askerî olaylarına ait bilgileri içinde barındırmaktadır. Özellikle Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu'yla ilgili, askerî tıbbiye ve harbiye ile ilgili olarak yapılacak çalışmalarda bahse konu defterlerin incelenmesi gerekir⁸⁸.

Mühimmeler içerisinde ayrıca Mühimme-i Asakir Defteri adıyla bilinen ve 1781 yılından başlayıp 1910 yılına kadar geçen 129 yıllık süreçte tutulmuş olan 68 adet defter bulunmaktadır ki, bu defterler belirtilen tarihler arasında Osmanlı askerî teşkilatında

⁸³ E. Tümg. Muzaffer Erendil, “Askerî Tarihin Millî Strateji ve Millî Güç İlişkileri”, Birinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri, s. 51-59.

⁸⁴ Geniş bilgi için bk., Feridun Emecen, “Sefere Götürülen Defterlerin Defteri”, Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu Armağanı, İstanbul 1991, s. 241-268.

⁸⁵ Atilla Çetin, “İstila-yı Keferede Kalan Osmanlı Defterleri”, Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, İstanbul, Mart 1987, Sy: 3, s. 6-8.

⁸⁶ Feridun Emecen, aynı makale, s. 249-250.

⁸⁷ Uğurhan Demirbaş vd.leri, Belgelerle Arşivcilik Tarihimiz (Osmanlı Dönemi) I, Ankara 2000, s. 35-36.

⁸⁸ Uğurhan Demirbaş vd.leri, aynı eser, s. 7-19.

yapılan düzenlemeler, atamalar, askerî sahada yapılan ıslahatlar ve Osmanlı Ordusu ve teşkilatıyla ilgili önemli kararların kayıtları içermektedir⁸⁹. Özellikle III. Selim döneminden itibaren başlayan ve II. Meşrutiyet Dönemi'ne kadara geçen süreci içine alan çalışmalarda Osmanlı Askerî Teşkilatı konusunda araştırma yapacak olanlar açısından mühimmeler önemli bir kaynak teşkil etmektedir.

Osmanlı Devleti'nde askerî teşkilatta köklü yenileşme hareketlerine XVIII. yüzyılda başlanmıştır. Köklü yenilikler veya Islahatlar Dönemi olarak adlandırabileceğimiz devre -kendisinden sonraki döneme de etki etmesi bakımından- aslında III. Selim ile başlamıştır. III. Selim döneminden itibaren yapılan yenilikler, etkisini tüm alanlarda hissettirmiş ve kendisinden sonraki dönemi de etkilemiştir. Bahse konu dönemden sonra Osmanlı Devleti'nin çöküşüne kadar uzanan süreci içine alan devrin askerî teşkilatı ile ilgili olarak araştırma yapacak olanlara yön vermek açısından yenileşme hareketlerini kapsayan dönemi dört bölümde ele alıp incelemek mümkündür.

1. Dönem :III. Selim (Nizam-ı Cedit) Dönemi,
2. Dönem :II. Mahmut (Asakir-i Mansure-i Muhammediye) Dönemi,
3. Dönem :Tanzimat (1839-1876) Dönemi,
4. Dönem :Meşrutiyet (1876-1918) Dönemi.

Bahse konu bu dönemlerin kendi içinde önemli ayırt edici özellikleri bulunmakla birlikte, temelde III. Selim döneminde başlatılmış olan yenilik hareketlerine dayandırmak mümkündür. Özellikle II. Mahmut döneminde gerçekleştirilen yeniden yapılanma daha sonraki dönemde gerçekleştirilecek olan yenilik hareketlerine öncülük etmiştir. Bu sistemin üzerine kurulan Tanzimat Dönemi yapılanması ise Sultan Abdülmecid'in ilk saltanat yıllarında gerçekleştirilen ve zaman içinde kendini geliştiren bir düzenleme oldu. Özellikle 1853-55 Kırım Savaşı yıllarında Avrupa Devletleri ile Osmanlı Devleti tarihinde ilk defa bir ittifak bloku oluşturdu. Böylece doğu dünyası ile batı dünyası ortak bir cephe oluşturmuş oldu. Bu dönemde gerçekleştirilen siyasî, askerî ittifaklar sebebiyle askerî teşkilattaki etkileşimin boyutları daha da arttı. Askeri teşkilata yönelik olarak Tanzimat Dönemi'nde eğitim-öğretim, ordu teşkilatı vb. gibi konularda yapılan düzenlemeler, teknolojik değişiklikler bir yana bırakılırsa Osmanlı Devleti'nin çöküşüne kadar devam etmiştir.

Dönem : III. Selim (Nizam-ı Cedit) Dönemi

Bu dönemle ilgili olarak Türk Arşivlerinde mevcut kaynakların bir bölümünü İ. Hakkı Uzunçarşılı ve E. Ziya Karal tarafından kullanılmış olması araştırmacıların yönlendirilmesi bakımından bir fikir verebilmektedir. Ayrıca III. Selim dönemi, Nizam-ı

⁸⁹ Uğurhan Demirbaş vd.leri, aynı eser, s.19-21.

Cedit hareketine dair padişaha sunulan layihaların bir kısmı da çeşitli araştırmacılar tarafından incelenmiştir⁹⁰.

III. Selim dönemi askerî teşkilatına dair yapılacak çalışmalarda arşivlerde yer alan kayıtlar arasında daha önce de kısaca bahsedilen mühimme defterlerini belirtmek gerekir. Bu defterlerden özellikle ordu mühimmesinin kaydedildiği defterler, orduyla birlikte sefere çıkan sadrazamın divan toplantılarının kayıtlarının tutulduğu, askerî hareketin seyrini ortaya koyan defterlerdi. Bu defterlerden hareketle Osmanlı İdarî ve Askerî Teşkilatı'nın işleyişi ile ordunun sefer sırasındaki hareketlerini ayrıntılarıyla gözlemlemek mümkündür. Ordu mühimmesi defterlerinden 151, 193, 195, 228, 230-231, 244-245, 247, 249 numaralı defterler III. Selim, IV. Mustafa ve II. Mahmut'un saltanat dönemini kapsayan defterler olup 1789-1833 yıllarına ait olayları içermektedir⁹¹. Bahse konu tarihlerin arasında Osmanlı Askerî Teşkilatı'nda önemli değişiklikler yaşanmıştır. Bu bakımdan yukarıda numaraları bahsedilen ordu mühimmesi defterlerinin özellikle III. Selim ve II. Mahmut dönemindeki askerî teşkilattaki yenilik hareketleri konusunda çalışma yapanlara önemli bilgiler sunacağı değerlendirilmektedir.

XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Bâbîâlî'nin teşekkülüyle bünyesinde evrak biriken dört ana daire (Bâbîâlî, Bâb-ı Defterî, Bâb-ı Seraskerî, Bâb-ı Meşihat) den birini askerî evrakın arşivlendiği Bâb-ı Seraskerî oluşturmakta idi. Seraskerlik Dairesi belgelerinin de bu dönemle ilgili araştırmalar için incelenmesinde yarar vardır. Bundan başka Divan-ı Hümayûn defterleri arasında da askerî konularla ilgili defterler bulunmaktadır. Ordu-yı Hümayûn, Anadolu ve Rumeli Ordusu ile, eşkinci, humbaracı, lağımçı sınıfı ile ilgili kayıtların yer aldığı defterlerde önemli kayıtların olduğu değerlendirilmektedir. Özellikle XIX. yüzyılın ilk yarısında askerî teşkilatta yapılan önemli değişiklikler konusu işlenirken bu defterlerin incelenmesinde yarar vardır.

Osmanlı Ordusu'nda ateşli silahların kullanımıyla birlikte önemi artan askerî müesseselerden biri Tophane diğeri ise Baruthanedir. Tophane-i Amire ve Baruthaneler hakkında yapılacak çalışmalarda Tophane-i Amire defterleri ile İstanbul (Zeytinburnu) Baruthanesi'ne ait defterlerin incelenmesi gerekir. Merkez ve taşrada gerekli olan top, top arabası, mühimmat vs. konularla ilgili olarak yapılacak çalışmalara ait kaynak bilgiler bu defterlerde mevcuttur.

Yine Bab-ı Defteri Başmuhasebe Kalemi defterleri arasında önemli bir yekuna sahip olan İrad-ı Cedit Hazinesi defterlerinde Nizam-ı Cedit ordusunun askerî teşkilatı, ordunun iâşe ve ikmalinin temini hususlarında yapılan harcamalar, bütçe çalışmaları ile vs. konulara ait kıymetli bilgiler mevcuttur. Sayıları oldukça fazla olan (363 adet) bu

⁹⁰ Enver Ziya Karal, "Nizam-ı Cedit'e Dair Layihalar", Tarih Vesikaları I, (Ankara 1942-43), s. 414-425, II, s. 104 vdd, III, s. 342-351, 424-432. Ahmet Öğreten, Nizam-ı Cedit'e Dair Islahat Layihaları, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, basılmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 1989.

⁹¹ Uğurhan Demirbaş vd.leri, aynı eser, s.16-17.

defterler, 1791-1826 tarihlerini kapsamaktadır. Özellikle III. Selim dönemiyle ilgili çalışma yapacak olanların ana kaynakları arasında yer almaktadır.

2. Dönem : II. Mahmut (Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye) Dönemi

Osmanlı Askerî Teşkilatı ile ilgili olarak yapılacak çalışmalarda II. Mahmut dönemi son derece önemlidir. Batılı anlamda hem sivil bürokraside, hem de askerî bürokraside köklü teşkilat değişikliğine bu dönemde geçilmiştir⁹². Özellikle uygulamaya konulan Fransız sistemi eğitim yöntem ve teknikleri -aslında III. Selim ile başlatılmış olmasına rağmen II. Mahmut devrinde- Osmanlı Ordusu'nda yaygınlaşmaya başlamıştır. XIX. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde askerî teşkilatta gerçekleştirilecek olan değişim ve dönüşümün başlangıcı II. Mahmut devridir. Bu dönemde başlatılan değişiklikler, temelde sabit kalmak üzere küçük ilave ve çıkarımlarla imparatorluğun sonuna kadar devam ettirilmiştir. Fransız etkisi yerini yüzyılın sonlarına doğru Prusya sistemi veya Alman sistemi olarak bilinen usule terk etmiştir⁹³.

II. Mahmut döneminden itibaren tutulan kayıtların daha derli toplu muhafaza edildiği anlaşılmaktadır. Bu döneme ait olmak üzere Türk Arşivlerinde önemli belgeler mevcuttur. Bu konuda Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul Üniversitesi Eski Eserler Kütüphanesi, Nuruosmaniye, İÜ. Edb. Fak. Kütüphanesi, Süleymaniye Kütüphanesi, Deniz Müzesi Arşivi, Genelkurmay. ATASE ve Denetleme Başkanlığı Arşiv ve Kütüphanesi ile Askerî Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Kütüphanesi'nde önemli belgeler, layihalar, yazma eserler bulunmaktadır.

II. Mahmut döneminde askerî teşkilatta yapılan yeniliklerle ilgili olarak yürürlüğe giren kanunlar son derece önemlidir. Gerçi bu kanunların büyük bir bölümü devletin resmî gazetesi olarak yayın hayatına giren Takvim-i Vekayi'de 1831 yılından itibaren yayımlanmaya başlanmıştır. Bu dönemden itibaren askerî teşkilatta kabul edilen yeniliklerle ilgili kanunlar için en önemli kaynak ise, Kanunname-i Asâkir defterleridir. 1808-1900 tarihleri arasında çıkmış olan askerî kanunlar, muhasebe, mühimme, mühendishane, nizamîye nizamnamesi ile idarî konularla ilgili nizamnamelerin kayıtları bu defterlerde bulunmaktadır. Toplam 8 adet olan bu defterler askerî kanunlarda yapılan düzenlemeler, özlük hakları konusunda yapılan düzenlemelerle ilgili çalışmalarda temel kaynaklardandır. Bu defterlere benzer olması açısından Kavanin ve Nizamât defterlerini de belirtmek gerekir. Gerçi bahsedilen bu defterler sadece askerî konuları değil, devletin her kurumu tarafından hazırlanmış olan bütün kanun ve nizamların yazıldığı kayıtları içermektedir.

⁹² Geniş bilgi için bk., Ercüment Kuran, “Sultan II. Mahmut ve Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın Gerçekleştirdikleri Reformların Karşılıklı Tesirleri”, Sultan II. Mahmut ve Reformları Semineri Bildirileri, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi 18-20 Haziran 1989, İstanbul 1990.

⁹³ H. Fahri Çeliker, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Askeri Heyetlerinin Balkan Harbi ve Birinci Dünya Harbi'nde Tutum ve Etkileri”, Dördüncü Askerî Tarih Semineri Bildirileri, Ankara 1989, s. 136-138.

1826 yılında II. Mahmut tarafından Yeniçeri Ocağı lağvedildikten sonra Serasker Hüseyin Paşa karargahı olan Seraskerlik Dairesi'ni, Eski Saray'a yani bugünkü İstanbul Üniversitesi rektörlük binasının bulunduğu yere taşımıştır. Bu nakil esnasında Yeniçeri Ocağı'na ait maaş, künye ve diğer kayıtların tutulduğu defterler de buraya taşınmıştır⁹⁴. Bâb-ı Seraskerî'ye dair arşiv kayıtlarının XIX. yüzyılın ilk yarısına kadar olanları Hazine-i Evrak'ta yani İstanbul'daki arşivde bırakılırken, bu tarihten (1850 sonrası) sonrakiler ise 1916'da teşkil edildikten sonra (Genelkurmay) Harp Tarihi Dairesi Arşivi'ne gönderilmiştir. Yeniçeri Ocağı'na duyulan husumet, ocağın ilgasından sonra o kadar artmıştır ki, halk, Yeniçerilere ait mezar taşlarını dahi yok ederken, Safveti Paşa tarafından Sadrazam Mehmet Emin Rauf Paşa'ya sunulan bir tezkire ile Enderun'da bulunan mülga Yeniçeri Ocağı'na ait evrakın büyük bir bölümü saray fırınlarında yakılması istenmiştir⁹⁵. Bir süre sonra gerçekleştirilen bu teşebbüsle böylece bir dönemi aydınlatacak pek çok belge kül olup gitmiştir⁹⁶.

II. Mahmut 1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nı kaldırdıktan sonra yerine kurduğu Asâkir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu'nu İstanbul'da yeniden bir düzenlemeye tabi tuttu⁹⁷. VIII. Alay şeklinde tertip edilen yeni ordunun başına “Serasker” ünvanına sahip bir üst rütbeli komutan atandı. Seraskere ayrıca İstanbul'un asayişinin sağlanması görevi de verildi. Seraskerlik müessesesi zaman içinde Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti'ne dönüşecekti⁹⁸. 1828 yılında yapılan düzenleme ile Asakir-i Mansure ordusunda alay, tabur ve bölük düzenine geçilmiştir. Her alay sekizer bölüklü üç taburdan müteşekkil bir kuruluş haline getirilmiş ve alayların başına “Miralay”, taburların başına “Binbaşı”, bölüklerin başına da “Yüzbaşı” rütbesine sahip subaylar atanmıştır. Yeni teşkil edilen ordunun kayıtları Başmuhasebe Kalemi'nde “Asakir-i Mansure” konulu defterlere kaydedilmiştir. Babıdefteri Başmuhasebe Kalemi defter kataloglarının IV., V. ve VI. ciltlerinde 74 adet Asakir-i Mansure kayıt defteri mevcuttur⁹⁹.

⁹⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Kapıkulu Ocakları, c. I, Ankara 1943, s. 605.

⁹⁵ BOA, İrade Dahiliye, nr: 5152.

⁹⁶ Buna benzer uygulama Mahmut Şevket Paşa'nın Hareket Ordusu ile İstanbul'a hakim olmasından sonra da gerçekleştirilmiştir. Hareket Ordusu Komutanlığı, Meclis-i Mebusan'ın da onayını alarak Yıldız Sarayı'nda muhafaza edilen ve 33 yıllık iktidarı döneminde II. Abdülhamit'e sunulan jurnalların önemli bir bölümünü Harbiye Nezareti avlusunda yaktırmıştır. Konu hakkında geniş bilgi için bk., Zekeriya Türkmen, “31 Mart Olayı'ndan sonra Yıldız Evrakı Tedkik Komisyonu'nun Kuruluşu, Faaliyetleri ve Yıldız Sarayı'nın Araştırılması” XIII. Uluslar arası Türk Tarih Kongresi 4-8 Ekim 1999, Bildiriler, Ankara 2001.

⁹⁷ Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu hakkında, kendisini rahmetle andığım hocam Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ın mahdumları, değerli meslektaşım Gültekin Yıldız tarafından başlatılan doktora çalışmasının en kısa sürede tamamlanarak araştırmacıların istifadesine sunulmasını bekliyoruz. Bu çalışma tamamlandığında, bugüne kadar askerî bürokrasi konusunda önemli bir eksiklik de giderilmiş olacaktır.

⁹⁸ Osmanlı Askerî Teşkilatı'nda önemli bir yeri bulunan “Seraskerlik müessesesi” aslında araştırılarak tüm ayrıntılarıyla ortaya konulması gereken askerî bürokrasi kurumlarından en önemlisidir. Bu konu Osmanlı teşkilat tarihi araştırmacıları için son derece bakir alanlardan biridir.(Y.N)

⁹⁹ Yusuf İhsan Genç vd.leri, aynı eser, s.138-139.

Asakir-i Mansure-i Muhammediye Ordusu teşkilatı ile ilgili olarak yapılacak çalışmalarda bahse konu defterlerde önemli bilgilerin mevcut olduğu değerlendirilmektedir. Bundan başka Masarif-i Muhasebe Kalemi Defterleri içinde yer alan Asakir-i Mansure Defterlerinin de aynı şekilde incelenmesi gerekir. II. Mahmut dönemindeki denizcilik faaliyetleri konusunda ise yine Bab-ı Defteri Muhasebe Kalemi'nde yer alan Kalyon Kâtibi ve Tersane Emîni defterlerinin incelenmesinde büyük yarar vardır. Bu dönemle ilgili yapılacak çalışmalarda dönemin resmî görüşünü yansıtmaya bakımından Takvim-i Vekayi Gazetesi de son derece önemli bilgilerin yer aldığı bir kaynaktır.

Ali Emiri Tasnifi içinde II. Mahmut ve Abdülmecit dönemi belgeleri dönemle ilgili çalışmalarda kaynak olabilecek belgeleri içermektedir.

Muallim Cevdet (İnançalp) tarafından yapılan ve “Cevdet Tasnifi” adıyla anılan tasnifte, Cevdet Askeriye, Cevdet Bahriye, Cevdet Maliye, Cevdet Zaptiye, Cevdet Dahiliye evrakının incelenmesi de gereklidir. II. Mahmut devrinden başlayıp 1897 yılına kadar olan evrakın bir bölümü bu tasnif içinde yer almaktadır.

3. Dönem : Tanzimat (1839-1876) Dönemi

Tanzimat-ı Hayriye adıyla anılan fermanın ilanıyla Osmanlı Devleti'nde yeni bir dönem başlatılmıştır. Aslında II. Mahmut'la başlayan bürokratik yenileşme hareketi Tanzimatla yeni bir evreye girmiş oldu. Özellikle yönetim kademesinde Osmanlı bürokrasisi yeniden yapılandırıldı¹⁰⁰. Sivil bürokrasinin yanında askerî teşkilatta da bu dönemde önemli yenilikler uygulamaya konuldu.

Askerî teşkilatta 1843 yılında çıkarılan bir kanunla yeniden bir düzenleme yapıldı. Osmanlı Devleti'nde muvazzaf askerlik süresi beş yıl olarak belirlendi. 1843'te çıkarılan kanun ancak iki yıl sonra uygulamaya konulabildi.

Osmanlı bürokrasisinde arşivlerin önemi zamanla daha iyi anlaşılmaya başlayınca çıkarılan nizamname ve kanunlarda da bu kendini göstermeye başlamıştır. Nitekim, 1849 yılında hazırlanan Meclis-i Muvakkat Nizamnamesi'nde arşivlerin “*devletin kuvve-i hafızası olduğu*” ifade ediliyordu¹⁰¹.

Özellikle Bâbîâlî'nin teşekkülünden sonra Osmanlı bürokrasisi daha karmaşık bir yapılanma içine girmiştir. Bâbîâlî Evrak Odası'na ait defterlerden nezaret ve dairelerden gelen defterlerde askerî teşkilatla ilgili önemli bilgiler yer almaktadır. Bunlar içinde yer alan Sadaret Hazine-i Evrak Müdürlüğü İrade kayıt defterleri içinde yer alan “*irade-i askeriye*” tabir edilenler içinde askerî teşkilata dair önemli bilgiler (atamalar, teşkilatlar

¹⁰⁰ Bu konuda bilgi için bk., İlber Ortaylı, Tanzimat'tan Sonra Mahallî İdareler 1840-1878, Ankara 1974; Ali Akyıldız, Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatı'nda Reform, İstanbul 1993; Mehmet Seyitdanlıoğlu, Tanzimat Dönemi'nde Meclis-i Vâlâ, Ankara 1994.

¹⁰¹ Yusuf İhsan Genç vd.leri, aynı eser, s. XLVII.

vs. hakkında) bulunmaktadır. Tanzimat dönemi evrakı içinde Babıâlî Evrak Odası (BEO) defterleri ile yine bu odada yer alan Vilayet Gelen Giden defterlerinde askerî konularla ilgili önemli bilgileri bulmak mümkündür. İrade Taltifat ve BEO'da yer alan nişan kayıt defterleri de askerî teşkilat konusunda araştırma yapacak olanlara kaynak teşkil edebilecek bilgileri barındırmaktadır. Özellikle kimlerin ne maksatla taltif edilip nişan ve madalya aldıklarına dair açıklamalar bu kayıtlarda bulunmaktadır.

Kavanin ve Nizamat defterlerinde de askerî kanunlara dair kayıtlar, tüzükler, yönergeler yer almaktadır. Tekauüt defterleri ise 1880 yılından 1912 yılına kadar olan dönemdeki askerî kişilerin tekaüt kayıtlarının muhafaza edildiği defterlerdir. 4 adet olan bu defterler, özellikle biyografik çalışma yapanlara kaynak olabilecek ayrıntıların bulunduğu belge ve bilgileri barındırır. Osmanlı dönemine ait bir kısım kanunlar yayımlanmış¹⁰², bir kısmı da çeşitli kütüphanelerde korunmaktadır¹⁰³.

Sayıları 1717 adet olan Ayniyat defterleri içinde özellikle askerî konularla ilgili olanların konuyla ilgili çalışanlarca incelenmesinde yarar vardır. Askerî yazışmalar, asayişe yönelik bilgiler, nezaretlerle ilgili yazışmalar, vilayetlerden gelen bilgiler, askerî teşkilatla ilgili kuruluşlar, askerî okullar vb. gibi hususlar hakkında bilgilere ulaşmak mümkündür.

1842-1916 (H.1258-1334) yıllarına ait kayıtların yer aldığı 127 adet defterden müteşekkil olan Babıâlî Evrak Odası Sadaret defterleri katalogları da XIX. ve XX. yüzyıl askerî teşkilatı ile ilgili çalışma yapacak olanlara önemli bilgiler sunan kaynaklar arasındadır. Babıâlî Evrak Odası Gelen-Giden defterleri adıyla da anılan bu defterler, nezaret ve dairelerin adlarına göre düzenlenmiştir. Bahriye Nezareti gelen giden defterleri 1849-1922 arasındaki dönemi kapsamakta olup toplam 23 defterdir. Osmanlı Bahriyesi ile ilgili olarak belirtilen tarihler arasında yapılacak çalışmalarda bu kayıtların mutlaka görülmesi gerekir. Ayrıca bu konu ile ilgili olarak Deniz Müzesi Arşivi'nde yer alan defterlerde de önemli bilgiler mevcuttur. Başbakanlık Arşivi kayıtlarının yanı sıra Deniz Müzesi Arşivi'nin de kullanılarak Bahriye Teşkilatı konusunda yapılacak çalışmaların daha ayrıntılı olacağı bir gerçektir. Harbiye gelen giden defterlerinden gelen defterleri 1849-1922 yıllarına ait olup 41 adet katalog defteridir. Giden defterleri ise 1861-1922 yıllarını kapsamakta ve 29 adet katalog defteridir. Tophane'yle ilgili evrakın yer aldığı gelen giden defterlerinin sayısı 9 adettir. Ayrıca Tophane-i Amire gelen giden defterleri vardır ki, bunların sayısı 3 adet olup 1861-1902 dönemine ait belgelerin kayıtları bulunmaktadır. Bu defterler 1862-1910 yıllarına ait evrakı içermektedir. Askerî Tekauüt Sandı-

¹⁰² TOEM'de yayımlanan Tevkiî Abdurrahman Paşa, "Kanunname-i Âl-i Osman", Osmanlı Kanunnameleri, (Düzenleyen Fuat Köprülü), İstanbul 1331. Sekbanbaşı Risalesi, Nizam-ı Cedit'ten bahseden ve hocam F. Çetin Derin tarafından yayımlanan Yayla İmamı Risalesi, Mehmet Esad'ın Üss-i Zafer adlı eserin bu kapsamda değerlendirilmesinde yarar vardır.

¹⁰³ Fatih Millet Kütüphanesi'nde bulunan Silvanlı Fatih Efendi'nin, "Gülzâr-ı Fütûhat" (Yeniçeriliğin kaldırılışından bahseder) adlı eseri ve buna benzer pek çok yazma eserin de incelenmesi gerekir.

ğ'na ait defterlerin sayısı da 3'tür. Bunlar 1886-1910 yılları arasında emekliye ayrılmış zabıtana ait bilgileri içermektedir¹⁰⁴.

4. Dönem : Meşrutiyet (1876-1918) Dönemi Meşrutiyet Dönemi, Osmanlı Devleti'nde hem siyasal, hem de toplumsal anlamda büyük değişimlerin yaşandığı bir dönem olması açısından önemlidir. Bu dönemde askerî teşkilatta yeniden yapılanma konusunda önemli değişiklikler gerçekleştirilmiştir. Özellikle Meşrutiyet Dönemi'nde yabancı askerî uzmanların gelişinde büyük bir artış gözlemlenmiştir¹⁰⁵. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden yenilgiyle çıkan Osmanlı Devleti, 1879'da yürürlüğe giren bir kararla Avrupa Ordularına benzer bir teşkilat düzenlemesine geçme gereğini duydu. Hareket kabiliyeti yüksek tümenler teşkil edildi¹⁰⁶. Osmanlı Ordusu silah sistemlerinden, kılık-kıyafete varıncaya kadar bu dönemde önemli değişimleri yaşamıştır. Özellikle 1880'lerden itibaren dünyada giderek artan silahlanma yarışında Osmanlı Devleti de yerini almaya gayret etmiştir. Örnek vermek gerekirse, deniz kuvvetlerinde ahşap gövdeli gemiler terk edilerek çelik gövdeli zırhlı gemilerin alımına önem verilmeye başlanmıştır. Keza kara ordusuna ait silah sistemlerinin de modernizasyonuna büyük önem verilmiştir. Bu dönemde zırhlı kulelerin ve bunları takip eden zırhlı otomobillerin (tank), daha etkili top vs. silahların alımına yönelinmiştir. Hafif silahlar konusunda da önemli yatırımlar yapılmıştır. Meşrutiyet Dönemi'nde sadece silahlanma ve teşkilatlanma konusunda değil, en önemlisi askerî eğitim yöntemleri açısından da büyük atılımlar gerçekleştirildi. Osmanlı ordusu eğitim sistemi bakımından bu dönemde batılı anlamda yeniden düzenlendi. Her ordu merkezinde askerî okullar açıldı. Özellikle askerî idadilerin sayısında artış oldu. İstanbul'da Pangaltı'da inşa edilen Harbiye Mektebi modern binasında eğitim öğretime başladı¹⁰⁷. Askerî okulların seçkin öğrencileri yurt dışındaki askerî okullara gönderildi. Özellikle Almanya'ya gönderilenler II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı Devleti'nin siyasî ve askerî bakımdan Almanya'ya yaklaşmasında etkili oldular¹⁰⁸.

Meşrutiyet Dönemi tarihi içinde askerî mekteplerle ilgili olarak yapılacak çalışmalarda BEO gelen giden defterleri katalogunda önemli bilgiler mevcuttur. 1899-1908

¹⁰⁴ Yusuf İhsan Genç vd.leri, aynı eser, s. 213-217.

¹⁰⁵ Askerî heyetler konusunda Almanya bu dönemde diğer ülkelere göre daha etkili olmuştur. Alman heyetlerinin Türkiye'deki faaliyetleri ile ilgili geniş bilgi için bk., Jeduha Wallach, Bir Askerî Yardımın Anatomisi, (Çev. Fahri Çeliker), Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1977.

¹⁰⁶ Yeni düzenlemeye göre, tümen iki tugaydan, tugaylar, iki alaydan, alaylar dört taburdan, taburlar ise dörder bölükten oluşacaktı. Her tümene bir nişancı taburu, bir nakliye taburu, bir telgraf bölüğü ilave ediliyordu. Musa Çadırcı, "II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Ordusu", Dördüncü Askerî Tarih Semineri Bildirileri, s. 38.

¹⁰⁷ Bilgi için bk., İsrail Kurtcephe-Mustafa Balcıoğlu, Kara Harp Okulu Tarihi, Ankara 1991.

¹⁰⁸ Geniş bilgi için bk., İlber Ortaylı, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu, İstanbul 1983.

yıllarına ait belgelerin kayıtlarının yer aldığı 3 adet katalog, askerî okullarla ilgili çalışma yapacaklara yön verecek önemli kaynak bilgilerini içermektedir. Bu konu ile ilgili olarak yapılacak çalışmalarda ayrıca Deniz Müzesi Arşivi, tarafımızdan 1995-1997 yıllarında görevden arta kalan zamanda fırsat bulduğumuzda kabaca tasnife tabi tutulan Kuleli Askerî Lisesi Arşivi, Kara Harp Okulu Arşivi, Milli Savunma Bakanlığı Lodumlu Arşivi ile kuvvet komutanlıklarında mevcut arşivler ve Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı Kütüphanesi kayıtlarının da değerlendirmeye tabi tutulması gerekir.

Askerî teşkilatta yapılan tensikat veya yeniden yapılanma faaliyetleriyle ilgili araştırmalarda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan Kumandanlıklarla, Serasker Müşiriyeti, Jandarma Tensikati gelen giden defterleri kataloglarının incelenmesi gerekmektedir. Abdülmecit döneminin son yılları ile Abdülaziz döneminden II. Meşrutiyet Devri'ne uzanan (1861-1908 yıllarına) sürece ait, sayıları 32 adet olan tensikat defterlerinde önemli bilgiler yer almaktadır. Yine Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde yer alan zabitan kayıt defterleri yanında künye ve tayinle ilgili toplam 5 adet defter kataloğu bulunmaktadır. Zabitan kayıt defterleri 1903-1906 yıllarına ait dönemin bilgilerini ihtiva etmektedir. Meşrutiyet dönemi askerî teşkilatı ile ilgili olarak yapılacak çalışmalarda nişan, madalya kayıt defterlerinin de incelenmesinde yarar vardır. Özellikle asker şahıslarla ilgili yapılacak olan biyografik çalışmalarda bahse konu nişan, madalya kayıt defterleri araştırmacıların değerlendirmeleri gereken kayıtlar arasındadır.

Meşrutiyet Dönemi (1876-1918) Osmanlı Devleti'nin hızla bir çözülmenin eşiğinde olduğu dönemdir. Osmanlı Devleti'nin çöküş sürecinin bu dönemde giderek hızlandığı görülür. Önlenemez çöküş sürecini geciktirmek adına yapılan yeniden düzenlemeler kısmî de olsa kısa vadede çözümler getirmiştir. Osmanlı Ordusu'nun XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başlarında dünyada meydana gelen silahlanma yarışına ayak uydurması için hükümetçe bir takım tedbirler alınmıştır. Bu tedbirler kapsamında halkın desteği alınarak ordunun techiz edilmesi düşünülmüş ve "*techizat-ı askeriye ianesi*" adıyla yeni bir vergi konulmuş, gelir getiren her türlü mal ve alımdan ordunun techizi için çok cüz'i miktarda vergi alınmıştır. Çağdaş Türkiye Cumhuriyeti'nde "*Savunma Sanayii Fonu*" adıyla uygulamaya konan usul XIX. yüzyılda başarıyla tatbik edilmiştir. Nitekim daha sonra bu fonla ilgili birim nezaret düzeyine çıkarılarak Techizat-ı Askeriye Nezareti adıyla düzenlenmiştir. Techizat-ı Askeri Nezareti'ne ait katalog defteri ise 1886'larda kurulun bu nezaretin 1908 yılına kadar olan dönemdeki çalışmalarını, ordunun iâşe ve ikmalî ile silah ve techizatının temini yolunda yapılan çalışmalara ait belgeleri içermektedir. Özellikle bahsedilen dönemle ilgili olarak yapılacak çalışmalarda bu nezarete ait belgelerin incelenmesinde yarar vardır. Hatta bu konu doktora tezi olarak da işlenebilecek

genişliktedir. Techizat-ı Askeriye Nezareti'nin çalışmaları tarafımızdan hazırlanan bir makale ile bilim dünyasına ana hatlarıyla kazandırılmıştır¹⁰⁹.

Osmanlı Devleti'nde jandarma teşkilatı konusunda yapılacak çalışmalar için Zaptiye Nezareti defterleri önemli bir kaynaktır. 1846 yılında kurulan Zaptiye Müşiriyeti 1879'da Zaptiye Nezareti adını almış 1909 yılına kadar devam etmiştir. Bu nezarete ait belgelerin kullanılmasıyla hazırlanan jandarma tarihçesi araştırmacılara yön verebilecek içeriktedir.

Diğer taraftan 1826 yılında teşkil edilen Seraskerlik Dairesi, Yeniçerilik döneminde etkili bir müessese olan Ağa Kapısı'nın yerini almıştır. 1908 yılında Harbiye Nezareti kuruluncaya kadar geçen dönemde Seraskerlik müessesesi askerî işlerden sorumlu bir birim olarak varlığını sürdürmüştür. Seraskerlik Dairesi'nin nezaretler öncesi merkez evrakının tasnifi yapılırken 1828-1876 yıllarına ait kayıtların yer aldığı 311 adet defterin analitik envanteri yapılmış olup¹¹⁰, Seraskerlik müessesesi ile ilgili yapılacak çalışmalarda bunların da incelenmesinde yarar vardır.

II. Meşrutiyet'e uzanan süreçte Osmanlı Devleti'nin Balkanlar coğrafyası en sıkıntılı bölgelerden birisi idi. II. Meşrutiyet Dönemi'nin dış politika ortamı, askerî yapının da yeniden gözden geçirilmesine ve evrime tabi tutulmasına sebep olmuştur¹¹¹. Milliyetçilik fikirlerinden dolayı Balkanlı kavimlerin ardı arkası kesilmeyen isyanları karşısında Avrupa Devletlerinin müdahaleleri söz konusu olunca Osmanlı Devleti, bir çözüm olabilir düşüncesiyle müfettişlik uygulamasını gündeme getirdi. Bu maksatla teşkil edilen Rumeli Müfettişliği, her ne kadar mülkî bir yapılanma gibi görülse de aslında askerî-sivil bir idarî yapılanma olarak ortaya çıktı. Rumeli Müfettişliği defterleri ise 1901 yılında teşkil edilen bu teşkilatın 1909 yılında lağvedilmesine kadar geçen süreçteki belgelerin yer aldığı 244 adet katalog defterinden oluşan bir tasniftir. Kosova, Manastır ve Selanik vilayetleri ile bağlılarını içine alan Rumeli Müfettişliği konusunda yapılacak çalışmalarda bu tasnifin incelenmesi gerekir. Ayrıca, Osmanlı kolluk kuvvetlerinin yani jandarma ve redif kuvvetlerinin bölgede eşkıya ile yaptıkları mücadeleler konusunda yapılacak çalışmalar için de bu katalogların görülmesinde yarar vardır. Özellikle eşkıyayla mücadele konusunda yapılacak çalışmada Osmanlı kolluk kuvvetlerinin eşkıya takibi

¹⁰⁹ Aslında doktora tezi olabilecek içerikte belgelerin yer aldığı Techizât-ı Askeriye Nezareti'nin kuruluşu, amacı ve çalışmaları hakkında ilk defa tarafımızdan bir çalışma yapılmıştır. Bilgi için bk., Zekeriya Türkmen, "II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunun Modernizasyonu İçin Kurulan Techizât-ı Askeriye Nezâreti ve Faaliyetleri", Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız Armağanı, İstanbul (M.Ü.Fen-Edebiyat Fakültesi Yay.,) 1995, s. 479-493.

¹¹⁰ Yusuf İhsan Genç vd.leri, aynı eser, s. 257.

¹¹¹ Cengiz Okman, "İkinci Meşrutiyet Dönemi Dış Politika Ortamı ve Askerî Yapının Evrimi", Dördüncü Askerî Tarih Semineri Bildirileri, Ankara 1989, (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Yay.,), s. 17-35.

konusunda uyguladıkları yöntemler, silah ve techizat durumu, eğitim sistemleri, lojistik destek unsurları konusunda da önemli ayrıntıları ortaya çıkarabilmek mümkündür.

1832 yılından itibaren Osmanlı bürokrasisinde işlem görmeye başlayan iradeler içinde askerî konularla ilgili olanlar önemli bir yekunu tutmaktadır. 1839-1871 yıllarına ait iradeler 54 katalogda toplanmış ve 305.832 adettir. Bu iradeler analitik envanter sisteme göre tasnif edilmiştir. 1897-1916 arasındaki dönemle ilgili çalışma yapacak olanların özellikle İrade Askeriye ve İrade Harbiye, İrade Tophane-i Amire, İrade Zaptiye, İrade Dahiliye, İrade Bahriye kataloglarından tarama yaparak çalışmaları gerekmektedir. Ayrıca nezaretlere göre değil de, konulara göre tasnifin yapıldığı Dosya Usulü İrade Tasnifi, askerî konularla ilgili belgeleri de bünyesinde barındırmaktadır. Özellikle askerî teşkilatta terfi, tayin, tevcihat, terhis, emeklilik, askerî mahkemeler, divan-ı harpler ve buna benzer müteferrik konularla ilgili çalışmalarda başvurulması gereken belgeler bu bölümde mevcuttur. Jandarma teşkilatı ile ilgili bilgi ve belgelere de bu kısımda ulaşmak mümkündür. Mesail-i Mühimme İradelerinin içinde nizamiye ordusu, tersane, tophane, askerî fabrikalarla ilgili çalışma yapacak olanlara önemli ipuçları verecek bilgiler yer almaktadır. Askerî teşkilat, iktisadi durum, Osmanlı sanayiinde askerî fabrikaların yeri ve önemi konularında yapılacak çalışmalarda bahse konu tasnifin değerlendirilmesi gerekir.

Babîlî Evrak Odası belgeleri içinde nezaretlerden ve vilayetlerden gelen idari konularla ilgili evraklar yer almaktadır. 1914 yılına ait idarî konularla ilgili 147 defterin içinde Bahriye, Askeriye, Zaptiye, Jandarma teşkilatlarıyla ilgili belgeler de bulunmaktadır.

Yıldız Esas Evrakı 1876-1909 dönemine ait önemli bilgi ve belgelerin saklandığı bölümdür. Bu bölümde II. Abdülhamit döneminde gerçekleştirilen askerî düzenlemeler, askerî okullardaki eğitim sistemi vs. konusuna ışık tutabilecek çok önemli belgeler mevcuttur. Yıldız Esas Evrakı'na ek olarak tasnif edilen Sadrazam Kamil Paşa Evrakı'nda özellikle jandarma teşkilatı konusunda çalışma yapacak olanlar için önemli sayıda belge mevcuttur. Makedonya, Mısır ve Aydın'da mülkiye idarecisi olarak görev yapmış olan Kamil Paşa Evrakı içerisinde Osmanlı kolluk kuvvetlerinin eşkıya ile mücadelede takip ettiği yöntemlere, jandarma teşkilatında yapılan düzenlemelere dair önemli bilgi ve belgeler yer almaktadır. Bu belgelerin incelenmesi, aslında günümüzde de devam eden terörle mücadele konusuna ışık tutabilecek içerikte bilgi ve belgelerin ortaya konulmasını sağlayacaktır. Bundan başka Yıldız Perakende Evrakı içinde de askerî maruzatlara dair belgeler mevcuttur.

Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemden başlayıp 1913-1922 yıllarına ait dönemdeki gelişmeleri içine alan tasniflerden biri de Dahile Nezareti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti evrakıdır. Kuva-yı Milliye dönemi ve faaliyetleri ile Yunan işgal ve mezalimi, çete faaliyetleri, jandarma teşkilatının çalışmaları konusunda yapılacak araştırmalarda bu bölümdeki evrakın incelenmesi gerekir. Yine belirtilen bu dönemdeki asker alma usulleri,

ordunun ihtiyaçlarının temini gibi konulardaki araştırmalarda Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Belgeleri önemli bir kaynaktır.

1909 yılında teşkil edilen Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti belgeleri de güvenlik, jandarma ve polis teşkilatı konusunda çalışma yapanlara önemli belgeler sunan bir bölümdür. Özellikle bu müdüriyete mahsus Asayiş Kalemi belgeleri jandarma teşkilatının çalışması ve Kuva-yı Milliye'nin faaliyetleri konusunda önemli belgeleri içermektedir. Bu bölümdaki belgeler 1919-1920 yılına aittir. Dahiliye Şifre Kalemi belgeleri de 1914-1922 dönemine ait belgelerin yer aldığı bir birimdir.

İtalyan asıllı Corci Paşa tarafından gerçekleştirilen Jandarma teşkilatının tensikati konusunda araştırma yapacaklara Rumeli Müfettişliği Jandarma Müşiriyeti ve Kumandanlığı Evrakı önemli bir kaynaktır. Rumeli Müfettişliği Edirne, Yanya, İşkodra, Kosova, Manastır, Selanik evrakı içinde asayişle ilgili belgeler çoğunluktadır. Keza Jandarma teşkilatı konusunda yapılacak çalışmalarda bu bölümler önemli belgeleri içermektedir.

Harp tarihi ve askerî teşkilat konusunda yapılacak çalışmalarda askerî maksatlı olarak hazırlanmış plan, kroki ve haritalar da önemli kaynaklardır. Özellikle 1880 yılında teşkil edilen Erkan-ı Harbiye V inci şubesinin kuruluşu ile askerî haritacılık bu bölümün işi haline gelmiştir. Askerî harita, plan ve krokiler ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Deniz Müzesi Arşivi, ATASE ve Denetleme Başkanlığı Arşivi ile MSB Lodumlu Arşivi'nde yer almaktadır. Orduların kuruluş ve konuşlandırılışları ile kuvve cetvellerinin büyük bir bölümü de ATASE ve Denetleme Başkanlığı Arşivi'nde yer almaktadır.

Askerî teşkilatın gelişimi konusunda ve askerî teşkilata hizmet etmiş önemli şa-hıslar ve komutanlar ilgili olarak yapılacak biyografik çalışmalar için Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kara Kuvvetleri Komutanlığı Arşivi, MSB Lodumlu Arşivi, Deniz Müzesi Arşivi ve Havacılık konusunda yapılacak çalışmalar için de Hava Kuvvetleri Komutanlığı Tarihçe Şubesi Arşivi, Jandarma Genel Komutanlığı Arşivi, TİTE Arşivi, Cumhurbaşkanlığı Arşivi ile Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı Arşivi önemli bilgi ve belgelerin muhafaza edildiği yerlerdir. Özellikle biyografik çalışmalarda yukarıda bahsi geçen arşivlerin incelenmesinde yarar vardır. Biyografik alışmalar ve askerî teşkilat konusunda bir diğer önemli kaynak dönemin askerî maksatlı olarak yayınlanmış eserleridir. Bunlar süreli yayın veya belirli bir konuya hasredilmiş eserler olabilir. Döneme ait gazete ve dergilerin de bu çerçeve de değerlendirilmesi gerekir.

Osmanlı Askerî Teşkilatı konusunda yapılacak çalışmalarda bir diğer kaynak ise şeriyye sicilleri veya kadı sicilleri, kanunnameler ve salnamelerdir. Aslında sosyal tarihin kaynakları arasında yer alan Şeriye Sicillerinin askerî tarihli ilgili olarak yapılacak alış-

malarda incelenmesi gerekmektedir¹¹². Nizam-ı Cedit hareketi ve Asakir-i Mansure ile ilgili uygulamalara dair taşradaki gelişmeler kadı sicillerine kaydedilmiştir¹¹³.

Özellikle II. Mahmut döneminden 1918 yılına kadar uzanan süreci içine alan dönemle ilgili çalışma yapacak olanların bütün kanunnameleri, düstur adlı eseri, askerî salnameleri incelemeleri gerekir¹¹⁴. Özellikle salnameler, komutanların isimlerinin tespitinde ve askerî teşkilatın durumu ve yaygınlığı hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bunlara ilave olarak Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan zabıt cerideleri de askerî teşkilatta yapılan ıslahat çalışmaları konusunda araştırma yapacak olanlar açısından önemli kaynaklar arasındadır.

Sonuç olarak belirtmek gerekirse, Osmanlı Teşkilat Tarihi veya Osmanlı bürokrasisi konusunda araştırma yapacak olanların ufuklarının son derece geniş olması gerekmektedir. Bürokratik yapının çalışma şekli, terminoloji bilgisi, hiyerarşik yapı bilinmeden bu alanda çalışmaya atılmak araştırmacıların sıkılmasına ve bir süre sonra da konudan uzaklaşmalarına neden olabilir. Özellikle Osmanlı Askerî Teşkilatı konusunda çalışma yapacak olanların askerî terminoloji bilgileri, (muamelat ve teknik terimler vb. gibi), askerî rütbelere, ordu teşkilatı, ordunun hiyerarşik yapısı, askerî bürokrasinin çalışma şekli, silah ve teçhizat, lojistik bilgisi gibi pek çok konuda bilgi birikimi ve uzmanlaşmış olmaları gerekmektedir. Bütün bu zorluklar dikkate alındığında bürokrasi alanında çalışmanın güçlükleri de belirgin olarak ortaya çıkmaktadır. Araştırmacılara yön vermesi bakımından arşivlerdeki çalışma salonlarında, terminoloji bilgisine ait lügatlerle, teşkilat tarihine yönelik kaynakların bulundurulmasında yarar vardır¹¹⁵.

Tarihin en kadim milletlerinden olan Türkler, teşkilatçılık ve askerlik yönleriyle tarihte silinmez izler bırakmışlardır. Türk Askerî Teşkilatı konusunda yapılacak çalışmalarla ilgili olarak Türk arşivleri son derece zengin kaynaklara sahiptir. Bunların araştırılması, incelenmesi, bilim dünyasına sunulması ise tarihçilere düşen en önemli görevlerdendir.

¹¹² Mehmet Kayıran, “Şerhiye Sicillerinin Askerî Tarih Bakımından Önemi”, Birinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri, s. 131-159.

¹¹³ Yücel Özkaya, “Anadolu’daki Yeniçerilerin Düzensizlikleri ile İlgili Belgeler ve İzmir’de Yeniçeriliğin Kaldırılması Hakkında Bir Belge”, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, cilt: 23, sy: 1-2, Ankara 1966; ayrıca bk., aynı yazar, “Orta Anadolu’da Nizam-ı Cedit’in Kuruluşu ve Kaldırılışı”, A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, Armağan Dergisi, Ankara 1982.

¹¹⁴ Yücel Özkaya, “Osmanlı Dönemi İçin Askerî Tarihini Kaynakları”, Birinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri, s. 100-101

¹¹⁵ Örnek vermek gerekirse, M. Zeki Pakalın’ın, Mithat Sertoğlu’nun eserleri yanında Askerî Terimler Sözlüğü vb. eserlerin de araştırma salonlarında bulundurulmasında yarar vardır.

Tebliğde öncelikle Rodop'taki Bulgarların zorla İslamlaştırılmasıyla alakalı iddiaların dayandırıldığı az sayıdaki kaynaktan biri olan Papaz Metodij Draginov'a atfedilen rapor değerlendirilmektedir. Kiel sözü geçen rivayetin içeriğini tarihsel gerçeklikle kıyaslayarak kendi içinde tutarsız olduğu noktaları ortaya koymakta ve böylece tarihsel bir yanıltmacaya engel olmayı amaçlamaktadır. Tebliğ, tarih yazıcılığı için aşırı milliyetçi 'mit'leri baz almak yerine; arşivsel materyallerin incelenmesinin gerekliliğini vurgulayarak son bulmaktadır.

یحلل البحث ادعاءات التقرير المنسوب الى الراهب ميتوويج دراجينوف في كيفية إسلام البلغار في رودوب تحت الضغط وقد أكد كيل أن محتوى الرواية متناقذ في نفسه بالاستناد الى الروايات التاريخية، وذلك حتى يقضى على ما يفهم من خطأ تاريخي في هذا الموضوع، وبدلاً من دراسة البحث أن يركز على الآراء التاريخية للفكر القومي في كتابة التاريخ، أكد على ضرورة دراسة الوثائق والمواد التوثيقية.

THE ACCOUNT OF POPE METHODIJ DRAGINOV ON THE FORCED CONVERSION OF THE BULGARIANS OF THE RHODOPE TO ISLAM AND THE USE AND USEFULNESS OF ARCHIVAL SOURCES

In the 1870, in Vienna, a book appeared written by the Bulgarian patriot Stefan Zahariev and called (in English translation) "Geographical-Historical-and Statistical Description of the Kaza Tatar Pazardžik¹". Besides a number of Roman and Greek inscriptions and other antiquities, and statistic material about the villages of the district it contained a two page story, apparently copied from an old church book. The story was from the 17th century and related the manner in which the inhabitants of the Čepino valley in the Rhodope Mountains were converted to Islam in a most brutal manner by the Ottoman army passing through the area. The text was soon widely spread, was incorporated in the curriculum of educational programs and was used for the next 130 years to illustrate in which manner Islam was spread in Bulgaria. Macedonian, Serbian and Christian Bosnian historians, especially ecclesiastical historians, also used the text widely. The interpretation give to the text reached its summit in the 1960s and '70s in the works of Prof. Peter Petrov. The titles of some of his books suffice to give an idea about their content: "Po sledite na nasiliето," (On the Traces of Violence), or: Sădbonosti Vekove na Bălgarskata Istoria (Fateful Centuries of the Bulgarian History, 1393 - 1878). Petrov concluded that the population of entire villages was slaughtered when they refused to be converted to Islam. Other Bulgarian historians, well known scientists, uttered themselves in the same way: "Those who refused Islam ... were massacred or burnt alive²". The idea that the Islamisation of the Balkan Christians is the result of a few government-ordered campaigns of violent mass conversions is widely spread in Bulgaria and beyond. **(Marcia McDermoth and Dennis Hupchik)** This idea is entirely based on one text, and three short notes containing the same main points. As this group of interconnected documents were highly useful for political purposes nobody asked about their authenticity. Let we first read the largest and most important text itself and feel the impact of its wording.

---

¹ Stefan Zahariev, *Geografiko-istoriko-statističesko opisanie na Tatarpazardžiškata Kaza*, Wien 1870, p. 67-68. (Also accessible in German translation by Donka Petkanova, Prof. of Old-Bulgarian literature at Sofia University in her "Quellen reinen Wassers, Eine Anthologie bulgarischer mittelalterliche Literatur, Berlin (W.) 1979, p. 47/48 and 208). Zahariev (p. 67) remarked that: "for 34 years the old Pope Ilya gave me a half-destroyed Trebnik written on parchment, where at the end was added the following monumental notes." He then gives the text, written in Old Bulgarian.

² Peter Petrov, *Pomohamedančvaneto v Loveškija kraj* (glavno v selata Bălgarski Izvor, Gradešnitsa, Galata i Pomaška Lesnitsa), Loveč 1964, p. 25; Ivan Dujčev, Velizar Velkov, Iono Mitev and Lubomir Panayotov, *Histoire de la Bulgarie, des origines à nos jours*, Roanne ed. Horvath 1977, p. 251. Many more examples of these view could be cites, more moderate and even more extreme. Those give above would suffice.

"When the Turkish Emir Sultan Mehmed, called The Hunter, started the war against the Morea he dispatched 105.000 men by ship and 150.000 over land. During that time six Pashas came to Plodin Grad [the city of Plovdiv] and they went on to Peštera. Und Mehmed Pasha, with many Janissaries, came to [the canton of] Čepino, to [the village of] Kostandovo and had all priests and eldersmen rounded up, put them in chains and said:

"Oh you traitors ! Al-i Osman Padishah has wholly spoiled you while you do not pay the [usual] Sultan's tribute and only when asked to do so you help us with troops. And we too have loved you as if you were our own Janissaries, but now you want to rise your heads against our Sultan."

Thereupon the Ban Velju and Protopope Konstantin answered:

"Be greeted Vizier, our soldiers have recently be with the Sultan's troops in Tunis and in Misr, what evil has been told about us?"

And the Vizier said: "You lie! The Bishop of Filibe (the Metropolitan of Plovdiv, the damned Gavril) has told me all."

They said thereupon: "He has nothing to say about us, he only slanders, because we don't pay the Verim [church tax] to him. And the Pasha then said:

"Are'nt you also Gjaurs, why then you don't pay tax? This means you are rebels!" And he ordered the Janissaries to kill them all. At this moment a certain Kara Imam Halil Hodža implored the Pasha to forgive them when they accepted the Turkish religion. And on the day of St. George Ban Velju, the Protopope Konstantin, Pope Gjurge and Pope Dimitar of Kostandovo and all the eldersmen and the priests of the other villages took on the Turkish religion. While at that time there was great dearth and starvation the Pasha left four other Hodžas behind to convert us to the Turkish religion and those who did so should receive corn to feed themselves. And he then departed and went via Razlog to Saloniki.

Those of us joined the Turkish religion until the Day of the Mother of God (August) and those who did not were cut to pieces, and others still fled to the mountains. Their houses were burnt down immediately. Hasan Hodža led many horses into the town and they brought corn from the Beglik Han, and he unloaded it in the churches of St. Petka and of the Holy Apostels in Kostandovo and distributed it to the houses that had converted to Islam, each one two measures rye and two measures millet. On the Day of St Peter a ferman of the Sultan arrived, ordering the Bulgarians to assemble and to become ordinary re'aya, who had to pay Harac and tiths and had to do forced labour (angaria) and that from now onward only real Turks would do military service. And those who had fled came together and in Kamenetz and Rakitovo built [new] houses for themselves. But most of them, out of fear, went [deeper in the mountains], to Stara Reka and founded the new village of Batevo. And Hasan Hodža, to mock those who had converted to the

Turkish belief, forced them to destroy all churches between Kostenetz and Stanimaka: 33 monasteries and 218 churches in all. And in this way, with the approval of God, the Bulgarians were destroyed. Remember, oh Lord, your sinful and unworthy servant Metodij Draginov from the village of Korovo. Written in the year 1600*."

The three other reports on the conversion of the Bulgarians of Čepino are short fragments, but they contain the same number of destroyed churches and monasteries. These fragments were said to have been found in old church books in monasteries in the area of the town of Tatar Pazardžik. They are known as the "Belovo Chronicle" and the "Chronicle of the Monastery of St. Peter of Pazardžik/Batkun". Two of them are apparently lost. Only one of them is preserved and kept in the Sofia National Library. The larger text, here given in translation, is also lost. It disappeared immediately after Zahariev had published it and was never seen by anybody else. Two of the three smaller text have the name of the ruling Sultan as "Ahmed."

Detailed inspection of the four closely related texts reveal a number of points which should alert the reader.

The date is evidently wrong. Mehmed the Hunter reigned 1648-1684 and Ahmed I does not fit as well (1603-1617). Thus either the date is wrong, or the Sultan. Several Bulgarian historians have suggest better dates, 1668 or 1670 being the most suitable. However, there was no Ottoman war against the Morea. Or is the text an echo of old stories, written down much later, where the reconquest of the Morea in 1715, in the time of Sultan Ahmed III is mixed with the Cretan War?

On its way to the final conquest of Crete (1669), the Ottoman army did not take the difficult mountain road through the Rhodopes but followed the Aegean coast. A number of 17th century Ottoman chronicles give exact details about the route taken. There are several authentic marginal notes in old-Bulgarian, written in old liturgical books, which can still be seen in the Sofia National Library. Here, however, the dates given and name of the sultan or the leading commanders, are wholly correct³.

Fatal is the central piece of our text, the story that the villages of the Čepino valley were Voynuk villages, inhabited by auxiliaries of the Ottoman army. In fact they were subjects of the Vakf of the great Siileymaniye complex in Istanbul and their taxes were used for the upkeep of this great socio-religious complex. As part of the

---

* Words in square brackets [ ] have been added by us to make the text better to understand.

³ For example the chronicle of Pope Jovčo, published by Petko Slavejkov in *Sbornik za narodni umodvorenija, nauka i knižnina* II and III, Sofia 1890, and again by Venceslav Načev and Nikola Fermandžiev in their highly useful: *Pisahme da se znae, pripiski i letopisi*, Sofia 1984, p. 228-299. Also the so-called "Chronicle of Panagjurište" of the priest Peter from the village of Mirkovo in the valley of Zlatitsa from the 17th century, also published by Načev and Fermandžiev (p. 300). In both cases the original is preserved and accessible.

Süleymaniye Vakf they are mentioned in the Vakfiye, as well as in the tahrir registers of 1570, 1595 and 1712 and the Cizye registers of 1633-1641 and 1696. It cannot be conceived that the village priest, responsible for the administration of his village, did not know this singularly important fact for the status of the village, effecting its entire economic and social life. The villagers were not Voynuks and had not been Voynuks. They therefore could not be degraded from military men to common subjects.

Next to this comes the fact that he preserved lists of Orthodox bishops of the Church of Constantinople, regularly kept by the central administration of Orthodox church and published in the great work of Giorgio Fedalto, knows of no bishop Gavril of Philippopolis (Plovdiv) in the time in question, neither in 1600 nor around 1666/68⁴. There is indeed a Gavril of Philippopolis, but he was in charge much later.

Very important are the results of the linguistic research of the young Bulgarian linguist Ilia Todorov. Todorov concluded that the language of the four text is not from the 17th but from the 19th century, with archaisms strewn into them on purpose⁵. **This should be enough to relegate this whole group of "sources" to the garbage bin.** This was actually done in an article by another Bulgarian scholar, Antonina Željaskova, who on historical grounds, using travel reports from the 17th century, concluded that the text was a 19th century falsification⁶.

In reaction to that, and to a section in my own book "Art and Society of Bulgaria in the Turkish Period"⁷ other Bulgarian historians have tried to save the story by stating that the text might have been written in the 19th century but it does contain the genuine historical information.

There are, however, a number of genuine historical records, kept in the Ottoman Archives in Istanbul and Ankara, where until the 1990s no Bulgarian historian had ever set a foot. I used them for a comprehensive study published seven years ago in Bulgarian, with many facsimiles of the sources⁸. It is from these records about the taxes, each village had to pay, about its population and about the agricultural production, that we find controllably genuine source material suited to do away with this piece of longstanding

---

⁴ Giorgio Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis*, vol I, Patriarchatus Constantino politanus, Padova 1988.

⁵ Ilya Todorov, "Letopisnijat razkaz na Pop Metodi Draginov," in: *Starobalgarska Literatura*, 16, Sofia 1984, p. 62-75.

⁶ Antonina Željaskova, "The problem of the authenticity of some domestic sources on the islamisation of the Rhodopes, deeply rooted in Bulgarian historiography," in: *Etudes Balkaniques*, 4, Sofia 1990, p. 105-111.

⁷ Machiel Kiel, *Art and Society of Bulgaria during the Turkish Period*, Assen-Maastricht, 1985, p. 5-7.

⁸ M. Kiel, "Rasprostranenie na Isljama v Balgarskoto selo prez Osmanskata epoha (XV- XIII v.) Kolonizatsija i Islamizatsija," in: *Rossitsa Gradeva - Svetlana Ivanova (eds.) Mjusjulumanskata Kultura po Balgarskite Zemi*, Sofia 1998, p. 57-126.

Bulgarian nationalistic mythology. I shall show some of the sources here briefly, and in the form of lists and a tables and make visible what really happened. The area in question, the Valley of Cepino, contains seven village. They are: Banka, Dorkovo, Kamenitsa, Korovo, Kostandovo, Ladzene and Rakitovo.

ORIGINALS and TABLE

The material shown here, combined with the work of Todorov and Željaskova leaves only one conclusion: the so-called story of the forced mass conversion of the Cepino district, and of the Rhodopes at large, are a blunt and badly made falsification, put together by the local patriot of Tatar Pazardžik, Stefan Zahariev and skilfully published in Vienna. The Islamisation of the Čepino district started in fact in the early 16th century and went on as a very slow and spontaneous process, taking more than two centuries. Zahariev wrote his story well, with psychological and economic motives strewn it. Yet the author had no idea of Ottoman history, made a goulash of dates and sultans and did not know the most basic elements of the administration of the area. Had he uses Joseph von Hammer's *Geschichte des Osmanische Reiches*, published 40 years before he wrote, the work would have been much better. Had he had Fedalto's work on the ecclesiastic history of Orthodox church, another big fault could have been omitted. Moreover, he did not know 17th century Bulgarian. And of course Zahariev could not have dreamed of Ottoman records for the district he described, dating from the early 16th century onward. By comparing the marginal notes in church books, authentic sources and still controlable, Bulgarian historians could have, and should have, concluded that something was foul on this "source." This was, however, not done. What was done was propagating to "source" widely, reprint it every generation and making it part of school curriculums as well as of anthologies of Old Bulgarian Litterature. It is ironical to see that the greatest expert of Old Bulgarian literature, Donka Petkanova in 1979, added "Draginov's" story to her nice anthology which she gave the name "Sources of Pure Water, an Anthology of Medieval Bulgarian Literature"⁹. In fact the water was rather muddy.

There has been a more than hundred years old political need in Bulgaria to depict the heirs of the Ottoman empire, the Turks of the Turkish Republic of today, as negative as possible in order to get a moral justification for the oppression, discrimination and outright expulsion of big parts of the Muslim community remaining in Bulgaria after the country became independent (1878). During the Balkan Wars of 1912/13 the story of Metodij Draginov was used as moral justification of a mass campaign of forced Christianisation of Rhodope Muslims, carried out by the Bulgarian Army in combination with the Bulgarian Orthodox Church. The events were kept in deep silence, as if they had never happened. In his magnificent book "Death and Exile" Justin MacCarthy published

⁹ Donka Petkanova, *Quellen reinen Wassers, Eine Anthology bulgarischer mittelalterlicher Litaratur*, Berlin 1979, p. 47-48 and 208.

several stories of this kind¹⁰. After the fall of communism Bulgarian historiography improved considerable. In 1995 Veličko Georgiev and Stayko Trifonov for example, succeeded to publish a sizeable book about the forced Christianisations of 1912/13, breaking an almost ninety years old taboo of silence¹¹. The work is accompanied with a mass of authentic documents. In spite of this and other works, mentioned above, and including my own from eight years ago, large sections of the Bulgarian population keeps believing in their self-created myths. They need them for themselves and they continue to be propagated via the school-system. A film was made on the conversion of the Bulgarians to Islam based on the text of "Metodij Draginov." It is called **"Vreme Razdelno,"** (Time to part). It was seen by many people and was recently shown several times, leaving a vast emotional impact on the spectators. Even now many Bulgarians react deeply shocked when they read, or are told, that the whole story is a badly made 19th century fake and the film based on it pure fantasie.

People need their national mythologies for their own psychological well being. Even more so among people with an Orthodox Christian background. Orthodox Christianity is outspoken irrationalistic, or better still: anti-rationalistic leading its followers to believe the most impossible stories. Solid scientific studies are brushed away because they oppose the things people really want to believe. That is why in the village of Korovo, the huge statue for Pope Metodij Draginov still stands on its pedestal, a statue for a man who never existed.

In the same line there is a statue for the Bishop Visarion in the village of Smiljan in the southern Rhodope, where in the year 1705 under Sultan Mahmud (1730-1754 !) he allegedly died a cruel martyr at the hand of groups of Turkish colonists, settled there in the mentioned year on government order. In the same year the old Christian-Bulgarian villages of the southern slopes of the Rhodopes were violently Islamised and the names of the villages were Turcified. The villages of Bjäl Izvor, Lebovidovo, Niznetz and Perunovo are given by name. After "1705" they became known as Ak Dere, Dari Dere, Elmali and Sahin (now: Echinos). In the whole series of Ottoman tahrir defters these villages, however, cannot be found. What we find in the sources since 1516 are three of the four villages, having their good Turkish names and a mixed Muslim/Christian population, whereas Elmali was to emerge in 1558, being solidly Muslim-Turkish. The register of 1590 has it in the same way, be it with a much larger population¹². Of Niznetz, Perunovo etc. is no trace. And neither Visarion's bishopric (Krästogorie) nor the bishop

---

¹⁰ Justin McCarthy, *Death and Exile, the ethnic cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922*, Princeton N.J. 1996.

¹¹ Veličko Georgiev - Stayko Trifonov (eds.), *Pokrăstvaneto na bălgarite mohamedani 1912-1913*, Dokumenti, Sofia, B.A.N. 1995.

¹² The source for 1516 is T.D. 70 in the BOA; 1528 is T.D. 167, 1558 T.D. 311. For 1590 see: Konya, Halk Ktp, collection Feridun Uzluk 7108.

himself have ever existed¹³. In other words the story of the events of "1705" are sheer fantasy, put together in the early 20th century¹⁴. Yet the statue of "Bishop Visarion" still stands in Smiljan. In the Balkans the Bulgarians gained the reputation of being the most stubborn ("inat" in good Bulgarian) and least flexible of all peoples of that part of Europe.

We can therefore be sure that the statutes will stand for many more decades, and with it the stories of the forced conversion of the Rhodopes by an intolerant and violent Islam.

In a recent work on Greek history in the Ottoman period the young Greek Ottomanist Georgios Salakidis wrote that it was the task of the historian to base himself solidly on documents and do away with worn-out clichés of nationalist mythology. Especially in our time, when *"Balkan nationalism experiences a strong revival"*, the historian has to work "for a better understanding of history and a peaceful coexistence of peoples"¹⁵.

Manfred Pittoni from the Austrian Institute for South-East European Studies added later that: *"The process of rewriting history in the modern sense is a very slow, painful and awkward process. Yet it is necessary and fruitful and will in the long term help to contribute to a better understanding of peoples."*¹⁶. The lesser young among us will have their doubts and be less convinced of the success of this task. The least I would like to say is that we still have very much work ahead of us and this contribution here may serve as an illustration of the words of Pittoni, that rewriting history is a "very slow, painful and awkward process." In this work the Ottoman archives will remain our greatest treasure-house.

¹³ Cf. Fedalto, Hierarchia.

¹⁴ The better part of Bulgarian historiography has, on different grounds, also declared the so-called "Istoričeski Beležnik" as fake. See the Peter Petrov - Nikola Haytov controversion Haytov, "Rodopska Istorija vnjakoj statii i knigi na Prof. Peter Petrov," in: Istoričeski Pregled 1977,2, Sofia, p. 103-105; P. Petrov, "Predizvikan otgovor, in the same Ist. Pregled, p. 108-109; Peter Marinov, "Istini i zabluđi," in: Rodopi 1977,11, p. 30-32.

¹⁵ G. Salakidis, Sultansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der Zeit Bayezid II. und Selim I. Thessaloniki (Inst. for Balkan Studies), 1995. I would like to thank Dr. Salakidis for having provided me with a copy of this solid piece of work.

¹⁶ Manfred Pittoni, "Turkish Documents in the Monastery and City Archives of Italy and the Balkans," in: Balkanlar ve İtalya'da Şehir ve Manastır Arşivlerindeki Türkçe Belgeler Semineri, (16/17 Kasım 2000) Ankara (TTK) 2003, p.50.

TARTIşMA

Oturum Başkanı: Vaktimiz çok az kaldı. Ama yine de sorusu olan varsa alabiliriz.

Machiel Kiel - Bu kısmı kapatmadan önce bazı eklemeler yapmak istiyorum. İslamlaşma ve devşirme konusu çocuklara nasıl anlatılıyor. Bu ocuk ansiklopedisi Bulgaristan'da 2000 yıllarında yayınlandı. Diyor ki küçük çocukların beyinlerini bütün bu saçmalıklarla zehirliyorlar. Bakın küçük çocuklar korkuyor, burada büyük bir kahraman bir şovalye geliyor ve tüm bu korkunç Türkleri dövüyor. İşte insanlar bunları okuyor. İnsanlara bunlar ulaşıyor. şimdi biz kitaplarımızın bu çocuklara ulaşmasını istiyorsak bunu onların ilgisini çekecek şekilde yapmamız lazım.

Oturum Başkanı : Sorularınız için 5 dakikalık süremiz var. Tamam. İlginiz ve sabrınız için çok teşekkür ediyorum.

VIII. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. Stanford SHAW

*"Romanya Tarihi İçin Türk Arşivlerinin
Önemi"*

Prof. Dr. Mihai MAXIM

*"Romanya Milli Arşiv'inde Bulunan Belgelere
Göre Romen-Türk İlişkileri"*

Adriana-Laura MIRON

*"Yunan Tarih Yazımında Türk Arşiv
Malzemesi"*

Prof. Dr. Evangelia BALTA

*"XIX. ve XX. Yüzyılda Güney Besarabya
Bölgesinde Alman Sömürgelerinin Yerleşimi
ve Demografik Gelişimi"*

Dr. Olga RADOVA KARANASTAS
Serghey KAPUSTIN

*"Zihne Üzerine Bir Araştırma: Kuzey
Yunanistan Tarihi İçin Bir Kaynak Olarak
Başbakanlık Arşivleri"*

Prof. Dr. Heath LOWRY

Tartışma

The first part of this paper describes the general conditions of Turkish and Romanian documents in the archives of Romania. It, by mentioning that records related to history of the region in the Romanian National Archives are not many in number, states the importance of archival material in Turkey. The second part provides information about document collections of the Ottoman Archives concerning the history of Romanian history. It concludes by emphasizing the importance of Turkish Archives in terms of Romanian history.

في القسم الاول من البحث جرى الحديث عن وضع الوثائق العثمانية والرومانية في دور الأرشيف برومانيا. وقد اشير فيه الى قلة عدد الوثائق التي تتحدث عن المنطقة في أرشيف رومانيا الوطنى، مع توضيح اهمية المواد التوثيقية في تركيا. اما في القسم الثانى فقد قدمت معلومات عن تصنيفات الأرشيف العثمانى المتعلقة برومانيا. وقد ختم البحث بالاهمية البالغة لدور الأرشيف تركيا فى احتوائها على معلومات مهمة عن تاريخ رومانيا.

ROMANYA TARİHİ İÇİN TÜRK ARŞİVLERİNİN ÖNEMİ

I- Romanya Arşivlerinde Türk-Romen Belgelerinin Durumu

Bilindiği gibi Osmanlı döneminde Eflak, Boğdan ve Erdel olan Romen Prenslüklerinin Osmanlı sistemi çerçevesinde özel özerk statüleri vardı. "Mefruz ül-kalem maktu' ül-kadem min küll il-vücuḥ serbest" (Kalem'den ayrı topraklarına ayak basmak yasak ve her açıdan serbest) formülünden çıkan bu statüye göre: Tuna kuzeyindeki Romen topraklarında Osmanlı tahrir ve mülkiyetleri, idare ve kanunları, ordu ve garnizonları yoktu. Yerli sosyal sınıflar, dil ve din tamamen serbestti. "Ulusal" devlet struktürü simgesi olan prenslik (voyvodalık) devam ederdi. (Bkz. Mihai Maxim, L'Empire Ottoman au nord du Danube et l'autonomie des Principautés Roumaines au XVI e siècle, Etudes et documents, Les Editions İSİS, İstanbul 1999, passim). Netice olarak Romen (Metropolittik) Arşivlerinde çok az Türk belgeleri muhafaza edilirdi. Onlar da yabancı askerî istilaları esnasında ya yok edildi ya dışarıya götürüldü. Örneğin, 1686 yılı Polonya Kralı Sobiesky'nin, Boğdan seferi sırasında Metropolittik başkilisesinde bulunan ve Osmanlı-Boğdan tarihi ilişkilerine ait Türk belgeleri ateşe verildi. Diğer belgeler ve kıymetli eşya Polonya'ya götürüldü ve orada daha sonra kayboldu. Fenerli voyvodaları (1711/1714-1821) zamanında ise, bazı belgeler kendileriyle birlikte dışarıya çıkarıldı. Yine o dönemde sık sık Osmanlı-Rus-Avusturya Savaşları Romen topraklarındayken birçok yangın ve yağmalama nedeniyle yerli arşivler büyük zarar gördü. Kaldı ki 1830 yılında Eflâk ve Boğdan'da modern arşivler kurulduğu zaman artık burada çok az tarihî vesika ve özellikle Türk belgeleri muhafaza edilirdi. (Bkz. Mihai Maxim, 7an7e Romane şî Înalta Poarta. Cadrul juridic al relațiilor Romano-Otomane în Evul Mediu/Komen Prenslükleri ve Bab-ı Ali, Ortaçağ Osmanlı-Romen İlişkileri Hukuk Temelleri, Prof. Dr. Halil İnalcık'ın önsözüyle, Editura Enciclopedica Bucureşti, 1993, I. Bölüm.)

Osmanlı idaresi altında doğrudan doğruya bulunan Braia (İbrail), Giurgiu (Yerköğü) ve Turnu (HolovnikKule) kazaları ve kaleleri, aynı yıllarda (1829 yılı Edirne Muahedesi'ne göre) Eflâk Prenslüğü'ne iade edildikten sonra "Türk kalıntılarına" pek sıcak bakılmadı. Hatta komünist rejim zamanında, 1950 yılında bazı yerli Stalinist makamlar Türk belgelerini yok ettiler.

Netice olarak, bugün Romanya Ulusal Arşivlerinde Türklere ait çok az belge bulunmaktadır (bazı Dobruca tapu vesikaları, Adakale Arşivi vs.).

Romanya tarihine ait yalnız Türk belgeleri değil, ayrıca Romen ve yabancı belgeler de özellikle Ortaçağ ve Yeniçağ için azdır. Çok kıymetli belgeler I. Dünya Savaşı zamanında kaybolmuştur. Örneğin 1916-1918 yıllarında Alman işgali altında bulunan Bükreş'teki Romen Akademisi Kütüphanesi'nde muhafaza edilen bazı el yazmaları,

Bulgar subayları tarafından alınmıştır. 1917 Temmuzunda ise Romen hazinesiyle birlikte (toplam 41 vagon) Moskova'ya en kıymetli el yazmaları da götürüldü ve hiçbir zaman Romanya'ya dönmedi. Dolayısıyla Romanya tarihi için, bilhassa Ortaçağ ve Yeniçağ'da Eflâk-Boğdan'ın geçmişi için, ayrıca eski Tuna kazaları olan Braila, Turnu ve Giurgiu, nihayet Dobruca ve Banat (Timișoara dahil) bölgeleri tarihi için Türk Arşivleri hayati önem taşımaktadır.

II- Romanya Tarihine Ait Başlıca Türk Arşiv Fonları

1966 yılından itibaren Mihail Guboğlu ve Mustafa Mehmet'le başlayarak, Mihai Maxim, Tahsin Gemil, Valeriu Veliman, Cristina Feneşan ve Anca Ghiata ve son zamanlarda genç nesille devam ederek Türk Arşivleri, özellikle fevkalade zengin ve kıymetli olan Başbakanlık Osmanlı Arşivi Romen Osmanistleri tarafından sistematik bir şekilde araştırılmaktadır. Netice olarak şimdi, Bükreş Ulusal Arşivlerinde, Doğu ve Orta Avrupa'nın en zengin Osmanlı belgeleri mikrofilm koleksiyonu bulunmaktadır. Örneğin, meşhur mühimme defterlerinden Romanya tarihine ait, daha doğrusu Osmanlı-Romen ilişkileri hakkında tüm belgeler mikrofilme alınmıştır. Romanya tarihi için bu fonun olağanüstü önemi üzerine dünya tarihçiliğinde ilk defa dikkat çeken büyük, Romen ve Osmanlı tarihçisi Nicolae Iorga'dır. Maliyeden müdevver defterleri (MAD) fonunda, 1595 yılı Koca Sinan Paşa'nın Eflâk seferi üzerinde çok mühim defterler (örneğin no: 2997) bulunmaktadır. Ayrıca Tuna iskeleleri ile çok az ve yanlış bilinen Tuna Defterdarlığı üzerinde çok sayıda defterler (örneğin no.6415, 9832, 20163 v.s.) vardır. Aynı fonda eski Romen voyvodalarının servetlerinin zorla alınması (İslam müsadere müessesesi) hakkında önemli defterler bulunmaktadır. Mesela, MAD, no.22429 irad defterinde eski Eflak Voyvodası Constantin Brancoveanu'nun (1688-1714), müsadere edilen tüm mülkiyeti (altın, eşya, emlak ve toprak) uzun listesi mevcuttur. (Bkn. Mihai Maxim, *Romano-Ottomcica, Essays & Documents from the Turkish Archives*jhe İSİS Press, İstanbul 2001, s.172-197). En büyük ve en güzel sürprizleri (Kepeci ve D.BRZ tasniflerinde bulunan ve tarihçilikte az araştırılan) ruznâmçe defterlerinde bulabilmişim. Bilhassa Eflak-Boğdan voyvodalarının ve Erdel voyvoda-prenslerinin tevcih ve teşrifleriyle ilgili bol miktarda mükemmel belgeler bulunmaktadır. Bunların ışığı altında Romanya tarihi kronolojisi daha doğrusu voyvodaların, prenslerin tahta gelmeleri ve azloluuma tarihleri, menşei, peşkeş ve haraçları tarihlerinin yeniden yazılması gerekmektedir. Bu açıdan Romen Prensliklerini ilk defa birleştiren meşhur Eflak Voyvodası Mihai Viteazul (1593-1601) üzerinde bir takım çok kıymetli belgeler bulunmuştur.

Tuna kuzeyindeki Braila, Turnu, Giurgiu vs. kaleleri ve kazaları hakkında, buradaki Osmanlı garnizonları, kale tamirâtı ve diğer problemler üzerinde tahrir defterleri'nde (T.D.), Büyük Kale Kalemi (D.BKL) defterlerinde, Bab-ı Defter Baş Muhasebe Bina Emimi Kalemi (D.BŞM.BNE) defterlerinde ayrıca Yeniçeri defterlerinde kıymetli bilgiler bulunabilir.

Surre defterlerinde XVII. yüzyıla ait ve Romen Banatı'nda bulunan (Caran) Sebeş ve Lugoj kasabalarından her yıl Mekke ve Medine'ye (vakıf şeklinde) gönderilen meblağlar hakkında (XIII. Türk Tarih Kongresi'nde takdim ettiğim) yaklaşık 50 Surre defteri mevcuttur.

Matbah-ı Amire (D.BŞM.MTE) defterlerinde Bab-ı Ali'ye çeşitli devletlerden (Erdel-Transilvanya Prenslığı dahil) gönderilen elçilikleri için yapılan masraflarla ilgili diplomatik tarih ve fiyatlar tarihini ilgilendiren kıymetli bilgiler bulunmaktadır.

Son zamanlarda yeni açılan fonlar arasında Hariciye fonu Siyasi Kısım (HR.SYS), Hukukî Kısım (HR.HK), özel önem taşımaktadır. Burada İstanbul'daki Dışişleri Bakanlığı ile dışarıda bulunan Osmanlı Sefaret ve Şehbenderlikleri (Konsolosluklar) arasında Fransızca yazışma belgeleri muhafaza edilmektedir. XIX. yy Osmanlı-Romen ilişkileri için, Romanya'nın 1877 yılı istiklali, 93 Harbi, Berlin Kongresi gibi olaylar hakkında ayrıca Romen yazarlar (eski 1848 ihtilaline katılımcı olanlar) üzerinde vs. çok ilgi çekici vesikalar bulunabilir.

Yukarıdaki (az sayıda verilen) örnekler Türk Arşivlerinin Romanya tarihi için ne kadar önemli ve faydalı olduğunu gayet iyi bir şekilde göstermektedir.

Beş yüz yıla yakın bir süredir devam eden Romen-Türk ilişkileri, Romen tarihçiliğinde önemli bir yer tutmaktadır. İki ülke ilişkilerinin yoğunlaştığı konuları ve bu konularda biriken evrakı tanıtıcı nitelikte hazırlanan tebliğ, ilişkilerle ilgili Romen Arşivlerinde Osmanlıca, Romence ve diğer dillerde pek çok belge bulunduğu konusunda bilgi vermektedir. Osmanlı-Romen ilişkisine dair Romen Arşivlerinde mevcut olup, Kanunî devrine kadar uzanan belgeler, özellikle XVIII. ve XIX. yüzyıllarda zenginleşmektedir. Ayrıca tebliğde, Romanya Millî Arşivlerinde 1876-1877 Osmanlı-Rus Savaşı, Birinci Dünya Savaşı, Berlin Antlaşması, Mustafa Kemal Atatürk, İkinci Dünya Savaşı, Romen Komünist Partileri ile Türk ve İran Komünist Partileri arasındaki yazışmalar gibi modern dönem Türk-Romen ilişkilerine dair de oldukça önemli belgelerin bulunduğu anlatılmaktadır.

تحتل العلاقات التركية – الرومانية التي تواصلت منذ قرابة خمسة قرون مكانة مهمة بالنسبة إلى التاريخ الروماني. والمحاضرة التي تم إعدادها كوصف تعريفى بالمواضيع المتعلقة بالعلاقات بين البلدين والوثائق المجمعة في هذا الخصوص، تقدّم معلومات حول وجود وثائق باللغتين العثمانية والرومانية وغيرهما من اللغات في الأرشيف الروماني وهي تتعلق بالعلاقات بين البلدين. وتشهد الوثائق الموجودة في الأرشيف الروماني حول العلاقات العثمانية – الرومانية والتي تمتد إلى عهد القانوني ثراء ملحوظا لا سيما في القرنين الثامن عشر والتاسع عشر. ووردت في المحاضرة أيضا معلومات حول وجود وثائق مهمة في الأرشيف الوطني الروماني تتعلق بالحرب العثمانية – الرومانية في 1876-1877 والحرب العالمية الأولى ومعاهدة برلين ومصطفى كمال أتاتورك والحرب العالمية الثانية والمراسلات بين الأحزاب الشيوعية الرومانية

والأحزاب
والإيرانية.
الشيوعية
التركية

THE ROMANIAN-TURKISH RELATIONSHIPS REFLECTED IN DOCUMENTS BELONGING TO ROMANIA'S NATIONAL ARCHIVES

“The Earth is my homeland, mankind is my nation” said Tevfik Fikret (1867-1915)¹. If we were to reword it, we could say that the realm of documents is our country and such meetings allow the “archives nation” to be brought together in order to discuss professional aspects of common interest applicable worldwide.

From the point of view of the documents utilization, the Romanian-Turkish relationships are traditional. Suffice it to say that Romanian specialists such as Aurel Decei, Mihail Guboglu, Tahsin Gemil, Valeriu Veliman and Mihai Maxim studied the Ottoman archives in a highly professional manner and published remarkable works of historiography.

The relationships between the Romanian Countries and the Ottoman Empire, developed over nearly half a millennium, have always represented an important topic of the Romanian historiography.

Influenced by numerous factors and having a sinuous evolution, often marked by discontinuities, the course of the Romanian-Turkish relationships was determined mainly by the force of the Ottoman pressure and by the guidelines of the Sublime Porte's policy, on the one hand, and, on the other hand, by the capacity of the Romanian resistance, a concept which covers not only the military power, but also a number of internal and external elements mobilized in the fight for the defense of the Romanian independence and political being².

In our communication we will try to review some of the archives funds kept in Romania's National Archives, comprising documents written either in Turkish or in Romanian or other languages, referring to the history of the Ottoman Empire or to the Romanian-Turkish relationships.

As regards the early period of the Romanian-Ottoman relationships (14th and 15th centuries), the Turkish sources belonging to the scientific circuit are far less numerous than those regarding the subsequent periods.

The “Turkish documents” fund held in custody by the Directorate of the Central Historical National Archives includes: a lot of imperial diplomas (firman - the oldest firman was issued back in 1550 by Suleiman the Magnificent (1520-1566), during whose reign the Ottoman power knew its utmost development, both as regards its contents and

---

¹ Lidia Constanta Ciuca, Constantin Ionescu Boeru, “Quotations and Reflections from Worldwide”, Prietenii Cartii Publishing House, Bucharest, 1999, page 176.

² Tahsin Gemil, “The Romanians and the Ottomans in the 14th -16th centuries”, Academiei Publishing House, Bucharest, 1991, page 13.

its form³; *hukum*, *hatt-i şerif*, *berat* etc.); vizieral diplomas (*buiuruldu*, *mektub* and *caime*), issued by sultans and Ottoman high officials (*viezirs*, *beilerbei*, *muhafizi* etc.); a number of Tartar diplomas usually called *iarlîc*⁴ (most of them of the 17th century). Such diplomas were issued by the Tatar khans of Geray Dynasty ruling the Crimean Khanate, by the heirs of the Tatar throne, by the khan's first counselor or the army's supreme commander etc.

It is to be remarked that a number of Turkish documents, written in Arab characters, were issued by the Romanian rulers' chancellery, who maintained a special secretary in charge of the elaboration of such documents (*divan effendi* or *kiatib*)⁵.

A special category of documents belonging to this fund is constituted by those regarding the status of the Romanian borders, always violated by various expansionist powers.

Said documents are remarkable because of the rich financial and statistical information they provide, reflecting the many material obligations which Walachia, Moldavia, and, to a smaller extent, Transylvania, had towards the Sublime Porte.

Thus, a lot of documents addressed to the Romanian rulers mention important quantities of provisions - cereals, usually called "*zaherea*", animals and various other products which the Romanian Countries would supply to the Porte to the aim of furnishing the capital, the peripheral fortresses and the expeditionary troops.

Other funds and collections containing important documents for the medieval history of the Romanian-Ottoman relationships are: the monastery funds⁶, the "Manuscripts" collection, the "Walachia's Metropolitan Seat" fund, the "New Acquisitions" fund, the "Rolls" fund.

The "Microfilms" collection is equally important and valuable, as it includes both documents formerly belonging to the Turkish archives or to the archives of neighboring countries (Bulgaria, Poland, Austria, Russia etc.), and documents held in custody by other national institutions such as: the Romanian Academy Library, the National History Museum, the National Library.

An important part of the Turkish documents, dating from the period 1455-1913, kept by Romania's National Archives, as well as by other cultural organizations, were

---

³ Ibidem

⁴ The Tatar term of "*iarlîc*" (or "*erlîc*"), meaning "order" or "command" and "letter from the khan", apud Mihail Guboglu.

⁵ Ibidem

⁶ Monastery funds : the monasteries of Bradu, Hanu Greci and Codreni, Râmnic, Radu Voda, Cotroceni, Sf. Apostoli, Vîforâta, Sf. Ioan of Focsani, Cascioarele etc.

turned to good account by Mihail Guboglu, who published, in 1960 and 1965⁷, under the aegis of the National Archives, two volumes called “Catalog of Turkish Documents” (the volumes comprise a summary of each document and a short diplomatic description).

Mention should be made of the existence of Turkish documents belonging to archives funds and collections kept by several county Directorates of the National Archives, such as those of Dolj, Braşov, Constanţa, Tulcea, Iaşi, Mehedinţi, Sibiu, Cluj and Giurgiu counties.

As far as modern history is concerned, (grosso modo the 18th and the 19th centuries), the documents concerning the Romanian-Turkish relationships are numerous and allow a good perspective from the political, economic and social point of view.

Besides the collections which we have already mentioned for the feudal period - “Turkish Documents”, “Manuscripts” and “Microfilms” - there are also other important documents worth mentioning, which belong to the fund of the Royal House, especially to the “Foreign Issues” section.

The documents were written mostly in German and French, but also in Romanian and, few of them, in Turkish.

These documents include valuable information on the national emancipation movement of the Balkan peoples, the efforts made by the Romanian diplomacy for the recognition by the Sublime Porte of the Romanian rulers, the issues related to the activity of the International Commission of the Danube and the status of the straits, the Russian-Turkish war (1876-1877) and the conclusion of the Berlin Treaty (1878), as well as the diplomatic relationships that preceded the outbreak of the first world war.

The Romanian-Turkish relationships developed during the contemporary period are illustrated by documents belonging to the “Royal House” collection - for the First World War, the inter-war period and the Second World War - and to the collections of the “Police General Directorate” and the “League of Nations”.

Special attention should be paid to the Romanian-Turkish relationships during the presidency of Mustafa Kemâl Atatürk (documents concerning the status of the straits and the organization of the peace at the border with the USSR; the Convention on the definition of aggression signed by Romania, Estonia, Latvia, Poland, Turkey, USSR, Persia and Afghanistan (mai1933); echoes in the international press about the signing, by Romania, Turkey, Yugoslavia and Greece, of the Balkan Pact, by which the parties mutually guarantee the security of all their Balkan borders; the correspondence between the Romanian Minister of Foreign Affairs, Nicolae Titulescu, and the President of the

---

⁷ See Mihail Guboglu, “Catalog of Turkish Documents”, tome I, General Directorate of Romanian’s State Archives, Bucharest, 1960; Mihail Guboglu, “Catalog of Turkish Documents”, tome II, General Directorate of Romanian’s State Archives, Bucharest, 1965.

Republic of Turkey, Mustafa Kemâl Atatürk, and the Turkish Minister of Foreign Affairs, Tevfik Rüştin Aras; the correspondence exchanged by the Romanian Government and the Turkish Legation by which February 7, 1938 was fixed as date of the Meeting of the Permanent Council of the Balkan Pact of Ankara; the Peace Treaty concluded between the Allied and Associated Powers on the one hand, and Turkey on the other hand, on August 10, 1920; the Conference of Montreux (Switzerland) of July 20, 1936; the Convention on the regulation of the emigration of the Turkish population of Dobrudja signed on September 4, 1936 (including the correspondence regarding the Moslem population of Ada-Kaleh island); the official visits of the two countries high officials; appointments and recalls of ambassadors etc.

The period following the Second World War, when the communist regime takes the power in Romania is illustrated, in the field of the Romanian-Turkish relationships, by documents belonging to the fund of the Central Committee of the Romanian Communist Party, mostly the "Foreign Relations" section. We can find here pieces of correspondence between the Romanian Labor Party (subsequently the Romanian Communist Party) and communist parties of Turkey and Iran, official correspondence between Romanian and Turkish high officials, minutes of Romanian-Turkish official meetings, documents related to visits made by high officials to Romania or Turkey, photo albums illustrating such visits.

We can thus notice that History was generous, in terms both of time and of events, with the political, diplomatic, economic and social relationships between the Romanian and Turkish peoples.

As the time is too short to allow a more detailed presentation, I found it appropriate to elaborate a brief inventory comprising documents belonging to archives funds and collections which I mentioned earlier, which can represent an instrument of orientation for the interested persons.

In the end, I can only express my firm conviction that, in the domain of archives too, the Romanian-Turkish relationships will remain steady and fruitful, and that, in the near future, specialists of the two countries will collaborate with a view to editing document collections which should turn to best account and return to the scientific community their rich documentary thesaurus.

BRIEF INVENTORY OF FUND *ROYAL HOUSE* (1865 – 1870)

Cabinet – Foreign Affairs

1/1865-1866 Reports send by the consuls of Austria in Bucarest and Iași city to Mensdorff Pouilly, Austrian minister of foreign affairs, concerning the uprising of Slavonic people in Turkey.

2/1865–1866 Reports send by the consuls of Austria in Bucarest and Iași city to Mensdorff Pouilly, Austrian minister of foreign affairs, concerning the preparations of Wide Slavonic countries uprising against the Turks.

Cabinet – Internal Affairs

6/1866 The interpellation of some deputies, as Brătianu, Vericeanu and Pruncu, blaming the Romanian Gouvernement for not making the efforts so that Turkey would recognize the new Romanian ruler, Carol of Hohenzollern.

Cabinet – Foreign Affairs

11/1866 Reports send by the Austro – Hungarian diplomatic representatives, as well Prokesch-Osten, diplomatic representative in Constantinopol, to the Austrian minister of foreign affairs, Count Mensdorff, and his instructions regarding>

- the state of facts in Romanian United Principalities after the rule of Alexandru Ioan Cuza;
- the conveying of agreements between Austro-Hungaria and the Romanian United Principalities contrary to the existing treats;
- the frictions within the International Commission of Danube;
- the posture of the Guarantor Powers related to Al. I. Cuza's abdication and to the election of Philip of Flandra as the ruler of the Romanian Principalities;
- the Paris Conference of the representatives of the Guarantor Powers for assuring the obeying the Paris Treaty of 1856 and forward ulterior agreements.

14/1866 Reports send by the Austrian consuls to the minister of foreign affairs regarding the positioning of Rusian troops in Basarabia and Turkis troops by the Danube River.

15/1866 Reports send by the Austrian Consuls in Romanian United Principalities to the Minister of Foreign Affairs and orders and instructions of the chief of police in Viena send to them concerning the Turkish posture related to the state of facts in Prinicipalities after the beginning of Carol I reign.

21/1866 The diplomatic report of Vasile Boerescu and L. Steege addressed to Ion Ghica, the Romanian Minister of Foreign Affairs and President of The Ministers Council, regarding the approaches near the Great Powers for accepting a foreign ruler in Principalities and the posture of France and Turkey related to this proposal.

- 23/1866 Reports send by the Austro-Hungarian diplomatic representatives (as well Mr. Prokesch-Osten, the diplomatic representative in Constantinopol) to the Austrian Minister of Foreign Affairs and his instructions regarding:
- the discution within the Paris Conference of the measures taken against the Romanian United Principalities disobeying of Paris Treaty of 1858;
  - the intention of Turkey to opposite with troops against the defiance by Romanias of it's suzeraniry rights.
- 30/1866 Letters send by Carol I and P. Mavrogheni, the minister of foreign affairs, to Ion Balaceanu, the Romanian diplomatic agent in Paris, regarding his approaches to come near France, for accepting Carol as Romanian ruler. In these letters, Balaceanu makes a proposal to Carol for visiting the Turkish sultan.
- 31/1866 The diplomatic report send by V. Boerescu and G. Costaforu to Ion Ghica, the Romanian minister of foreign affairs, regarding their meetings with the ministers of France and Rusia. At these meetings they discused about the asignment of Carol as the Romanian ruler and the attitude towards the Turkish (visiting the sultan, offering the maximum tribute etc.).
- 32/1866 Letters from Prince Carol addressed to the French ambassador in Constantinopol, the marquis of Monstier, and letters from the baron d'Ariel to Carol, regarding the approaches near the sultan in order to accept Carol.
- 34/1866 Two reports from Constantinopol and one from Paris that denote that the Turkey is decided to occupy The Principalities.
- 36/1866 Reports send by the Austrian General Consul in Bucharest to his minister of foreign affairs, count Mensdorff, regarding the efforts to obtain from Turkey and The Guarantor Powers the admision of Carol as the Romanian ruler.
- 42/1866 Estimations of V. Boerescu and G. Costaforu, addressed to Ion Ghica, the Romanian Minister of Foreign Affairs, regarding the consequences of Paris Conference's dissolution and the assurances given by France and England that they will persuade the Turkish Government to accept "the fulfilled fact" and to not occupy the Principalities.
- 43/1866 Letters, reports, telegrams send by Dimitrie Sturdza (special delegate) to Prince Carol and Ion Ghica, the president of Ministers Council; letters and reports send by Midhat-Pasha from Rusciuc to Dimitrie Sturdza regarding the approaches made near the sultan for accepting Carol and the journey that Carol had to make to Constantinople.
- 44/1866 The letter of Duke Gramont, the ambassador of France in Austria, addressed to Baron d'Avril, the French consul in Bucharest, in which he comments the

situation of Carol towards Turkey as a consequence of the events occurred in Germany and Italy.

- 45/1866 Letters send by De Monstier, the French ambassador in Constantinople, to Baron d'Avril, the French consul in Bucharest, and to Drougn de Lhuys, French minister of foreign affairs, in which he asks them to persuade Carol to accept the terms of the engagement to the sultan, very conciliatory in fact, and to not refuse the 10th article regarding the assignation of a Turkish resident in Bucharest, because the sultan would never use it. (there are 2 engagement texts attached, with the corrections of Romanian part)
- 46/1866 Telegrams from a certain mail-office in Vienna and from P.P. Carp (diplomatic agent in Paris) addressed to the Romanian Ministry of Foreign Affairs with information regarding the election of a new great vizier.
- 47/1866 Reports of the Austro-Hungarian diplomatic representatives (as well of Mr. Prekesch Osten, the diplomatic representative in Constantinople) addressed to Count Mensdorff, the Austrian minister of foreign affairs and his instruction regarding:
- the lack of unity in perception of the Guarantor Powers towards the intention of Turkey to intervene in Principalities using military forces;
  - the dissolution of Paris Conference;
  - the changing of Turkey posture towards Carol;
  - the journey of Carol to Constantinople;
  - the war in Cretan Island.
- 52/1866 The letter of Carol to Napoleon the III, in which he explains the disastrous situation of the Principalities and asks Napoleon to intercede in his favor near the sultan in order to be accepted as ruler. Within the reply telegram, Napoleon explains Carol that he wouldn't be able to convey in any extern loan for the Principalities unless he was recognized as a hereditary prince. Napoleon proposes Carol to pay a visit to the sultan.
- 53/1866 Reports send by A.G. Golescu, Romanian diplomatic representative in Constantinople, to Romanian minister of foreign affairs, P. Mavrogheni, related to Carol's acceptation and the gaining of investing firman.
- 57/1866 Telegrams send by a mail office in Vienna and by A.G. Golescu, Romanian diplomatic representative in Constantinople, to Romanian Ministry of Foreign Affairs that include information related to the tensed situation in Balkans.
- 60/1866 The diary of journey in Constantinople of Prince Carol.

- 61/1866 The letter of Carol in which he thanks the sultan for his great hospitality in Constantinople with the occasion of his visit.
- 62/1866 Mail between Carol and I. Ghica, the president of the Ministers Council, P. Mavrogheni, the minister of foreign affairs, D. Sturdza and Prince Stirbei, special delegates in Constantinople, regarding the accepting of Carol as ruler and his journey to Constantinople.
- 65/1866 The letter of the Russian minister of foreign affairs, Gorceakov, addressed to the Russian ambassador in Constantinople, general Ignatiev, in which he announces that the Russian Government accepts the investing of Carol as the ruler of the Principalities.
- 67/1866 Mail between Carol, the sultan Abdul Aziz and the great viziers related to Carol's journey to Constantinople and to the proclamation of the new sultan Abdul Hlamid the II, and the telegram of the Great Viziers addressed to Carol in the day of outbreak of the Turkish – Russian war.
- 73/1866 Project including the terms of the acceptation of Carol; contra-project and corrections proposed to the initial project.
- 74/1866 Unsigned report send from Constantinople regarding the internal situation in Turkey and the movement of Turkish youngs.
- 75/1866 Unsigned report regarding the situation in Turkey after the agreement signed by France, Great Britain and Russia, agreement that established that Turkey needed to proceed to reforms. The ambassador of Russia, general Ignatiev, sustain that the theoretical Turkish rule excludes the possibility of proceeding reforms.
- 25/1867–1886 Letters between Carol and King George I of Greece regarding the secret negotiations to conclude a treaty between Romanian Principalities and Greece establishing comune actions against Turkey for the gaining of independence.
- 30/1867 Diplomatic report send to Carol regarding the situation of Romania in case of the dissolving of Turkish Empire and sustaining the idea that, to not remain isolated, Romania have to approache Austria, that after the 1866 defeat, concentrated the entire attention to the Balcanic countries.
- 32/1867 Change of coded and uncoded telegrams between Carol or his secretary F. Picot and Romanians diplomatic agents from abroad, regarding the Bulgarian Sectret Comity's memorial addressed to the sultan, that demanded the authonomy of Bulgaria.
- 56/1867 Diplomatic report send by Alexandru Golescu – Romanian diplomatic agent in Turkey – to Carol, together with the copy of the note send by the Russian

- ambassador in Turkey to the sultan, in which he demands the proceeding of reforms regarding the Christian population in Turkish Empire.
- 63/1867 Report of the Romanian press correspondent in Vienne, S. Petri, addressed to Carol, including some pieces of information and rumours from Austria regarding the secret negotiations between Benst, the Austrian Cancelar, and the Turkish ambassador in Vienne, as a result of Carol's decision to abandon the throne.
- 66/1867 Letter of Alexandru Golescu - Romanian diplomatic agent in Turkey – addressed to Carol, in which he inform him about the international situation and about the intention of Ignatiev, the Russian ambassador in Turkey, about the autonomy of all Unmoslem nations.
- 67/1867 Appeal of a Christian Ottoman subject, that urges all the Christians in Ottoman Empire to uprise for the national independence.
- 16/1868 Pieces of information send by the prefects of Teleorman and Vlasca counties to the Romanian minister of interior regarding the disorders provoked near the border by the Bulgarian people against the Turks.
- 34/1868 Diplomatic note addressed to French, Italian, Austrian, English, Russian and Prussian representatives, in which the Romanians deny that the Bulgarian detachments against the Turks are organised on the Romanian territory.
- 42/1868 Diplomatic reports send by A.G. Golescu-Romanian diplomatic agent in Constantinople- to Carol, regarding the internal and international policy of Turkey: the policy internal crisis, the French diplomatic activity in Constantinople, the defence measures taken by the Turks by the Danube River and in Serbia, as well as others problems related to Romanian Pricipalities.
- 48/1868 The memorial of a few Turk subjects in Constantinople with Romanian nationality addressed to I.C. Bratianu, the Romanian minister of interior, concerning the ban for Romanians of beeing the owners of land properties.
- 49/1868 Report of N.Tresnea, Romanian diplomatic agent in Constantinople, send to I.C. Bratianu, Romanian minister of interior and ad-interim of foreign affairs, concerning the burdens provoked by the Turkish government against the Romanian people in Constantinople related to trade activities.
- 50/1868 Diplomatic report send by N.S. Trasnea, Romanian diplomatic agent in Constantinople, send to I.C. Bratianu, Romanian minister of interior and ad-interim of foreign affairs, concerning the conflict between the French ambassador in Turkey and the sultan's dragoman, as well as the dissatisfaction of Farragent, the American admiral, for not being alouded to enter Bosfor.

- 59/1868 Letters from Selri-Pasha, governor of Danube vilayet (Rusciuk) addressed to I.C. Bratianu, president of Romanian Ministers Council, concerning the attacks of Bulgarian detachments and the extradition of a certain leader of such a detachment.
- 60/1868 Report send by the Romanian diplomatic agent in Rusciuk concerning the atrocities committed by the Turks against the Bulgarian insurgents and news about the activities and the measures taken by Selri-Pasha, the new Turkish general governor in Bulgaria, against the insurgents.
- 66/1868 Report send by Kalisch, Romanian consul in Rusciuk, to Carol, regarding the echo from the Turkish press and among the foreign consuls in Rusciuk; the meeting of Carol and Salri-Pasha. It concerns as well the transportation of the horses that Carol presented the sultan.
- 68/1868 Unsigned report in which it is announced that after the meeting of Carol and Salri-Pasha, the Turkish Government has called off the mobilization of the reservists and Salri-Pasha has ordered the Turkish authorities to adopt a more agreeable position for Romanian subjects.
- 70/1868 Unsigned report regarding the rumours about a possible war between Turkey and Greece and about the measures taken by the Turks. The report concerns as well the attitude of Austrian consul in Rusciuk about the diplomatic relation of Romania with Turkey and Russia.
- 73/1868 Report send by D. Sturdza, ambassador in Turkey, to Prince Dimitrie Ghica, the president of Romanian Ministers Council and minister of foreign affairs, concerning the conversation with Ali-Pasha and Savfet-Pasha with the occasion of the presentation of accreditation letters.
- 12/1869 Report of Mihail Kogalniceanu, minister of interior and ad-interim of foreign affairs, addressed to Carol, concerning: the leaving of Count Kayserling, the Prussian general consul in Romania, to his new job in Turkye; the journey of Franz Josef I, the Austrian Emperor, to Constantinople.
- 19/1869 Report of D. Sturdza, the diplomatic agent in Constantinople, addressed to Carol regarding:
- the personal letter of the sultan addressed to Carol, written with unordinary friendly words;
  - the request of sending a response for the letter of Constantinople's Patriarch about the conventual estates.

- 20/1869 Unsigned reports send from Rusciuk concerning:
- the banning order of Turkish authorities for the Greeks to not enter Romanian Principalities;
  - the defamatory campain of French and Austrian consuls in Rusciuk against Romanian Principalities, facilitated by the changing of Salri-Pasha with Osman-Pasha;
- 32/1869 Telegram send by the Romanian diplomatic agent in Constantinople to Carol, regarding the rumours about the resignation of Romanian government and taking the power by the Bratianu, Kogalniceanu and Ghica government, that it was supposed to have unpropitious consequences for Romanian-Turkish relations.
- 37/1869 Unsigned report concerning the situation in Turkey after the designation of a new minister of war that ordered the reinforcement of “Danubian belt”, sending masive quantities of weapons and ammunitions.
- 54/1869 Diplomatic report send by D.Sturdza, the Romanian agent in Turkey, to Carol, in which he give the prince a few solutions to improve the relations with Turkey.
- 108/1869 The letter of the sultan addressed to Carol concerning the relation between Romania and Turkey.

Bu tebliğ 1830'lardan günümüze uzanan dönemde Yunan tarih yazıcılığında Türkçe arşiv malzemelerinin kullanımını incelemektedir. Ayrıca modern Yunan tarihçiliğinin ilk devrelerini geçmişe dönük bir bakış açısıyla ele almak amaçlanırken II. Dünya Savaşı, tarih kavramının değişimi adına bir dönüm noktası olarak ortaya konulmaktadır. Yazar ideolojik yönelimlerin ve yenilikçi yaklaşımlar içeren yeni tarih araştırma metodlarının tarih yazımı ürünleri üzerindeki etkisini vurgulamaktadır. Bildiri birinci el kaynakların tarih yazımı açısından taşıdığı önemin ifade edilmesiyle sonuçlanmaktadır.

تعرض هذه المحاضرة موضوع استخدام المواد الأرشيفية التركية في تدوين التاريخ اليوناني في الفترة الممتدة من حدود 1830 إلى يومنا هذا. وهي تهدف كذلك إلى تناول الفترات الأولى للتأريخ اليوناني من منظور يعود إلى الماضي ويبرز أن الحرب العالمية الثانية كانت بمثابة منعطف في تغيير مفهوم التاريخ. ويكشف الكاتب أثر الميول الإيديولوجية ومناهج البحث التاريخي الجديدة ذات المقاربات التحديثية في مواد تدوين التاريخ. وتختتم المحاضرة ببيان أهمية المصادر الأصلية في تدوين التاريخ.

TURKISH ARCHIVAL MATERIAL IN GREEK HISTORIOGRAPHY

“L’histoire est une lutte contre la mort”

Jacques Le Goff¹

In memory of Eftychia Kosmatou, Whom I knew only from what she wrote I was asked to contribute the International Symposium on “The Importance of the Turkish Archives for Regional and World History” and have decided to speak about the use of Turkish sources in Greek historiography from the founding of the Greek State to the present. I have been involved with the issue of the Ottoman archives and Ottoman Studies in Greece for a long time; some of my articles – the most recent – were republished in 2003 in a small collection entitled *Ottoman Studies and Archives in Greece*². I shall not, of course, repeat today what I said there. Nonetheless, I have to mention them for the completeness of my paper, the aim of which is to examine more generally the management of the Turkish archival material appertaining to “Greek space”, a geographical continuum which functions as the canvas on which the Greek populations were interwoven with time, with history. I assume that by choosing the term “Turkish Archives”, the organizers of the symposium wished to focus interest on sources written in the Turkish language, thus distinguishing these from the total of archival material generated in the linguistically and culturally pluralistic Ottoman Empire. And I presume that the choice was made precisely in order to remove any confusion that the definitive epithet “Ottoman” might cause with regard to the sources produced by other pre-national communities of the empire: Greek, Jewish, Arab, and so on.

The subject I have chosen imposes a watershed, which is articulated directly with the introduction of Ottoman Studies in Greece and their establishment in the 1980s as a new branch of historical studies, with all this entails in terms of methods, techniques and the manner in general of approaching the Ottoman past. Consequently, the negotiation of the subject will revolve around two axes: First, I shall present the fate of the Turkish sources in Modern Greek historiography dealing with the Ottoman period, which in the scheme of national history is called *Tourkokratia* (Turkish Domination)³, and second, I

---

¹ J. le Goff, “L’appétit de l’histoire”, in: Pierre Nora (ed.), *Essais d’ego-histoire*, Paris, Gallimard 1987, 236.

² Evangelia Balta, *Ottoman Studies and Archives in Greece*, *Analecta Isisiana LXX*, The Isis Press, Istanbul 2003 with relevant bibliography. See also I. Theocharides – Th. Stavrides, “The Course of Ottoman Studies in Greece (An Overview)”, in: Y. Halaçoğlu, H. Inalcik (eds), *The Turks*, t. 4, Ankara 2002, 714-719.

³ The term appears in 1834. See St. Koumanoudis, *Synagogi neon lexeon ypo ton logion plastheison apo tis aloseos mechri ton kath’imas chronon* (Collection of new words coined by men of letters from the Fall [of Constantinople] to the present), reprinted with prolegomena by K.Th. Dimaras, Athens 1980.

shall follow their confrontation and manipulation by the now international historical discipline of Ottoman Studies, which has existed institutionally in Greece since the early 1980s⁴; this deals virtually exclusively with Turkish archival material, which is a specifying element of its identity, sometimes creating a whole mythology around its value as a source. “Greek” Ottoman Studies proceeded alongside the historiographic production that was shaped after the restoration of democracy, which studies the Ottoman period in the light of the new conceptions on history, new methods and new thematic repertoires, which it incorporated from the transfer and the utilization of international models.

In order to understand better the evolution of these historiographic productions and the relationship that each one developed with the Turkish archival material, we should look retrospectively at the earlier Modern Greek historiographic production, in order to point out the process of transmutations of its structure in terms of the methods, the techniques and, primarily, the theory of History. It goes without saying that the critique of this through the prism of today’s conceptions is alien to historical logic, since, as we know, the historian and his work are dependent on the dynamic developed by the conjunctures of the time.

I. Modern Greek Historiography and the Historiography of the Ottoman Period

Modern Greek historiography, which began to be compiled in the second half of the nineteenth century and is almost exclusively Hellenocentric, examines the long period of Ottoman rule primarily in the Greek regions and less in Asia Minor and the Balkans, or includes the latter in its narrative in the proportion that these re-signify the conceptual content of the Nation and offer arguments to its scientific documentation. *Terminus post quem* of this long period is the dissolution of the Byzantine Empire with the Fall of Constantinople in 1453, and *terminus ante quem* is the War of Independence in 1821, the years of the Balkan Wars with the acquisition of the New Territories, or lastly 1922, since it was considered that it was then that national integration was achieved, with Hellenism gathered together in the Greek Peninsula. So, the time-frame of Ottoman rule was dependent on a specific ideological-political conception about the writing of history, which is none other than to promote the meaning of the national struggles with regard to an overall historical course of the Nation.

⁴ Ottoman Studies as a discipline was introduced into higher education in 1985. N. Svoronos organized the institutional framework of Turkish Studies at the University of Crete, where Elizabeth Zachariadou and Vasilis Demetriades were appointed. They taught in the Department of History and Archaeology for some twenty years and concurrently organized research work in the Institute of Mediterranean Studies, through utilizing the Ottoman archives and organizing symposia on Turkish Studies. In 1985 Ottoman specialists were also engaged to teach the history of the period in the history departments of various Greek universities: I. Theocharidis at the University of Ioannina, John Alexander at the Aristotle University of Thessaloniki, Evangelia Balta at the newly-founded Ionian University and, in 1986, P. Konortas.

Modern Greek historiography followed the paths of the national ideology, which were structured around the idea of the three-thousand-year continuity of Hellenism, through three separate pasts: Ancient Greek, Byzantine and Ottoman past. The historiographical inquiries and political and cultural deliberations of the Enlightenment introduced from very early on into Greek discourse the idea of the relationship with Greek Antiquity as the definitive element of the collective identity. This ideological parameter must, therefore, be taken into account when attempts are made to interpret the way in which the Ottoman past was negotiated. For the Ottoman, the living past, a policy of oblivion was followed⁵. It is not fortuitous that until the 1940s the Ottoman period was not studied in its own right, but merely as an overture to the 1821 War of Independence, since the insurrections against the conquerors constituted a privileged field of historiographic observation. Nor is it fortuitous that the discipline dealing with the period was – and still is – characterized as “Post-Byzantine Studies”⁶. The Second World War is the watershed date after which a differentiation in the national narrative of various nation states is observed at a global level, since, as we know, the wider changes in the geopolitical, economic and social status are related directly to developments in the Social Sciences and therefore to changes in the conception of History⁷.

I.i. The First Century: 1833-1939

Modern Greek historiography, which is conventionally defined as beginning with the founding of the Modern Greek State, stumbled until the 1940s between the rhetoric recruited to serve the national ideology and the documentation of national interests which were elevated to “historical rights”. Only in the early twentieth century, with the intervention of philologists and Byzantinists (S. Kougeas, K. Amantos), was it disengaged from the rambling rhetoric, which had no need of sources – and even less of Turkish sources – in order to develop its chosen discourse, since this historiography, under the guidance of S. Zambelios and primarily of K. Paparrigopoulos with his *History of the Greek Nation* (1853), treated the period of Ottoman rule as a Post-Byzantine

---

⁵ See the exceptionally interesting study by John Petropoulos, “The Modern Greek State and the Greek Past”, in: Speros Vryonis (ed.), *The “Past” in Medieval and Modern Greek Culture*, Malibu, Undena Publications 1978, (*Byzantina kai Metabyzantina*, vol. 1), 163-176, who examines Modern Greek society’s conception of the preceding periods and the political and social consequences of this.

⁶ See the comments on the conceptual content of the concept “Post-Byzantium”, S. Asdrachas, *Zitimata oikonomikis istorias tis Tourkokratias* (Issues of economic history in the Ottoman period), in: idem, *Zitimata Istorias* (Issues of History), Athens, Themelio, n.d., 27ff.

⁷ I. Wallerstein, “Some Reflections on the Future of Ottoman Studies”, in: B. Lewis, O. Pritsak, Gönül Tekin, ö. Tekin, G. Veinstein (eds), *Raiyyet Rüşûmu. Essays presented to Halil İnalcık on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students* (*Journal of Turkish Studies*, 11 (1987), 236. Most studies examine the historiographic production of Ottoman Studies since the Second World War. See more recently: F. Adanır, “Balkan historiography related to the Ottoman Empire since 1945”, in: K. H. Karpat (ed.), *Ottoman Past and Today’s Turkey*, E. J. Brill 2000, 236-252.

epilogue or a prologue to the National Revolution. Not even the Cappadocian P. Carolidis escaped the norm of the national historical school, which he opted to teach at the University of Athens. In the *History* by the Turcophone Carolidis, who also knew other oriental languages, there is total silence on the Ottoman past and in his prolix and convoluted footnotes there is not a single reference to an Ottoman source⁸. Essentially, during the first century of the Greek State's existence a history of events was produced, in which all are interdependent in teleological manner and document the need to create a state formation that refuted the terms of the Ottoman conquest⁹. The book *Tourkokratoumeni Ellas* (Turkish-occupied Greece) by K. Sathas was written in the same perspective; he was also the first to deal with original documentary material in order to enhance the "Attempts to liberate the Greeks from Turkish slavery", subtitle of the work, which also defines its identity¹⁰. It is obvious that the ideological orientations of the historiographic production of this period are far removed from the use of Turkish sources. An exception to the general climate is the case of S. Lambros, who from the beginning of his scholarly career was interested in collecting, preserving and enhancing archival material of all kinds. With his characteristic historicism, that is the enhancement of the sources, in the early twentieth century he published from the archives of Venice Ottoman documents written in Greek, following the example of F. Miklosich – J. Müller¹¹.

⁸ P. Carolidis, *Istoria tis Ellados met'eikonon, apo tis ypo ton Othomanon aloseos tis Constantinoupoleos* (1453) *mechri tis vaseileias tou Georgiou tou A'* (History of Greece with illustrations, from the Fall of Constantinople to the Ottomans (1453) until the reign of George I), Athens, Eleftheroudakis, 1925. For the Ottoman period he confined himself to using the most common narrative sources Gerlach, *Turcograecia*, Komninos Ypsilantis and the histories by Hertzberg, J. W. Zinkeisen). It is contended that in order to refute the Ottoman historical reality Carolidis musters and crams a host of footnotes, in which his delirious devotion to detail and anxious citations are consistent with the adulation of Antiquity and function in the direction of obfuscation. See Ioanna Petropoulou, "O ekdimokratismos tis graphis" (The democratization of writing), in: IV International Congress of History, *Historiography of Modern and Contemporary Greece*, vol. II, (eds) P. M. Kitromilides – T. E. Sklavenitis, Athens 2004, 641.

⁹ See the view of Ph. Iliou in the interview he gave together with S. Asdrachas to Angelos Elefantis (newspaper I Avgi, 27 October 2002). The interview was reprinted in the periodical *Ta Istorika*, iss. 37 (December 2002), 421-430, entitled: "Synecheies kai tomes: Synentefxi tou Sp. Asdracha – Ph. Iliou ston Angelo Elephanti" (Continuities and watersheds: Interview of S. Asdrachas – Ph. Iliou with Angelos Elephantis).

¹⁰ K. Sathas, *Tourkokratoumeni Ellas. Istorikon Dokimion peri ton pros anatinaxin tou othomanikou zygou epanastaseon tou ellinikou ethnous* (1453-1821) (Turkish-occupied Greece. Historical Essay on the revolutions of the Greek Nation to cast off the Ottoman yoke, 1453-1821), Athens 1869.

¹¹ F. Miklosich-J. Müller, *Acta et diplomata Graeca*, vol. III, Vienna 1865, 309-359. S. Lambros, "Ellinika eggrapha en to archeio tis Venetias en ois kai eggrapha Tourkon archonton ellinisti meta kai parekdromis peri tou onomatos tou Moreos" (Greek documents in the archive of Venice, among which are documents of Turkish authorities in Greek in which there is, incidentally, the first mention of the name of the Morea), *Deltion Istorikis kai Ethnologikis Etaireias* 4 (1892), 634-52; idem, "Ellinika dimosia grammata tou soultanou Bayazid II" (Greek public letters of Sultan Bayazid II), *Neos Ellinomnimon* 5 (1908), 155-189. Spyros Lambros's tradition was followed by A. Bombaci, "Nuovi firmani greci di Mahometto

Lambros himself, in his *History of Greece*, did not proceed beyond 1453. As advocate of historical positivism, he was conscious of the fact that to progress to a synthesis demands the collection of material¹².

It is also worth noting that “Greek” *Ottoman Histories* that circulated in 1874, one Greek, the other karamanli, were published outside the borders of the Greek State by Rum Ottoman subjects, as was another such work published by Tryphon Evangelidis from Trygleia¹³.

In the same period, many Turkish documents were published on the fringe of national historiography, included in studies about the history of monasteries, cities, islands etc. That is, they contributed as documentary material to the writing of local histories¹⁴. This is archival material in the possession of monasteries, metropolises, communities, documents granting privileges, permits for the repair of churches, receipts of payment of taxes, etc., the archival material produced by the machinery of local Ottoman administration, for example, kadi sicilleri or fiscal registers. After the liberation of the various Greek regions, material of this kind was repositied in the so-called

---

II”, *Byzantinische Zeitschrift* 47 (1954), 298-319 and Hélène Ahrweiler, “Une lettre en grec du sultan Bayezid II (1481-1512)”, *Turcica* 1 (1969), 150-160.

¹² Antonis Liakos, “Pros episkevin olomeleias kai enotitos. I domisi tou ethnikon chronou” (Towards repair of plenum and unity. The structuring of national time), Symposium in memory of K.Th. Dimaras, Athens, Centre of Neohellenic Research, 1994, 191, n. 55.

¹³ Minas and Christos Chamoudopoulos mention in their book *Istoria tis Othomanikis Aftokratorias* (History of the Ottoman Empire), Smyrna 1874, the wars waged between the Byzantine Empire and the Turkish tribes, without deviating from the line of Paparrigopoulos and Zambelios. The Turcophone Nikolaos Soullidis in his *karamanli Tarih-i osmanî... Dersaadet* 1874 follows in the footsteps of J. von Hammer. Both works reach up to the events of the Fall of Constantinople, since their publication was not completed. For the presentation of both studies see Ioanna Petropoulou, “Istoriographikes prosengiseis tou othomanikou parelthontos stin Christianiki Anatoli, 19os aionas. Mia deigmatolipsia” (Historiographic approaches to the Ottoman past in the Christian East, 19th century. A sampling), *Mnimon* 23 (2001), 269-295. See also T. Evangelidis, *Istoria tis Othomanikis Aftokratorias* (History of the Ottoman Empire), 2 vols, Athens 1894.

¹⁴ I do not intend, nor is it feasible, to present an exhaustive bibliography in the footnotes. I simply cite selectively some titles as examples. See E. Pharmakidis, *I Larisa. Apo ton mythologikon chronon mechri tis prosartiseos aftis eis tin Ellada* (1881) (Larisa. From mythological times until its annexation to Greece:1881), Volos 1926. Included are Greek translations of the vakunames of Turhan Bey and his descendants Ömer and Hasan Bey, with which they dedicate in the fourteenth and fifteenth centuries part of their property for the founding of mosques and charitable foundations in towns of Thessaly. (See also the recent publication by Stavros G. Gouloulis, *Ta aphierotiria ton Turahanidon* (I elliniki metaphrasi) (The documents of vakifs of the Turahan family (the Greek translation)), Larisa 2004). The study by D. Kambouroglou, *Mnimeia tis istorias ton Athinon* (Monuments of the History of Athens), vols I-III, Athens 1889-1890, is a similar example. With regard to the history of monasteries see G. Kremos, *Phokika. Istoria tis en Phokidi monis tou Osiou Louka* (Phocian miscellanea. History of the monastery of Hosios Loukas in Phocis), vol. III, Athens 1880. For the islands see D. Chaviaras. “Soultanika fermania peri ton pronomion tis nisou Symis kai ton loipon Notion Sporadon” (Firmans on the privileges of the island of Symi and the rest of the Southern Sporades), *Deltion Istorikis kai Ethnologikis Etaireias Ellados* 6 (1902-1906), 321-350.

“Translation Bureaus” and until the early decades of the twentieth century, subject to the local legal services, served needs of state and citizens for elucidating issues relating to land-ownership claims¹⁵. Later, this material constituted the nuclei of the present Ottoman archives in Greece¹⁶.

The historical value of the Ottoman documents for local history was obvious to their publishers, as indicated by the brief note with which Epameinondas Stamatiadis, director of the bureau of the Principality of Samos, prefaces the publication of the translated firmans and miscellaneous Ottoman documents¹⁷. It is telling, however, that he includes them in the last volume of his work *Samiaka*, together with folklore material and mementoes, and does not incorporate them in his narrative on the history of the Ottoman period on the island or the years of the War of Independence. Only in the third volume, which is dedicated to the history of the Samian Principality, does he intersperse in the body of his text Ottoman documents from the Public Archive Office of the island. We should bear in mind, however, that this a period contemporary with him, in which he participates actively in the post of director of the bureau of the Principality. Essentially he presents his personal testimony, a valuable historical source today. The work of N. Stavrakis, former secretary to the general administration of Crete and former overseer of the Cretan customs houses can be considered a similar case, since he uses Ottoman censuses for compiling his *Statistics*¹⁸. P. Aravantinos uses the Ottoman census (*salname*) of 1845-1846 to record the place names of Epirus¹⁹.

¹⁵ In the absence of a National Cadastre, the Ottoman tax registers kept in the Historical Archive of Macedonia, in Thessaloniki, continue to be used to this day as evidence in cases of land claims and for resolving inheritance transfers.

¹⁶ For the content of the Ottoman archives in Greece, see V. Demetriades, “Ottoman Archive Materials in Greece” in : *Die Staaten Südosteuropas und die osmanen*, (ed.) Hans Georg Majer, München 1989, 179-185. See also Evangelia Balta, “Archives Ottomanes en Grèce. Perspectives de la recherche”, in : idem, *Problèmes et approches de l’histoire ottomane. Un itinéraire scientifique de Kayseri à Éériboz*, *Analecta Isisiana XXVIII*, Les éditions Isis, Istanbul 1997, 259-275, with relevant bibliography.

¹⁷ “In the public archive office of the island, as well as in the monasteries there, are preserved all manner of firmans or decrees of sultans, buyurdia or commands of admirals and other such documents written in Turkish, which shed quite some light on the situation of things then and consequently have much to do with the history of Samos; thus according to our judgement, we present them translated from the Turkish in this chapter”. See E.I. Stamatiadis, *Samiaka*, itoi Istoría tis nisou Samou apo ton panarchaion chronon mechri ton kath’imas (Samian Miscellanea, that is History of the island of Samos from most ancient times to our days), vol. 5, Samos, Principality printing press 1887, 657-703.

¹⁸ N. Stavrakis, *Statistiki tou plithismou tis Kritis meta diaforon geografikon, istorikon, arhaiologikon, ekklesiastikon k.t.l. eidiseon peri tis nisou* (Statistics of the population of Crete with various geographical, historical, archaeological, ecclesiastical etc. information on the island), Athens, Paliggenesia Press I. Aggelopoulos, 1890 (reprinted Notis Karavias, 1978).

¹⁹ *Hronografia tis Ipeirou, syntetagmeni ypo P.A.P.* (Chronicle of Epirus, compiled by P.A.P.), 2 vols, Athens, from the printining house of S.K. Vlastos, 1856 (reprint, Athens, I. Rizos, 1969). On the work of P. Aravantinos see M. Kokolakis, “Dimographikes exelixeis stin Ipeiro, 1830-1910” (Demographic developments in Epirus, 1830-1910), *Istor* 6 (1993), 121-142 and idem, *To ystero yanniotiko pasaliki*.

In these same years, in the late nineteenth and early twentieth century, amateur historians with a knowledge of Turkish, realizing the importance of the Ottoman documents as a historical source, took measures to salvage, to translate and to publish them, in order to protect them from further destructions. One such case is Christos Mavropoulos, an interpreter in the Court of the First Instance on Chios in 1920, who wrote the following in the foreword to the publication: “During the happy liberation of Chios by the victorious Greek army, most of the manuscript Turkish Codices of the Kadi Court on the island were unfortunately stolen, thus significant historical documents disappeared – the publication of which would provide the future historian of Chios with irrefutable evidence of the political and social history of Chios under the Turkish Occupation –, only a very small part of these managed to be saved, pointed out by us, under the then military authority, were deposited in the archive of the Translation Bureau beside the Court of the First Instance here. Thinking that the publication of even the remnants of the said codices will be beneficial for those dealing with history in general and specifically of Chios, we proceeded ... to the translation of them ...”²⁰.

Ottoman documents were also published at this time by researchers into ecclesiastical history, in their studies on privileges of the Orthodox Church or administrative affairs, such as Manuel Gedeon²¹, *megas chartophylax* and chronicler of the Ecumenical Patriarchate. He published *berats* of patriarchs and of metropolitans, and *firmans* to monasteries, *ahtinames* on the privileges of islands in the Aegean, etc., realizing, as I. Theoharidis maintains, that “one means of resistance to the Young Turks’ efforts to abolish the privileges of the Patriarchate was to mobilize the Ottoman documents through which the peculiar status this occupied in the Ottoman Empire was pointed out”²², or, I add, in order to project the rights of the “Ecumenical Church” against the Bulgarian Exarchate.

Horos, *dioikisi kai plithismos stin Tourkokratoumeni Ipeiro, 1820-1913* (The late pashalik of Ioannina. Space, administration, population in Epirus under Turkish Domination, 1820-1913), Athens, Centre of Neohellenic Studies, 2003.

²⁰ Ch.V. Mavropoulos, *Tourkika eggrapha aphoronta tin istorian tis Chiou, exedothisan dapani tou Dimou Chiou* (Turkish documents concerning the history of Chios, published at the expenses of the Municipality of Chios), Athens at the printing press of P.A. Petrakos, 1920, iii. Mavropoulos, who had an excellent knowledge of the Ottoman language, translated 231 Ottoman documents relating to the island’s history.

²¹ M.I. Gedeon, *Episima grammata tourkika anapheromena eis ta ekklesiastical imon dikaia* (Official Turkish Letters Referring to Our Ecclesiastical Rights), Constantinople 1910. His narrative on the intellectual history of the Ottoman period is a history of the pre-national millet and is classed in this regard among the exceptions of Modern Greek production. See A. Liakos, “To zitima tis synecheias”, *op. cit.*, 62. Turkish documents on Mount Athos are also included in the work by G. Smyrnakis, *To Agion Oros* (The Holy Mountain), Athens 1903 (reprinted Karyes 1988).

²² I. Theoharidis, “I anaptyxi ton tourkologikon spoudon stin Ellada” (The Development of Turkish Studies in Greece), *Dodoni. Epistemoniki Epeterida tou Tmimatos Istorias kai Archaialogias tis Philosophikis Scholis tou Panepistimiou Ioanninon* 17/1 (1988), 47-48.

With the annexation of Thessaly and of Arta to Greece in 1881, issues of redefining the customary land-holding relations in the former Ottoman çiftliks were raised, while concurrently the different conceptions concerning land ownership had to be compromised legislatively. The confrontation of this first and foremost practical matter became a pretext for investigating and publishing Ottoman archival material. From the study of this emerged, a few years later, the splendid historical treatise by the Thessalian D. Tsopotos²³, in which the rural relations before the annexation of the regions to the Greek State are examined. “Concerning the landownership and the various categories of land, concerning the personal situation of the farmers, the taxation burdens and the timar system of the earliest years of the Turkish Domination, there prevailed vagueness and contention between not only European but also Muslim men of letters. For this reason I preferred to support the discussion of these in the present essay on official documents (firmans and regulatory decrees), on reports of old, high-ranking economic civil servants of the Porte, and on decisions (*fetva*) of Sheikhulislams”, Tsopotos explains in his foreword. It is worth mentioning, as an aside, that in contrast to historians, lawyers in particular, but also economists, were interested in the Ottoman period and published articles relating to their subject²⁴.

The publications of Ottoman archival material in those years may not have met with the present canons of the disciplines of palaeography and diplomacy, nevertheless, thanks to them a precious material became accessible to the amateur historians and local literati, to whom these publications were primarily addressed, and the post hoc result is an enormous reservoir of information for the future historians. Indeed, in some cases the published Greek translation has saved the information, since the original documents have been lost in the vicissitudes of wars and other hardships. For example, until 30 years ago M. Gedeon’s published translation of the earliest firmans of the Prodromos monastery at Serres (Mehmet I, Mehmet II) constituted a source, since the originals did not exist and

²³ [D. Tsopotos], “Soultanika diatagmata (fermania) kai ierodikastiki apophais (ilâm) aphoronta ktimatikas scheseis ton chorion tou Piliou Zagoras, Makryrachis kai Aniliou” (Sultanic decrees (firmans) and kadi decisions (ilâm) concerning land relations of the villages of Pilion Zagora, Makryrachi and Anilio), *Thessalika Chronika* 2 (1931), 220-233; idem, “To soultaniko firmanion kai of perivoitos torukikos kanonismos ton georgikon en Thessalia scheseon” (The firman and the infamous Turkish regulation of the farming relations in Thessaly), *Epetiris Philologikou Syllogou Parnassos* 10 (1914), 64-93; idem, *Gi kai georgoi tis Thessalias kata tin tourkokratian. Epi ti vasei istorikon pigon* (Land and farmers in Thessaly during the Turkish Occupation. On the basis of historical sources), Volos 1912 (Athens 21974). Translated Turkish documents concerning Thessaly and Magnesia were to be published later also by N. Pantazopoulos, “Koinotikos vios eis tin Thessalomagnesian epi Tourkokratias” (Community life in Thessaly and Magnesia under Ottoman rule), *Epistimoniki Epetiris Sxolis Nomikon – Oikonomikon Epistimon*, t. 14/3 (1967), 351-445.

²⁴ I mention indicatively N. G. Moschovakis, *To en Elladi dimosion dikaion epi tourkokratias* (Civil law in Greece during the Ottoman period), Athens 1882 (photo-reprint, Athens 1973). A. M. Andréades, “L’administration financière de la Grèce sous la domination turque”, Paris, Ernest Leroux, 1910, extrait de *Revue des études grecques* XXIII/102 (1910).

the codex of the metropolis in which their translation had been entered “had been lost”; it was discovered many years later in the Dujcev Institute in Bulgaria, along with other manuscripts and documents which were removed from monasteries, libraries and so on during the Bulgarian Occupation of East Macedonia and Thrace in the First World War²⁵.

Until the Second World War, the publication of Ottoman archival material – however this was done – was guided, with very few exceptions, by interest of local character and was utilized – and continues to be utilized – mainly in monographs on local history. Nevertheless, it should be stressed that the published translations of Ottoman material were in certain cases the basis for the study of a particular subject, the starting point and the guideline for the subsequent discussion of the original testimony, and always, at least for those hooked on reading between the lines, the provisional grand terrain to which they resort for that first, anxious testing of the embryonic hypothesis.

The pioneers who contributed to this gathering of material, the majority translators and publishers of Ottoman archival material and very few authors of historical studies, were associated with the Ecumenical Patriarchate and the Phanariot world or employed in the Ottoman administrative machine²⁶. They had excellent knowledge of the Ottoman language and bureaucracy, with forefather Athanasios Komninos Ypsilantis²⁷ –part of his work was first published in 1870– and final representative the Constantinopolitan Avraam Papazoglou. The last, missing since 1941 in the tumult of the Second World War, was the first Greek to conduct research in the archives of Istanbul and published Greek translations of the documents from the Topkapı Sarayı Arşivi²⁸.

---

²⁵ See M. Gedeon, “Grammata peri monis Prodromou ellinika (1499-1614) kai tourkika (firmania tou Mehmet Porthitou) (Letters concerning the Prodromos monastery, Greek (1499-1614) and Turkish: firmans of Mehmet the Conqueror), *Archeion Ekklesiastikis Istorias*, vol. I, fasc. 3, Constantinople 1911, 388-397. Historical studies on the status of the Prodromos monastery in the Early Ottoman period were based on Gedeon’s translation, see Elizabeth A. Zachariadou, “Early Ottoman Documents of the Prodromos Monastery (Serres)”, *Südost-Forschungen* XXVIII (1969), 1-12 and Evangelia Balta, *Les vakıfs de Serrès et de sa région (XVe et XVIe s.)*, Athens 1995, 185ff., with relevant discussion on the translated documents and collected bibliography.

²⁶ The subject I am dealing with excludes a priori studies such as those by G. Polychroniadis, V. Mirmiroglou, N. Moschopoulou et alii, because they are not based on archival material but are syntheses from narrative or secondary sources.

²⁷ Athanasios Komninos Ypsilantis, *Ta meta tin Alosin*, [1453-1788], ek cheirographou anekdotou tis Ieras Monis tou Sina ekdidontas Archimandritou Germanou Aphthonidou, Sinaitou (After the Fall, [1453-1788], from an unpublished manuscript of the Holy Monastery of Sinai published by Archimandrite Germanos Aphthonidos, Sinaite), Constantinople 1870.

²⁸ A. Papazoglou, “Deka eggrapha tou Othomanikou Archeiou” (Ten documents of the Ottoman Archives), *Ellinika* 11 (1939), 135-150; idem, “I Eptanisiaki Politeia sta Archeia tou othomanikou kratous” (The Septinsular Republic in the Archives of the Ottoman State), *Nea Estia* 25 (1939), 807-813. His archive has been deposited in ELIA (Athens), see Ismini Antonoula, “Archeio Avraam Papazoglou” (Avraam Papazoglou Archive), *Ta nea tou E.L.I.A.*, no. 50 (January-March 1998), 17-18.

I.ii. The Fertile Twenty Years: 1940-1960

The eve of the Second World War should be considered a watershed in Modern Greek historiography of the Ottoman period, because it was then that the demand for seeking a picture of the Ottoman past different from the one that had been painted in the previous century was formulated. Michael Sakellariou maintains in his thesis the necessity of the existence of “specialist scholars who will explore the *terra incognita* of our historical past during Ottoman rule”, essentially raising the issue of forming an autonomous historical field²⁹. His thesis, which concerned issues of social and economic history of the Ottoman Peloponnese in the eighteenth century, was rejected by the University of Athens, which was steadfastly devoted to the study of the revolutionary movements of the Greeks against the Turks.

After the Second World War the new national and wider historiographic issues demanded more positive, more precise and richer knowledge and more synthetic processing. So, of necessity the specifications of a stricter method of historical positivism were formed. Apostolos Bakalopoulos, who was to teach at the Aristotle University of Thessaloniki until the 1970s, introduced the use of Ottoman sources in the writing of the history of this period. He was the first to make systematic use of the Ottoman archival material translated into Greek, in his magnum opus *History of Modern Hellenism*, in which he follows, with minimal deviations, the basic axes of Paparrigopoulos's schema³⁰. For the needs of research in his individual studies he used unpublished documents too, seeking the help of persons proficient in the Ottoman language for reading them³¹. In dialogue with Western historiographic production as well as with that of the Balkan neighbours and the Turks, Vakalopoulos fits the history of the Ottoman period into the framework of the history of the Ottoman Empire. Nonetheless there are apparent

²⁹ See M.V. Sakellariou, *I Peloponnisos kata tin defteran Tourkokratian (1715-1821)* (The Peloponnese during the Second Period of Ottoman Rule, 1715-1821), Athens 1939, (photocopy reprint: Athens, Ermis, 1978). It is not fortuitous that this thesis “was discovered” and reprinted in 1978, when the timeliness of the problem coincided with the historiographic inquiries of the post-dictatorship years

³⁰ A. Vakalopoulos, “Apopseis gia tin istoria kai tin methodology tis. Prosopiki martyria” (Views on the history and its methodology. A personal testimony), *Synchrone Themata* 35-37 (Dec. 1988), 72-79; C. Hatzidimitriou, “From Paparrigopoulos to Vakalopoulos: Modern Greek Historiography on the Ottoman Period”, A. Lily Macrakis – P. N. Diamandouros (eds), *New Trends in Modern Greek Historiography*, Hanover, N.H 1982, 13-23. See also Eleni Belia, “Mnimi Apostolou Bakalopoulou. Prosopiki martyria” (Recollection of Apostolos Vakalopoulos. A personal testimony), *Deltio Kentou Ereunis tis Istorias tou Neoterou Ellinismou*, t. 2 (2000), 333-342.

³¹ A. Vakalopoulos, *Istoria tou Neou Ellinismou (History of Modern Hellenism)*, Thessaloniki, E. Sphakianakis & Sons, 21974-1988. See also for example the study A.E. Bakalopoulos, *Thasos. Son histoire, son administration de 1453 à 1912*, Paris, E. de Boccard, 1953, in which are published 68 Ottoman documents which he discovered in communities on the island, as translated by L. Mamzoris, director of the Translation Bureau of Thessaloniki. Also his work *Istoria tis Makedonias, 1354-1833* (History of Macedonia), 5 vols, Thessaloniki 1969, is based on a host of published sources, Turkish, Bulgarian and Serbian among them.

shortcomings in his creative comprehension of the Balkan bibliography he cites. Essentially it is he who took Modern Greek historiography out of its introspection, which was largely dependent on and reinforced by the exclusive use of Greek sources. So, in the positivist conception of the traditional nationalist school which A. Vakalopoulos served, this fact constituted a transcendence.

At the same time, after the end of the Second World War and the Civil War, political expediencies in the politically sensitive region of northern Greece, with the upsurge of the Macedonian question, triggered off the translation and publication of Ottoman material deposited in archives of various cities in Macedonia. Co-ordinator of the task was Vasdravellis and executors were the Turkish-speakers G. Kanakis, A. Mamzoridis, Th. Symeonidis and S. Anagnostidis, Char. Emmanouilidis, employees of Translation Bureaus in Macedonia³². Aim of this endeavour, as declared in the forewords of the editor of the publications, I. Vasdarvellis, was to find proof of the Greekness of the North: "From all these documents emerge more generally the following: a) the invincible strength and vitality of Macedonian Hellenism and the constant pulse towards national liberation, and b) that nowhere do Slavs appear in these documents"³³. The specific political expediencies and the ideological orientations of the period might have imposed the translation and publication of a particular archival material on Ottoman Macedonia, nevertheless the Greekness of Macedonia is not the only thing to emerge from the corpus of sources. Its enormous wealth undoubtedly supplied contemporary historians such as A. Vakalopoulos and N. Svoronos³⁴ with a stack of information, as well as later generations

---

³² Ioannis Vasdarvellis, *Armatoloi kai kleftes eis ten Makedonian*, Thessaloniki 1948 (The English translation: *Klephts, Armatoles and pirates in Macedonia during the rule of the Turks, 1627-1821*, Thessaloniki 1975); idem, *Oi Makedoneseis tous yper tes anexartesias agonas 1796-1832*, Thessaloniki 1940, 21952 (English translation by Photeine P. Bourboulis: *The Greek Struggle for Independence: The Macedonians in the revolution of 1821*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1968); idem, *Hoi Makedones eis tous hyper tes anexartesias agonas 1796-1832* (The Macedonians in the Struggle for Independence), 2nd edition, Thessaloniki 1950; *Istorika Archeia Makedonias*, t. I, *Archeion Thessalonikis, 1695-1912* (Historical Archives of Macedonia, vol. I, Archive of Thessaloniki 1695-1912), Thessaloniki 1952; *Istorika Archeia Makedonias*, vol. II, *Archeion Verroias - Naoussis, 1598-1886* (Historical Archives of Macedonia, vol. II, Archive of Veroia - Naoussa), Thessaloniki 1954 (It includes 414 documents); *Istorika Archeia Makedonias*, vol. III, *Archeion Monis Vlatadon, 1466-1839* (Historical Archives of Macedonia, vol. III, Archive of the Vlatadon monastery), (ed. I. Vasdarvellis), Thessaloniki 1955 (It includes 52 firmans); *Tourkika eggrapha peri tou Makedonikou Agonos* (Turkish Documents Concerning the Macedonian Struggle), Thessaloniki 1958. In addition to these works, I. Vasdravellis has published Ottoman archival material in a host of articles in periodicals, mainly of Thessaloniki. See also Pan. I Zepos, "Anekdoti eggrafa tis tourkokratias" (Unpublished documents of Ottoman period", *Archeion Idiotikou Dikaiou*, t. 11 (1944), 49-91.

³³ *Istorikon Archeion Veroias. Eklogai* (Historical Archive of Veroia. Selections), ed. I. Vasdarvellis. Thessaloniki 1942, iii.

³⁴ N. Svoronos in the Appendix of his book *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Paris, PUF, 1956 included some Turkish documents published by I. Vasdravellis in 1952 and 1954. He wrote there: "Plusieurs publications parues entre temps ont apporté un riche matériel provenant des archives turques

who continue to find from it, or thanks to it, diverse material to document their inquiries, even though the publication of the sources does not correspond, as A. Tietze notes³⁵, to “the highest standards that one might expect to find in them”.

In Crete Nikolaos Stavriniadis already from the interwar years systematically studied the kadi registers of Candia (Herakleion). However, the publication of the translations was much delayed. It was not until 1975 that the responsible authorities were persuaded of their usefulness and agreed to fund their publication. Nonetheless, from 1947 Stavriniadis himself was publishing in Cretan periodicals studies on Ottoman Crete, drawing on material in the Turkish Archive of Herakleion³⁶.

The conclusion is that during the two decades 1940-1960, which according to the division into periods extends to the restoration of democracy – following the established concept of Greek history –, Modern Greek historiography began to use gradually and increasingly, in parallel with other sources, published Ottoman sources with the intermediation of the Turkish, Balkan and Western bibliography. Noteworthy too is the

---

de la Macédoine et de la Turquie, qui complète les données des consuls (français et vénitiens) sur lesquelles ce livre était basé à l'origine. Je n'ai pu utiliser ce matériel que dans les parties non encore imprimées au moment de la parution des publications mentionnées...”, see *ibid*, 369. See S.I. Asdrachas, “Ti einai i “Thessaloniki” tou Nikou Svoronou?” (What is Nikos Svoronos’s “Thessaloniki”?), in: *idem*, *Patridographimata* (History of the Homeland), Introduction: S. Ch. Sklavenitis, Athens, Etaireia Leukadikon Meleton 2003, 277-297. See also Ch. Hadjiiosif, “To ergo tou Nikou Svoronou kai I elliniki istoriografia. Peninta xronia apokliseon kai sygliseon”, (The oeuvre of Nikos Svoronos and Greek historiography. Fifty years of divergences and convergences), *Synchrone Themata* 38 (May 1989), 24-33. Emilie Themopoulou also in her thesis on Thessaloniki with used some Turkish archival material from Baḡbakanlik Osmanlı Arḡivi. See, Emilie Themopoulou, *Salonique, 1800-1875: conjoncture économique et mouvement commercial*, 3 vols, Université de Paris I, 1994 (unpublished PhD thesis); *idem*, “L’approvisionnement d’ Istanbul en céréales et l’ évolution de la contribution de l’ ichtira au XVIIIe et au XIXe siècle”, *I kath’imas Anatoli* 3 (1996), 117-138.

³⁵ See A. Tietze, “The Balkans and Ottoman Sources-Ottoman Sources and the Balkans”, in: Henrik Birnbaum and Speros Vryonis Jr(eds), *Aspects of the Balkans. Continuity and Change. Contributions to the International Balkan Conference held at UCLA, October 23-28, 1969, The Hague - Paris Mouton* 1972, 290. His comment applies to all the contemporary publications of Ottoman archival material made in the various Balkan countries. On the quality of the publications of the translated Turkish documents in Greece, see also the comments by I. Theocharidis, “I anapryksi ton tourkologikon spoudon”, *op.cit.*, 52-54.

³⁶ I mention some of those published in this period: N. Stavriniadis, “Anekdotia eggrapha tis tourkoratias en Kriti. Dyo eggrapha rythmistika tou meta tin alosin tis Kritis phorologikou systimatos” (Unpublished documents of the Ottoman period in Crete. Two documents regulating the taxation system after the fall of Crete), *Kritika Chronika* 1 (1947), 84-122. *Idem*, “Anekdotia eggrapha tis tourkokratias en Kriti. Pente eggrapha ton proton meta tin alosin chronon” (Unpublished documents of the Ottoman period in Crete. Five documents from the first years after the fall), *Kritika Chronika* 2 (1948), 153-166. *Idem*, “Anekdotia eggrapha tis tourkokratias en Kriti ton eton 1684-1686” (Unpublished documents of the Ottoman period in Crete of the years 1684-1686), *op. cit.*, 320-348. *Idem*, “Symvoli eis tin istorian ton Sphakion, 1645-1770” (Contribution to the history of Sphakia (1645-1770), *Kritika Chronika* 9 (1956), 213-333.

interest observed in these years in certain Turkish narrative sources, such as the text of the travels of Evliya Çelebi³⁷.

II. Ottoman Studies

The period of the Turkish Occupation as introduction to the Greek War of Independence covered the ideological orientations of Modern Greek historiography, for as long as no other desiderata or political expediencies appeared. These emerged after the Second World War and are identified elsewhere, in the study of the Slav peoples of the Balkans. Recognition of the need to create Ottoman Studies in Greece, in the late 1950s or so, is linked with the maturing of scholarly demands. Historians such as K. Th Dimaras and D. A. Zakythinos were then working –each from his own standpoint- to create the preconditions that the specialization of the young scholars demanded. Dionysios Zakythinos, under the influence of N. Iorga³⁸, having focused his research on Post-Byzantine Hellenism, which was “without primary authority”, mapped out and ranked according to priority the specialities of which historical disciplines in Greece had need. And yet, he did not shift from the scheme of the original conception of Greek history as a continuum spanning three millenia.

We should not forget that in the post-war years too Modern Greek history continued to be cultivated mainly as an extension of the interests of Greek Byzantinists³⁹. For Zakythinos the *Turkokratia* – he considers the term invalid – does not constitute a historical period in its own right but an organic part of the overall historical course “during which the essential preconditions for the national renaissance and the formation of the modern state were prepared”. Telling is the epilogue of his foreword to the volume *Post-Byzantine and Modern Greek* (1978): “Moving inside the vast space of the Turkish State, submitting to the painful circumstances of servitude, advancing in their orbit the slow-moving mass of the peoples likewise in bondage and of the same religion, they shaped a supra-national value. The history of the Greeks of the Turkish Occupation presents all the characteristics of greater Hellenism, and for this reason I have no

---

³⁷ This is attested not only by the growing number of publications in this period, presenting in sections, by regions, the translated or paraphrased text of Evliya Çelebi's travels (See Dimitris Loupis, “To odoporoiko tou Evliya Çelebi i oi vivliographikes peripeteies mias perigisis” (The itinerary of Evliya Çelebi or the bibliographical adventures of a journey), *I kath'imas Anatoli* 3 (1996), 173-185), but is also confirmed by the fact that two of the three founders of Ottoman Studies in Greece chose this source as the subject of their doctoral dissertation. See P. Hidioglou, *Das religiöse Leben auf Kreta nach Ewlija Çelebi*, Leiden, E. J. Brill, 1969 and Vasilis Dimitriadis, *I kentriki kai dytiki Makedonia kata ton Evliya Çelebi* (Central and Western Macedonia According to Evliya Çelebi) (Introduction –Translation –Commentary), Thessaloniki 1973.

³⁸ N. Iorga, *Byzance après Byzance. Contribution de l'histoire de la vie byzantine*, Bucarest, Institut d'Etudes Byzantines, 1935.

³⁹ D. A. Zakythinos, *Metavyzantina kai Nea Ellinika* (Post Byzantine and Modern Greek), Athens 1978, xii.

hesitation in including the period of the Turkish Occupation among the major periods in the history of the Greek Nation”⁴⁰.

Consequently, study of the period emerged as an immediate priority, in order to enhance these data, which must be sought in the sources. Already as Director of the General State Archives (1937-1946), Zakythinos had ascertained the necessity of preserving and inventorying the evidence of the Post-Byzantine past. He was to work for the realization of this vision as Director of the Centre of Byzantine Studies at the National Research Foundation (1958-1975), organizing missions to archives of major monasteries in Greece. So, you see how a Byzantinist, through Post-Byzantium, became essentially the protagonist for establishing Ottoman Studies in Greece⁴¹.

II.a. The Beginnings

The beginnings of Ottoman Studies are placed around 1960. The scientific needs of a National Research Foundation for cataloguing archives, and the succession in the direction of two large Ottoman archives, of Thessaloniki and of Herakleion, became the pretext for sending Elizabeth Zachariadou and Vasilis Demetriades to England and Pavlos Hidioglou and Basiliki Papoulia to Germany for Turkish Studies. The watershed had come, with the recognition in practice of the necessity of Ottoman Studies. It is worth underlining that the post-graduate training of three researchers was then connected with the cataloguing and organizing of the Ottoman archives of Greece. Elizabeth Zachariadou turned towards the study of the history of monasteries, such as of St John the Theologian on Patmos, Mount Athos, the Prodromos monastery at Serres, etc., from published and unpublished Ottoman material in Greek archives⁴². The study by P. Lemerle and P.

⁴⁰ This volume is a collection of relevant studies by him which were published in the postwar years, such as: D.A. Zakythinos, “Dyo istorika parallila: Romaiokratia kai tourkokratia” (Two historical parallels: Roman Occupation and Turkish Occupation), “Prodromoi morphai tis Tourkokratias” (Precursory forms of the Turkish Occupation). Zakythinos also wrote studies on the Turkish Occupation and more recent history. See D.A. Zakythinos, *I Tourkokratia. Eisagogi eis tin Neoteran Istorian tou Ellinismou* (The Turkish Occupation. Introduction to the Later History of Hellenism), Athens 1954 and idem, Oxford 1976.

⁴¹ I am grateful to this mentor for the prospects he opened up for me. In 1978, a few months after I began working in the Centre of Asia Minor Studies, of the Board of which he was a member, he asked to see me in his office at the Academy of Athens. There he informed me that Greece needed Ottomanists and that if this area of study interested me he was prepared to help me to pursue it. The following year the “Alexandros S. Onassis” Foundation announced a scholarship in Turkish Studies, thanks to the award of which by 1980 I was studying in Paris. I owe this opportunity to Dionysios Zakythinos, and I am indebted to him.

⁴² A selection of her early studies is reprinted in Elizabeth A. Zachariadou, *Romania and the Turks* (c. 1300 – c. 1500), Variorum Reprints, London 1985. This subject was to remain a fixed pole of her interests in later years. See below. A large part of Elizabeth Zachariadou’s studies oriented towards research on the Ottoman chronicles and based primarily on narrative sources does not fall within the brief of the present paper, aim of which is to comment on archival research.

Wittek on the status of the Athonite monasteries under the Ottomans had already appeared⁴³.

P. Hidioglou, when his studies were over, worked for many years in the Social Science Research Centre of Cyprus, cataloguing Ottoman sources on the island's history⁴⁴, a tradition that was to be continued conscientiously by Ioannis Theocharidis⁴⁵. However, the basic contributions to the historiography of Ottoman Cyprus, since the catalogued material was not utilized in synthetic studies, remain the earlier ones by H. Inalcik and, primarily, R.C. Jennings⁴⁶, who by processing *tapu tahrir* and *kadi sicilleri* presented important aspects of the island's history. I close here the parenthesis on Cypriot historiography, which is outside my brief but was opened of necessity because two of the very few Ottoman specialists of Greece worked on cataloguing the Ottoman material of Cyprus.

Vassiliki Papoulia, after her doctoral dissertation on *devishirme*⁴⁷, dealt with the philosophy of history and taught the "History of Balkan peoples" at the Aristotle University of Thessaloniki until 2000.

Vasilis Dimitriades was employed in the Historical Archive of Macedonia, based in Thessaloniki. Later, from 1977 to 1984, with the help of a team of young graduates and students of the Faculty of Letters of the Aristotle University of Thessaloniki, he classified and catalogued it⁴⁸. In the same year he published articles on subjects of the Ottoman

---

⁴³ P. Lemerle – P. Wittek, "Recherches sur l'histoire et le statut des monastères athonites sous la domination turque. Part I, Trois documents du monastère de Kutlumuş", *Archives d'Histoire du Droit Oriental* 3 (1947), 411-472.

⁴⁴ P. Hidioglou was not employed in the Turkish Archive of Herakleion, for which he was intended. This fact was denounced by N. Stavriniadis as proof of the local authorities' indifference to the fate of the precious archive that was under their administrative jurisdiction (see N. Stavriniadis, *op. cit.*, xii). Hidioglou's employment at the Social Research Centre of Cyprus is surely not unrelated to the political game that had begun to be played on the island, by both sides. The sources on Ottoman Cyprus, which he published, were included in a volume together with other bibliographical contributions by him; see *idem*, *Symvoli stin Elliniki Tourkologia* (Contribution to Greek Turkish Studies), vol. I, Athens, Irodotos, 1990.

⁴⁵ I. Theocharidis, *Katalogos othomanikon eggrafon tis Kyprou apo ta Archeia tis Ethnikis Vivliothikis tis Sofias, 1571-1878* (Catalogue of Ottoman documents on Cyprus, from the Archives of the National Library of Sofia, 1571-1878), Nicosia 1984; *idem*, *Othomanika eggrafa, 1572-1839. Archeio Ieras Monis Kykkou – I* (Ottoman documents 1572-1839. Archive of the Holy Monastery of Kykkos I), 4 vols, Nicosia, Kentro Meleton Ieras Monis Kykkou, 1993; *idem*, *Othomanika eggrafa 1840-1912, Archeio Ieras Monis Kykkou – V* (Ottoman documents 1572-1839. Archive of the Holy Monastery of Kykkos V), 2 vols, Nicosia, Kentro Meleton Ieras Monis Kykkou, 1999.

⁴⁶ R. C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, New York University Press, New York and London, 1993, with relevant bibliography.

⁴⁷ Basilike D. Papoulia, *Ursprung und Wesen der "Knabenlese" im osmanischen Reich*, *Südosteuropäische Arbeiten* 59, Munich 1963.

⁴⁸ See V. Dimitriadis, "Ta tourkika archeia tou Istorikou Archeiou Makedonias kai I simasia tous ya tin istoria tis Tourkokratias" (The Turkish archives of the Historical Archive of Macedonia and their

history of Northern Greece from material in the archive⁴⁹. It should be noted, because it touches on the history of Ottoman Studies and is linked directly with their subsequent historiographic choices, that in Thessaloniki, in the newly-appeared Institute for Balkan Studies, aim of which was research on the history mainly of the Slav peoples of the Balkans, a “Department of Turkish Studies” also operated, teaching the Turkish language. It was there, during the dictatorship and the early years after the restoration of democracy, that some who were later to be involved with Ottoman archives and the study of the Ottoman period were taught (Sophie Tzortzakaki⁵⁰, Kostas Kambouridis⁵¹, Evangelia Balta, Eleni Karanastasi, Angeliki Georgiou⁵², Kirki Georgadi⁵³). In these same years (1967-1971), the *Bulletin of Turkish Bibliography* was published, which included not only briefing on the literature but also extensive summaries of selected contributions by Turkish historians, such as Ö. L. Barkan, M. Cezar, H. Inalcik, alongside likewise extensive summaries of propagandist Turkish books and articles from the periodical *Türk Kültürü*. This *Bulletin*, as well as the corresponding one for *Slavic and Bulgarian Bibliography*, of the Institute for Balkan Studies, and the post-dictatorship *Balkan*

---

importance for the history of the Turkish Occupation), in: A. Lily Makrakis, P. Nikiforos Diamandouros (eds), *New Trends in Modern Greek Historiography with an Introduction by W. McGrew*, The Modern Greek Studies Association (Occasional Papers 1), 1982, 26.

- ⁴⁹ V. Demetriades, “O kanunnâme kai oi christianou katoikoi tis Thessalonikis, gyro sta 1525” (The kanunnâme and the Christian inhabitants of Thessaloniki, circa 1525), *Makedonika* 19 (1979), 328-376. Idem, “Phorologikes katigories ton chorion tis Thessalonikis kata tin tourkokratia” (Taxation categories of the villages of Thessaloniki during the Ottoman period), *Makedonika* 20 (1980), 375-462. Idem, “Problems of land-owning and population in the area of Gazi Evrenos Bey’s waki”, *Balkan Studies* 22/1 (1981), 43-57. Idem, “Ottoman Chalkidiki: an area in transition”, in: A. Bryer – H. Lowry (eds), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Birmingham – Dumbarton Oaks 1986, 39-50.
- ⁵⁰ Sophie Tzortzakaki-Tzaridou, “I leitourgia tou thesmou ton ‘christianikon vakufion’ epi Tourkokratias me vasi ta othomankia eggrapha tou archeiou tis monis Vlatadon” (The function of the institution of the ‘Christian vakufs’ under the Turkish Occupation, on the basis of the Ottoman documents in the archive of the Vlatadon monastery), *Christianiki Thessaloniki. Othomaniki periodos, 1430-1912* (Christian Thessaloniki, Ottoman period, 1430-1912), II, Thessaloniki 1994, 259-276.
- ⁵¹ Kostas Kambouridis, *Oi kodikes tou Ierodikeiou Larisas-Phanariou* (Yenisehir-Fenar ton chronon 1073-89/1662-1678)(The kadi sicills of Larisa-Phanari (Yenisehir-Fenar of the years 1073-89/1662-1678), Thessaloniki, Aristotle University of Thessaloniki, 2002 (unpublished doctoral thesis).
- ⁵² Eleni Karanastasi and Angeliki Georgiou have been working since the 1980s in the Historical Archive, continuing its classification and facilitating, with their sound knowledge, the researches of those studying the Ottoman archive. See Angeliki Georgiou – Eleni Karanastasi – Evangelia Balta, “Ambelones kai krasia stin Epanomi. I othomaniki apographi tou 1907” (Vineyards and wine at Epanomi. The Ottoman census of 1907), in the volume *Oinon istoro III: T’ambelanthismata* (ed. G.A. Pikoulas), Athens, Yerovasileiou Estate- Epanomi Thessaloniki, 2004, 129-191.
- ⁵³ Kirki Georgiadi worked as an archivist in the Historical Archive of Macedonia, material from which was the basis of her study “To pyritidopoieio sto Gredmborio Thessalonikis” (The gunpowder factory at Grademborio, Thessaloniki), *Mnimon* 13 (1991), 103-120.

*Bibliography*⁵⁴, all imitating practices of the historical institutes in the Socialist states of the Balkans, opened up new horizons and for some sowed the seeds of their subsequent initiation into the enormous wealth of archival material in the Balkans and Turkey⁵⁵. In the meantime, in 1966 John C. Alexander was preparing his master's dissertation at Columbia University and immediately after the support of his doctoral thesis in 1974, which is the publication of taxation legislation relating to Greek regions in the sixteenth century, he came to work in post-dictatorship Greece⁵⁶.

From 1975, publication began of N. Stavrinidis's translations from the kadi codices of Herakleion, in which we discern his concern for the exact rendering of the administrative and fiscal terms. His choice of the material to be translated or published was directed by a totally different conception of history; moreover, his interest tended towards the socio-economic regime of the island and the everyday life of its inhabitants under the Ottomans⁵⁷. The last of the Mohicans, of a generation of Turkish-speaking civil servants of the Greek State, with studies in Ottoman schools of the time, Nikos Stavrinidis (1895-1987), from the village of Saip in Asia Minor Ionia, devoted his long life to studying the codices of the kadi of Candia. From 1931 he was an employee in the Translation Bureau of Herakleion and subsequently in the Vikelaia Municipal Library. In 1939, D. Zakythinos, then Director of the General State Archives, visited Herakleion on

⁵⁴ *Balkaniki Vivliographia – Balkan Bibliography*, (ed) K. A. Dimadis et alii, vols 1-6, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1974-1977.

⁵⁵ I believe that acknowledgement of the value of the publications of sources by the Balkan institutes and the History Foundation of Turkey, and the historiographic production based on these, which I got to know in the Institute of Balkan Studies and the Seminar of the old Faculty of Letters at the Aristotle University of Thessaloniki, when I was studying there, made me turn towards these type of researches. Ever since, the publication of sources has been one of my constant interests and is etched in my consciousness as a duty towards the discipline I serve. I believe that my involvement with the Ottoman Archive of Macedonia, already from my student days, was decisive for my persistence in archival research, which I would like to believe is not perceived as an end in itself.

⁵⁶ They circulated as books in 1985. See John C. Alexander, *Brigandage and Public Order in the Morea 1685-1806*, Athens 1985; idem, *Toward a History of Post-Byzantine Greece: The Ottoman Kanunnames for the Greek Lands, circa 1500-circa 1600*, Athens 1985. He also published: idem, "Dyo othomanika katasticha tou Moria, 1460-1463. Eidiseis ya ton nahiye tis Arkadias" (Two Ottoman registers of the Morea, 1460-1463. Information on the nahiye of Arkadia), I Conference of Messenian Studies, Kalamata 2-4 December 1977, Athens, Society of Peloponnesian Studies, 1978, 399-407; "The Monasteries of the Meteora during the first two Centuries of Ottoman Rule", *Akten ii/2: XVI. Internationaler Byzantinistenkongress: Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 32/2 (1982), 95-102. Also idem, "Some aspects of the strife among the Moreot Christian Notables, 1789-1816", *Epetiris Etaireias Stereoelladikon Meleton* 5 (1974-75), 473-504.

⁵⁷ I shall always remember, like a stage set, the untidy room in the Vikelaia Library, in Herakleion, brimful of kadi codices, the notebooks with his translations, the thousands of pieces of paper of all sizes and colours in the faded files with his studies, published and unpublished, written in his calligraphic script. The thousands of index cards tied with string, alongside the original editions of Seksir and other classic authors, and him, and old man in poor health, sitting at a table, caught up in the fever of production, and in our breaks asking me questions to learn what the "Franks" were doing lately for Turkish Studies.

one of his tours, and “having gone through the translations made, showed great interest”, as he himself writes. Stavrinidis, author of many studies on Ottoman Crete, left us not only five massive tomes with *in extenso* translations, but also summaries of Turkish documents and a host of other unpublished translations⁵⁸. Numerous other studies on the history of Ottoman Crete were based on his toil as a translator. To confine myself only to the monographs, I cite of the older ones those by V. Kremmydas and Yolanda Triantaphyllidou-Baladié, and the more recent one by Molly Green⁵⁹. I consider myself fortunate to have spent the summer of 1980 as an “apprentice” to this wise and militant “ustad” of Ottoman Studies, so full of self-denial for our work.

II.b. The Meeting of “New History” With Ottoman Studies

The post-dictatorship period in Greece, with the prevailing climate of doubting the establishment, swept along academic historiography in its wake. This doubting was surely exacerbated by the Marxist analyses of historians of the interwar years and the very deep social split of the period 1936-1974, which prepared the ground for the later historically processed hermeneutic approaches⁶⁰. With the restoration of democracy new

⁵⁸ N. Stavrinidis, *Metaphraseis tourkikon istorikon eggraphon aphoronton eis tin istorian tis Kritis* (Translations of Turkish documents concerning the history of Crete), vol. I (H 1067-1082/1657-1672), Herakleion of Crete 1975; vol. II (H 1083-1105/1672-1694), 1976; vol. III (H 1105-1127/1694-1715), 1978; vol. IV (H 1127-1165/1715-1752), 1984; vol. V (H 1165-1179/1752-1765), 1985. Heart-rending is his testimony in the foreword to the first volume of his translations (p. xix), on the circumstances in which he worked and on the apathy of the local authorities to contribute financially to the publication of his translations, “unable by nature and position to assess the value of the surviving material”. A brief biography accompanied by his most important publications was written by Th.E. Detorakis, “Nikolaos Stavrinidis (1895-1987)”, *Kritika Chronika* 28-29 (1988-1989), 387-391.

⁵⁹ The monograph by V. Kremmydas, *Oi sapounopoiies tis Kritis sto 18o aiona* (The soap factories of Crete in the 18th century), Athens 1974, and that by Yolanda Triantaphyllidou-Baladié, *To emporio kai i oikonomia tis Kritis, 1645-1669* (The commerce and the economy of Crete, 1669-1795), Herakleion 1988 (published version of her doctoral thesis, submitted in the 1970s) were based on at that time unpublished translations by N. Stavrinidis, which fact is acknowledged in the forewords, where the authors express their due gratitude. Molly Green’s tactic of referring to the kadi sicills with no mention of the published form of the document by N. Stavrinidis, exemplifies what M. Laskaris would characterize as “bon pour l’Occident”. Stavrinidis’s publication of his translations of the kadi sicills is not even cited as information for the reader in the relevant place where there is commentary on the sources, but is merely pushed in as a common bibliographical reference in the Secondary Sources. See Molly Green, *A Shared World. Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press, 2000.

⁶⁰ Spyros Asdrachas, interpreting the changes in historiography in the post-dictatorship period notes that the upsurge of interest in historical studies was a syndrome of two phenomena: political disenchantment and the historicizing of the Social Sciences. See S. Asdrachas, “Apo tin anagi tis istorias stin anagi diamorphosis istorikon: (From the need of history to the need of forming historians), *Synchrona Themata* iss. 35-37 (1988), 94. (The article was reprinted in: idem. *Scholia*, Athens, Alexandria, 1993, 15-24). I shall always remember a maxim of Gunnar Hering. It was after the fall of the Junta and I was on duty in the seminar room in the old Faculty of Letters at the Aristotle University of Thessaloniki. Addressing me,

working hypotheses appeared, along with new groundbreaking research methods by historians with innovative conceptions and a different view of the past, who had studied during the years of the dictatorship in the milieu of the *Ecole des Hautes Etudes*, under the influence of the historians of the *Annales*. The “New History” that they passed on with their return to Greece, for the subject which is of interest in this paper, examined the Greek populations in Ottoman times, through the prism of the economic and social relations that were formed by the conquest. It focused mainly on the mechanisms that regulated the economy in which the conquered participated as agents of production, either because they were involved directly in this or because they appropriated this as agents of the market⁶¹. With starting point and landmark the works by Spyros Asdrachas from the late 1970s, a turn is observed not so much towards new thematic fields as towards the method, the use of the document and the whole problematic. In his work *Mechanisms of the Rural Economy* -a title indicative of his thinking-, based on published fifteenth and sixteenth-century Ottoman registers, and in the inspired introduction to a collective volume of translated classical articles (Ö. L. Barkan⁶², H. Inalcik, T. Stojanovich) on the structure of the Ottoman Empire he expressed his position on how to investigate issues impinging on mechanisms of the rural economy, the settlement pattern and the demographic changes which the conquest created and its military and fiscal system perpetuated⁶³. Asdrachas, without having the know-how that approaching the Ottoman sources demands, grappled with the study of the published registers, even of those published in Turkish and in Balkan languages, for the needs of his research⁶⁴. His

---

who certainly had more need to hear it than the judicious Elli Skopetea, who was also present, he said that the doubting of traditional conceptions is the first step towards freedom. I hope I shall never forget that.

⁶¹ See S. Asdrachas et al., *Elliniki oikonomiki istoria, 15os-19os aionas* (Greek Economic History, 15th-19th century), vol. 1, Athens, Piraeus Bank Group Cultural Foundation, 2003, 21.

⁶² It should be noted that the Braudelian version of the *Annales*, obvious in the work of Ö. L. Barkan after the 1950s, not only influenced Turkish Ottoman Studies but also, through Barkan's work, spread to and still has an influence in its own right on Ottoman Studies everywhere. For why this Braudelian tradition, because I do not refer to the late one which was formed in Fernard Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations (Binghamton University, State University of New York), did not find the continuation it deserves in Turkish Ottoman Studies, see what is mentioned in relation by H. Inalcik, “Türkiye’de Osmanlı araÖtırmaları. I-Türkiye’de Modern TarihçiliÖin Kurucuları”, XIII-Türk Tarih Kongresi (Ankara, 4-8 Ekim 1999), Kongreye Sunulan Bildiriler, I. Cilt, 143ff.

⁶³ S. Asdrachas, *Michanismoı tis agrotikis istorias stin tourkokratia (15-17 aionas)* (Mechanisms of the rural history in the Ottoman period (15th-17th century)), Athens, Themelio, 1978; idem, *Oikonomiki domi ton Vulkanikon choron (15os-19os aionas)* (Economic Structure of the Balkan Lands (15th-19th century)), introduction – selection of texts: Sp. Asdrachas, Athens, Melissa, 1979. His introduction to this volume translated into English: “Problems of Economic History of the Period of Ottoman Domination of Greece”, *Journal of Greek Diaspora* 6/2 (1979), 5-37.

⁶⁴ His deep knowledge of these sources and their underlying logic, as well as the sensitivity he has developed through dealing with them, very often leads him to point out mis-readings in the publication of the Ottoman text.

Mechanisms, like Vera Mutaſchieva's *Rural relations*⁶⁵, were definitive readings, just as the seminars given by N. Svoronos in the Faculty of Letters at the Aristotle University of Thessaloniki were definitive for the passage from the Byzantine to the Ottoman land-holding and taxation system. In these stimuli are detected the beginnings of my subsequent involvement with defterology⁶⁶. In the years 1980-1983, in my doctoral thesis, which is based on the first registers for Euboea, I tried to rearrange their data in order to make them capable of responding to the questions of an economic history as I understood these to be expressed in the seminars of the *Ecole* historians⁶⁷. The Ottoman fiscal register became a tool for investigating the hypothesis concerning the existence of clear incomes at the level of the direct producer and for ascertaining, in continuation with the help of numerical magnitudes, not the "real" magnitudes which constitute the surplus that had to be paid as tax to the sovereign conquering state and its mediators, but the mechanisms which governed its realization and distribution.

II.c. Compte Rendu of the First Twenty Years (1985-2005)

The historiographic production of Greek Ottoman Studies is of necessity limited, because this is a recent discipline which is served by an extremely small group of no more than twenty persons, even counting in the young ones who are preparing doctoral dissertations. The production of Greek Ottoman specialists is limited even more, since the use of Turkish sources is posited as *conditio sine qua non*. Consequently, the discussion includes only that which in the negotiation of a subject relied exclusively on primary sources or also on primary sources, or used published archival material without its mediation or processing by others. Thus, when in any case the subjects are determined by the choices that the historiographic interests of a small circle of individuals place, on an even more limited horizon, we cannot look for trends or directions; we simply record the contributions.

⁶⁵ Vera Mutaſchieva, *Agrarnite otnoshenija v osmanskata imperija prez XV-XVIv.*, Sofia, Balgarska Akademija na naukite, 1962. The Greek translation is based on the English edition: Vera Mutaſchieva, *Agrotikes scheseis stin othomaniki aftokratoria (15os-16os ai.) (Rural Relations in the Ottoman Empire (15th-16th c.))*, transl. Ourania Astrinaki, Evangelia Balta, foreword Evangelia Balta, Athens, Poreia, 1990.

⁶⁶ For the term "defterology", see Elizabeth A. Zachariadou's review of the book: A. Bryer – H. Lowry (eds), "Continuity and Change in late Byzantine and Early Ottoman Society, Papers given at a Symposium at Dumbarton Oaks in May 1982", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* LII/1 (1989), 146.

⁶⁷ My management of the material and the research hypotheses to which I subjected it owe much to these seminars, at a time when Turkish Studies demanded with inflexible severity that I stick to the letter [in this case the number] of the source. Even if the source, as was proven in the end, said something more than what it showed on first reading. My thesis was published much later: *L'Eubée à la fin du XVe siècle. Économie et Population. Les registres de l'année 1474*, Athènes 1989.

The list of subjects from the past twenty years includes the following: populations and economy of Greek regions on the basis of the Ottoman registers, communities, history of towns and cities, taxation legislations, the regime of the Church and the Patriarchate of Constantinople in the reality of the new status quo, history of monasteries. The themes of the international symposia organized by the Turkish Studies Programme of the University of Crete, are also varied⁶⁸.

By grouping the subjects, I shall now try very briefly to present the work produced by the personal inquiries, the lonely wanderings of the Greek Ottomanists. I wish to point out, even though it is self-evident, that it is extremely difficult – almost impossible – to speak about things which have happened and are happening and in which one is personally involved, without interpolating the autobiographical element. It has after all crept into the previous pages on several occasions. So, fully aware of all the difficulties and the consequences, I have undertaken to speak about things that are close, contemporary, and not distant in historical time, to look at my craft, my *esnaf* or guild⁶⁹, myself, and to submit my testimony, my own narrative. And the way I have chosen to speak about the state of affairs in Greek Ottoman Studies is consciously different from that adopted by the sage Halil Inalcik when he referred to Turkish Ottoman Studies⁷⁰.

1- The regime of the orthodox church, the ecumenical patriarchate and the history of monastery complexes

In the past, the Orthodox Church and particularly the Ecumenical Patriarchate, and their relations with the Ottoman authority were examined on the basis mainly of sources from the Orthodox environment (Greek and Slavic) and Christian sources in general, which written after the Fall of Constantinople and focusing primarily on the privileges that the sultans granted to the patriarchs, pointed out the respect which the

---

⁶⁸ Five international symposia have been held so far and the proceedings of four have been published, with editor Elizabeth Zachariadou (ed.), *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, *Halcyon Days in Crete I: Rethymnon*, 11-13 January 1991, Crete University Press, Rethymnon 1993; *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*, *Halcyon Days in Crete II, A Symposium Held in Rethymnon*, 9-11 January 1994, Rethymnon: Crete University Press, 1996. Elizabeth Zachariadou (ed.), *Natural Disasters in the Ottoman Empire, Halcyon Days in Crete III, A Symposium Held in Rethymnon*, 10-12 January 1997, Rethymnon: Crete University Press, 1999; *The Kapudan Pasha. His office and his Domain, Halcyon Days in Crete IV: Rethymnon 7-9 January 2000*, Crete University Press, Rethymnon 2002. *The Provincial Elites in the Ottoman Empire (Rethymnon, 10-12 January 2003)* (in press).

⁶⁹ Other colleagues choose other words to define it. H. Lowry, for example, in an analogous case, uses the Turkish word *silsile* (= genealogy, dynasty, succession). See Heath W. Lowry, "The State of the Field: A Retrospective Overview and Assessment of Ottoman Studies in the United States of America and Canada, 1949-1999", XIII. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 4-8 Ekim 1999, *Kongreye Sunulan Bildiriler*, I. Cilt, Ankara 2002, 1-59.

⁷⁰ H. Inalcik, "Türkiye'de Osmanlı Araştırmaları. I. Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları", op. cit., 85-166.

Muslim conqueror showed towards the Great Church. However, the institution of the patriarch, who would act as head of the Orthodox Christian subjects of Mohamed II, was recognized on the basis of Islamic tradition and aimed at serving the Ottoman State. Consequently, the history of the institution during the course of Ottoman sovereignty, but principally the perspective of the Ottoman authority on the formation of its relations with the Church and its leaders, is followed mainly from the Turkish sources. Greek Ottoman Studies, following the tradition established in earlier studies by Ottomanists, approached this important chapter in the history of Modern Hellenism and showed on the basis of published *berats* and Turkish documents in monastery archives, that the Church, that is the monasteries, the metropolises and the patriarchate, were incorporated as bearers of incomes into the Ottoman fiscal organization, which fact favoured in practice the co-existence of Ottoman administration and ecclesiastical hierarchy on administrative and economic issues⁷¹. This is an important contribution to this field, which also promises the wonderful results of future researches in the *piskopos mukataa defterleri* of the Başbakanlık Osmanlı Arşivi.

The methods the Ottomans adopted in order to conquer the Balkans can also be traced from the Ottoman documents of Athonite and other historical monasteries in Macedonia,. The measures taken by the monasteries to safeguard the acquired economic privileges and their land property from the Ottoman sovereign, on the eve of the conquest, were consistent with his policy of penetrating the Balkans. Given the loose to non-existent Byzantine political authority, the large monasteries were the only political unities which existed and to a degree controlled the realm territorially, economically as well as politically; consequently it was with these that the Ottoman authority had dealings. The publication of various firmans from the archives of Athonite monasteries or the Prodromos monastery at Serres attests that these foundations were absolutely prepared for the imminent conquest. Their monasterial property, of course under a new land-ownership status, together with the inviolability and various tax exemptions, were secured by the timely declaration of submission to the Ottoman sultans. Thanks to their contribution to collecting and processing the source material, in parallel with a rich Greek

⁷¹ Elizabeth A. Zachariadou, *Deka tourkika eggrafa gia tin Megali Ekklisia, 1483-1567* (Ten Turkish Documents concerning the Great Church, 1483-1567), Athens, Institute for Byzantine Research, 1996. P. Konortas, *Othomanikes theoriseis ya to oikoumeniko Patriarcheio. Bertia ya tous prokathimenos tis Megalis Ekklisias (17os-arches 20ou aiona)* (Ottoman Views of the Ecumenical Patriarchate. Berats for the primates of the Great Church (17th-early 20th century)). Athens, Alexandria editions, 1998. See also the recent archival material published by G. Salakidis, *Ta soultanika eggrapha tis Dimotikis Vivliothikis tis Kozanis(1721-1909)* (The Sultanic Documents in the Muncipal Library of Kozani (1721-1909).), Kozani 2004.

bibliography existing from the old days, Greek Ottoman Studies progress alongside the corresponding important Balkan and other contributions in this sector⁷².

Last, from the study not of “high sultanic decrees” but of humble Turkish documents found in the archives, mainly of Athonite monasteries, in conjunction with the corresponding contemporary Greek ones, the material dimension of monastic life emerges, the other face of the “theoretical and inactive life”. The nature of the material necessarily orientates towards specification of the economic function of the monastery complexes⁷³, since almost the total of documents are no more than deeds of ownership, promissory notes, cadastres, registers of invoices, acquittance receipts, lease contracts and diverse judicial documents that reveal frequently violent clashes and long-standing enmity between neighbouring monasteries or between monasteries and the laicity living in the vicinity, over trivial land issues. To quote Christos Patrinelis, “The researcher’s first impression from these otherwise precious monastery archives is that he is delving into the archives of some centenarian agricultural and stock-raising enterprises”⁷⁴. The search for the traces of daily life on the Holy Mountain by Greek and Serb Ottomanists has already yielded the first studies on the history of certain monasteries, but it is certain that a systematic parallel research in the central archive, the Başbakanlık Osmanlı Arşivi, will enrich and corroborate this information in multiple ways from various other sources⁷⁵.

---

⁷² For the bibliography of works by Elizabeth A. Zachariadou, see n. ; idem, “The Worrisome Wealth of the Celnik Radic”, in: *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, (eds) C. Heywood and C. Imber, The Isis Press, Istanbul 1994, 383-397. Evangelia Balta, *Les vakıfs de Serrès et de sa région (XVe et XVIe s.)*, Un premier inventaire, traduit par Edith Karagiannis, Athènes, Centre de Recherches Néo-helléniques, 1995, 185-202. G. Salakides, *Sultansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der Zeit Bayezid II. und Selim I*, Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1995; John C. Alexander (Alexandropoulos), “The Lord giveth and the Lord taken away: Athos and the Confiscation Affair of 1568-1569”, *Mount Athos in the 14th-16th Centuries*, (Athonika Symmeikta 4), Athens (I.B.E./E.I.E.) 1997, 149-200; V. Demetriades, “Athonite Documents and the Ottoman Occupation”, op. cit., 41-67. E. Kermeli, “The confiscation and repossession of monastic properties in Mount Athos and Patmos Monasteries, 1568-1570”, *Bulgarian Historian Review* 28/3-4 (2002), 39-53.

⁷³ Three doctoral theses at the Aristotle University of Thessaloniki deal with such issues, under the supervision of Professor John C. Alexander (Alexandropoulos): Sophia N. Laiou, *I Samos kata tin othomaniki periodo. Ptyches tou koinonikou kai oikonomikou viou, 16os-18os ai.* (Samos During the Ottoman Period. Aspects of social and economic life, 16th-19th c.). Thessaloniki, University Studio Press, 2002. Ph.P. Kotzageorgis, *I athoniki moni Agiou Pavlou kata tin othomaniki periodo* (the Athonite monastery of St Paul during the Ottoman Period), Thessaloniki, University Studio Press, 2002. I.A. Kolovos, *Chorikoï kai monachoi stin othomaniki Chalkidiki, 15os-16os aiones. Opseis tis oikonomikis kai koinonikis zois stin ypaithro kai i moni Xiropotamou* (Peasants and monks in Ottoman Chalkidiki. Aspects of economic and social life in the countryside and the Xeropotamos monastery), 3 vols, Thessaloniki 2000 (unpublished).

⁷⁴ Ch. Patrinelis, “To Agion Oros ” (Mount Athos), *Istoria tou Ellinikou Ethnous*, t. 10, Athens Ekdotiki Athinon 1974, 143.

⁷⁵ I cite as an example the census of the land property of the Athonite monasteries, made in 1764, which was known of only from a copy written in 1808 in a codex of the Protaton, until the original was discovered in

2- Structure of the rural economy and populations in Greek regions

Since 1987, the “Rural History of the Greek Regions (15th-19th c.)” Project of the National Hellenic Research Foundation, under the direction of Spyros Asdrachas, has given us the opportunity of forming, through many examples from the mainland and the islands, an idea of the income limits in the rural economies. The Ottoman register was the basic tool for tracing, through local examples, the economic function of rural space and for investigating and recomposing the demographic magnitudes of the settlement pattern during the first centuries of Ottoman rule. Starting from the tax recorded in the source, we reconstructed the production, in order to proceed to the study of the structure of the rural economy in Greek regions. We demonstrated with measurements that, as a rule, the per caput presumptive incomes leave a surplus, after the subtraction of domestic consumption, seed and tax, or that the creation of the surplus is completed by other economic activities which bring the necessary money for payment of the total tax levy. Correlation of the monetary taxation income with the physical income indicated the framework within which the commercialization of production, that is the participation in the market for monetary gain, must move⁷⁶. At a time when involvement with the Ottoman registers stopped at the issue or the deposit of data, we created in the 1980s an analytical model which is only now being “discovered”⁷⁷. Our contribution to the sector of defterology lies in the fact that we approached the Ottoman registers with certain very simple questions to which we sought answers, believing that by following the logic of the registers these can, *grosso modo*, show us how the fiscal relationship of conqueror to conquered operated, because these sources illustrate an economic logic. With starting point a *problématique* which Sp. Asdrachas had already formulated in his major hypotheses of the 1970s, we showed the limits within which a surplus is created and the limit beyond which part of this surplus could remain in the hands of the farmer⁷⁸.

---

the Basbakanlık Osmanlı Arşivi. See Evangelia Balta, “Landed Property of the Monasteries on Athos Peninsula and its Taxation in 1764” in : idem, *Peuple et Production. Pour une interprétation des sources ottomanes*. *Analecta Isisiana* XLI, Istanbul, Les éditions Isis 1999, 179-207.

⁷⁶ See S. Asdrachas et al., *Elliniki oikonomiki istoria, 15os-19os aionas* (Greek Economic History, 15th-19th century), vol. 1, Athens, Piraeus Bank Group Cultural Foundation, 2003, 289-356.

⁷⁷ See the works by Mehmet Öz, “XVI. Yüzyılda Anadolu’da Tarımda Verimlik Promblemi”, XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara 2002, 1643-1651; idem, “Agriculture in the Ottoman Classical Period”, in: (ed.) Kemal Çiçek, *The Great Ottoman-Turkish Civilisation* vol. II, Ankara, Yeni Türkiye, 2000, 32-40.

⁷⁸ Sp. I. Asdrachas, “Aux Balkans du XVe siècle: producteurs directs et marche”, *Etudes Balkaniques* 6/3 (1970), 36-69. Idem, “Gaioprosodos kai ypochreotikos exchrimatismos ton agrotikon oikonomion” (Land income and compulsory monetarization of the rural economies), in: idem, *Elliniki koinonia kai oikonomia 18os kai 19os ai. (Ypotheseis kai proseggiseis)* (Greek Society and Economy, 18th and 19th centuries (Hypotheses and Approaches)), Athens, Ermis, 21988, 79-144 (first publications in: *Annuaire* (1978/79) de l’Ecole Pratique des Hautes Etudes, IVe Section, Paris 1978/1979, 433-438; *Annuaire* (1977/78), Paris 1978, 499-529 and idem, “Quelques aspects des économies villageoises au début du IXe siècle: fiscalité et rentes foncières”, *Epitheorisi Koinonikon Erevnon* (special issue: Aspects du changement social dans la campagne grecque), Athens 1981, 158-179. Idem, “Le surplus rural dans les régions de la Méditerranée

With multiple examples and cross-checks of data from contemporary Ottoman and Greek community registers⁷⁹, we demonstrated also that the Ottoman fiscal registers cannot be used autonomously as sources for demographic inquiries, because they are subject to the logic of the tax which they record each time and moreover to the logic of its distribution with the intermediation of the community authorities. In other words, we demonstrated that the Ottoman registers do not record the total of the potential taxable population⁸⁰ but that simultaneously they can be utilized in a perspective of historical demography, so that by enhancing classes of magnitudes a view of the settled space can

---

orientale: les mécanismes”, Actes du IIe Colloque International d’Histoire (Athènes, 18-25 septembre 1983), Économies méditerranéennes Équilibres et intercommunications, XIIIe-XIXe siècles, vol. II, Athènes, Fondation de la Recherche Scientifique, 1986, 29–57. See also Evangelia Balta, *L’Eubée*, op. cit. Corresponding researches in the “Rural Economy of Greek regions under Venetian and Ottoman domination (15th-19th c.)” Project, of the National Hellenic Research Foundation, revolved around the same axes.

⁷⁹ See e.g. relevant studies for some Aegean islands: Eftychia Liata, *I Seriphos kata tin Tourkokratia (17os-19os ai.)* (Seriphos during the Ottoman Period, 17th-19th c.), Athens 1987. S. I. Asdrachas, “Nisiotikes koinotites: oi phorologikes leitourgies” (Island communities: the taxation functions), *Ta Istorika* 8 (June 1988), 229-258 and 9 (December 1988), 229-258. Sevasti Lazari, *Économies et sociétés des îles de la mer Égée pendant l’occupation ottomane. Le cas de Mykonos*, Université Paris I, Paris 1989 (unpublished doctoral thesis). Evangelia Balta – Maria Spiliotopoulou, “Eggeia phorologia kai phorologiki apaitisi sti Santorini ton 17o aiona” (Taxation on land and taxation demand in Santorini in the 17th century), *Mnemon* 18 (1996), 109-142. D. Dimitropoulos, *I Mykonos ton 17o aiona. Gaioktītikes scheseis kai oikonomikes synallages* (Mykonos in the 17th century. Land-owning relations and economic transactions), Athens 1997. Aglaia Kasdagli, *Land and Marriage Settlements in the Aegean. A Case Study of Seventeenth-Century Naxos*, Venice 1999. Eleftheria Zei, *Paros dans l’Archipel grec, XVIIe-XVIIIe siècles: les multiples visages de l’insularité*, Université Paris I, 2 vols, Paris 2001 (unpublished doctoral thesis). Maria Spiliotopoulou, *I Santorini stin tourkokratia. Koinonikes kai oikonomikes praktikes sto plaisio tis oikogeneias* (Santorini in the Ottoman Period. Social and economic practices in the context of the family), Faculty of Letters, University of Crete, Rethymnon 2005.

⁸⁰ Heath Lowry very rightly points out that the *tapu tahrir* registres are fiscal and not demographic sources, although his argumentation (see dictum 4) shows that he takes as given that the total of the taxable population is entered in them. See Heath W. Lowry, “The Ottoman *Tahrir Defterleri* as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations”, in: idem, *Studies in Defterology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, The Isis Press, Istanbul 1992, 12-13. However, there is evidence to the contrary. The observation that 30% of the tax-payers did not coincide in two synchronic registers of 1670 even though their total number was the same in two registers, *tapu tahrir* and *cizye*, attests inter alia that the potential taxable population of the island is larger than that which a fixed lump-sum tax (*maktu*) demands. See Evangelia Balta, “Le rôle de l’institution communautaire dans la repartition verticale de l’impôt: l’exemple de Santorin au XVIIIe siècle”, in the volume *Problèmes et approches de l’histoire ottomane. Un itinéraire scientifique de Kayseri à Eériboz*, Istanbul 1997, 97-109. So, the use of Ottoman tax registers for investigating the demographic magnitudes of settlements undoubtedly demands multiple cross-checks, but not only exclusively with like sources. The example of the Aegean islands where *tapu tahrir* registers and community registers have survived has shown that the co-examination of them leads to safer conclusions, and the same applies also to regions such as the Peloponnese, for which there is the possibility of comparing the Ottoman registers with the Venetian ones.

be formed and its economic function can be shown. Linda Darling's thesis⁸¹ came to confirm these ascertainments with examples from other parts of the empire too. It could be contended that Greek Ottoman Studies in the sector of defterology, in a pioneering scientific manner, are elevated above the local, the national history and contribute to the study of phenomena of Ottoman times. But whereas research has advanced, there are still studies⁸² that insist on considering the Ottoman fiscal registers as demographic sources, as if nothing had changed since Ö. L. Barkan's view in the 1950s. These develop, on the basis of the numbers entered in the registers, an argumentation concerning the increase and decrease in the population of the empire, which from the nature of the source cannot possibly be formulated. In order to detect the population movement additional approaches must intervene, in order to suggest, for example, the relation between tax-yielding ability and demographic situation.

Investigated furthermore was the role of the community as a political-economic structure within the dominant political regime, with the analysis of Ottoman tax registers and other registers of economic type which the function itself produced, because it is obvious that just as the tax register of the economic service of the empire is an Ottoman source, the community register is also an Ottoman source⁸³. So, the collaboration of Ottoman specialists with researchers processing Greek sources, or their parallel course, has pointed out the role that the community authorities played in fulfilling the economic-taxation obligations of the public, that is in managing the collective responsibility imposed by the central power. The Ottoman registers attest indirectly to the community practice of apportioning the tax among its members, in order to ensure its survival, through keeping balances⁸⁴.

⁸¹ Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Leiden, E. J. Brill, 1996, 100-108.

⁸² Suraiya Faroqui, *Approaching Ottoman History. An Introduction to the Sources*, Cambridge University Press 1999, 90-91. See the long book review by Ehud. R. Toledano, "What Ottoman History and Ottomanist Historiography Are – Or, Rather, Are Not", *Middle Eastern Studies* 38/3 (July 2002), 195-207. This text is at the same time an extremely interesting study on Ottoman Studies.

⁸³ S. Asdrachas, "Phorologikes kai perioristikes leitourgies ton koinotiton stin Tourkokratia" (Taxation and restrictive functions of the communities in the Ottoman period), *Ta Istorika* 5 (June 1986), 45-62. Evangelia Balta, "Le rôle de l'institution communautaire", *op. cit.*

⁸⁴ The frequency of appearance of certain names in two registers of Samos, for the years 1632 and 1642, on the basis of which the taxable population of the settlements is classed in groups, leads to the hypothesis that the community authorities of the island shared out the head-tax dues that had to be paid to the Ottoman State among specific families, thus the common name. In those years, 14-15 families, possibly the most affluent, paid half the head tax of the island. See Evangelia Balta, "Sousami anoixe" (Open Sesame), *Samiakes Meletes* 3 (1997-1998), 118-119. Cf. also the example of Paros. A document of 1748 describes the apportionment of the island's lump-sum tax among 18 households, the wealthiest families on the island, see Eleftheria Zei, *op. cit.*, t. II, 408-409.

3- *History of towns and cities*

In this sector Greek Ottoman Studies have a rich output to their credit, which is based on Turkish archival material both in Greece and in Turkey and Bulgaria. It was pioneered by Vassilis Dimitriadis, with his researches on Thessaloniki⁸⁵, which was afterwards a popular subject for other studies too. Meropi Anastassiadou⁸⁶ based her doctoral thesis and a series of articles mainly on material from the Historical Archives of Macedonia, as did architects studying the urban plan and rebuilding of the city in the final years of Ottoman rule⁸⁷. The Historical Archive Thessaloniki has supplied and still supplies material for research on diverse subjects relating to the city's history, such as topography and history of monuments, demographic dynamic and population synthesis, social stratification, as indicated by the inventories of properties, distribution of trades and professions documented by the kadi sicills, the vakif registers, etc.

In recent years, several doctoral theses have dealt with aspects of the urban phenomenon in northern Greek regions. Starting point of these inquiries is the surviving archival material of the local Ottoman administration. Two dissertations focused on Karaferye (Veroia) and a series of articles issuing from these enhanced images of the local society and the economy of the area⁸⁸. A third dissertation, on Kozani⁸⁹, is classed

---

⁸⁵ V. Dimitriadis, *Topographia tis Thessalonikis kata tin epochi tis tourkokratias, 1430-1912* (Topography of Thessaloniki during the period of Turkish Rule, 1430-1912), Thessaloniki, Institute of Macedonian Studies, 1983. Idem, *I Thessaloniki tis parakmis. I elliniki koinotita tis Thessalonikis kata tin dekaetia tou 1830 me vasi ena othomaniko katasticho apographis plithysmou* (Thessaloniki in Decline. The Greek community of Thessaloniki in the 1830s, on the basis of an Ottoman population census register), Herakleion 1997.

⁸⁶ Meropi Anastassiadou, *Salonique 1830-1912. Une ville ottomane à l'âge des réformes*, Leiden, E. J. Brill, 1997; idem, "Yanni, Nikola, Lifter et des autres...Le profil démographique et socio-professionnel de la population orthodoxe de Salonique à la veille des Tanzimat", *Südost-Forschungen* 53(1994), 73-130; idem, "Les inventaires après-décès de Salonique à la fin du XIXe siècle: source pour l'étude d'une société au seuil de la modernisation", *Turcica* 25 (1993), 97-135; idem, "Artisans juifs à Salonique au début des Tanzimat", *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée* 66 (1992/4), 65-72.

⁸⁷ See e.g. V. Kolonas, *I ektos ton teichon epektasi tis Thessalonikis. Eikonographia tis synoikias Hamidie (1885-1912)* (The extra muros expansion of Thessaloniki. Iconography of the Hamidie quarter (1885-1912)), doctoral dissertation, School of Architecture, Aristotle University of Thessaloniki, 1991.

⁸⁸ Antonis Anastasopoulos, *Imperial Institutions and Local Communities: Ottoman Karaferye, 1758-1774*, University of Cambridge 1998 (unpublished doctoral thesis). Idem, "Lighting the Flame of Disorder: Ayan infighting and State intervention in Ottoman Karaferye, 1758-59", *International Journal of Turkish Studies*, 8 (2002), 73-88 and Antonis Anastasopoulos, Eleni Gara, "Othomanikes antilipseis peri englimatos kai timorias" (Ottoman conceptions on crime and punishment), *Mnimon* 21 (1999), 37-54. Eleni Gara, *Kara Ferye 1500-1650. Menschen, Lokalgasell Schaft und Verwaltung in einer Osmanischen Provinz*, Wien 2000; eadem, "2uha for the Janissaries –Velençe for the Poor: Competition for Raw Material and Workforce between Salonica and Veria, 1600-1650", in: Suraiya Faroqui, Randi Deguilhem (eds), *Crafts and Craftsmen of the Middle East. Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, London, -New York, I.B. Tauris-European Science Foundation, 2005, 121-152.

⁸⁹ See K. Kambouridis, op. cit. For Kozani see also G. Salakidis, *Ta sultanka eggrapha*, op. cit.

among those studies which are essentially publications of material from kadi codices, as are the contributions of Kirki Georgiadou-Tsimino⁹⁰ for Thessaloniki, G. Salakidis for Larisa⁹¹ and Eleni Karantzikou and Penelope Photeinou from Herakleion, Crete⁹². These are infrastructure works which meet vital needs of Greek Ottoman Studies and Modern Greek historiography, not only because they provide documentary material for those who lack the linguistic and other technical knowledge that access to the Ottoman sources demands. However, it should be noted too that from the degree of participation of these publications in the historical deliberation which the published documents come to answer, the orientations of historiography and of publication practice, the methods and the prospects of both will depend.

Studies based on tahrir, cizye and vakif registers of the fifteenth and sixteenth centuries endeavoured to investigate the demography of certain cities, focusing on the population osmoses, part of which in the first two centuries of the conquest was due to the intervention of the political authority⁹³. They also followed the continuity of urban space from the pre-Ottoman to the Ottoman period and the changes that the conquest brought on the urban tissue of the city and on its economic role with the intermediation of the institution of vakifs⁹⁴.

The challenges of the subject “history of the Ottoman city” are many and the sources abundant and varied for constructing research hypotheses on the demographic status of cities in relation to the hinterland, the communications by land and water, the circulation of goods, the strategy of capital. Last, for those for whom the theoretical schemes of historical anthropology do not suffice, there is available material to support researches on the very life of the cities, with the constants of everyday life, the fears, the defences, the leading classes and its cultural identity as formed by the cohabitation of pre-national societies.

⁹⁰ Kirki Georgiadou-Tsimino, “Othomanikes Piges. Eggrapha apo to Istoriko Archeio Makedonias, teli 17ou aiona. Metaphrasi kai scholiasmos” (Ottoman Sources. Documents from the Historical Archive of Macedonia, late 17th century. Translation and commentary), *Istoria tis Epicheirimatikotitas stin Thessaloniki* (History of Entrepreneurship in Thessaloniki), vol. II, Thessaloniki 2005, 308-391.

⁹¹ G. I. Salakidis, Larisa (Yenişehir) sta mesa tou 17ou aiona, Koinoniki kai oikonomiki istoria mias valkanikis polis kai tis periochis tos me vasi ta othomanika ierodikastika eggrapha ton eton 1050-1052 (1650-1652) (Larissa-Yenişehir in the middle of the 17th Century. Social and Economic History of a Balkan Town and its Region based on the Ottoman Juridical Records of the Years 1050-1052/1650-1652), Thessaloniki, Ant. Stamoulis editions, 2004.

⁹² Eleni Karantzikou, Penelope Photeinou (eds), *Ierodikeio Irakleiou. Tritos kodikas 1669/73 – 1750/67* (Kadi sicill of Herakleion. Third codex: 1669/73 – 1750/67, Elizabeth A. Zachariadou (ed), Herakleion, Vikelaia Library, 2003.

⁹³ See indicatively the study by Stephanos Gerasimou, “Ellines tis Constantinoupolis sta mesa tou 16ou aiona” (Greeks of Constantinople in the mid-16th century), *I kath’imas Anatoli* 2 (1994), 117-138.

⁹⁴ Evangelia Balta, *Les vakifs de Serrès...*, op. cit.

*
* *

I have confined myself to the above three thematic units because in these I see distributed the small, for the present, production of Greek Ottoman Studies. This does not mean that other fields of application do not exist. For example, the spread of Bektashism in Thrace⁹⁵; the conflicts between the military corps and between these and the local Ottoman authorities which are still inscribed in part in the perspective of resistance against the sovereign power, even though the terms of this view have been overturned or differentiated⁹⁶; and last, tentatively, the approach to the Greek War of Independence from the Ottoman sources⁹⁷, an issue which post-dictatorship Modern Greek historiography continues to confront awkwardly⁹⁸, still unable to disengage from the constraining factors linked with the, until recently, intensive political and ideological exploitation of the Greek Revolution of 1821. The Ottoman sources shed light on the Greek Revolution from the side of the sovereign state and place it in the framework of Ottoman reality, a dimension that was of necessity lacking from the approaches of Modern Greek historiography, also on account of the exclusive use of Greek sources. On the other hand, these sources create the preconditions for the infrastructure of a **history of events**, which is necessary for developing an interpretation of historical problems of this kind, such as the study of behaviours and mentalities on both sides.

---

⁹⁵ E.Ch. Zeginis, *O bektasismos sti D. Thraki. Symvoli stin istoria tis diadoseos tou mousoulmanismou ston elladiko choro* (Bektashism in W. Thrace. Contribution to the history of the spread of Islam in Greece), Thessaloniki, Institute for Balkan Studies, 1988.

⁹⁶ See J. Ch. Alexander, "The Klephts of the Morea: an Historical Essay", in: A. Lily Macrakis, P. N. Diamandouros (eds), *New Trends in Modern Greek Historiography*, The Modern Greek Studies Association in cooperation with Anatolia College, 1982, Occasional papers 1, 31-37; Idem, *Brigandage...*, op. cit. However, resistance to the conquerors, dominant issue in Modern Greek historiography, demands a new approach which will examine the armataloi also through the prism of an institution of the Ottoman State.

⁹⁷ See V. Dimitriadis, Dionysia Daskalou (eds), *O kodikas ton thysion. Onomata kai dimevmenes periousies ton christianon agoniston tis Anatolikis Kritis kata tin Epanastasin tou 1821* (The codex of sacrifices. Names and confiscated properties of the Christian freedom-fighters of East Crete during the 1821 Revolution), translation V. Dimitriadis, Eleni Karantzikou, Penelope Photeinou, Chrysoula Christodoulara, Herakleion, 2003. This invaluable source had been processed by N. Stavrinidis. He, consulting the material in the Herakleion archive, had investigated the revolutionary movements in Crete. See N. Stavrinidis, *O kapetan Michalis Korakas kai oi sympolemistes tou* (Captain Michalis Korakas and his fellow fighters), 3 vols, Herakleion 1971. Also Evangelia Balta, "I othomaniki martyria ya tin epanastatimeni Karysto" (The Ottoman testimony on Karystos in the War of Independence), *Archeio Evvoikon Meleton* 35 (2003-2004), 189-200.

⁹⁸ Ch. Loukos, "I Epanastasi tou 1821. Apo kyriarcho antikeimeno erevnas kai didaskalias, stin ypovathmisi kai siopi" (The 1821 Revolution. From dominant subject of research and teaching, to downgrading and silence), IV International Conference of History, *Historiography of Modern and Contemporary Greece, 1833-2002*, P.M. Kitromilidis, T.E. Sklavenitis (eds), vol. 1, Athens, Neohellenic Research Centre, 2004, 579-593.

The study of certain Greek regions, both by Greek and foreign Ottomanists⁹⁹, has undoubtedly enriched our knowledge with material. Mainly, however, it has provided another dimension to approaching the issues, by putting them in the context of the Ottoman reality. The study of the cultivation and circulation of Mediterranean produce, such as wine and olive oil, has opened up the horizons of Greek Ottoman Studies and transferred them to outside the frontiers of Greek territory by formalizing unofficial collaborations between Ottomanists¹⁰⁰.

In presenting the contribution of Greek Ottoman Studies to certain fields of knowledge, the silences of this twenty-year production are inferred too. Missing completely are the approach to the complex nineteenth century¹⁰¹ and the study of Asia Minor Hellenism from the Ottoman sources¹⁰², indicating indirectly that the historical deliberation of Greek Ottoman Studies for the present wells from or is at least linked by strong ties to the Greek viewpoint. I believe, however, and not because I am an optimist, that things will inevitably change, because those involved with Ottoman Studies are slowly but surely growing in number and as a consequence of this a richer range of subjects will be explored. So long, of course, as it does not stop at the superficial and is not lost in the discourse on it¹⁰³, because the merging of a strict conceptual processing and a penetrating historical analysis with knowledge of the primary sources is not simply a methodological ideal but an elementary precondition of a position that aims to offer knowledge.

⁹⁹ The examination of the historiographic output of international Ottoman Studies is for Greece a separate chapter which merits study in its own right. One of my future studies will focus on the categorizations of this historiographic production.

¹⁰⁰ The chapter on olive growing and olive harvesting in Ottoman times, in the book *Elia kai ladi stin Anatoliki Mesogeio. Apo tin proistoria sti viomichaniki epochi* (Olive Tree and Olive Oil in the Eastern Mediterranean. From prehistoric times to the industrial era) (publ. of the Piraeus Bank Group Cultural Foundation, in press), was written in collaboration with Turkish Ottoman specialists (Mehmet Çenç, Gülden Sariyildiz, Zeki Arikan, Fikret Yılmaz, et alii).

¹⁰¹ See on this issue, Evangelia Balta, "Oi othomanikes spoudes sti neolliniki istoriographia" (Ottoman Studies in Modern Greek Historiography), IV International Conference of History, Historiography of Modern and Contemporary Greece, 1833-2002, P.M. Kitromilidis, T.E. Sklavenitis (eds), vol. I, Athens, Neohellenic Research Centre, 2004, 269-270.

¹⁰² Studies of Asia Minor Hellenism continue to focus on Greek and Western sources. Exception is the work by Sp. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley- Los Angeles- London, University of California Press, 1971, based on published Turkish, Arabic and Persian sources.

¹⁰³ Ph. Iliou remarks, on the occasion of the IV International Conference of Historiography: "What is missing is the dual access of the historian to the events per se and the thinking on the vents. These are two different levels which, if you do not study in common, if you do not explore jointly, you completely lose the historicity and the sense of the timeliness. From this viewpoint there is widening but also undermining of the historiographic field". See S. I. Asdrachas- Ph. Iliou, op. cit., 426.

Başlıca konusu XIX. ve XX. yüzyılda Güney Besarabya'daki Alman nüfusun demografik gelişimi olan bu bildiride, nüfusla alakalı konularda istatistiksel verilerden yola çıkılarak bir analiz yapmak ve bölgenin sosyo-etnik durumuyla ilgili bazı ipuçlarına ulaşmak hedeflenmektedir. Yazarlarımız Alman kolonilerinin iktisadî inkişafında rol oynayan sebebi açıklamaya gayret etmektedir. Sonuç kısmında Rusya-Almanya ilişkilerinin bölgedeki Alman halkın durumu üzerinde doğrudan doğruya etkili olduğuna kısaca değinilmektedir.

يهدف هذا البيان الصادر حول موضوع التطور الديموغرافي للسكان الألمان في جنوب بيسارابيا في القرنين 19 و 20 ، إلى إجراء تحليل من أجل الوصول إلى مؤشرات تفسر الوضع الاجتماعي العرقي للمنطقة وذلك انطلاقاً من معطيات إحصائية تتعلق بالسكان . ويحاول المحاضر أن يشرح السبب الذي لعب دوراً مهماً في التطور الاقتصادي للمستعمرات الألمانية . وفي الختام، إشارة موجزة إلى تأثير العلاقات الألمانية – الروسية على وضع الشعب الألماني في المنطقة بشكل مباشر.

CONCERNING THE SETTLING OF GERMAN COLONISTS IN THE SOUTHERN BESSARABIA AND THEIR DEMOGRAPHIC DEVELOPMENT IN THE 19TH –20TH CENTURIES

In the course of history of each nation there are more eventful periods altering radically the character of its further development. Time of the 19th-20th centuries was such a period in the life of German population of Bessarabia¹. It was marked by joining Bessarabia to Russia in 1812 and also by the policy of the Russian Empire aiming to settle the immigrants from the European countries within this area, what caused new tendencies in the ethnic and demographic development of the region. As to the events of the 20th century, they had shaken the entire world. That was the Stolypin Reform, after which many people from the southern Bessarabia had to leave their homes because of lack of land; the Soviet Socialist revolution of 1917, which changed the social order in the country, what brought to another production relations, private capitalist relations had been replaced by the social ones; the Stalin repression of 1938-1940; the Great Patriotic War of 1941-1945; famine of 1946-1947; disintegration of the USSR and the consequences of that disintegration. That is far not a full list of the reforms carried out by the Soviet regime and events, which happened during the Soviet period.

The well known Moldavian historian, ethnographer and demographer V.S.Zelenchiuc wrote: «The economic basis of a society influences the course of demographic processes not directly and straight, but through several other factors. Some definite materials, including the data on demographic development of the population of Moldova, show that there are situations when there exists also an instant dependence between the material production level and the reproduction rate»². Similar dependence appeared during heavy disasters suffered by most of the population in the 19th and the 20th centuries. That was the damage caused by wars, epidemics, bad crops, change of the social order in the country. Thus, people of Bessarabia in the beginning and in the end of the 20th century had the bitter fate to suffer twice after the change of the social order in the country which inevitably caused quick enrichment of one layer of the population and worse impoverishment of another one. During such social cataclysms the number of marriages decreased, the birth rate was reduced and the death rate grew. These phenomena happened in the 19th century, and the same is happening now.

---

¹ Arrears of historical regions - Bessarabia (including Budjac) now are within the Republic of Moldova and the Ukraine

² Zelenchiuc V.S. Naselenie Bessarabii i Podnestrovia v XIX veke (The Population of Bessarabia and the regions along Dniester in the XIXth Century). Publisher. "Kishinev", 1979, page 3

Further V.S.Zelenchiuc proceeds, "in usual conditions the basis of a society influences the course of demographic processes directly - through such factors as social structure of the society, national policy of the state, etc. Thus, the population problem has both proper demographical-statistical aspect, and a wider one - historical-social. In ethnically complex regions, and Moldova is concerned to be such, the historical-social aspect includes also the ethnic one (ethno-demographic)"³.

The purpose of this article is to consider the historical and demographic aspect of the German population of the southern Bessarabia in the 19th-20th centuries.

In the further researches, as far as possible, there will be given a dipper view on the dependence of demographic parameters on historical conditions of this area development in the 19th-20th centuries, and also on the evolution of the German population growth. For this purpose different methods should be applied, comparative-contrastive, retrospective methods, and also the mapping method (interviews or so may be necessary).

In the scientific literature the issues of ethnic-cultural and demographic development of the Germans of Bessarabia in the 19th-20th centuries have not been investigated deeply. On some issues concerning settling, ethnic structure, ethno-demographic features of the population of Bessarabia there are some researches, articles and items, but the most part of them are descriptive and fragmentary.

In the second half of the 19 century and the beginning of the 20th century there appeared some monographs and scientific articles about German colonists in the southern Bessarabia⁴.

Thus, in the magazines «Russky Vestnik», in the article «Nemetskoe zavoievanie na yuge Rossii » (German Conquest in the South of Russia), A.A.Velitsyn wrote that he had visited about 250 German colonies⁵ on Volga and in the south of Russia⁶. He wrote: «One hundred years have passed since the time of their placement: three generations have passed, during that time Russia experienced a series of internal and external shocks fundamentally changing their life. But for our Germans this hundred of years have

---

³ Zelenchiuc V.S. Naselenie Bessarabii i Podnestrovia v XIX veke (The Population of Bessarabia and the regions along Dniester in the XIXth century). Publisher. "Kishinev", 1979, page 3-4.

⁴ Radiukin N. Nemetskaia colonizatsia v Rossii (German colonization in Russia). - "Delo". 1867, N 7, page 135; Velitsyn A.A. Inostrannaia colonizatsia v Rossii (Foreign Colonization in Russia). "Russky Vestnik", 1889, v.202, page 187; Velitsyn A.A. Nemetskie colonii na Yuge (German Colonies in the South) - "Russky Vestnik", v.206 Saint Petersburg; 1890, page 282; Kludt V. Nemetskie colonisty v Bessarabii (German Colonists in Bessarabia), Odessa, 1900, page 3; Zabolkin N.D. Miroie zavoievanie nemtsami yuzhnoi Bessarabii (Peaceful Conquest of South Bessarabia by Germans). Akkerman, 1910, page 2

⁵ In the XIXth century the Russian authorities replaced the term "village" by the term "colony".

⁶ Velitsyn A.A. Nemetskoe zavoievanie na yuge Rossii (German Conquest in the South of Russia) // Magazine «Russky Vestnik», V.206, Saint Petersburg, 1890, page 142-174.

passed without any concern. They remained have not changed since they arrived here. In 1790 the interests and needs of Russia were alien to them, and even now the sorrow and joys of our motherland do not bother them (at the end of 19th century - O.K.K.-R., S.V.K.). They have been living and continue to live now completely isolated among people which had been so hospitable for them; their sympathy is not with us, happiness and welfare of Russia are not their tasks»⁷. Proceeding A.A. Velitsin describes in his article the rural life, arrangement and inside of houses in German colonies. He wrote: «The main amazing thing among local Germans is the surprising sameness. All colonies ... are located as a part of troops according to one plan and constructed according to one sample»⁸. In the 19th century in the settlements inhabited by the German population the record keeping was in their native language, also many newspapers and magazines were published or imported in the German language. «In some colonies, despite of formal prohibitions, the books in rural local authorities are kept in German... They do not consider themselves Russians, our Germans-colonists, after a century living with us, continue to keep in contact with Germany, permanent holding the banner of German nationality. They subscribe a lot of foreign newspapers and magazines»⁹: Further A.A. Velitsin gives the list of periodicals subscribed by local authorities of the *vo\ost\ (smallest administrative division of tsarist Russia - translator's note)* including the following editions: *obligatory Russian* - «Gubernskie Vedomosty» (*Provincial Sheets*), «Selsky Vestnik» (*Rural Bulletin*); *German* - «Odessky Vestnik» (*Odessa Bulletin*), «St.-Petersburg Herald», «Rijtsky Vestnik» (*Riga Bulletin*), «Hristiansky Vestnik» (*Christian Bulletin*), «Dageim», «Natsionalnaya Gazeta» (*National newspaper*), «Ekho» (*Echo*) (the newspaper was specially issued in Germany for the colonists), «Berlinsky Listok» (*Berlin Newsletter*), «Gartenlaube», «Evangelhelsky Voskresny Listok» (*Evangelic Sunday Newsletter*) and others. Besides, some colonists received many foreign political newspapers.

The inhabitants of Bessarabian colonies - Bulgarians, Gagauzs, Germans, mainly used to live separately. Germans especially stood apart; this was reasoned by their religious confession - affiliation to the Catholic Church. The Bulgarians, Moldavians, Russians, Gagauzs, Serbians, Greeks are adherents of the Orthodox Church. S.V. Sokolovsky and T.V. Tyryshkina wrote on this occasion «... Within the area of Novorossia the Mennonites have been settled in newly created self-administered districts, and though the German and Ukrainian villages were located in the neighbourhood, the block of Mennonite villages was not broken and the border was simultaneously administra-

⁷ Velitsyn A.A. Nemetskoe zavoevanie na yuge Rossii // Magazine «Russky Vestnik», V.206, Saint Petersburg, 1890, page 143.

⁸ Velitsyn A.A. Nemetskoe zavoevanie na yuge Rossii // Magazine «Russky Vestnik», V.206, Saint Petersburg, 1890, page 151.

⁹ Velitsyn A.A. Nemetskoe zavoevanie na yuge Rossii // Magazine «Russky Vestnik», V.206, Saint Petersburg, 1890, page 153.

tive and ethnic»¹⁰. This German isolation and severalty worried the ruling circles. A.A. Velitsyn wrote about it the following: «Alienation of Bulgarians and Serbians is far not that serious and hostile for us, as isolation and severalty of the German colonists' life, because the first ones are close to us according to the tribal features; besides neither Bulgarians, nor Serbians and Greeks have such a background as these Germans - colonists, such threatening, armed people having millions of bayonets»¹¹.

Afterwards, under the pressure of liberal circles in 1871 the government liquidated all privileges for Germans. Their colonies had lost the special status and had been transferred from the administration of the Ministry of State Estate to the jurisdiction of the gubernia's authorities. The colonists have been ranked as peasants, the records started to be kept in Russian¹². It caused in the end of the 19th century discontent among the German population of southern Bessarabia, what is proved by the data from the article of A.A. Velitsyn «...moreover, lately, leaving their indifferent and passive role, they start to manifest directly adverse attitude to everything Russian, proudly declaring by all their deeds about the spiritual connection with their *Vaterland*»¹³.

After abolition of the «privileges», given to the foreign colonists, the area of Germans settlements in the southern Bessarabia started to grow quickly. They began to settle outside their colonies, purchasing land and real property, what they used to rent from the state and the land owned by other persons. The Germans got big loans from Germany for these purposes] Table 1 shows data on the number of German colonies, the number of population and the area of land in their possession as at 1890.

By the end of the 19th century the government was concerned already because the German population purchased the best lands - this is obviously shown in the articles of A.A. Velitsyn. Thus, in 1890 he gave the data about big private land parcels owned by Germans of Russia. In particular A.A. Velitsyn wrote, that «what an impressive figure turns out if to these 3 million dessiatines (*one dessiatine - land measure equivalent to 2.7*

¹⁰ Sokolovsky S.V., Tyryshkina T.V. Kompleksnye metody izucheniya assimiliatsionnykh protsessov v etnoarealnykh gruppakh prishlogo naseleniya Sibiri // Etnografia, antropologia i smeynye distsipliny: sootnoshenie predmeta i metodov. Sbornik statei (Complex methods of studying the assimilation processes in ethnic areal groups of the arrived population of Siberia // Ethnography, anthropology and related subjects: the correlation of the subject and the methods. The collection of articles). Moscow, 1989, page 47

¹¹ Velitsyn A.A. Nemetskoe zavoevanie na yuge Rossii // Magazine «Russky Vestnik», V.206, Saint Petersburg, 1890, page 154.

¹² Velitsyn A.A. Nemetskie colonii na yuge (German Colonies in the South) // Magazine «Russky Vestnik», V.206, Saint Petersburg, 1890, page 282; see also: Zelenchiuc V.S. Naselenie Bessarabii i Podnestrovia v XIX veke. Etnicheskie i sotsialno-demograficheskie protsessy (ethnic and social - demographic processes), Kishinev, Publisher «Shtiintsa», 1979, page 211.

¹³ Velitsyn A.A. Nemetskoe zavoevanie na yuge Rossii // Magazine «Russky Vestnik», V.206, Saint Petersburg, 1890, p 143.

acres - translator's note) of land to add 1300000 dessiatines of land in the colonies along Volga river, 600 thousand dessiatines of land in the south-west colonies and 2 million dessiatines of colonists' land in ownership or on the rights of long-term rent¹⁴. It is worth mentioning that in 1890 in Bessarabskaia guberniya there were 67 German colonies with the total number of population 59229 persons who owned 521647 dessiatines of land (see Table 1). A.A. Velitsyn also noted that German villages were rich and the population had a prosperous life. However, he called into doubt «whether it was the merit of immigrants». He wrote: «Looking at this satiety, at this abundance, the poor conditions of our peasants unwilling come in mind and a question arises: why so different? Did the colonists get their well-being due to personal qualities, or they had achieved it due to incessant care of the Russian government and the close authorities?»¹⁵.

Table 1 : German Colonies in the South of Russian Empire in 1890¹⁶

Name of guberniya or oblast	Number of German colonies (villages)	Number of population in these colonies (persons)	Land in their ownership (dessiatines of land)
Bessarabskaia guberniya	67	59229	521647
Khersonskaia guberniya	139	104570	653162
Tavricheskaia guberniya	144	71650	864891
Ekaterinoslavskaia guberniya	134	64354	705219
Troops on Don river oblast	12	3338	52454
Stavropol guberniya	4	2458	20250
Kubanskaia oblast	11	4263	40000
Tverskaia oblast	2	480	3000
Total:	513	310342	2860623

It should be mentioned for comparison, that in the beginning of the 19th century (since 1814 up to 1842) the German colonists were settled: in **1814** - in 14 settlements (colonies), and by 1842 already in 24, and the total number of German population by this time made 25457 persons (see table 1).

¹⁴ Velitsyn A.A. Nemetskie colonii na yuge // Magazine «Russky Vestnik», V.206, Saint Petersburg, 1890, p 262.

¹⁵ Velitsyn A.A. Nemetskie colonii na yuge // Magazine «Russky Vestnik», V.206, Saint Petersburg, 1890, page 150.

¹⁶ The table is made on the basis of A.A.Velitsyn's data. See the source: Velitsyn A. A. Nemetskie colonii na yuge // Magazine «Russky Vestnik», V.206, Saint Petersburg, 1890, page 258-262.

The retrospective method of research was also applied to define the area of the German population settlement in the 19th century. For the retrospective method the work «Materialy dlia etnograficheskoi karty Bessarabskoi gubernii» (Materials for the ethnographic map of Bessarabskaia guberniya) collected and published by V.N. Butovich in the first quarter of the 20th century was invaluable¹⁷. In the beginning of the 20th century (1907) V.N. Butovich for making the ethnographic map collected statistical data on all rural settlements of Bessarabskaia guberniya. V.N. Butovich had collected the statistical data on the ethnic structure of villages of Bessarabskaia guberniya. The inquiry was organized by the help of priests. Applying the method of population survey there had been collected data separately on uyezds (*smallest administrative division - translator's note*), volosts and villages of Bessarabskaia guberniya. These materials are a tremendous contribution in the research of the ethnic demography of the German population of Bessarabia¹⁸. Authors of this article, having processed the materials of V.N. Butovich, present them in the table where it is easy to see in what villages the German people lived and their number (see Table 2).

Thus, in Table 2 one can see that in 1907 the total number of the German population made 52031 persons and they have been already settled in 123 settlements. However, for comparison it is necessary to give general data on the number of the German population in the 19th century (see Table 1).

In the 70s of the 20th century the scientific work of the well known ethno-demographer V.S. Zelenchiuc «Naselenie Bessarabii i Podnestrovia v XIX veke. Etnicheskie i sotsialno-demograficheskie protsessy» (The Population of Bessarabia and the regions along Dniester in the 19th century. Ethnic and social-demographic processes) was published where the author had collected a lot of ethnographic material about Moldavian and Gagauzian peoples, and also about ethnic groups living in the Republic Moldova since ancient times: Ukrainians, Russians, Gypsies, Armenians, Jews, Bulgarians, Germans, Byelorussians, Poles, Serbians, Czechs, Greeks, Albanians. In the article it is noted, that the appearance of settlements of Germans in the 19th century among immigrants of Bessarabia and the left-bank of Dniester River, was the result of the migratory policy of the tsarist government in the 18th century. It had economic purposes by virtue of which the preference was given to rich peasants and handicraftsmen by

---

¹⁷ Butovich V.N. Materialy dlia etnograficheskoi karty Bessarabskoi gubernii (Materials for the ethnographic map of Bessarabskaia guberniya). Kiev, 1916, p. 59

¹⁸ Butovich V.N. Materials for the ethnographic map of Bessarabskaia guberniya. Kiev, 1916, 59 p.; see also: Karanastas-Radova O.K. Gagauzy v sostave Zadunaiskih pereselentsev i ih poselenia v Budjake. (Gagauzs in the structure of over Danube immigrants and their settlement in Budjac (end of XVIII - first quarter of XIX centuries), Kishinev - Komrat, 2001, page 18; see also: Manuscript of the dissertation thesis for the scientific degree of the Ph.D. in History of Radova O.K. Etnograficheskoe razvitie gagauzov Bessarabii v kontse XVIII - XIX vv. (Ethnodemographic development of Gagauzs of Bessarabia in the end of XVIII - XIX centuries). Kishinev, 2002, page 14.

means of whom it was supposed to carry out successful development of the new lands attached to Russia¹⁹.

Table 2 :Dynamics of the total number of people and villages of the German population of the southern Bessarabia in the 19th century - beginning 20th century

Years	1814	1815	1816	1822	1823	1825	1830	1833	1834	1835	1839	1842 ²⁰	1861 ²¹	1907 ²²
Total number of German colonies (in units)	1	4	14	13	17	18	19	20	21	22	23	24	24	123
Total number of German population (in persons)	no data	no data.	no data.	no data.	no data.	no data.	no data.	no data	no data	no data	no data	From 25646 up to 28812	25457	52031

¹⁹ Zelenchiuc V.S. Naselenie Bessarabii i Podnestrovia v XIX veke (etnicheskie i sotsialno-demograficheskie protsessy), Kishinev, Publisher. «Stiintsia», 1979, page 207; see also: Karanastas-Radova O.K. Gagauzy v sostave Zadunaiskih pereselentsev i ih poselenia v Budjake (the end of 18th century - the first quarter of 19th century), Kishinev - Komrat, 2001, page 19; see also: Manuscript of the dissertation thesis for the scientific degree of the Ph.D. in History of Radova O.K Etnograficheskoe razvitie gagauzov Bessarabii v kontse XVIII - XIX vv. (Ethnodemographic development of Gagauzs of Bessarabia in the end of XVIII - XIX centuries). Kishinev, 2002, page 18.

²⁰ From 1814 up to 1842 - see the source: Batyushkov P.N. Bessarabia. Istoricheskoe opisanie (Historical description). Saint Petersburg, 1892, page 144; Logario IF. Statisticheskie svedenia o Bessarabskikh nemetskih koloniah v 1861-1862 g. (Statistical data on Bessarabian German colonies in 1861-1862) // Zapisky Bessarabskogo oblastnogo statisticheskogo comiteta (Notes of Bessarabian regional statistical committee). V.I, Published under the edition of. A.N.Egunov. Kishinev, 1864, page 78-80.

²¹ The data are original and are given for the first time. They are systematized and chosen by the authors of this article from the primary source: Lists of settlements of the Russian empire, made and issued by the central statistical committee of the Ministry of Internal Affairs. III. Bessarabskaia oblast. Saint Petersburg, 1861, page 21-23.

²² The data are original, chosen from the primary source: see Butovich V.N. Materialy dlia etnograficheskoi karty Bessarabskoi gubernii (Materials for the ethnographic map of Bessarabskaia guberniya). Kiev, 1916, 59 p.

Table 3 : Settlement of the German population in the villages of Bessarabia in the end of the 19th century - beginning of the 20th century²³ (ethnic composition of villages)

N/N	Name of settlement	Alb.	Arm.	Bulg.	Gagauz	Greeks	Jews	Mold.	Germ.	Poles	Rus.	Ukr.	Gyps.	Fr.		Total	Dominant language
Hotinsky Uyezd²⁴																	
Lipkanskaia Volost																	
1.	Lipcani						5000	1324	86	72		400	88			6970	Mold. Ukrain
2.	Sancoutsî (Stynkovtsy)						37	5	8			31				81	German Ukrain
Dankoutskaia Volost																	
3.	Stavchani						87		175	75		1250				1587	Ukrain
Grozinskaia Volost																	
4.	Onuti							5				582	3			590	Ukrain
Soroksky Uyezd																	
Vaskoutskaia Volost																	
5.	Kemirovka						31	1012	9	11			22			1085	Mold.
Tyrnovskaia Volost																	
6.	Maramonovka						47		9	4	13	3217	23			3313	Ukrain
7	Rusini		7	3			10	1863	4	14			5			1906	Mold.
Beltsky Uyezd																	
Bolotinskaia Volost																	
8	Logofeteni						3		10	19		266				298	Ukrain
Skulianskaia Volost																	
9	Skuliani				8		1000	2055	16	14		690	57			3840	Mold. Ukrain Yiddish
10	Mekleushani (Stroighi)							35	5	6		132				178	Ukrain
Ungenskaia Volost																	
11	Station Ungeny		4	5			1136	57	7	17	58	75	17			1376	Yiddish
Glodianskaia Volost																	
12	Stynkouti (Shepti-Bani)			5			53	488	5			489				1040	Mold.
13	Glodiani						62	90	6	34	13	703	5			913	Mold.
Faleshtskaia Volost																	
14	No vie Limbeni		21				2	493	8			231				755	Mold. Ukrain
Korneshtskaia Volost																	
15	Sholtoia								667			250				917	German

²³ Source: Butovich V.N. Materialy dlia etnograficheskoi karty Bessarabskoi gubernii (Materials for the ethnographic map of Bessarabskaia guberniia). Kiev, 1916, 59 p.

²⁴ V.N.Butovich wrote that in Hotinsky Uyezd the Germans-colonists live in two or three places and are not so important as in the south of guberniia, and that «they keep strong to their nationality».

N/N	Name of settlement	Alb.	Arm.	Bulg.	Gagauz	Greeks	Jews	Mold.	Germ.	Poles	Rus.	Ukr.	Gyps.	Fr.	Total	Dominant language
<i>Veletsko-Slobodzeiskaia Volost</i>																
16	Novaia Strimba (Grinouti)	35					17	560	560			71			1243	German Mold.
Kishkarenskaia Volost																
17.	Coadă-lazului								43			235			278	Ukrain
18.	Lipovanka								75		204				279	Russian
19.	Myndreshti						35	2280	20	9		21	80		2445	Mold.
20.	Synjereia						54	1700	26	77			40		1897	Mold.
21.	Chuchuieni						5	480	18						503	Mold.
Orgeevsky Uyezd																
Gertopskaia Volost																
22.	Ivancha		12				16	24	8	8	8	960	8		1044	Ukrain
23.	Kruglik						30	1129	3				20		1182	Mold.
Tuzovskaia Volost																
24.	Tuzora						5280	204	7	10	27	54	57		5609	Yiddish.
Kishinevski Uyezd																
Lopushnianskaia Volost																
25.	Karpineni		2	5	8	12	180	4670	10		21		26		4934	Mold.
Vasienskaia Volost																
26.	Vasieni			5			42	1465	7	5			9		1533	Mold.
Buzhorskaia Volost																
27.	Strimbeni								383						383	German
28.	Staro-Oneshti								246						246	German
Benderski Uyezd																
Gura-Galbinskaia Volost																
29.	Fundu-Saratsika								500						500	German
30.	Blumental								400						400	German
Kainarskaia Volost																
31.	Aleksandrovka (Ementali)								300						300	German
32.	Chebanovka (Gertenchein)								280						280	German
33.	Marievka								260						260	German
34.	Lermontovka (Bolmaz)								420						420	German
Tarakliiskaia Volost																
35.	Yurievka								24			125			149	Ukrain
36.	Annovka								230		355				585	Russian German
Abaklyzhabskaia Volost																
37.	Romanovka (Romanenko)			30			800	200	355			160			1545	German Yiddish.
38.	Peterstal (Nedelia)							90	110						200	Yiddish

VIII. OTURUM

N/N	Name of settlement	Alb.	Arm.	Bulg.	Gagauz	Greeks	Jews	Mold.	Germ.	Poles	Rus.	Ukr.	Gyps.	Fr.	Total	Dominant language
39.	Kalachiobka (Belia)			14				10	80						204	German
Iozefsdorfskaia Volost																
40.	Persiakovka								60			60			120	Ukrain German
41.	Novii Kantemir							35	16		60				116	Russian. Mold.
42.	Gofnungsdorf (Myngutsa)								320						320	German
43.	Novoie Tarutino (Anchekrak)								250						250	German
44.	Iozefsdorf (Plachinda)								425						425	German
45.	Matildendorf								525						525	German
46.	Kurudjiika								112						112	German
47.	Jamam-Abat-2 nd								9		5				14	German Russian
48.	Jamam-Abat -1 st								17						17	German
Teplitskaia Volost																
49.	Novo-Nikolaevka								350						350	German
Akkermansky Uyezd																
Tatarbunarskaia Volost																
50.	Demir-Hadji			23					35			12			70	German Bulgarian
Divizilskaia Volost																
51.	Novo-Nikolaevka ²⁵								1300			1100			2400	German Ukrain
Kulevskaia Volost																
52.	Rozenfeld								135						135	German
Postalskaia Volost																
53.	Marianovka 1 st							52	11			332			395	Ukrain
54.	Kaiabei								62						62	German
55.	Sofiental								325						325	German
56.	Mansburg								550			13			563	German
57.	Postal								360						360	German
58.	Pavlovka								150						150	German
59.	Benkendorf								405			24			429	German
60.	Navrotskago								10			8			18	German Ukrain
61.	Neifal								120			53			173	German

²⁵ The settlement Novo-Nikolaevka is merged with Bolshaia Balabanka, Parfentievka, Makarovka and Grigorievka (See the source: Butovich V.N. Materialy dlia etnograficheskoi karty Bessarabskoi gubernii (Materials for the ethnographic map of Bessarabskaia guberniya). Kiev, 1916, page 51.)

N/N	Name of settlement	Alb.	Am.	Bulg.	Gagauz	Greeks	Jews	Mold.	Germ.	Poles	Rus.	Ukr.	Gyps.	Fr.	Total	Dominant language
Nikolaievsko-Novorossiskaia volost																
62.	Denisovka								63			63			126	German Ukrain
63.	Shimke								50						50	German
Plahetivskaia Volost																
64.	Novaia Balakcheia								100						100	German
65.	Valerianovka 2 nd								26						26	German
66.	Kashpalat			13					4						17	German
Aleksandrovskaya Volost																
67.	Hadjilar								31			140			171	Ukrain
68.	Iakobstal								300						300	German
Ivanovsko-Russkaia volost																
69.	Maruzeni 1, Maruzeni 2 and Freidenfeld ²⁶							95	20			200			315	Ukrain
Talmazskaia Volost																
70.	Raskaitsi			45				1300	120		31	235			1731	Mold. ²⁷
Shabskaia Volost																
71.	h. Shabalat								32			150			182	Ukrain
72.	v. Shabalat								160			113			273	German Ukrain
73.	v. Shabo								190				370		560 ²⁸	German French
Parizhskaia Volost																
74.	Paris								1400						1400	German
Krasnianskaia Volost																
75.	Krasnoie								2500						2500	German
Kulmskaia Volost																
76.	Kulm (Madar)								1300						1300	German
Artsizskaia Volost																
77.	Artsiz						420		1250			32			1702	German ²⁹
78.	Novii Artsiz								650						650	German ³⁰
79.	Brieni								1300						1300	German

²⁶ One community and settlement (See Butovich V.N..., page 52)

²⁷ About 40 % of the population speaks Russian (see the source: Butovich V.N. Materialy dlia etnograficheskoi karty Bessarabskoi gubernii Kiev, 1916, 1916, page 53).

²⁸ All Swiss natives able to speak Russian (see the source: Butovich V.N. Materialy dlia etnograficheskoi karty Bessarabskoi gubernii Kiev, 1916, 1916, page 53).

²⁹ Everyone understands Russian (see Butovich V.N..., page 52).

³⁰ Everyone understands Russian (see Butovich V.N ..., page 54).

VIII. OTURUM

N/N	Name of settlement	Alb.	Arm.	Bulg.	Gagauz	Greeks	Jews	Mold.	Germ.	Poles	Rus.	Ukr.	Gyps.	Fr.	Total	Dominant language
80.	Fridentali								1235						1235	German
Malo-Iaroslavetskaia Volost																
81.	Katsbah								950						950	German
82.	Maloiaroslavets 1 (Wittenberg)								1500						1500	German
83.	Maloiaroslavets 2 (Posstali)								1620						1620	German
Nadezhdinskaia Volost																
84.	Nadezhda								560						560	German
85.	Fridensfeld								550						550	German
86.	Gnadensfeld								660						660	German
87.	Kantemir								108						108	German
Saratskaia Volost																
88.	Sarata								2140						2140	German
89.	Gnafentali (Novaia Sarata)								1000						1000	German
90.	Lihtentali (Trerii Step)								1500						1500	German
Teplitsaia Volost																
91.	Gofnungsfeld								300						300	German
92.	Plotsk								370						370	German
93.	Dennevits								610						610	German
94.	Teplits								1870						1870	German
95.	Fershampenz 1								1200						1200	German
96.	Fershampenz 2								870						870	German
Bliastitskaia Volost																
97.	Balka-Chelegider						7	8	140			10			165	German
98.	Fridrihsfeld								52						52	German
99.	Tamurka								40		7				47	German
100.	Borodino (Sak)								2220						2220	German
101.	Kliastits (Shaga)						52		2240						2292	German
102.	Leipzig (Skins)						60		1140						1200	German
103.	Berezina (Rotunda)						40		1950						1990	German
104.	Gofhungstali (Karadai)								1370						1370	German
Egeiskaia Volost																
105.	Chemchel-Nemetskaia								300						300	German
106.	Andreevka								300						300	German
107.	Seimeni								420						420	German
108.	Eigengeim								520						520	German
Izmailsky Uyezd																

N/N	Name of settlement	Alb.	Am.	Bulg.	Gagauz	Greeks	Jews	Mold.	Germ.	Poles	Rus.	Ukr.	Gyps.	Fr.	Total	Dominant language
Stan 2																
109	Vishnevka (Kapaklia Nou)						77	220	295			296			888	Mold. German Ukrain
110.	Leovo							1839	115	33	45	235			2267	Mold.
111.	Novo-Sarata								590						590	German
112.	Romanovo (Rorbah)								300						300	German
113.	Kniazevka (Saratsika-Nou)								320						320	German
114.	Kovurlui							732	480						1212	Mold. German
Stan 3																
115.	Albota							40	20			60			140	Mold. German Ukrain
116.	Srednaia Albota								500						500	German
117.	Verhnaia Albota								500						500	German
118.	T.Kahul	13	80		323	1000	2800	27	30	1220	1560	60			7113	Mold.
Stan 5																
119.	Sariari 1							535	226			470			1231	German Ukrain
120.	Sariari 2 (Marazlievka)								200						200	German
121	Baziranka								275						275	German
122.	Zangerovka								215						215	German
123.	Buduri 2								105						105	German
Total:								52031								

In the fund no. 2 of the National Archive of the Republic of Moldova (hereinafter NARM) there are files of the Bessarabian governor's Office. The materials of the file No.9248 named «Note on foreign colonization in the Bessarabskaia guberniya»³¹ are of much interest; it contains the correspondence of the Bessarabian governor with the chief of the Bessarabian state chamber and the Uyezd superintendent³². The documents have

³¹ NARM, fund 2, listl, file.9248, on the reverse 1-36.

³² NARM, fund 2, list. 1, file.9248, on the reverse 3 - the Letter without number dated September, 14, 1912; NARM, f.2, listl, f.9248, reverse 4 - the Letter N3067 dated September, 15, 1912; NARM, f.2, list. 1, f.9248, reverse 13 - LetterN 3812-3816 dated October, 24, 1912; NARM, f.2, list .1, f.9248, reverse 11 - Letter N4259 dated November, 17, 1912; NARM, f.2, listl, f.9248, reverse 3Q<-32 -Letter N 3652 dated October, 24, 1912.

data «about the German colonists» - natives of Germany. Thus, on the demand of the Department on general questions the data on the amount of dessiatines of land purchased by German colonists in ownership are collected. In the document it is written that, despite the high price of the land, which by the years 1905-1911 had grown from 130 up to 425 roubles per one dessiatine³³, the land was bought up by dealers for later sale; as a result, the price for land grew twice or more. Despite the high prices, Germans continued to buy land for ownership. It should be noted that by the end of 19th century - beginning of 20th century the area of land owned by the German colonists had increased due to purchase for ownership the leased land, and also due to individual owners of the land.

In the files of the Bessarabian governor's Office there are several cases when land was bought and resold, and besides, for the prescheduled interruption of the lease of land huge sums were paid. Thus, for example, "the estate Poganeshti - 3600 dessiatines, belonged to Countess de-Roma living in Romania, and under the contract should be rented by Panagii Atanasulis till 1915. In 1907 the estate of Countess de-Roma was bought by a man from settlement Leovo George Platanioti at the price 130 roubles per one dessiatine and in March, 1911 he resold it to a German from the town of Nikolaev George Dauengauer at the price 180 roubles per one dessiatine, and the last in August of the same year resold the estate to the mentioned Almendinger and Gertsenberg at the price 265 roubles per one dessiatine and besides, he paid to the tenant Atanasulis 90000 roubles for clearing the estate before the termination of the term of rent. After a while, the estate Poganeshti of Almendinger and Gertsenberg was bought by 29 Germans colonists from the same village Tarutino"³⁴.

Bulk purchases of land by German colonists - natives of Germany became "extremely undesirable" for Russian government, Russian administration was concerned by the fact that "on the border of the Empire" the land was accumulated in the hands of foreigners. Data from the «Note on foreign colonization in Bessarabskaia guberniya» are very expressive, in particular it contains, that «the natives of Germany, Austria and other countries, belonging to the agricultural class, could not avoid attempts to purchase and settling on the land in Bessarabia, so feasible for cultivation. In the beginning the Russian government met the wishes of colonists. They had privileges for getting land in Bessarabia, hoping to create land proprietors devoted to the state. Such settling of Bessarabia mainly by German colonists was particularly widely practiced after joining of southern Bessarabia with Russia in 1878. Unfortunately, the expectations of Russian government in this respect failed. Gradually going on with their activity, the colonists, despite the acquisition of Russian citizenship, remained faithful to their primordial fatherland, did not manifest friendly feelings to Russia, which had done much good for

---

³³ NARM, f.2, listl, f.9248, reverse 31.

³⁴ NARM, f.2, listl, f.9248, reverse 31.

them. After some time the colonists started to purchase the land in bulk in Bessarabskaia guberniya ... This phenomenon is particularly observed during recent years and it cannot be denied, that it is extremely undesirable, becomes dangerous because of accumulating huge areas of land on the border of the Empire in hands of the foreigners who are more gravitating to their primordial fatherland, rather than to Russia. In case of diplomatic complications with neighbouring countries, help and support of this part of the population can hardly be expected, they can take the part of these countries and raise for their defence»³⁵.

Concerned by this phenomenon, in September - November, 1912, Bessarabian gubernia's authorities on demand of the Russian government collected data on German colonists, and the letters were confidential,, what means that this information was of special state business.

Thus, the letter N 4259³⁶ of the governor of Bessarabskaia guberniya dated 27.11.1912 addressed to the chief of Bessarabian state chamber contained the request for «immediate sending» the exact data on:

- how many German colonies were in each Uyezd of Bessarabskaia guberniya and how many people lived in them;
- about the size of land granted "to the community of each colony on its settling";
- about the purchase of land during recent years by German colonists (except for privately owned) indicating the time and place of purchase, and also the land area;
- how much land is owned by German colonists, separately by each colony (not on leasehold tenure) and how much land is leased.

In the end, they requested data on lands purchased by German colonists in Hersonskaia, Ekaterinoslavskaia and other southern guberniyas. In case of the affirmative answer, it was necessary to specify, where the land was purchased and how much.

Thus, according to the archive materials selected in the fund No. 2 of NARM, there are data on the area of land, purchased by German colonists for ownership and the leased land. The results are visualized in Table 4 "Leased and owned land of German colonists in southern Bessarabia (natives of Germany) as at 1913".

³⁵ NARM, f.2, list. 1, f.9248, reverse 24-25.

³⁶ NARM, f.2, list. 1, f.9248, reverse 11.

Table 4 : Leased and owned land of German colonists in southern Bessarabia (natives of Germany) as at 1913³⁷

Name of Uyezd	Number of owners (in persons)	Area of land (in dessiatines)		
		Owned		Leased
		In total	Including what was purchased in recent years	
Akkermansky Uyezd	18770	199824	-	-
Beltsky Uyezd	54	-	-	702
Bender sky Uyezd	3350	26532	-	-
Izmailsky Uyezd	642	48502	20475	5627
Kishinevsky Uyezd	56	-	-	50
Total:	22872	274858	20475	6379

Apparently, according to table 4, during recent years (probably in 1911-1912 -S.V.K., O.K.R.) in Izmailsky Uyezd in German colonies the area of private land increased almost twice - 20475 dessiatines of land had been bought. Taking into consideration that fact (as mentioned above), that «German colonists started to buy land on their own will» in southern Bessarabia; and that fact, that the documents repeatedly had been returned to the Uyezd superintendents for completion, for reliability of the given data»; and the corrections in these documents³⁸, one can make a conclusion, that in the letter sent by the Bessarabian governor to the Department on general questions on Akkermansky and Bendersky Uyezds the data on the number of living colonists - natives of Germany who had the right of ownership for land, had been underestimated. Thus, taking into account the corrections in the document, one can assume, that in that period in Akkermansky Uyezd actually lived 40540 colonists who own 205797 dessiatines 195 sq. sazhen {sazhen - Russian measure of length, equivalent to 2.13 metres - translator's note) of land; in Bendersky Uyezd there lived 5805 colonists - natives of Germany, owning 28485 dessiatines 1912 sq. sazhen of land³⁹.

Comparing the data on the area of land owned by German colonists of Bessarabskaia guberniya in 1890 and in 1913 (compare the data from tables 1 and 4) one can see that 274858 dessiatines of land were owned by 1913, and taking into account also the discrepancies introduced by the Bessarabian governor, it is possible that German colonists owned 7926 dessiatines 2107 sq. sazhen of land more; i.e. the total land area was 282784 dessiatines 2107 sq. sazhen; besides, they leased 6329 dessiatines of land (without Kishinev Uyezd). The fears of the Russian government were not unreasonable,

³⁷ The table is original and made for the first time on the basis of archival sources. See the source: NARM, f.2, list. 1, f.9248, reverse 1-36.

³⁸ NARM, f.2, list. 1, f.9248, reverse 30.

³⁹ NARM, f.2, list. 1, f.9248, reverse 30.

the researches had shown, that by 1913 on the southern border of the Russian empire 52,7 % of land was owned in comparison with 1890 (but taking into account the discrepancies committed by the Bessarabian governor - 54,2 %), which had been concentrated in the hands of 22816 persons - Germans - natives of Germany. Actually more than a half of all land of German colonies had become private and that was an infringement of initial conditions for settlement of German colonists in Budjac, and, probably, therefore Bessarabian governor had presented to the Russian government the inexact (underestimated) data mentioned above.

It should be noted that, while in the beginning of the 19th century Germany was an ally of Russia (they had common interests directed against Napoleon), in the beginning of the 20th century Germany already represented a threat for Russia. The fears of Russia were not unreasonable and they became true in 1914, when Germany started military actions against Russian empire. For this reason, the governors of the Russian empire perceived the German population of southern Bessarabia not as friendly as in the beginning of the 19th century, but by the end of the 19th century - the beginning of the 20th century it became threatening. The further researches will show whether their fears regarding Germans of Budjac were true or not.

Summing up the aforesaid, it should be noted that by the beginning of the resettlement of Germans from the central Europe, both external and internal factors had matured for the both sides, for the arriving and for the accepting one. The tsarist government had created favourable conditions in Budjac for the German population - natives of the Central Europe, and also for other immigrants from Balkan Peninsula. Special colonial arrangement, which had existed till 1871, helped to raise the economy of that area, and also the well-being of people in southern Bessarabia, and in its turn it had favourably affected the development of their material and spiritual culture.

The Russian serfdom, which existed up to 1861, slowed down the development of peasantry and did not help to raise the level of agriculture in Russian villages. Before abolition of the serfdom, the colonial structure in southern Bessarabia and farming in villages, where the Bulgarians, Gagauzs, Germans lived, was a model for other areas and guberniyas of Russia.

The analysis of the sources proved, that even after the abolition of the serfdom the development of agriculture in Russian villages did not achieve that level, as in the villages of southern Bessarabia. After the abolition of the colonial rights the German population, and also the inhabitants of other villages having rights of colonists, had become equal in rights with all other peasants of Budjac. However, as the sources show, the level of farming in the villages of the «former colonists» even after the «abolition of the colonial rights» (20-30 years later) was higher than in other villages. It is shown in the article of A.A. Velitsin where almost 20 years later, in 1890, after the abolition of

privileges for the German and other colonists, he again called into doubt, whether «their well-being was their merit».

Today, analyzing this matter from the distance of 200 years, we can distinctly see, that the development and fast raising of economy of this area happened not only due to the privileges granted by the tsarist government to the foreign colonists, but, first of all, due to their diligence, skills of processing land, and also due to their love and attachment to the Budjac land.

In the villages of southern Bessarabia in the 19th century - the beginning of the 20th century representatives of different nationalities amicably lived together - local population and natives of different countries, and they spoke their native language and developed traditional culture of their people.

Researches have also shown that in the end of the 19th century - the beginning of 20th century foreign relations between Germany and Russia had a direct impact on destinies of the German population of the southern Bessarabia.

In conclusion, it should be noted that, at the present level of our society, this topic is rather actual and the authors are interested in its further research.

Princeton Üniversitesi'nde profesör olan yazar, bu bildiride, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan XV. ve XVI. yüzyıllara ait tahrir defterlerini inceleyerek, Kuzey Yunanistan'da bulunan Zihne'nin tarihine ışık tutmayı amaçlamaktadır. Bu defterler bize Zihne'nin bahsedilen dönemdeki demografik ve iktisadi koşullarıyla alakalı bilgi vermektedir. Tebliğ daha sonra Evliya Çelebi tarafından takriben 1667 yılında yapılmış olan Zihne tasviriyle, kente ait halihazırda mevcut olan kalıntılar arasındaki münasebeti sınamaktadır. Nitekim yazar Osmanlı dönemindeki Zihne'yi betimlerken arşiv malzemesini kullanmanın yanı sıra seyahatname-lerden ve arkeolojik kayıtlardan da yararlanmaktadır. Yazar eski Zihne yerleşim alanının ne zaman ve ne sebeple terkedilerek yeni yerinde yani bugünkü Nea Zihne köyünde tekrar inşa edildiğiyle ilgili bir yorum getirerek bildiriye neticelendirmektedir.

يحاول الكاتب البروفيسور في جامعة "Princeton" في هذه الورقة تسليط الضوء على تاريخ "زهنه" الواقعة في شمال اليونان من خلال دراسة دفاتر التحرير للقرنين الخامس عشر والسادس عشر في الأرشييف العثماني التابع لرئاسة الوزراء. وتقدم لنا هذه الدفاتر معلومات عن الظروف الاقتصادية والديموغرافية لـ"زهنه" في الفترة موضوع البحث. وتحاول المحاضرة إيجاد علاقة بين الآثار الموجودة في المدينة في الوقت الحالي وبين التصوير الذي قدمه "أولياء تشلبي" لـ"زهنه" في عام 1667 ويستعين الكاتب في حديثه عن "زهنه" بالسجلات الأثرية وكتابات الرحلات إضافة إلى استخدام المواد الأرشييفية. ويشرح المحاضر في ختام حديثه سبب مغادرة "زهنه" من قبل أهلها وتعليقه على إعادة إعمارها في مكانها الجديد أي في قرية "Zihne" "Nea الحالية".

SEARCHING FOR ZİHNE: THE BAŞBAKANLIK ARŞİVLERİ AS A SOURCE FOR THE HISTORY OF NORTHERN GREECE

To anyone who has worked with the surviving *tahrir defters* for the regions of western Thrace and eastern Macedonia, the importance of the town of Zihne (Gr.: Zichni) in the 15th and 16th century is immediately apparent. It appears as the capital of a *Vilayet* (Province) bearing its name in the 15th century registers, and as a *Kaza* (Sub Province) of the *Vilayet-i Rum* in the 16th century. Located just south of the mid-point between the far better known Macedonian towns of Siroz (Serres) and Drama; Zihne, in the period under consideration, enjoyed a similar administrative status with both. Despite this fact, Zihne is not the subject of so much as an entry in standard reference works such as the Oxford Dictionary of Byzantium, the Encyclopaedia of Islam or the İslam Ansiklopedisi¹. The recent conference proceedings dedicated to the region entitled: The Via Egnatia Under Ottoman Rule, 1380-1699, and the valuable publication of the Greek Ministry of Culture's Ephorate of Byzantine Antiquities in Thessaloniki entitled: An Essay on Byzantine Fortifications², likewise fail to mention Zihne.

For the Byzantine period, our knowledge of monastic holdings in Zihne and its hinterland is due to a number of works which detail the holdings of the nearby Monastery of the Saint John Prodromos in Zihne³. The extensive holding of this monastery in the city and its surrounding villages must be linked to the fact that Ioakeim the second *Ktetor* (Founder) of the monastery was appointed the first Bishop (Metropolitan) of

---

¹ For references to Ottoman Zihne in the secondary literature one must consult works such as Evangelia Balta: *Les Vakıfs de Serres et de sa Région (XVe et XVIe s.)*. Athens, 1995 [Hereafter: Balta, 1995]; M. Tayyib Gökbilgin: *XV- XVI Asırlarda Edirne ve Paşa Livası*. İstanbul, 1952 & Ekrem Hakkı Ayverdi: *Avrupa 'da Osmanlı Mimarî Eserleri*. Cild IV, Kitap 5: Yunanistan. 2 nd. Edition. İstanbul, 2000. pp. 332-4. The numerous valuable studies on the Ottoman architectural heritage in Northern Greece by the Dutch scholar Machiel Kiel (several of which appear in the Variorum collection of his articles entitled: *Studies on the Ottoman Architecture of the Balkans*. Aldershot, GB, 2000) do not include a description of Zihne nor any mention of the Ottoman monuments preserved in it.

² Elizabeth Zachariadou [Editor]: *The Via Egnatia Under Ottoman Rule, 1380-1699*. Rethymnon (Crete University Press), 1996 & Nikolaos Bakirtzis & Philippos Oreopoulos: *Byzantine Hours - Works and Days in Byzantium: An Essay on Byzantine Fortification - Northern Greece, 4th-15th c.* Athens, 2001.

³ In this regard, the pioneering study of A. Guillou: *Les archives de Saint- Jean Prodrome sur le Mont Ménéécée*. Paris, 1955 is still invaluable. A more recent survey (in Greek) of monasteries in Macedonia: Th. Zeses [Editor]: *Ta Monasteria tes Makedonias, Volume A': Anatolike Makedonici* [Edited by S.A. Paschalides & D. Strates]. Thessaloniki, 1996, contains an extremely valuable survey of the monasteries and churches in the town and region of Zihne (pp. 155-241) [Hereafter, Paschalides, 1996].

Zihne in 1288⁴. Utilizing these sources the late Ottomanist Nicoară Beldiceanu co-authored an article with Petre Ș. Năsturel, in which they compared the testimony of the surviving Byzantine sources with the earliest fifteenth century Ottoman *tahrir defters* (tax registers) for the regions of Drama, Serres and Zihne⁵.

As for the era immediately preceding the Ottoman conquest of Zihne by Evrenos Beğ in 1374, here too, our knowledge is scanty. Specifically, for the period of Catalan and Frankish domination in the fourteenth century, we have only infrequent references to Zichna. One such is a document dated 1378 which establishes that it was still the seat of a Metropolitan⁶. Several early Ottoman documents dealing with the status of the nearby Saint John Prodromos Monastery (called by the Ottomans: Margaritis Monastery), also attest to the fact that this foundation had extensive holdings within the town of Zihne which they maintained under the new order⁷.

No better example of the extent to which Zihne has escaped the attention of contemporary scholars may be cited than the entry appearing in İsmail Bıçakçı's recent study entitled *Yunanistan'da Türk Mimarî Eserleri [Turkish Architectural Monuments in Greece]*⁸. Here, the author (himself a native of Gümülcine [Gr.: Komotini], i.e., a town lying less than 100 kilometers to the east of Zihne), provides the following flawed description:

"Zihne (*Nea Zihni*): A small town located to the east of Serez and on the road leading to Serez. In the Ottoman period it was the center of a *Nahiye* attached to Serez. As in the case of many other sites, all remains of the Ottoman past have been destroyed in 1990, while enroute to Serez, when I looked at Zihne from the road, all I saw was a pile of cement structures."⁹

Bıçakçı's problems begin with the fact that he has erroneously equated the present-day town of *Nea* (New) Zihne with the late medieval site of Zihne. Put bluntly:

⁴ Paschalides, 1996: pp. 168-9. For a detailed study of this important monastic center, see: Nikolaos Bakirtzis, Hagios Ioannis Prodromos Monastery on Mount Menoikeion: Byzantine Monastic Practice, Sacred Topography, and Architecture. Unpublished PhD dissertation, Princeton University, 2005.

⁵ Petre Ș. Năsturel & Nicoară Beldiceanu, "Les Églises Byzantines et la Situation Économique de Drama, Serrès, et Zichna aux XIVe et XVe siècles," in *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, Volume 27 (Vienna, 1978), pp. 269-285 [Hereafter: Beldiceanu, 1978]. For a general survey of the topography of the Zihne region, see: Heath W. Lowry, "The Fifteenth Century Ottoman Vilayet-i Keşişlik: Its location, Poulation and Taxation," in H. Lowry & D. Quataert [Eds.]: *Humanist and Scholar: Essays in Honor of Andreas Tietze*. İstanbul (ISIS Press), 1993. pp. 15-26 [Hereafter: Lowry, 1993].

⁶ Paul Lemerle: *Philippe et la Macédoine Orientale à l'époque chrétienne et byzantine*. Paris, 1945. p. 239.

⁷ Elizabeth Zachariadou, "Early Ottoman Documents of the Prodromos Monastery (Serres)," in *Südost-Forschungen XXVIII* (München, 1971), pp. 1-35 [Hereafter: Zachariadou, 1971]. For the monastery's Zihne holdings, see: p. 7.

⁸ İsmail Bıçakçı: *Yunanistan'da Türk Mimarî Eserleri*. İstanbul (İSAR), 2003 [Hereafter: Bıçakçı, 2003].

⁹ Bıçakçı, 2003: p. 432.

he never saw the Ottoman town of Zihne, but rather visited New Zihne, a village lying some 10 kilometers south of the older town. His error in this regard is difficult to comprehend given the fact that the present-day Greek usage of *Nea* (New) in front of a place name invariably means either that one is dealing with a settlement created by refugees from Asia Minor which they named after their former homes, i.e., *Nea Mudanya*, *Nea Marmaris*, etc., or with an older settlement which has been deserted and rebuilt in a new location, as is the case with *Nea Zihne*.

As the present paper will demonstrate, the remains of the late medieval town of Zihne not only still exist, albeit as an untouched archeological site, they even preserve some 16th century Ottoman monuments. The present study has set itself the threefold task of: a) surveying the 15th and early 16th century population of the town of Zihne on the basis of three *tahrir defters* preserved in the *Başbakanlık Arşivi*, specifically TT#3 of ca. 1455, TT#7 of 1478 and TT#167 of 1530;¹⁰ b) presenting the remains of Ottoman Zihne as they exist today via a selection of pictures taken by the author in the course of a December 2004 visit to the site; and, 3) juxtaposing the present-day physical remains of Zihne with the description preserved in the work of the Ottoman traveler Evliya Çelebi who visited the site in ca. 1667¹¹ To the extent this approach succeeds it should illustrate the value of the extant Ottoman documents housed in the Prime Minister's Archives as the sole source we have for the demographic and economic history of Zihne (and numerous other sites throughout the Balkans) in the fifteenth and early sixteenth century:

TAPU-TAHRIR DEFTER #3'S PORTRAYAL OF ZİHNE IN CA. 1455:

The earliest extant Ottoman source providing detail on the status of Zihne, is a mid-15th century tax register. Drawn up early in the reign of Sultan Mehmed II, i.e., ca. 1455, it is one of a large series of similar registers whose compilation was

---

¹⁰ It excludes data from later extant 16th century registers such as: TT#70 of 1519, TT#143 of 1520, TT#403 of 1529, or TT#738 of 1568, all of which are preserved in the Başbakanlık Arşivi in İstanbul; nor does it include data from KKA#187 of 1569, which is housed in the archives of the Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü in Ankara.

¹¹ See: Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı & Robert Dankoff [Eds.]: *Evliya Çelebi Seyahatnamesi* (Topkapı Saray Kütüphanesi Bağdat 305 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu - Dizini). VIII. Kitap. İstanbul (Yapı Kredi Yayınları), 2003, p. 56 [Hereafter: *Evliya*, 2003]. *Evliya* was virtually the only traveler in the Ottoman period to make mention of Zihne. The town was just far enough off the main routes followed by travelers that it escaped their attention. The indexes of standard bibliographies of travel accounts to the Ottoman lands such as Stephane Yerasimos: *Les Voyageurs dans L'Empire Ottoman* (XIVe-XVIe siècles. Ankara, 1991 & Shirley Howard Weber: *Voyages and Travels in the Near East During the XIXth century*. Princeton, 1952 & *Voyages and Travels in Greece, the Near East and Adjacent Regions Made Previous to the Year 1801*. Princeton, 1953, do not provide a single mention of the town in the account of any travelers.

undertaken in the aftermath of the fall of Constantinople (İstanbul) in 1453¹². This register fails to conform to the normal Ottoman practice of listing the tax-paying inhabitants of towns and cities under the actual *mahalles* (quarters) in which they resided. Rather, it simply lists them under the general headings of Muslims (*Müslimânân*) and Unbelievers (*Gebran*), i.e., Christians. Its entry dealing with the town of Zihne appears under the overall heading: *Vilayet-i Zihne* (Province of Zihne), *Hassa-i Su-başı Bayezid Beğ veled-i Aydın Beğ* (large fief of the *Su-başı* Bayezid Beğ the son of Aydın Beğ), *nefs-i Zihne* (the inhabitants of [the town of] Zihne).

This heading is followed by the term *Müslimânân* (Muslims) and a list of 32 Muslim tax-paying heads of households (*hanes*), who comprised the ca. 1455 Muslim element in the town's population¹³. By utilizing the most commonly used multiplier of five for the average size of an Ottoman household in the 15th century, it appears that there were approximately 160 Muslims among the residents of Zihne at the time of its compilation.

The Muslim entry is followed by the heading *Gebran* (Unbelievers), and a list of 395 adult male Christian heads of *hanes* (households), together with an additional 148 households headed by *bives* (widowed Christians), for a total of 543 Christian households. Again, using the multiplier of five for adult male headed households and four for those headed by widows (to reflect the absence of an adult male), we may compute Zihne's Christian population in this period as having comprised some 2,567 individuals¹⁴.

The profile which is inferable from these figures establishes that as late as eighty years after its incorporation into the Ottoman polity, the 2,727 residents of Zihne remained overwhelmingly Christian (94%) in their confessional allegiance. It also establishes that in terms of size, Zihne was one of the larger towns in Macedonia. Specifically, when compared to Drama and Serres, which had respectively populations of 1,408 and 6,155 in the 1455 *tahrir defter*, it is apparent that Zihne (twice the size of

¹² TT#3 is misdated as h. 859 (1464) in the Catalogue of the Başbakanlık Arşivi. That date, which is taken from p. 120- of the register, has been shown by the German Ottomanist Michael Ursinus: "An Ottoman Census Register for the Area of Serres of 859 H.," in *Südost-Forschungen*, Volume XLV (München, 1986), pp. 25-36, to be taken from a later addition to the defter. In the aforementioned study, on the basis of an examination of officials named in it, he argues persuasively for a dating of h. 859 (1455). It is this date which is used in the present study. Beldiceanu, 1978 & Lowry, 1993 are among several works which used the date 1464-65 for this register.

¹³ TT#3 (1455): p. 422.

¹⁴ TT#3 (1455): pp. 423-431. The entries for Christians also include 20 *mücerreds* (unmarried males of tax-paying age, i.e., post-puberty), but as the overwhelmingly majority of these are listed as the sons of individuals who appear in the register as the heads of *hanes*, I have taken them to be accounted for in the average of five members per household and not added them to the total.

Drama and almost half as big as Serres) was an important regional center¹⁵. Its relative importance becomes even clearer when we consider that Thessaloniki (Selanik), the largest city in the region, had only 10,414 inhabitants a generation later in 1478¹⁶. In short, Zihne was a small city and important regional center. By way of contrast, major cities in the region today, such as Kavala, Xanthi (İskece), and Alexandroupolis (Dedeğaç), were small villages of less than 300 inhabitants in the fifteenth century.

The register provides little direct evidence as to the professions of the inhabitants, although 5 of the 32 Muslim heads of households are listed with the occupational title of *Hallaç*, or cotton fluffers, suggesting that what was later to become a major cotton producing region already had begun to develop as a center of that industry. This impression is strengthened by the appearance of another individual listed as a *Derzi* (Tailor), and a second listed as the son of a tailor. All in all, 7 of the 32 Muslim heads of households (or 22%) have occupational titles relating to the textile or clothing industry. Finally, the head of the Muslim community is listed as its *İmam* (Prayer Leader), a certain Yunus, who also has the title *Fakih* (Islamic Canon Law expert), implying that he was more than just a local prayer leader, i.e., he had undergone some formal training in Islamic law. As for other aspects of the town's economy, there is an entry showing that a tax of 140 *akçes* (small silver coins) was assessed annually on a roof tile factory (*resm-i kerimidlik*) which was owned by the Metropolitan's Monastery¹⁷. This indicates the presence of some form of ceramic industry in Zihne, a fact which will become even more apparent when we examine the 17th century account of the town provided in the work of the traveler Evliya Çelebi.

As for the administrative apparatus in the province, the register provides us only one clue when it lists a fief (*timar*) held by the *Kadı* (Religious Judge) of Zihne and adds the note that this particular fief had likewise earlier been held by the *Kadı*s of Zihne. In 1455 it provided its unnamed holder an annual income of 1,246 *akçes* which was derived from the taxes of the village of Rasova¹⁸.

---

¹⁵ TT#3 (1455) shows the population of Serres as comprised of 493 Muslim hanes & bive-headed households [p. 493], together with 494 Christian households & 235 bive-headed Christian households. Using the formula given above, its population stood at: 6,155. Whereas, Drama [p. 489] had 54 Muslim hanes and 154 Christian, together with 92 bive-headed Christian headed households, for a total population of: 1,408.

¹⁶ See: Heath W. Lowry, "Portrait of a City: The Population and Topography of Ottoman Selanik (Thessaloniki) in the year 1478," in *Diptycha*, Vol. 2 (Athens, 1981), pp. 254-293. For the 1478 population of the city, see: pp. 256- 260. Unfortunately, the sections of TT#3 (1455) covering Thessaloniki are not preserved and our earliest figures for the size of the city in the Ottoman period are those inferable from the 1478 register.

¹⁷ TT#3 (1455): p. 434.

¹⁸ TT#3(1455):p.442.

Of particular interest is the fact that among the 395 adult male Christians there are no less than twenty priests, e.g., *Papas Yani*, *Papas Vasralid*¹⁹, *Papas Manol*²⁰, *Papas Yani*, *Papas Mesopolidi*, *Papas Aliyoti*, *Papas Yodigi*²¹, *Papas Todor*, *Papas Komano*, *Papas Ahiryiti*, *Papas Tzokanid*, *Papas Miklari*²², *Papas Kostodol*, *Papas Mihal*, *Papas Yovan*, *Papas Siyano*²³, *Papas Kiryako*²⁴, *Papas Viyachi*, *Papas Dimo* [?], and *Papas Manol*²⁵. This is an unusually high number of clerics to service the religious needs of a Christian community numbering 543 households, and if true would have meant that Zihne's Christians had 1 priest per 27 households, or approximately, 1 priest for each 128 worshippers. The answer to this seeming anomaly may well lie in the meaning of the term '*Papas*' in 15th century Ottoman usage. While in later times it came to have the specific meaning of 'Priest', there is evidence that in earlier periods it was used with the dual meaning of both 'Priest' and 'Monk.'²⁶ Were this to have been the case in Zihne, it would both account for the seemingly high number of parish priests and the fact that the nearby Monastery of Prodomos (Margaridis) is known to have had various properties (including churches and a tile factory) and a *metochion* (chapter house) in the town²⁷. Stated differently, a portion of the individuals registered as Priests in the ca. 1455 *tahrir defter* may have been Monks from the Monastery of Prodomos who were resident in Zihne.

As for the question of just who the Christians of Zihne were, a perusal of the proper and (in some instances) family named preserved in the register, suggest that they were primarily Greeks with a minority Slavic element as well. As a case in point, an examination of the first ten names recorded in the ca. 1455 *tahrir*, shows the following: *Papas Yani* (the Priest Ioannis), *Yorgi Maronid*, *Yorgi Kavalo*, *Iskefiti Dilyan*, *Mihal Lagodenid*, *Dimos Marodati*, *Yorgi birader-i o* (his, i.e., Dimos Marodati's brother Yorgi), *Papas Vasrolidi*, *Dimo veled-i o* (his, i.e., Papas Vasrolidi's son Dimo) and *Todor birader-i Yoraki* (Yoraki's brother Todoros)²⁸.

¹⁹ TT#3(1455):p.423.

²⁰ TT#3(1455):p.424.

²¹ TT#3(1455):p.425.

²² TT#3(1455):p.426.

²³ TT#3(1455):p.427.

²⁴ TT#3(1455):p.428.

²⁵ TT#3(1455):p.429.

²⁶ Heath W. Lowry: Trabzon Şehrinin İslâmlaşma ve Türkleşmesi, 1461-1583 [The Islamization and Turkification of the City of Trabzon, 1461-1583]. İstanbul, 1981. p. 35 [Hereafter: Lowry, 1981]

²⁷ Zachariadou, 1971: p. 7.

²⁸ TT#3(ca. 1455): p. 423.

One further aspect concerning the residents of Zihne listed in the ca. 1455 register warrants discussion. Namely, the unusually high percentage of *hanes* (households) listed as headed by widows (*bives*). When 148 out of a total of 543 Christian households, or 27%, are shown as lacking an adult male we are faced with an anomaly calling for an explanation. Earlier studies based on the surviving 15th century *tahrir defters* for other regions have established that the normal percentage of widow headed households was in the area of 7-10%²⁹. Were Zihne a newly conquered town one could account for this high percentage of widows as stemming from the upheaval of conquest. This, however, was not the case. For when the ca. 1455 register was drawn up Zihne had been an Ottoman possession for eighty years. Frankly, I am at a loss to account for why one of every four households in the town should have been headed by a widow?

TAPU-TAHRİR DEFTER #7'S PORTRAYAL OF ZIHNE IN 1478:

This register, drawn up less than a generation after TT#3 shows that the intervening twenty-three years had witnessed the incorporation of Zihne into the more familiar Ottoman bureaucratic pattern of listing the inhabitants under the quarters (*mahalles*) in which they resided. At least that was the case for the Christians who are now shown as occupying a total of fifteen quarters and one *cema'at* (community), the majority of which are named after residents (priests or elders) appearing in the register. As can be seen from **TABLE I** on the following page, of the fifteen quarters, ten bore the names of priests (*papas*) and three (*papa*) of elders. What is less typical is the practice of having the town's quarters (*mahalles*) actually named after residents who themselves appear among the list of tax-payees living in them. For, in each of the thirteen examples cited above, the list of tax-payers who appear under each quarter's name begin with the word *mezkûr* or 'aforementioned' meaning that the first named individual is the same person after whom the *mahalle* is named. Seemingly we are faced with a situation in which the scribes compiling the register arbitrarily named quarters after a leading resident at the time of their visit. The more normal Ottoman practice was to name Muslim quarters after the mosques or *mescids* which served as their focal point, and Christian quarters after their local church or chapel³⁰.

---

²⁹ Heath W. Lowry: *Fifteenth Century Ottoman Realities: Christian Peasant Life on the Aegean Island of Limnos*. İstanbul (Eren Publications), 2002. p. 51.

³⁰ This is the pattern normally seen in TT#7 (1478) as well. When one examines the manner in which the residents of the nearby city of Serres (Siroz) appear in TT#3 of 1455, we see that (as with Zihne) all its residents were simply lumped under the headings of 'Muslims' or 'Unbelievers' [TT#3 (1455): p. 156-]. However, by 1478, both its Muslim and Christian inhabitants appear as residents of *mahalles* (quarters), the majority of which are named after their respective places of worship or, in the cases of the city's Christian inhabitants, their professions [TT#7 (1478): pp. 220-237].

TABLE I.: Christians Residents of Zihne Appearing in Tapu-Tahrir Defter #7 of 1478

Order	Page#	Quarter (<i>Mahalle</i>) Name:	# of <i>Hanes</i>	# of <i>Bives</i>	# of <i>Mücerreds</i>
1	114	<i>Mahalle-i Papa</i> Todor <i>yani</i> Litanos [Quarter of the Elder Todoros, that is, Litanos] ³¹	47	16 [scribe has: 2(?)]	2
2	115	<i>Mahalle-i Papas</i> Vasrolid [Quarter of the Priest Vasrolid]	19	12	0
3	115-116	<i>Mahalle-i Papas</i> Payter [Quarter of the Priest Payter]	43	23	0
4	116	<i>Mahalle-i Papa</i> Khirat [Quarter of the Elder Khirat]	4	2	0
5	116	<i>Mahalle-i Papas</i> Droshino [Quarter of the Priest Droshino]	20	9	0
6	117	<i>Mahalle-i Papa</i> Ghazi [Quarter of the Elder Ghazi (?)]	45	14	0
7	117-118	<i>Mahalle-i Papas</i> Mizakos <i>bi-cay</i> (?) <i>Papas</i> Angelos [Quarter of the Priest Mizakos in the hands of (?) the Priest Angelos]	20	8	0
8	118	<i>Mahalle-i Papas</i> Shinagizi [Quarter of the Priest Shinagizi]	25	9	0
9	118	<i>Mahalle-i Papas</i> Yani Khartofisli [Quarter of the Priest Ioannis Khartofisli]	23	4	0
10	118-119	<i>Mahalle-i Papas</i> Angelos [Quarter of the Priest Angelos]	12	7	0
11	119	<i>Mahalle-i Papas</i> Kortik [Quarter of the Priest Kortik]	10	3	0
12	119	<i>Mahalle-i Papas</i> Vatatze [Quarter of the Priest Vatatze]	21	5	0
13	119	<i>Mahalle-i Papas</i> Todoros [Quarter of the Priest Todoros]	6	1	0
14	120	<i>Mahalle-i</i> Morfoshiti [Quarter of the Morfoshiti= <i>omorfo spiti</i> , or beautiful house (?)]	43	4	0

³¹ Beldiceanu, 1978: p. 280 miscounted the priests named in TT#3 of 1455, i.e., he gives a total of 16 rather than the 20 who actually appear in the register. He likewise failed to distinguish between those quarters (mahalles) headed by priests (papas) and those headed by elders (papa) in TT#7 of 1478 and thereby shows 13 rather than 10 quarters named after priests in that register.

Order	Page#	Quarter (<i>Mahalle</i>) Name:	# of <i>Hanes</i>	# of <i>Bives</i>	# of <i>Mücerreds</i>
15	120	<i>Mahalle-i Tzolo</i> [Quarter of Tzolo=Tholos, a known <i>metochion</i> of Prodomos]	28	8	0
16	121	<i>Cema'at-i Re'aya sakin olmuştur</i> [Community of peasants who were settled there]	22	2	0
TOTALS			388	127	2

In addition to the ten priests whose names were given to ten of the city's *mahalles*, there are an additional three priests who are simply listed among the residents of quarters: *Papas Komnino*, *Papas Dori*³², and *Papas Dramak*³³. There are thus a total of 13 priests listed in the 1478 register, 7 less than the 20 who appeared in 1455.

In the twenty-three years separating TT#3 (1455) and TT#7 (1478), the Christian population of Zihne had dropped slightly from 2,567 to 2,448. This decline of 119 individuals marks the beginning of what was to become a continuing trend in the following decades. The relative stable nature of the population points to the fact that the intervening generation had not been one in which the region had witnessed any significant traumatic change, e.g., pandemic disease or warfare. Despite this fact the ratio of female headed households (*bives*) to male headed households (*hanes*) is still well above that seen in other regions of the Ottoman state. When 127 of 515 Christian households are registered as headed by Christian widows, i.e., 24.7% (as compared to the 27% seen in 1455), it still appears that there must have been some unknown factor at work?

The impression of stability in Zihne is strengthened when we turn to an examination of the 1478 Muslim population which had remained virtually unchanged in the generation separating the two registers. Both TT#3 (1455) and TT#7 (1478) place the Muslim element in the population at 32 *hanes* (households), or 160 individuals. However, as may be seen from **TABLE II**, a comparison of the names of the Muslim heads of households in the two registers shows that we are in fact dealing with two separate surveys, i.e., there are only a handful of individuals (5) appearing as residents in 1455 who are still discernible among the Muslims listed in the 1478 register.

One more aspect of the data provided in the 1478 *tahrir* warrants comment. It is the entry listing a monastery which, from the fact that it appears under the section headed: *nefs-i Zihne* (the inhabitants of Zihne), appears to have been located in the city.

³² TT# 7 (1478): p. 117.

³³ TT# 7 (1478): p. 119.

This entry simply reads: *Manastır-ı Merdarpolid* [sic. *Medrapolid*] Vosinos/Dionisos [?], that is, the Monastery of the Metropolitan Dionysios/Vosinos³⁴. While no monks are named in the entry (in all likelihood a reflection of the fact that they were tax exempt), it does provide a list of nine different tax categories for which the monastery was paying the annual sum of: 1,870 *akçes*

TABLE II.: Muslims Heads of Households in Zihne

TT#3: p. 422 (Date: 1464 or 1455?)	TT#7: p. 114 (Date: 1478)
<i>İmam</i> - Yunus <i>Fakih</i> (Prayer Leader)	İskender - <i>Makramacı</i> (Face-Towel Maker)
Sungur	Mustafa - <i>Makramacı</i> (Face Towel Maker)
<i>Solak</i> (left-handed) Sungur	Mehmed - <i>Hallaç</i> (Cotton/Wool Fluffer)
Karagöz - <i>Hallaç</i> (Cotton/Wool Fluffer)	Kasım
Hızır - <i>Hallaç</i> (Cotton/Wool Fluffer)	Zaganoz
	Aydın <i>veled-i</i> (son of) Misafir
Kolagöz	Kasım <i>veled-i o</i> (his son)
Aydın <i>veled-i</i> (son of) Minagoz (?)	Hızır - <i>Hallaç</i> (Cotton/Wool Fluffer)
Murad <i>veled-i Derzi</i> (son of the Tailor)	Şeydi - <i>Hallaç</i> (Cotton/Wool Fluffer)
Yusuf <i>veled-i</i> (son of) Orhan	İyinebeğ
Muhammedi <i>veled-i o</i> (his son, i.e., Orhan's son)	Şah [?] - <i>Hallaç</i> (Cotton/Wool Fluffer)
	İbrahim <i>veled-i o</i> (his son)
Karaca	Ömer <i>veled-i o</i> (his son)
Doğan Yusuf	Aydın <i>veled-i</i> (son of) 'Abdullah
Karagöz	Fermud [?] Hızır
Kasım	Mehmed - <i>Hallaç</i> (Cotton/Wool Fluffer)
Hamza Tanrıvermiş [?]	İskender
	Karagöz
İlyas - <i>Hallaç</i> (Cotton/Wool Fluffer)	Mustafa - <i>Hallaç</i> (Cotton/Wool Fluffer)
Sungur	Şahin - <i>azad-i</i> (freed slave of) Sungur
Hamza İsmail	Ahmed Sinan
Muhammedi Mustafa	İbrahim <i>azad-i</i> (freed slave of) Sungur
Tursun <i>Derzi</i> (Tailor)	Kasım <i>azad-i Kadı</i> (freed slave of the Judge)
	Nasuhi <i>azad-i Kadı</i> (freed slave of the Judge)

³⁴ TT# 7 (1478): p. 122.

Mustafa <i>veled-i o</i> (his son)	Şirmerd <i>Kefşger</i> (Shoemaker)
Muhammedi Vasomidi [?]	Hasan - <i>Hâyyat</i> (Tailor)
Yusuf <i>veled-i o</i> (his son)	Kara Torluk (?)
Rüstem	Timurhan
Ilyas	Mehmed <i>veled-i o</i> (his son)
	Karagöz <i>veled-i</i> (son of) 'Abdullah
Ali - <i>Hallaç</i> (Cotton/Wool Fluffer)	Yusuf <i>veled-i Hallaç</i> (son of Cotton Fluffer)
Hacı - <i>Hallaç</i> (Cotton/Wool Fluffer)	Ali <i>veled-i</i> (son of) Yusuf
Hacı Yusuf	Ömer <i>birader-i o</i> (his brother)
Karagöz [?]	Mustafa <i>veled-i</i> (son of) Turhan
İsmail	Hasan <i>birader-i</i> (brother of) Mehmed
	Yusuf- <i>Hallaç</i> (Cotton/Wool Fluffer)
<i>Silahdar</i> [?] (Sword Bearer) Ali	
Turhan	
Hane (Households): 32	Hane (Households): 32 — Mücerred: 4

(small silver coins). Among these are taxes listed as paid on its olives, vineyards and sheep, together with those assessed on a tile factory and five churches: 30 *akçes* by the *Kilise-i Ayo Dimitri* (Church of Saint Demetrios), 40 *akçes* by the *Kilise-i Ayo Marina* (Church of Saint Marina), 60 *akçes* by the *Kilise-i Ayo Gorgi* (Church of Saint George), 50 *akçes* by the *Kilise-i Ayo Kostadin* (Church of Saint Konstantine), and 40 *akçes* by the *Kilise-i Lesko - haric ez defter* (Church of Lesko, which was not mentioned in the previous register). Almost certainly this monastery is that which is shown in a variety of other Ottoman sources as simply the Medrapolid Monastery in Zihne³⁵. By the same token it appears that the churches named as belonging to the monastery were not all located in the city itself, but rather in outlying villages where the monastery held properties³⁶.

The earlier survey (TT#3 of 1455) also had contained an entry for what it named as the: *Manastır-ı Medrapolid* (Monastery of the Metropolitan), though unlike the manner in which the 1478 *defter* suggests that it was located within the city itself, that of 1455 does not list it in a fashion that establishes it was actually in Zihne³⁷. In the 1455 register

³⁵ Balta, 1995: p. 45, fn.48, on pp. 203-205 of this work Balta discusses a similar Monastery of the Metropolitan in the nearby city of Serres. See, also: A Stojanovski: Turski Dokumenti za istorijata na makedonskiot narod. Opširen popisni defter od XV vek. Skopje, 1978, p. 357.

³⁶ Paschalides, 1996: pp. 155-241, where villages in Zihne had churches with these names.

³⁷ TT#3 (1455): p. 434.

it appears in a section separate from that for the town, immediately after an entry for a village named Rosile. The 1455 entry also contains a notation not found in the 1478 register, which states that the monastery "has in its hands a patent of appointment from our Sultan" (*ellinde Sultanımız berat-i vardır*). The monastery is further shown as paying annual taxes in the sum of 1,675 *akçes* (small silver coins) as taxes for its sheep, vineyards, olives and a tile factory. Here too, a portion of its taxes are once again shown as being paid by (or on behalf of) four churches/chapels (one less than the five seen in the 1478 register) belonging to the monastery? These include the sum of 20 *akçes* assessed the *Kilise-i Ayo Dimitri* (Church of Saint Demetrios), 60 *akçes* assessed the *Kilise-i Ayo Marina* (Church of Saint Marina), 10 *akçes* assessed the *Kilise-i Ayo Tova* (Church of Saint Tova), and 20 *akçes* assessed the *Kilise-i Ayo Kostandin* (Church of Saint Konstantine)³⁸. The appearance of churches as tax paying entities in Ottoman *tahrir defters* is uncommon to say the least. In general Christian sanctuaries were exempt from tax and therefore the only way they are ever mentioned in a register is when they lent their names to a village or to a quarter in a town or city. I can only suggest that the appearance of these four churches among the taxable income of the monastery may possibly reflect the fact that they were located on *metochia* (monastic farms) which were held by the Metropolitan Monastery, i.e., they were located on nearby income producing fields or properties and it was actually the produce of these properties which is shown here as subject to taxation?

TT#7 of 1478 also provides (via the trade or occupational titles listed for some of its male Muslim heads of households) us some indication of the growing importance of the textile industry in the economic life of Zihne. Among the 36 adult Muslim males it lists, there are 7 *Hallaçs* (Cotton Fluffers), and an eighth who is named as the son of a *Hallaç*. In addition, there are two men named as *Makramacıs* (Hand Towel Makers), and another listed as a *Hayyat* (Tailor). In short, 11 of the 36 adult Muslim males listed in the 1478 register (or 30.6%) were engaged in some aspect related to textiles and their production. There is also one man named as a *Kefşger* (Shoemaker) among the Muslim residents.

Neither TT#3 of 1455 nor TT#7 of 1478 provide any occupational or craft titles for the Christian residents of Zihne. In earlier studies I have suggested that the presence of such titles in the lists of names of urban tax-payers may well be a reflection of the relative newness of the individuals for whom they are given in the *tahrir defters*. Stated differently, it was used as a means of distinguishing between newcomers to a city, who were still unknown to all the residents, and those who as long-term members of the community were known to one another³⁹.

³⁸ TT#3 (1455): p 434

³⁹ Lowry, 1981: pp. 280-.

As was seen in TT#3 of 1455, this register also records taxes as being paid by the Monastery of Saint John Prodromos on a tile factory it owned in the city. Specifically, it lists the annual assessment of 200 akçes for a *resm-i kerimidlik* (tax on a tile factory)⁴⁰. Once again this serves to indicate the presence of some form of ceramic industry in Zihne, a fact which will become even more apparent when we examine the 17th century account of the town provided in the work of the traveler Evliya Çelebi.

Also of interest are the appearance of four freed slaves (*azad*) among the Muslim heads of households, two of whom had been manumitted by the Judge (*Kadı*) and two by an individual named Sungur. While there is no one named Sungur appearing among the Muslim inhabitants in the 1478 register, there were two Sungurs in Zihne a generation earlier when TT#3 was drawn up in 1455. Almost certainly the two manumitted slaves (Şahin and İbrahim) had been freed by one of these two Sungurs prior to or upon their death. In addition to these four freed slaves (all of whom were former Christians, i.e., converts to Islam), there also appear two men who are listed as *veled-i 'Abdullah* (sons of Abdullah), i.e., converts to Islam. Stated differently, no less than 6 of the 36 Muslim heads of household who appear in the 1478 register, or 17% of the Muslims then resident in Zihne, were converts.

Once again, the 1478 register is (as was that of 1455) basically silent when it comes to the question of an Ottoman administrative presence in the town of Zihne. This is to be expected, as such officials were exempt from taxation and therefore do not generally appear in a register whose primary purpose was to record the revenues owed the state and its representatives by those who paid taxes. Here too (as was the case in 1455), the only inference we may make regarding the Ottoman administrative presence in Zihne comes from the fact that among the *timariots* (fief-holders), earmarked as the recipients of the taxes of the sub-province of Zihne, is an entry reading: *timar-i kadı* (fief of the religious Judge). As was the case in 1455, this unnamed *Kadı* was the recipient of the taxes paid by the village of Rosova, which in the twenty-three years separating TT#3 and TT#7 had grown from 1,246 *akçes* to 5,250 [?] *akçes*⁴¹. Even accounting for inflation and the fact that in the interim between the two registers the population of Rosova had close to doubled⁴², this was a significant increase in taxes, and therefore in income for our unnamed Judge.

---

⁴⁰ TT#3 (1455): p. 434.

⁴¹ TT#7 (1478): p. 134.

⁴² Compare the figures in TT#3 (1455): p. 442 with those of TT#7 (1478): p. 134. In an earlier study utilizing these same two registers I demonstrated that a similar sharp increase was seen in the nearby village of Radolibos. See: Heath W. Lowry: "Changes in Fifteenth-Century Ottoman Peasant Taxation: The Case Study of Radilifo," in A. Bryer & H. Lowry (Eds.): *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*. Washington, D.C. & Birmingham, England, 1986. pp. 23-37.

TAPU-TAHRİR DEFTER #167'S PORTRAYAL OF ZİHNE IN 1530:

This register, unlike the two preceding ones, is of the type known as *icmal*, or summary. As such it does not provide us a breakdown of the individual tax-payers complete with the names of the heads of households. Rather, it simply gives us summary listing of the sources of revenue, together with what we might term a skeletal outline of the town's physical infrastructure. More specifically, in addition to telling us that the inhabitants of Zihne in 1530 included the following Muslims and Christians:

Müslimânân (Muslims):

Hanes (Households):	35
'Utekâ-i Çatalzâde (Çatalzâde's manumitted slaves):	6
Mü'ezzin (Prayer Crier):	1
Hatîb (Preacher):	1
TOTAL MUSLIM HOUSEHOLDS:	43

Gebrân (Unbelievers, i.e., Christians):

Hanes (Households):	394
Bîve (Widow-headed Households):	95
Mücerred (Unmarried adult males):	45
TOTAL CHRISTIAN HOUSEHOLDS:	489

It also provides us the heretofore unknown information that the town contained a *Câmi'* (Mosque), two *Mesâcids* (small mosques where no Friday sermon is given), and a *Hammâm*, or Public Bathhouse⁴³.

In a separate entry appearing under the heading: Religious Foundations in the aforementioned *Kaza* (sub-Province), we are given the information that the *Kaza* had two monasteries (**Manastır**) which were populated by forty-five monks (*keşiş*). No indication is provided as to the exact location of these monasteries.

Using the multiplier of five residents per *hane* (household), the testimony of this register means that there were a total of 215 Muslims and 2,350 Christians living in Zihne, or a total population of 2,565 residents when it was compiled in 1530.

The testimony of the three Ottoman cadastral surveys of 1455, 1478 and 1530, serve to establish that the town of Zihne remained (throughout the eighty-five years they cover) an important regional administrative center with a primarily Christian population. 94.1% of its inhabitants were Orthodox Christian in 1455, as were 93.9% of its 1478 residents, and 93.1% in 1530. Throughout these years the Muslim component of the city's population fluctuated between a low of 32 households and a high of 35. As for

⁴³ TT#167(1530):p.40.

Zihne's Christians, their numbers which stood at 543 households in 1455, dipped slightly to 515 households in 1478 and then fell further to 489 households in 1530. Overall, the town's population which had been approximately 2,727 in 1455, fell to 2,608 in 1478, and dropped to 2,565 in 1530. Continuity of settlement is clear in the period covered by these three registers. It did not however last forever, as already a clear trend of a slow but steady decline in population is apparent.

EVLIYA ÇELEBİ'S DESCRIPTION OF ZİHNE IN CA. 1667:

One hundred thirty-seven years after the scribe's compiled the summary register of 1530, the indefatigable Ottoman traveler Evliya Çelebi paid a visit to Zihne. He provides us an extremely detailed account, the accuracy of which may be attested by comparing his remarks with the physical remains of Zihne as they exist today and with the data extracted from the 15th and 16th century *tahrir defters*. In November of 2004 I visited the site in the company of a young colleague, the Greek archeologist-art historian Nikolaos Bakirtzis. The following pictures which were taken in the course of our two-hour sojourn provide an ideal backdrop against which to examine the description provided by Evliya in ca. 1667. He begins with the following thumbnail sketch of the town's history:

"Its name originates from the fact that it was built by a King of Siroz who had a daughter named Zihne after whom it is called..... After passing through the hands of many rulers, this ancient city, was taken in the time of *Gâzî Hüdâvendigâr*, in the year h. 776 (1374) by *Gâzî Evrenos* from the hands of the unbelievers of Rûmeli, It is still part of the territory attached to Selanik within the Province of Rumeli and it is administered by the *Mütevellî* (Administrator) of the religious foundation (*evkaf*) established by *Sultan Süleyman Han*. It is the seat of a Judgeship (*kazâ*) of 150 *akçes*. Attached to it are prosperous villages."

"The city is located to the south of the fortress and is protected on two sides by steep gullies. It stands astride a narrow earth-covered hill. The fortress which is built of stone is small and lies in ruins. As it was demolished following its conquest it contains neither a commander nor a garrison."

"Description of the environs of the city of Zihne: The town itself is located, like the Gayya pit of hell, on a precipice which is a sloped, frightening, and dangerous area. Built on a foundation of red earth it consists of two quarters. It contains 200 tile roofed houses which are built of stone. The houses are stacked one on top of another with narrow passageways separating one from the other. Some of the houses do not even have space to wash the dead. Our host *Emîr Monla Çelebi*'s home and those of the *Mütevellî* (Foundation Administrator) and the *Kadı* (Judge) are large and spacious."

"They are tiny, tiny houses. All the streets are narrow and steep. No cart could possibly be used on them. It is indeed a strange and curious place. It is not a place for human beings to settle. However, as it is the site of Süleymân Hân's religious foundation (*vakfı*), it is becoming every day more prosperous and flourishing. Its valley is wide and possesses fertile land. In its hills there are vineyards in some places."

"Description of the city's public buildings: The *Eski Cami'* (Old Mosque) is that built by *Sultân Bâyezîd Velî*. It is built in the old style, a functioning mosque whose roof is covered with tiles. There is also one neighborhood *mescid* (small house of prayer) which is actually large enough to make a suitable mosque (*câmi'*). There is also a religious college (*medrese-i âlimân*) and one primary school (*mekteb-i tıflân*). Further there is also one Dervish Lodge (*tekye-i dervişân*). In front of the *Eski Cami'* (Old Mosque) there is also a small public bathhouse (*hammâm-i keşîfân*). There are also two large commercial building fore merchants (*hân-ı tüccârân*)."

"In total there are fifty shops of tradesmen. But there is no *Bezzâzistân* (Market Hall), neither is there a *Çeşmesâr* (Springs), nor a *Sebilhâne* (Building where water is distributed free). However, because the air and the water of the town are beautiful, it too contains a lot of beauties."

"Praiseworthy things: The ceramic cups and bowls of Zihne are well-known. Inasmuch as the earth is extremely suitable [for ceramics], its products are similar to those made of the *tîn-i mahtûm*⁴⁴ on the Island of Limnos in that the earthen mugs and bowls produced here are sent from province to province as gifts."

"In this regard there is a well-known couplet which one hears from the locals:

Her şehrin bir memdûhu var Zihne'nin bardak,
Serez'in güzeli çokdur evleri çardak.

Every city is praiseworthy for something, in the case of Zihne: its cups (*bardak*), Seres is full of beauties, its houses are made of lathe and plaster (*çardak*)."

"The people of Zihne are extremely open in their friendship. May God almighty give them happiness and whatever their souls desire."⁴⁵

Anyone viewing these pictures of present-day Zihne in conjunction with both the record contained in the 15th and 16th century *tahrir defters*, and the aforementioned passa-

⁴⁴ It is unclear from this passage whether Evliya is implying that the earth of Zihne, like that of Limnos, is believed to possess medicinal properties. For a detailed description of the Limnian sealed earth, see: Heath W. Lowry: *Fifteenth Century Ottoman Realities: Christian Peasant Life on the Aegean Island of Limnos*. İstanbul (EREN), 2002. In particular, Chapter 5 'Was the Ottoman Interest on Limnos Due to its being the Sole Source of Terra Sigillata?'; pp. 153-171.

⁴⁵ Evliya, 2003: p. 56

ges from Evliya's account, cannot help but be impressed by the continuity which is discernible from 1455 until the present day. The blending of the administrative sources preserved in the *Başbakanlık Arşivi* (which are virtually our only source for the first three-hundred years of Ottoman rule), together with the vivid account of the seventeenth century visitor Evliya Çelebi (our only eyewitness description of Zihne in the Ottoman era), and the haunting panorama of the untouched present-day archeological site, combine to give us a glimpse into what would otherwise be little more than a toponym from the past. As a case in point we may cite the body of evidence relative to the existence of some kind of ceramic industry in the city. Both the registers of 1455 and 1478 listed taxes paid by a roof tile factory in the city. Two hundred years after they were compiled, Evliya Çelebi noted that in ca. 1667 the town "contained 200 tile-roofed houses built of stone," as well as the *Eski Cami* (Old Mosque) built by Sultan Bayezid II (ca.1490) "whose roof was covered with tiles." He goes on to report that Zihne "was built on a foundation of red earth," which was "extremely suitable" [for ceramics], thereby providing us the source of the raw materials used in its tile industry. When one visits the former site of Zihne today it is impossible to walk through the ruins without stumbling over thousands of red ceramic tile shards. Evliya likewise makes it clear that the city's ceramic production was not limited to roof tiles, for he describes in detail the ceramic bowls and cups which were also being produced by the inhabitants at the time of his visit. Here too, as illustrated in the pictures, the remains of this ceramic production are attested to by the shards scattered about the ruins of the city.

In a similar vein, the 1530 *tahrir defter* provides us the information that Zihne has one mosque and one *hamam*, a fact which is confirmed by Evliya, who names the mosque as the *Eski Cami* (Old Mosque) and provides us the information that it had been built in the late 15th or early 16th century by Sultan Bayezid II. He also notes that it was built in the old style, i.e., that in place of a dome it had a tiled roof. Finally, he tells us that across from it stood Zihne's sole public bathhouse, a small *hamam*. It is with the help of these descriptions that we are able to locate the remains of these monuments among the ruins of Zihne today.

To the extent it has succeeded, this paper has served to illustrate not only the importance of the Prime Ministry's Ottoman Archives for the history of Northern Greece (and by extension all areas of what was once the Ottoman Empire), but also highlighted the necessity of the historians utilizing traveler's accounts and the archeological record as we attempt to piece together the fragments of the past.

One unanswered question is: why and when did the residents of the medieval town of Zihne leave the site and resettle some ten kilometers south in the present-day village of *Nea* (New) Zihne? Based on the remains of the older settlement my archeologist colleague, Dr. Nikolaos Bakirtzis estimates that its abandonment must have occurred in the closing decades of the nineteenth or beginning of the twentieth century.

Discussions with present-day residents of *Nea Zihne* have shed no definitive light on this question. As for the why, one thing is clear: it appears that throughout the five hundred fifty years of Ottoman Zihne's history, its population had steadily declined. What was a community of 543 households in 1455, dropped to 515 in 1478, and then fell again to 489 in 1530. One hundred forty-five years later, at the time of Evliya Çelebi's visit in ca. 1667, he estimated the number of households at 200. All indications are that this gradual erosion continued until some point at which the few remaining inhabitants moved down from the hills to the plain below. This may well have occurred in the 1890s when the new railway passed just south of the site of the new village. When they moved they took with them the name of their former home: Zihne, to which they attached the prefix: *Nea*.

TARTIŞMA

Oturum Başkanı – Çok teşekkür ediyorum Sayın Lowry. Umarım bu sunum sizlere çok değişik arşivlerin olduğunu göstermektedir. Yalnızca arşiv binalarında bulunan kâğıt halindeki belgelerin değil aynı zamanda binaların ve insanların geçmişte yaptıkları faaliyetlerin de arşiv oluşturduğunu görme imkânımız oldu. Şimdi programa göre tartışma için vaktimiz var. Sorusu olan varsa buyurun.

Yusuf Halaçoğlu – Eski camii tabiri geçince yenisi yapılmadan eski tabiri kullanılmıyor biliyorsunuz herhalde. Muhakkak bir yenisi var.

Heath Lowry – Olabilir. Bir de Evliya Çelebi'nin söyledikleri var. Diyor ki iki mesacidler arasında biri camii de olabilir diyor. Yani müsaittir.

Yusuf Halaçoğlu - Muhtemelen öyle olması gerekir. Biliyorsunuz yeni camii adı verilir. Eski camii adı verilir yenisi yapılır. Teşekkür ediyorum ben çok güzel bir bildiriydi. Bir soru sormak istiyorum Sayın Balta'ya. Şimdi ekümenik olarak kullandıkları patrikhane için. İstanbul'un Fatih tarafından alınmasından sonra biliyorsunuz Fatih Sultan Mehmet bir imtiyazname yayınladı. Ancak patriklik sultanın atadığı bir kişidir. Tıpkı şeyhülislamlıkta olduğu gibi. O tarihlerde ekümenlik gibi bir tabir nerden icap etti? Nasıl böyle bir kanaate vardınız? Daha sonra da biliyorsunuz hem Bulgar Kilisesi hem Yunan Kilisesi ortaya çıktı. Onların da bağlantısı yoktu. Dolayısıyla yani bu tabiri neden, nasıl ve hangi belgeye dayanarak kullandınız. Teşekkür ederim.

Evangelia Balta - Ne kadar patrikhane vardı hatırlamıyorum. Çok dinî inançlarını yerine getiren bir insan değilim ama yaklaşık en az 5 patrikhane vardı. En büyük olanına Ekümenik diyorduk biz buna. Dinî kuralları uygulayan patrikhane deniliyordu. Bu da şu anlama geliyor. Bizans İmparatorluğu'nun ilk başkentiydi. Bu nedenle bu patrikhane Ekümenik haline geldi. Yani birinci sınıf patrikhane demekti. Buradaki Ekümenik kelimesi bu nedenle kullanılıyor. Birinci sınıf patrikhane demek için kullanılıyor. Tabii bu soru Bulgaristan'da da ekümenik kullanılıyor muydu? Bu IX. yüzyıl problemidir. Ekümenik kelimesinin kullanılması. Burada Yunan tarihçesine baktığım zaman bu konu ile ilgili bir uzmanlığım yok ama acaba birisi bu soruyu cevaplayabilir mi bilmiyorum. Beni mazur görün benim için de yeni bir konu.

Oturum başkanı - Profesör Mihai Maxim'in bir önerisi var.

Mihai Maxim - Yusuf Sarıay burada. Benim Türkiye Devlet Arşivleri'ne iki önerim olacak. Birincisi bir nevi yaz okulu düzenlensin. Genç Osmanlı tarihi uzmanları için. Eski Osmanlı tebeasından olan gençler için Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bir yaz okulu açılsın. Aslında Türk vatandaşları için de bu gerekli. Bu da Osmanlı Arşivlerinin zenginliğinin daha iyi kullanılmasını sağlayacaktır. Böylece belki de 1-2 aylık yaz okulları her sene tekrarlanırsa arşivlerle ilgili dersler verilirse ve çocuklara, gençlere

hükümet tarafından maddî destek, burs sağlanırsa belki Avrupa Birliği'nden fonlar alınabilir. Faydalı olacaktır biliyorsunuz. Bununla şunu söylemek istiyorum. Osmanlı çalışmaları ile ilgili olarak şunu öneriyorum. Başbakanlık Osmanlı Arşivi çalışmaları için her sene 1-2 aylık yaz okulu düzenlensin. Diyelim ki Osmanlı diplomatik ve paleografileri için yaz okulları düzenlensin. Genç insanlara yönelik olsun bu yaz okulu. Önerilerimden biri budur. İkincisi bu da meslektaşlarıma yapacağım bir öneri. Hepimiz Osmanlı tarihi uzmanlarıyız. Bir Avrupa çalışmaları kuruluğu gibi bir Osmanlı ekonomik-sosyal tarih çalışmaları birliği oluşturalım. Ya da önümüzdeki yıl Bükreş'te bir İslam Medeniyetleri Uluslararası Çalışmaları Birliği oluşturulacak. Yine Osmanlı çalışmaları için de uluslararası bir dernek ya da bir kuruluş oluşturulsun. Bizler bir süredir Osmanlı Arşivleri için bir komisyon çalışması yürütüyoruz. Tıpkı Avrupa Çalışmaları Uluslararası Enstitüsü gibi. Biz de Osmanlı Arşivleri uluslararası kuruluşunun kurulma vaktinin geldiğini düşünüyoruz. İstanbul'da kurulsun böyle bir yapı ve Avrupa Birliği'nden ve farklı hükümetlerden fonlar sağlansın, kongreler diyelim ki her üç yılda bir kongreler yapılsın. Her kongrede oturum başkanlığı ülkelere göre değişsin. Eğer daha sonra detaylı olarak bu konuyu konuşabiliriz.

Oturum Başkanı- Sayın Sarımay bu konuda bir şey söylemek ister misiniz?

Yusuf Sarımay (Devlet Arşivleri Genel Müdürü) - Oturuma katılan çok değerli araştırmacılarımıza çok teşekkür ediyorum. Çok güzel tebliğler ve öneriler dinledik. Özellikle Mihai Maxim hocamın son önerisi ile ilgili ben bir-iki hususa değinmek istiyorum. Türkiye'de Osmanlıca kursu açılması işi son derece önemli. Fakat biz bu teklifi daha önce yaptık. Özellikle Avrupa Birliği ve Avrupa Konseyi ile ilgili yürüttüğümüz projelerde bu teklifi yaptık. Heyecanla karşılandı. Ama her hangi bir müracaat olmadı. Bu teklifi ben yine bu sempozyuma katılan değerli ülke temsilcileri huzurunda tekrar ediyorum. Türkiye'de yazın Osmanlıca kursu açılması konusunda talep olursa Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü olarak bunu üstlenmeye hazırız. Özellikle Osmanlıca kursu konusunda taahhüt ediyorum. Diğer Osmanlı Arşivleri veya Osmanlı Araştırmaları Merkezi anlamında bir kuruluş sadece arşivle değil Tarih Kurumu başkanımız da burada belki üniversite ile birlikte böyle bir merkezin açılması daha mantıklı olur. Sadece arşiv bağlamında bu araştırma merkezini düşünmek dar kapsamlı olur. Belki Avrupa Birliği'ne de böyle proje götürülebilir. Ama Osmanlıca kursu konusunda projeyi ben götürdüm Avrupa Birliği'ne. Olumlu karşılandı ama herhangi bir duyuru yapıp da tarihçiler başvursun diye bize yönlendirmediler. Diyelim Balkan ülkelerinden veya Ortadoğu ülkelerinden veya Avrupa'nın diğer ülkelerinden bu tip talep gelirse biz böyle bir kursu düzenlemeye hazırız. Önerileriniz için teşekkür ediyorum.

Oturum Başkanı- Çok teşekkürler. Burada herkes adına çok teşekkür etmek istiyorum. Burada gelecekle ilgili hedefleri belirliyoruz. Profesör McCarthy soru sormak ister misiniz?

Justin McCarthy- Profesör Heath Lowry burada önemli bir ziyaret yapmış. XIX. yüzyıl sonu XX. yüzyıl başı ile ilgili bir araştırma yapmış. Buradaki kişiler demiryolu ile değil ya da bu bölgenin sadece çok tehlikeli olduğu içinde Zihne bölgesinden güneye kaymış olabilirler. Çünkü bu bölgede bir çok insan öldürülmüştü. Ondan dolayı bu kişiler sadece Hristiyan mıydı, yoksa Yunanca mı konuşuyorlardı? Tabi bu bölgede XX. yüzyılın başında son derece büyük bir istikrarsızlık var. Bir çok kez bölge el değiştirmişti Bulgarlar ve Yunanlılar arasında. Tabi ki bir çok değişik faktörler olmuş olabilir. Şimdi kuzey bölgesinden insanların güney ovalarına inmesiyle ilgili olarak yapabileceğimiz tek şey erken dönem kayıtlarını incelemek olur. 1455-1478 dönemine ait kayıtları ve bu dönemdeki kişilerin isimlerini incelemek olabilir. Bu dönemdeki kişilerin isimleri çoğunlukla Yunanca isimler ama ayrıca Slav isimleri de var. Bu iki defterde de bir çok isim bulunmaktadır. Burada enteresan özelliklerden biri de ikinci defteri yeterince incelemedim ama birinci deftere baktığım zaman buradaki toplumun 32 Müslüman hane bulunduğu bunlara Müslüman hane denilmiş ve Gebrenan yani gayrimüslimler için de 48 hane belirlenmiş. 1958'e gelindiğinde de bu mahallelere göre sayımlar yapılmış ve Müslümanlar Müslüman hane diye kaydedilmiş. Burada günümüze ulaşan XV. yüzyıldaki defterlere bakıldığında mahallî yerleşim yerleri eminler tarafından verilmiş ve bu şekilde defterlere geçilmiş. On altı yerleşim mahallesi varmış ve üç tanesi bu bölgede yaşayan kişilere göre isim verilmiş. Örneğin yaşlıların oturduğu mahalleler var. Yaşlılara göre isimler verilmiş. Mezkur mahallelerden birisi. Mahallelere baktığınız zaman mahallelerde papaz yani mezkurun altında bu mahalle isimleri burada yaşayan kişilere göre verilmiş. On altı kişinin ismi verilmiş mahallelere ve bu mahallelerin isimlerine baktığınız zaman Slavca isimler de var içinde ama çoğunlukla isimler Yunanca.

Oturum Başkanı- Bir sonraki oturum başlayacağı için bu oturumu kapatmak zorundayım. Belki daha fazla soru alabilirdik ama çok teşekkür ediyorum konuşmacılarımıza. Son derece müthiş bir iş çıkardılar. Çok güzel sunumlar yaptılar.

IX. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. Yusuf
HALAÇOĞLU

*"Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı
ile İlgili Arşiv Kaynakları"*

Prof. Dr. Stanford SHAW

*"XIX. ve XX. Yüzyıllar Kafkasya
Araştırmaları ve Osmanlı Arşivi"*

Doç. Dr. Mustafa BUDAK

"Ukrayna Arşivlerinde Türk Tarih Belgeleri"

Olga MUZYCHUK

*"Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti
Arasında Dostluk ve İşbirliği İlişkileri (1918-
1920 Yılları)"*

Atahan PAŞAYEV

*"Tatar Halkı ve Diğer İdil (Volga) Boyu
Halklarının Tarihini Öğrenmede
Başbakanlık Osmanlı Arşivi Belgelerinin
Önemi"*

Danil IBRAHIMOV

Tartışma

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı İmparatorluğu hakkında yapılan çalışmaların genellikle iki noktada yoğunlaştığının anlatıldığı tebliğde bu iki noktanın: ilkinin korkunç savaş yıllarında acı çekenlerin sadece Osmanlı halkı olduğunu vurgulayarak acı çeken ve ölen diğer insanları yok sayan yaklaşım, diğerinin ise her şeyin sorumlusu olarak genelde Osmanlı yönetimini, özelde ise Osmanlı Müslümanlarını gören yaklaşım olduğu anlatılmaktadır. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı yıllarının doğru bir resminin çizilebilmesi için arşiv belgelerinin birinci derecede önem arz ettiği vurgulanmaktadır. Bu çerçevede tebliğ, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Genelkurmay ATASE Arşivi, Kızılay Arşivi, Aşair ve Muhacirin Müdürlüğü Arşivi gibi Türk Arşivlerinin yanında, Ermeni, Rus, Yunan, İngiliz, Avustralya, Amerikan ve Alman misyonerlerine ait arşivlerin de konunun aydınlatılması için elzem olduğuna değinerek son bulmaktadır.

تؤكد المحاضرة أن البحوث المتعلقة بالإمبراطورية العثمانية خلال الحرب العالمية الأولى تتركز على نقطتين: إحداهما تتمثل في التركيز على معاناة الشعب العثماني خلال سنوات الحرب مع غض الطرف عن معاناة سائر الناس الذين تعذبوا وماتوا، وتتمثل الأخرى في تحميل السلطة العثمانية عامة والمسلمين العثمانيين خاصة مسؤولية جميع الكوارث. ويؤكد كذلك على أهمية الوثائق الأرشيفية بالدرجة الأولى في تحديد الصورة الصحيحة للدولة العثمانية خلال سنوات الحرب العالمية الأولى. وتختتم المحاضرة في هذا الإطار بالإشارة إلى ضرورة الاستفادة من أرشيفات المبشرين الألمان والأمريكيين والبريطانيين واليونان والروس والأرمن إلى جانب أرشيفات تركية مثل الأرشيف العثماني التابع لرئاسة الوزراء وأرشيف ATASE للأركان العامة وأرشيف الهلال الأحمر وأرشيف مديرية المهاجرين والعشائر.

ARCHIVAL SOURCES ON THE OTTOMAN EMPIRE IN WORLD WAR I

Studies of the Ottoman Empire during World War I should not be limited only to those aspects that those who accuse the Ottomans of misdeeds during the war wish to emphasize. The best way of explaining what happened is to present a full picture: First the influx of millions of refugees who were coming into the country as a result of massacre and persecution elsewhere, particularly in Southeastern Europe, in Egypt, in India, and in Russian Central Asia; Second, the destruction, devastation and deaths within the Ottoman Empire caused by bandits, nationalist terror squads, and invading armies; Third, and in many ways the results of the first two factors, the famine, disease and deaths caused also by Ottoman martial law policies as well as the British naval blockade and the activities of British, Russia and French agents who stirred Kurds and Armenians to attack each other as well as everyone else. These factors caused no fewer than seventy percent of all the deaths that took place within the Ottoman Empire during the First World War.

To study these issues, all major archival sources which survive from World War I should be opened and made fully available to all researchers.

Of these, the archives of Turkey are of particular importance. First among these are the Prime Ministry Ottoman Archives, the *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* in Istanbul, which has been open and fully available for some time with excellent research conditions. When I first worked in these archives a half century ago there were no more than ten of us at once sitting in the reading room. For the most part, catalogs were not available. We told the staff what we were working on, and they brought us registers and documents to fit the bill, but we never knew where we were or how much more there was. The archives had no photographic equipment. Documents we wanted to photograph were collected, and once every few weeks a private photographer, Cemal Işın, one of the pioneers of modern photography in Turkey, would come to photograph them all at once. How things have changed! The Prime Ministry Archive in Istanbul in many ways is superior to any other archive in the world. As many as one hundred researchers are able to study documents in the archive reading rooms at the same time. The catalogs of these archives are available on the internet, so one can consult the catalogs before coming and can spend all one's time at the archives reading the documents. Computer terminals are now available in the reading room itself. Photographic copies are made by the very modern photographic equipment at the archives, and they are supplied within a day or so. The collections which have not yet been cataloged are now being rapidly cataloged and made available, including archives of particular importance for World War I, from the Ministry of the Interior, the Secret Police, and the Ministry of Foreign Affairs.

It is unfortunate, however, that a number of major Ottoman archive collections left from the first World War are not in the Prime Ministry archives and as a result are available only partially or not at all.

I. Most important among these is the historical collection of the Turkish General Staff, the *Genelkurmay Harb Tarih Arşivi*, now usually referred to as the *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı*, or ATASE, located immediately across the street from the Turkish Parliament and behind the Department of the Navy in Ankara. Since the government of the Ottoman Empire was controlled almost entirely during the First World War by the Martial Law administration, a part of the Ministry of War, this archive, far more than the Prime Ministry Archives, has most of the documents concerning internal conditions in the Empire at that time as well as those concerning operations of the Ottoman army and the Special Organization, or *Teşkilat-i Mahsusa*, which carried on guerilla warfare, counterinsurgency and propaganda activities. The ATASE archives have been partially open for some time, but conditions imposed on researchers make fruitful and significant research there very difficult. There are many problems. It takes a long time, often two or three months, before research permits are granted. Turkish scholars even must pass security checks before they are admitted. Researchers are admitted only for very limited times, and renewals are uncertain. They therefore are forced to work without knowing if they will have sufficient time to consult everything they should see. They also are permitted to do research only on very narrow topics and are not allowed to see documents which are interpreted by the staff to be beyond these topics, even when these documents are in fact entirely relevant to their researches. Catalogs are not easily accessible. For the most part, researchers are forced to limit their researches to whatever documents the archives staff members chose to make available to them. The catalog collection entitled *Birinci Dünya Harbi* (First World War), which is available, does not in fact contain all the documents in the archive regarding World War I, for example the correspondence between Minister of War Enver Paşa and the German Military Mission which was supposed to advise the Ottomans under the leadership of General Otto Liman von Sanders. In addition, while ATASE has some of the administrative documents of the *Teşkilat-i Mahsusa*, this organization's operational archives are not available for research and the archives staff insist that they are not there at all, even though it was part of the Ministry of War. One wonders where they are. Researchers are not allowed to make photographic copies of important materials with their own digital cameras or to have photographic copies made for them by the archive staff while they are doing their research. New regulations allow researchers to receive photographs of documents they have consulted, but only after their research work is completed, thus preventing them from using the photographs to speed up their work while they are doing research. The use of computers is not allowed, and researchers thus are forced to carry out their work with no more than a pencil, a practice which greatly slows and limits the progress of research. I have been told that ATASE is carrying out a project to put all of its records into computer readable form, as the Prime Minister's archive has done for some time, but these are not available to civilian researchers. If it is expected that all the conditions in the Ottoman Empire during the first World War are to be examined, research conditions in this archive should be made equal to those in the

Başbakanlık Arşivi. Permission for research should be granted quickly, and for general research and not for specific topics. They should be granted for extensive periods of time, and all necessary research facilities should be provided, including permission for the use of computers and for photographic copies of needed documents, carried out either by the archive staff or by the researchers own digital cameras.

II. The archives of the *Hilal-i Ahmar Cemiyeti*, the Red Crescent Organization, now called *Kızılay*, which treated refugees and deportees alike during the war, providing them with what food and medical treatment it could organize, are essential for us to understand what happened during the war. They have for the most part been preserved by the Red Crescent organization in its buildings at Etimesgut, but they have not been cataloged and no-one is allowed to use them, although they have all sorts of important information about internal conditions in the Ottoman Empire during World War I, particularly on the passage of, and care for, refugees and deportees from in and out of the empire as well as of Ottoman and enemy prisoners of war. These archives must be quickly cataloged and made available for research. If *Kızılay* cannot do it, then they should be turned over to the Prime Ministry Archives.

III. The location of the archives of the *Aşair ve Muhacirin Müdürlüğü*, the Department of Tribes and Refugees, which was charged with feeding, transporting and housing of refugees and deportees, and (iv) of the operational archives of the *Teşkilat-i Mahsusa*, the Special Organization established by the Ministry of War to carry out guerrilla and propaganda operations during the course of the war, are not even known. I have heard various theories where they are located, including the possibility that they are in private hands, but no-one in fact knows where they are, or says that they don't know. These archives must be found and made available for research on the widest possible basis.

As it is now, because of the difficulties involved in using the Ottoman archives surviving from World War I, many researchers are compelled to use British, French, and American archives, thus being forced to look at the Ottoman operations through the twisted and biased eyes of foreign observers, both allied and enemy.

Of course not only Turkish archives have to be opened. At least Turkey has made available some of the relevant archives, and in the case of the Prime Minister's Ottoman archives, under excellent research conditions. The situation is far worse regarding other nations and political and military organizations that were involved in the Ottoman Empire during the First World War. The process of improving access to the Turkish archives therefore has to be accompanied by the opening of the archives of the foreign countries and terror groups that were involved in the massacres and killings that went on in the Ottoman Empire during and after World War I.

1. ARMENIAN ARCHIVES. The archives of the Armenian Republic, which sponsored Antranik's ravages in Eastern Turkey following the Bolshevik Revolution, and of the most important Armenian nationalist organization at the time, the Armenian Revolutionary Federation, or Dashnaks, which provided most of the men and money for Antranik's campaigns, now kept at the Zoryan Institute in Boston in the United States, have to be made fully available to all researchers, not merely to Armenian supporters of 'the Armenian National Cause,' as they have been until now. The director of the Armenian archives in Yerivan recently stated publicly that his archives are fully open, yet an examination of the statement showed that he was referring only to material concerning massacres of Armenians, not that involving the murderous activities of Antranik's guerilla bands, which were condemned by reports from the American and Russian as well as the Ottoman military men serving in eastern Anatolia during and after the war.

2. RUSSIAN AND GREEK ARCHIVES. The archives of the Russian army in Moscow and St. Petersburg and of the Greek government in Athens and Salonica must be fully opened to all those doing research. Michael Reynold's recent Ph.D. dissertation written at Princeton University contains information regarding complaints to the Russian military authorities in St. Petersburg that the Armenian soldiers in the Russian occupation army in eastern Anatolia were massacring Turks and Kurds and were therefore causing much of the violence about which so many complaints have been made in recent times. These archives must be examined in detail to find out much more about this situation as well as the large scale deportations and massacres of Kazaks and Jews carried out by the Russian army in Central Asia in the early days of the war.

3. BRITISH AND AUSTRALIAN ARCHIVES. While many of the relevant British archives are available for research at the British National Archives in Kew Gardens, the materials left from the British occupation of Istanbul and other parts of Turkey following World War I, including evidence regarding the massacre of Turks and Jews by the invading Greek army as well as returning Armenian refugees, and the archives of the British intelligence organizations that stirred much of the terrorism that went on during and after the war, have been withheld from research by the British government under the authority of the Official Secrets Act as well as other pretexts, and have been only partially available in the archives of the Government of India in Delhi. Materials in the British archives concerning the pan Islamic uprisings against British rule in Egypt and India that took place, and their brutal suppression, which until now have been concealed or ignored by the official British war histories as well as by British historians, must be opened for the first time, and without the kind of restrictions which are enforced at present.

The Archives of the Secret Office of War Propaganda, a branch of the British Foreign Office, so secret that it was known only by the name of the building where it was located, Wellington House, Hyde Park, London, which was in charge of developing

propaganda used against the Central Powers during World War I, under the direction of Lord Bryce and Arnold Toynbee, likewise have for the most part been concealed from researchers and must instead be made fully available to researchers.

The archives of the Australian armed forces which comprised the bulk of the British forces fighting in the Middle East during and after World War I, and which are located in the Australian War Memorial and Australian National Archives, must be made fully available, and without the present restriction by which the Australian Government says it will withhold from research any document which might effect Australian relations with other countries.

The archives of the American and German missionaries who were in Thrace and Anatolia during the war, many of whom encouraged and assisted revolts against the Ottoman Empire by their Armenian and Greek converts, but who reported only on the resulting Muslim reprisals, not the events which caused them, under the pretext of 'not hurting the sensibilities of Christian converts, must be more carefully examined and re-examined than has been the case in the past.

Even opening all relevant archives would not be sufficient to really understand what happened. Researchers equipped with methodological and linguistic analytical approaches, aware of issues of mass psychology, funded independent of interested parties, willing to work as teams on various issues, and free both of preconceived expectations and conditions should devote their energies to understanding the complex conditions that engulfed the Ottoman Empire during World War I. Above all, a healthy inquiry into historical circumstances and the contexts in which the Ottoman Holocaust took place should be carried out in such a way as to separate history from political concerns. History, if it remains hostage to politics, will continue to fall short of providing enlightenment.

There are fanatics and racists who insist that only one element of the Ottoman population suffered during the terrible days of World War I, that the others who suffered and died were of no consequence, and that the Ottoman government in general and Ottoman Muslims in particular were responsible for everything. These are people who reach their conclusions before examining the evidence, and then go on to discount all documents which contradict their claims., This sort of approach is only magnified by responses which concentrate on answering this narrow view alone. Only if the entire picture is studied will the total picture emerge: that all suffered and all were in some degree responsible. Until these measures are carried out in full by all the parties involved, studies which are made of the Ottoman Empire during and after the First World War will only be partial and unconvincing at best, and the world will not get a true picture of the terrible events of what went on in the Ottoman Empire during the wars which led to its destruction in the early years of the twentieth century.

This paper which aims to evaluate Caucasian studies and to present the material in the Ottoman Archives pertinent to this subject. It contains information about books and articles written with referring to the Ottoman Archives and document collections used in writing those. It also provides information and statistical data on registerbooks and document collections in the Ottoman Archives concerning 19th and 20th centuries Caucasian studies. Role of the Ottoman Archives in terms of transition from sentimentality to a scientific stage is especially emphasized. It concludes by stating the factors which are influential in the increase of researchers' interest for the aforesaid subject.

هذه المحاضرة تتناول الأبحاث التي أجريت حول منطقة القوقاز، وتقدم فكرة عن الوثائق الموجودة في الأرشيف العثماني التي لها علاقة بهذا الموضوع. وهذه الورقة تقدم أيضا معلومات عن الكتب والمقالات التي كتبت عن القوقاز مستفيدة من وثائق الأرشيف العثماني. وبالإضافة إلى ذلك تقدم هذه الورقة معطيات وإحصائيات مأخوذة من الدفاتر ومجموعات الوثائق الموجودة في الأرشيف العثماني والتي قام مركز أبحاث القوقاز بثنيتها عن القوقاز خلال القرن التاسع عشر والقرن العشرين. وتؤكد المحاضرة على ضرورة الابتعاد عن الأحكام العاطفية في الأبحاث المتعلقة بالقوقاز وذلك من خلال إعطاء أهمية أكبر لوثائق الأرشيف العثماني.

XIX. VE XX. YÜZYILLAR KAFKASYA ARAŞTIRMALARI VE OSMANLI ARŞİVİ

Kafkasya, Karadeniz ile Hazar Denizi arasında bir bölgedir. Bu bölge adını, batıda Taman yarımadasından doğuda Hazer Denizi kıyısındaki Apşeron yarımadasına kadar uzanan Kafkas sıradağlarından almaktadır. Bu dağlar, Kafkasya'yı ikiye bölmekte ve kuzey kısmı Kuzey Kafkasya, güney kısmı ise Güney Kafkasya olarak adlandırılmaktadır¹. Güney Kafkasya, Rusların "Zakafkasya" dedikleri bir bölge olup "Kafkas ötesi" anlamına gelmektedir. Bu adlandırma, tipik bir coğrafyanın siyasî olarak tanımlanmasının bir sonucudur. Gerçekte dünya coğrafyasının siyasî olarak tanımlanmasında çok mahir olan Avrupalılar da, Ruslardan mülhem bu bölgeye "Transkafkasya" demişlerdir.

Ancak adı geçen bölgenin Kafkasya olarak adlandırılması, gerek Rus ve gerekse de Avrupalılar için geçerliydi. Oysa, Osmanlı Devleti XIX. yüzyıla gelinceye kadar bölgeye genel olarak Kafkasya adını vermemişti. Daha ziyade, bu bölgeye yönelik fetih hareketlerinin başladığı XVI. yüzyıldan beri Kafkasya gibi genel bir coğrafi adlandırma yerine Çerkezistan, Dağıstan, Gürcistan, Başiaçuk/İmaretya, Dadyan (Megrel/Migrel), Guriya/Göryel, Kahet, Kartel/Kartli, Atabek yurdu (Ardahan, Ardanuç, Oltu-Tortum kesimleri) Şirvan, Revan gibi coğrafi tanımlamalarda bulunmuştur.

Fahrettin Kırzioğlu'na göre Osmanlı Devleti'nde bu bölgenin Kafkasya şeklinde adlandırılması, ilk kez Ahmed Cevdet Paşa'nın Kırım Savaşı (1853-1856) sonlarına doğru Reşid Paşa'nın isteği üzerine hazırladığı layihada geçmiştir². Kırzioğlu'nun işaret ettiği layiha incelendiğinde gerçekten Ahmed Cevdet Paşa, Dağıstan, Çerkesistan, Gürcistan ve Kabartay adlarını kullanmakla beraber "Memâlik-i Kafkasya" ile "Cebel-i Kafkas"ı da kullanmayı tercih etmiştir³. Daha sonraki yıllarda bu kavramlarının yanı sıra Şimalî Kafkasya, Maverâ-yı Kafkasya ve Cenub-i Garbî Kafkas gibi isimler, Kafkasya coğrafyasının çeşitli kısımlarının tanımlanması gerektiğinde sıklıkla kullanılmıştır.

Bu bildirinin iki amacı vardır. Birincisi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne dayalı olarak yapılmış XIX. ve XX. yüzyıllar Kafkasya Araştırmalarını değerlendirmektir. İkincisi ise Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan aynı yüzyıllara ait Kafkasya ile ilgili belgelerin yer aldığı arşiv fonlarını tanıtmaktır. Bu ikinci amacı şu şekilde de formüle edebiliriz: XIX. ve XX. yüzyıllar Kafkasya tarihi üzerinde araştırma yapmak için Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne gelecek bir araştırmacı hangi fonlara bakmalıdır?

---

¹ Şemseddin Sami, Kamûsü'l-Alâm (Tıpkı basım), V, Kaşgar Neşriyat, Ankara 1996, s. 3542-3549.

² F.Kırzioğlu, Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi (1451-1590), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1993, s. XVI. Gerçekten A.Cevdet Paşa, kendi ifadesiyle "risale kıluklu lâyiha"yı hazırlamış ve İngiliz Büyükelçisi S.R.Canning'e sunulmak üzere Sadrazam Reşit Paşa'ya vermiştir. Bu lâyiha için bkz., A.Cevdet Paşa, Tezâkir 1-12, Yayınlayan Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1986, s. 90-101.

³ A.Cevdet Paşa, Tezâkir, 1-12, s. 90, 94-95.

Osmanlı Arşivi'ne Dayalı Kafkasya Araştırmaları

Şu bir gerçek ki, Osmanlı-Kafkasya ilişkileri üzerinde, Osmanlı Arşivi'ne dayalı tarih araştırmaları daha ziyade Osmanlı-İran ve Osmanlı-Kırım Hanlığı ilişkileri çerçevesinde gerçekleşmiştir. Son yıllarda ise doğrudan Kafkasya merkezli araştırmalar ve belge yayınları yapılmıştır. Bunu istatistikî olarak belirtirsek, 1921-15 Kasım 2005 tarihleri arasında, Osmanlı Arşivi'ne Kafkasya konusunda araştırma için gelenlerin sayısı 126'dır. Bunun belli bir kısmının öğrenci olduğunu "ödev" nitelikli talepleri olduğunu unutmayalım.

Hemen belirtelim ki, belge neşri bakımından Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü öncü konumdadır. Özellikle 1990'ların başından itibaren yaptığı yayınlar dikkat çekicidir. Bu bağlamda, Mühimme Defterlerinin yayınlanması ve yayınlanan belgeler arasında Dağıstan hanları, Çerkes ve Kabartay beyleri ile Gürcistan ile ilgili belgeler olması Kafkasya araştırmaları için değerlidir. Bundan başka Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün üç belge yayını daha vardır. Bunlardan ikisi **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan-Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri** adlı iki ciltlik eser (I: 1578-1914; II: 1575-1918)⁴dir. Üçüncü eser ise **Osmanlı Devleti ile Kafkasya, Türkistan ve Kırım Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri (1687-1908)**'dir. Bu karma eserin içinde Kafkasya ile ilgili 37 arşiv belgesinin fotokopileriyle birlikte yeni Türk harfli metinleri bulunmaktadır. Her üç eser incelendiğinde, Osmanlı Arşivi'nde bulunan Name-i Hümayun ve Mühimme Defterlerinden başka Bab-ı Asafi ve Kalemleri, Hatt-ı Hümayûn, Ali Emiri, Cevdet Tasnifi (Hariciye ve Dahiliye), Yıldız Tasnifi, (Sadaret Hususi, Sadaret Resmi Maruzat, Mütennevi Maruzat) Bab-ı Âli Evrak Odası Sadaret Evrakı (A.MKT, A.DVN-DVE) İrade (Hariciye ve Dahiliye, Meclis-i Valâ), Meclis-i Vükelâ, Hariciye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası, Dahiliye Nezareti Kalem-i Mahsus Müdiriyyeti belgeleri ile Harita Kataloğu'ndaki haritalara yer verilmiştir.

Bu yayınlardan başka Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ermeni meselesiyle ilgili belge yayınlama politikası çerçevesinde, **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezâlimi** adını taşıyan dört ciltlik bir eser yayınlamıştır⁵. Söz konusu eserde, 1906-1922 dönemine ait yaklaşık 1000 belge mevcuttur.

Ayrıca, Kafkasya ile ilgili Osmanlı Arşiv belgelerinin yayınlanması bakımından **Kafkas Araştırmaları** adlı dergiden söz etmek gerekmektedir. Bu konuda hem Osmanlı Arşivi'ne dayanan bilimsel makalelere yer vermesi ve hem de makalelerde kullanılan

⁴ I.cilt, Ankara 1992, 427; II.cilt, Ankara 1993, 483.

⁵ I-1906-1918, Ankara 1995, s. 642
II-1919, Ankara 1995, s. 452
III-1919-1920, Ankara 1997, s. 475
IV- 1920-1922, Ankara 1998, s. 349

belgelerin fotokopileriyle birlikte yeni Türk harflerinde metinlerinin yayınlanması bakımından **Kafkas Araştırmaları** bir ilktir. Kurucusu, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Orta Asya ve Kafkasya uzmanı Prof. Dr. Mehmet Saray'dır. Onun asistanlarıyla (Cezmi Eraslan, Ali Arslan, Mustafa Budak, Halil Bal, Muhammed Erat, Alaaddin Özer⁶) birlikte hazırladıkları bu dergi, 1988-1998 yılları arasında, aralıklı olarak 4 sayı kadar yayınlanabilmiştir. Kafkasya ile ilgili toplam 92 belge, yeni Türk harfleriyle (belge fotokopileri birlikte) yayınlanmıştır⁷. Bu dergideki çalışmalar, Cemal Gökçe'yi hariç tutarsak, Osmanlı Arşivi'ne dayalı yapılan XIX. ve XX. yüzyıl Kafkasya araştırmaları konusunda ilk ve dikkat çekici araştırmalardır.

Hiç şüphesiz, hem bilimsel olması ve hem de Osmanlı Arşivi'ne dayalı yapılması bakımlarından XIX. ve XX. yüzyıl Kafkasya araştırmaları konusunda öncü isim, Akdes Nimet Kurat 'tır. Ona bu öncülüğü veren ise **Türkiye ve İdil Boyu** (1569 Astarhan Seferi, Ten-İdil Kanalı ve XVI-XVIII Yüzyıl Osmanlı-Rus Münasebetleri)⁸ ile **Türkiye ve Rusya** (XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşı'na Kadar Türk-Rus İlişkileri 1798-1919)⁹ adlı eserleridir. Kurat, adı geçen ilk eserinde, XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nin Kuzey Karadeniz ve Kafkasya siyasetini değerlendirirken Osmanlı Arşivi'nden Mühimme Defterlerini (No. 7, 8, 9, 16, 58, 62) kullanmıştır. İkinci eserinde ise, Rus İngiliz, Fransız, Alman, İsveç ve ABD arşiv belgelerinin yanı sıra Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile Dışişleri Bakanlığı Arşivi belgelerini kullanmıştır. Hatta eserinin ekler kısmında önemli belgelerin metinlerini de yayınlamıştır.

Dikkat edilirse, Kurat'ın ikinci eseri doğrudan Kafkasya ile ilgili olmayıp Türk-Rus ilişkileri hakkındadır. Demek istediğim şudur ki, Kurat'ın bu eserleri kaleme aldığı yıllarda, bilimsel araştırmalarda Kafkasya, istisnalar dışında başlı başına araştırma alanı sayılmamıştır. Tespit edebildiğim kadarıyla 1970'lerin ortalarına kadar, Kafkasya, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi lisans mezuniyet tezlerine konu olmuş, XIX. ve XX. yüzyıllar söz konusu olduğunda, Tülay Duran¹⁰ ve Servet S. Kavurmacı'nın¹¹ lisans mezuniyet tezleri dışında bir çalışma görülmemiştir. Her ne kadar gerek Kuzey Kafkasya

⁶ Bugün o asistanlardan ikisi profesör (Cezmi Eraslan ve Ali Arslan) ikisi doçent (Mustafa Budak ve Halil Bal) ve biri de yardımcı doçent (Muhammed Erat)'tir.

⁷ Kafkas Araştırmaları Dergisi'ndeki makale ve yayınlanan belge sayısı şöyledir:
Sayı I, 8 makale, 60 belge
Sayı II, 7 makale, 20 belge
Sayı III, 6 makale, 12 belge
Sayı IV, 8 makale

⁸ Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara 1966.

⁹ Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1970.

¹⁰ T. Duran, Şeyh Şamil ve Müridizm Hareketi, İ.Ü. Ed. Fak. Mezuniyet Tezi, İstanbul 1966, s. 81.

¹¹ S. Kavurmacı, Kafkasya'nın Durumu (Kırım Harbi'nden Sonra), İ.Ü. Ed. Fak. Mezuniyet Tezi, İstanbul 1972, s. 59.

ve gerek Güney Kafkasya üzerinde tarih araştırmaları yapılmakta ise de bunların gerek yeterince Osmanlı Arşivi'ne dayanmaması ve gerekse de Kafkas kökenli yazarların öncülük ettiği bu araştırmalardaki duygusallık, sözü edilen araştırmaların bilimsel niteliğini tartışılır hale getirmiştir.

Ancak, çoğunu “duygusal” diye nitelediğimiz Kafkas kökenli yazarlardan Tarık Cemal Kutlu’yu ayrı değerlendirmeliyiz. Çünkü, Çeçen asıllı olan T. Cemal Kutlu¹², **İmam Mansur**¹³ ve son yazdığı **Çeçen Direniş Tarihi**¹⁴ adlı eserlerinin yanı sıra **“Gazavat Döneminde İmam Hadis”**¹⁵ adlı makalesinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerinden yararlanmış. Özellikle Hatt-ı Hümayun ve İrade tasniflerindeki belgeler ile, Name-i Hümayun Defterleri’ni kullanmıştır.

XIX. ve XX. yüzyıl Kafkasya araştırmalarında Osmanlı Arşivi’nden yararlanılması bakımından Cemal Gökçe’nin yeri ayrıdır. Cemal Gökçe, dönemi itibariyle genel eserler içinde ele alınan Kafkasya’yı bağımsız olarak bir doktora tez konusu olarak seçmesi, tezini başarıyla tamamlaması ve en önemlisi Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nden yararlanması açısından öncüdür. 1774-1829 yıllarını kapsayan **Kafkasya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Kafkasya Siyaseti**¹⁶ adını taşıyan bu çalışmada Cemal Gökçe, Mühimme ve Tapu Tahrir Defterlerinden başka, Hatt-ı Hümayun, Cevdet Hariciye, Cevdet Askeriye ve Cevdet Dahiliye tasniflerinden çok sayıda belgeyi kullanmıştır.

Cemal Gökçe’den sonra ikinci isim Sema Işıktan¹⁷ olup **1783-1839 Osmanlı-Dağıstan Münasebetleri**¹⁸ adlı yüksek lisans tezini Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ne dayanarak hazırlamış ve özellikle çok sayıda Hatt-ı Hümayun tasnifindeki belgeleri kullanmıştır. Ali Arslan da, “Rusya’nın Kırım ve Gürcistan’ın İlhakından Sonra Osmanlı

¹² Esas mesleği edebiyat öğretmenliği olan yazar, edebiyat çalışmalarının yanı sıra tarih araştırmalarına da ilgi göstermiş ve anadili Çeçence’den birçok tarih ve edebiyat eserini Türkçe’ye tercüme etmiştir. 24 Mart 1998’de, Çeçen-ıçkerya Cumhuriyeti Devlet ilimler Akademisi onur üyeliğine de seçilmiş olan Tarık Cemal Kutlu, 25 Kasım 2004’de vefat etmiştir. Onun dikkat çekici telif ve çeviri tarih çalışmalarından bazıları şunlardır: İmam Şamil’in Gazavatı İstanbul 1987 (Bu eser, Muhammed Tahirü’l-Karakhi’nin Tahirü’l Mevlevi tarafından yapılmış Osmanlıca çevrim yazısıdır); Yavus Ahmedov, XVIII. Yüzyılda Çeçen-İnguşya Halkıyla Rusya Arasındaki İlişkiler (Çeviren:T.Cemal Kutlu), Sorun Yayınları, İstanbul 2000, s. 148 .

¹³ GözdeYayınları, İstanbul 1987. Bu eser, 1989’da İtalyanca olarak Milano (İtalya)’da, 1990’da Arapça olarak Amman (Ürdün)’da yayınlanmıştır.

¹⁴ Anka Yayınları, İstanbul 2005.

¹⁵ Kuzey Kafkasya Dergisi, Sayı 44, İstanbul 1977, s. 2-5.

¹⁶ Şamil Eğitim ve Kültür Vakfı Yayınları, İstanbul 1979, s. 253

¹⁷ Ne yazık ki, Sema Işıktan, yüksek lisans tezini tamamladıktan sonra akademik çalışmalarını sürdürmemiş ve öğretmenliği tercih etmiştir.

¹⁸ İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Genel Türk Tarihi Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1987 (Danışman: Doç. Dr Mehmet Saray); Ayrıca, S.İşıktan’ın “1787-1792 Osmanlı-Rus Harbi Sırasında Osmanlı Devleti’nin Dağıstan Hanları ile Münasebetleri” adlı makalesi, Kafkas Araştırmaları I (İstanbul 1988, s. 34-45)’nde yayınlanmıştır.

Devleti'nin Çerkes Kabileleri ile Münasebetleri (1784-1829)" adlı makalesini, yine Hatt-ı Hümayun tasnifindeki belgelere dayanarak yazmıştır¹⁹. Arslan'ın sözkonusu dönemle ilgili diğer çalışması da Kafkasya Müridizm hareketinin ilk önderi İmam Mansur hakkında olup yine Hatt-ı Hümayun tasnifindeki belgelerden yararlanmıştır²⁰.

Bundan başka, Ali Arslan'ın Hatt-ı Hümayun belgelerine dayanarak yaptığı iki çalışması daha vardır. Bunlar, "Rusların Güney Kafkasya'da Yayılmalarında Ermeni Eçmiyazın Katagigosluğu'nun Rolü"²¹ ile "Eçmiyazın Ermeni Katagigosluğu'nun Osmanlı Denetimindeki ve Rus Kontrolündeki Statüsü"²² olup 1791-1835 yıllarını kapsamaktadır. İbrahim Yüksel ise Osmanlı Arşiv belgelerinden hareketle "Çarlık Rusyası'nın Azerbaycan'ı İstilas ve Osmanlı Devleti'nin Tutumu"nu yazmıştır. Yüksel çalışmasında, daha ziyade Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Hatt-ı Hümayun belgelerinden yararlanmıştır²³.

Aynı şekilde Osmanlı Arşivi'nden yararlanarak **Rus Yayılmacılığı Karşısında Kafkasya Müridizm Hareketi (Doğuşu)**²⁴ adını taşıyan bir yüksek lisans tezi hazırlayan Ahmet Akmaz da, Cevdet Hariciye tasnifinin yanı sıra özellikle Hatt-ı Hümayun tasnifi belgelerinden istifade etmiştir. Unutmayalım ki, Ahmet Akmaz'ın tezi, Tarık Cemal Kutlu'nun çalışmasından sonra İmam Mansur konusunda ikinci bilimsel eserdir.

1780'ler sonrası Kafkasya araştırmaları bakımından hatırlanması gereken bir isim Zübeyde Güneş Yağcı'dır. Z. Yağcı, **Ferah Ali Paşa'nın Soğucak Muhafızlığı (1781-1785)**²⁵ adını taşıyan bir doktora tezinin sahibidir. Aynı zamanda, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İnşaat Sektöründe Gayr-i Müslimler ve Kafkasya'ya Gönderilen Ermeni Ameleler"²⁶; "XVIII. Yüzyılda Karadeniz'de ve Kafkasya'da Rus Tehdidi"²⁷; "Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki Askeri Yatırımları"²⁸, "Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya Ba-

¹⁹ Kafkas Araştırmaları I, Editör: Mehmet Saray, İstanbul 1988, s.46-51.

²⁰ "Osmanlı Belgelerine Göre İmam Mansur", Kafkasya'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğleri, Bakü-Azerbaycan, 9-11 Aralık 1998, Editörler: Rafiq Aliyev-Halil Bal, İstanbul 2000, s.161-169.

²¹ Kafkas Araştırmaları II, İstanbul 1996, s.19-37.

²² Kafkas Araştırmaları I, İstanbul 1996, s.39-49.

²³ Kafkas Araştırmaları I, İstanbul 1988, s. 25-33.

²⁴ Bu tez, Kayseri Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Anabilim Dalı'nda yapılmış olup daha sonra kitap haline getirilmiştir. Bizim Gençlik Yayınları, Kayseri 1994.

²⁵ Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Samsun 1998. Aynı konuda Ali Asmaz'ın Vezir Ferah Ali Paşa'nın Hayatı, Şahsiyeti ve Çerkeslerin Osmanlı Devleti Hizmetine Kazandırılmasındaki Faaliyetler, adlı yüksek lisans tezi (Hacettepe Üniversitesi Ankara) ile Ali Barut'un Kuzey Kafkaslarda Rus İlerleyişi Karşısında Anapa Muhafızı Ferah Ali Paşa'nın Askeri ve Siyasi Faaliyetleri (1781-1784) adını taşıyan yüksek lisans tezi (Kırıkkale Üniversitesi)'ni de belirtmemiz gerekmektedir.

²⁶ Ermeni Araştırmaları, II/7, Sonbahar 2002, s. 4154.

²⁷ IV. Türkiye'nin Güvenliği Sempozyumu 16-17 Ekim 2003, Elazığ 2004, s. 805-818.

²⁸ Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi, Sayı 3, Şubat 2004, s. 15-27.

kışı (1785-1856)²⁹ adlı makalelerin sahibi olan Z. Yağcı, son olarak İmam Mansur hakkındaki bir araştırmasını İngilizce yayınlamıştır³⁰. Bu araştırmalarında çoğunlukla Osmanlı Arşivi belgelerini kullanan Z. Yağcı, daha ziyade Hatt-ı Hümayûn ve Cevdet tasnifi (hariciye ve askeriye) belgeleriyle Maliyeden Müdevver Defterlerinden yararlanmıştır.

Bu bağlamda zikri gereken bir başka çalışma da, yine bir yüksek lisans tezi olan Nebi Gümüş'ün hazırladığı **Osmanlı Devleti'nin Gürcistan Siyaseti 1808-1839**³¹ adını taşıyan yine bir yüksek lisans tezidir. Bu çalışmada da genellikle Hatt-ı Hümayûn tasnifi belgeleri ile Cevdet Hariciye ve Cevdet Askeriye tasniflerindeki belgelerden yararlandığı görülmüştür.

Aynı şekilde, Mustafa Aydın, **XIX. Yüzyılda Kafkaslarda Nüfûz Mücadeleleri (1800-1830)** adlı doktora tezinde³², yaklaşık olarak aynı dönemi ele almasına rağmen Kafkaslara daha geniş çerçevede yaklaşmış ve Nebi Gümüş'ün kullandığı Hatt-ı Hümayun tasnifi, Cevdet Hariciye ve Cevdet Askeriye tasniflerindeki belgelerden yararlanarak tezini yazmıştır. Bunun dışında Mustafa Aydın'ın bir çalışması daha vardır ki, o da "Çerkes Kıyılarında İngilizler"³³ adını taşımakta olup Hatt-ı Hümayun belgelerini kullanmıştır.

Bir asker yazar olan Zekeriya Türkmen, "XIX. Yüzyıl Başlarında Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası (1800'lerin Başından 1828 Türkmençay Antlaşması'na Kadar)" adını verdiği makalesinde Başkanlık Osmanlı Arşivi'ndeki Hatt-ı Hümayun, Cevdet Hariciye belgeleri ile Name-i Hümayun Defterlerinden faydalanmış ve hatta makalesinin sonunda üç arşiv belgesinin transkripsiyon metinlerini yayınlamıştır³⁴.

Daha ziyade Osmanlı-Prusya ilişkileri konusunda araştırmalarıyla tanıdığımız Kemal Beydilli ise Kafkasya konusunda yaptığı tek araştırma olan "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler" adını taşıyan **Türk Tarih Belgeleri Dergisi**'nde yayınlanan çalışmasında³⁵ konuyla ilgili Osmanlı arşiv belgelerini yayınlamakla kalmamış ve bu belgeleri değerlendirmeyi de ihmal etmemiştir.

²⁹ I.Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi (1833-1900) Sempozyumu 5-7 Nisan 2000 Bildiriler, Tokat 2004, s. 177-187.

³⁰ A Chechen National Hero of Caucasus in the 18th Century. Şheikh Mansur", Central Asian Survey, Vol. 22, No.1, March 2003, pp. 103-115.

³¹ Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Medeniyeti ve Sosyal Bilimler Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993, s. 96

³² İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2001. Bu tez, Üç Büyük Gücün Çatışma Alanı: Kafkaslar adıyla Gökkuşbu Yayınları tarafından 2005'de basılmıştır.

³³ İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi, sayı 38, İstanbul 2003, s. 79-100.

³⁴ Manas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, sayı 10.

³⁵ Türk Tarih Belgeleri Dergisi, XIII/17, Ankara 1988, s. 383-410.

Bundan dolayı Kemal Beydilli'nin çalışması, gerek Ermeni ve gerekse Kafkasya araştırmalarında sıklıkla başvurulana değerli bir çalışmadır.

Görüldüğü kadarıyla son yıllarda 1774-1830 döneminde Osmanlı-Kafkasya ilişkileri üzerinde çalışmalar, Türk tarihçilerinin çabalarıyla artmıştır. Ancak, 1830-1853 dönemi ise, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde sayısız belge olmasına rağmen pek çalışılmamıştır. Mesela, Müridizm üzerinde Michigan Üniversitesi'nde bir doktora tezi hazırlayan Mohyieddin İzzat Quandour, Türkçe kaynaklar kullanmasına rağmen Osmanlı Arşivi'nden yararlanmamıştır³⁶. Bu ilgisizlik sadece Kafkasya konusunda olmamış, Osmanlı-Rus ilişkileri üzerindeki çalışmalarda da gözlenmiştir. Bunun sebebi, Osmanlı Arşivi'ndeki tasnif çalışmalarının yetersizliği olduğu kadar Osmanlı tarihçilerinin XIX. yüzyıl Osmanlı dünyasına gereken ilgiyi göstermemeleriydi. Bu ilgisizliğin son yıllarda Osmanlı Arşivi'nde hızlanan tasnif çalışmalarının ve araştırmaya daha fazla fonların açılmasının etkisiyle büyük bir ilgiye dönüştüğünü söyleyebiliriz.

Buna rağmen Şeyh Şamil ve Müridizm hareketiyle Nakşibendilik arasındaki ilişkiler üzerinde Osmanlı Arşivi'nden yararlanan Türk olmayan araştırmacılar da zaman zaman olmuştur. Bunlardan biri Butrus Abu Manneh olup, XIX. yüzyılın başlarında Nakşibendi-Müceddidi kolunun Osmanlı ülkesindeki izini sürerken Osmanlı Arşivi'ne girmiştir. Manneh, söz konusu çalışmasında, Kanunnâme-i Askerî Defterleri (cild I), Mühimme Defterleri (No.243) ile Aynıyat Defterlerinden (No.902/ 20 Receb 1286) yararlanmıştır³⁷.

Yukarıda sözünü ettiğimiz Osmanlı Arşivi'ne artan orandaki ilgi, 1986'da, Devlet Arşivleri'nin yeniden yapılanmasının sonucudur. Nitekim 600 yeni arşivcinin kuruma alınması tasnif çalışmalarını hızlandırmış ve bu da yeni fonların açılmasını sağlayarak, araştırmacıların ilgisini çekmiştir. Tabiatıyla bu durum, Osmanlı araştırmalarına olduğu kadar Kafkasya araştırmalarına olumlu yansımıştır.

Bu bağlamda 1986 yılı, bütün Osmanlı tarihi araştırmaları için olduğu kadar Kafkasya araştırmaları için de bir dönüm noktasıdır. Yukarıda sözünü ettiğimiz **Kafkas Araştırmaları** adlı dergi, bu yeni dönemin ürünüdür. İşte bu Kafkas Araştırmaları Dergisi (sayı I, 1988, s. 46-52)'nde "1853-1856 Kırım Harbi Başlarında Doğu Anadolu Kafkas Cebhesi ve Şeyh Şamil" adlı makalesi yayınlanan Mustafa Budak, "1853-1856 Kırım Savaşı'nda Kafkas Cephesi" adını taşıyan doktora tezini hazırlamıştır ki bu tez, Cemal Gökçe'nin çalışmasından sonra Türkiye'de, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne dayalı olarak XIX.-XX. yüzyıl Kafkasya tarihi üzerinde yapılmış bilimsel nitelikli ikinci

³⁶ M.I.Quandour, Müridizm: A Study of the Caucasian Wars of Independence 1819-1859, Doktora Tezi, University of Michigan, 1964, s. 309.

³⁷ B.Abu Manneh, "The Naqshbandiyya-Mujaddidiyya in the Ottoman Lands in the Early 19th Century", Die Welt des Islams, XXII (1982), München 1984, p. 1-36.

çalışmadır³⁸. Söz konusu tezinde M. Budak, İngiliz Devlet Arşivi belgelerinden başka Genelkurmay ATASE Arşivi ile Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden yararlanmıştır. Özellikle Osmanlı Arşivi'nde İrade Dahiliye, İrade Hariciye tasniflerinin yanı sıra, Meclis-i Mahsus belgeleri ile Ayniyat Defterlerini kullanmıştır.

Bundan başka M. Budak'ın "1853-1856 Kırım Savaşında Osmanlı Devleti ile Şeyh Şamil Arasındaki İlişkiler" konusunda Osmanlı Arşiv belgelerine dayanan bir bildirisi daha vardır³⁹. M. Budak'ın bir başka makalesi ise 1857'de, Çerkezistan'ın bağımsızlığı bağlamında ortaya çıkan bir olayla ilgili olarak İngiliz Devlet Arşivi belgeleriyle desteklediği ve yine Osmanlı Arşivi İrade Meclis-i Mahsus ve İrade Hariciye tasnifi belgelerinden hareketle yazdığı "Kanguru Olayı: Kırım Savaşı'ndan Sonra Çerkezistan'a Silah ve Mühimmat Gönderilmesi"⁴⁰ adını taşımaktadır.

Kırım Savaşı'ndan yaklaşık üç yıl sonra, 1859'da, Şeyh Şamil'in Ruslara teslimi, Kafkasya'dan Anadolu'ya doğru bir göç hareketini başlatmıştı. Oldukça hazin ve trajik geçen bu göç hareketleri, 1980'lerin sonlarına kadar esaslı araştırmalara konu olmadı. Dikkat çeken bir çalışma, Marc Pinson'un Harvard Üniversitesi'nde 1970'de yazdığı Demographic Warfare: An Aspect of Ottoman and Russian Policy 1854-1866 adlı doktora teziydi. Aynı yazarın kaleme aldığı Çerkezlerin Rumeli'ye iskanıyla ilgili "Ottoman Colonization of the Circassians in Rumili after the Crimean War"⁴¹ adlı makalesi de ayrıntılı bir çalışmaydı. Bu kez Çerkezlerin Suriye'ye yerleşmelerini konu edinen Kemal Karpat'ın "The Status of Muslims under European Rule: The Eviction of the Circassian from the Caucasus and Their Settlement in Syria"⁴² adını taşıyan makalesi de dikkat çekiciydi.

Bu öncü çalışmalardan sonra 1980'lerin sonundan itibaren özellikle Türk araştırmacıları, Osmanlı Arşivi'ni kullanarak Kırım ve Kafkas göçleri hakkında arka arkaya doktora tezleri hazırlamaya başladılar. Bunlardan biri Abdullah Saydam'ın **Kırım ve Kafkas Göçleri (1856-1876)** adlı doktora tezidir⁴³. Söz konusu çalışmasında A. Saydam, Başbakanlık Osmanlı Arşivi defter fonlarından Ayniyat, Mühimme, Maliyeden Müdevver ve Maliye Masarîf Defterlerini, belge fonlarından ise Bâb-ı Âli Evrak Odası, Cevdet, Hatt-ı Hümayun İrade ve Yıldız Esas Evrakı tasniflerinden bazı belgeler

³⁸ İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilim Dalı yayınlanmamış doktora tezi, İstanbul 1993.

³⁹ Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri 29-31 Mayıs 1995, Bildiriler, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul 1996, s. 79-92.

⁴⁰ İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi, Sayı 15, 1995-1997, İstanbul 1997, s. 477-516.

⁴¹ Etudes balkaniques, No.3 (1972), s. 71-85.

⁴² Journal of Muslim Minorities 2 (1980).

⁴³ Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997, 235.

kullanmıştır. Süleyman Erkan ise A. Saydam'ın çalışmasının bir devamı niteliğinde olan **Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)**⁴⁴ adlı doktora tezinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne ait sayısız belge kullanmıştır. Bunlar, Ayniyat ve Maliyeden Müdevver gibi defterler olduğu kadar İrade Tasnifi'nden Dahiliye, Hariciye, Meclis-i Mahsus ve Şura-yı Devlet, Yıldız Tasnifi'nden Esas Evrak, Hususî Ma'rûzat, Mütenevvî Ma'ruzat ve Resmî Ma'rûzat Evrakları ile Meclis-i Vükela Mazbataları gibi arşiv belgeleridir.

Bu çalışmalarının dışında henüz 2005 yılında yayınlanan M. Sadık Bilge'nin Osmanlı Devleti ve Kafkasya adlı eserini zikretmeliyiz. Bu eserinde daha geniş bir zaman dilimi (1454-1829) içinde Osmanlı-Kafkasya ilişkilerini ele alan Bilge, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin temel defter (mühimme, tapu, nâme-i hümayûn, maliyeden müdevver vb. defterler) ve belge (Hatt-ı Hümayûn, Ali Emiri, İbnü'l-Emin, Cevdet vb. tasnifler) fonlarını kullanmasıyla dikkati çekmektedir. Özellikle Bilge'nin 1774-1829 dönemi için daha ziyade Hatt-ı Hümayun belgelerinden istifade ettiğini belirtmemiz gerekmektedir⁴⁵.

Diğer taraftan, yukarıda dergi olarak bahsettiğimiz Kafkas Araştırmaları'nın çeşitli sayılarında XIX. yüzyılın son çeyreğindeki Osmanlı-Kafkasya ilişkileri üzerine birtakım bilimsel makalelerin yayınlandığını görmekteyiz. Bu bağlamda, Cezmi Eraslan'ın "II. Abdülhamid ve Kafkas Müslümanları"⁴⁶ ile "Osmanlı Arşivi Belgeleri Işığında Mondros Mütarekesi Sonrasında Güney Kafkasya Müslümanları"⁴⁷, Ali Arslan'ın "Don-Kuban-Terek Birleşik Kozak Devleti'nin Kuruluşu ve Bağımsızlığı'nın Tanınması İçin Osmanlı Devleti'ne Müracaatı"⁴⁸, Hayrullah Cengiz'in " Rusya'nın 1895-1905 Yılları Arasında Kafkasya Ermenileri Politikası-Ermenileri Ruslaştırma Çabaları-"⁴⁹ adlı bilimsel makalelerini sayabiliriz. Bu makalelerin ortak özelliği, az veya çok sayıda Başbakanlık Osmanlı Arşivi belgelerini kullanmış olmalarıdır.

XX. yüzyıl Kafkasya araştırmaları için Osmanlı Arşivi, pek az kullanılmıştır. Daha ziyade araştırma izni almak zor olmasına rağmen Ankara'da bulunan Genelkurmay ATASE Arşivi'ne girmek tercih edilmiştir. Tabiatıyla bunda I. Dünya Savaşı ve Mütareke Dönemi Kafkasya'daki askerî ve siyasî olaylar ile Osmanlı ordusunun faaliyetlerinin araştırma konusu olarak seçilmesi etkili olmuştur. Buna rağmen Mesut Erşan⁵⁰, Halil

⁴⁴ Karadeniz Teknik Üniversitesi Kafkasya ve Orta Asya Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayını, Trabzon 1996, s. 229.

⁴⁵ M.Sadık Bilge, Osmanlı Devleti ve Kafkasya, Eren Yayıncılık, İstanbul 2005, s. 295. Bu eserde indeksin yanı sıra Kafkasya ile ilgili üç harita bulunmaktadır.

⁴⁶ Kafkas Araştırmaları I, İstanbul 1988, s. 59-69.

⁴⁷ Kafkas Araştırmaları IV, İstanbul 1998, s. 107-128.

⁴⁸ Kafkas Araştırmaları IV, İstanbul 1998, s. 129-152.

⁴⁹ Kafkas Araştırmaları IV, İstanbul 1998, s. 175-194.

⁵⁰ Birinci Dünya Harbi'nde Osmanlı Devleti'nin Kuzey Kafkasya Siyaseti 1914-1918, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 1995, s. 216.

Bal⁵¹, Enis Şahin⁵², Serpil Sürmeli⁵³ hazırladıkları doktora tezlerinde genellikle Kafkasya ile ilgili siyasî antlaşma metinleri konusunda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden Hariciye Hukuk Müşavirliği İstişare Odası belgelerine başvurmuşlardır. Halil Bal, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan hükümetlerinin faaliyetleri hakkında Bâb-ı Âli Evrak Odası Siyasi ile Dahiliye Kalem-i Mahsus Müdiriyeti belgelerini kullanırken Enis Şahin, Trabzon Konferansı ve Osmanlı Heyeti için Meclis-i Vükelâ mazbataları, Bâb-ı Âli Evrak Odası ile Dahiliye İdare-i Umumiye Evrakı belgelerinden yararlanmıştır. Bir başka çalışmada ise Enis Şahin, doktora tezindeki gibi Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nden sadece Bâb-ı Âli Evrak Odası ile Hariciye Hukuk Müşavirliği İstişare Odası belgelerini kullanmıştır⁵⁴. Serpil Sürmeli ise 1918 yazında Batum'da mülkî idarenin kurulması, halk oylaması ve padişahın tahta çıkışıyla ilgili olarak Dahiliye Kalem-i Mahsus Müdiriyeti ile Şifre Kalem-i Mahsus belgelerinden istifade etmiştir. Aynı şekilde, Bülent Bakar, I. Dünya Savaşı ve Mütareke Döneminde Batum adlı yüksek lisans tezinde⁵⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki DH.ŞFR., DH.KMS., DH.İUM. ile Ali Fuat Türkgeldi tasniflerine ait belgeleri kullanmıştır.

Ayrıca Bülent Bakar, "Batum'da Türk-Rus Nüfuz Mücadelesi ve Bir Rus Cemiyetinin Nizamnamesi" adlı bilimsel makalesinde de Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki DH.ŞFR., DH.KMS., DH.İUM., DH. HMŞ. (Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği) ile Ali Fuat Türkgeldi tasniflerinde bulunan belgelerden yararlanmıştır⁵⁶.

Ancak, Tuncay Öğün'ün **Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşı'ndaki Lojistik Desteği**⁵⁷ ile İbrahim Ethem Atnur'un **"Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)"**⁵⁸ adlı yayınlanmış doktora tezlerinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Bab-ı Âli Evrak Odası, Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği İstişare Odası, Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye ve Dahiliye Nezareti Şifre Kalem-i Mahsus Müdiriyeti, Dosya Usulü İradeler ve Meclis-i Vükela Mazbataları'nda bulunan belgelerden yararlanmışlardır.

⁵¹ Azerbaycan Cumhuriyetinin Kuruluş Mücadelesi 1914-1918, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1996, s. 236.

⁵² Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2002, s. 818.

⁵³ Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921), Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2001, s. 736.

⁵⁴ Diplomasi ve Sınır (Gümrü Görüşmeleri ve Protokolleri-1918), Yeditepe Yayınları, İstanbul 2005, s. 407.

⁵⁵ Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 1996, s. 64.

⁵⁶ Türklük Araştırmaları Dergisi, sayı 9, Mart 2001, s. 11-28.

⁵⁷ Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.

⁵⁸ Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2001.

XIX. ve XX. Yüzyıllarda Kafkasya Araştırmaları Açısından Osmanlı Arşivi⁵⁹

Bilindiği gibi Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'ne bağlıdır. Bünyesinde barındırdığı 95 milyon belge ve 355.000 defter koleksiyonundan dolayı dünyanın en büyük arşivlerinden biridir. Aynı zamanda bu arşiv, 2005 itibarıyla Osmanlı Devleti toprakları üzerinde kurulu 40'a yakın devletin arşivi durumundadır. Bir başka deyişle adı geçen devletlerin en az dört yüz yıllık tarihleri Osmanlı Arşivi'ndeki belgelerde saklıdır. Buna Rusya, Lehistan (Polanya), Prusya, Avusturya, İngiltere ve Fransa gibi Osmanlı Devleti ile siyasî, askerî ve ekonomik ilişkilerde bulunan devletleri de ilave edersek Osmanlı Arşivi'nin önemi daha da artmaktadır. Bundan dolayı Osmanlı Arşiv belgeleri, uluslararası hukuk açısından geçerlilik arz etmektedir.

Osmanlı Arşivi defter ve belge tarzındaki bürokratik yazışmalardan meydana gelmiştir. Defter, Osmanlı bürokrasisinde alınan kararların, hükme bağlanan meselelerin Divan ve Maliye kalemlerinde kaydolunduğu serinin adıdır. Belge ise adı üzerinde tekil ya da ekli bürokratik yazışmaların adıdır. Osmanlı Arşivi'nde belge serisi olarak Tanzimat öncesi ve sonrasına ait fonlar bulunmaktadır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1. Mühimme Defterleri:

Osmanlı Devleti'nin idarî, siyasî, askerî, şer'î, malî ve sosyal meselelerin görüşüldüğü bir çeşit hükümet işlevi gören Divan-ı Hümayûn'da alınan mühim kararların kaydının tutulduğu defterlerdir. Osmanlı Arşivi'nde 1553-1905 (H. 961-1323) tarihleri arasındaki döneme ait 266 adet Mühimme Defteri bulunmaktadır. Ancak 1774 ve sonrası tarihlere ait olan 165-267; Mühimme Asâkir, 1-68; Mühimme Mektûme 1-10 numaralı defterlerde de bölge ile ilgili hükümler bulunmaktadır. Bu defterlerin içinde Kafkasya ile ilgili pek çok hüküm bulunmaktadır.

2. Name-i Hümayun Defterleri:

Name-i Hümayun, Osmanlı padişahları tarafından Müslüman ve Hıristiyan hükümdarlar ile Osmanlı Devleti'ne tâbi imtiyazlı olan Mekke şerifi, Kırım hanı, Erdel kralı, Eflak ve Boğdan voyvodaları, Gürcü ve Dağıstan hanları bağımsız ya da bağımlı siyasî kişiliklere gönderilen mektupların adıdır⁶⁰. Name-i Hümayun Defterleri ise bu resmî mektupların yanı sıra padişah tarafından önemli devlet işleriyle ilgili yeniçeri mevacibi verilmesi, sadrazama hitaben yazılan Hatt-ı Hümayunlar ile muahedenâme, tasdikname, temessük gibi belgelerin suretleri de kayıtlıdır. Bu defterlerden Osmanlı

⁵⁹ Bu kısımla ilgili bilgi ve istatistikî verilerin hazırlanmasındaki katkılarından dolayı Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kafkasya-Türkistan Araştırmaları Grubu Başkanı Kemal Gurulkan ile Dr.Raşit Gündoğdu'ya teşekkür ederim.

⁶⁰ Mehmet Zeki Pakalın, Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü, İstanbul 1983, s. 652

Arşivi'nde 1699-1918 tarihleri arasına ait 18 adet vardır. Bunlardan ilk 9 ciltte Kırım hanları ile Kırım Hanlığı'nın yanısıra, ona tâbi Çerkes, Kabartay ve Nogay kabileleri, Dağıstan, Kuban ve Taman meseleleri hakkında 236 name bulunmaktadır. Söz konusu Nâme-i Hümâyûn Defterleri, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde araştırmaya açıktır. Şunu da belirtelim ki, 1699 öncesinde yazılan Nâme-i Hümâyûnlar, Mühimme Defterleri'nde kayıtlıdır.

3. Ruûs Defterleri:

Dîvân-ı Hümâyûn'da tutulan defterlerden olan Ruûs Defterleri serisi; vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, mevâlî ile tımar ve zeâmet dışındaki Osmanlı Devleti'nde mevcut bütün devlet hizmetleri ile evkaf ve hazineden maaş alan her sınıftan devlet memurlarının tayin kayıtlarına dair olup, H. 1116-1326 (1704-1908) yılları arasındaki 261 adet defterden müteşekkildir. Bu defterlerden Kafkasya ile ilgili olanları bize, bu bölgede vazife yapmış devlet ricalinin isimlerini ve maaşlarını göstermektedir.

4. Tahvil Kalemi Defterleri:

Dîvân-ı Hümâyûn'da tutulan defterlerden olan Tahvil (Nişan) Kalemi Defterleri serisi; vezir, beylerbeyi, sancakbeyi, mevâlî ve bütün tımar ve zeâmet sahiplerinin tayin, tevcih ve nakillerine ait muameleleri hâvi olup, H. 1024-1335 (1615-1916) yılları arasındaki 91 adet defterden müteşekkildir. Bunlar içerisinde Kafkasya bölgesinde faaliyet gösteren devlet adamları hakkında da kayıtlar bulunmaktadır.

Tahvil defterlerinden Kafkasya bölgesi ile ilgili 1774 tarihi sonrası tespit edilebilen kayıtlar şöyledir.

Defter No	Sayfa No	İsim	Unvan
2	114	Süleymân Paşa	Anapa Muhafızı Mîrimîrân
4	160	İshak Paşa	Vezir, Tiflis Muhâfızı
4	387	Emir Hamza Paşa	Dağıstan ümerâsından, vezir
7	54	Abdi Paşa	Erzurum Valisi, Gürcistan Seraskeri
9	572	Abdi Paşa	Tiflis Seraskeri
16	46	Kırım Giray	Soğucak Mutasarrıfı, Abaza ümerâsından
19	336	Yusuf Ziya Paşa	Gürcistan, Tiflis Seraskeri
19	338	Abdi Paşa	Tiflis Seraskeri
19	336	Osman Paşa	Tiflis Seraskeri
30	92	Tosun Mehmed Ağa	Anapa yoklamacısı

Defter No	Sayfa No	İsim	Unvan
30	92	Osman Paşa	Anapa Muhâfızı
38	78	İbrahim Paşa	Gürcistan Seraskeri
39	21	Süleymân Serdar	Azərbaycan'da İran Serdârı
39	56	Hüseyin Paşa	Anapa sabık mutasarrıfı (vezir)
39	410	Osman Paşa, Şatırzâde	Mîrimîrân, Anapa Muhâfızı
53	59	Ali Paşa	Anapa Muhâfızı
53	67	Hüseyin Paşa	Anapa Muhâfızı
53	57	Hüseyin Paşa	Anapa Muhâfızı
55	365	Keyhüsrev Han	Gürcistan hanlarından (II. Mahmûd devri)
65	152	İsmail Paşa	Çerkesiztan'a memur
65	152	Mehmed Paşa	Abaza ulamâsından, Mîrimîrân
65	230	İbrahim Paşa	Mîrimîrân, İstabl-ı Amire pâyesi
71	222	Ahmed Paşa	Dağıstan ümerâsından, Mîrimîrân
71	267	Koç Paşa	Çerkes reislerinden, Mirü'l-ümerâ
72	3	Aleksandır Ereğli Hanzâde	Sabık Tiflis Hanı

5. Ahkâm Defterleri:

Dîvân-ı Hümâyûn'da tutulan defterlerden olan Ahkâm Defterleri'ne; mühimme, şikâyet, ruûs ve tahvil gibi konular hakkında hazırlanan ahkâm yazılırdı ve bu defterler, yazıldığı evrak türünün adıyla anılırdı: *Ahkâm-ı Mâliye Defterleri*, *Ahkâm-ı Şikâyet Defterleri* ve *Ahkâm-ı Ruûs Defterleri* gibi. Bu defterlerde, Kafkasya ile ilgili pek çok hüküm yer almaktadır.

Özellikle 1742-1877 tarihleri arasındaki hükümleri ihtiva eden 49 adet Özi ve Silistre Eyaleti Ahkam Defterlerinde bölge ile ilgili pek çok hüküm yer almaktadır.

6. Maliyeden Müdevver Defterler

Arazi tahririne; malî meselelere; saray işlerine; Yeniçeri mevâciplerine, vakıflara ve benzeri konulara dair H. 830-1346 (1427-1927) yıllarına ait 23.138 civarındaki defterden müteşekkil bu fonda Kafkasya ile alâkalı mühim miktarda defter mevcuttur. Bu defterlerde;

Kafkasya bölgesine açılan seferler ve bu bölgedeki kalelerin güçlendirilmesi için yapılan masraflar ile bu seferler için Anadolu ve Rumeli'den sevk edilecek askerler ve bu sevkîyatın masraf defterleri şeklinde bir dağılım mevcuttur.

Maliyeden müdevver defter serisinde 1774 tarihi sonrası Kafkasya ile ilgili kayıtlar şu şekilde tespit edilmiştir.

Defter No	Ebadı	Aded	Başlangıç tarihi	Bitiş Tarihi	Konusu
824	1,5x45,5	1134	29. Z. 1190	29. Z. 1190	Belgrad, Vidin, Gelibolu, Hotin, Bender, Özi, Kars, Erzurum, Ahışa, Trabzon, Kaş, Soğucak, Sinop, Kandiye, Hanya, Midilli, Molova, Bağdad, Selanik, Niğbolu, Niş, Ada-i Kebir, Hille, İzvornik, Bab, Ağriboz, Menekşe, Motun, İnebahtı ve Bosna kaleleri muhafazasında bulunan dergah-ı ali yeniçerilerinin adlarını ve mevaciblerini ihtiva eden mevacib defteri. A. g. tt.
1717	14x46	1216	29. B. 1192	29. B. 1192	Vidin, Belgrad, Özi, Ada-i Kebir, Filibe, Niş, Niğbolu, Selanik, Ağriboz, İnebolu, Meton, Koron, Avarin, Menekşe, Mora, Bosna, Bab, İzvornik, Böğürdelen, Kandiye, Hanya, Midilli, Resmo, Bozcaada, Molova, Bağdad, Van, Kars, Erzurum, Kudüs, Kaş, Sinob, Bafra, Şam, Batum, Ahışa, Sohum, Trablusşam ve Soğucak kalelerinin muhafız teşkilatı dahilindeki bazı yeniçerilerin isimlerini ve yevmiyeleriyle muhtelif tarihlerdeki mevaciblerini ve daha bazı malumatı muhtevi mevacib defteri.
3115	15x19,5	398	18. Za. 1191	1. Za. 1201	Rusların Kaynarca muahedesini ihlal ederek Kırım'a asker sevk etmeleri üzerine İsmail canibine tahşid edilen orduya mühimmat ve zahire temin etmek için yapılan mübayaat ve nakliyatı, Vidin, Özi, Bender, Hotin, İsmail, Belgrad, Böğürdelen kaleleri muhafazasında olan Dergah-ı ali yeniçeri, cebeci, topçu, top arabacı neferatının tayinatı, Tersane-i amire'de inşa ve tamir edilen kalyon ve fırkateynlerin masarifine, İstabl-ı Amire-i evvel ve saniyeye tabi ahırlarda ölen katır ve develerin yerlerine yenilerinin teminine, Selanik, Gelibolu ve İstanbul Baruthaneleri için güherçile mübayaasına müteallik hususatı ve meşruhatı ve bu meseleler ile alakalı ilmühaber suretlerini muhtevi masraf ve mübayaa defteri.

7. Hatt-ı Hümayûn Tasnifi:

Osmanlı Padişahlarının el yazılarına verilen isim olan **Hatt-ı Hümayûn**, genellikle sadrazamların tahrirî olarak telhis edilen kağıdın üzerine yazılması şeklindedir. Bazen doğrudan doğruya “padişah hattı” olur ki buna da “beyaz üzerine hatt-ı hümayûn” adı verilmektedir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde 34.000 hatt-ı hümayûn tasnif-katalog (32 cilt katalog) işlemleri tamamlandıktan sonra ilk 14 cildi analitik envanter halinde araştırmaya açılmıştır.

Kod adı HH olan **Hatt-ı Hümayûn belgeleri** arasında Kafkasya üzerine yapılan seferlere, Çerkes, Kabartay, Abaza ve Dağıstan Gürcü kabilelerin Osmanlı Devleti ile ilişkileri ile Kafkasya üzerinde Osmanlı-Rus-İran rekabetine ait yüzlerce belge mevcuttur.

Osmanlı Devleti’nde, padişahın her hangi bir mesele hakkında verdiği emir, buyruk mânasına gelen ve Âmedî Kalemi’nde teşekkül eden Hatt-ı Hümayûnlar, H. 1070-1297 (1659-1880) yılları arasındaki 227 yıllık bir döneme ait olup, coğrafi ve konu esaslı olarak tasnif olunmuşlardır. Toplam 32 cilt katalogda mevcut belge özetleri, padişah devirlerine göre düzenlenmiştir.

Hatt-ı Hümayûn belgeleri arasında Kafkasya üzerine yapılan seferlere, Kafkasya kabileleri arasındaki münasebetlere, bu kabilelerin Osmanlı Devleti’ne bağlanabilmesi için yapılan ve yapılması gereken işlere, bölge üzerinde Osmanlı-Rus, Osmanlı-İran rekabetine ait yüzlerce belge mevcuttur. Hatt-ı Hümayûn Tasnifi’nin ilk 14 cildinin analitik fihristi mevcut olup, burada Kafkasya ile ilgili belgelerin türleri ve numaraları yer almaktadır. Söz konusu tasnif belgeleri sayısal ortama aktarılmaya ve tedricen dijital olarak araştırmaya açılmaya başlanmıştır. Bu dijitalleştirme işlemi Ekim 2006 itibarıyla tamamlanmış olacaktır.

8. Cevdet Tasnifi:

Muallim Mehmed Cevdet İnançalp’ın Komisyon Başkanlığı’nı yaptığı bir hey’etin bir kronolojiye tâbi olmaksızın tasnif ettiği bu fonda hemen her konuya dair belge mevcuttur. Toplam 34 ciltte tasnifi tamamlanan 216 bini aşkın belge, 17 konu başlığı altında kataloglanmış olup, bunların 17, 18, 19 ve 20. ciltleri H. 1004-1291 (1595-1874) yılları arasındaki *vakıf* kayıtlarını ihtiva etmektedir. Vakıflarla ilgili kataloglarda, Kafkasya’daki vakıf kayıtları da yer almaktadır.

Bundan başka, Gürcistan Seferi (1179/1766) Kars, Batum ve Faş kalelerindeki görevlilere gönderilen emirler, bu görevlilerin maaş ve tayinatları ile yapılan askerî hareketler ve bunların harcamaları, bu faaliyetlere katılan komutanların timarları, Kafkasya’da bulunan Osmanlı kalelerine karşı gerçekleştirilen ve gerçekleştirilmesi muhtemel saldırıların önlenmesi konusunda alınması gereken tedbirler ile bölgedeki kabilelerin kazanılması için yapılacak faaliyetler hakkında belgeler mevcuttur.

Ayrıca bu fonda, Osmanlı Devleti'ne gelen Kafkasya kabilelerinin önderlerine ödenen maaş, tayinat ve verilen hediyeler ile ilgili harcama kayıtları bulunmaktadır.

Kafkasya ve Belge Fonları:

1. 1. Bâb-ı Alî Evrak Odası (BEO):

Sadaret'in en önemli dairelerinden biri olup Sadaret'in diğer nezaret ve devlet daireleri ile yaptığı bütün resmî yazışmaların yapıldığı dairedir. Bu daire, 5 Mayıs 1861(24 Şevval 1277) tarihli bir nizamname ile kurulmuştur. Söz konusu dairenin çalışma sistemi, 1890'dan beri Sadaret'e gelen tahriratın ve giden cevap müsveddelerinin düzenli dosyalar şeklinde korunması şeklindedir. Dosya halinde 350.000 belge vardır.

Ayrıca bu dairede katalog halinde Vilayet gelen-giden defterleri de (genel evrak) mevcuttur.

1332/1915'den itibaren belgeler, Hukuk (89 dosya) İdarî (147 dosya) ve Siyasî (73 dosya) kısım halinde toplanmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bu belgelerin Dosya Usûlü Envanter katalogu hazırlanmıştır. Özellikle Siyasî Kısım Belgeleri Kafkasya açısından önemlidir. Bu belgelerin dosya numaraları şunlardır:

Vilayet-i Şarkiye	:	19, 20
İran	:	37-38
Rusya	:	49-50
Azerbaycan	:	60-61
Ermeni Cumhuriyeti	:	61
Bahr-i Siyah	:	77

2. Hariciye Nezâreti Evrakı (HR):

Reîsülküttâblık'ın yerine H. 1251 (1835) yılında kurulmuş ise de 1879(1295) yılına kadar Bab-ı Ali içinde yer almış ve adeta Sadaret'le iç içe çalışmıştır. Şu kalemleri vardır:

a. Mektubî Kalemî Belgeleri (MKT):

Nazırın özel kalemî belgeleridir. Bu Kalem yazışmaların içeriği daha ziyade kişisel ve ikinci derece meseleler (maaş anlaşmazlığı, alacakların tahsili gibi)dir.

Hukuk Müşavirliği İştîşare Odası Belgeleri (HR:HMŞ.İŞO):

Bu büro, devlet salnamelerine göre H. 1883/1301'de kurulmuştur. 1921 yılına kadar belgeler mevcuttur. Dosya Usûlü Envanter katalogu vardır.

Sözkonusu fonda, Boğazlar meselesi, kapitülasyonların lağvı, Lahey Konferansı Beynelmilel Sıhhiye Konferansı, I.Dünya Harbi (Umumi Harb) gibi Osmanlı Devleti'nin yabancı devlet ve kurumlarla ilgili antlaşma, sözleşme ve mukavele gibi belgeler yer almaktadır. Dosya adeti 158 olup 1222 gömlek içinde 41.428 adet belge 78.799 varakdır.

b. Hukuk Kısmı Belgeleri (HR.H):

Osmanlı sefaret ve şehbenderlik evrakı olup Dosya Usûlü Envanter kataloğa sahiptir. Bu bölüm evrakı, 1846/1262-1922/1341 yıllarını kapsamaktadır. Daha ziyade kişisel davalar, münhasır olmak üzere Osmanlı sefaret ve şehbenderlikleriyle yapılan resmî yazışmaları havidir.

c. Mütenevvia Kısmı Belgeleri (HR.MTV):

Hariciye memur ve yabancı temsilcilerin tayinleri, rütbe ve nişan verilmesi, teşrifat merasimleri, bazı suikastlar, Osmanlı padişah ve şehzadelerinin seyahatleri gibi belgelerin yanında diğer kısımlarda yer almayan evrak da bu bölümdedir.

Bunun kataloğu altı bölümdür:

Osmanlı ve Yabancı Temsilcilikler ile ilgili konular

Nameler

Yabancı ve Osmanlı konsolosluk heyetleri ile ilgili konular

Nişan, madalya ve rütbeler

Muhtelif konular

Tercüme evrakı

Bu belgeler, 1842-1922 yılları arasındadır.

Genel olarak baktığımızda, Hariciye Evrakı içinde, Kafkasya ile ilgili pek çok belge bulunmaktadır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

Kırım Savaşı hazırlıkları, faaliyetleri, Kırım Savaşı münasebetiyle İstanbul'da bulunan müttefik askerler için yapılan harcamalar, Ermeni meselesi, Kafkas Ermenilerinin Rusya ve Avrupa merkezlerindeki faaliyetleri, sefaretlerin Kafkasya Ermenilerinin bu faaliyetleri ile ilgili sundukları raporlar, Rusya'nın Kafkasya'daki faaliyetleri, Kafkasya'ya hicret eden Türkiye Ermenilerinin geri dönüş talepleri, Kafkasya Ermenilerinin Müslüman ahâlîye yaptıkları mezâlim vs. konular.

3. Dahiliye Nezareti Belgeleri (DH):

a. Kalem-i Mahsus Müdiriyeti (DH.KMS):

1913-1922 yılları belgeleridir. 28.000 kadardır. Bu müdiriyetin belgeleri arasında İtilaf Devletleri işgal hareketleri, Kuva-yı Milliye faaliyetleri, çetecilik faaliyetleri, memur atama ve görevden alma gibi konular vardır. Analitik envantere sahiptir.

b. Siyasî Kısım Belgeleri (DH. SYS):

Nezaretin Muhaberât-ı Umûmiyye Dairesi'nin evrakının siyasî, hukuk, idarî ve mütenevvia denilerek ayrılmış siyasî kapsamına giren belgelerdir. Belgeler 1909-1916 yıllarına aittir.

c. Şifre Kalemi (DH. ŞFR):

Bu belgeler, sayı olarak 20.640'dır. 1914-1922 yıllarını kapsamaktadır.

4. Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV):

Sadrâzâmın başkanlığında ve şeyhülislâm ile nâzırlardan teşekkül ederek devletin iç ve dış siyasetiyle ilgili mühim işler hakkında karar veren Meclis-i Vükelâ, İkinci Meşrutiyet'in ilânından itibaren görevlerinden dolayı padişaha ve Meclis-i Mebûsân'a karşı müşterek bir mesuliyet taşımağa başlamıştır. Meclis-i Vükelâ'nın H. 1302-1341 (1885-1922) yılları arasında aldığı kararları ihtiva eden mazbataların koçanlı defterlere yapıştirılmasıyla 417 adet dosya hâlinde katalog elde edilmiş olup, bunlar arasında; Rusya ile yapılan çeşitli savaşların sonunda Osmanlı coğrafyasına hicret eden Kafkasyalıların iskanları, işeleri ve bu konularda karşılaşılan problemlerin halli ile ilgili kararların yer aldığı belgeler mevcuttur⁶¹.

5. Harita (HRT.h); Plan, Proje ve Krokiler Tasnifi (PLK. p):

Plan, Proje Kataloğu'nda 3 numarayla ve 1311 (1893) tarihiyle yer alan dünya atlasından istifade edilerek tasnif edilen Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki 1099 adet plân-proje ve kroki, H. 1207-1330 (1792-1912) yılları arasına dağılmış olup, ekserisi İstanbul ile alâkalıdır. Bunlar arasında Kafkasya ile ilgili sınırlı sayıda plan ve kroki bulunmaktadır. Haritalar kataloğunda yer alan 76-92 genel sıra numaralı haritalar Kafkasya bölgesini kapsamaktadır.

Sonuç

Osmanlı Arşivi'ne dayalı XIX-XX. yüzyıl Kafkasya araştırmaları, 1980'lerin ortalarından itibaren artış göstermiştir. Bunda, Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde gerçekleşen yeniden yapılanma çerçevesinde arşiv personelinin sayısının artmasına paralel olarak, tasnif çalışmalarının hızlanmasının etkisiyle, araştırmaya daha fazla belgenin açılmasının büyük rolü bulunmaktadır. Böylece sözkonusu dönem Kafkasya araştırmaları, duygusallıktan bilimsel bir zemine kaymaya başlamıştır. Bunun somut göstergesi, Cemal Gökçe'nin doktora tezi dışında -o da 1980 öncesine aittir- **Kafkas Araştırmaları**

---

⁶¹ Bu konuda Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi'nden daha fazla bilgi elde etmek mümkündür.

adını taşıyan bir bilimsel derginin aralıklı da olsa yayınlanmasıdır. Bundan başka, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nin çıkardığı **Tarih Dergisi** ile **Tarih Enstitüsü Dergisi** gibi klasik fakülte dergilerinin dışında, 1990'dan sonra **Avrasya Etüdları**, **Askeri Tarih Bülteni**, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi** gibi birtakım bilimsel nitelikli süreli yayınların çıkmaya başlaması, Rusya ve Kafkas ülkelerine gitme imkânlarının artması ve de Rusça'nın öğrenilmesi gibi etkenlerin yardımıyla hem Türkiye'de Kafkasya'ya yönelik araştırmaların (kitap, makale ve tez) sayısı artmış ve hem de Kafkasya konusunda Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde çalışmak isteyen araştırmacıların sayısında büyük oranda artış gözlenmiştir.⁶²

---

⁶² Bu konuda iki bibliyografik araştırmayı verebiliriz. Bkz., Fahri Solak, "Türkistan ve Kafkasya ile İlgili Türkiye'de Yapılan Tezler", Akademik Araştırmalar Dergisi, sayı 6, Ağustos-Ekim 2000, s. 161-248; F.Solak, "Türkistan ve Kafkasya ile İlgili Türkçe Kitaplar Bibliyografyası", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, sayı 134, Ekim 2001, s. 193/234.

Ukrayna Arşivlerinde bulunan Osmanlı dönemine ait belgelerin tanıtımı hakkında hazırlanan tebliğ, üç ayrı kısımdan oluşmaktadır. İlk kısımda Ukrayna Arşivleri tanıtılmakta ve sahip olduğu arşivsel zenginlik rakamlarla gösterilmektedir. İkinci kısımda Ukrayna Arşivlerinde yer alan Türkiye'nin Ukrayna, Rusya, ve diğer Avrupa devletleri ile olan ilişkilerine ait belgelerden bahsedilmektedir. Tebliğe göre, Ukrayna Arşivleri özellikle Türk-Rus harplerine ve Kırım Savaşı'na dair çok sayıda belgeyi muhafaza etmektedir. Son kısımda ise Ukrayna Arşivlerinde araştırma yapmak isteyenlere yardımcı olacak bilgiler verilmekte, Ukrayna Arşivlerinde bulunan bütün belgelerin araştırmaya açık olduğu vurgulanmaktadır.

أعدت هذه المحاضرة للتعريف بالوثائق التي تعود إلى الفترة العثمانية والتي توجد في الأرشيف الأوكراني. وهذا البحث يتكون من ثلاثة أقسام: يحتوي القسم الأول على تعريف بالأرشيف الأوكراني وعلى وصف بالأرقام للوثائق الثرية التي توجد فيه. وبالنسبة إلى القسم الثاني، فهو يتعلق بالوثائق التي تتحدث عن علاقات تركيا بأوكرانيا وروسيا وبقية الدول الأوروبية. وحسب هذا البحث فإن الأرشيف الأوكراني يحتوي على وثائق كثيرة بخصوص الحروب التركية الروسية وحرب القرم. أما القسم الأخير فيقدم معلومات للذين يريدون القيام بأبحاث في الأرشيف الأوكراني، ويؤكد على أن جميع وثائق هذا الأرشيف متاحة لجميع الباحثين.

TURKISH HISTORICAL DOCUMENTS IN THE ARCHIVES OF UKRAINE

Ladies and Gentlemen, dear colleagues,

This presentation introduces you to the Resources on Turkish history in the Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev and hopefully will assist you in your scientific research in our archives.

The lecture will focus on three parts:

1. Structure of Ukrainian archives
2. Central State Historical Archives of Ukraine and the documents on Ottoman period
3. Researches in our Archives

The network of State archives of Ukraine includes some 680 institutions. Within the network of archives throughout Ukraine, there are many millions of documents that together form a national documentary heritage of all peoples of Ukraine through ten centuries of "written history" as reflected by the papers of individuals, records of organizations, and government institutions.

Depending upon the period and geographic region, these documents are recorded in many languages including Russian, Ukrainian, Polish, German, French, and Hebrew.

A huge mass of documents, mainly from the 15th-18th centuries, is recorded in Latin, Church Slavonic, Old-Ukrainian, Old-Polish, Greek and Osman-Turkish languages.

The archival system of Ukraine employs more than 3,000 archivists and other staff members.

Archival institutions under the State Committee on Archives of Ukraine preserve more than 55 million files, 74,000 video documents,

more than 1 million photo documents,

30,000 audio documents

and more than 600 000 items of scientific-technical documentation,

all included in the National Archival Fond *means national documentary heritage*

as one of the most important components of the national information resources and national historical heritage of Ukraine.

The Central State Historical Archives of Ukraine in Kiev (hereinafter referred to as “archives” in this lecture) - is one of the oldest and richest archival repositories in the country. It was founded in 1852 as the Archives of Early Acts at Kiev’s University of Saint Vladimir.

I’ll give you a general view on the conditions of the document’s preservation, different types of our resources on Turkish history and the access to our information.

The building of the central state archives was built in 1970-s as a special archival storage and now we create a project of its renovation and reconstruction.

Treasury of records

The storage area of historical archives covers a distance of 28 kilometers or more than 1.3 million files from the XIII – to the beginning of the XX century.

The documents are preserved in collections created by central and local institutions that operated during the occupation of Ukrainian lands by the Great Lithuanian Principality and Polish nobility, institutions of the Ukrainian administration and the tsarist institutions established after Ukraine was annexed by Russia.

The oldest document in our archives is the manuscript of Gospel in Greece dating from the thirteenth century.

The earliest documents consist of miscellaneous charters dating from the fourteenth and fifteenth centuries. The oldest charter dates from 1369.

Oldest documents on Ukrainian Turkish relations are found in a very valuable part of our documentary collection - law books dating from the 15-18th centuries of the courts and estate institutions of Ukraine.

The acts were written in old-Ukrainian, Polish, and Latin. They concern the life of citizens, transfer or division of property, paying damages, description of military affairs, particularly the Tatars activities on the side of Poland and Turkey’s cooperation with hetman Bohdan Khmelnytsky etc.

For Ukrainian archivists and historians the importance of Turkish archives is very actual exactly for this time period. Unfortunately we have no many materials about these events. Most of them are conserving here, in Istanbul. And we hope to find more information about Osman-Polish war of 1672-1676, the participation of Cossack troops under the leadership of hetmans Doroshenko and Jurij Khmelnytsky, Buchach peace of 1672 etc.

In our archives most important and interesting documents are dated from the period of 17th-18th centuries: the relations between Ottoman’s Porta and Cossack Republic.

Among them is the diplomatic correspondence about negotiations between Ottoman Empire and different European countries – Poland, France, especially about the numerous visits of Turkish ambassadors to Ukraine.

Some interesting materials describe the story of famous Ukrainian and European leader Philip Orlyk.

He dreamed to liberate Ukraine from Russian occupation and organized the union with Sweden and Ottoman's Empire. In 1710 in Bendery he created his famous Constitution – the first Constitution in Ukrainian history.

But his efforts were not successful and he passed rest of the life in the emigration, in particularly – in Turkey.

From the end of 17th century Ukraine became the part of Russia and Ukrainian Cossack troops wade war against Ottoman Empire on the side of Russia.

Unfortunately all our common history of 18th century is the history of Russian Turkish wars.

A huge mass of the documents are devoted to the Russian Turkish wars and Crimean war in the XIX th cent.

Fortunately our history keeps not only the wars.

In our archives there are records from different official institutions with information about cultural and political relations between our countries.

From the period after the annexation of Russia, there are records from the Chancery of Governor General of Little Russia and from the Chancery of Governor General of Kiev, Podolia and Volhynia.

Our archives holds the records of gubernija-level gendarme administrations and the secret police of Kiev (this is NOT the same as the infamous "KGB) from the areas of Volhynia, Podolia, Chernygov, Poltava, Kharkov, Odessa, Katerynoslaw, and Kherson. These individual files often include photographs, physical descriptions and other interesting information.

In our collection of maps we found the maps of Turkey from the XVII th cent.

Someone who wants to search our documents by himself will needs the official letter from institution, knowledge of old Ukrainian or Russian languages, and big enthusiasm.

After small interview with me or my deputy-director the researcher is taken to the Reading Room where he is asked to complete a registration form, and then study our card catalogues.

Usually, it takes less than one day to receive indexes or surveys from storage area. Major guides and many inventories are available in the reading room and are accessible immediately. The files of documents requested will be delivered the next day or the time may be shortened, if possible, to accommodate the visitor's schedule.

Our archivists have prepared the catalogue cards for the most important documents and popular fonds. The card indexes are divided by geography, by theme, and by family name of famous people. But only 30 percent of archival documents are indicated in these cards.

All documents of Archives are organizing by *Fond* - the official name of the collection of documents of one juridical or physical person. Each Fond has own title and number. Inside the Fond all documents divide by *Opys (Inventory)*. Each inventory has own number. It may be one or more, until one thousand inventories in one fond.

The inventory contains the title and number of file.

For receiving the document you must order three positions: number of fond, number of opys (inventory) and number of file.

We are also preparing different archival finding aids: various indexes, published inventories and registry. Also our Archives is now preparing the Data Base with detail descriptions of each fond and inventory for our local network and the Internet.

Unfortunately there are no finding aids in English.

In our Archives we have 1,420 fonds, more than 4,000 inventories, more than 1 mln 300 thousands files.

Thanks to our inventories, we know the general content of each of these million of files, but the detail description of each page, each document inside the file are unknown until some archivist or researcher has occasion to work with these documents.

The publication of archival guides is one of the important activities of Ukrainian archival system.

The State Committee on Archives of Ukraine announced the publication program entitled "Archival Repositories of Ukraine" with two sub-series, one is "Archival Guides" and another is "Special Reference Books".

All documents of our Archives are accessible.

Only the poor physical condition of some files prohibits the use of this material.

According to new Rules, the only restriction is for equipment such as scanners or portable copy machines which are forbidden because of the possibility of damage to unique medieval documents or book's bindings.

Our Archives does not photocopy our documents because of negative influence of copy machines on the old original texts.

In any event, the researcher is requested to consult the specialist in the reading room before using this equipment. Any other equipment (including laptop computers, cameras and video cameras) is permitted.

We would like to encourage visitors to come to our Archives. There are very skilled and qualified people, most of them working as archivists for many years, so any request will be met by staff with extensive knowledge and experience. Younger archivists have some language skills that would be helpful for those who do not speak Ukrainian or Russian. We are doing our best to help researchers and visitors.

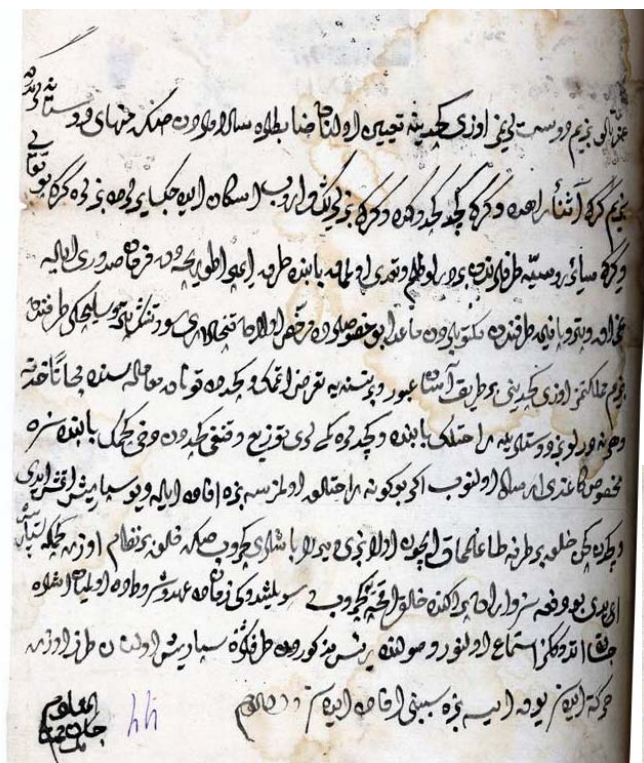
Someone who wants to obtain archival information by mail should consult the contact list of archives at our web site, which includes postal addresses, e-mail addresses, and phone/fax numbers of all Ukrainian State Archives.

I would like to thank the General Directorate of State Archives of Republic of Turkey for inviting me to be a part of your international symposium.

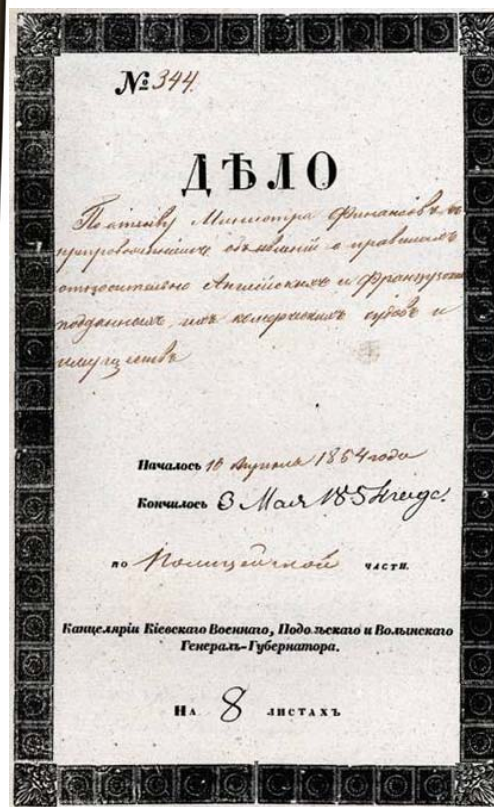
Especially, Assoc. Prof. Yusuf SARINAY – the General Director.

XVII – Plan of Ochakov fortress

1769–1772 Addition of Edysan and Budzhak Ords to Russia

1853–1856 Documents about Russian army's supply and trade communication during the Crimean war.

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a letter or document. The text is written in a cursive style and includes several lines of text. The top part of the document has a header with the name "Hacı İsmail" and the date "1768". The main body of the text discusses various matters, including correspondence with the Crimean Khan and Edychkul and Edysan Seraskirs about borders, relations, horses pastures, paying damages from both sides, congratulations to Khan Crym-Girej etc. The bottom part of the document has a signature and a date "1768".

Handwritten text in Ottoman Turkish script, likely a letter or document. The text is written in a cursive style and includes several lines of text. The top part of the document has a header with the name "Hacı İsmail" and the date "1768". The main body of the text discusses various matters, including correspondence with the Crimean Khan and Edychkul and Edysan Seraskirs about borders, relations, horses pastures, paying damages from both sides, congratulations to Khan Crym-Girej etc. The bottom part of the document has a signature and a date "1768".

1765-68. - Correspondence with Crimean Khan and Edychkul and Edysan Seraskirs about borders relations, horses pastures, paying damages from both sides, congratulations to Khan Crym-Girej etc. In these files we found the documents in Osman Turkish language and the translations.

[illegible][illegible]

1758- Letter of Perekop's Khan Khalim-Gyrey

Map of Turkey from the XVIth century

The paper which concerns itself with the independence struggle of Azerbaijan having been under the Soviet Union rule for decades underlines that Turkish people and state sided with Azerbaijanis in their arduous struggle. It provides extensive information about the content of Friedship Treaty signed between the Ottoman Empire and the Azerbaijan Republic in this period beginning with Enver Pasha's brother Nuri Pasha and his group of 300 educators' visit to Gence. It also emphasizes that the first state recognized the independence of Azerbaijan after the dissolution of the Soviet Union in 1991 was Republic of Turkey and that relation between the two states is at its highest level at present.

تناولت المحاضرة نضال أذربيجان التي كانت تحت إدارة الاتحاد السوفيتي على مدى سنوات طويلة وذلك من أجل الاستقلال، وتصور كذلك وقوف الشعب التركي مع دولته إلى جانب أذربيجان في نضالها. كما تقدم معلومات حول اتفاقية الصداقة المبرمة بين الإمبراطورية العثمانية وجمهورية أذربيجان خلال المرحلة التي انطلقت مع قدوم "أنور باشا" وشقيقه "نوري باشا" برفقة 300 مدرب إلى "كنجه". Gence ويؤكد المحاضر أيضا على أن تركيا كانت أول دولة اعترفت بأذربيجان بعد نيل استقلالها إثر تفكك الاتحاد السوفيتي سنة 1991 وأن العلاقات بين البلدين قد وصلت إلى أعلى المستويات.

OSMANLI DEVLETİ İLE AZERBAJCAN CUMHURİYETİ ARASINDA DOSTLUK VE İŞBİRLİĞİ İLİŞKİLERİ (1918-1920 YILLARI)

Yüzyıldan fazla bir zamandır Rusya'nın sömürgesi haline gelen Güney Kafkasya'da Azerbaycan Türkleri milliyet ve din farklılığından dolayı Çarlık yönetim organları tarafından takibe ve ayrılıkçılığa maruz bırakılmışlardır. Azerbaycan Türklerinin askere alınmamaları, askerî eğitim görmemeleri, ahalinin silaha sahip olmaması, buna sahip olsalar bile kullanamamaları onlar için büyük bir tehlike oluşturunuyordu. Öte yandan komşuları olan Ermeniler, Rusya çarlığında en güvenilir millî grup olarak Rusya vatandaşlarına tanınan imtiyazlardan yararlanıyorlardı. Onlar, Rusya ordusunda hizmet verirken, ayrıca XX. yy. başlarında Güney Kafkasya'da Ermeniler'in milliyetçi "Taşnaksütyun" partisine ait 100 bin kişiden ve büyük çoğunluğu eşkiya ve cellatlardan oluşan bir orduya sahiptiler¹.

1917 yılı Ekim ayında Rusya'da gerçekleşen Bolşevik ihtilalinin ardından Sovyet Rusya'nın savaştan çekilip gitmesi sonucunda Kafkasya cephesindeki Çarlık ordusunda Türkiye'ye karşı savaşa katılan binlerce Ermeni asker ve subay silahlarını alıp Güney Kafkasya'ya döndüler. Ermeniler, fırsatı kaçırmayarak mümkün olduğu kadar Azerilerin oturdukları bölgelerde vatandaşlara karşı katliam yaparak ve onları topraklarından kovalayarak topraklarını ele geçirmeye çalışıyorlardı.

1918 yılı Mart olaylarında ve bu olaylardan sonra S. Şaumyan başkanlığında Sovyet hükümeti adı altında Ermenilerin Azerilere karşı yaptıkları vahşilikler, Bakü'nün yanı sıra Şemahı, Guba, Selyan, Lenkeran, Nevahi ve Kürdemir kaza, şehir ve kasabalarının darmadağın edilmesi, tehlikenin artık Gence'ye yaklaştığını gösteriyordu. Andronik'in başkanlığında Zengezur ve Karabağ Ermenileri Bakü Bolşevikleri ile birleşerek Azerbaycan topraklarını ele geçirmek için bir plan hazırlıyorlardı. Bunun için bu toprakların gerçek sahibi Azeriler fırsatı yakalamış iken bu topraklardan temizleyerek, Avrupa ülkelerine bu topraklarda yalnızca Ermeniler'in yaşadıklarına inandırmak istiyorlardı. Halkı böyle bir tehlikeden kurtarabilecek güç bir tek Gence'deydi. Ancak Gence tek başına bu ağır durumdan zaferle çıkamazdı. Durumun ağırlığına rağmen, Tiflis'te kurulan Transkafkasya Meclisi ve Hükümeti de bu işe kayıtsızlık gösteriyordu. Durum böyleyken Azerbaycan halkı bir imdat yeri, kendisini bu ağır durumdan kurtarabilecek bir yol arıyordu. Tek çare ise Türkiye idi. Gözler Türkiye'deydi "O kardeş millet gelecek, bizi düşman elinden kurtaracak!" Halkın bunun dışında bir ümidi kalmamıştı².

---

¹ Rusya Federasyonu Devlet Tarih Arşivi (RFDTA), fon 821, liste 7, dosya 290, s. 39.

² Bkz. M.E. Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, Bakü 1990, s. 37-38.

Bu arada Azerbaycan'ın değişik bölgelerinin temsilcileri ve Transkafkasya Meclisi Müslüman Grubu üyeleri, Türk Ordusu Doğu Cephesi Kumandanı Vehip Paşa'ya müracaat ederek yardım talebinde bulunmuşlardır. 1 Mayıs 1918 tarihinde Transkafkasya Meclisi Müslüman Grubu toplantısında Trabzon'da yapılan barış konferansı hakkında Meclis Üyesi M.H. Hacinski bilgi vererek konferansta Enver Paşa ve diğer kişilerle sohbetlerden Azerbaycan'a çok yönlü yardım yapmak için Türkiye'nin ciddi adım attığını, birkaç gün içerisinde Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın 300 kişiden oluşan eğitimciyle birlikte Tebriz üzerinden geçerek Gence'ye geleceklerini beyan etti³. Gerçekten Mayıs'ın sonunda Nuri Paşa 300 kişiden oluşan eğitimci heyetle birlikte Karabağ üzerinden geçerek Gence'ye geldi. O dönemde müthiş bir anarşinin kol gezdiği, öte yandan Bolşevik ve Ermeni saldırılarıyla tehdit edilen Gence, Nuri Paşa'yı semadan inen kurtarıcı bir melek gibi karşıladı. Halkın kendisine gösterdiği ilgi, Gence tarihinde hiç görülmemişti⁴. Nuri Paşa kısa süre içerisinde Gence'de disiplini sağlayabildi.

28 Mayıs 1918 tarihinde Tiflis'te Azerbaycan'ın bağımsızlığı ilan edildikten sonra Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümeti ilk devletlerarası anlaşmayı Türkiye hükümeti ile imzaladı.

4 Haziran 1918 tarihinde Batum'da bağımsızlığını daha yeni ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti temsilcileri Azerbaycan Millî Konseyi Başkanı M.E. Resulzade ve Hariciye Nazırı M.H. Hacinski ile Osmanlı hükümeti adına Adliye Bakanı Halil Bey, Kafkasya Cephesi Baş Kumandanı Vehip Paşa tarafından “Osmanlı İmparatorluğu hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti Arasında Dostluk Mukavelesi” imzalandı⁵.

Mukavelenin giriş kısmında şu satırlar yer alıyordu. “Bir tarafta Osmanlı İmparatorluğu hükümeti, diğer tarafta ise bağımsızlığını daha yeni ilan etmiş olan Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti arasında siyasî, hukukî, ekonomik ve entellektüel zeminde iyi dostluk ilişkileri kurarak karşılıklı anlaşmaya vardılar”⁶.

Mukavelenin 1. maddesinde şu satırlar yer alıyordu: “Osmanlı İmparatorluğu hükümeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti arasında ebedî sulh ve sağlam dostluk ilişkileri kurulacaktır”⁷.

Mukavelenin 2. ve 3. maddeleri Osmanlı İmparatorluğu ile Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan arasında sınır hatlarının belirlenmesinden, 5. maddesi Azerbaycan hükümetinin sınır bölgelerinde oluşturulan çeteleri silahsızlandırmaktan ve kovalayıp

³ Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (ACDA), fon 970, liste 1, dosya 1, s. 33.

⁴ M. E. Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, Bakü, 1990, s. 39.

⁵ bkz. ACDA, fon 894, liste 2, dosya 88, s. 1-3.

⁶ bkz. ACDA: fon 894, liste 2, dosya 88, s. 1.

⁷ bkz. ACDA, fon 894, liste 2, dosya 88, s. 1.

çıkarmaktan, 6. maddesi demiryolu taşımacılığında tarafların yükümlülüklerinden, 7. maddesi konsolosluk sözleşmesi, ticarî anlaşma ve diğer belgelerin hazırlanmasından, 8. maddesi mukaveleyi imzalayan tarafların vatandaşlarının birbirinin topraklarında engel olmadan hareket serbestliğinden, 9.maddesi Azerbaycan'ın uluslararası posta-telgraf birliğine alınmasına kadar iki ülke arasında posta-telgraf ilişkilerinden, 10.maddesi anılan mukaveleye aykırı olmayan Brest-Litowsk Mukavelesi'nin taraflar arasında geçerliliğinden söz ediyordu⁸.

Mukavelenin Azerbaycan açısından büyük öneme haiz 4. maddesinde ise “Osmanlı hükümeti, ihtiyaç olursa, huzur ve asayiş koruma, ülkenin güvenliğini sağlama amacıyla Azerbaycan Cumhuriyeti'ne askeri yardım yapmayı üstlenir” deniliyordu.

Bu dönemde, Gence'yi hem Bakü'den hareket eden G. Korganov'un başkanlık yaptığı ve büyük çoğunluğu Ermeni Taşnaklardan oluşan Sovyet ordusu, diğer tarafta ise Zengezur'u işgal ederek Karabağ istikametinde hareket eden Andronik'in nizamlı birlikleri tehdit ediyordu. Tabir yerindeyse, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ve Azerbaycan halkının bir ölüm kalım meselesi gündeme gelmişti. Tam bu sıralarda Azerbaycan ile Türkiye arasında imzalanan mukavelenin 4. maddesi gereğince Azerbaycan Millî Konseyi Başkanı M.E. Resulzade ve Hariciye Nazırı M.H. Hacinski Türkiye Devleti'ne müracaat ederek askeri yardım talebinde bulundular⁹. Daha sonra Azerbaycan Parlamentosu'nun ilk toplantısında Fethali Han konuşma yaparak görüşlerini şöyle ifade etti: “28 Mayıs'ta Azerbaycan istiklaliyetini ilan ederek kendi hükümetini kurduysa da, bu hükümet kanun ve kaide yaratma, ülkenin savunması işinde çok zayıftı. Çünkü askerî gücümüz ve silahımız yoktu. Türkiye ile yaptığımız mukaveleye göre Azerbaycan, Türkiye'den askerî yardım talebinde bulunabilirdi. Hükümet bununla ilgili olarak Türkiye hükümetine müracaat etti. Bildiğiniz gibi Türkiye bize yardım yaptı.”¹⁰

Azerbaycan temsilcilerinin müracaatını kabul eden Osmanlı Devleti, Azerbaycan'a asker göndermesinin onun müttefiki olan Almanya'nın itirazına yol açmamasına çalışıyordu. Bu yüzden de Enver Paşa'nın teklifi üzerine Osmanlı ordusu ile Azerbaycan gönüllülerinden oluşan Kafkasya İslam Ordusu'nu kurma kararı alındı. Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa kurulan yeni ordunun kumandanı tayin edildi. Bu amaçla 11-12 Haziran 1918 tarihinde Türkiye 5. Kafkasya tümeni (Mürsel Paşa'nın kumandanlığı altında) Gümrü ve Gazah istikametinde harekete geçerek Gazah'a girdi. İki gruptan oluşan bu tümenin birinci grubunda 147 subay, 2812 asker, ikinci grubunda ise 110 subay ve 2763 asker vardı. Gazah'da Azerbaycanlılar Türk ordusunu tarihte eşine rastlanmadık bir coşku ve sevinç içinde karşıladılar¹¹.

⁸ a.g.e., a. e., s. 2-3.

⁹ bkz. M.E. Resulzade, gösterilen eseri, s. 40.

¹⁰ ACDA, fon 895, liste 1, dosya 1, s. 14.

¹¹ bkz. Hüseyin, Baykara, Azerbaycan İstiklal Mübarizesi Tarihi, b. 1992, s. 236-237.

30 Haziran 1918 tarihinde S. Şaumyan'ın başkanı olduğu Bakü Halk Komiserleri Sovyeti'nin Bolşevik ve Ermeni Taşnaklardan oluşan güçlerinin Göyçay'a ansızın hücum etmesi sırasında Azerbaycan'daki Osmanlı ordusunu takviye etmek amacıyla 3. Türk Ordusu'nun 65 subay ve 2475 askerden oluşan 38. Alayı da Azerbaycan'a gönderildi. Ayrıca 3. Ordu'nun 350 yedek askeri de 9 Temmuz 1918 tarihinde Gazah'a geldi. Osmanlı ordusu tarafından yardım amacıyla Azerbaycan'a gönderilen 5. Ordu grubu ise mücadelenin Bakü civarında yapıldığı sıralarda yetişti. Aynı zamanda düşmana karşı bir Azerbaycan kolordusu da mücadele ediyordu. Azerbaycan kolordusunda Azerilerden ibaret nizamiye alayı, Dağıstan Süvari Alayı ve Azerbaycan'ın dört bir yanından gelen çok sayıda gönüllüler yer alıyordu¹².

Askerî eğitim için zaman darlığı sebebiyle savaş sırasında Azerilerden oluşan askerler arasında kayıp çok oluyordu. Buna rağmen, askerler savaş meydanından geri çekilmiyor, “Biz, buraya ölmek için geldik, dönmek için değil!” diye haykırarak mertçe savaşıyorlardı. Azerbaycan kolordusunun organizasyon işleri tamamlandıktan sonra Türk ordusunun üst kademe subayları tarafından yüksek değerlendirilen, Rus ordusunda yetişmiş olan Azeri Subay Hebib Selimov Bey kumandan tayin edildi¹³.

16 Haziran 1918 tarihinde Azerbaycan hükümeti, Tiflis'ten Gence'ye taşındı. Ancak hükümetin Gence'ye gelişi yeterince başarılı olmadı. Azerbaycan'ın dört bir tarafından burjuva çevrelerinin Cumhuriyet'in demokratik niyetinden memnun kalmayan unsurları, Gence'ye Nuri Paşa'yla görüşmeye gidiyorlardı. Azerbaycan'daki İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa üstün yeteneklere sahip subay olsa da, politik görüşleri yeterince net değildi. İlişkilere bir açıklık getirmek için Nuri Paşa ile görüşüp onu ziyaret eden M.E. Resulzade, F.H. Hoyski ve M.H. Hacinski'ye Nuri Paşa şunları demişti: “Ben askerim, politikadan anlamam, ordunun siyasî müşaviri Ahmet Ağaoğlu'dur, onunla görüşünüz”¹⁴. Ahmet Ağaoğlu ile yapılan gergin görüşmelerden sonra Millî Şûra'nın istifaya gitmesi ve yeni hükümet kurulması konusunda mutabakata varıldı.

17 Haziran'da gün boyunca Millî Konsey'in Gence'de çok gergin bir ortamda yapılan üç toplantısında ele alınan konuların bir sonucu olarak iki karar alındı. Birinci karar, yeni kurulacak olan geçici hükümetin hak ve görevlerini belirliyordu. İkinci karar ise Azerbaycan Millî Konseyi'nin istifasını resmileştirdi. Aynı günde F.H. Hoyski başkanlığında Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ikinci hükümeti kuruldu.

Durumun ağır olmasına rağmen, Azerbaycan'ın bağımsızlığını korumak için hükümet yapabileceği her şeyi yaptı. Azerbaycan'da meydana gelen gerginliği dikkate alarak 23 Haziran'da F.H. Hoyski Hükümeti Azerbaycan sınırları içinde askerî yönetim rejimi ilan etti.

¹² a.g.e., s. 237.

¹³ bkz. Hüseyin Baykara, gösterilen eseri, s. 237.

¹⁴ ACDA, fon 970, liste 1, dosya 1, s. 48, 57-61, liste 1, dosya 3, s. 12-45.

Kafkasya İslam Ordusu, askerî operasyonlara Göyçay civarında gerçekleşen savaştan başlayarak Bakü Sovyeti çetelerini sıkıştırıp geri çekilmeye mecbur etti. Kafkasya İslam Ordusu, Temmuz'un sonuna doğru Bakü civarına yetiştii. Temmuz'un sonunda S. Şaumyan Hükümeti istifa etti ve Bakü'de kurulmuş olan Sentrokaspi diktatörlüğünün, Enzeli'den General Denstervill'in başkanlığı altında davet ettiğı 1.500 bin asker ve subaydan oluşan İngiliz silahlı birlikleri de Bakü'ye geldi. İngilizler'in yardım ettiğı Taşnaklardan ibaret Sentrokaspi askerî birlikleri de Kafkasya İslam Ordusu'nun Bakü'ye doğru hareketine engel olamadı.

O dönemde dünyada meydana gelen karışık durumla ilgili 7 Ağustos tarihinde İstanbul'da bulunan Azerbaycan misyonu başkanı M.E. Resulzade, Bakü'ye M.H. Hacinski'ye yazdığı mekupta şöyle diyordu: “Nasıl, ne pahasına olursa olsun, Bakü en kısa zamanda ele geçirilmelidir. Aksi takdirde biz, zor durumda kalırız. Bakü'ye doğru hareket, yalnızca Azerbaycan adına olmalı, Bakü'yü Azerbaycan hükümeti ele geçirmelidir. Başka türlü olursa, zorluklarla karşılaşırız”¹⁵.

Çok sayıda İngiliz askerinin Bakü'ye geleceğine ilişkin bilgilerin dedikodudan başka bir şey olmadığını anlayan Kafkasya İslam Ordusu, daha aktif operasyonlar başlattı. Bakü'yü ele geçirmek için yapılan mücadele gergin olduğundan Osmanlı ordusunun 15. tümen karargahı, 56. ve 106. piyade alaylarını 1200 askerle Karaköse'den çekip Bakü'ye gönderdi. Hacıkabul üzerinden Elet yoluyla Bakü'ye hareket eden ordu, susuzluktan eziyet çekiyordu. Türk ordusu tüm zorluklara dayanarak, susuzluk ve kayıplara rağmen, düşman hücumlarını defederek Bakü'ye yakınlaşmış ve Gobu köyünde bir karargah kurmuştu¹⁶.

Türk ordusu subayı Rüştü'nün “Bakü Yollarında” adlı kitabında detaylı bir şekilde belirttiğı gibi Azerbaycan'a beş grup halinde gönderilen Türk askerî güçleri toplam 10 bin kişiden ibaretti. Kendini yabancı bir ülkede değil, öz kardeşleri, dostları arasında hisseden Türk ordusu askerleri Azerbaycan askerleri ve gönüllüleriyle omuz omuza savaşıyorlardı.

Azerbaycan'ı kurtarmaya gelen ve Kafkasya İslam Ordusu adı altında birleşen Osmanlı ordusunun kayıpları Rüştü'nün verdiği bilgilere göre yaklaşık 800 ila 1000 kişi civarındaydı. Azerbaycan askerlerinin eğitimi zayıf olduğundan onların kayıpları Türk ordusu askerlerinin verdiği kayıplardan üç, bazan beş kez daha fazla oluyordu. Bugün aziz şehitlerimiz Azerbaycan topraklarında yan yana uyuyorlar. Şehitlerimize Allah'tan rahmet ddiliyoruz¹⁷.

¹⁵ ACDA, fon 894, liste 10, dosya 154, s. 31.

¹⁶ bkz. H.Baykara, gösterilen eseri, s. 238.

¹⁷ a.g.e., s. 239.

15 Eylül'de Kafkasya İslam Ordusu Bakü'ye girdi. Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Başkanı F.H. Hoyski'nin 15 Eylül 1918 tarihinde saat 11:05'de Tiflis'e Azerbaycan Cumhuriyeti Temsilcisi M.Y. Caferov'a çektiği telgrafta şu satırlar yer alıyordu: “Bakü, bizim ordumuz tarafından 15 Eylül'de sabah saat 09:00'da alındı. Bunu resmî olarak ilan etmenizi rica ederim”¹⁸.

Bu vesileyle Osmanlı İmparatorluğu'nun Tiflis'teki temsilcisi Abdulkерim Paşa da Azerbaycan'ın Tiflis'teki temsilcisi M.Y. Caferov'a çektiği telgrafta şöyle yazıyordu: “Bakü'nün büyük kayıplar pahasına Azerbaycan-Türk askerleri tarafından alınmasıyla ilgili içten tebriklerimi kabul etmenizi rica ederim”¹⁹.

15 Eylül 1918 tarihinde zaruret veya tesadüf eseri olarak Gence'de yayınlanmaya başlayan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk devlet gazetesi olan “Azerbaycan”ın ilk sayısında hem Azerbaycan, hem de Rusça olarak yayınladığı “Bakü'nün Düşmesi” konusundaki yazılar dikkat çekiyor. Haberlerde “Dün gece Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti adına Kafkasya İslam Ordusu Kumandanı Nuri Paşa Hazretleri tarafından “Bismillahirrahmanirrahim! Ordumuz, Bakü'yü 15.09.1918 tarihinde, sabah saat 8.00 de ele geçirdi. Kafkasya İslam Ordusu Kumandanı Ferruh Nuri”²⁰ yazısı yer alıyordu.

Bakü'nün ele geçirilmesi vesilesiyle Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti Başkanı F.H. Hoyski tarafından Nuri Paşa'ya gönderilen cevabi telgrafta şöyle deniyordu: “Kafkasya İslam Ordusu Kumandanı saadetli Nuri Paşa Hazretleri'ne: Kumandanlığınız altındaki cesur Türk askerleriniz tarafından Azerbaycan'ın başkenti Bakü'nün düşmanlardan geri alınması vesilesiyle milletin zat-ı hamiyetperveranelerine ve dünyanın en necip askerleri olan Türk oğullarına minnettar olduğumu arz ederek iftihar ederim, efendim. Heyyet-i Vükale Reisi Fethali Han”²¹.

Bakü'nün kurtuluşu münasebetiyle Fethali Han Doğu Orduları Kumandanı Halil Paşa Hazretleri'ne de aşağıdaki konuda bir telgraf çekmişti: “Bakü'nün, Azerbaycan'ın istikbalini, saadetini, ekonomisini ve politikasını sağlayacak ve Türk dünyasının ikinci bir İstanbul'u adını almaya layık bir merkezin, Türk'ün cesur, namuslu evlatlarının kahramanca hücumları sayesinde düşman elinden kurtulması vesilesiyle zat-ı ali-i hamiyetperveranelerinizi en samimi bir şekilde tebrik ederim”²².

Gazetenin aynı sayısında çıkan bir başka haberde Bakü'nün İslam Ordusu tarafından kurtarılması sırasında yaklaşık 30 bin silahlı düşman askerinin esir alındığı, çok sayıda ganimetin ele geçirildiği ve şehirde huzurun sağlandığı bildiriliyordu.

¹⁸ ACDA, fon 897, liste 1, dosya 22a, s. 4.

¹⁹ a.g.e.

²⁰ “Azerbaycan” gazetesi, 15 Eylül 1918 yılı, no 1.

²¹ “Azerbaycan” gazetesi 15 Eylül 1918 yılı, no 1.

²² a.g.e.

Bir başka yazıda ise Nuri Paşa'nın Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetine gönderdiği ikinci telgraf yayınlanmıştı. Telgrafta şu satırlar yer alıyordu: "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti olan Bakü'yü ziyaret etmek üzere heyet-i vükalenin yarın Bakü'ye teşriflerine muntazırım efendim"²³.

Gazetenin anılan sayısında Azerbaycan Şairi Muhammed Hadi'nin Türk askerinin şecaatini vasfederek "Türk Nağmesi" şiiri yayınlanmıştı.

Türk kardeşlerimizin Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğruna yaptıkları bu fedakarlığına en yüksek değeri M.E. Resulzade vermişti. Resulzade şöyle yazıyordu. "...Sonra menhus bir ihtilal sonucunda mezarları unutulmuş olan Anadolu mehmetcikleri Bakü'deki şehadetleriyle Türklüğe yeni bir siyasi vücut ita ediyorlardı. Maddeten unutulmuş, fakat manen bütün kalplerde defnedilmiş bu kahraman şehitler yalnız Bakü'de midir? Nahçıvan'dan, Karabağ'dan, Şemahi'dan, Gence'den Bakü'ye kadar böyle bir fedakarlığın olmadığı bir yer var mı?"²⁴

30 Ekim 1918 tarihinde Büyük Britanya ile Türkiye arasında yapılan Mondros Sözleşmesi'ne göre, Türk orduları Azerbaycan'dan çıkmaya mecbur oldu. Müttefik orduları General Thomson başkanlığında Bakü'ye geldi.

Bakü uğruna şehit düşmüş Türk ve Azerbaycan askerleri Çemberekend Mezarlığı'nda (bugün "Şehitler Hıyabanı" olarak anılan Dağüstü Park'ta) defnedilmişti. 15 Eylül 1919 tarihinde Kafkasya İslam Ordusu'nun Bakü'yü kurtarmasının birinci yıldönümü vesilesiyle Çemberekend mezarlığında büyük bir şehitleri anma töreni yapıldı. Bakü Hayriye Cemiyeti tarafından şehitlere hatıra abidesinin temeli atıldı.

Aynı günde Azerbaycan parlamentosunun tam bir toplantısı Bakü'nün kurtuluşunun birinci yıldönümüne hasredildi. Toplantıda açış konuşması yapan Hasan Ağayev Bey şunları söyledi: "Bugünkü bayramın ne kadar şerefli, ne kadar tarihsel olduğunun herkes farkında. Bu bayram vesilesiyle Türklük ve İslamcılık yolunda şehit düşen Türk yiğitlerini anmak için cümlenizin kıyam etmenizi (kalkmanızı) rica ederim"²⁵.

Konuşmasında Azerbaycan'ın bağımsızlığı uğruna verilen müddelede Türk askerlerinin geçtikleri tarihî yoldan bahseden H. Ağayev şöyle dedi: "Muhterem efendiler! Bugün bir yıldır Azerbaycan'ın millî merkezi sayılan Bakü, düşmanlar elinden, zalimler elinden kurtulmuştur. Bizim güçlü vücudumuzu açmak ve bedenimizi parçalamak isteyen, bazı haklarımızı çiğnemek isteyen düşmanlar, geçtiğimiz yıl Kürdemir istasyonundan başlayarak yiğit Türkler tarafından kovularak Bakü'ye sokulmuşlar ve daha sonra denize dökülmüşlerdi. Böylece kutsal saydığımız başkentimiz

²³ a.g.e.

²⁴ M.E. Resulzade, gösterilen eseri, s. 43.

²⁵ ACDA, fon 895, liste 1, dosya 142, s. 1.

Bakü'yü kurtarıp bize teslim etmişlerdir. 28 Mayıs tarihinde istiklalimiz ilan edildi. 15 Eylül'de ise hak yerini bulmuş, Bakü geri alınmıştır”²⁶.

Hasan Bey, halkımıza kanı pahasına kardeşlik yardımı yaptığı için Azerbaycan halkı adına Türk kardeşlerimize teşekkür ederek “Onlar, Türklük ve İslamlık yolunda şehit düştüler, vatanımızı kurtaran Türk yiğitlerini anmakla birlikte biz Azeri Türkleri kardeşlerimiz olan Anadolu Türklerinin bu fedakarlığını hiçbir zaman unutamayız ve zorlukla, kan pahasına alınarak bize bahşedilen istiklalimizi savunmayı üstlenerek, bu görevi herşeyden kutsal tutarak son muradımıza erişeceğiz.”²⁷ dedi.

H. Ağayev, daha sonra parlamento üyelerine Cemiyet-i Hayriye'nin Bakü'nün kurtuluşu için canlarını feda eden Türk ve Azerbaycan şehitlerinin anısına yapılacak abidenin temelinin atılması törenine katılmak için birlikte Çemberekend mezarlığına davet etmişti.

Türk askerlerinin abidesi için büyük bir maket yapılmıştı. Ancak 1920 yılı Nisan ihtilalinden sonra bu abide dikilmedi, Bakü'nün kurtuluşu için şehit düşen Türk ve Azerbaycanlı askerlerin mezarları sökülerek yerle bir edildi. Bunun yerine halkımızın tarihinde nefrete layık bir rol oynamış Bolşeviklerden birisi olan Kirov için muhteşem bir anıt yapıldı. Ancak halk, kahramanlarının bu fedakarlığını hiçbir zaman unutmadı, anılarını daima kalplerinde yaşattı. Azerbaycan dışında yaşayan Azerbaycan muhacirleri ise şehitleri daima anmış, bununla ilgili muhacir basında zaman zaman yazılar yayınlamışlardır.

Azerbaycan'ın istiklali uğruna şehit düşen Türk mehmecikleri için bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti tarafından 1919 yılında temeli atılan “Bakü'de Şehitler Anıtı”nın maketi değişik yayın organlarında birkaç defa yayınlandı. İlk olarak 1928 yılında “Türk Yurdu” Dergisi'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin onuncu yıldönümü vesilesiyle yayınlanan 9. sayısında, ikincisi ise Türkiye Cumhuriyeti'nin onuncu yıldönümü vesilesiyle “Azerbaycan Yurtbilgi” Dergisi'nin 1933 yılı 21-22. birleşmiş sayısında yayınlanmıştı.

Eylül 1998 yılında yayınlattığım makalelerimden birinde şöyle yazmıştım: “Aziz yurttaşlarım, bugün bağımsızlığımıza yeniden kavuştuğumuz bir dönemde o yıllarda yapılması planlanan böyle bir abidenin yapılma zamanı gelmedi mi? Tabii geldi. Şunu unutmayalım ki, bu adımımız şehitlerimize saygımızla birlikte iki kardeş Türk halkı arasında güven ve dostluğun gelişmesine büyük katkıda bulunacak”²⁸.

---

²⁶ a.g.e., s. 2.

²⁷ a.g.e., s. 3.

²⁸ bkz. “Hafta” Gazetesi, 11 Eylül 1998 yılı, no 25.

Bugün artık Bakü'de, Dağüstü Park'ta Şehitler Hıyabanı'nda böyle bir anıtı dikilmiş bulunuyor. Halklarımız ve Bakü'yü ziyaret eden misafirler bu kutsal mekanı saygıyla ziyaret ediyorlar.

Bakü kurtarıldı ve Azerbaycan hükümeti 17 Eylül'de tam heyetle Bakü'ye taşındı. Ancak Azerbaycan için huzur ve istikrar içindeki kuruculuk dönemi uzun sürmedi. Azerbaycan'ın kurtarıcısı ve müttefiki Türkiye, I. Cihan Savaşı'ndan yenilmiş taraf olarak çıktı ve 30 Ekim 1918 tarihinde İngiltere ile Mondros Sözleşmesi'ni imzalamak zorunda kaldı. Sözleşme şartlarına göre Türkiye, Bakü ve Azerbaycan dahil Transkafkasya'dan ordusunu acilen çekmeli, Transkafkasya İngiltere'nin nüfuzu altına girmeliydi. İngiliz askerleri, yeniden Bakü'ye gelmeliydi. Azerbaycan büyük bir tehlikeyle başbaşa kaldı. Nuri Paşa ve arkadaşları Azerbaycan vatandaşlığına geçerek Azerbaycan ordusunun organizesi faaliyetlerini devam ettirmek isteseler de, İngiliz birlikleri kumandanı General Tomson, sert bir şekilde Nuri Paşa ve diğer tüm Türk subayların en kısa zamanda Bakü'den çıkmalarını istedi. Böylece Azerbaycan Türkiye'nin askerî yardımından mahrum oldu.

Türkiye, bu gelişmelerden sonra da kendi durumunun ağır olmasına rağmen, uluslararası düzeyde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin menfaatlerini her zaman savunmuştur. Ali Merdan Bey Topçubaşov İstanbul görüşmelerinde ve Paris'ten gönderdiği mektuplarında bundan geniş olarak bahsetmiştir²⁹.

Türkiye ile ilişkiler yalnızca askerî alanda değil, ekonomik, diplomatik, kültürel alanlarda da geliştiriliyordu. Türkiye ile yukarıda belirtilen dostluk anlaşmasının ardından ticaret, ulaştırma, petrol ihracı vb. alanlarda da sözleşmeler imzalandı³⁰.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinin ikinci günü, bir başka deyişle 30 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı M.H. Hacinski Türkiye Dışişleri Bakanı Ahmet Nesimi Bey'e müracaat ederek bağımsızlığını daha yeni ilan etmiş olan Azerbaycan'ın Avrupa ülkeleri başkentlerinde büyükelçilik açma imkanı bulunmadığı için Türk hükümetinin Avrupa başkentlerindeki büyükelçiliklerinin Azerbaycan'ın menfaatlerini savunmasına izin vermesini rica etti³¹.

F.H. Hoyski, 11 Temmuz 1918 tarihinde Azerbaycan'ın İstanbul'daki Temsilciliği Başkanı M.E. Resulzade'ye yazdığı mektupta Azerbaycan Cumhuriyeti'nden para kesilmesi ve malî işlerinin organizasyonuna Türkiye'nin yardım etmesi yönünde görüşmeler yapması konusunda talimat verdi. Bu amaçla Selim Behbudov Bey ve Esat Rüstembeyov Bey'de İstanbul'a gönderildiler³².

²⁹ bkz. A.A. Topçubaşov, İstanbul'da Diplomatik Sohbetler, (1918-1920 yy), Bakü, 1994.

³⁰ ACDA, fon 970, liste 1, dosya 22, s. 66.

³¹ a.g.e., dosya 5, s. 14.

³² Azerbaycan Cumhuriyeti Ekonomik Partiler ve Toplumsal Hareketler Arşivi (ACEPTHA), fon 277, liste 2, dosya 21, s. 4-5, dosya 7, s. 39-40.

16 Eylül 1918 tarihinde Türkiye ile Azerbaycan arasında ticaret anlaşması yapıldı. Bu anlaşma gereğince Azerbaycan'a 500 bin Osmanlı Lirası avans verilmesi karara bağlandı. Anlaşmayı Azerbaycan adına M.E. Resulzade, S. Behbudov ve E. Rüstembeyov Osmanlı hükümeti adına ise Askerî Demiryolları ve Limanlar Genel Müdürü Ferit İsmail Paşa imzaladı³³.

Arşiv'de muhafaza edilen ilginç belgelerden birisi de 23 Nisan 1919 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yetkili Bakanı A.M. Topçubaşov'un Türk Dışişleri Bakanlığı'na Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Türkiye Büyükelçiliği'nin açılmasının geciktirilmesiyle ilgili yazısıdır. Bu yazıda Topçubaşov “Hükümetimiz en kısa zamanda Bakü'de Osmanlı İmparatorluğu'nun resmî temsilciliğinin açılmasını, açılacak temsilciliğin Azerbaycan Cumhuriyeti merkez yönetim organlarıyla temasa geçmesini, politik ilişkilerimizin daha da kuvvetlendirilmesini, birbirimizin karşılıklı menfaatlerini korumak için ilişkilerimizin geliştirilmesini istiyor” diye yazıyordu³⁴.

Ne yazık ki, bu mektuba ve Yusuf Vezir Çemenzeminli'nin Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türkiye'deki resmî temsilcisi tayin edilmesine rağmen, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin çöküşüne kadar Türkiye Azerbaycan'a temsilci tayin etmedi.

22 Temmuz 1918 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Halk Eğitim Bakanı N. Yusufbeyli'nin teklifi üzerine Azerbaycan okullarında ana dilde eğitim veren öğretmenler ve ders kitapları yetmediği için Türkiye'den Azerbaycan okullarına öğretmen davet etme ve ders kitapları temin etme konusu görüşüldü. Bu amaçla İstanbul'a özel bir heyet gönderilmesine karar verildi. Halk Eğitim bakanına bu iş için Ahmet Ağayev Bey'e ricada bulunma talimatı verildi. A. Ağayev'in bundan vazgeçmesi durumunda bir başka kişinin adaylığının verilmesi önerildi³⁵.

18 Eylül 1919 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Parlamentosu halk okullarına Türkçe ders kitapları almak için 1 milyon Manat ayırdı³⁶.

Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti, 18 Eylül 1919 tarihinde Türkiye'den davet edilen öğretmenlerin maaşını kanunla belirlenen maaştan %50 kadar fazla ödeme konusunda Halk Eğitim bakanının teklifini kabul ederek konunun Azerbaycan Parlamentosu'nda görüşülmesini teklif etti³⁷.

29 Aralık 1919 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Halk Eğitim bakanının Türkiye'den davet edilen öğretmenlere Türkiye'den ayrıldıkları tarihten işe başlayacakları

³³ a.g.e., dosya 9, s. 2.

³⁴ ACDA, fon 970, liste 1, dosya 68, s. 11.

³⁵ ACDA, fon 51, liste 2, dosya 185, s. 30.

³⁶ a.g.e., dosya 4, s. 85.

³⁷ a.g.e., fon 895, liste 3, dosya 18, s. 9, 11, 12.

tarihe kadar geçen süre içerisinde ortaokul öğretmenlerinin aylık maaşı miktarında maaş verilmesi teklifi onaylandı³⁸.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile Türkiye arasında ilişkilerin gitgide geliştiği bir dönemde, 27 Nisan 1920 tarihinde Sovyet Rusya'nın 11. Ordusu'nun müdahalesi sonucunda bir tek Azerbaycan'da değil, tüm Doğu'da 23 ay faaliyet gösteren ilk Halk Cumhuriyeti çöktü. 11. Ordu'nun yardımıyla Bolşevikler, Sovyet Rusyası tarafından temeli Moskova'da atılan Azerbaycan Şûrâ Hükümeti'ni kurdular. Rusya, 11. Ordu tarafından işgal edilen Azerbaycan'ı ve genel anlamda Güney Kafkasya'yı bir hamleyle değil, yavaş yavaş kendi içine alarak Rusya İmparatorluğu yerine Rus Sovyet İmparatorluğu kurma işini gerçekleştirdi. Aralık 1922 tarihinde Sovyetler Birliği tesis olunana kadar formalite olsa bile Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti yarım bağımsız devlet olarak politika izledi. 1920 yılında Türkiye'nin Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nde diplomatik temsilcililiği, 1921 yılı yazında ise Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti'nin Türkiye'de diplomatik temsilcililiği açıldı. Bahsettiğimiz dönemde Azerbaycan'ın Türkiye'deki diplomatik temsilcililiği Başkanı İbrahim Ebilov yalnızca Azerbaycan'la Türkiye arasında kurulan dostluk ilişkilerinde değil hem de Transkafkasya Federasyonu ve Sovyet Rusyası ile Türkiye arasında kurulan ilişkilerde özel rol oynadı. Bu alanda Mustafa Kemal Atatürk ile İbrahim Ebilov arasında yapılan dostluk ilişkilerinin de büyük etkisi oldu. 1923 yılında Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra Türkiye'de de Sovyet yönetimini kurmak isteyen Sovyetler Birliği, kendi planlarını gerçekleştiremediklerini anlayınca Sovyetler Birliği ile Türkiye Cumhuriyeti arasında ilişkiler gitgide soğumaya başladı.

Sovyet yönetiminin 70 yıllık hakimiyeti döneminde gerçekleştirdiği önemli işlerden birisi de Azerbaycan'la Türkiye arasındaki ilişkileri adım adım kırmak, iki kardeş Türk halkı arasında ilişkileri yok etmek oldu. Özellikle 1930'lu yıllarda Stalin baskısı döneminde binlerce Azerbaycan Türkü, Türkiye ile aralarında hiçbir ilişkinin olmamasına rağmen, Pantürkizm'le suçlanarak öldürüldü veya Sibiry'a sürüldü. Bu işte Sovyet yönetimi yıllarında Moskova'da, Güney Kafkasya ve Bakü'de büyük nüfuza sahip Taşnak düşünceli Ermeniler'in büyük emeği geçti. Ermeniler, Sovyet yönetimi yıllarında isteklerini tamamen gerçekleştirdiler.

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin parçalanmasının ardından yeniden bağımsızlığına kavuşan Azerbaycan'ı ilk olarak kardeş Türkiye tanıdı. Bugün Azerbaycan'la Türkiye arasındaki ilişkiler tüm alanlarda en yüksek düzeye ulaşmış durumda. Umum millî liderimizin sözlerini hatırlarsak “tek millet, iki devlet” arasındaki kardeşlik ilişkilerini bundan sonra hiçbir güç sarsamaz.

³⁸ ACDA, fon 51, liste 2, dosya 16, s. 1.

This paper underlines that the history of Tatars and other people living along the Volga river remaining unseen the light of day, waits for researchers in the Ottoman Archives. It also mentions that the archival material contains extensive information related to various subjects such as diplomatic, military and political relations with the Ottoman Empire, the precautions taken by the Ottoman state to solve the housing problems of Tatar immigrants, Tatars who live in the Ottoman realms for the purpose of training and the decorations and orders given to them. In addition to the stages that Tatar-Turk relations passed through from the past to the present, it reports on the classification of photocopies of the original documents sent from the Ottoman Archives to the National Archives of Tataristan.

تؤكد المحاضرة على أن تاريخ التتار وسائر شعوب قبيلة إيديل التي لم يرَ تاريخها النور بعد، تنتظر الباحثين في الأرشيف العثماني. وتتحدث كذلك عن إمكانية العثور في المواد الأرشيفية على معلومات حول العلاقات السياسية والعسكرية مع الدولة العثمانية، والتدابير المتخذة من قبل الدولة العثمانية لحل مشكلة الإقامة بالنسبة إلى المهاجرين التتاريين، والتتاريين القادمين إلى الدولة العثمانية والحاصلين على أوسمة وشهادات، وغيرها من المواضيع المتنوعة. كما تقدم المحاضرة معلومات حول تصانيف النسخ المبعوثة من الأرشيف العثماني إلى الأرشيف الوطني التتاري إلى جانب المراحل التي مرت بها العلاقات التركية – التتارية منذ الماضي إلى اليوم.

TATAR HALKI VE DİĞER İDİL (VOLGA) BOYU HALKLARININ TARİHİNİ ÖĞRENMEDE BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ BELGELERİNİN ÖNEMİ

Dünya ve bölge tarihinin incelemesinde Türkiye'nin, özellikle Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan, en zengin arşiv mirasının önemi büyüktür. Çünkü sadece Osmanlı Arşivi'nin hazinesi 150 milyondan fazla dosyadan oluşmuştur. Bu zenginlik arasında Tatarlar ve İdil Boyu'nda yaşayan diğer halklar tarihinin tetkik edilmemiş sayfalarını günümüzde incelemeye imkân veren belgelerin çok sayıda olduğuna Tataristan arşivcileri ve tarihçileri seviniyor. Halklarımız arasında asırlardan beri gelen kardeşlik bağlarının olmasına rağmen, Tataristan arşivcileri sadece 10 yıl önce Rusya Devlet Arşiv Dairesi'nin yardımıyla Türkiye ve Tataristan Genel Arşiv Müdürlükleri arasında işbirliği protokolünün imzalanmasından sonra, Türk Arşivlerindeki belgelerden geniş bir ölçüde bilgi alabildiler. Türkiye Arşivlerinden Tatarların ve İdil Boyu'nda yaşayan diğer halkların tarihine ait 500 den fazla belgenin kopyası Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi'ne teslim olundu.

T.C. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından bu sene BOA'da saklanmakta olan vesikalar temelinde yayımlanmış *Osmanlı Belgelerinde Kazan* kitabı ise Tataristan başkenti Kazan'ın Bin Yıl Bayramı'na en değerli bir hediye olmuştur. Bu kitaba Tatar halkının tarihine ait iki yüzden fazla önce belli olmayan ve emsalsiz belgeler girmiş. Bu mükemmel hediyesi en iyi jübile yayınlarından biri olarak değerlendirildi ve Tataristan Cumhurbaşkanı M.Ş. Şaymiyev'in ve geniş halk yığınlarının yüksek takdirini Kazandı. Tataristanlılar bu kitabın hazırlanmasına ve yayımlanmasına katılanlara çok minnettardır.

Nutkumuzda, BOA'dan Türk meslektaşlarımızın çalışmalarıyla meydana çıkarılmış olan İdil Boyu Tatarlarının (ki Türkiye'de Kazan Tatarları diye maruftur) ve İdil Boyu'nda yaşayan diğer halkların tarihi üzerine belgelerin terkiibini kısaca nitelemek istiyorum. Şuna da dikkat etmeliyiz ki, Tatar, İdil ve Ural bölgesinde yaşayan diğer halkların tarihine ait olan Osmanlı dönemindeki hemen hemen bütün belgeler emsalsiz bir nitelik taşıyorlar. Onlar, XI. yüzyılın altmışlı yıllarından XX. yüzyılın başına kadarki süre içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun iktidar çevrelerinin İdil bölgesindeki halklara ve genel olarak bu bölgeye davranışlarını aydınlatır, İdil boyu halkları ile Osmanlı Devleti arasındaki temaslarının tarihini açıklar. Bir de İdil Boyu halklarının, öncelikle Tatarların, kendi tarihi ile ilgili zengin bilgileri verirler.

Tatar ve İdil bölgesindeki diğer halklarının tarihiyle ilgili, BOA'da belirlenmiş olan belgeler şu konularda gruplandırılmıştır:

Osmanlı Devleti'yle diplomatik, askerî ve siyasî ilişkileri;

1. Tatar muhacirlerinin iskânı probleminin çözümü için Osmanlı Devleti tarafından alınan önlemler;
2. Eğitim için Osmanlı İmparatorluğu'na gelmiş Tatarlara ait olan belgeler;
3. Tatarlara verilen görevler, nişan ve berat gibi muhtelif belgelerle yapılan taltifler ve çeşitli görevlere atamalar.

Katılanlara, İdil Boyu Halklarının tarihini etraflı incelenmesi için bu belgelerin önemini daha iyi değerlendirebileceği üzere, biz onların tavsifini Tatar-Osmanlı ve Rus-Osmanlı ilişkilerini göstererek anlatmaya geldik.

Dikkat edelim ki, İdil Boyu etnik ve din bakımından Rusya toprağında eskiden en muhtelif bölgelerden biridir. İdil Boyu Halklarıyla, ilk önce İdil Boyu Tatarlarıyla, ilişkilerin tarihi en eski asırlara uzanıyor. Tatar-Türk diplomatik ilişkileri Selçuklu hükümdarlarından Altın Ordu hükümdarı olan Batu Han ile diplomatik ilişkilerin kurulmasıyla XIII. yüzyılın ortasında başlamıştır. Altın Ordu ile Osmanlıların resmî temaslarının başlangıcı XIV. yüzyıla aittir. Günümüze kadar korunduğu Altın Ordu – Osmanlı ilişkilerinin ilk belge kanıtı olan Altın Ordu Hükümdarı ve Kazan Hanlığı'nın kurucusu Ulug Muhammed Han tarafından Sultan II. Murad'a 1428 yılında gönderilen nâmede seleflerin arasında olan temaslar anılır. Özellikle şunlar Altın Ordu Hanı olan Toktamış (1376-1395) ve Sultan Bayezid Yıldırım (1398-1402) arasında kaydedilir. Türk arşivcilerinin büyük üstadlarından olan Prof. Dr. İsmet Binark sayesinde bu benzersiz belgenin kopyası bugün Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi'nde bulunmaktadır. Bazı sonraki Altın Ordu hanlarından Osmanlı sultanlarına gönderilen nâmeler de korunmuştur. Günümüzde onlar Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi'nde bulunmaktadır. 1940 yılında onlar Türk (aslen Tatar) tarihçisi olan Akdes Nimet Kurat tarafından yayımlanmıştır.

XVI. yüzyılın birinci yarısında Giray sülâlesinden olan Kırım ve Kazan Hanları Moskova hükümdarlarıyla İdil Boyu'nu kontrol altına almak için mücadelesine Osmanlı İmparatorluğu'nu iştirak ettirmeye çalışıyorlardı. Galiba bu çalışmalar başarı kazanmamışlardır. 1552 yılında Kazan Hanlığı fethedilmiş, 1556 yılında Ejderhan Hanlığı da Rusya hakimiyeti altına geçmiştir. O süre içinde Orta ve Aşağı İdil Boyu'nun ahalisi, o zaman en güçlü olan Müslüman evletin ve İslam dünyasının liderinin dikkatini İdil bölgesindeki olaylara çekmeye çalışıyordu. Kazan'ın ve Ejderhan'ın işgalinden ve Nogay Ordası'nın Moskova Devleti'ne bağımlı olmasından sonra Kazan, Ejderhan ve Nogay Tatarlarının Osmanlı padişahına “gâvurların zulmünden kurtarmalarını” isteyerek mükerrer başvurma olayları bellidir. XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti nihayet İdil Boyu bölgesindeki durumunu tahkim etmeye çalışıyor. 1560'lı yıllarda İstanbul'da Ejderhan'ı fethetme ve (Kırım Hanlığı'nın eliyle) Orta İdil bölgesinin, yâni eski Kazan Hanlığı toprağının da hakimiyeti altına alınma plânları hazırlanmaya başlanmıştır. Bununla ilgili değerli bilgiler o zamandaki “Mühimme Defterleri”ndedir. Orada sultan nâme-i hümayûnlarının ve Divân-ı Hümayûn hükümlerinin suretleri yansıtılmaktadır.

Bunu II. Sultan Selim tarafından 1567–1568 yıllarında Kırım Hanı olan Devlet Giray’a gönderilmiş iki nâme ifade eder. Diğer iki nâme 1571 ve 1572 yılında Kırım hanının mektuplarına cevap olarak teşekkül edilmiştir. Bu belgelerde han, sultana Moskova aleyhtarı hareketleri ve plânları hakkında bilgi vererek, ona halifenin hayır fatihasını alıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun İdil bölgesindeki siyasetinin incelemesi açısından 7 Ekim 1571 yılı tarihli II. Sultan Selim tarafından Moskova Çarı IV. İvan’a gönderilmiş nâme-i hümayûnu çok ilginçtir. Söz konusu nâme Kırım Hanı Devlet-Giray’ın Moskova’ya başarılı seferinden sonra yazılmıştır. Nâmesinde sultan Moskova hükümdarına kategorik şekilde kendisine Ejderhan, Kırım hanına ise Kazan kalesini teslim etmeyi teklif ediyor. Fakat Osmanlı Devleti bu talepleri kuvvetlendirmek için hiç bir gerçek hareketi yapmadı. 1569 yılındaki başarısız Ejderhan seferinden sonra ve Avrupa ile Asya’da çok savaşıması yüzünden Osmanlı hükümeti uzun süre İdil bölgesine duyduğu ilgiyi kaybetmiştir.

Ama İdil Boyu Halkları tarihinin ağır devirlerinde Kırım ve onun arkasında duran Osmanlı İmparatorluğu'na bakmaya devam ediyorlardı. Bunu yapmaya Çarlık hükümetinin, Rusya’nın Hıristyan olmayan halklarına karşı dinî ve sosyo-ekonomik siyaseti yüzünden mecbur kalıyorlarmış. XVII. yüzyılın sonunda – XVIII. yüzyılın başında bu siyaset ilk önce Müslümanları Hıristiyanlaştırma çabalarında, vergi külfetinin ağırlaştırılmasında ve Ural-İdil Boyu bölgelerindeki halkların haklarını sıkıştırmasında ifade ediliyordu. Bunların hepsi Tatarları defalarca Kırım Hanlığı'nın başkenti olan Bahçesaray ve İstanbul’a başvurmaya ve Osmanlı Devleti'nin uyrukluğunu bile sormaya mecbur etti. Örneğin bazı Rus kaynaklarına göre 1705–1711 yıllarındaki İdil-Ural bölgesindeki halkların isyanlarından biri süresinde katılan Tatar, Başkurt ve İdil Boyu diğer halkların temsilcileri Osmanlı padişahına ve Kırım hanına kendilerine hükümdar atama ricasıyla baş vurmuşlardı. İdil-Ural bölgesinde o zaman yer alan olgular Kalmuk Hükümdarı olan Eyüke Han ile Bab-ı Ali arasında mektuplaşmasında yansıtılmıştır. Bu mektuplaşmanın bugüne kadar belirlendiği belgeler 1704–1710 yıllarına aittir ve Eyüke Han'ın iki mektubunun tercümesi, sadrazamın iki mektubunun sureti ve Kalmuk hükümdarı tarafından padişaha gönderilmiş hediye listesinden oluşmuştur. Bir de Türk meslektaşlarımız tarafından Tataristan Cumhuriyeti Millî Arşivi'ne XVIII. yüzyılın birinci çeyreğine ait yaklaşık 30 belgenin kopyaları teslim edilmiştir. Ekseriyetle onlar Sultan II. Mustafa ve III. Ahmet tarafından Rus Çarı Büyük Petro adına gönderilmiş nâmelerin suretleri ve Büyük Petro tarafından sultanlara ve sadrazamlara gönderilmiş mektupların tercümesinden ibarettir. Yukarıda adı geçen belgeler o zaman Orta ve Aşağı İdil bölgesinde yer alan vakıaların durumunu esaslı bir şekilde tamamlıyorlar.

Söylediğimiz gibi Osmanlı padişahları Kazan Tatarlarının diğer Sünnî Müslümanların arasındaki gibi Halife olarak sayılıyorlardı. Bunun için eskiden beri Rusya’nın Müslüman halklarının, onların sayesinde Tatarların da, Osmanlı Devleti'ne göçmesi çok yayılmıştır. Osmanlı Arşivi'nin belgelerine göre XIX. yüzyılın ortasına kadar Tatarların Rusya’dan göç etmesi bireysel nitelik taşıyordu. O zamanlarda Osmanlı İmparator-

luğu'nun toprağında genellikle Müslüman eğitimi almaya gelenler, sonra dinî görevlere tayin edilen şakirtler, hacılar ve mutasavvıflardı. Onlara Osmanlı hâkimiyeti tarafından verilen ücretler BOA'daki belgelerde bulunmaktadır.

Uzun bir süre boyunca modern Türkiye toprağından Müslüman hacıların yolu geçiyordu. Bunun üzerine haccın kefilisi olan Osmanlı hükümeti yabancı hacıların mürur tezkerelerinin işlemini yapmaya, Haremeyn-i Muhteremeyn'e taşımaya, hacıların arasında epidemilere meydan vermemeye, onların güvenliğini sağlamaya mecbur kalmıştır. BOA'da Kazan'dan ve Rusya'nın diğer bölgelerinden gelen hacıların kabulünü ve geçişlerinin hazırlanması hakkında XX. yüzyılın başına ait belgeler vardır.

Şuna da dikkat etmeliyiz ki, Kazan Tatarları asıllıların bazılarının yararlılıkları üzerine Osmanlı Devleti'nden türlü ödüller ve teşvikler alıyorlardı. Örneğin Tataristan arşivcilerine 1893 yılında İç Rusya Müslümanlarının müftüsü, Orenburg Mahkeme-i Şer'iyesi Reisi Muhammedyar Sultanov'a "Osmani" nişanının verilmesi hakkında bir belgenin kopyası verilmiştir. 1913 yılında Müslüman dünyasına büyük yararlılığından ötürü Orenburg Mahkeme-i Şer'iyesi'nin eski Kadısı Abdürreşid İbrahim, Osmanlı tabiiyetine kabul edildi. Bir de Rus kaynaklarına göre II. Abdülhamid tarafından "Şefkat" nişanının verildiği meşhur Olga Lebedeva (Gülнар Hanım) Kazan'da doğmuş ve Kazan Üniversitesi'nin mezunu olmuştur.

Kopyaları BOA'dan Tataristan arşivcilerine teslim edilmiş belgelerin çoğu, IX. yüzyılın son çeyreğine – XX. yüzyılın başına, yani Sultan II. Abdülhamid Hükümeti dönemine aittir. Bu o zamanki Osmanlı hükümdarlarının İdil Boyu bölgesine yani orada oturan Rusya Müslümanlarına (ki çoğu Kazan Tatarlarıdır) ilgisinin yeniden doğduğunu gösteriyor. Bunu meydana getiren sebepler şunlardır:

Birinci sebep - Rusya ile Osmanlı Devleti'nin IX. yüzyılda güçlenmiş rekabeti, iki tarafı bir birini daha iyi incelemek zorunda bırakmıştır. Böyle bir durum Osmanlı diplomasisini Rusya Müslümanlarının durumuna daha çok ilgi göstermeye mecbur bırakmıştır.

Buna Saint-Petersburg'daki Osmanlı Sefareti memurlarının raporları ve Hariciye Nezareti'nin IX. yüzyılın sonuna – XX. yüzyılın başına ait belgeler delâlet eder. 1883-1897 tarihleri arasında teşekkül edilmiş on bir belge Rus hükümetinin İdil Boyu Müslümanlarına karşı gerçekleştirdiği siyasetin bazı sorunlarına değiniyor. Ayrıca Osmanlı Sefareti memurlarının çoğu İdil Tatarları asıllılardan oluşan Saint-Petersburg Müslüman Cemaati'nin hayatını dikkatle takip ediyordu. 1890 ve 1891 yıllarında Kurban Bayramı münasebetiyle Saint-Petersburg'ta oturan Tatarlarla kıldığı bayram namazının iki tasviri çok ilgi çekicidir. Tasvirler âyinde bizzat kendileri bulunan sefaret memurları tarafından yapılarak, Yıldız Sarayı'na gönderilmiştir. O tasvirler sadece tarihî değil, etnografiye bilgileri de veriyorlar. BOA'deki özellikle Hariciye Nezareti'nin pek çok belgesi 1917–1918 tarihlidir. Yani Rusya'daki Ocak ve Şubat devrimi ile iç harp döne-

mine aittir. Bundan başka 1917 tarihli sözde “boğazlar meselesi”, Rusya’da Türk harp esirlerinin durumu ve saire hususlarında Rusya’daki bazı Müslüman siyaset ve toplum adamlarının (onların arasında Rusya Devlet Meclisi Mebusu olan Sadri Maksudi, Müftü Alimcan Barudi) tutumlarını yansıtan belgeler bulunmaktadır. Burada gösterilen belgelerin esas kaynağı o zamanki Rus ve Tatar gazetelerindeki yayınlardır.

Nihayet, Rusya Müslümanları da türlü sebepler üzerine Osmanlı devlet adamlarının dikkatini kendilerine çekmeye çalışıyorlardı. Burada 1894 yılında Tatar aydını İsmail Gasprinski tarafından Sultan II. Abdülhamid’e yazılmış, Rusya’da Müslüman kitaplarının basma durumunu gösteren mektubu anmalıyız. Mektuba Sultan kütüphanesine hediye olarak verilen 130 Arapça, Türkçe ve Farsça kitabın listesi raptedilmiştir.

Diğer bakımdan XIX. yüzyılın ikinci yarısında Rusya İmparatorluğu’nda Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma siyasetinin güçlendirilmesi, Rusya’daki Hıristiyan olmayan halkların protesto sebebi olmuştur. Rusya’daki Hıristiyan olmayan halklara karşı Petersburg siyasetine tesir etme isteğiyle arzuhaller Bab-ı Ali’ye de gönderilmiştir. Bunu BOA’dan bulunmuş iki belge gösteriyor. Onlardan birisi Kazan Müslümanlarının başvurusuna dayanarak Meşihata gönderilmiş Mekke ulemasının ricasıdır. Bu belgede Çar Hükümeti’nin Rusya Müslümanlarını öfkeliendiren, Müslümanlara karşı alınan tedbirler anlatılmaktadır. Diğer ilginç bir belge, Rusya’nın Vyatka vilâyetinde oturan bir Putperest Marisekt temsilcileri tarafından Padişah adına gönderilmiş bir başvurudur, ki orada kendi dinlerine Çar Hükümeti’nin kastetmesinden kurtarmasını istirham ediyorlar. Belgelerin ikisi de Ruslaştırma siyasetinin zirvesine ulaştığı zaman, 1891 tarihlidir.

Osmanlı Arşivi’nde 1922 yılında İdil Boyu’nda patlamış olan açlık yüzünden Rusya Müslümanları Diniye Nezareti’nin Başkanları Kadı Rizaeddin Fahrettin ve Keşşafüddin Tercümani’nin açlara yardım isteyerek Osmanlı hükümetine müracaatları da bulunmaktadır.

XIX. yüzyılın sonu, XX. yüzyılın başında Bab-ı Ali’nin İdil Boyu Müslümanlarına ilgisini arttıran **ikinci sebep** – 1860 yıllarından beri “halifenin toprağına” yani Osmanlı Devleti’ne göçlerinin sürekli ve kütlevî niteliği almasıdır. İnsanlar aileleriyle gidiyordu, köyler boş kalıyordu. Tatar historiografisinde “muhacirler hareketi” adını alan bu olay da Rusya Müslümanlarını Ruslaştırma siyaseti ve zor ekonomik durumuna tepkiydi. Maalesef Tatarlar arasındaki muhacirler hareketi az incelenmiş bir konu olarak kalmaya devam ediyor. Bununla ilgili Osmanlı Arşivi’nde bulunmuş belgeler muazzam bir ilgi çekiyorlar. Onların bazısının kopyaları da Tataristan Cumhuriyeti Milli Arşivi’ne teslim edilmiştir. Bu belgelere dayanarak muhacirlerin Osmanlı tabiiyetine kabulü, onların iskânı, tahıl, demirbaş ve sürü vermek için Osmanlı Devlet mercileri tarafından alınan önlemleri izleyebiliriz.

Tatarların Osmanlı Devleti’ne girme yollarından biri de XVIII–XX. yüzyıllarda çok sayıda olan savaşlar boyunca Rus ordusuna çağırılan Tatar askerlerinin düştüğü

esirlikti. Harp esiri Müslümanların bir kısmı Türkiye'de kalıyordu ve Osmanlı tabiiyetine kabul ediliyordu. Osmanlı Arşivi'nden I. Dünya Harbi'nin cephelerinde esir alınmış Almanya ve Avusturya'dan 201 harp esir Rusya Müslümanı'nın Osmanlı tabiiyetine kabul edilmesi hususunda üç belge kopyasını aldık.

Üçüncü sebep – Osmanlı ve Rusya İmparatorluklarında geçen reformlar, bir de iki devlet arasındaki taşıt trafiğinin gelişmesi neticesinde Rusya Müslümanlarının Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitim alması konusunda yeni imkanlar açılmıştı. Rusya'ya Osmanlı yüksek okullarında okumak için gelen İdil Boyu Müslümanlarının sayısı çok artmıştır. Osmanlı yüksek okullarında yaklaşık 200 Tatar öğrencisi okuyordu. Biz Rusya'dan gelmiş Müslüman öğrencilerinin Osmanlı Devleti'ndeki faaliyetleri hakkında çok sayıda belgelere rastlıyoruz. Örneğin yüksek okullara alınmak için dilekçiler, onların güvenilirliğini belirten kağıtlar ve saire. Rusyalı Müslüman öğrenciler çok faaldi. 1910 yılında Meclis-i Vükela tarafından Rusyalı Müslüman öğrencilerin Osmanlı Devleti'nde kendi cemiyetlerini kuruma imkanı tetkik ediliyordu. Osmanlı yüksek okulların öğrencilerin arasında ünlü Tatar aydınlar, yazarlar ve toplum adamlarının Musa Akyiğitzade, Yusuf Akçura, Fatih Kerimi, Şerif Kamal ve başkaları.

Fırsattan faydalanarak şunu vurgulamak istiyorum ki, geçmiş yüzyılın başında Avrupa Devletlerinin Osmanlı Devleti'ne karşı yayılması döneminde Rusya'nın Tatar aydınları Türkiye'nin ekonomik ve siyasî bağımsızlığı taraftarıydı. Bu yüzden Tatar basınında Türk halkına dayanaklık gösterildi. Tatar mollaları ise Osmanlı ordusu için hayriyet vakıflarını oluşturdu. Bunun belgesel kanıtları Tataristan ve zannımca Türkiye Arşivlerinde de vardır.

Günümüzde Tataristan Millî Arşivi'nden gelen belgelerin kopyalarını tasvir etme çalışmaları yapılır. Yukarıda adı geçen kaynakların bir kısmı Tataristan Bakanlar Kurulu'na bağlı Arşiv Yönetim Başkanlığı'nın basın organı olan *Gasırlar Avazı* (*Asırlar yankısı*) ilmî ve belgesel dergisinde Rusça ve Tatarca olarak yayımlanmıştır. Kısa zaman içinde biz Tatar halkının tarihi üzerine belgesel mecmua çıkartacağımızı tahmin ediyoruz. Kitabın temelini Osmanlı Arşivi'nde belirlenmiş belgeler teşkil edecektir, İnşallah. Cumhuriyetimizde Osmanlı dönemine ait belgeleri ilmî açıdan kullanmanın ilk adımlarıdır bu.

Osmanlı Arşivi'nde bulunmuş belgeler Türkiye Arşivlerinde İdil Boyu halklarının, ilk olarak Tatar halkının, tarihine ait malûmatları arama ve incelemelerin perspektifliğine işaret ediyorlar ve bu aramaların esas yönlerini belirtmeye imkân veriyorlar. Fırsattan faydalanarak, Tataristan tarihçilerinin ve arşivcilerinin adından Türk meslektaşlarımıza emsalsiz belgeleri belirleyerek ve Tataristan araştırmacıların emrine vererek Tatar halkı tarihinin incelenmesine önemli katkıda bulundukları için teşekkür ettiğimizi ve işbirliğimizin devam edeceği umidimi ifade etmek isterim.

Dikkatiniz için teşekkür ederim.

TARTIŞMA

Oturum Başkanı- Aslında bütün konuşmacılarımızın ortaya koyduğu sonuç şöyle ki: Osmanlı Devletler topluluğu diyebileceğimiz Osmanlı coğrafyasından çıkmış devletlerin tarihleri ve onlarla doğrudan bağlantılı diğer ikinci ülkelerin tarihleri, muhakkak ki birlikte bir araya gelmek suretiyle kollektif bir çalıma ile doğru olarak yazılacağını ortaya koyuyor. Bu bakımdan Sayın Stanford Shaw'un o teklifi doğru. Birlikte yazmanın büyük faydası var. Zaten arşiv toplantısının hedefi de buna yönelik. Bütün arşiv belgelerini, bilgilerini ki toplumların şuuru anlamına gelen böyle bir birlikteliği ortaya koymaya yönelik bir toplantıdır. Ben tekrar Devlet Arşivleri genel müdürüne bu toplantıdan dolayı teşekkür ediyorum. Şimdi sorular varsa sadece sorular olmak üzere almak istiyorum. Buyurun.

Albay Ahmet Tetik - Sayın Shaw'ın tebliğini ilgiyle izledik. Ancak söylediklerinin bir kısmına açıklık getirmek istiyorum. ATASE başkanlığındaki I. Dünya Savaşı koleksiyonu araştırmacılara açık. Teşkilat-ı Mahsusa ile ilgili belgeler de burada ve bunlar da açık. Ayrıca şu anda Bilkent Üniversitesi Tarih Bölümü'nden Polat Safi, bizde ATASE Arşivi'nde Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kuzey Afrika faaliyetlerine dair araştırma yapıyor. Ayrıca ATASE Arşivi'nde kalem, kâğıt değil diz üstü bilgisayarını alan araştırmacılar da gelip rahatça bilgisayarlarını kullanabiliyorlar. İzin konusunda ise sonuçta askerî bir arşiv, Devlet Arşivleri gibi bir günde değil bir az daha fazla bir zaman. Ama bu da öyle dört-beş ay değil bir buçuk ayda sonuçlanıyor. İzin almak da zor değil. Ayrıca Shaw Ankara'da oturuyor. Bir gün kendisi ATASE Arşivi'ne gelirse ağırlamaktan zevk alacağız. Teşekkür ediyorum.

Stanford Shaw- Çok teşekkürler bunları öğrendiğim için çok mutlu oldum. Demek ki ATESE benim gitmediğim dönemde gelişmiş. Biliyorum çok değerli kitaplar yayınlandı sizin arşivlerinizden. Tabii ki çok kıymetli olduğunun farkındayım ATASE'nin. Ben de orada kendim çalışmak da isterim, yardımcıları ve arkadaşlarıma da tavsiye ederim. Teşkilat-ı Mahsusa konusunda Safi çok güzel bir çalışma yapıyor. İdarî dökümanlara ulaştı, ama henüz daha operasyonel dökümanlara tam ulaşmadı diye biliyorum. İnşallah onlara da ulaşacaktır. Her zaman geleceğe bakmak, önümüzü görmek lazım. Elimizde çok kıymetli kaynaklar olduğunu biliyoruz. Ama davetinizi büyük bir memnuniyetle kabul ediyorum. İnşallah kısa zamanda görüşmek üzere.

Oturum Başkanı- Başka soru. Buyurun.

Celil Yağız (Osmanlı Arşivi)- Ben özellikle Shaw'a soru sormak durumunda kalacağım. Ne de olsa çalıştığımız bir kurumda her şey arşivciler için, araştırmacılar için mantığıyla hizmet eden bir kurumuz. Araştırmacılar için çalışma saatlerimiz 19'a kadar uzatıldı. Burada esas soruma geleceğim şu anda dışarıda da araştırma yapıyorlar mutlaka.

Ben yerli araştırmacılarıdan dışarıda araştırma yapan arkadaşları var Türkiyeli olarak. Bunların dışarıdaki arşivlerde çok sıkıntı çektiklerini biliyorum. Anlatıyorlar kendileri. Dışarıdaki arşivlerde eğer Osmanlı Arşivleri'ndeki kadar yardımcı olunduğu kadar olunuyor mu? Yoksa dışarıdaki arşivlerde bir çifte standart mı var? Bunu bilmek istiyorum kendilerinden. Teşekkür ediyorum.

Stanford Shaw- Ben sunumumda da söylediğim gibi Osmanlı Arşivi'nin tesislerini tüm dünyanın en iyisi olduğunu düşünüyorum. İstanbul'daki arşivin. Yaklaşık 40-50 yıl önce ilk gittiğimde Osmanlı Arşivlerine çok kötü durumdaydı ama bunca yılda inanılmaz bir gelişme katetti. Şu anda dünyada hiçbir arşivde olmayan imkanları sunuyor. Özellikle katalogların on-line olarak internetten sunulması bulunmaz bir fırsat. Ben arşivlerde çalışmaya başladığım ilk günlerde ilk ismini hatırlamıyorum Eşref Eşrefoğlu'nun babası okuma odasının müdürü idi arşivde. Ben 1957'de ilk gittiğimde orada müdürdü. Bana çok ciddi yardımı olmuştu. Turgut Bey'den önce Rauf Bey'den de önce. Sizden de önce ben çok eskiyim. Her neyse işte yıllar boyunca arşivdeki arkadaşlarımızın gerek personel ve gerekse yöneticilerin bütün bu 50 yıldır çok yardım sever olduğunu söyleyebilirim. Sunumumda da söyledim. Her zaman da söylerim. Osmanlı Arşivleri bir aile ortamı gibi gerek personel gerekse araştırmacılar bir aile ortamında çalışıyor. Daha önce fotoğrafla ilgili bir sorun vardı. Biliyorsunuz daha önce arşivlerde fotoğraf makinası yoktu. Bir ay falan bekliyorduk. Bir fotoğrafçı çağırmak için. Bu sorun uzun zaman önce çözüldü. Artık en modern fotoğraf imkanları var İstanbul'daki arşivlerde. İngiltere'de bir ay öncesinden randevu almanız lazım. Öyle bir günde fotoğraf almak, belge almak. Ben asla Osmanlı Arşivi'ni eleştirmem. Dediniz ki diğer Türkiye'den yurt dışına giden araştırmacılara bir çifte standart var mı diye sordunuz. Çifte standart dünyanın her tarafında var. Mesela İngiltere'ye bakalım. Mükemmel bir konumu var arşivin. Ama bazen araştırmacıların peşine casus takıyorlar. Araştırmacıları çalışırken yukarıdan fotoğraflarını çekiyorlar. Gizli kamera koyuyorlar. Neyi araştırdıklarına bakan yerler bile var. Bazı materyallere izin vermeyenler de var. Hatta bazen araştırmalarımızın sonuçlarına bakıp ta mutlu olmayıp dışarı kovdukları bile oluyor. Bahsettiğim İngiliz Arşivleri. İngiliz Arşivi ile Fransız Arşivi'ni al birini vur öbürüne durumunda. Görmek istemediklerini bloke ediyorlar. Özellikle İngilizlerin İstanbul'u işgali ile ilgili bölümleri görmek istesenez onlar hemen resmî gizlilik nedeniyle göstermezler ya da efendim baktık bulamadık derler. Siz işgalle ilgili belge görmek istesenez. Fransızlara gelelim. Fransızlar çok daha kötü. Tabii tarih arşivlerinden bahsediyorum. Ben Fransız Dışişleri Bakanlığı'nın arşivlerinde çalıştığım zaman ön kapıdan girip de belgelere ulaşmak tamamen tek yanınıza askerî eskort veriyorlar ve tamamen askerî eskortun nezaretinde çalışabiliyorsunuz. Şimdi Güney Fransa'da yerini unuttum yeni bir arşivleri var orada koşullar biraz daha iyileştiği söyleniyor. Ben oraya gidemedim, denemedim fakat Türk araştırmacılar yurt dışında sorun yaşıyorsa Osmanlı tarihini araştıranlar korkarım ki bu özellik tüm yabancı araştırmacılara engel çıkartıyorlar. Avusturyalıların arşivine gelince onlarda biliyorsunuz internette bir çok

bilgi var. Ama bir ifade var. İnternette de yazıyor. Diyor ki biz Avusturalya hükümeti olarak her hangi bir ülkeyle ikili ilişkilerimize her hangi bir zarar verecek bir belgenin araştırılmasına izin vermeme hakkımızı saklı tutarız diyor. Yani Avusturalya Arşivi açık demekle beraber tüm diğer arşivlerde olduğu gibi tek bir çekinceleri var. Kataloglara bakıyorsunuz. Bir doküman gördünüz. Bunu istiyorsunuz. Ben bu dökümanı görmek istiyorum deseniz önce bunu tarıyorlar ve iki-üç hafta içerisinde size internetten gönderiyorlar. Yani Avusturalya bunu yapıyor. İnternette size ulaştırıyor. Başbakanlık henüz bize internetten belge ulaştırmadı. Ama ne olursa olsun bana sorarsanız Başbakanlık Arşivi'nden bahsediyorum dünyanın en sıcak, en yardımsever, en rahat çalışılan bugüne kadar çalıştığım en iyi arşivlerinden birisi ve inşaallah ATASE de yakında böyle bir hale gelir.

Oturum Başkanı- 1970'lerde çalıştığımız dönemlerle şu an Osmanlı Arşivi'ni kıyaslamak asla mümkün değil. O zaman fotokopi alma imkanı da yoktu sadece film ile çekilebiliyordu ve ben mesela o çalışmalarımın hepsini elle kopyalamıştım. Yani istinsah etmişim aşağı yukarı. Durur hala ikinci bir kopya olarak arşivimde saklı. Buyurun

Mustafa Hakkı Ertan (Osmanlı Arşivi)- Bütün sunum yapan değerli tarihçilere çok teşekkür ediyorum. Ayrıca Stanford Shaw Beyefendi'ye Osmanlı Arşivi'ni dünyanın en iyisi olarak takdim ettiği ve bir nebze de hakkımızı iade ettiği için ayrıca teşekkür ediyorum. Fakat ben farklı bir şey sormak istiyorum. Bu kadar iyi olmamız doğru mu? Yani yurt dışından gelen bir araştırmacıya biz orijinal belgeyi eline teslim ediyoruz. 1500'lü yıllara ait Kanunî dönemine ait, Fatih Sultan Mehmet dönemine ait, hatta şimdi siyasî konulara asla girmek istemiyorum, şu anda Orta Doğu'da neler olduğunu herkes görüyor. Orayla ilgili belgeleri bir Bab-ı Ali Evrak Odası'ndan isteyen yurtdışındaki araştırmacıya bizzat veriyoruz, elimizle teslim ediyoruz. Orijinal belgeyi alıyorlar, inceliyorlar. Vermezsek biz yine kötü Türkler olacağız. Bu kadar iyi olmak doğru mu? Samimî olarak soruyorum ve samimî düşüncenizi almak istiyorum.

Stanford Shaw- Allah bilir. Ne diyeyim! Allah bilir.

Oturum Başkanı- Yemek vakti geldi. Herkesi de fazla sıkmayalım. Ama şunu ifade edebilirim: Osmanlı Arşivlerinin bu kadar iyi olmasından tabi son derece mutluluk duyuyoruz araştırmacılar olarak. Başkaları ile kıyaslayarak kötü olmaya gerek olmadığını düşünüyorum. Başkalarının yanlışlarını bizim yapmamızın doğru olmayacağını düşünüyorum. En iyisi olalım ama konunun çeşitli siyasî taraflara çekilerek Osmanlı Arşivi'nin hala kapalı olduğunu veya ayıklanmış olduğunu söyleyenlerin de olduğunu belirtmek isterim. Ancak böyle bir durumun söz konusu olamayacağını da Osmanlı Arşivi'nde çalışan herkes çok iyi biliyor. Yetkilisine söz verelim ve oturumu kapatalım.

Mustafa Budak (Devlet Arşivleri Genel Müdür Yardımcısı)- Teşekkür ederim sayın başkan. Öncelikle Sayın Shaw'ın Osmanlı Arşivleri ile ilgili müspet sözler için teşekkür ediyorum. Zaten meslektaşlarımız, arkadaşlarımız da ifade ettiler. Tabi Devlet

Arşivleri özellikle Osmanlı Arşivi'nin iki temel problemi var. Bunlardan bir tanesi daha modern arşiv hizmetlerinin yürütülebileceği yeni bir arşiv sitesi. İkincisi Devlet Arşivi Genel Müdürlüğü'nün personelinin özlük hakları ile ilgili problemimiz. İnşallah bu problemleri de çözmeye çalışacağız, ama özellikle yabancı araştırmacıların bilmesi gereken bir husus var. Öyle bir mesafe de katettik. İstanbul'da yaklaşık 60-70 dönümlük bir arazi üzerinde 1000 kişinin istihdam edilebileceği, çalışabileceği modern bir arşiv sitesinin hazırlıkları devam etmektedir. Bunda da ilerlemeler mevcuttur. Bunu da duyurmak istiyorum. Hizmetlerimizin araştırmacılar için de devam ettiğini ifade edelim. Hafta sonu çalışmalarımız devam ettiği gibi yine ifade ettiler akşam mesai saatleri sonunda 17-19 saatleri arasında da araştırma salonunun açık olduğunu da bilmeyenlere de bir kez daha buradan duyuralım. Artan oranda da bilgisayar teknolojisinden de daha fazla yararlanarak görüntüleri alınmış arşiv belgelerini yine aynı yöntemle araştırmacıların hizmetine yine bizim araştırma salonunda giderek daha fazla hizmet vermeye çalışacağımızı da ifade edelim. Arşiv Sayın Shaw'ın da dediği gibi adeta bir ailedir. Yine bir araştırmacının ifade ettiği gibi bir Amerikalı araştırmacı ile Japon araştırmacının gelip sadece bir lisanla anlaşabildiği, Türkçe konuştuğu ender mekanlardan bir tanesidir Osmanlı Arşivleri. Bundan da iftihar duyuyoruz ve arşive gelen yerli-yabancı bütün araştırmacıları bir ailenin ferdi olarak kabul ediyoruz. El birliği ile bu arşivi daha iyi bir yere getirmenin hepimizin görevi olduğunu söylemek istiyorum. Teşekkür ediyorum.

Oturum Başkanı- Evet ben de teşekkür ediyorum. En yetkili ağızdan arşivin geleceği ile ilgili bilgi aldık. Genel müdür de bana bir şey daha söylemişti. İlerde dijital ortama aktarıldıktan sonra Sayın Shaw'ın dediği gibi adreslere internet aracılığı ile bazı belgelerin gönderilebileceğini de belirtmişti. Evet bütün konuşmacılara teşekkür ediyorum. Sizlere de bizleri sabırla dinlediğiniz için teşekkür ediyorum. Saygılar sunuyorum.

X. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. Mihai MAXIM

*"Bosna-Hersek Arşivlerindeki Osmanlı
Dönemine Ait Arşiv Malzemesinin Gözden
Geçirilmesi"*

Sejda Iija GUŠIĆ

*"Bosna-Hersek Tarihinin Anlaşılmasında
Osmanlı Arşivlerinin Önemi"*

Aladin HUŠIĆ

*"Şarkiyat Enstitüsü Arşivi'ndeki Osmanlı
Dönemine Ait Belgeler"*

Dr. Behija ZLATAR

*"Osmanlı İdaresi Altında Kosova Sahasında
Oluşturulan Arşiv Hazinesi"*

Refike SULÇEVSI

Tartışma

Bu tebliğ Bosna-Hersek Arşivlerinde muhafaza edilen Osmanlı idaresinden kalma belgelerin temel yapısını, şartlarını ve bu döneme ait (XV. yüzyıl ortasından XX. yüzyıl başlangıcına kadar) arşiv koleksiyonlarının kısa bir mütalaasını sunmaktadır. Tebliğ aynı zamanda sözü geçen türdeki arşiv malzemesinin muhafazası, toplanması ve neşredilmesiyle ilgili başka çalışmalara yol gösterici olarak bazı kesin yargılar öne sürmektedir.

تقدم هذا المحاضرة عرضا ملخصا
يلقي الضوء على مجموعات
الأرشيف التابعة للفترة المذكورة ( )
من منتصف القرن الخامس عشر
حتى بدايات القرن
العشرين (والمعلقة بخصائص
الوثائق المنحدرة من الإدارة
العثمانية في أرشيفات البوسنة
والهرسك. وتقدم المحاضرة كذلك
فكرة حول جمع وصيانة ونشر
المواد الأرشيفية من النوع المذكور
لتفتح الطريق أمام دراسات أخرى.

REVIEW OF THE HOLDINGS AND COLLECTIONS OF RECORDS FROM THE OTTOMAN PERIOD IN THE BOSNIA AND HERZEGOVINA ARCHIVES

Frequent ravages of war, invasions of various conquerors, rebellions and uprisings, long-lasting occupations and the like, which have routinely accompanied the history of Bosnia and Herzegovina, as well as the fact that various conquerors, while leaving Bosnia and Herzegovina, took the documentation with them, all together resulted in the documents from the period of the Ottoman rule in our country (from the mid-15th century to the beginning of the 20th century) becoming overall a true rarity.

Apart from the Vilayet¹ Archive, which was kept in the Institute for Oriental Studies in Sarajevo (over 200 000 documents), and which was destroyed in an act of barbarism in May 1992, preserved in Bosnia and Herzegovina are mainly fragments that were collected by our individual archives and assembled into precious collections. In most archives, archival records of this type are labeled and registered as "Oriental collections", essentially representing documents, manuscripts and printed books in Oriental languages (Turkish, Arabic, Persian, as well as Bosnian written in Arabic script).

This paper will try to present the basic structure of the documents of Ottoman administration, give a short review of the holdings and collections of records from this period held by the archival institutions of Bosnia and Herzegovina, as well as offer certain conclusions and directions for further action with a view to preserving and collecting such archival records. The data on collections of archival records and manuscripts from the Ottoman period held by certain other institutions in Bosnia and Herzegovina will be left to serve as a topic of another paper given that such a review would require additional scholarly research studies. Therein I, above all, have in mind the Institute for Oriental Studies, which is presently going through the stage of reconstruction of its holdings and collections, the Gazi Husrev-beg's Library, which holds 4500 manuscripts in Oriental languages, 3000 documents, over 260 sidžils² and defters³ and the like. Also belonging therein are certainly the collections of documents from the Ottoman period held by three Franciscan monasteries, namely those in Fojnica, Kraljeva Sutjeska and Kreševo, as well as the archives of other religious communities that have either been established or are in the process of being established. It will also probably be possible to find data very interesting for the study of the Ottoman period in the history of Bosnia and Herzegovina among the holdings and collections of

---

¹ Vilayet - a province of the Ottoman Empire;

² Sidžil - a court protocol; court records;

³ Defter - a register; tax-register;

Adil-beg Zulfikarpašić's Bosniac Institute in Sarajevo once they are made available to a wider circle of scholars and researchers, as well as among the collections of documents and manuscripts scattered around the museums of Bosnia and Herzegovina.

STRUCTURE OF THE DOCUMENTS OF OTTOMAN ADMINISTRATION

Conquering Bosnia, the Ottomans brought along their social relations, their political organization, and their agrarian social order. The Ottoman Empire, above all, represented a military state headed by the Sultan as its supreme ruler. In the exercise of his will, the Sultan used the centralized and widely extended state apparatus. Such a centralized and organized administration produced various types of documents. This paper will try to present the basic structure of the documents produced by the Ottoman administration, which are, given the centralization of the Ottoman government in all of its provinces, represented in the holdings and collections of archival records from this period held by our archival institutions. Based on what was examined and processed to date, it can be said that these records are very diverse, starting from the most common administration records and up to very important data on economic, social, cultural and political circumstances in our country. The last official historiographer of the Ottoman Empire, Abdurrahman Šeref, divided the Ottoman historical sources into four major groups:

Acts of the Sublime Porte and Imperial Divan (orders that were signed or considered by the Sultan himself, correspondence with military commanders, correspondence with vilayets, orders and decrees coming from the Divan and the like);

Acts and defters of the Imperial Cadastre;

Acts and books of the state accounting office (defters of income and expenditure and the like);

Sidžils of shariah courts (protocols);

Lajoš Fekete, a well-known Hungarian Ottoman scholar, did not accept such division based on the nature of the authority that issued the acts, but introduced an independent division of the Ottoman sources, thereby dividing them into two major groups:

I - *Secular documents* (ferman⁴, berat⁵, ahd-name⁶ and all orders and decrees coming from the Sultan, documents related to the actions of the Grand Vizier, letters and

---

⁴ Ferman - a decree or order;

⁵ Berat - a decree or deed;

⁶ Ahd-name - grant of privilege by the Sultan;

orders of beglerbegs⁷, letters of lower-ranking officers, defters and sidžils used by official offices, etc.);

II - *Religious documents* (shariah sidžils, decisions issued by kadis⁸, vakfijas⁹, fatwas¹⁰ and the like);

This division was rightfully rejected by the Bulgarian Turkologist Golobov, who pointed at the fact that it was not historically substantiated since all Ottoman sources were of a secular character. Regarding the division of A. Šeref as accurate, Golobov divides the Ottoman documents into three basic groups:

I - Documents of the supreme government;

II - Documents of the administrative authorities;

III - Documents of the shariah-judicial authorities;

Golobov's division was accepted by the well-known Bosnian historian and Ottoman scholar, Hazim Šabanović, who deemed it to be the most accurate one. Such division essentially is completely accurate. However, we believe that the very label of the second group (Documents of the administrative authorities) is not entirely appropriate because the term "administrative authorities" could have a different meaning from the one it is here meant to have. Therefore we believe that it would be more justified to label this group of documents as *documents of lower-ranking authorities* since it is this group precisely that these documents belong to, as it will be explained later. Thus, we could finally present the division of Ottoman sources into three major groups, and so in the following wording:

I — Documents of the supreme authorities

This group comprises all documents issued by the central government, including both the documents issued by the Sultan himself and the documents issued by the various offices of the supreme government. Within this group, a following further division can be introduced:

1. Acts of the Sublime Porte (*Babi ali*) and defters of the Imperial Divan (*Divani humayun*). Falling into this category are the acts issued in the name of the Sultan himself, namely berats, fermans and letters signed by the Sultan; then treaties, correspondence of the government with

---

⁷ Beglerbeg (Turkish: beylerbeyi) - the highest category of territorial governor;

⁸ Kadi - a judge;

⁹ Vakfija - a document certifying an endowment (vakuf);

¹⁰ Fatwa - an authoritative ruling on a religious matter;

military-civil governors of the provinces, i.e. sandžak-begs¹¹ and beglerbegs and other documents.

2. Legal and other codes (*Ahkam defterleri*);
3. Books and acts of the Imperial Cadastre (*Defteri hakani*). These are registers (books) of censuses by individual sandžaks, and they contain data on all settlements (villages and urban settlements) and land plots (*mirijas*¹², *mulks*¹³, *vakufs*¹⁴), on their inhabitants (all households individually), and on the types of all field crops. These registers, which are commonly labeled as *defters*, and of which different kinds are known, represent first-class historical sources. They provide us with data on legal position of individual provinces, on the structure of sandžak, on respective positions of spahis¹⁵ and raya¹⁶, etc. In other words, they tell us about the legal and economic position of Bosnia in the period of the Ottoman rule.
4. Books and acts of the state accounting office (*muhassebet*) and state finances (*umuri maliye*). These documents reflect the financial situation in the Empire and its individual provinces, and the budgets.
5. Various acts issued by other government bodies, such as bujuruldiyas¹⁷ of kadiaskers¹⁸ and defterdars¹⁹, fatwas of sheikh-ul- Islam, etc.

II - Documents of lower-ranking authorities

Falling into this category are all official documents and acts sent to the government from its subject bodies in the provinces, such as the military and civil governors of the provinces, i.e. beglerbegs, sandžak-begs and defterdars and others, as well as various official records and books kept by the administrative authorities.

---

¹¹ Sandžak-beg - governor of a "sandžak" (Turkish: sancak), i.e. the largest territorial subdivision of a vilayet, originally a military district;

¹² Mirija - a plot of arable land, a pasture in villages;

¹³ Mulk - a land plot in town;

¹⁴ Vakuf (Turkish: vakıf) - a religious-charitable foundation, holding property in perpetuity;

¹⁵ Spahi — a cavalryman;

¹⁶ Ray a - originally non-Ottoman subject-people, by the nineteenth century the term generally meant non-Muslim subjects only;

¹⁷ Bujuruldija — an order or decree;

¹⁸ Kadiasker-a kadi judging in the affairs of all having "asker" (military) status;

¹⁹ Defterdar - the highest officer in charge of financial affairs in a territorial unit;

III—Documents of the shariah-judicial authorities

This group of documents comprises the protocols of shariah courts (*sidžils*). Recorded in them on a daily basis were all kadis' rulings (*ilam*), decisions (*hudžet*), sales contracts, endowment deeds (*vakufname*), inheritance documents and various other acts. Apart from that, kadis often recorded in *sidžils* the documents that they received from higher authorities: *fermans*, *berats* and *bujuruldiyas*, as well as general announcements, so that it was in this way that many such documents, whose originals were lost, remained preserved in the form of original transcripts.

This was, given only in barest outline, a general review of the division of Ottoman historical sources, with the bodies producing the documents serving as the basis of the division.

REVIEW OF THE HOLDINGS AND COLLECTIONS OF RECORDS FROM THE OTTOMAN PERIOD IN BOSNIA AND HERZEGOVINA ARCHIVES

HISTORICAL ARCHIVE SARAJEVO - SARAJEVO

Among the holdings and collections of the Historical Archive Sarajevo, very important and rich, both in terms of quality and quantity, is the Collection of Documents, Manuscripts and Books in Oriental Languages. These archival records, hand-written or printed, comprise documents, *defters*, *sidžils*, manuscripts, printed books, *salnamas*²⁰, *takvims*²¹, magazines, geographic maps and the like. The Collection comprises over 14 000 units. Judging by the quality and quantity of the records, the Collection is one of the most important collections of Oriental records in the South-East European region.

I will herein offer just a basic description of the Collection, but its detailed description can be found in *The Guide through Holdings and Collections of the Historical Archive Sarajevo*, May 2003, Sarajevo. The collection is essentially composed of four major parts. These are: a) documents; b) manuscripts; c) *defters*; d) printed books.

a) Documents

The Oriental Collection includes over 10 000 documents, mostly in Turkish. The documents date from various time periods and mainly relate to Sarajevo, its narrow surroundings and inland Bosnia and Herzegovina. They represent a substantial value for the studies of earlier and newer history of Sarajevo and its surroundings. The oldest documents relating to Sarajevo are transcripts of *vakufnamas* of Bosnian

²⁰ Salnama - an almanac, annal;

²¹ Takvim - a calendar;

governors Isa-beg from 1461, Ajas-beg from 1477 and Gazi Husrev-beg from 1531/32, and Gazi Husrev-beg's emernama²² from 1532 on the freedom of religion for all inhabitants of Sarajevo. The documents from the Oriental Collection vary in content. As for their form, they represent: fermans; berats; bujuruldiyas; hudžets; ilams; vakufnamas; vasijetnamas²³; serfage, lease contracts; tax and land registry certificates and building permits; business and private correspondence, various certificates and receipts; statements of account; registers etc.

The majority of documents relate to old Sarajevan agas²⁴ and begs²⁵ families, which played an important role in the political and social life not only of Sarajevo but Bosnia and Herzegovina as a whole. With time, family archives of some of these families were formed. The majority of archival materials were after all purchased from their direct or indirect descendants, that is inheritors. The most well-known families that the documents from the Collection relate to are: Fadilpašićs, Dženetićs, Glodas, Svrzas, Babićs, Imaretlijas, Bakarevićs, Merhemićs, Kumašins, Kabadajas, Zildžićs, Hadžišabanovićs and others.

b) Manuscripts

The Oriental Collection includes 1072 codices comprising 1584 manuscripts (originals or transcripts). The subject matter of the manuscripts varies and mainly includes the following disciplines: Oriental philology (grammar, syntax, orthography, lexicography); philosophy (gnostic theory, logic, didactics); theology; history; geography; Qur'an and Qur'anic studies (tafseer, tajweed, qiraat); Hadith; natural sciences; medicine; organization of state and society; Islamic law; literature, etc.

The Collection, inter alia, comprises copies of the works of some of the earliest Arabic, Turkish, Persian and Bosnian writers. It also includes around 50 manuscripts written in Bosnian language and Arabic script. As for significant local authors who wrote in Oriental languages, represented in the Collection are: Hasan Kafi Pruščak, Hasan Kaimija, Mula Mustafa Firakija, Muhamed Nerkesi, Hevai Muhamed Uskufi and others.

Manuscripts, in considerable number, represent masterpieces of Oriental calligraphy and ornamentation with specially embellished covers and titles.

---

²² Emernama - an ordinance;

²³ Vasijetnama — a testament;

²⁴ Aga - landowning "lord" belonging to the lower of the two categories of the landowner;

²⁵ Beg - lord or landowner belonging to the higher of the two categories of the landowner;

c) Defters

The collection of defters includes records especially interesting for the study of economic relations in Sarajevo and Bosnia and Herzegovina and it comprises 355 specimens mostly in Turkish. They vary in content and form. Most often they include data on income and expenditure of individual feuds, registers of serfs and serf lords, merchants and craftsmen, workshops, houses, mahalas²⁶, etc. A special mention should herein be made of five defters of the Sarajevo belt-maker's craft guild for the period from 1726 to 1823, which are of exceptional importance for the study of Sarajevo craft guilds. Largest in number in the collection are mercantile, landowner and craft defters. Most mercantile defters relate to Sarajevan merchant families of Kumašins and Užičanin-Kreševljakovići, whereas landowner defters relate to families of Fadilpašićs, Sijerčićs, Softićs and others. The Collection, inter alia, comprises a reproduction of the Ottoman cadastral defter for Bosnian Sandžak for the year 1468/69.

d) Printed books

The Oriental Collection of the Historical Archive Sarajevo, within its Oriental library and the Collection of manuscripts and books of Mehmed Teufik Okić, comprises 2185 printed books, brochures, salnamas, takvims and magazines in Arabic, Turkish, Persian and Bosnian. The largest number of books comes from the area of history, literature, law and philosophy. Represented therein are both Bosnian scholars and writers writing in Oriental languages.

ARCHIVE OF HERZEGOVINA-MOSTAR

The Archive of Herzegovina in Mostar holds two exceptional collections of manuscripts and documents in Oriental languages significant for the studies of political, economic and cultural history of both Herzegovina and the wider surroundings.

The collection of Oriental manuscripts comprises 754 catalogue entries and covers the period from 1382 to 1883. The specific quality of the collection is that a significant number of the manuscripts it holds were transcribed by our people or were written by them in our country during the Ottoman rule. The content of manuscripts differs in its subject matter and the language in which the manuscripts were written. Out of the total of 754 manuscripts, 505 are in Arabic, 135 in Turkish, 7 in Persian, 4 in Bosnian written in Arabic script, 91 in two Oriental languages and 12 in three Oriental languages.

The Collection *Acta Turcarum* comprises 22 archival boxes with 1116 documents and covers the period from 1517 to 1878. There are 632 original

---

²⁶ Mahala - a small division of a town;

documents, whereas the rest of them are photocopies, transcripts or certified copies. The documents vary in content and they include most of the documents produced by the Ottoman administration of the time (fermans, berats, vakufnamas, defters, sidžils, and the like). The original documents are mainly purchased from natural persons. The photocopies originate from the Presidential Archive in Istanbul, State Archive in Dubrovnik, Croatian Academy of Sciences and Arts in Zagreb, Institute for Oriental Studies in Sarajevo, and from Ahmed Bišćević from Mostar.

The Collection is available to researchers and scholars, and its analytical inventory, as well as its chronological and thematic catalogues are all completed.

ARCHIVE OF BOSNIA AND HERZEGOVINA - SARAJEVO

Within the Collection of Gifts and Purchases, which was created through setting aside of archival records from various holdings in the course of their processing in the Archive of Bosnia and Herzegovina, or through gifts and purchases from natural persons, organizations and institutions, there is a valuable collection of documents and a smaller number of manuscripts, *Acta Turcica*, comprising 636 inventory entries mostly in Turkish.

I will herein single out as particularly valuable the collection of microfilms of cadastral defters for the territory of Bosnia and Herzegovina and Sandžak, covering the period from the mid-15th century until the end of the 19th century, which was in January 2004 received by the Archive of Bosnia and Herzegovina as a donation of the Archive of the Republic of Turkey. Also precious for the study of the History of Bosnia and Herzegovina in Ottoman period are certainly the collections of microfilms of archival records of the *Dragoman Archive in Zadar, 1798-1808* (14 reels) and the *Propaganda Archive in Rome, 1622-1850* (11 reels of microfilm).

TUZLA CANTON ARCHIVE- TUZLA

The oriental Collection of the Tuzla Canton Archive was created through the purchase of documents, through gifts, or through photocopying of original documents held by the Institute for Oriental Studies in Sarajevo and the Croatian Academy of Sciences and Arts in Zagreb. All documents, which relate to the area of Northeastern Bosnia in the period of Ottoman rule, were in the Archive carefully collected and processed. The oldest document dates back to 1643, whereas a manuscript of a religious-moral work dates back to 1578. The Collection is organized based on the type of documents, so that there are inventories for each individual group of documents, as well as the analytical inventory of the Collection as a whole, which was composed by Nermina Hodžić, and was in 1990 published separately as an offprint.

ARCHIVE OF REPUBLIKA SRPSKA-BANJALUKA

Judging by available pieces of information, as well as the data from the publication *Arhivski fondovi i zbirke u SFRJ - SR BiH* (Archival Holdings and Collections in SFRY - SR BiH), which was printed in 1981 in Belgrade, there is in the Archive of Republika Srpska in Banja Luka a Collection of Oriental manuscripts and documents. The oldest document in the Collection dates back to 1311, and the Collection itself, which is kept in a single archival box, covers the period from 1311 (?) to 1910. Since I myself have not had an opportunity to check the dating of the above-mentioned document in person, I do express a certain amount of suspicion and assume that the year in question is 1311 by Hijra calendar, which would correspond to 1893/94.

UNA-SANA CANTON ARCHIVE-BIHAC

Within the holdings and collections held by the Una-Sana Canton Archive there are no holdings or collections of original documents or manuscripts relating to the period of the Ottoman rule in Bosnia and Herzegovina.

There were recently efforts aimed at forming a collection of documents from the Ottoman period pertaining to the territory of the Una-Sana Canton. Thus the copies of such documents were procured from the Archive of Bosnia and Herzegovina. At the same time, in the State Archive in Zadar, Republic of Croatia, copied was a portion of documents from the *Dragoman Archive* ("dragoman" was an interpreter or translator in foreign affairs and consulates of the Ottoman Empire) pertaining to the area of Northeastern Bosnia and Herzegovina, as well as a portion of geographic maps from the *Collection of Geographic and Topographic Maps of Dalmatia and Neighboring Countries* — division: *Maps of Neighboring Countries*.

CENTRAL BOSNIA CANTON ARCHIVE - TRAVNIK

The Central Bosnia Canton Archive in Travnik does not have any holdings or collections of documents and manuscripts from the Ottoman period in the history of Bosnia and Herzegovina. It is only within its Library, which holds over 700 library units, that there is a certain number of printed books and manuscripts in Oriental languages (Arabic, Turkish, Persian).

CONCLUSION

The obvious conclusion following from the above stated data is that there is a major shortage of archival records that could adequately testify about the period of the Ottoman rule in Bosnia and Herzegovina. The reasons of such a situation, given all the cataclysms that Bosnia and Herzegovina witnessed in its history, are not a matter of controversies. However, what should be pointed out herein is the fact that a significant

part of our archival holdings is situated in archives outside of the territory of our country. There was but little done to date aimed at organized archival research with a view to adding to our holdings and collections of documents relating to the Ottoman period in the history of Bosnia and Herzegovina. The current work on exploration of the archival records abroad (Turkey, Austria, Croatia, Serbia and Monte Negro, etc.) is mostly reduced to research studies carried out for the purpose of studying individual themes, and does not have the goal of complex archival research that would aim at ultimately obtaining copies of selected documents to be held in archives and made available to researchers. It is in this respect that the maximum use should be made of the Agreement on Cooperation of the Archive of Bosnia and Herzegovina and the Archive of the Republic of Turkey (Ankara, October 28th 2000), whereas at the level of Bosnia and Herzegovina an agreement should be prepared and signed between archival services and scientific institutions, providing for a unique program of complex archival research in the country and abroad, adjusted to meet the present and future needs of the historical science. At the moment, due to understanding of the authorities of the Republic of Turkey, microfilms and photocopies of the cadastral defters for the territory of Bosnia and Herzegovina and Novi Pazar Sandžak from the period of the Ottoman rule, were obtained from the Archive of the Republic of Turkey. This opportunity should be used to reach such an agreement, whereas the similar actions in the future would require preparation of a carefully considered project with specification of the type of documents necessary for serious historical research. Herein I do not only imply the archives of Republic of Turkey but also the archives in Austria, Hungary, Italy and countries in immediate neighborhood that shared the destiny of the Ottoman Empire together with Bosnia and Herzegovina.

Bosna-Hersek dört asırdan uzun bir süre, Osmanlı hakimiyeti altında kalmıştır. Bu süreçte farklı konularda pek çok belge düzenlenmiştir. Elverişsiz koşullar, sistemli bir muhafazadan yoksun bulunması, ilk planda pek çok savaş ve diğer talihsizlikler, özellikle de yangınlar bu belge birikimini büyük ölçüde tahrip etmiştir. Döneme ait arşiv malzemesinin göreceli olarak küçük bir kısmı Bosna-Hersek sınırları içinde ancak muhafaza edilebilmiştir. İşte bu sebeptendir ki; Bosna tarihiyle ilgili araştırmalar kaçınılmaz olarak Türkiye'deki Osmanlı Arşivlerine yönelmiştir. Bu arşivlerin muhtevası sayesinde, Bosna'nın tarihiyle alakalı olarak bahsedilen dönemi araştırmada tarih yazımı çok önemli sonuçlar elde etmiş bulunmaktadır. Yazar tebliğinde bu hususları ayrıntılı bir şekilde açıklamaya çalışmıştır.

ظلت البوسنة والهرسك تحت حكم الدولة العثمانية لما يزيد عن أربعة قرون، وخلال هذا المسار وقع إعداد وثائق مختلفة المواضيع. وقد تعرض هذا الكم الوثائقي لخراب وتلف كبيرين نتيجة الظروف السيئة وعدم وجود آلية صيانة منتظمة ونتيجة للحروب المتعاقبة وغيرها من الكوارث التي أصابتها لا سيما الحرائق. وأمكن الحفاظ بشكل نسبي على جزء صغير من مواد الأرشيف للفترة المذكورة داخل حدود البوسنة والهرسك. ولهذا السبب، فإن الأبحاث المتعلقة بتاريخ البوسنة تحتاج حاجة ملحة إلى الأرشيفات العثمانية الموجودة في تركيا. وبفضل محتوى هذه الأرشيفات، أنتج المسار التدويني لتاريخ البوسنة في الفترة المذكورة نتائج هامة. وحاول الكاتب في ورقته توضيح هذه الخصوصيات بشكل مفصل.

THE IMPORTANCE OF OTTOMAN ARCHIVES IN THE STUDY OF HISTORY OF BOSNIA-HERZEGOVINA

In the millennium-long existence of the Bosnian state, the Ottoman administration occupies its greater part or, precisely, 415 years of rule, calculated as from the fall of mediaeval Bosnia (1463) until the occupation by Austria-Hungary (1878). However, some of Bosnia's areas had been taken by the Ottoman Empire's army leaders even prior to 1463. From the very beginning, as an ordered state with well organised administration in the conquered territories, it produced a large number of documents relevant to the operation of administration both in its Centre and in its provinces. That yielded an abundance of material which will later be used in research into many issues in the territories where that administration was established. This is why the preserved archival material which was created in the province and reached the capital, or reversely, has an exceptional value in the study of the history of Bosnia and Herzegovina. It is possible to realise the importance thereof only when we grasp the potential which is, or was, at the disposal of Bosnia-Herzegovina's local institutions. Comparison between the available and the indispensably necessary shows not only insufficiency but also modesty of these funds. Reasons for this are manifold.

As the Empire's fringe province, Bosnia was frequently exposed to wars, devastation, especially at the time of the Ottoman Empire's power decline. This, along with frequent fires, took away huge amounts of documentation which had been accumulated in provincial institutions. It should be mentioned that in 1697, in Eugene of Savoy's campaign, Sarajevo was completely burned down, after which event the provincial authorities and administration were transferred to Travnik, where they stayed for about 150 years. After the seat of Bosnian valis – governors had been transferred from Travnik back to Sarajevo in the middle of the 19th century on the orders of Omer-pasha Latas, the vilayet – provincial archive was packed and sent to Istanbul¹. Thus, relatively very little archival material was preserved on the soil of Bosnia, especially from the earlier period. Much better was the situation with the material originating from the end of the period. The archives of the last thirty years or so of the Ottoman rule (1851-1878) were preserved. The preserved fund of the vilayet archive contained about 200,000 documents².

---

¹ Hamdija Kreševljaković – Derviš M. Korkut, *Travnik u prošlosti 1464-1878* [Travnik in the Past 1464-1878], Travnik 1961, p. 90

² Lejla Gazić, *Stradanje Orijentalnog instituta u agresiji na Bosnu i Hercegovinu 1992.-1995.* [Losses suffered by the Institute for Oriental Studies in the aggression against Bosnia and Herzegovina 1992-1995]

The aggression against Bosnia and Herzegovina (1992-1995) is another proof to that historical doom. Most of what had not been destroyed in the past wars was destroyed in this one. Among the first aggressor's targets were the institutions housing the remaining historical memory - the Institute for Oriental Studies and the National and University Library.

What had been saved over the past centuries was later collected and deposited into museums, archives, and libraries. But, those attempts were rather belated. Many institutions where the remaining archival material was kept, with the exception of the Gazi Husrev-bey's Library (founded in 1537) and the National Museum (Sarajevo 1888), were founded after the Second World War: The Institute for Oriental Studies in Sarajevo, Academy of Arts and Sciences of Bosnia and Herzegovina, History Archives (Sarajevo), National and University Library, Archives of Herzegovina (Mostar), Archives of Bosanska Krajina (Banja Luka), Archives of Central Bosnia (Travnik) and Regional History Archives (Tuzla). Over the past period, these institutions collected the material and processed it scientifically. The overall funds of the preserved material collected by these institutions with respect to the funds needed to grasp the overall history of Bosnia, no matter how much they could seem to be sufficient at first glance, in terms of the number of institutions or their respective funds, are far from the needed. This does not aim to minimise their role and importance, or what they have preserved; on the contrary, this makes them even more valuable. Nevertheless, this is still insufficient to achieve significant scientific results.

This is why the study of and objective insight into the social and historical processes in Bosnia and Herzegovina were inevitably oriented to research in the archives of the Republic of Turkey housing rich materials from the Ottoman period relating to Bosnia and Herzegovina as a province of exceptional relevance for the Empire, as well as for the province in which that administration had some specific features compared with other provinces. Additionally, it lasted longer than in many areas of the European part of the Ottoman Empire.

Before the investigation started in the Ottoman archives in Turkey, the only two institutions in Bosnia and Herzegovina, where the Ottoman archival material was studied, were the National Museum in Sarajevo and Gazi Husrev-bey's Library. The Library had already had significant funds, whereas the Museum started collecting only after its foundation at the end of the 19th century. At the Museum, the "Turkish Archive" was established from the collected material, which would serve as a basis for the development of modern Bosnia-Herzegovina Ottoman studies. The other abovementioned institutions are much newer and they only later joined these developments.

The National Museum was a pioneer in the evaluation of that material. It pooled human resources and potentials with prerequisites for the study of the archival material of

Ottoman origin. It was in the National Museum's "Turkish Archive" that the founders, the major implementers of modern Ottoman studies and historiography - Branislav Durdev, Nedim Filipović, Hazim Šabanović, and Hamid Hadžibegić, started their professional and scientific careers. Although the real development of research undertakings in the Ottoman archives started immediately upon the Second World War, their roots are somewhat earlier, approximately a decade prior to the beginning of that tragic war. For this reason, hereunder we would like to point to some important events which affected and defined the course of this development.

Beginning of research in Ottoman archives

The initial archival research by Bosnia-Herzegovina experts, seen from today's time distance, seems to have happened rather late. Here we have to bear in mind human and financial difficulties, then the overall historical and political environment as relevant prerequisites for the beginning of such activity. Ottoman archives had been rather closed for a long time, and only rare ones were fortunate enough and privileged to do research therein. In the forefront were the Hungarians who back in the late 19th and early 20th centuries were granted permission and started work in archives and libraries in Istanbul, which yielded noticeable success. Hungary's Academy of Sciences very soon published the results of that research, thus making a great leap in the study of the history of Hungary from the period of Ottoman rule³.

Although some scientists had been there earlier, Imre Karacson (1907-1911) was the first to begin systematic work in the Topkapi Saray archive. He aroused interest in the work in archives in Turkey itself, so the Turkish government sent an invitation to Adolf Deissmann, the then Berlin University professor to survey and catalogue non-Islamic manuscripts in the Topkapi Saray from the legacy in the library of Mehmed II (1451-1481). He completed the task in the autumn of 1929. Back then some of the articles about the wealth of libraries and archives captured significant attention and curiosity in Europe. All that aroused a great interest also in Yugoslavia, whose constituent part was Bosnia and Herzegovina⁴.

It is for this reason that the making of an agreement between Yugoslavia and Turkey in 1929, including also the provision for the access of Yugoslav researchers to archives and libraries, was looked forward to. Some of the media brought headlines like: "Will the history of our Middle Ages be changed by Istanbul documents?" or "Our history

---

³ Fehim Bajraktarević, "Glavni carigradski arhiv i spisi iz njega" [The main Istanbul archive and documents therein] in *Prilozi za orijentalnu filologiju i istoriju jugoslovenskih naroda pod turskom vladavinom*, VI-VII/1956-57, Sarajevo 1958, p. 283

⁴ *Ibid.*, p. 284

science gets a new field of activity". Both headlines fully reflect what would be taking place later as a result of the archive research⁵.

A few years after the agreement had been signed, a three-member delegation of the Academy of Sciences from Belgrade⁶ set out for a fortnight's research (8-24 April, 1936) with an aim to get insight at least into a summary content of the archive material in Istanbul. A deficiency of inventory books and catalogues slowed their work down, whereas the short time at their disposal was an additional difficulty. Because of this they were limited to the work on defters – Ottoman public records related to decisions made by the Divan (Muhime defteri)⁷.

Another important event in the future work was Branislav Durdev's visit to Istanbul, where he did graduate studies at the Faculty of Literature (Edebiyat fakultesi) as a Turkish government's fellow. Professor Ismail Hakki Uzunçarşılı gave him not only the proper guidelines, but he also helped him with getting a licence to work in the Archive, which was still rather difficult. Entering the Archive for him was a revolutionary discovery. Actually, with the help of Uzunçarşılı, he found two documents related to the matter he was interested in, which no one used ever since they had been recorded. Having returned home, he published first communications about the existence of those public records, which, at the same time, was the first communication to scientific circles about the existence thereof⁸. But, the then Yugoslav government shortly refused him this privilege, so that he had to stop his study visit to Istanbul and return to the country. After that, in 1939, he got the position of a curator – archivist in the National Museum in Sarajevo and started to publish parts from the content of those public records in journals in Monte Negro, since the material he had discovered related to Monte Negro.

The Second World War thwarted further plans, possibilities for cooperation and new research in Ottoman archives. B. Durdev's return to Sarajevo after the war enabled the continuation of publishing documents and copies he had made during his earlier visit. After the Second World War, several documents and studies were published in the Herald

⁵ Ibid., pp 284-285

⁶ Delegation was made up of: Fehim Bajraktarević, Gliša Elezović, and Stanoje Stanojević.

⁷ Stanoje Stanojević, "Carigradski arhivi" [The Constantinople Archives] in *Jugoslovenski istorijski časopis* II/1936, pp 414-420; Gliša Elezović, *Iz carigradskih turskih arhiva* [From the Constantinople Turkish archives] – *Muhime defteri*, Beograd 1950, pp 3-18.

⁸ Branislav Durdev, "Još nešto o carigradskom arhivu" [Something else about the Constantinople Archive] in *Jugoslovenski istorijski časopis* V, 1-2/1939, p.37; Ibid., "Predgovor" [Preface], *Dva deftera Crne Gore iz vremena Skender-bega Crnojevića (sv.I)* [Two Monte Negro public records from the time of Skendr-bey Crnojević] (vol. I) ANU BiH, Special Editions, Book IX/1, Department of Liberal Arts, Book 2/1, Sarajevo 1968, pp 1-16.

of the National Museum (GZM)⁹. A need arose to found an institution which would be autonomous in this work and which would be able to design and independently plan further activities in this field. The rich manuscript and archive material collected by the National Museum over decades served as a basis for the establishment of the new institution, which would deal exclusively with collecting and studying manuscripts and archive materials from the Ottoman period. In 1950, the Institute for Oriental Studies was founded for this purpose in Sarajevo. Of such tasks, the most important certainly was the study of general and cultural history of Bosnia and Herzegovina in the period of Ottoman rule and collecting material for this purpose beyond its territory. This event marked a new era concerning cooperation and possibilities of studying Ottoman archive material, especially research in the archives of Istanbul and towns in Turkey.

Another visit of Branislav Durdev to the Ottoman Archive followed immediately upon the foundation of the Institute for Oriental Studies. In 1951 (September-October), he went to the Ottoman Archive and made a plan for collecting archival material from Ottoman archives. According to his plan, a team of our experts went there in the summer of 1952 with a task to collect the planned archival material and start its systematic studying, translating and publishing. Since then until the aggression against Bosnia and Herzegovina in 1992, archival material was continually and systematically collected, not only from archives in Turkey, but also from other centres possessing materials of Ottoman origin. Owing to this fact, the Institute for Oriental Studies established itself as a leading institution of this type in the former Yugoslavia; it also acquired an enviable reputation in the regional and even world context. The Institute together with the entire archival material ceded to it by the National Museum, including the aforesaid Vilayet Archive, as well as the original material painfully collected over decades and photocopied and micro-filmed materials, was set on fire by the aggressor and thus destroyed with all its funds and collections at the very beginning of the barbarian campaign against Bosnia and Herzegovina (1992-1995). There was only one reason for this – to kill the truth about Bosnia and Herzegovina and about its past.

Some features of the research in Turkish archives

Our experts' first visits to the Ottoman Archive and their research announced a major breakthrough in historiography. When Branislav Durdev's doctoral thesis (defended in Belgrade on 10 May 1952) appeared under the title of "What the Turkish rule was like in Monte Negro in the 16th and 17th centuries", founded primarily on

---

⁹ B. Durdev, "Požeška kanun-nama iz 1545. godine" [The Požega kanun-nama from 1545] in GZM, NS I/1946 (1946), pp 129-138; "O vojnicima, sa osvrtom na razvoj turskog feudalizma i na pitanje bosanskog agaluka" [About soldiers, with a review of the development of Turkish feudal system and the issue of Bosnian agalik] in GZM, NS II/1947 (1947), pp 75-137; "Kanun-nama bosanskog sandžaka iz godine 1530" [The Bosnian sanjak kanun-nama from 1530] in GZM, NS III/1948 (1948), pp 189-200.

Ottoman archival material, it aroused heated polemic discussions, especially after its publication in 1953. True to the results of historiography and due to their ignorance of Ottoman archival material, some members of the Board expressed open doubts about the candidate's theses, claiming they would not be maintainable, doubting even the authenticity of the sources they were based on. Such scepticism is incredible but somehow understandable. It hid a fear of redefining certain issues as hypothetically announced by papers immediately upon the signing of the 1929 agreement. Because of this and other obstacles made in the Serbian Academy of Sciences when it came to the publication of his thesis, B. Durdev decided to publish it in Sarajevo. Despite the facsimiles of sources which seemed disputable to the Board, the publication of the thesis for a long time was the subject of criticism by certain circles from Belgrade and scientific polemics, which, nevertheless, did not succeed in diminishing the importance of the work. Further investigation only reinforced the theses brought up in the dissertation¹⁰. We point out this example as an illustration as to what extent the insight into the Turkish archival material could change and shift certain historiographic views and how they were sometimes faced.

Access to Ottoman archives was invaluable for the study of Bosnian history. Within a short period of time, several major works of Bosnia's historiography¹¹ were written, which before that had been unimaginable. The research carried out by then had been based on a modest fund of archival material preserved with us in some institutions or in archives of the neighbouring countries, of Dubrovnik first of all, as well as in other archives in Bosnia's immediate neighbourhood. Irrespective of how much immediate information is offered to us by other archives, it is insufficient for all the specificities of historical events, processes, social and other developments to be seen. It is for this reason, despite occasional challenges and minimising of the importance of archival material of Ottoman origin, it seems unavoidable and of key importance in many very important issues from the history of Bosnia.

Although no other historical period has left such deep imprints and visible traces in the history of Bosnia, both in the sphere of material and spiritual cultures, as did the Ottoman, it was the least investigated period of Bosnia's history until the research carried out in Ottoman archives. Only rare ones dared to engage in some problems, acting within rare institutions or on their own initiative. Earlier attempts to make certain issues topical,

¹⁰ B. Durdev, "Predgovor" [Preface], "Turska vlast u Crnoj Gori u XVI i XVII veku [Turkish Rule in Monte Negro in the 16th and 17th centuries], Svjetlost Sarajevo 1953, pp 7-10.

¹¹ Avdo Sućeska, "Osnovni rezultati poslijeratne bosanskohercegovačke istoriografije o osmansko-turskom periodu i njeni dalji zadaci" [Basic results of the post-war Bosnian-Herzegovinian historiography about the Ottoman-Turkish period and its further tasks], Consultations on the historiography of Bosnia and Herzegovina (1945-1982), ANUBiH, Special editions, Book LXV, Department of Liberal Arts, Book 12, Sarajevo 1983, pp 37-53.

which were believed to be important for the history of Bosnia, remained without good and final answers. Despite all the endeavours and the sincerest intentions of the researchers, and despite a couple of even successful attempts, modest results were yielded in terms of both topics and content due to the lack of adequate archival material. However, credit is due to them for having made these issues topical, incited later investigation and laid a basis for further work.

We will briefly summarise and give a general outline of some big issues which were successfully resolved on the basis of Ottoman archives: the agrarian issue, Ottoman feudal system, the issue of the spread of Islam, migrations, position of peasantry, establishment and organisation of provincial authority in Bosnia, emergence and development of town settlements in Bosnia¹². Equally successfully resolved were the problems from social, political, military, economic, and cultural history. We would like to emphasise that the access to the Ottoman archival material also helped and still helps significantly to resolve some questions concerning the Bosnian Middle Ages. Ottoman inventory defters from the 15th century, and later as well, offer unsurmised possibilities of exploitation, study of economy and demographic shifts. They bring us significantly closer to the completely unknown Middle Ages of some regions. So, if from mediaeval written sources we learnt about four villages in the Travnik immediate surroundings, i.e., only about their names without any other information, and if the first census of the Bosnian sanjak from 1468 alone enumerated some fifty villages by name, along with other information such as the number of households, economic potential, then we can claim that there are no written sources which by their overall content, capacity and importance could be compared to these defters, which offer so much in one single place. The same goes for other regions. Their importance, therefore, cannot be limited only to the period of the Ottoman Empire's official administration, but they are particularly important for the earlier period of Bosnian history as well. Another very important feature is that they give a good insight into broader areas, e.g., the whole of the sanjak. It is difficult to enumerate thematically or individually all the results gained on the basis of the Ottoman archival material in the study of history of Bosnia and Herzegovina, but in conclusion we would like to point out a few general advantages offered by Ottoman archives:

— they open a new aspect of looking at historical developments,

---

¹² A. Sućeska, "Osnovni rezultati poslijeratne bosanskohercegovačke istoriografije o osmansko-turskom periodu i njeni dalji zadaci" [Basic results of the postwar Bosnian-Herzegovinian historiography about the Ottoman-Turkish period and its further tasks], pp 37-53; Enes Pelidija, "Osnovni rezultati bosanskohercegovačke historiografije osmanskog perioda (od 1463. do kraja XVIII stoljeća) u posljednje dvije decenije XX stoljeća" [Basic results of the postwar Bosnian-Herzegovinian historiography of the Ottoman period (1463- end of 18th century) in the last two decades of the 20th century] in *Prilozi, Institut za istoriju*, 29, sarajevo 2000, pp 89-109; Ahmed Aličić, "Historiografska literatura koja se odnosi na historiju Bosne i Hercegovine u 19. stoljeću" [Historiographic literature related to the history of Bosnia and Herzegovina in the 19th century] in *Prilozi, Institut za istoriju*, 29, Sarajevo 2000, pp 111-116.

- they make it possible to actualise a large number of new issues which are impossible to resolve on the basis of other archival material,
- they offer possibilities to study a broad time period in continuity,
- they significantly contributed to the development of Bosnian-Herzegovinian historiography.

The role and importance of Ottoman archives is immeasurable, especially today when with the destruction of the Institute for Oriental Studies Bosnia and Herzegovina was left without the major part of its archival treasure saved after many misfortunes over the past centuries.

This paper states that the Institute for Oriental Studies in Sarajevo which was established in 1950, is one of the most significant institutions of the period with its 5263 manuscripts and 7156 archival documents from 16th and 19th centuries.. The Institute which was destroyed by a Serbian attack in 1992, signed a cooperation protocol with the State Archives of the Prime Ministry in 1998, and therefore acquired the microfilms and photocopies of the documents whose originals were situated in the Ottoman Archives. The paper notes that the goal in establishing this institute is to collect the original manuscripts in addition to preserve the available materials. It also asserts that Muhammed Enveri Kadiç's chronicle is an important source for the researches concerning Bosnia-Herzegovina under the Ottoman rule.

تذكر المحاضرة أن "معهد الاستشراق" الذي تأسس في عام 1950 بساراييفو، يعد من أهم مؤسسات عصره لاحتوائه على 5263 مخطوط و 7156 وثيقة أرشيفية يعود تاريخها إلى الفترة ما بين القرن السادس عشر والقرن التاسع عشر. وبعد تعرض المعهد لهدم جراء هجوم الصرب سنة 1992، تم التوقيع مع أرشيف الدولة لرئاسة الوزراء على بروتوكول التعاون في عام 1998، وبذلك حصل المعهد على نسخ وميكروفيلمات للوثائق الأصلية الموجودة في الأرشيف العثماني. وتذكر المحاضرة أن هدف تأسيس المعهد هو جمع المخطوطات إلى جانب الحفاظ على المواد المتوفرة لديه. ومن بين المعلومات الواردة في المحاضرة، أن التسلسل التاريخي الذي أعده محمد أنوري كادييتش للبحث حول تاريخ البوسنة والهرسك تحت إدارة الدولة العثمانية يعد مصدرا مهما للغاية.

ŞARKİYAT ENSTİTÜSÜ ARŞİVİNDEKİ OSMANLI DÖNEMİNE AİT BELGELER

Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü Türkçe, Arapça ve Farsça olarak yazılmış arşiv malzemeleri ve el yazmalarının toplama, koruma, kataloglara geçirme ve basıma hazırlanması, anılan dillerin ve edebiyatlarının ve özellikle bu dillerde Boşnak yazarlarının eserlerinin araştırılması, ve de Osmanlı idaresi altında Bosna tarihinin araştırılması amacıyla 1950 senesinde kurulmuştur. Zamanında Şarkiyat Enstitüsü, el yazmaları ve arşiv zenginliğiyle Balkanlarda en ileri gelen kurumlardan biriydi. Enstitümüzün El Yazmaları Kütüphanesi'nde Arapça, Türkçe, Farsça ve Boşnakça olmak üzere 5263 el yazması, arşivinde ise Monumenta Turcica bölümünü oluşturan XVI ile XIX. yüzyıllardan kalma 7.156 arşiv belgesiyle birlikte (XVII ile XIX. yüzyıllardan kalma) 66 kadı sicilinden oluşan Sicil koleksiyonu, Bosna Hersek'teki Osmanlı hakimiyetinin son 30 yıllık süresi içinde düzenlenen 200.000 arşiv belgesi içeren Vilayet Arşivi ve Tapular Koleksiyonu ile Balkanlarda en ileri gelen kurum ve kuruluşlardan biriydi.

Maalesef, 17 Mayıs 1992 tarihinde Şarkiyat Enstitüsü, Sırp tarafı tarafından yönlendirilen roketlerle yıkılıp, yakılarak, genel kültür ve tarih kaynaklarıyla birlikte enstitümüzün kütüphanesi de hemen hemen tamamıyla yok edilmiştir.

Meydana gelen faciaya rağmen, enstitü, sadece bilimsel araştırma projelerinin devamıyla değil, Priloziza orijentalnu filologiju (Şarkiyat Filolojisine Ekler) adlı yıllık dergisinde, Monumenta Turcica ve Posebna Izdanja (Özel Yayınlar) serilerinde araştırma neticelerinin yayınlanmasıyla faaliyetlerine devam etmiştir. Kütüphanemizin yenilenmesine yurtiçi ve yurtdışından birçok kurum ve birey katkıda bulunmuştur. Enstitümüzün Arşivini yenilemek amacıyla 1998 yılında Türkiye Cumhuriyeti Devlet Başkanlık Arşivleriyle işbirlik protokolü imzalanarak Enstitümüzde görevli araştırmacılara Osmanlı Arşivi'nde araştırma imkanları sağlanmıştır. Ankara'daki TC Başkanlık Devlet Arşivleri'nin Genel Müdürlüğü ve İstanbul'daki Osmanlı Arşivi yöneticilerinin anlayış ve lütufları sayesinde, bugün, Şarkiyat Enstitüsü, orijinalleri Türkiye Cumhuriyeti'nin Arşivlerinde bulunan, Bosna-Hersek'e ait arşiv belgelerinin mikrofilmleri ve fotokopilerinin sahibi olmuştur. Aynı zamanda, arşiv koleksiyonlarının yenilenmesi amacıyla Bosna ve Hersek Bilim ve Sanatlar Akademisi Enstitümüze İstanbul, Viyana, Venedik, Zadar ve Dubrovnik Arşivlerinde mikrofilmlere veya fotokopilere alınmış belge koleksiyonunu bağışlamıştır. Bu şekilde Enstitümüz'de görevli araştırmacıların sözkonusu belgeleri incelemeleri için yeni bir fırsat oldu, bunun da sonuçları yayınlanmış ve yayına hazır olan araştırma inceleme kitaplarından belli olmuştur.

Eskiden Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü'nün elyazmaları ve arşiv koleksiyonları içinde bulunanların sadece yüzde biri korunmuştur. Savaşın önce sicil koleksiyonunda bulunan 66 sicilden sadece dokuz aslı ile birkaç fotokopi nüshası korunmuştur.

ŞARKİYAT ENSTİTÜSÜNÜN ARŞİVİNDEKİ KADI SİCİLLERİ

Bosna-Hersek'e yapılan saldırıdan önce Şarkiyat Enstitüsü'nün Arşivi'nde bulunan kadı sicillerinin orijinal nüshaları

Adı	Dönemi	Açıklamalar
Mostar Kadı Sicilinin kısımları	1080-81 (1669-71)	orijinal, eski kayıt numarası: OIS sidžil br.2
Mostar Kadı Sicili	1092-96 (1681-85)	orijinal, eski kayıt numarası: OIS sidžil br. 3
Mostar Kadı Sicili	1185-86 (1771-73)	orijinal, eski kayıt numarası: OIS sidžil br. 4
Mostar Kadı Sicili	1185-86 (1771-73)	orijinal, eski kayıt numarası: OIS sidžil br.7
Lyubinye Kadı Sicili	1203-04 (1788-90)	orijinal, eski kayıt numarası: OIS sidžil br. 19
Travnik Kadı Sicili	1248-51 (1832-36)	orijinal, eski kayıt numarası: OIS sidžil br. 30
Priyedor Naib Sicili	1285-93 (1868-76)	orijinal, eski kayıt numarası: OIS sidžil br. 52
Visoka Sicili		orijinal, eski kayıt numarası: OIS sidžil br. 67
Bosna Eyaleti Sipahiler Defteri		orijinal, eski kayıt numarası: OIS sidžil br. 68
Zenitsa Naib Sicili	1757-60	orijinal, eski kayıt numarası: OIS sidžil br. 22
Zenitsa Naib Sicili	1244-54 (1828-38)	orijinal, eski kayıt numarası: OIS sidžil br. 23
Zenitsa Naib Sicili	1278-80 (1861-64)	kopya, eski kayıt numarası: OIS sidžil br. 24

Bosna ve Hersek Bilimler Akademisi'nin Şarkiyat Enstitüsü'ne bağış olarak kullanıma ve korunmaya verilen koleksiyon içinde Bosna-Hersek'e yapılan saldırıdan önce Şarkiyat Enstitüsü'nde bulunan sicillerin özetleri ve tercümelere bulunmaktadır:

Adı	Dönemi	Açıklamalar
Lyubinye Sicili'nden kayıtlar	1756	OIS ANUBIH 11, sidžil No. 13, inceleyen: S. Trako
Blagay Sicili	1759-1799	OIS ANUBIH 52/I i 52/II, inceleyen: sidžila No. 25
Saraybosna Sicili	1801-05	OIS ANUBIH 55/I, sicil No. 41, inceleyen: F. Hadžibajrić
	1802-03	OIS ANUBIH 55/II, Sicil No. 42 inceleyen: F. Hadžibajrić
	1803	OIS ANUBIH 55/III, Sicil No. 43 inceleyen: F. Hadžibajrić
	1804	OIS ANUBIH 55/IV, Sicil No. 44, inceleyen: F. Hadžibajrić
Mostar Sicilleri	1732-33	OIS ANUBIH 76/I, sicil No.2, inceleyen: Fehim Spaho
	1770-73	OIS ANUBIH 76/II, sidžil br.4, obradio: Fehim Spaho
	1785-86	OIS ANUBIH 76/III, sicil No.?, inceleyen: Fehim Spaho
Blagay Sicili	1769-87	OIS ANUBIH 78/I, 78/II i 78/III, sicil No. 56, inceleyen: H. Hasandedić

Osmanlı hakimiyeti altında Bosna Hersek tarih araştırmaları için Muhammed Enveri Kadiç'in düzenlemiş olduğu 28 ciltlik ve 11 bin sayfalık *Kroniği* (Mecmuası) önemli kaynak temsil etmektedir. Altmış yıldan uzun bir süre içinde, Kadiç yazılı tarih anıtlarını toplayıp mecmuasına kaydediyordu. Mecmuasını, karbon kağıdı kullanarak, aslı Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi'nde, bir koyası Saraybosna Şarkiyat Enstitüsü'nde, biri de bazı tahminlere göre İstanbul Kütüphanelerinin birinde olan üç nüsha olarak düzenlemiştir.

Muhamed Enveri Kadiç, 17 Ocak 1855 Saraybosna doğumludur. Türkçeye hakim olmakla birlikte, Arapça ve Farsça'yı da biliyordu. Vilayet Arşivi'nde çalışarak, Kadiç, Bosna ve Hersek tarihi için önemli kaynaklara ulaşma fırsatı bularak ilgili belgeleri incelemeye ve mecmuasına kaydetmeye başlamıştır. Vilayet Arşivi'nin memuru olarak karşılaşmış bulunduğu İstanbul'daki merkezî idareye gönderilen belgeleri de mecmuasına kaydediyordu. Mecmuasının müstesna değeri ise, Kadiç'in mecmuasına kaydettiği belgenin kaynağını belirtmesinden ibarettir. Dolayısıyla bu Kadiç'in mecmuası bilimsel eser değerini taşımaktadır.

Mecmuada yüzlerce ferman, berat, buyruldu, hüccet, ilam, kassam, sened, vakıfname, vasiyetname ve sayılı diğer belge türlerinin örnekleri bulunmaktadır. Kadiç, camii, kütüphane, köprüler gibi bir çok kamu binası üzerindeki tarih kıt'aları, taş üzerinde gerçek bir arşiv olan mezartaşlarındaki tarih kıt'alarını da mecmuasına dahil etmiştir. Kendisi de tarihnüvis olup yazdığı tarih kıt'alarını mecmuasına dahil etmiştir. Kadiç'in düşürdüğü tarihler sayılı şairlerin tarih kıt'alarıyla tarih bilimi için paha biçilmez kaynağı temsil etmektedir.

Sayılı yapıların zamanla yıkılıp yok olmasına göre, Kadiç'in mecmuasında korunan ve eskiden sözkonusu yapılar üzerinde nakşedilmiş bulunan tarih kıtaları zamanla yok olan yapıların tek hatırası olmuştur.

Kadiç'in mecmuasında sayılı edebî eser, hatıra, tezkire, tarih eserlerinden alıntılar ve dönemin gazete ve dergilerinde yayınlanmış seçilmiş makalelerin kopyası çekilmiştir.

Mecmuada bulunanların tamamı kronolojik olarak düzenlenmiştir. Boşnakça yazılan Bosna-Hersek'in Avusturya-Macaristan hakimiyeti altındaki döneme ait bölüm hariç olmak üzere, eserin tamamı Osmanlıca olarak yazılmıştır.

Aynı mahlaslı şair olan Mehmed Paşa Abogoviç-Anceloviç'in, Bosna valileri olan Ulama Paşa, Haydar Paşa, Sokollu Mehmed Paşa, Sokollu Ferhad Paşa, Sadriazzam Rüstem Paşa, Sokollu Hasan Paşa, Sokollu Mustafa Paşa ve diğer meşhur zatların özgeçmişi özellikle araştırmacıların dikkatini çekmektedir. Kadiç, şair, vâkıf ve devlet adamı olan Derviş Paşa Bayezidagiç'in valiliğine de büyük özen göstermiştir. Kadiç'in mecmuasında Mostar'daki Derviş Paşa'nın vakıflarına ait, Arapça olarak yazılmış vakıfname ile birlikte bir gazeli bulunmaktadır.

Kadiç mecmuasına Saraybosna şairi ve tezkire müverrihi olan Mehmed Meyli Gürani'nin düşürdüğü sayılı tarih kıtasını dahil etmiştir. Söz konusu tarih kıt'aları çeşitli mecmua ve cönklerden, nakşolunan anıt ve mezartaşlarından olduğu gibi şairin el yazmasından da suret çıkararak mecmuasına dahil etmiştir. Bununla birlikte vâkıf, Mevlevî şeyhi, şair ve tarih düşürücü Şerifezade Fadıl Paşa'nın şiir ve düşürdüğü tarihlerin birkaçı Kadiç'in mecmuasına dahil edilmiştir.

Mustafa Galib Bey ve Süleyman Nazım gibi Bosna'ya göreve tayin edilen Türk-Osmanlı şairlerinin özgeçmişi de kaydedilmiştir. Eserde Careva olarak bilinen Hünkar Camii veya resmen Sultan Fatih adına yaptırılan cami yanında bulunan mezarlık, Hünkar Camii'nin planı ve makta'ı gibi resimler de bulunmaktadır.

Bu vesile ile sunmakta bulunduğumuz bilgiler Kadiç'in 28 cilt içerisinde topladığı bilgilerin sadece küçük bir kısmıdır.

Sayıli araştırmacıların Kadiç'in mecmuasını kaynak olarak kulanmalarına rağmen, söz konusu eserin yayınlanması, Arapça, Farsça ve Osmanlıca'yı bilmeyenler için sadeleştirilmesi ve tercüme edilmesi oldukça önemli olurdu. Prof. Fehim Nametak'ın edebî eserlerin incelenmesinde kaynak olarak Kadiç'in mecmuası (Radio Sarajevo-treći program br. 38-god XI, Sarajevo 1982) adlı makalesinde, Mecmuada bulunan edebî malzemeleri tanıtarak Kadiç'in 171 Osmanlıca, Arapça ve Farsça yazan şairi ismini ve bilgilerini kaydettiğini bildirmektedir. Rahmetli Fehim Spaho ile rahmetli Muhamed Kreşevlyakoviç'in söz konusu mecmuanın kısa özetini çıkardıklarını da hatırlatmak gerekiyor. Kreşevlyakoviç ve Spaho'nun hazırladıkları mecmuanın özeti ise basılmamış şeklinde Saraybosna'daki Hamdiya Kreşevlyakoviç Kütüphanesi'nde korunmaktadır.

Saraybosna Şarkiyat Enstitüsünün el yazmaları koleksiyonunda, 29'u eski koleksiyonumuzdan korunmuş olmak üzere, 100'ü de savaştan sonra satın alınmış toplam 129 el yazması bulunur. Sıra numarası 1 olan eser XVIII. yüzyılda Bosna topraklarında düzenlenen çok önemli Kanunname Mecmuası'dır. İçinde genel kanunnameler, Bosna Kanunnameleri ve sonunda hukukî soruları (madencilik, tuzculuk) işleyen kanunnameler bulunmaktadır. Anılan kanunname mecmuasına dayanarak sayılı araştırmacılar çalışmalarını yayınlamışlardır¹.

Elli beş yıllık çalışma süresi içinde Şarkiyat Enstitüsü, var olduğu sürece kaynakları yayınlarak kendisini Bosna ve Hersek genel ve kültür tarihi üzerine yapılan ve yapılacak araştırmalar için vazgeçilmez ana bilim kurumu olarak ispatlamıştır. Tarih ve genel kültür kaynakları olduğu gibi arşiv malzemelerinin de Enstitü kadrosunun uzmanlık sahasında bulunmasına göre, Enstitümüz arşiv malzemeleri ve el yazma kaynak malzemeleri toplamaya, incelemeye ve yayınlamaya devam edip uzman bilim kadrosunun yetiştirmesine devam edecektir.

---

¹ B. Durdev, Sarajevski kodeks kanun-nama, POF VI_VII/1956-57, Sarajevo 1958

Kosovo is a region which played an important part in Turkish history after 1389, and is populated mostly by Albanians today. This paper appertaining to the Archives of Kosovo deals with that the documents kept in the Archives of Kosovo are not used adequately due to that it remains inaccessible and is unknown to most people. It is stated that the Archives of Kosovo containing detailed information about history, culture, ethnic identity, demography and economy of the region between 1389-1912, might be useful not only politically but also for various scientific branches. Furthermore, the paper reviews the founding phases of the Archives of Kosovo.

إن التعريف بأرشفيف كوسوفو الذي يحتوي على تفاصيل حول السكان الألبان يكتسي أهمية كبرى، والواقع أن هناك نقصا في الاستفادة منه في الوقت الحالي كما ينبغي، وذلك نظرا لقلة استعماله وقلة شهرته لدى الناس. ويمكن استخدام أرشفيف كوسوفو -الذي يحتوي على معلومات تتعلق بالتاريخ والثقافة والهوية العرقية والسكان والاقتصاد ونمط العيش وما شابهها من التفاصيل في المنطقة- ليس لأهداف سياسية فحسب بل لأهداف علمية ومعرفية أيضا. وتتضمن المحاضرة أيضا مراحل تأسيس أرشفيف كوسوفو.

OSMANLI İDARESİ ALTINDA KOSOVA SAHASINDA OLUŞTURULAN ARŞİV HAZİNESİ

Kosova, Türk tarihinde 1389 yılından itibaren önemli yer tutmaya başlamıştır. 29 Haziran 1389 yılındaki Kosova Meydan Muharebesinden sonra bu sahayı Osmanlı Devleti kendi topraklarına katmış oldu.

Günümüzde Arnavut nüfusunun çoğunluğunu oluşturduğu bu topraklar beş buçuk asır boyunca Osmanlı idaresi altında kalmıştır. Osmanlı idaresi süresince bölgenin idarî, dolayısıyla yazışma dili Osmanlı Türkçesi olduğundan, bu sahada hatırı sayılır sayıda arşiv hazinesi oluşmuştur.

Arşivler dünyanın belleği olma özelliğine sahiptirler. Bu sebepten dünyanın her yerinde arşiv malzemelerine ayrı bir önem verilir. Kosova'daki arşiv hazinesi bu açıdan önemlidir. Bu yüzdendir ki Kosova Arşivi ile Türkiye Cumhuriyeti, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü arasında bir işbirliği protokolü 1 Şubat 2005 tarihinde, çok sayıda katılımcının hazır bulunduğu bir törenle, Priştine'de imzalanmıştır. Bu anlaşma ile Kosova Arşivi'nde bulunan Osmanlı dönemine ait arşiv malzemesinin işlenip, bilim dünyasının hizmetine sunulması amaçlanmaktadır.

Osmanlı döneminden kalan arşiv malzemesi Osmanlıların kullandıkları Arap alfabesiyle yazıldığı bilinen bir husustur. 1912 yılında Osmanlı'nın bölgeyi terk etmesiyle sözü edilen alfabe kullanılmaz olmuştur. Bunun yerine dönemin Sırp yönetiminin kullandığı Kiril alfabesi ve II. Dünya Harbi'nden sonra da açılan Arnavutça ve daha sonra Türkçe (1951) okullarda Latin alfabesi kullanılmaya başlandı. Arap alfabesi sadece din çevrelerinde kutsal kitap Kur'an-ı Kerim'in okunması amacıyla öğrenilmeye ve dolayısıyla kullanılmaya devam edildi. Bununla birlikte II. Dünya Harbi'nden sonra kurulan Yugoslavya Federasyonu, komünist rejim tarafından yönetildi ve dolayısıyla din ve vicdan özgürlüğü büyük ölçüde kısıtlanmış oldu. Bunun sonucunda Arap alfabesi ancak cami imamları tarafında kullanılır oldu. Bu durum da Arap veya bu bağlamda Osmanlı yazısı okur-yazarlarının yok olmasına sebep oldu. Bunun dışında II. Dünya Harbi'nden sonra değişik baskılara maruz kalan Müslüman Türklerin Kosova'dan göç etmesiyle, bu topraklarda Türkçe konuşanların sayısı azalmaya yüz tuttu. Burada kalan Türk nüfusuna karşı uygulanan eğitim politikaları da Türkçe konuşulmasının azalmasına sebep oldu. Bunun sonucunda da Osmanlı döneminden kalan Osmanlı Türkçesiyle oluşturulmuş ilim, edebiyat, sanat vb. eserler incelenip, bilim çevrelerine kazandırılmadı. Aynı durum Kosova Arşivi'ndeki Osmanlı Türkçesiyle oluşturulmuş arşiv malzemesi için de söz konusudur.

1974 yılında Priştine Üniversitesi Felsefe Fakültesi bünyesinde kurulan Şarkiyat Bölümü (Türkçe-Arapça) ne yazık ki bu sahada mevcut olan kadro açığını kapata-mamıştır. Gene Priştine Üniversitesi Filoloji Fakültesi bünyesinde kurulan Türkoloji Bölümü de keza bu derde derman olamamıştır. Bu sebepten Türk Arşivleriyle imzalanan anlaşma çerçevesinde, çok kıymetli olan Osmanlı dönemi arşiv malzemesini deşifre edip, tasnif edebilecek kadronun Türkiye'de yetiştirilmesi amaçlanmaktadır. Kosova Arşivi de bu yüzden anadili Türkçe olan ve Priştine Üniversitesi Filoloji Fakültesi Türkoloji Bölümü'nden mezunları görevlendirmeyi artık ilke edinmiştir.

1999 NATO müdahalesinden sonra Kosova, Birleşmiş Milletler Geçici Yönetim Misyonu tarafından yönetilmektedir. Ancak yetkiler, kurulmaya başlayan yerel idareye kademeli olarak devredilmektedir. Kosova'nın nihai statü görüşmeleri sürecinde Osmanlı Arşiv malzemelerinin uluslararası diplomatik çevreler tarafından kullanılabilmesi pek muhtemeldir. Çünkü 1389-1912 tarihleri arasında bu topraklarda yaşamış olan insanların geçmişi bu arşivlerde saklıdır. Geçmiş kelimesiyle tarih, kültür, etnik kimlik, nüfus istatistiği, kültürel miras, ekonomi, hukuk, menkul ve gayri menkul mülkler, sosyal ilişkiler, devlet-toplum ilişkileri, dinler arası ve etnik topluluklar arası ilişkiler ve diyalog gibi pek çok konu kapsamaktadır. Başka bir deyişle bu arşiv malzemesi sadece siyasî amaçlar için değil, değişik bilim dallarından dönemi inceleyebilmek açısından önem arz etmektedir.

VI. asra yakın bir süre Osmanlı idaresinde olduğu göz önünde bulundurulduğunda Kosova Arşivi'nde bulunan arşiv malzemesi çok sayılmaz. Çünkü bu süre içerisinde çok daha fazla arşiv malzemesinin oluşturulduğu şüphesizdir. Ancak 1912 yılından sonra bölgede yaşanan kargaşa ve savaşlar bu malzemenin herhangi bir şekilde yok olmasına sebep olmuştur. Bu sebepler yağma, imha, belli amaçlarla başka yerlere nakledilme gibi sayılabilir. Şüphesiz ki arşiv malzemesinin imha edilmesinde çoğunlukla siyasî bazen de ekonomik nedenler ön plana çıkmaktadır.

Osmanlı döneminde yüksek görevlerde bulunmuş olan Arnavutların aksine, 1912 ve 1945 yıllarında kurulan Sırp Krallıkları ve Yugoslavya Sosyalist Federasyonu'nda idarî mekanizmalarda yer verilmemiştir. Ancak 1974 Yugoslavya Anayasası ile Kosova'ya ve bu bağlamda Kosova'da çoğunluğu oluşturan Arnavutlara daha ileri haklar tanınmıştır. Yani Kosovalı Arnavutlar Osmanlı döneminde bulundukları mevkilere ve dolayısıyla sahip oldukları haklara, başka yönetimlerde sahip olamamışlardır. İşte bu yüzden Osmanlı döneminden kalmış olan arşiv malzemesi siyasî amaçlarla ya başka yerlere nakledilmiş (Sırbistan, Karadağ, Avusturya, Almanya) veya imha edilmiştir.

Sırbistan Krallığı döneminde Kosova sahasında arşivcilik işlerini yürüten herhangi bir kurum mevcut değildi. Ancak çeşitli devlet dairelerinde görev yapan katiplerden, yazısı düzgün olanlardan seçilmiş arşiv malzemesi toplamakla görevli kişiler mevcuttu. Bu görevlilere **pisar** veya **delovodje** denirdi. Bu görevliler çalıştıkları kurum arşivlerini oluşturmakla yükümlüydü.

26 Haziran 1926 tarihinde Üsküp Devlet Arşivi kurulmuştur. Bu arşiv dönemin "Güney Sırbistan" diye adlandırılan ve günümüz Kosova, Makedonya ve Sancak bölgesini kapsayan sahada Osmanlı döneminde oluşturulmuş kıymetli arşiv malzemesini toplayıp, koruma altına almakla yükümlüydü. Bundan dolayı Sırbistan Krallığı ve Yugoslavya Sosyalist Federasyonu'nun belli bir döneminde oluşturulan arşiv malzemeleri de bu arşivde toplanmış olup, günümüzde halen orada muhafaza edilmektedir.

Sırbistan Krallığı döneminde Prizren'de askerî bir arşivin kurulduğu bilinir. Bu arşivin kendi binasında görev yapıp birkaç birim şeklinde organize edildiği de bilinmektedir.

Çok sayıda Kosova sahasına ait Osmanlı döneminden kalma değerli arşiv malzemesinin Belgrad'daki Sırbistan Arşivi ve Yugoslavya Arşivlerinde bulunduğu bilinmektedir.

Vurgulanması gereken önemli bir husus da Osmanlı dönemine ait çok sayıda arşiv malzemesinin çeşitli dinî müesseselerde muhafaza edildiğidir. Bu müesseseler cami, tekke, kilise, eski medrese, müftülük gibi yerlerdir. Bunun dışında o dönemlerde yaşamış değerli ilim adamı, sanatkar, devlet memuru gibi şahısların oluşturdukları özel arşivleri, kendi vârislerinde veya koleksiyoncularda bulmak mümkündür. Bugün Kosova İslam Birliği ve Kosova Üniversite Kütüphanesi'nde bulunan arşiv malzemesini zikretmek yerinde olur.

Günümüz koşullarına uygun ilk arşiv kurumu 1948 yılında Bölge Eğitim ve Kültür Müdürlüğü bünyesinde kurulan Arşiv Merkezi'dir. Devlet Arşivleri yasasına göre Bölge Halk Kurulu kararıyla 20 Mart 1951'de Priştine'de Bölge Devlet Arşivi kurulmuştur. Daha sonraları bu arşivin adı Kosova Arşivi olarak değiştirilmiştir.

Kültür, Gençlik ve Spor Bakanlığı bünyesinde 2004 yılında Kosova Arşivleri Müdürlüğü kuruldu. Bu müdürlük Kosova'da bulunan arşivlerin denetimini ve koordinasyonunu sağlamaktadır.

Kosova Arşivi 1999 NATO müdahalesinden sonra Türkiye, Arnavutluk, Makedonya, Mısır, Karadağ, Slovenya ve Hırvatistan Arşivleriyle işbirliği yapmaktadır. Kosova Arşivi aynı zamanda Uluslararası Arşivler Konseyi, ulusal arşiv niteliğinde A kategorisi üyesidir.

Tüm imha ve yağmalara rağmen 6 asırlık Osmanlı idaresi dönemine ait Kosova Arşivi'nde 2000 üzerinde arşiv belgesi halen muhafaza edilmektedir. Bu belgeler döneme ait çeşitli defter, sicil, berat, tapu, nikah ve talak vesikaları, arzuhaller, emirnameler vb. sayısal açıdan burada muhafaza edilen malzemeleri şöyle ifade etmek mümkündür: adet el yazma Kur'an, 5 adet tefsir kitabı, 4 hadis kitabı, 19 fıkıh kitabı, 21 ahlâk kitabı, akaid kitabı, 22 dilbilgisi kitabı, 1 belagat kitabı, 8 divan, 3 felsefî metin kitabı, 3 kanunname, 1 tarih kitabı, 1 biyografya, 1 icazet vesikası, 3 sözlük, 1 kâmus-ül âlâm. Bundan başka 1851-1908 yıllarında oluşturulan 7 berat ve 14 tapu, H. 1176 tarihli bir alım-satım muka-

velesi, H. 841 tarihli *Tuhfe-us-Sibyan* adlı bir Arapça-Farsça sözlük, 17. asra ait 21 el yazma eser, 18. asra ait 19 eser ve 19. asra ait 13 eser vb.

Kosova Arşivi'nde muhafaza edilen eserlerin sayısı 69 cilt veya 99 el yazma eser olarak belirlenmiştir. Bunlar 74 Arapça, 19 Türkçe, 2 Farsça, 1 Farsça-Türkçe, 1 Arapça-Türkçe, 1 Arapça-Farsça ve 1 Osmanlı yazısıyla yazılmış Arnavutça eserlerdir. Bu eserlerin 3 tanesi tek nüshadır.

Kosova Arşivi henüz profesyonel kadrosunu tamamlamamış olmakla birlikte bu konuda ileriye yönelik önemli projeler geliőtirmektedir. Özellikle Osmanlı belgelerini deőtire, tasnif iőtleri ve genel anlamda arşivcilik araştırma yöntem ve teknolojileri ile teknik ekipmanlarını geliştirmeye niyetlidir. Bu vesile ile arşivimize herhangi bir kurum veya şahsın yardımları bizim için paha biőtilemez olduğunu ifade etmenin zamanıdır.

TARTIŞMA

Oturm Başkanı- Teşekkür ederim. Refike Hanım bu sanal ziyarette bize rehberlik etti ve böylece Kosova Arşivlerini gözümüzde canlandırmamızı sağladı. Şimdi soru-cevap kısmına geçmeden şunları söylemek istiyorum: Dediniz ki Kosova Arşivlerinin durumunun müzakeresiyle uluslararası çevreler Kosova Arşivlerine daha fazla önem vereceklerdir. Maalesef temel uluslararası sorunlar tarihsel belgelere dayanılarak değil, tümüyle güç kullanılarak çözülmeye çalışılıyor. Hatta uluslararası hukuk kuralları bile göz ardı ediliyor. Üstelik büyük devletler bir takım kararlar alıyorlar ve bu kararlar doğrultusunda bir ülkenin şartları şekillendirilebiliyor. Durum böyle, ancak biz tarihçiler biliyoruz ve diyoruz ki tarihî belgeler önemlidir ve geçmişi anlamamıza yardım ederler. Birbirimizi anlamak ve çocuklarımıza geçmişi öğretmek ve açıklamak adına önemlidirler. Ama ne yazık ki uluslararası sorunlar bu şekilde çözülmüyor. Uluslararası kanunlar çerçevesinde çözülmüyor. Bu sadece bir deklasyon oluyor. Herkesin kullandığı bir slogan ağızlarda. Her durumda tabii ki tarihî dökümanlara bakmıyor karar alıcılar. Gerçekçi olmamız lazım. Ama tabii ki uluslararası sorunların çözümleri açısından çok daha iyi bir dünya istiyoruz. Sadece uluslararası hukuk temelinde ve legalite temelinde sorunların çözümünü istiyoruz. Özür dilerim bu yorum için aslında bu bir nevi bizim mesleğimiz. Belki de mesleğimizin trajedik yanı bu. Politikacılar bizim mesleğimizin misyonunu göz önüne almıyorlar. Eğer herhangi bir sorunuz, yorumunuz varsa lütfen çekinmeyiniz. Buyurun

Elif Tuncer (Zaman Gazetesi)- Size bir soru yöneltmek istiyorum. Eğer hatalıysam lütfen düzeltin. Osmanlı idaresi döneminde çok net sınırlar yoktu. Sırbistan ve Bosna-Hersek arasında bir mutabakat var mıydı? Bölge ülkelerine ait birleşik bir arşiv var mı; eğer yoksa bölgesel tek bir arşiv kurulmasına yönelik bir işbirliği olabilir mi? Bir soru daha sormak istiyorum. Hem yabancı dile hem de tarih bilgisine vakıf olan çok sayıda kişi olmadığı için arşiv uzmanı bulmakta zorluk yaşıyorsunuz. Gerçekten bu niteliklere sahip yetişmiş eleman bulmak zor. Bu durumda bu elemanları yetiştirmek konusunda nasıl bir yol izleyeceksiniz? Bu soruma panelistlerden herhangi biri yanıt verebilir.

Behija Zlata- Ben sorunuzun ikinci kısmına cevap vermek istiyorum. Özellikle Osmanlıca konusunda eğitim çok önemli. Geçmiş yıllarda özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra Bosna'da Türkoloji bölümleri kuruldu. Buralarda sürekli olarak Türkçe ve Osmanlıca dersleri okutuldu. Hem yeni hem de eski Türkçe öğrencilere öğretilmeye devam etmektedir. Bu eğitimleri alan öğrenciler Bosna-Hersek Şarkiyat Enstitüsü'nde çalışmaya başlıyorlar ve daha sonra 'uzmanlık' unvanına sahip oluyorlar. Bundan sonra araştırmalar yapmak üzere Türkiye'ye geliyorlar, ya da Bosna-Hersek'de bir uzmanın gözetimi altında araştırmalar yapıyorlar. Komşu ülkelerdeki durum nasıldır bilemiyorum. Sorunuzun diğer kısmına gelince; eğer son gelişmelerle ilgiliyse merakınız yardımcı

olabilirim. Bu savaştan önce Şarkiyat Enstitüsü'nde uzun zamandır çalışan uzmanlar vardı. Bunlar yaşlı insanlardı ve bazıları öldü, bazıları da emekli oldu. Savaş sonrasında Şarkiyat Enstitüsü'nde bir kriz dönemi geçirdik. Çünkü gençleri eğitecek eski arşivcilerimiz yoktu ve Eski Türkçe bilen çok az sayıda insan kalmıştı. İşte bu sebeple öğrencilerimizi Türkiye'ye yolluyoruz. Bosna'da savaşın sürdüğü dönemde de Türkçe öğrenmek üzere bazı öğrenciler Türkiye'ye geldiler. Bosna'ya döndükten sonra da Türkoloji bölümünde eğitimlerine devam ettiler ve durum günden güne daha iyiye gidiyor. Diğer konuyla ilgili sanırım meslektaşım size ayrıntılı bilgi verecektir. Eminim kendisi bölge arşivleri arasındaki işbirliği konusunda daha fazla bilgiye sahiptir. Sözü meslektaşına bırakıyorum.

Refike Sulçevsi - Ben de konuya farklı bir yorum getirmek istiyorum. Meslektaşımı dinledim ve Türkçe bilmeden Osmanlıca'yı çözmek imkansızdır. Şarkiyat Araştırmaları'ndan Arapça ve Farsça okuyabilen pek çok insan var. Modern Türkçe'yi bilmeden Osmanlıca'yı anlamının imkansız olduğu konusunda gerçekçi olmak zorundayız. Arapça ve Farsça metinleri okumak için eğitim alan arkadaşların hiçbiri Osmanlıca metinleri çözmeye muktedir değildir. Gerçek budur. 1999'a kadar, bildiğiniz gibi, Kosova Arşivleri Sırp tarafından idare edilmekteydi. 1999 öncesinde çoğu belgeler tercüme edilmişti. Fakat bu Sırp'ların başa geçmesi ve arşivlerin idaresini ellerine almalarıyla bu tercüme edilmiş belgelerin önemli bir kısmı yakıldı ve tahrip edildi. Bildiğiniz gibi pek çok döküman kasten yok edildi. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi ile bir protokol imzaladık. Osmanlıca uzmanı yetiştirmek konusuna çok önem veriyoruz. Eski Osmanlıca uzmanlarımızın çoğu epeyce yaşlanmış oldukları için emekliye ayrıldılar. Tebliğimin sonunda da belirttiğim gibi Arap alfabesinin kaldırılmasıyla Osmanlıca sadece belli başlı dini yerlerde kullanılmaya başlandı ve önemini yitirdi. Yanımdaki profesöre şunu söylemek isterim ki arşivler bizim için son derece önemlidir. Örneğin Kosova'da Sultan Murad Türbesi vardır. Osmanlı Arşivleri olmasaydı biz bu türbeyi restore edemeycektik. Teşekkür ederim.

Otunurum Başkanı - Ben de bazı eklemeler yapmak istiyorum. Teşekkür ediyorum. Bölgesel sorunların çözümünde Osmanlı Arşivleri'nin son derece önemli olduğunu ifade etmek isterim. Komünist rejim döneminde bazı mülkler müsadere edilecekti. Şimdilerde biz bunları sahiplerine iade ediyoruz. Bunlar için elbette ki; arşiv malzemelerine müracaat etmek zorundaydık. Şu anda burada bulunanların bazıları sanırım sabah birinci oturuma iştirak etmedi. Fakat Türk Devlet Arşivleri Genel Müdürü'nün Avrupa'daki bazı kurumlarla irtibata geçtiğini ve yakın bir gelecekte Türkoloji ve Osmanlı konusunda çalışacak gençler için bir yaz okulu açılacağını söylemek isterim. Elbette ki bu üzerinde çalışılması gereken bir prosedür, fakat bu yaz okulunun kurulması Osmanlı ve Türkoloji alanında uzmanlaşmak isteyen gençler için kesinlikle çok faydalı olacaktır. Refika Hanım burada önemli bir konudan bahsetti. Ben de buna değinmek istiyorum. Bosnalıların Türkçe bilmediğini söyledi. Ben buna katılmıyorum. Eski Yugoslavya'da Komünist rejim

altında Boşnaklar Osmanlı Türkçesi'yle pek çok eser vermişlerdir. Refika Hanım çok genç bir insan olması sebebiyle bu Osmanlıca eserlerden haberdar olmayabilir. Osmanlıca'ya tam manasıyla hakim bir Arnavut var mıdır? Boşnaklar Osmanlı Devleti'nin Balkan tarihini yazmışlardır. Ben bir Türk'üm. Ben Osmanlı Devleti'nin Bosna tarihini yazamam; ancak şu yadsınamaz bir gerçektir ki; Bosnalılar Osmanlı Devleti'nin Balkan tarihini yazmışlardır. Ürettikleri çalışmalar dünya çapında kıymetli eserlerdir ve çok önemli konulara temas etmektedirler. Söyleyeceklerim bundan ibaretti. Teşekkürler.

Nizamettin Oğuz (Osmanlı Arşivi): Ben Tüm Arşivciler Derneği'nden. Özellikle Bosna Arşivleri'nin idarecilerine bir soru yöneltmek istiyorum. Savaş sonrası dönemde pek çok arşiv belgesinin tahrip edildiğini ifade ettiniz. Bu âşikâr. Ancak içinde bulunduğumuz dönemle alakalı olarak arşiv çalışmaları adına neler yapıyorsunuz? Diyelim ki bir deprem ya da sel oldu; bu gibi kriz durumlarına karşı gerekli tedbirleri aldınız mı? Elbette mümkün mertebe bütün belgeleri muhafaza etmeye çalışıyorsunuz. Peki o noktadan sonra ne yapacaksınız? İçinde bulunduğumuz döneme ait arşivlerinizi su baskını ve zelzeleye karşı korumak adına tedbir alacak mısınız? Bir protokol imzalamak suretiyle bu konuda işbirliği yapmak Tüm Arşivciler Derneği olarak bizi onurlandırır.

Cevap: Müsaade ederseniz meslektaşım adına birkaç şey söylemek istiyorum. Arşivlerin halihazırdaki durumu hiç de iyi değil. Savaş sonrasında Saraybosna'da bazı belgeler mikrofilme alındı. Bazı belgelerin fotokopilerini ya da CD'lerini sunabiliyoruz araştırmacılara. Ancak bütün arşivlerimiz bu uygun koşullara ve imkanlara sahip değil. Kaybedilmiş belgelerin tekrar üretilme şansı yok; çünkü artık yoklar.

Nizamettin Oğuz: Özür dilerim; bu önemli belgelerin tamamen yok olduklarını biliyoruz ve umuyoruz ki ülkenizde asla bir daha savaş olmasın. Acınızı tüm kalbimizle paylaşıyoruz. Ancak bu noktadan sonra ne yapacaksınız? Şu anda elinizde bulunan materyali nasıl muhafaza edeceksiniz? Bizde mikrofilmlenmiş belgeler arasında tahrip olmuş belgelerinizden bazılarının örneklerini bulabilirsiniz belki.

Cevap: Yaşamış olduğumuz bu savaştan büyük bir ders çıkardık. Bugün artık bazı arşivler sahip oldukları her şeyin bir kopyasını almaya başladı bile. Allah hepimizi muhafaza etsin, ancak bunun gibi bir saldırıya maruz kalma durumunda kopyalar elimizde bulunacak. Kopyalar araştırmacılara sunum açısından da büyük bir kolaylık sağlıyor. Orijinaller özel mekanlarda tutuluyor. Gazi Hüsrev Bey Kütüphanesi Avrupa Birliği standartlarına uygun şekilde düzenlendi ve modernize edildi. Şu anda eski yerinde bulunuyor; ancak yeni bir yer kiralandı ve oraya taşınacak. Şöyle açıklamaya çalışayım. Şark dillerinde yazılmış 1000 elyazması eseri dijital ortama taşıdık. Her elyazması için üç farklı kopya bulunuyor elimizde ve her bir kopya farklı bir yerde saklanıyor. Bu cevap yeterli mi acaba?

Nizametten Oğuz: Eski arşiv malzemelerini muhafaza etme yönteminizle ilgili ikna oldum. Ancak sorduğum şey savaştan çıkardığınız dersin ne olduğu. Bizler içinde bulunduğumuz anı yaşıyoruz. Resmi yazışmalar, devlete ait kayıtlar canlı arşivlerdir. Geçmiş geçmişte kalmıştır. Savaştan çıkardığınız ders ve savaşın sebep olduğu hasarı onarmak bir yana şu anda üretilen malzemenin saklanmasıyla ilgili ne öğrendiniz? Ben güncel arşivler konusunda çalışıyorum. Kastettiğim şey örneğin 2005 yılına ait belgelerin arşivlenmesi ya da 18 Kasım 2005'in arşivi. Her gün üretilen belgelere uyguladığınız prosedür nedir? Aslında benim merak ettiğim güncel olarak üretilen belgeleri nasıl sakladığınız.

Cevap: Yeni kayıtlar ilerleme aşamasında. Bunu yapması çok zor. Çünkü devletin arşiv ekipmanları açısından güçlü malzemelerimiz yok. Öncelikle uygun bir deponuzun olması lazım. Aynı zamanda arşivci ya da diğer uzmanlar gibi yeterli personeliniz olması gerekir. Koruma işlerinden ve restorasyondan, doküman restorasyonundan sorumlu olacak uzmanların da olması gerekir. Güncel kayıtlar konusunda ilerleme var. Çalışmalar devam ediyor. Ancak yeterli personelimiz yok ve devletten yeterince destek alamıyoruz. Teşekkürler.

Oturum Başkanı- Buyurun. Bir başka soru. Hala 10 dakikamız var.

Soru- Teşekkür ederim verdiğiniz bilgi için. Size bir soru sormak istiyorum. Acaba devletinize oturup arşivi nasıl ele almanız gerekiyor bununla ilgili bir sempozyum düzenlediniz mi? Çünkü dökümantasyonun nasıl korunması gerektiği ile ilgili olarak devletin de bilgilendirilmesi gerekir. Örneğin günümüzdeki belgelerin saklanması için Sayın Nizamettin Oğuz bir soru sormuştu günümüze ait belgelerin korunması için de devletle konuşularak modern bir arşiv sistemi oluşturulmalıdır. Eğer yeterli personeliniz yoksa bu sorun Türkiye'de de yaşanıyor. Mesela modern arşivlerde bile personel problemi var. Ama örneğin Türkiye'den talep edebilirsiniz ya da ICA'den talep edebilirsiniz. Yeni öğrenciler gönderebilirsiniz bu tür sorunların giderilmesi için. Bu Türkiye'de de yaşadığımız bir sorun. Ama siz acaba hükümetle bu sorunu çözmek için yeni girişimlerde bulundunuz mu? Ya da böyle bir girişimi planlıyor musunuz? Teşekkürler.

Oturum Başkanı- Başka sorusu, yorumu olan dinleyicilerden. Bu durumda hepinize teşekkür etmeme müsaade edin. Sunumlarınız için, sorularınız ve yorumlarınız için ve bu gün bu oturuma gelip, katıldığınız için. Çok teşekkürler.

XI. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. Ali İhsan
GENCER

*"Şam Tarihi Belgeler Müdürlüğü'ndeki
Osmanlı Belgeleri"*

Dr. Mohammad Ghassan OBEID

*"Körfez Ülkeleri Tarihi İçin Osmanlı
Arşivlerinin Yeri ve Önemi"*

Prof. Dr. Zekeriya KURŞUN

*"Osmanlı Arşivleri Bakımından Irak Tarihi
ile İlgili Çalışmalar"*

Prof. Dr. Gökhan ÇETİNSAYA

*"Suudi Arabistan'da Osmanlı Belgeleri, Belge
Toplama ve Tercüme Hususunda Kral
Abdülaziz Vakfı'nın Deneyimi"*

Dr. Fahd Bin Abdullah AL-SEMMARY

"Türk Arşivlerinin Libya Tarihi İçin Önemi"

Dr. Mohammad Tahir AL-CERRARI

Tartışma

Şam'daki Tarihi Belgeler Merkezi'nin konu edildiği tebliğde, adı geçen merkezin, Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü'ne bağlı olarak 1959 yılında kurulduğu ve birçok şube ve depodan oluştuğu anlatılmaktadır. İçerisinde barındırdığı şubelerden birinin, Osmanlı Belgeleri Şubesi olduğu ve merkezdeki belgelerin büyük bir kısmını oluşturduğu verilen bilgiler arasındadır. Tebliğde Şer'iye Mahkemeleri sicilleri, padişah emirleri sicilleri, Asayiş Mahkemeleri sicilleri, Ticaret Mahkemeleri sicilleri gibi değişik alanlarla ilgili tüm bu belgelerin kimlik bilgilerinin hazırlıklarının bittiği ve bilgisayara aktarma işlemlerinin başlatıldığı yer almaktadır. Ayrıca Şer'iye sicillerinin bir kataloğunun basımının bittiği, diğerlerinin de (Ticaret Mahkemeleri sicilleri, İstinaf Mahkemeleri sicilleri ve padişahların emirleri) hazırlıklarının devam ettiği bilgisi mevcuttur.

This presentation issues the Center of Historical Documents, founded in 1959 in Damascus, and the Ottoman documents which exist there. One of the significant departments of the center is the Department of Ottoman Documents in which plenty of documents from the Ottoman era are preserved. According to the presentation, preparations for the identity information of all the documents on different subjects such as Religious Court Registers, Registers of Sultan Decrees, Security Court Registers, Trade Court Registers are finished and digitalizing process of them are started. Moreover, it is mentioned that printing of a catalogue of the religious court registers is finished and preparations for the others are continuing.

الوثائق العثمانية في مركز الوثائق التاريخية بدمشق

تأسس مركز الوثائق التاريخية في دمشق عام 1959 ويتبع إدارياً للمديرية العامة للآثار والمتاحف، ويوجد فيه مخزون وثائقي غني وكبير، تم تجميعه على مر السنوات؛ وتم توزيعه على عدد من الأقسام؛ ويتكون المركز من الشعب التالية:

- شعبة الوثائق الخاصة: وتضم أوراق ومذكرات شخصيات وطنية وسياسية في فترة الانتداب الفرنسي.
- شعبة وثائق الدولة: وتضم أوراق ووثائق الوزارات والمؤسسات الحكومية، إضافة إلى المطبوعات الحكومية، ومطبوعات الأمم المتحدة، وسجلات المحاكم في فترة الانتداب الفرنسي.
- شعبة الملف الصحفي: وتضم مجموعة من إصدارات الصحف السورية والعربية، ومجموعة تقارير صادرة عن عدد من وكالات الأنباء الصحفية.
- شعبة مكتبة المركز: عبارة عن مكتبة صغيرة تضم أكثر من 5000 عنوان في تاريخ سورية والوطن العربي، ومجموعة من الكتب التاريخية والاجتماعية والسياسية، التي تغني الباحثين.
- شعبة التصوير: وتضم مجموعة من الصور الفوتوغرافية لمجموعة من الشخصيات السياسية والوطنية، إضافة إلى صور الاستقبالات والاحتفالات الرسمية، كما تضم أفلام الميكروفيلم التي تحتفظ بنسخ من الوثائق الموجودة في المركز.
- شعبة الترميم: ويتم فيها ترميم الوثائق التي بحاجة إلى ترميم للحفاظ عليها من التلف، وتجليد الكتب التي بحاجة إلى ذلك.
- شعبة الوثائق العثمانية: يشكل مخزون هذا القسم الجزء الأكبر من وثائق المركز وتتنوع على الشكل التالي:

1- سجلات المحاكم الشرعية: تضم 2361 سجل تغطي الفترة من عام 942 حتى 1353 هجرية، ويقابلها من 1535- حتى 1935 ميلادية.

2 - سجلات الأوامر السلطانية لولاية حلب (فرمانات): تضم 67 سجل تغطي الفترة من عام 1101 إلى 1303 هجرية، و (1689 إلى 1886 ميلادية)، وهي مدونة باللغة

العثمانية، وقد تمت ترجمتها إلى اللغة العربية، وجرى ترقيم صفحاتها ووثائقها حسب التاريخ، وتم حفظها.

3 - سجلات الأوامر السلطانية لولاية دمشق (فرمانات): تضم 12 سجل تغطي الفترة من عام 1208 إلى 1328 هجرية، و (1793 إلى 1910 ميلادية)، وهي أيضاً مدونة باللغة العثمانية، وقد تمت ترجمتها إلى اللغة العربية، وجرى ترقيم صفحاتها ووثائقها حسب التاريخ، وتم حفظها.

4 - سجلات الدر كنار: وهي تعليق على الأحكام الصادرة، وتضم 100 سجل تغطي الفترة 1299 حتى 1345 هجرية و (1881 حتى 1927 ميلادية)، وغالبيتها مدونة باللغة العربية، وبعضها باللغة العثمانية، وقد تم ترقيم صفحاتها ووثائقها.

5 - سجلات المحاكم النظامية: عبارة عن قرارات محاكم الاستئناف للأحكام الصادرة، وتضم 142 سجل وتغطي الفترة 1300 إلى 1334 هجرية و (1882 إلى 1916 ميلادية)، وهي مدونة باللغتين العربية والعثمانية.

6 - سجلات المحاكم التجارية لولاية دمشق: تضم 156 سجلاً، تغطي الفترة 1301 إلى 1341 هجرية و (1883 إلى 1923 ميلادية).

7 - سجلات المحاكم الشرعية: وهي لمدن سورية: دمشق - دمشق مشوش حلب - حماة - حمص، وهي على الشكل التالي:

المدينة	دمشق	دمشق مشوش
الأعوام	1343-991هـ	1283-1001هـ
مجموع السجلات	1583م-1925م 1556	1925-1592م 55
حلب 1	حلب 2	حماة
1353-943هـ 1935-1536م 644	1350-1231هـ 1932-1815م 20	1343-942هـ 1925-1535م 64
	حمص	غزة
	133-1302هـ 1884م-1919م 51	1

وبالرغم من أن التسمية التي أطلقت عليها، هي تسمية سجلات؛ لكن بفحصها؛ يمكن تمييز بعض الجرائد التي ظهرت في القرن التاسع عشر، ويجري في هذه السجلات سرد وقائع القضايا عبر مراحلها المختلفة؛ وقبل أن تصدر الأحكام بشأنها، وتدوّن في السجلات؛ مثل السجل 1100 من سجلات المحاكم الشرعية بدمشق.

ومع أن وجود هذه الجرائد، مثبت في الإمبراطورية العثمانية منذ العام 1874م إلا أن السجلات الخاصة بسورية ترجع إلى فترة متأخرة قليلاً، ويطلق عليها أحياناً اسم (ضبط) وتتضمن هذه السجلات أنواع متعددة من الوثائق، تمثل القضايا التي طرحت أمام المحاكم، مثل قضايا الأجار والاستنجار، والعقارات، والبيع والشراء، والإقرار بالدين، والشهادات، والتعيينات في الوظائف الرسمية، والدعاوى، وشهادات وصايا الأوقاف، والزواج والطلاق، والفسخ، والمخالفات والمحاسبات، وترميم عقارات الأوقاف،... وغيرها.

وكانت تقدم هذه القضايا أمام مختلف المحاكم المنتشرة في كل محافظة؛ وتتوزع هذه المحاكم على الشكل التالي في دمشق كانت توجد المحاكم التالية: محكمة الباب، محكمة الميدان، البزورية، العونية، الصالحية، السنانية، محكمة القسام (العسكري والعربي).

وكان في حلب المحاكم التالية: البانقوسية، الشافعية، الصلاحية، ومحكمة جبل سمعان. كما تم ترقيم السجلات حسب التسلسل الزمني، ثم تم ترقيم صفحات كل سجل، وترقيم الوثائق في كل صفحة.

كما تم إعداد بطاقة لكل سجل، وتضمنت المعلومات التالية: رقم السجل، تاريخ بدء السجل، تاريخ نهاية السجل، عدد الصفحات، عدد الوثائق، قياس السجل، مصدر السجل، الهيئة القضائية (القضاة)، محتوى السجل (أي موضوع الوثائق الموجودة في السجل)، النقد المتداول، المحكمة.

نموذج لبطاقة وثيقة من إحدى سجلات المحاكم الشرعية

عرض السجل	طول السجل	تاريخ الوثيقة الأولى	تاريخ الوثيقة الأولى	اسم المحكمة	عدد الوثائق	عدد الصفحات	رقم السجل
23	31	10570429	29 ر 1057	(محكمة) القسمة العسكرية	701	388	7
22	32	10600228	28 ص 1060	(محكمة) القسمة العسكرية	878	381	8

أنواع الوثائق	ملاحظات	تاريخ الوثيقة الأخيرة	تاريخ الوثيقة الأخيرة
ضبط الوقائع الشرعية و الأمور العرفية	حجج	10591213	13 ذ 1059

1062 ذ 13	10621213	حجج	ضبط الوقائع الشرعية و الأمر العرفية
-----------	----------	-----	--

ومؤخراً بدأ المركز بإعداد بطاقات لكل وثيقة من هذه السجلات، تمهيداً لإدخالها على الحاسب، وتتضمن هذه البطاقات المعلومات التالية: رقم السجل، رقم الوثيقة، تاريخها، موضوعها، اسم المحكمة، اسم القاضي، مذهبه، الطرف الأول، الطرف الثاني، خلاصة الوثيقة، الملاحظات.

نموذج لبطاقة سجل من سجلات المحاكم الشرعية

مذهب القاضي	اسم القاضي	اسم المحكمة	رقم الوثيقة	رقم السجل	اسم المدينة	التعريف
الحنفي	فضل الله بن محب الله	القسم العسكرية	1	7	دمشق	1
الطرف الثاني	الطرف الأول	تاريخ الوثيقة		موضوع الوثيقة		
كنعان بشه بن عبد الله, رجب بشه بن عبد الله الينكجري	علي الدفترى(ضابط للتركة المخلفة عن المتوفى مراد بن عبد الله)	29 / ربيع الثاني / 1057		ادعاء		
الملاحظات	خلاصة الوثيقة					
لا يوجد	ادعاء عن تركة المتوفى مراد بن عبد الله وذلك جميع الحصة وهي النصف من جميع الدار المسماة بالقصر في دوما وحينئذك وكرم العريضة وكرم التربة.					

وتم إعداد وطباعة فهرس كامل للسجلات الشرعية، ويتم حالياً العمل على طباعة فهرس باقي السجلات، مثل التجارية ومحاكم الاستئناف والأوامر السلطانية.

صورة لفهرسة سجلات المحاكم الشرعية

الرقم العام	رقم السجل	عدد الصفحات	عدد الوثائق	اسم المحكمة	تاريخ الوثيقة الأولى
1	1	356	666	(المحكمة الكبرى)	11 ش 991
2	2	284	401		20 ن 1035
3	3	382	610	(محكمة القسم العسكرية)	3 م 1040
4	4	64	161		28 ص 1044
5	5	270	252		10 ص 1047

الرقم العام	رقم السجل	عدد الصفحات	عدد الوثائق	اسم المحكمة	تاريخ الوثيقة الاولى
6	6	181	449	(محكمة) القسمة العسكرية	5 ش 1052
7	7	388	701	(محكمة) القسمة العسكرية	29 ر 1057
8	8	381	878	(محكمة) القسمة العسكرية	28 ص 1060
9	9	458	5 (...)	(محكمة) القسمة العسكرية	10 ذا 1059
10	10	195	191	(محكمة) القسمة العسكرية	5 ص 1091
11	11	180	(973)		2 م 1092
12	12	426	804	(محكمة) القسمة العسكرية	2 ذ 1093
13	13	193	433		15 ل 1093
14	14	443	931	(محكمة) القسمة العسكرية	23 ن 1095
15	15	275	251	(محكمة) القسمة	15 ل 1097
16	16	(292)	(551)		27 ب 1099
17	17	160	318		18 ن 1100
18	18	131	501		18 ل 1100
19	19	488	494	(محكمة) القسمة العربية	24 ب 1101
20	20	332	1084		ختم ش 1102
21	21	206	384	(محكمة) القسمة العسكرية	12 جا 1107
22	23	327	658		8 جا 1112
23	24	365	1003	محكمة القسمة العربية	15 ب 1119
24	25	250	489	محكمة الباب	21 ج 1112
25	26	446	867	محكمة القسمة العسكرية	28 ب 1112
26	27	(300)	634		20 ر 1113
27	28	(220)	401		23 را 1118
28	29	202	459		23 ج 1119
29	30	(338)	344		22 ذ 1120
30	31	492	773	المحكمة الكبرى	8 ل 1123

تتمة لفهرسة سجلات المحاكم الشرعية

أنواع الوثائق	ملاحظات	عرض السجل	طول السجل	تاريخ الوثيقة الأخيرة	تاريخ الوثيقة الأخيرة	تاريخ الوثيقة الأولى
حجج		22	32	9930717	17 ب 993	9910811
حجج		22	31	10361024	24 ل 1036	10350920
حجج	سجل الوقائع الشرعية	21	31	10420428	28 ر 1042	10400103
حجج		22	31	10481205	5 ذ 1048	10440228
حجج		22	32	11000306	6 را 1100	10470210
حجج		22	32	10531006	6 ل 1053	10520805
حجج	قضايا القسمة العسكرية	23	32	10591213	13 ذ 1059	10570429
حجج		22	32	10620715	13 ذ 1062	10600228
مخلفات		16	43	10650613	13 ج 1065	10591110
مخلفات		16	43	11020213	13 ص 1102	10910205
حجج		23	31	10931017	17 ل 1093	10920102
حجج		22	31	10950825	25 ش 1095	10931202
حجج		23	33	11790215	15 ص 1179	10931015
حجج		22	32	10970122	22 م 1097	10950923
مخلفات	القسمة البلدية؟	17	44	11040226	26 ص 1104	10971015
حجج		23	32	11010213	13 ص 1101	10990727
حجج		23	31	11010613	13 ج 1101	11000918
حجج		22	31	11010425	25 ر 1101	11001018
مخلفات		16	43	11300910	10 ن 1130	11010724
حجج		23	32	11100527	27 جا 1110	11020829
حجج		22	32	11080401	غرة ر 1108	11070512
حجج		23	32	11111103	3 ذا 1111	11120508
حجج	25 م 1122 / محكمة البيانية	23	32	11241118	18 ذا 1124	11190715
حجج		23	32	11140924	24 ن 1114	11120621
حجج		23	33	11140613	13 ج 1114	11120728
حجج		23	34	11180413	13 ر 1118	11130420
حجج		24	34	11130722	22 ب 1113	11180323
حجج		23	31	11190815	15 ش 1119	11190623
حجج		22	33	11210717	17 ب 1121	11201222

أنواع الوثائق	ملاحظات	عرض السجل	طول السجل	تاريخ الوثيقة الأخيرة	تاريخ الوثيقة الأخيرة	تاريخ الوثيقة الأولى
حجج		23	33	11240628	1124 ج	11231008

صفحة لفهرس سجلات المحاكم التجارية

تعديلها (1)	تاريخ الوثيقة الأولى	اسم المحكمة	عدد الوثائق	عدد الصفحات	الرقم التالي	رقم السجل
13000607	7/أغستوس/1300	تجارية الشام	328	300		1
13020108	8/مارت/1302	تجارية الشام	202	200		8
13030103	3/مارت/1303	تجارية الشام	274	196		12
13031216	16/شباط/1303	تجارية الشام	223	236		18
13080109	9/مارت/1308	تجارية الشام	259	340		28
13090101	1/مارت/1309	تجارية الشام	268	404		33
13100101	1/مارت/1310	تجارية الشام	215	370		40
13120111	11/مارت/1312	تجارية الشام	271	400		46
13150229	29/نيسان/1315	تجارية الشام	278	436		59
13160911	11/تشرين الثاني/1316	تجارية الشام	293	452		63
13180102	2/مارت/1318	تجارية الشام	193	400		66
13190207	7/نيسان/1319	تجارية الشام	308	436		70
13230613	13/أغستوس/1323	تجارية الشام	220	396		84
13271102	2/كانون الثاني/1327	تجارية الشام	162	384		116
13280502	2/تموز/1328	تجارية الشام	163	384		117
13290430	30/حزيران/1329	تجارية الشام	152	371		122
13291031	31/كانون الأول/1329	تجارية الشام	49	388		130
13300108	8/مارت/1330	تجارية الشام	38	396		135
13320105	5/مارت/1332	تجارية الشام	100	300		143
13340924	24/أيلول/1334	تجارية الشام	13	304		148
13291226	26/شباط/1329	تجارية الشام	2	14		154
13010203	(3/نيسان/1301)	تجارية الشام	161	366		2
13020716	(16/أيلول/1302)	تجارية الشام	147	316		5
13010822	(20/تشرين الأول/1301)	تجارية الشام	173	386		6
13030114	14/مارت/1303	تجارية الشام	155	322		10
13020718	18/أيلول/1302	تجارية الشام	145	320		11
13030710	10/أيلول/1303	تجارية الشام	216	436		14

رقم السجل	الرقم التالي	عدد الصفحات	عدد الوثائق	اسم المحكمة	تاريخ الوثيقة الأولى	تعديلها (1)
17		286	140	تجارية الشام	1304/مارت/1	13040101
19		404	198	تجارية الشام	1304/أيلول/1	13040701
20		260	125	تجارية الشام	1305/مارت/14	13050114
21		320	145	تجارية الشام	1306/أيلول/4	13060704
22		354	174	تجارية الشام	1305/أيلول/4	13050704
29		308	147	تجارية الشام	1307/أيلول/3	13070703
31	5	334	166	تجارية الشام	1308/مارت/2	13080102
32		84	37	تجارية الشام	1308/أيلول/3	13080703
36		316	142	تجارية الشام	1309/أيلول/2	13090702
38		252	115	تجارية الشام	1310/مارت/1	13100101
43		312	135	تجارية الشام	1310/أيلول/3	13100703
44		284	126	تجارية الشام	1311/مارت/2	13110102
45		302	144	تجارية الشام	1311/أيلول/4	13110704
47		312	138	تجارية الشام	1312/مارت/11	13120111
50		270	117	تجارية الشام	1313/مارت/1	13130101
51		316	132	تجارية الشام	1313/أيلول/1	13130701
54	5	496	114	تجارية الشام	1314/أيلول/2	13140702
54	1	356	81	تجارية الشام	1315/أيلول/2	13150702
58		448	94	تجارية الشام	1316/مارت/1	13160101
61		292	84	تجارية الشام	1316/أيلول/6	13160706
62		474	131	تجارية الشام	1317/مارت/1	13170101
65		262	97	تجارية الشام	1317/أيلول/3	13170703
67		330	100	تجارية الشام	1318/أيلول/5	13180705
68		324	86	تجارية الشام	1320/مارت/10	13200110
69		422	116	تجارية الشام	1318/مارت/3	13180103
73		204	59	تجارية الشام	1320/أيلول/1	13200701
77		236	54	تجارية الشام	1321/أيلول/3	13210703
78		256	50	تجارية الشام	1325/مارت/3	13250103

تتمة صفحة الفهرس من سجلات المحاكم التجارية

ملاحظات	عرض السجل	طول السجل	التاريخ في الصفحة الأولى	اللغة	تعديلها (2)	تاريخ الوثيقة الأخيرة
	35	50	3/تشرين الثاني/1300	عربي		1302/مارت/5
	23	36	2/مارت/1302	عربي		1302/شباط/24
	24	37	28/نيسان/1303	عربي		1303/شباط/9

ملاحظات	عرض السجل	طول السجل	التاريخ في الصفحة الأولى	اللغة	تعديلها (2)	تاريخ الوثيقة الأخيرة
	25	37	23/شباط/1303	عربي		2/مارت/1305
	23	36	1/مارت/1308	عربي		22/شباط/1308
بعض الوثائق مكتوب باللغة العربية	24	37	1/مارت/1309	عثماني		24/شباط/1309
الوثيقة الأخيرة عن أنواع النقود و عددها في هذه المحكمة	25	37	1/مارت/1310	عثماني		28/شباط/1310
	25	36		عثماني		27/شباط/1312
	24	37	29/نيسان/1315	عثماني		9/تشرين الثاني/1316
	24	37		عثماني		28/شباط/1317
	25	36	1/مارت/1318	عثماني		1/مايس/1319
	24	38	1/مارت/1319	عثماني		22/تشرين الثاني/1320
	25	37	13/أغستوس/1323	عثماني		17/كانون الأول/1325
	24	35	3/مارت/1328	عربي		2/تموز/1328
	24	35	2/تموز/1328	عربي		9/كانون الثاني/1328
الصفحات من 1-5، من 377 مفقودة	28	38		عربي		14/كانون الأول/1329
الصفحات 1،2،391،392 موجودة في السجل رقم 154	24	37	(12/شباط/1329)	عربي		27/شباط/1329
هذه المحكمة صارت القسم التجارية من محكمة البداية	24	36	مارت/1330	عربي		22/تموز/1331
الصفحات 1،2 مفقودة /القسم التجارية من محكمة البداية	26	39		عربي		17/نيسان/1334
القسم التجاري من محكمة البداية	26	40	31/تموز/1334	عربي		6/تموز/1334
الصفحات 1،2،391،392 من السجل رقم 130 مشمولة 0 والوثيقة رقم 507 من السجل رقم 130 مشمولة	25	38		عربي		
مرتب حسب تاريخ المحاكمة الاولى	24	39		عربي		(25/أيلول/1301)
مرتب حسب تاريخ المحاكمة الاولى ، عدد وثائق السجل مرتب بالعد التنازلي	24	39		عربي		(24/مارت/1302)

ملاحظات	عرض السجل	طول السجل	التاريخ في الصفحة الأولى	اللغة	تعديلها (2)	تاريخ الوثيقة الأخيرة
مرتب حسب تاريخ المحاكمة الأولى	24	39		عربي		(23/مارت/1302)
مرتب حسب تاريخ المحاكمة الأولى	24	39		عربي		5/أيلول/1303
مرتب حسب تاريخ المحاكمة الأولى	25	38		عربي		(12/مارت/1303)
بعض الوثائق مرتبة حسب تواريخ المحاكمة الأولى وبعضها مرتب حسب تواريخ القرار	25	38		عربي		29/شباط/1303
بعض الوثائق مرتبة حسب تواريخ المحاكمة الأولى وبعضها مرتب حسب تواريخ القرار	25	38		عربي		31/أغستوس/1304
بعض الوثائق مرتبة حسب تواريخ المحاكمة الأولى وبعضها مرتب حسب تواريخ القرار	25	38		عربي		28/شباط/1304
مرتب حسب تاريخ المحاكمة الأولى	26	39		عربي		(31/أغستوس/1305)
مرتب حسب تواريخ القرارات	25	39		عربي		28/شباط/1306
مرتب حسب تاريخ المحاكمة الأولى	26	38		عربي		27/شباط/1305
مرتب حسب تواريخ القرارات	25	38		عربي		29/شباط/1307
مرتب حسب تواريخ القرارات	25	39		عربي		25/أغستوس/1308
مرتب حسب تواريخ القرارات	24	37		عربي		23/شباط/1308
مرتب حسب تواريخ القرارات	24	39		عربي		26/شباط/1309
مرتب حسب تواريخ القرارات	25	38		عربي		30/أغستوس/1310
مرتب حسب تواريخ القرارات	25	38		عربي		28/شباط/1310
مرتب حسب تواريخ القرارات	25	37		عربي		31/أغستوس/1311
مرتب حسب تواريخ القرارات	25	37		عربي		29/شباط/1311
مرتب حسب تواريخ القرارات	25	38		عربي		31/أغستوس/1312

ملاحظات	عرض السجل	طول السجل	التاريخ في الصفحة الأولى	اللغة	تعديلها (2)	تاريخ الوثيقة الأخيرة
مرتب حسب تواريخ القرارات	25	37		عربي		28/أغسطس/1313
مرتب حسب تواريخ القرارات	25	38		عربي		26/شباط/1313
مرتب حسب تواريخ القرارات	26	38		عربي		25/شباط/1314
مرتب حسب تواريخ القرارات	25	38		عربي		5/كانون الثاني/1315
مرتب حسب تواريخ القرارات	25	38		عربي		24/أغسطس/1316
مرتب حسب تواريخ القرارات	25	38		عربي		20/شباط/1316
مرتب حسب تواريخ القرارات	24	38		عربي		28/أغسطس/1317
مرتب حسب تواريخ القرارات	25	38		عربي		27/شباط/1317
مرتب حسب تواريخ القرارات	25	38		عربي		22/شباط/1318
مرتب حسب تواريخ القرارات	24	37		عربي		28/أغسطس/1320
مرتب حسب تواريخ القرارات	25	39		عربي		21/أغسطس/1319
مرتب حسب تواريخ القرارات	24	37		عربي		21/شباط/1320
مرتب حسب تواريخ القرارات	25	38		عربي		27/شباط/1321
مرتب حسب تواريخ القرارات	25	37		عربي		31/أغسطس/1325

كما يضم القسم العثماني أيضاً سجلات الطابو، التي سجلت فيها القيود العقارية العثمانية، بعد انتهاء الفترة العثمانية؛ ويبلغ عدد هذه السجلات 77 سجلاً، وهي من القطع الكبير، ويعود تاريخها إلى الفترة ما بين 1918 – 1938م.

ويضم القسم أيضاً، مجموعة كبيرة من الحجج الشرعية، ويبلغ عددها 2247 حجة شرعية، مختلفة القياسات، حيث حُفظت كل وثيقة في مصنف كرتوني، يمتلك المواصفات الفنية للحفظ، كونه مكون من ورق غير حامضي وخالي من الأسيد، وقد وزعت هذه الحجج على مجموعات، ورقمت كل حجة حسب التسلسل الزمني، ووضعت في صناديق كرتونية، ذات مواصفات فنية.

وقد وُضع فهرس عام لهذه الوثائق يضم المعلومات التالية: رقم الوثيقة وتاريخها،
الطرف الأول، الطرف الثاني، ملخص الوثيقة وقياسها.
صفحة من فهرس الحجج

اسم المحكمة	نوع القرار	وقف ملك	الموضوع	تاريخ الوثيقة	الوثيقة رقم	الوثيقة تاريخ	الوثيقة رقم	رقم الوثيقة	مصدرها	المجموعة
	مدرسة الفلكية	وقف	تقرير التوظيف	1645020 5	05 شباط 1645/	10541208	8 ذ 1054	1	دمشق	ب.ب.
الكبرى	أرض	وقف	استئجار		18 آذار/ 1664	10740820	20 ش 1074	2	دمشق	ب.ب.
				-	-	-	-	3	دمشق	ب.ب.
	مدرسة الفلكية	وقف	تقرير التوظيف	1664080 4	04 آب 1664/	10750211	11 ص 1075	4	دمشق	ب.ب.
الكبرى	أرض	ملك	شراء		30 تشرين الثاني 1664/	10750511	11 ج 1075	5	دمشق	ب.ب.
الكبرى	أرض	ملك	شراء	1667100 6	06 تشرين الأول/ 1667	10780619	19 ج 1078	6	دمشق	ب.ب.
الصاحبة	مدرسة الفلكية	وقف	تصديق	1659032 8	28 آذار/ 1659	10690704	04 ب 1069	7	دمشق	ب.ب.
	مدرسة الفلكية	وقف	تقرير التوظيف	1669010 4	04 كانون الثاني/ 1669	10790804	04 ش 1079	8	دمشق	ب.ب.
		-	-	-	-	-	-	9	دمشق	ب.ب.
		-	فرمان سلطاني	-	-	-	-	10	دمشق	ب.ب.
	أرض	وقف	استئجار	1682010 1	01 كانون الثاني/ 1682	10921223	23 ذ 1092	11	دمشق	ب.ب.
			اشهاد	1682010 2	02 كانون الثاني/ 1682	10921224	24 ذ 1092	11	دمشق	ب.ب.
	وقف جامع التوبة	وقف	أذن	1679060 3	03 حزيران 1679/	10950423	23 ر 1095	12	دمشق	ب.ب.
	مدرسة الفلكية	وقف	تقرير التوظيف		24 آذار/ 1685	10690418	18 ر 1096	13	دمشق	ب.ب.
الكبرى		ملك	شراء		14 آذار/ 1690	11010603	03 ج 1101	14	دمشق	ب.ب.
الكبرى	دار	وقف	استئجار		22 شباط 1691/	11020523	23 ج 1102	15	دمشق	ب.ب.

اسم المحكمة	نوع العقار	وقف ملك	الموضوع	تاريخ الوثيقة	الوثيقة تاريخ	الوثيقة تاريخ	رقم الوثيقة	مصدرها	المجموعة
الكبرى		وقف محمد بن شبيب	استئجار		17/ تشرين الأول/ 1690	11020113	13 م 1102	دمشق	ب.
	أرض	وقف الشيخ عمر	استئجار		17/ تموز/ 1693	11041111	11 ذ 1104	دمشق	ب.
الكبرى	أرض	ملك	اشهاد	16970205	05/ شباط/ 1697	11080712	12 ب 1108	دمشق	ب.
	أرض	وقف القاضي جلال الدين	ادعاء		24/ أب/ 1707	11190525	25 ج 1119	دمشق	ب.
العونية		ملك	شراء	17090101	01/ كانون الثاني/ 1709	11201019	19 ل 1120	دمشق	ب.
الكبرى		ملك	شراء	17090909	09/ أيلول/ 1709	11210704	04 ب 1121	دمشق	ب.
الكبرى		وقف سنان باشا؟	فراغ حق التصرف		13/ أيلول/ 1710	11220719	19 ب 1122	دمشق	ب.

تتمة فهرس الحجج

الخلاصة	الطرف الثاني	الطرف الأول	مذهب القاضي	اسم القاضي
تقرير التوظيف في وظيفة البواب والسكن بمدرسة الفلكية بمحلة القبايقية وإذن التعمير وصرف المال عليه وقبض المعلوم المعين		رجب بن محمد جدي		محمد بن لطف الله
ثبت لدى مولانا الحاكم الحنبلي معرفة جميع بياض وقرار أرض البستان الكائن بقرية المنيحة وبذلك تم الاستئجار من حضرة محمد أغا المتولى على وقف جامع سنان باشا بدمشق بأن يغرس بأرض الجنبية ولجهة الوقف والاعتراف بصدور الأذن لمحمد أفندي في غرس الغراس	مصطفى أغا قاجي باشي	محمد أفندي بن أحمد الدستوري ابن فلاقنسي	حنبلي	أحمد
تقرير التوظيف في ربح وظيفة البوابة والسكن في مدرسة الفلكية بمحلة القبايقية		أبو السعود بن عمر بن كريم	حنفي	محمد الأمين
شراء الحوش والغراس بأرض تعرف باسم كرم السامري الكائن بقرية المنيحة والحصّة الشائعة من جميع الغراس القائمة أصوله بأرض لبنان والقرية ويعرف ببستان المعازمة وأراض أخرى بثمن تسعمائة وخمسون قرشاً	محمد بن فرهاي الصفدي وآخرون وعددهم 6 أفراد	سليمان بلوكباشي بن محمد، محمد بن محمود الفلاقنسي	حنفي	صنع الله بن محب الله المولى

الخلاصة	الطرف الثاني	الطرف الأول	مذهب القاضي	اسم القاضي
شراء حصة النصف وهي اثنا عشر قيراط من أصل أربعة وعشرين قيراطاً من جميع الغراس الكائن بأراض قرية المنيحة والحصص الأخرى بمائة وخمسين غرماً	علي بن محمد الطويل	كمال الدين بن الأصفر	مالكي	
المصادقة على المبلغ المقبوض من الطرف الثاني ومقداره مائة وعشرة قروش وذلك على جميع العمارة التي أقامها الطرف الأول على المدرسة الفلكية الكائنة باطن دمشق بمحلة القياقية	أحمد بن عبد الله العطار	أبو السعود بن الحاج عمر بن كريم	حنفي	
تقرير التوظيف في نصف البوابة والسكن بمدرسة الفلكية		أحمد بن عبد الله العطار	حنفي	أحمد
استأجر السيد محمد بن عدي والناظر الشرعي على وقف جده عبد القادر القاري حصة ثلاث قيراط وربيع من أصل أربعة وعشرين قيراط من جميع القرية المعروفة بالمباركة بالزراعة والانتفاع لمدة ثلاثة عقود يشتمل كل عقد على ثلاث سنين بأجرة ثمانين غرماً	محمد بن درويش جلبي بن القاري	محمد بن عدي أغا الوكيل عليه أخيه مصطفى	حنبلي	محمد الأمين
متابعة الوثيقة الموجودة على الوجه الأول وذلك بذكر شهود العقد			حنفي	عثمان
اذن التعمير والترميم على أخشاب وتراب أحمر ودفوف وإلى آخره من الدار الكائن بمحلة العقبية الكبرى بزقاق الزيتون بمال المستأجر		درويش بن ناصر الدين	حنفي	أسعد البكري
أبقى القاضي وظيفة البوابة والسكن بمدرسة الفلكية بزقاق القاضي أكمل الدين بن مفلح ومكنه من التصرف في ذلك وأذن له في مباشرة التصرف وفي السكن بالمدرسة		أحمد بن عبد الله العطار	حنفي	محمد المولى
اشترى الشيخ شمس الدين الحمصي من السيد أحمد جميع الدار الكائنة باطن دمشق بزقاق الحمراوي حصة ثمانية قيراط وخمسا قيراط من أصل أربعة وعشرين قيراط من جميع الدار بثمن قدره ثمانون قرشاً فضة والاعتراف بذلك والتصادق الشرعي عليه	أحمد بن عبد الغني الفوزي	شمس الدين بن علي الحمصي	مالكي	محمد
استأجر السيد سليمان بن علي الرومي بالوكالة عن صالح والمتولي على الجامع الأموي وعلى وقفه الجاري جميع الدار الكائنة باطن دمشق بزقاق الحمراوي لمدة أربعة عقود كل عقد يشتمل على ثلاثة سنين بأجرة قدرها أربعة مصاري عن كل سنة	عبد المعطي أفندي بن محمد جلبي الفلاقنسي	سليمان بن علي الرومي الوكيل عن صالح بن شرف الدين بن قدامة وآخرون	حنبلي	عبد الحسن محمد
استأجر حصة اثنا عشر قيراط من أصل أربعة وعشرين قيراط من جميع بياض أرض المزرعة الكائنة بقرية المنيحة لمدة ثلاثة سنين بأجرة قدرها ثلاثة عشرة قرش وثلاث عن كل سنة	كريمة بنت شمس الدين	عمر أوده باشي الوكيل عن سليمان بن محمد بلوكباشي ترجمان زاده	شافعي	أحمد بن عبد الله الحسن

الخلاصة	الطرف الثاني	الطرف الأول	مذهب القاضي	اسم القاضي
استتجار حصة أربعة أسهم ونصف من جميع بياض أرض المزرة الكائنة بقرية المنيحة وحصة أخرى بأجرة كل سنة سبعة غروش ووثلاثة أرباع لمدة عشر سنوات 50	عبد الوهاب جلبلي بن اسماعيل	أحمد بشه بن علي الوكيل عن محمد محمد بن سليمان ترجمان زاده		
أشهد عليه الشيخ فضل الله في حصة اثنا عشر قيراطاً من أصل أربعة وعشرين قيراطاً من جميع الغراس الكائنة بأرض البستان بقرية المنيحة المعروف بالكريم والغراس الموجودة على الأرض وجريان ذلك في ملكه وتحت تصرفه دون معارض أو منازع ولا محاسب		فضل الله بن كمال الدين بن الأصفر بالوكالة عن أخوته والمصونة فاطمة	حنفي	عبد اللطيف بن محمد المولي
حضر الطرف الأول والثاني وقررا في دعواهما بأن الجاري في وقف جدتهما من جميع الحصة وهي عشرون قيراط من أصل أربعة وعشرين قيراط ومن جميع الغراس الكائنة ظاهر دمشق بأراضي مرج الدحداح وقد وضع اليد عليها وذلك لعدم الانتفاع بحجة صرف الأموال على الغراس من ماله الخاص	علي أغا بن محمد ترجمان	أحمد أغا وأخيه سليمان	حنفي	عثمان
اشترى السيد عبد القادر أغا بن يحيى أغا النبيكي بما له لنفسه من حسن بن مصطفى القاشاني والحاج علي بن محمد وآخرون جميع الثلاث طبقات الكائنات بمحلة العقبة الصغرى تابع لمحلة العمارة الراكبات على دخلة بني النبيكي بثمان قدره خمسة وعشرون غرشاً فضة أسدية صحيحة	حسن بن مصطفى القاشاني	عبد القادر أغا بن يحيى أغا النبيكي	حنفي	محمد أمين المولي
اشترى محمد عاصم جلبلي بن عبد المعطي فلاقتسي بماله لنفسه من والده عبد المعطي ما هو جار بملكه جميع الدار الكائنة بقرية دوما والأشجار ورؤوس الأبقار بمبلغ خمسمائة قرش فضة أسدية بحضور حسن بن عمر الوكيل عن محمد بن مصطفى الترجمان المتولى على وقف السلطان سليمان	عبد المعطي بن محمد جلبلي	محمد عاصم جلبلي بن عبد المعطي فلاقتسي	حنفي	محمد فتح الله
فرغ السيدان عثمان وعمر للسيد فتح الله بن محمد جلبلي الفلاقتسي عن حق التصرف في جميع أملاكه في أراضي مزرعة الجورة المعروفة بجورة بيسون الكائنة بقرية المنيحة وذلك نظير مبلغ أربعمائة وسبعون قرشاً بحضور السيد حسن أغا المتولى على وقف سنان باشا لمدة عشر سنوات	فتح الله جلبلي بن محمد أفندي الفلاقتسي	عثمان بن بكري وعمر بن محمد	حنفي	محمد فتح الله
استأجر الحاج رمضان ماهو جار في الوقف وذلك جميع البساتين المحددة إجازة شرعية لازمة للزراعة الشتوية والصيفية والاستغلال والانتفاع لمدة ثلاث سنوات بأجرة قدرها عن كل سنة ثمانية وأربعون غرشاً بزيادة ثمانية غروش عن كل سنة وتصادقا على ذلك تصادقاً شرعياً	زاده الوكيل عليها محمد	رمضان	شافعي	محمد

الخلاصة	الطرف الثاني	الطرف الأول	مذهب القاضي	اسم القاضي
ادعى السيدان محمد مقيم والحاج حسين على الحرمة راجحة بنت مصطفى بأن من الجاري بالوقف على جميع الدار الكائنة بمحلة باب الخضرا واضعة يدها على الدار ولدى سؤالها اعترفت بذلك لجريانها بملكها وانتقالها إليها بالارث عن والدتها وهي تتصرف بها منذ القديم	راجحة بنت مصطفى	محمد مقيم بن ظاهر والحاج حسين بن الشيخ شاهين	حنفي	عثمان
استأجر عبد الوهاب الدسوقي من ياسين ومحمد بن عبد اللطيف الشرباتي المؤذنين بالجامع الأموي حصّة قيراطان من أصل أربعة وعشرين قيراط من الدار الكائنة باطن دمشق للسكن لمدة ثلاثة عقود يشتمل كل واحد على ثلاث سنوات بأجرة قرشين فزاد ستة عشر مصرية فرفض المستأجر	ياسين بن محمد جلبي الشرباتي	شمس الدين محمد بن عبد الوهاب الدسوقي	شافعي	خليل بن محمد
ادعى السيد عبد المحسن جلبي بن محمد السفرجلاني الوكيل عن حامدة بأن السيد عيسى زوج الموكلّة قد ابتاع العمارة القائمة على الأرض بثمن قدره ألف وخمسمائة غرش أسدية مقبوضة من قاضي القضاة ومضى على ذلك عشرين عاماً	عبد الفتاح أغا بن عيسى أغا	عبد المحسن جلبي الوكيل عن زوجته حامدة بنت خاتون	حنفي	ابراهيم
أذن التعمير على مدرسة الفلكية باطن دمشق بزقاق بني كريم الدين وبني شيخ عبد الهادي والصرف على ما يحتاج إليه بعد توجيه أشخاص إليها والكشف عنها		عبد الرحمن بن فضل الله الأسطواني	حنفي	عبد الرحمن القادر
استتجار جميع الدكان الذي جاء في الوقف وهو الكائن ظاهر دمشق بمحلة العمارة لمدة عقدين وكل عقد يشتمل على ثلاث سنوات بأجرة قدرها عن كل سنة ثمانية عشر قرشاً وربع قرش	سليمان أغا بن مراد المتولى على وقف جده الأمير محمد الركابي	مصطفى أغا بن محمد أغا	شافعي	سعيد بن عبد الفتاح
تقرير توظيف في وظيفة البوابة والسكن بمدرسة الفلكية الكائنة باطن دمشق بزقاق القاضي كمال الدين بن مفلح ووظيفة التولية عليها بالمعلوم ونصف غرارة حنطة من حنطة قرية داريا		ابراهيم وحسن مفضلة وفاطمة أولاد الشيخ محمد بن الشيخ أحمد بن جدي	حنفي	
تقرير توظيف النصف من وظيفة التولية على المدرسة الفلكية الكائنة باطن دمشق بزقاق القاضي كمال الدين بن مفلح بمحلة القباقيب والنصف من وظيفة البوابة بالمدرسة المذكورة والسكن بها		حسين بن محمد بن أحمد بن جدي	حنفي	مصطفى المولى
ادعى مصطفى بن عبد القادر وعثمان بن مصطفى أنه من الجاري في ملكه جميع الدار بلا صاحب وليس عليها رسم عوارض سلطانية وأنه لم يسبق ودفع عليها شيء والمدي عليه يتعرض عليه بدفع أوسط الجهة العارضة السلطانية وبأنه منع من معارضته هو وأهالي الزقاق	عثمان بك بن مصطفى	مصطفى باشا بن عبد القادر	حنفي	مصطفى المولى

الخلاصة	الطرف الثاني	الطرف الأول	مذهب القاضي	اسم القاضي
ادعى السيد عبد الرحمن على محمد بن يونس بأن الواقف يستحق حصة القيراطان والنصف من أصل أربعة وعشرين قيراط وأنه صرف من ذلك لتعمير أماكن الوقف ومستأجر لبيت من أجل السكن بأجرة قدرها قرشين ونصف عن كل سنة وسمح له بالتعمير والترميم وليس لأحد منعه من ذلك	محمد بن يونس الناظر على الوقف	عبد الرحمن البهوتي		
استئجار الحصة من جميع الدار الكائنة بقرية دوما والحصص المذكورة من جميع الأراضي بالقرية المذكورة ومن معصرة الزيت والحصة المذكورة من جميع الدار الكائنة بقرية مسرابا لمدة تسع سنوات	أحمد جلبي بن محمد الفلاقنسي	فتحي أفندي بن محمد الفلاقنسي	شافعي	
ادعى السيد محمد أغا بن أيوب على أبو بكر بن درويش بن عثمان باشا بأنه من الجاري في وقف جده القاضي تاج الدين جميع الفدان من الماء المشتمل من نهر تورا قد أجره العداد وأن أجرة العداد منكسره عليه من مدة ثمان سنوات وحين طالبه أخبره بأنه عن كل سنة خمسة قروش 50	أبو بكر بن درويش باشا بن عثمان	محمد أغا بن أيوب	حنفي	محمد صادق
استئجار قطعة الأرض الكائنة باطن دمشق بمحل باب الخضراء بزقاق الحمراءي وجميع الدار لمدة خمسة عقود كل عقد يشتمل على ثلاث سنوات بأجرة قدرها عن كل سنة خمس وعشرون قرشاً ونصف عن قطعة الأرض ونصف قرش عن الدار	ابراهيم أغا بن شعبان وحسن جلبي بن عبد القادر	عبد الفتاح أغا وعيسى أغا بن عبد الفتاح	شافعي	محمد أمين بن محمد
اشترى السيد مصطفى من نفسه بطريق الولي والتكلم على أولاده الثلاث وتحت ولايته بالاذن الشرعي ما هو جار في ملكه ومنقول إليه ارثاً عن والده وذلك جميع الحصة وقدرها سبعة عشر من أصل أربعة وعشرين قيراطاً من الدار الكائنة بمحلة الشلاح بزقاق السية رابعة	مصطفى بن عبد المحسن بن عبد الرحمن أوده باشي	عبد المحسن وسعدية والست أولاد مصطفى بك بن عبد الحسن أوره باشي	شافعي	محمد بن محمد سبط الكاملي
شراء حصة وقدرها قيراطين من أصل أربعة وعشرين قيراط من جميع الدار الكائنة باطن دمشق بمحلة القيمرية بزقاق السيدة رابعة بثمن قدره 50 قرش	حامدة بنت مصطفى بشه العقرباني	فاطمة بنت مصطفى بشه بن عبد الحسن العقرباني الولي عليها أبيها	حنفي	أبو بكر
استئجار جميع بياض الدار والقطعتين الكائنتين بأراضي المعرة داخل البستان المعروف بالدور الفوقاني لمدة أربعة عقود كل عقد ثلاث سنين بأجرة قدرها ستة وأربعون غرش وثلاثاً غرش	رحمة الله أفندي بنت عبد المحسن بالوكالة من عبد المحسن جلبي الأيوبي	ابراهيم أفندي بن مراد جاويش	شافعي	محمد أمين
شراء الحصة وقدرها قيراط وربع من أصل أربعة وعشرين من جميع البستان الكائن بقرية نصبة بني شعيب والبستان الكائن بقرية المزة بثمن قدره 60 غرش	محمد بن أحمد بن محمود بن شهاب المشهور بجريش	محمد بن داود بن أحمد بن كليب	حنفي	سليمان
استئجار نصف قيراط واثنان عشر قيراط من أصل أربعة وعشرين قيراط من جميع الدار الكائنة باطن دمشق يسوق السلاح لمدة أربعة	محمد سليم أفندي الوكيل عليه محمد أفندي	اسماعيل بن يحيى أغا ابن الينكي	حنبلي	مصطفى البرقاوي

الخلاصة	الطرف الثاني	الطرف الأول	مذهب القاضي	اسم القاضي
سنوات وستة أشهر بأجرة قدرها عن كل سنة أربعة قروش فضة				
تقرير التوظيف في وظيفة النظر على وقف جد الطرف الأول الشيخ أبي بكر شرف الدين الروماني		اسماعيل بن يحيى أغا ابن الينبكي	حنفي	محمد صالح

وتم إعداد بطاقة لكل حجة شرعية، تتضمن: رمز المجموعة، رقم الوثيقة، مصدر الوثيقة، تاريخها، قياسها، موضوع الوثيقة، اسم المحكمة، اسم القاضي، مذهب القاضي، الطرق الأول، الطرف الثاني، الخلاصة والملاحظات؛ وتم إدخال هذه البطاقة على الحاسب.

نموذج لبطاقة من الحجج الشرعية

تاريخ الوثيقة	تاريخ الوثيقة/م	تاريخ الوثيقة هـ	تاريخ الوثيقة هـ	رقم الوثيقة	مصدرها	المجموعة	الرقم العام
16450205	05/شباط 1645/	10541208	08 ذ 1054	1	دمشق	ب	1
الطرف الأول	مذهب القاضي	اسم القاضي	اسم المحكمة	نوع العقار	وقف\ ملك	الموضوع	
رجب بن محمد جدي	حنفي	محمد بن لطف الله	الباب	مدرسة الفلكية	وقف	تقرير التوظيف	
الخلاصة							الطرف الثاني
تقرير التوظيف في وظيفة البواب والسكن بمدرسة الفلكية بحلة القبايية وإذن التعمير وصرف المال عليه وقبض المعلوم المعين							حسن بن محمد

كما يضم القسم مجموعة من الأنساب والأوقاف المتفرقة، التي تم تصنيفها وفهرستها؛ ومن الجدير بالذكر أنه تم تصوير جميع سجلات المحاكم الشرعية على ميكروفيلم؛ وجرى حفظها في خزائن خاصة بها؛ ويتم الآن تصوير السجلات الباقية وحفظها على شريط CD مع ربط الصور بالبطاقات التي أدخلت إلى الحاسب، تسهيلاً لعمل الباحثين، وبغية الوصول إلى المعلومة بأسرع وقت ممكن.

ومن موجودات القسم أيضاً السالنامة حيث يوجد منها 28 مجلداً يعود تاريخها للفترة من 1285هـ، إلى 1318هـ، إضافة إلى الجريدة العلمية، وقواميس اللغة العثمانية إلى الفرنسية، ومن اللغة الفرنسية إلى العثمانية، ومجموعة مطبوعات باللغة العثمانية، مثل دساتير الدولة العثمانية، وهي 14 مجلد ويعود تاريخها للفترة 1327هـ، إلى 1332هـ، وكتب لتاريخ جودت ومجموعها 43 مجلداً منذ عام 1188هـ، حتى عام 1320هـ، ومجموعة من

الكتب المتفرقة، مثل قوانين الإدارة، وسيرة الرسول محمد عليه الصلاة والسلام باللغة العثمانية وقد تم طبعه عام 1338هـ.

وقد حفظت جميع مواد القسم العثماني في مستودع واحد، ونظمت على رفوف ثابتة ووضعت حسب الأرقام وحسب المجموعة ويتم قياس الرطوبة والحرارة بشكل دوري، مع السعي لإيجاد المواصفات والشروط النظامية لحفظها.

ويضم قسم الملف الصحفي مجموعة من الصحف العثمانية، التي تم حفظها في ملفات كبيرة ومفهرسة بشكل مبدئي على سجلات، وتم إدخالها إلى الحاسب تمهيداً لترجمتها، وعمل بطاقات لها، وهي:

مجموع الأعداد	مكان الصدور	تاريخ آخر عدد موجود	تاريخ أول عدد موجود	اسم الصحيفة
41	استانبول	11 ذي القعدة 1330هـ	15 رمضان 1330هـ، 1911م	1_ تقويم وقائع
227	استانبول	21 نيسان 1926م	17 جمادى الأولى 1330هـ	2- قره كوز
352	استانبول	13 كانون الثاني 1925م	8 حزيران 1912	3- طنين
2	استانبول	23 كانون الثاني 1923م	22 كانون الثاني 1923	4- حاكميت مليه
7	استانبول	27 ربيع الأول 1337هـ	20 ربيع الآخر 1308هـ	5- صباح
3	استانبول	24 صفر 1338هـ	14 صفر 1338هـ	6- بيامي
8	استانبول	17 جمادى الأولى 1917	20 رجب 1314هـ	7 - زمان
49	استانبول	20 جمادى الآخرة 1317هـ	16 محرم 1301هـ	8 - ترجمان حقيقت
17	استانبول	16 جمادى الثاني 1294هـ	3 ذي القعدة 1293هـ	9 - بصيرت
10	استانبول	26 شعبان 1330هـ	10 ربيع الآخر 1330هـ	10 - حق
81	استانبول	12 مارت 1314م	11 إيلول 1324م	11- ثروت فنون
39	استانبول	11 شوال 1326هـ	12 شعبان 1326هـ	12- بكى غرته
5	استانبول	30 ذي الحجة 1301هـ	9 شعبان 1300هـ	13- جريدة حوادث
11	استانبول	15 ربيع الآخر 1338هـ	12 رمضان 1337هـ	14- تصوير أفكار
9	استانبول	9 مارت 1929 م	6 حزيران 1928م	15 - وحدت
81	استانبول	2 جمادى الأولى 1308هـ	5 شعبان 1303هـ	16 - سعادت
23	استانبول	11 ربيع الأول 1330هـ	13 صفر 1330هـ	17 - جيفير
22	استانبول	3 محرم 1339هـ	25 جمادى الأولى 1338هـ	18 - بياص صباح
15	استانبول	29 ربيع الأول 1341هـ	26 صفر 1341هـ	19 - رنين
7	استانبول	11 رمضان 1327هـ	3 رمضان 1327هـ	20 - اتحاد

اسم الصحيفة	تاريخ أول عدد موجود	تاريخ آخر عدد موجود	مكان الصدور	مجموع الأعداد
21 - وقت	24 شوال 1337 هـ	28 جمادى الأولى 1341 هـ	استانبول	10
22 - إيلري	27 شعبان 1337 هـ	21 صفر 1340 هـ	استانبول	5

The Arabian provinces which embodied Persian Gulf and the Arabian Peninsula in the Ottoman era lie today in the center of the region. This information represents the starting point of the paper which mentions how important the Ottoman Archives are in terms of writing about local histories of the Gulf countries. It is questioned to what extent those documents inherited from the Ottomans, reflect the realities of the area and it is emphasized that a history written without referring to the Ottoman Archives would be incomplete and deficient. In the end, the paper concludes with an assessment that the Gulf countries, when writing their own histories, prefer to avoid the Ottoman Archives in order to deny their old political attachments and relations.

تحولت الولايات العربية الواقعة في خليج البصرة وشبه جزيرة العرب اليوم إلى وضع مركزي في المنطقة. ومن هذا المنطلق، تتحدث المحاضرة عن أهمية الأرشيف العثماني في تدوين التاريخ المحلي لدول الخليج. وتؤكد على أن تدوين تاريخ المنطقة دون الرجوع إلى الأرشيف العثماني سيظل عملاً منقوصاً، في حين يتساءل حول مدى دور الوثائق الموروثة من الدولة العثمانية في تمثيل وعكس الجغرافيا عند دراسة التاريخ الجغرافي العربي – العثماني. كما تتوصل المحاضرة في الختام إلى نتيجة تكشف عن أن دول الخليج تفضل الابتعاد عن الأرشيف العثماني عند تدوين تاريخها، وذلك لتجنب علاقاتها وروابطها السياسية القديمة.

KÖRFEZ ÜLKELERİ TARİHİ İÇİN OSMANLI ARŞİVLERİNİN YERİ VE ÖNEMİ

Bugüne kadar Osmanlı Arşivlerinin Arap coğrafyası için önemine değinen bir çok çalışma yapılmıştır. Örneğin B. Lewis daha 1951'de Osmanlı Arşivi'ndeki, Musul, Bağdat, Halep, Trablusşam, Hama, Humus gibi Arap bölgelerine ait *Tapu Defterleri'ne* dikkatleri çekerek, bu bölge tarihlerinin Osmanlı belgeleri olmadan açıklanamayacağı üzerinde durmuştur¹. 1960'lı yıllarda da Uriel Heyd Arap coğrafyasının önemli bir tarihi kaynağı olarak *Mühimme Defterlerini* gündeme getirmiş ve *Documents on Palestine* isimli eserini kaleme alarak, daha sonraki bir çok çalışmaya öncülük etmiştir². Nitekim bu yönlendirmelerin bir sonucu olarak, Jon E. Mandaville, 1970li yıllarda Topkapı Sarayı'nda ve Başbakanlık Arşivlerindeki *Mühimmelerden* hareketle (3-99 arası) bugünkü Suudi Arabistan'ın doğu kısmında teşkilatlandırılmış olan "Ahsa Beylerbeyliği" üzerine tetkikler yapmıştır. Bu çalışmada özellikle Osmanlı imparatorluğunun XVI. ve XVII. yüzyıllarda Basra Körfezi'ndeki hakimiyeti ve politikaları incelenmiştir³. Bu ilk çalışmalar hem batılı ve hem de Arap araştırmacıların Türk arşivlerine yönelmelerinde etkili olmuştur.

Daha sonraki yıllarda, Cengiz Orhunlu'nun⁴ ve Halil Sahillioğlu'nun Osmanlı Arşivlerine dayalı araştırmaları⁵; Salih Özbaran⁶ ve Nejat Göğünç'ün *Mühimme, Ruûs ve Maliyeden Müdevver Defterlerinin* önemini vurgulayan çalışmaları⁷ ile de Osmanlı-Arap

---

¹ Bernard Lewis, "The Otoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands", Journal of the Royal Asiatic Society, 1951.

² U. Heyd mühime defterlerini tanımlarken şu ifadeyi kullanmaktadır: Yakın ve Orta Doğu'da (Osmanlı Devleti hariç) hiçbir Müslüman devletten bu zenginlikte kaynaklar günümüze ulaşmamıştır..Uriel Heyd, Documents on Paletsine, Oxford 1960, s. XV.

³ Jon E. Mandaville, " The Ottoman Province of Al Hasa in the Sixteenth and Seventeenth Centuries", Journal of American Oirantal Society, Vol, 90, (1970), s. 486-583.

⁴ Cengiz Orhunlu, Osmanlı İmparatorluğu'nun Güney Siyaseti, Habeş Eyaleti, İstanbul 1974. Halen alanında yapılmış tek çalışma niteliğini taşımaktadır. İmparatorluğun güneydeki uç sınırlara dikkatleri çekmesi bakımından önemlidir. Bu yüzden gerek kitabın kendisi ve gerekse kullandığı arşiv malzemesi daha sonraki bir çok araştırmacıya yön vermiştir.

⁵ Sahillioğlu Arapça'yı iyi derecede bilen nadir tarihçilerdendir. Bu vesile ile Arap coğrafyasında, ağırlıklı olarak Osmanlı Arşivi'ne dayalı olan Osmanlı iktisat tarihi konusundaki çalışmaları ile tanınmaktadır. Çalışmaları Arapça olarak IRCICA tarafından basılmıştır. Halil Sahillioğlu, Min Tarihi'l-Aktâr el Arabiyye fi'lAhd el Osmanî, Buhûs ve Vesâik ve Kavânin, İstanbul 2002.

⁶ Salih Özbaran, The Importance of Turkish Archives for the History of Arabia in the Sixteenth Century (with particular reference to the Beylerbeylikz of Yemen and Lahsa", Sources for tha History of Arabia, Riyad 1979, II, 105-112. Ayrıca müellif makaleler halinde neşrettiği bir çok çalışmasını bir kitapta toplamıştır. S. Özbaran, Yemen'den Basra'ya Sınırdaki Osmanlı, İstanbul 2004.

⁷ Nejat Göğünç, "XVI. Yüzyılda Ruûs ve Önemi", Tarih Dergisi 22 (1967), s. 17-34; "Some Documents concerning the Ka'ba in the 16th. Century", Sources for tha History of Arabia, Riyad 1979, II, 177-181.

vilayetlerinin tarihi için modern tarihçilerin dikkatlerini Osmanlı Arşivlerinde yoğunlaştırmada etkili olmuşlardır. Daha ziyade Osmanlı klasik dönemi araştırmalarında önemli katkılar sağlayan bu çalışmaların dışında; özellikle Stanford Shaw, William Ochenswald, Jacop Landou, Butrus Ebu Mannah, Cesar Farah gibi tarihçilerin XIX. yüzyıl müteferrik evrakından hareketle yaptıkları incelemeler, Osmanlı Arap vilayetlerinin yakınçağ tarihinin aydınlatılması yolunda başlı başına bir çıkış açmıştır. Şüphesiz, Ürdün’de Adnan Bahit, Suudi Arabistan’da Abdülfettah Ebu Aliye ve Tunus’ta Abdülcélil Temimi’nin yaptıkları çalışmalarda Osmanlı belgelerinin önemini vurgulamışlar ve genç araştırmacıların Osmanlı Arşivlerine yönelmelerine katkı sağlamışlardır.

Gerek yukarıda zikredilen araştırmacılar ve gerekse onları takip eden, genç Türk, Arap ve Batılı araştırmacıların ulaştıkları nihaî sonuç, Osmanlı Arşivlerinin genel olarak Arap tarihinin ve özel olarak da bu tebliğin konusu olan Basra Körfezi ve Arabistan yarımadası tarihinin temel kaynakları olduğudur.

Diğer taraftan son yıllarda Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde yürütülen çalışmalar ve yapılan yeni araştırmalar, Arap coğrafyası tarihi için Osmanlı Arşivi’nin sadece belirli bir fonunun değil, bütün fonlarının vazgeçilmez olduğunu ortaya koymuştur. Gerek tarihe bir bütün olarak bakabilmek ve gerekse Osmanlı Coğrafyası’nın yerel tarihlerini yazabilmek için seçmeci veya tahminî bazı fonları kullanarak yapılacak çalışmaların her zaman eksik kalacağı muhakkaktır. Özellikle genç ve tecrübesiz araştırmacıların unutmaması gereken hususların başında, Arşiv’in sürprizlerle dolu ve bütün düzenine rağmen aranılan belgenin tahmin edilen koleksiyonların dışında da bulunma ihtimalinin olduğudur. Osmanlı Arşivlerinin Arap tarihi için önemine dikkatleri çeken ve yukarıda zikredilen ilk çalışmaların daha ziyade bazı fonları ön plana çıkarmaları, diğer malzemeden müstağni olma anlamı taşımamaktadır. Söz konusu fonların diğerlerine oranla ön plana çıkmalarının nedeni erişilme ve kullanım kolaylığından kaynaklanmaktadır. Zira özellikle XIX. yüzyılın müteferrik evrakına nispetle, genellikle defter esasına dayalı klasik dönem evrakı daha derli toplu bir görünüm arz etmektedir.

Öte yandan genel bir fikir vermesi ve özellikle Basra Körfezi ile ilgili belgelerin hangi fonlarda yoğunlaştığının görülmesi bakımından 2003’te Kahire’de, 2005’te Lübnan’da Muhammed Al Quraini ile birlikte yayımlamış olduğumuz *Sevahil Nejd Fi’l-Arşivi’l-Osmani* isimli çalışma bir ön kılavuz olarak kullanılabilir niteliktedir.

Bu tebliğde, önemi tartışmasız bir biçimde herkes tarafından benimsenmiş olan bu kaynakları tarih metodolojisi açısından sorgulamak maksadıyla, bir sorunun cevabı aranacaktır.

Sorumuz, Osmanlı-Arap coğrafyası tarihinin incelenmesinde, yukarıda önemi zikredilen Osmanlı belgeleri çevreyi, yani söz konusu coğrafyayı ne kadar yansıtmakta veya temsil etmektedir?

Bilindiği gibi, modern tarih araştırmalarında yerel tarih araştırmaları büyük bir popülerite kazanmıştır. Bu yüzden kullanılan malzemeler de tabii olarak tartışma konusu edilmektedir. Özellikle Osmanlı Devleti gibi güçlerin devlet merkezlerinde oluşan arşivlerinin çevreyi ne kadar yansıttığı veya yansıtabildiği tartışma konusudur.

Osmanlı döneminde çevreyi temsil eden Arap vilayetlerinin bir çoğu bu gün merkez konumundadır. Bu yüzden tarihlerini- burada sebeplerini tartışamayacağımız bir çok nedenden dolayı- bugünkü merkez olma konumuna göre yazmışlar veya yazdırmışlardır. Bu da bir çok problemi beraberinde getirmiştir. Ancak en önemlisi, eski siyasî bağlılıklarını ve ilişkilerini hatırlamamak için Osmanlı Arşivlerinden olabildiğince uzak kalmayı yeğlemişlerdir.

Her şeyden önce, XVI. asırdan itibaren Arap coğrafyasının büyük bir bölümünün çevre olduğu ve dolayısıyla tarihinin de bu anlayış ile yeniden kaleme alınması gerektiğinin vurgulanması gerekmektedir. Peki bu durumda, yerel kaynaklar bu anlatımın neresindedir veya yeterli midir? Bilindiği gibi, Arap veya bir başka deyimle Ortaçağ İslam kaynakları hayli zengin olmasına rağmen, özellikle Osmanlı dönemi Arap dünyası ile ilgili yazılı kaynaklar oldukça sınırlıdır. Var olan kaynaklar da çoğunlukla gözlemlere veya sözlü rivayetlere dayanmaktadır.

Burada akla şu soru gelebilir. Arap dünyasındaki yerel kaynak yetersizliği, Osmanlı varlığı ile mi başlamıştır? Elbette hayır. Osmanlı öncesi Arap dünyasında yaşanan ve uzun asırlar süren siyasî dağınıklık, veya fetret dönemi beraberinde Ortaçağdaki telif geleneğinin de ortadan kalkmasına neden olduğu gibi; Arap coğrafyasında bir devlet merkezinin olmaması da, yazılı belgelerin saklanmasına imkan tanımamıştır. Oysa Osmanlı varlığı Arap dünyasında kendisini XVI. yüzyılın başında hissettirmiştir ve bu dönem de Osmanlı belgelerinin korunmaya başlandığı döneme rastlamaktadır. Başka bir deyişle, esasında Arap coğrafyasındaki Osmanlı varlığı, bir noktada Arap tarihinin ihyası anlamına da gelmektedir. Burada bir başka hususun daha belirtilmesinde yarar vardır. Yemen'den Tunus'a kadar Arap coğrafyası dört yüz yıl boyunca Osmanlı taşrası olmasına rağmen, buralarda da büyük ölçüde bir belge birikiminin olduğu unutulmamalıdır. Bu belgelerin bir bölümü merkezden gönderilen yazışmalar iken -ki bunların suretlerine Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde ulaşmak mümkündür- önemli bir bölümü de eyalet, liva/sancak veya diğer alt idarî birimlerin mahallî yazışmalarından oluşmaktadır. Maalesef Türk tarihçileri de bu belgelere ulaşmakta ve bunları kullanmakta geç kalmışlardır. Ancak burada bir başka sorun daha bulunmaktadır. Söz konusu belgelerin durumu ve akıbeti hakkında da yeterli bilgi bulunmamaktadır. Örneğin, Mısır Millî Arşivi ile Suriye'deki arşiv merkezi nispeten bilinmekte, ancak özellikle Basra Körfezi'ne hitap eden Ahsa mutasarrıflığı ile Hicaz vilayetinin belgelerinin akıbeti bilinmemektedir. Zira, her iki bölgeyi de Osmanlı Devleti terk ederken evraklarını da orada bırakmıştı. Yaptığımız bazı araştırmalar ve şahsî gözlemlerimiz ile buralardaki bazı belgelerin halkın arasına dağıldığı ve bu gün bir takım koleksiyonerlerin elinde bulunduğunu göstermiştir.

Son yıllarda Suudi Arabistan'da bulunmuş olan *Medine Kadı Sicilleri* gibi belgeler ise, maalesef henüz araştırmacıların önüne konulmamıştır.

Diğer taraftan bu gün merkezî konuma gelmiş olan Arap Devletlerinin hiç birinin siyasî tarihi XIX. yüzyılın ikinci yarısından geriye gitmemektedir. Bu da oluşturulan Arap siyasî tarihinin Arap coğrafyasının bütün zamanlarını ihtiva etmediğini göstermektedir. XX. yüzyılda oluşturulan modern Arap tarihi, bütün Osmanlı dönemi ile de mukayese edildiğinde bir yandan yapaylığı ve bir yandan da yetersizliği açıkça ortaya çıkmaktadır. Burada temel etkenin Osmanlı belgelerine yaklaşımdan kaynaklandığını söylemek mümkündür⁸. Halbuki, Osmanlı belgeleri XVI. yüzyıldan XX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar, Arap coğrafyasını, başka bir ifade ile yerel tarihi, bu gün Arap ülkelerinin elindeki belgelerden daha fazla temsil ettiğini söyleyebiliriz.

Burada bazı örneklerin verilmesi yararlı olacaktır:

Osmanlı Hicaz eyaleti, Necid ve Asır mutasarrıflıkları üzerinde kurulmuş olan ve oldukça geniş bir coğrafyayı kaplayan Suudi Arabistan'ın resmî tezlerine göre, birinci devletlerinin kuruluş tarihleri 1744 olarak gösterilmektedir⁹. Halbuki bu döneme ait ellerinde hiçbir mahallî belge bulunmamaktadır. Hatta devlet kurucuları olan Suud Ailesi'nin XVI. yüzyıla kadar indirilen tarihi hakkında da sözlü rivayetlerin dışında bilgi yoktur.

Suudi Arabistan'ın ortaya çıkışını sağlayan Vehhabî hareketine ait en eski yerel kaynak, İbn Gannam'ın eseri olup (Hüseyin bin Gannam, *Ravzatu'l-Efkâr ve'l-İlhâm li-Mürkâd Hâli'l-İmam ve Ta'dâd Gazâvat zevi'l-İslam*, (Neşreden: Nasıruddin El-Esed, 1961)), 1797 yılına ait hadiseler anlatmaktadır¹⁰. Halbuki Vehhabîlik hareketinden bahseden ve şimdilik ulaşılabildiğimiz Osmanlı belgeleri 1749 yılına kadar inmektedir.

⁸ Körfez ülkelerinde Osmanlı tarihi araştırmaları yok denecek kadar azdır. Olanlar da genellikle batılı kaynaklara dayanarak yazılmıştır. Bu durumun bir çok nedeni olmakla birlikte, bölgedeki siyasî sistemin Osmanlı tarihine prim vermemesi; hatta bir noktada Osmanlı tarihi karşısında bir takım komplekslerinin olması en önemli sebeptir. Buna rağmen, Suudi Arabistan, Bahreyn ve Birleşik Arap Emirlikleri başta olma üzere hemen hemen bütün Körfez ülkeleri son yıllarda Arşiv merkezleri oluşturmuşlardır. Suudi Arabistan'da Daret Melik Abdulaziz (Kral Abdülaziz Araştırma Merkezi) Bahreyn'de, Merkez el Vesâik el Tarihiye (Tarihi Belgeler Merkezi) ve Birleşik Arap Emirlikleri'nde de Merkez Zayed li't-Turâs ve't-Tarih (Zayed Tarih ve Tarihi Miras Merkezi) adları ile arşivler oluşturulmuştur. Bu arşivler sahip oldukları geniş malî imkanlar ile bir yandan mahallî belgeleri toplarken, diğer yandan da Osmanlı Arşivi başta olmak üzere diğer dünya arşivlerinden ülkelerini ilgilendiren belgelerin fotokopilerini getirtmektedirler. Kendi aralarında değiş-tokuş ve yardımlaşma da yapan bu kuruluşlar, denilebilir ki son yirmi yılda Osmanlı Arşivi'nden yüz binlerce fotokopi edinmişlerdir. Ancak bu faaliyet, bölge tarihinin yazımına hiç katkı sağlamamıştır. Zira bu kuruluşların hemen tamamı topladıkları malzemeyi araştırmacılara vermekten kaçınmaktadırlar.

⁹ Daha geniş bilgi için bak: Zekeriya Kuşun, Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyeti, Vehhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı, Ankara 1998, s. 22 vd.

¹⁰ Abdülfettah Hüseyin Ebu Aliye, Dirasât fi'l-Mesâdir Tarih el Cezire el Arabiyye el-Hadis ve'l-Mu'asır, Mesadîr Tarih Bilâd el Suudiyye, Riyad 1979, s. 243-244.

Yani Osmanlı belgeleri, -kendi iddiaları olan- devletlerinin birinci kuruluş tarihinden dört yıl sonrasına kadar inebilmekte ve ileride daha da eski belgelere ulaşma ihtimali bulunmaktadır¹¹.

Aynı şekilde Basra vilayetinin küçük bir kazası üzerinde kurulmuş olan bugünkü modern Katar (Emirliği) Devleti'nin mahallî hiçbir yazılı kaynağı bulunmadığı gibi, yabancı arşivlerde de bulunan belgeler XIX. asrın ortalarından başlamaktadır. Halbuki Osmanlı Arşivi'nde 1555 tarihli bir *Ruûs* defterindeki kayıt, Katar tarihi için muhtemelen bulunabilecek en eski kayıttır. Söz konusu kayıta şu bilgilere yer verilmektedir:

“Ahalisi tamamıyla gemicilikle uğraşan Katar Arapları, büyük küçük bin kadar gemiye sahiptirler. Gerek nakliyece ve gerekse gemici tüccar olarak bu bölgenin refahında etkin olmuşlardır. Bunların Şeyhleri Muhammed b. Sultan Benî Musellem'dir. Bu zatın Lahsa'da emlaki vardır, bunun için Lahsa (Lahsa Beylerbeyliği) ile de sıkı ilişkileri bulunmaktadır¹².”

Bu bilgilerin önemi, bölgenin uzmanları tarafından takdir edilecek büyüklüktedir. Diğer taraftan bu belgeyi vazgeçilmez kılan husus, -çok kısa olmasına rağmen- genel olarak Basra Körfezi ve özel olarak da Katar'ın XVI. yüzyıl ortalarındaki sosyo-ekonomik ve hatta siyasî yapısı hakkında bilgi içeriyor olması ve özellikle daha ziyade tevcihat ve idarî birimleri gösteren *Ruûs* defterinin içinde yer almasıdır. Ancak bu belgedeki bilgiler, bugünkü modern siyasî yapı ile uyuşmamakta, dolayısıyla değerlendirme dışı kalmaktadır. Bu durum bize Basra Körfezi ve Arap Yarımadası'nın (yapılmış) tarihi ile ilgili başka bir problemi hatırlatmaktadır. Bilindiği gibi genel olarak bir coğrafyadaki siyasî yapılanma, aynı zamanda o coğrafyanın tarihinin yazılmasında etkin bir rol oynar. Bu durum özellikle modern tarih yazımında kendini hissettiren en önemli sorunlardan bir tanesidir. Ancak Körfez ülkeleri söz konusu olunca bu sorun bir kat daha artmaktadır. Zira buralarda bu güne kadar yapılan ve yazılan tarihler, bölge tarihi olmaktan ziyade hakim olan aile veya hanedanlığın tarihi olmaktan öteye geçmemiştir. Bu durum bize, Osmanlı belgelerinin yerel tarihi yansıtmaya ve temsil etme konusundaki yeterliliğine dair sorgulamayı sürdürmemizi sağlamaktadır.

XVI. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı nüfuz alanı içinde olan Bahreyn ve Basra vilayetinin içinde küçük bir idarî birim olan Kuveyt'in durumu da daha önce verilen örneklerden farklı değildir.

Stratejik bir mevkide bulunması hasebiyle, tarih içinde büyük güçlerin çekişme alanlarından biri olan Bahreyn hakkındaki Osmanlı belgeleri oldukça erken döneme aittir. Örneğin 1 Ekim 1559 tarihiyle Basra beylerbeyine yazılan bir hükümde “Bahreyn hakimi

¹¹ Zekeriyâ Kurşun, Necid ve Ahse..., s. 25-26. Ayrıca Vehhabi hareketinden nisbeten detaylı bilgi veren 1765 tarihli bir belge için bak; BOA, Mühimme Defteri (MD), 164, s. 206.

¹² BOA, KK Ruus 312, s. 18.

eskiden beri yüce makamıma kulluk etmekte olup, eyaleti sancak olarak kendisine verilmiş idi” ifadesi yer alırken, o tarihteki Bahreyn hakimi Murad Şah’a da yazılan başka bir hükümde de “vilayet ve memleketin sana sancak olarak ihsan olunup, civarındaki beylerbeyi ve diğer asker ve kullarımı, senin memleket, vilayet ve halkına tecavüz etmemeleri konusunda uyarmıştım”¹³, ifadelerine yer verilmektedir. Tahrir sebeplerinin detaylarını burada ele alamadığımız bu belgelerin Bahreyn’in klasik dönem tarihinin aydınlatılmasındaki önemleri tartışmasıdır.

İşkâna açılması itibarı ile Körfez’deki en yeni yerleşim birimlerinden birisi de Kuveyt’tir. Doğal olarak da Kuveyt’in siyasi tarihi diğerlerine göre daha geç bir devre rastlamaktadır. Modern Kuveyt tarihçileri, Kuveyt tarihini daha ziyade bugünkü hakim ailenin tarihi ile başlatırlar. Osmanlı belgeleri arasında bu konuda şimdilik ulaşılabilen en eski kayıt ise 1701 tarihli bir *Mühimme* hükmüdür¹⁴ ve bugünkü yapısından başka bir şekli tasvir etmektedir. Osmanlı belgeleri arasında Kuveyt kelimesinin geçtiği ilk yer olması hasebiyle oldukça önemli olan bu belge, muhteva bakımından da Kuveyt tarihini değiştirecek niteliktedir. Bu yüzden söz konusu belge defalarca Arapça’ya tercüme edilerek yorumlanmış ve içinde geçen yer ve aşiret isimleri kasıtlı yanlış okunarak, bugünkü yönetici aile ile irtibatı kurulmaya çalışılmıştır. Kısa olmasına rağmen belge, Basra Körfezi’nde o sıralarda gemicilik ve ticaret ile uğraşan Utub, Halikan (veya Halifat) ve Havele aşiretleri arasındaki ilişkileri, bunların mezhepleri ve tabiiyetleri hakkında da bilgi vermektedir. Diğer taraftan, Kuveyt hakkında oldukça sınırlı bilgiler bulabildiğimiz mahallî nitelikteki en eski kaynak ise yukarıda zikredilen belgeden sekiz yıl sonrasına, 1709 yılına rastlayan, Şamlı Murtaza b. Ulvan’ın seyahatnamesidir¹⁵. Belgede bahsedilen olayları zikreden en eski mahallî kaynak ise, 1772 tarihli¹⁶. Başka bir ifade ile burada da Osmanlı belgeleri bölgeyi tanımlamada yerel kaynakların önüne geçmiştir.

Şüphesiz burada Körfez ülkelerinin siyasi tarihlerini yeniden gözden geçirmelerini gerektirecek sınırlı bazı örnekler verilmiştir. Halbuki, Arap coğrafyasının, özellikle de Körfez ülkelerinin, doğrudan yerel tarihleri de bu güne kadar yeterince yazılmamıştır. Dinî özelliğinden ve iki kutsal mekânı barındırması açısından en çok çalışılan bölge bugünkü Suudi Arabistan sınırları içinde olan Hicaz (Cidde-Mekke ve Medine) olmuştur.

¹³ BOA, MD 3, hüküm 364.

¹⁴ BOA, MD 111, hüküm no 2518. Bu belgenin bir değerlendirmesi için bak: Ali b. Abdurrahman b. Eba Hüseyin, “et Teâvün beyne’-d-düvel el Arabiyye ve’-t-Türkiya li istifade min el Erşif el Osmanî”, El Vesâik el Arabiyye fi’l-Arşifât el Arabiyye vet’-Türkiyye, Riyad 1425 h. s. 414-417. Söz konusu değerlendirmede belgenin önemine dikkatler çekildikten sonra, ilginç bir şekilde, belgede var olmayan zorlama sonuçlara varılarak, bugünkü Kuveyt ve Bahreyn’de mevcut tarihî anlayış ile örtüştürülmeye çalışılmıştır.

¹⁵ Şam’dan Necef ve Kerbelâ’ya gidişini anlatan bu kısa Seyahatname’de Kuveyt birkaç satır ile tarif edilmektedir. Rihlet Murtaza b. Ulvan (Neşreden: Said b. Ömer Âl Omer), Kuveyt 1998, s. 82.

¹⁶ Eba Hüseyin, a.g.m. s. 418.

Buna rağmen, bu bölgeyi ilgilendiren Osmanlı belgelerinin -spekülatif bir söylem ile- yüzde otuzu bile kullanılmamıştır. Halbuki Osmanlı Arşivlerinde Hicaz'ı oluşturan şehirlerin, şehir tarihi, sosyo-ekonomik yapısı, demografisi, aşiret ve kabileler arası ilişkileri aydınlatabilecek binlerce belge bulunmaktadır.

Aynı şekilde her yıl, yüz binlerce hacının geçtiği Cidde Limanı hakkında da yeterli çalışmalar yapılmamıştır. Yapılan çalışmaların büyük bir bölümü ise Osmanlı dışı kaynaklara dayandırılmıştır. Önemli bir uluslararası ticaret ve çekişme merkezi olan Cidde hakkında yabancı arşivlerde belge bulunması çok doğaldır. Ancak sadece bu belgeler ile Cidde tarihinin ne derece yazılabileceği kuşkuludur. Sözgelimi, İngiliz belgelerinden Cidde Limanı'na girip çıkan gemileri, taşıdıkları malları, kaptanların isimlerine varıncaya kadar bulmak mümkün iken; gümrük işlemlerini ve gümrük vergisinin nasıl belirlendiğini anlamak mümkün değildir. Halbuki bu durumu aydınlatabilecek *Maliye Varidat Defterleri* arasında onlarca Cidde Gümrüğü Defteri bulunmaktadır. Aynı şekilde bütün Müslümanlar için kutsal olan Mekke ve Medine'deki Haremeyn idaresi de yeterli düzeyde çalışılmamıştır. Örneğin hâlâ Mekke ve Medine Harem-i Şeriflerinde görevli veya gönüllü çalışan görevliler bile tam olarak çıkarılabilmiş değildir¹⁷.

1849'da oluşturulan Hicaz ordusunda yaklaşık yedi bin asker bulunmaktaydı. Bu askerlerin sevki, idaresi, iâşesi ve diğer hususları ile ilgili binlerce belge oluşmuştur. Bu belgeler, her ne kadar işin askerî ciheti ile ilgili görünüyorsa ve modern yaklaşımla merkezi temsil ediyorsa da esasında, doğrudan hicaz tarihi ile ilgilidir. Nerede ise askerlerin nefes alışlarının bile yansıtıldığı bu belgelerde, yine bölgeyi ilgilendiren ve çevreyi yansıtan pek çok bilgiler bulmak mümkündür. Sözgelimi hac yolu üzerindeki kalelerden birindeki bir muhafızın kaleme aldığı bir belgede, doğrudan yol emniyeti ile ilgili bilgiler verirken; depolarındaki pirinç ve bulgur miktarını ve fiyatını ifade etmesi, bölgenin ekonomik tarihini yansıtmaya bakımından anlamlı değil midir? Aynı şekilde bölgeden merkeze ulaşan binlerce resmî veya gayri resmî raporlar arasında doğrudan çevreyi yansıtan pek çok detaylar bulunmaktadır. Hatta az da olsa, Arapça fakat mahallî aksanlar ile yazılmış belgelerden, çevrenin dil edebiyat ve folkloru için de malzeme bulmak mümkündür.

Sonuç olarak, bu malzeme, Osmanlı hakimiyetinde olan, Türklerin olduğu kadar Arapların ve diğer milletlerin tarihlerinin ana kaynağıdır. Daha önce de değinildiği gibi, Osmanlı Devleti zamanında, özellikle Arap tarihi ile ilgili yazılmış çok fazla eser bulunmamaktadır. Olanlar da çok sınırlı bilgiler vermektedirler. Devletin resmî yazışmalarının toplandığı merkez İstanbul olması hasebiyle, bugünkü Arap devletlerinin elinde de Osmanlı dönemine ait yeterli belgeler birikmemiştir. Başka bir ifade ile, 1517 yılından

¹⁷ Bu konuda Osmanlı belgeleri esas alınarak yapılmış olan en son çalışma için bak: Ahmed Emin Osmanoglu, *Hicaz Eyaleti'nin Teşekkülü (1841-1864)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2004.

1923 yılına kadar Arap tarihinin yazılı resmî ana kaynakları Osmanlı Arşivlerinde bulunmaktadır.

Bu belgeler Arap coğrafyasının siyasî, sosyal, ekonomik, kabile ve aile tarihlerini aydınlatacak özelliklere sahiptirler. Ayrıca bunlar sadece tarihi aydınlatmak için değil aynı zamanda, bugünkü Arap dünyasını anlamak ve hatta Araplar arasında hâlen devam etmekte olan münâzaaları çözmek için kullanılacak özelliktedirler. Arap şehirlerinin tarihleri yanı sıra, Basra Körfezi başta olmak üzere, çeşitli aşiret ve kabile tarihleri, kabile şeyhlerinin birbiriyle ve devlet ile ilişkileri, dinî ve sosyal olaylar, sınır çekişmeleri ve özellikle de Hac ve Hicaz bölgesini ilgilendiren güneş yüzü görmemiş bugünkü sorunlara da cevap verebilecek binlerce belge bulunmakta ve incelenmek üzere geleceğin tarihçilerini beklemektedir.

This paper which has been prepared in order to classify academic studies pertinent to Iraq conducted in the West and Turkey; in terms of the Ottoman Archives, provides information in an orderly manner concerning the works written on this subject and the sources which were used. It expresses the point that the works published before, about Ottoman Iraq; were written with making use of English sources, archival materials and some local Arabic sources (manuscripts, newspapers and memoirs). It concludes by stating that the Ottoman Archives is commonly referred in the last two decades especially for the researches of American and European universities related to history of Ottoman Iraq.

تقدم هذه الورقة معلومات مجملة عن الأبحاث الأكاديمية التي أعدت في الغرب وفي تركيا حول العراق اعتمادا على الأرشيف العثماني، وكذلك تعطي معلومات عن الكتب والمصادر التي اعتمدت في الكتابة حول هذا الموضوع اعتمادا على المصادر الإنكليزية ومعلومات الأرشيف وأحيانا اعتمادا على مصادر عربية محلية (مخطوطات، صحف، مذكرات). ويؤكد المحاضر على أن الأبحاث التاريخية المتعلقة بالعراق خلال العشرين سنة الأخيرة في الجامعات الأمريكية والأوروبية أصبحت تعتمد اعتمادا كبيرا على الأرشيف العثماني.

OSMANLI ARŞİVLERİ BAKIMINDAN IRAK TARİHİ İLE İLGİLİ ÇALIŞMALAR

Klasik Avrupa, Arap ve bazı Türk kaynakları Osmanlı Irakı'nı Osmanlı İmparatorluğu'nun 'geri kalmış' bir bölgesi olarak görmek hususunda hemfikirlerdir. Osmanlı Arşivlerinde son dönemde yapılan araştırmalar sonucunda bu yargının doğruluğu çok tartışmalı bir hale gelmiştir. Fakat Osmanlı Arşivleri kullanılarak Irak üzerine yapılan çalışmalar ile ilgili literatür söz konusu olduğunda ve bu literatür diğer Arap vilayetleriyle mukayese edildiğinde bu yargının geçerli olduğu söylenebilir¹. Bu bildirinin amacı Osmanlı Arşivleri bakımından Batıda ve Türkiye'de Irak üzerine yapılan akademik çalışmaları tasnif etmektir.

Yaklaşık son otuz yılda, Osmanlı Arşivlerini temel alarak yapılan çalışmalara bakıldığında, genelde Tanzimat (1839-1876) ve Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) dönemleri ve özelde Arap vilayetleri konusundaki çalışmalarda bir canlanma görülmektedir. Bu çalışmalar merkezî idare, dış politika, Panislamizm, Jön Türkler, eğitim, sosyal, ekonomik ve malî tarih ve Arap vilayetleri tarihinin değişik yönleri üzerinde yoğunlaşmıştır². Bu dönemde Arap vilayetleri üzerine olan çalışmalar ise esas olarak Osmanlı Suriyesi (bugünkü Suriye, Ürdün, Lübnan, Filistin ve İsrail) ve Hicaz ve kısmen de Mısır'a ağırlık vermekte; ekseriyetle (Şeriye Sicilleri vb.) mahallî arşivlere ve birkaç durumda da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne dayanmaktadır³.

¹ On dokuzuncu ve yirminci yüzyıl Irak tarihi literatürünün durumunu irdeleyen bir makale için bkz. Marion Farouk-Sluglett ve Peter Sluglett, "The Historiography of Modern Iraq," *American Historical Review*, 96 (1991), 1408-21.

² Örnek olarak bkz. Cezmi Eraslan, *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* (İstanbul: Ötüken, 1992); Şükrü Hanioglu, *The Young Turks in Opposition* (Oxford: OUP, 1995) ve *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (Oxford: OUP, 2001); F.A.K. Yasamee, *Ottoman Diplomacy: Abdülhamid II and the Great Powers, 1878-1888* (İstanbul: ISIS, 1996); Azmi Özcan, *Indian Muslims, the Ottomans and Britain, 1877-1924* (Leiden: Brill, 1997); Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (London: I.B. Tauris, 1998); Kemal H. Karpat, *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, Faith, and Community in the Late Ottoman State* (Oxford: OUP, 2001); S. Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy and Discipline* (Leiden: Brill, 2001); Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, iktidar ve Meşruiyet, 1876-1914* (İstanbul: İletişim, 2002); Benjamin Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the late Ottoman Empire* (Oxford: OUP, 2002).

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ni kullanan çalışmalara örnek olarak bkz. William L. Ochsenwald, *Religion, Society and the State in Arabia: The Hijaz Under Ottoman Control, 1840-1908* (Columbus: Ohio State University Press, 1984); Michel Le Gall, 'Pashas, Bedouins and Notables: Ottoman Administration in Tripoli and Benghazi, 1881-1902' (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Princeton Üniversitesi, 1986); Ş. Tufan Buzpinar, 'Abdulhamid II, Islam and the Arabs: the Cases of Syria and the Hijaz, 1878-1882'

Arap vilayetleri ve Ortadoğu tarihçiliği literatürüne genel olarak bakıldığında, Osmanlı Irak'ının gerek Iraklı gerekse yabancı araştırmacılar tarafından (son yirmi yılda belli bir kıpırdanma olmakla birlikte) Osmanlı Suriye'si (Biladüşşam) literatürüne nispetle çok az çalışılmış bir konu/bölge olduğu gözlerden kaçmamaktadır.

Osmanlı Irakının tarihi baştan beri İngiliz kaynakları ve arşiv belgeleriyle (PRO ve IOL) yazıldı. Bazı hallerde yerel Arap kaynakları (yazmalar, gazeteler, hatıratlar) da kullanıldı. Bu bağlamda literatürde önemlerini hâlâ korumakta olan iki temel çalışma (Irak'ta görev yapmış bir İngiliz subayı olan) Stephen H. Longrigg'in *Four Centuries of Modern Iraq* (Oxford: Clarendon Press, 1925) ve *Iraq, 1900 to 1950* (London: OUP, 1953) adlı iki kitabıdır. Bu iki kitap da büyük ölçüde yayınlanmış ve yayınlanmamış İngiliz Arşiv belgelerine ve Irak'ta görev yapmış asker ve sivil memurların hatıratlarına dayanır.

Longrigg'in çalışmasını dayandırdığı yayınlanmış İngiliz resmî kaynaklarından en önemlisi, J.G. Lorimer'in *Gazetteer of the Persian Gulf, Oman, and Central Arabia* (Calcutta: Superintendent Government Printing, 1908-15) (5 cilt) başlıklı abidevî eseridir. Hindistan Yönetimi memuru olan Lorimer, Irak ve Basra Körfezi'yle ilgili İngiliz belgelerinde yer alan bütün bilgileri tasnif ederek muazzam bir bilgi birikimi yaratmış ve kendisinden sonra yapılan bütün çalışmaları etkilemiştir.

Yerel Arap kaynaklarına dayanan öncü ve kendisinden sonra gelen literatürü belirleyici çalışma ise, Abbas el-Azzavi'nin *Tarihü'l-Irak Beyne İhtilaleyn* (Bağdat, 1935-56) (8 cilt) adlı eseridir. Bu eserde vilayet gazetesi *Zevra*'nın yanısıra, çeşitli yazmalar ve hatıratlar kullanılmıştır.

Modern Irak tarihi için hâlâ esas kaynakları teşkil eden bu öncü çalışmaları takip eden sonraki bütün çalışmalar, bu ikili (İngilizce ve Arapça) geleneğe beslenmiş, yerel Arap kaynaklarıyla beraber büyük ölçüde yayınlanmış ve yayınlanmamış İngiliz kaynaklarına dayanmışlardır. Bu bağlamda Ghassan R. Atiyyah, *Iraq, 1908-1921: A Political Study* (Beirut: Arab Institute for Research and Publishing, 1973), ve Hanna Batatu, *The Old Social Classes and Revolutionary Movements of Iraq: A Study of Iraq's Old Landed and Commercial Classes and of its Communists, Bathists, and Free Officers* (Princeton: Princeton University Press, 1978) örnek olarak verilebilir. Batatu'nun bu hacimli eseri tarihsel sentez açısından büyük bir başarı olmasına rağmen Osmanlı dönemi ile ilgili kısımlar İngiliz ve Arap kaynaklarına dayanmaktadır. Bu geleneğin tek istisnası,

---

(Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manchester Üniversitesi, 1991); Engin D. Akarlı, *The Long Peace: Ottoman Lebanon, 1861-1920* (London and New York: Centre for Lebanese Studies and I.B. Tauris, 1993); Eugene L. Rogan, *Frontiers of the State in the Late Ottoman Empire: Transjordan, 1850-1921* (Cambridge: CUP, 1999).

1950'lerde İstanbul'da Osmanlı Arşivi'nde çalışarak Irak'taki toprak rejimi hakkında vardığı sonuçları bir dizi makale halinde yayınlayan Albertine Jwaideh'dir⁴.

Son yirmi yıldır ise, özellikle Amerika ve Avrupa üniversitelerinde yapılan Osmanlı dönemi Irak tarihi ile ilgili çalışmalarda, Osmanlı Arşivlerinin yoğunlukla kullanılmaya başladığını görüyoruz. Bu çalışmalar, başta da belirtildiği gibi diğer Arap vilayetleri ile kıyaslandığında sayıca az olmakla birlikte, niteliksel olarak bakıldığında (İngilizce ve Arapça kaynakların yanısıra) merkezî ve yerel Osmanlı Arşiv kaynaklarını başarıyla bir şekilde kullanmışlardır.

Bu bağlamda öncü çalışmalar Amerikan üniversitelerindeki yeni tarihçilik ekollerinin de etkisiyle politik-ekonomi alanında yapılmıştır: Hala Fattah, *The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia, and the Gulf, 1745-1900* (New York: SUNY, 1997); Dina R. Khoury, *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540-1834* (Cambridge: CUP, 1997); Sarah D. Shields, *Mosul Before Iraq: Like Bees Making Five-Sided Cells* (New York: SUNY, 2000).

Amerikan ve Avrupa üniversitelerinde Osmanlı Arşiv kaynaklarını kullanarak Irak üzerine yapılmış başka çalışmalar da mevcuttur: Gökhan Çetinsaya, 'Ottoman Administration of Iraq, 1890-1908, (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Manchester Üniversitesi, 1994) [Baskıda: RoutledgeCurzon, 2006]; Keiko Kiyotaki, 'Ottoman Land Policies in the Province of Baghdad, 1831-1881' (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Wisconsin Üniversitesi, 1997); Thomas Lier, *Haushalte und Haushaltspolitik in Baghdad, 1704-1831* (Würzburg: Ergon Verlag, 2004); Christoph Herzog, 'Osmanische Herrschaft und Modernisierung im Irak: Die Provinz Bagdad, 1817-1917' (Yayınlanmamış Doçentlik Tezi, Heidelberg Üniversitesi, 2005).

Türk üniversitelerinde Osmanlı Arşiv kaynaklarından kullanarak Irak üzerine yapılmış çalışmalara ise şu örnekler verilebilir: Mehdi Jawad Habib al-Bustani, 'Bağdat'taki Kölemen Hakimiyetinin Tesisi ve Kaldırılması ile Ali Rıza Paşa'nın Valiliği (1749-1842)' (Yayınlanmamış Doktora Tezi: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 1979); Nilüfer Bayatlı, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti* (Ankara: TTK, 1999); Sinan Marufoğlu, *Osmanlı Döneminde Kuzey Irak, 1831-1914* (İstanbul: Eren, 1998); Ebubekir Ceylan, 'Ottoman Centralization and Modernization in the Province of Baghdad, 1831-1872' (Yayınlanmamış Doktora Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, 2006).

Bu bağlamda son yıllarda iki üniversitemizde yapılan çalışmalar ve oluşmaya başlayan gelenek önemlidir: Elazığ Fırat Üniversitesi, Tarih Bölümü ve Marmara

⁴ "Midhat Pasha and the Land System of Lower Iraq," St. Anthony's Papers: Middle Eastern Affairs, No. 3 (London, 1963), 105-36; "The Saniya Lands of Sultan Abdülhamid II in Iraq," Arabic and Islamic Studies in Honor of H.A.R. Gibb, ed. G. Makdisi (Leiden: Brill, 1965), 326-36; "Aspects of Land Tenure and Social Change in Lower Iraq During Late Ottoman Times," Land Tenure and Social Transformation in the Middle East, ed. Tarif Khalidi (Beirut: American University of Beirut, 1984), 333-56.

Üniversitesi Tarih Bölümü'nde genelde Ortadoğu ve Arap vilayetleri ve özelde Irak vilayetleri üzerine bir dizi yüksek lisans ve doktora tezi çalışılmış ya da çalışılmaktadır. Elazığ Fırat Üniversitesi'nde yapılan çalışmalara örnek olarak, Ahmet Gündüz, *Osmanlı İdaresinde Musul, 1523-1639* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, 2003), ve Selçuk Duman, 'Irak, 1908-1923' (Doktora, 2003) verilebilir. Marmara Üniversitesi Tarih Bölümü'nde özellikle Prof. Dr. Zekeriya Kurşun yönetiminde bir dizi tez yazılmıştır: Davut Hut, '19. Asrın İkinci Yarısında Basra Gümrüğü' (Yüksek Lisans, 1999); Dilek Kaya, 19. Yüzyılda Osmanlı İdaresinde Kerbela Sancağı (Doktora, 2004). Prof. Dr. Zekeriya Kurşun'un danışmanlığında yürütülen doktora ve yüksek lisans tezleri ise şunlardır: Davut Hut (Musul); Selda Sert (Basra-Müntefik Emlak-ı Humayunu); Sabriye Dericioğlu (Kuzey Irak'ta Etnik ve Dini Kimlikler); Burcu Kurt (Şattülarab Meselesi).

Bunların dışında Osmanlı Irak'ının çeşitli yönleri (örneğin Şii meselesi) hakkında Osmanlı Arşiv kaynaklarını da kullanan makaleler ve kitap içinde kısımlar bulunmaktadır: Selim Deringil, "The Struggle Against Shiism in Hamidian Iraq: A Study in Ottoman Counter-Propaganda," *Die Welt des Islams*, 30 (1990), 45-62, ve *The Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876-1909* (London: I.B. Tauris, 1998); Cezmi Eraslan, "İkinci Abdülhamid Devrinde Osmanlı Devleti Dahilinde ve Afrika Kıtasında İslam Birliği Faaliyetleri" (Yayınlanmamış Master Tezi, İstanbul Üniversitesi, 1985), ve *II. Abdülhamid ve İslam Birliği* (İstanbul: Ötüken, 1992); İsmail Safa Üstün, "1843 Yılı Kerbela Olaylarının Osmanlı-İran Münasebetlerine Etkisi," *Türkiye Günlüğü*, 63 (Kasım-Aralık 2000), 54-65; Arzu Terzi, "Bağdat ve Musul Petrolleri Üzerine Bir Değerlendirme," *Irak Dosyası*, ed. Ali Ahmetbeyoğlu (İstanbul: TATAV, 2003), 347-60. Aynı şekilde Basra Körfezi ve Necid üzerine yapılan Osmanlı Arşivi kaynaklı çalışmalar Bağdat ve Basra vilayetleri ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır: Frederic F. Anscombe, *The Ottoman Gulf: The Creation of Kuwait, Saudi Arabia, and Qatar* (New York: Columbia University Press, 1997); Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahse'da Osmanlı Hakimiyeti: Vehhabî Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı* (Ankara: TTK, 1998), ve *The Ottomans in Qatar: A History of Anglo-Ottoman Conflicts in the Persian Gulf* (İstanbul: ISIS, 2002).

Bu tebliğ, Suudi Arabistan Kral Abdülaziz Vakfı bünyesinde Osmanlı belgeleri üzerine yapılan çalışmalarını aktarmaktadır. Ülkenin millî tarihi, coğrafyası, fikir, kültür ve edebiyatı hakkında çalışmalar yapan Vakıf; Osmanlı dönemine ait belgeleri, ülke tarihini aydınlatıcı kaynaklar olarak görmektedir. Bu sebeple, Vakıf, Başbakanlık Osmanlı Arşivleri ve Dışışleri Bakanlığı Arşivlerinden 100 000 civarında belge fotokopisi temin etmiş, bunların tasnif ve tercüme faaliyetlerine başlamıştır. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü'nün faaliyetlerinden duyulan memnuniyetin belirtildiği tebliğ, Osmanlı Arşivleri ile Arap ülkeleri arşivleri arasında işbirliği yapılması gereğini vurgulayarak sona ermektedir.

This presentation mentions about the studies on the Ottoman documents in the King Abdulaziz Foundation of the Kingdom of Saudi Arabia. This foundation carries out studies concerning the country's national history, geography, thought, culture and literature and considers the documents pertaining to the Ottoman period as enlightening sources for the history of the country. Therefore, the foundation obtained about 100.000 document copies from the Prime Ministry Ottoman Archives and from the Archives of Ministry of Foreign Affairs, and started cataloging and translating them. Stating the gratitude for the activities of the General Directorate of the State Archives, the presentation concludes with the emphasis on necessity of corporation between the Ottoman archives and Arab countries.

الوثائق العثمانية في المملكة العربية السعودية تجربة دارة الملك عبدالعزيز بين الجمع والترجمة

للوثائق التاريخية أهمية كبيرة في رصد تفاعلات المجتمعات وتدوين أحداثها التاريخية وإنجازاتها الحضارية ، ولأهمية هذا المصدر فإن المؤسسات العلمية والأرشيفات في أنحاء العالم – وخاصة داخل المملكة العربية السعودية – تقوم ببذل الجهود من أجل الارتقاء بمستوى خدمة الوثائق والمحفوظات وتهيئتها للفائدة العامة وحفظ تراث تلك المجتمعات وذاكرتها الوطنية ، ومن هنا كان الهدف من إنشاء دارة الملك عبدالعزيز بالرياض عام 1392هـ الموافق (1972هـ) كهيئة مستقلة ، لها شخصيتها الاعتبارية ، والصفة العلمية المتخصصة ، لتقوم بخدمة تاريخ المملكة العربية السعودية وجغرافيتها وآدابها وآثارها الفكرية والعمرانية خصوصاً والجزيرة العربية وبلاد العرب والإسلام على وجه العموم ، وجمع التراث الإسلامي والعمل على تحقيقه ونشره.

ومنذ عام 1416هـ / 1996م ، قامت الدارة بتنفيذ مشروع وطني لمسح المصادر الوثائقية وغيرها ، نتج عنه الكثير من الفوائد التي أسهمت في زيادة موجودات مركز الوثائق بالدارة ، وفي التعرف على مواطن الوثائق المحلية والعثمانية لدى الأسر والأفراد والمؤسسات العامة والخاصة ، ثم تواصلت الدارة مع ذلك الإنجاز ، حيث بدأت مرحلتها الثانية لهذا المشروع لتحقيق أهداف عدة منها مواصلة جمع الوثائق المنتشرة في أنحاء البلاد تصويراً واقتناءً وتوثيقاً ، ونشر الوعي المناسب بأهمية الوثائق التاريخية وقيمتها من خلال برنامج علمي خاص بالتعاون مع مكتبة الكونغرس واتحاد المكتبات العالمي.

كما بدأت الدارة منذ فترة قريبة ، إعداد مشروع كبير يتضمن تصنيف الوثائق آلياً ونشر مختارات منها حسب موضوعات محددة لتوسيع دائرة الاستفادة منها إضافة إلى مشروع مركز متخصص في الترميم والمحافظة على الوثائق والمخطوطات وفق الأساليب الفنية الحديثة.

وتعتبر الوثائق العثمانية ذات أهمية خاصة لدى دارة الملك عبدالعزيز، حيث أنها تشكل مادة علمية أساسية لتاريخ الدولة السعودية منذ نشأتها وحتى عصرها الحديث. وتحقيقاً لتلك الأهداف ، أوفدت الدارة مبعوثيها للبحث والتفتيش في دار المحفوظات العامة وأرشيف رئاسة الوزراء ووزارة الخارجية في تركيا مع تكليفهم بتصوير كل ما يتعلق بتاريخ الجزيرة

العربية. وقامت الدارة بالتنسيق أيضاً بينها وبين دور الأرشيفات الخليجية، ودار الوثائق القومية في مصر للاستفادة من الوثائق العثمانية الموجودة لديهم.

كما عيّنت الدارة بترجمة الوثائق العثمانية ووضع ملخص لها باللغة العربية وذلك بعد تصنيفها وفهرستها لإتاحة البحث من خلال الأعلام أو الأحداث أو الموضوعات أو أسماء الأماكن لفائدة الباحثين المهتمين بتاريخ المملكة العربية السعودية.

ومن أجل هذا الغرض سعت الدارة لتوفير عدد من المترجمين الملمين باللغة العثمانية وأعضاء هيئة التدريس في الجامعات ممن لهم أبحاث علمية متخصصة في الوثائق العثمانية.

ولقد وصلت مجموعة الوثائق العثمانية التي جمعتها الدارة منذ تأسيسها ما يقرب من 100.000 ألف وثيقة ، تم إدخال أكثر من 3.000 آلاف وثيقة بكل ما تحتويها من معلومات أرشيفية مع وضع ملخص لها أو ترجمتها للغة العربية على نظام المعلومات التاريخية في قاعدة معلومات خاصة ، لتيسير التعامل مع الوثائق العثمانية وتذليل كل العقبات أمام البحث العلمي للباحثين داخل وخارج المملكة العربية السعودية.

التعريف بالأرشيف العثماني

لقد اصطلح الباحثون المهتمون بدور الأرشيف والوثائق العثمانية الموجودة بتركيا على إطلاق مصطلح الأرشيف العثماني على أرشيف رئاسة الوزراء الموجود بحي سلطان أحمد في مدينة إستانبول. أما غيره من دور الأرشيف التركية فتذكر مركبة، بإضافة المقر الذي تحفظ فيه الوثائق المتعلقة بالدولة العثمانية. مثل أرشيف طوب قابي، الذي يقصد به الوثائق المحفوظة بمتحف طوب قابي الواقع في مدينة إستانبول؛ وأرشيف البحرية الذي يشكل قسماً من المتحف البحري الذي يضم عدداً كبيراً من الوثائق الخاصة بالبحرية العثمانية، ويقع في مدينة إستانبول كذلك. وأرشيف الخارجية الذي يضم وثائق مهمة عن التاريخ العثماني وعلاقاته الخارجية، وإن كانت الوثائق التي يحويها لا يصل إلى مستوى ذينك الأرشيفين السابقين من حيث كمية الوثائق الموجودة بها. وهو أيضاً يقع في إستانبول.

أما الأرشيف العثماني التابع لرئاسة مجلس الوزراء فهو الأرشيف العالمي الذي يتناول تاريخ الدولة العثمانية منذ نشأتها عام 699هـ (1299م) وحتى انتهائها عام 1343هـ (1924م). ويعد ثالث أكبر أرشيف في العالم من حيث كمية الوثائق التي تبلغ حوالي مائة وخمسين مليون وثيقة. وهذه الوثائق التي تتناول مختلف مناحي الحياة الثقافية والسياسية

والاقتصادية والصحية والاجتماعية، تعد مصدراً تاريخياً مهماً، لا مندوحة للباحثين في تاريخ الدولة العثمانية والجزيرة العربية من الرجوع إليه، والاستفادة من مقتنياته.

وبالإضافة إلى كمية الوثائق التي يحويها الأرشيف العثماني وتنوعها، من حيث تعلقها بتاريخ البلاد التي دخلت تحت حوزتها أو كانت على علاقات معها، فإن الاهتمام الذي أولاه الباحثون – وما زال – من مختلف أنحاء العالم، لدليل واضح على أهمية هذا الأرشيف، والدور المهم الذي يضطلع به في توفير المادة العلمية للفترة التي يدرسها أولئك الباحثون.

تجربة الدارة في جمع الوثائق العثمانية

مع إنشاء دارة الملك عبد العزيز بدأ التفكير في جمع وحفظ وتصوير وترجمة الوثائق، لتكون مادة سهلة أمام الباحثين والمتخصصين في شؤون الجزيرة العربية. وكان من أهم الأهداف التي وضعتها الدارة نصب عينها هو جمع الوثائق العربية والوطنية والأجنبية من داخل المملكة وخارجها، وكذلك الوثائق العثمانية من دور المحفوظات في تركيا باعتبار أنها تشكل مادة علمية لتاريخ الدولة السعودية، وبخاصة في دورها الأول وبداية الدولة السعودية الثانية، وما بعدها في العصر الحديث.

وانطلاقاً من تلك الأهداف أوفدت الدارة مبعوثيها للبحث والتنقيب في دار المحفوظات العامة (الأرشيف العثماني) بإستانبول، وأرشيف وزارة الخارجية لاختيار الوثائق المتصلة بتاريخ الجزيرة العربية والدول المحيطة بالمملكة في ذلك الوقت ومصر أيضاً.

ولقد قدّم محمد أمين التميمي¹ – أحد أوائل المبعوثين تقريراً مفصلاً عن المهمة التي توجه لأجلها إلى تركيا، وهي تحديد مواقع الوثائق العثمانية المتعلقة بتاريخ الجزيرة العربية، وتصويرها للدارة. فقد قدم تقريره في الثاني من شعبان 1393 هـ (1973/8/30م)، وتضمن التقرير الارشيفات التي بحث فيها وهي:

1 – أرشيف طوب قابي.

¹ يعد أحد الموظفين الأوائل الذين خدموا في عهد الملك عبدالعزيز، ولد بمدينة يافا الفلسطينية سنة 1327 هـ/1909م، ونشأ بها، حيث التحق بالعمل في المملكة العربية السعودية سنة 1346 هـ/1927م موظفاً في مديرية الشؤون الخارجية لمدة ثلاثة أعوام، ثم انتقل إلى وزارة المعارف سنة 1380 هـ/1960م، وتدرج في عدد من الوظائف فيها حتى وصل إلى وظيفة مدير عام، ثم مستشار لشؤون التأليف سنة 1386 هـ/1966م، وظل في منصبه هذا حتى وصل أحيل إلى التقاعد سنة 1388 هـ/1968م، وفي العام نفسه أصدر " شجرة نسب آل سعود "، وقد بذل فيها جهداً كبيراً من خلال استقصاء المعلومات، وفي سنة 1392 هـ/1972م عمل مستشاراً لدارة الملك عبدالعزيز للبحوث التاريخية، واستمر يؤدي مهام عمله الجديد حتى توفي سنة 1396 هـ/1976م.

2- أرشيف رئاسة الوزراء (الأرشيف العثماني).

3 – أرشيف وزارة الخارجية.

كما تضمن تقريره الاقتراحات التي يمكن من خلالها تخطي الإجراءات الروتينية الإدارية، وتصوير كمية كبيرة من الوثائق في فترة وجيزة بالتعاون مع الباحثين الأتراك الملمين بالأرشيف العثماني.

ولقد حدد التميمي العديد من تصانيف الأرشيف العثماني، والوثائق المتعلقة بتاريخ البلاد العربية الموجودة تحت كل تصنيف. ويبدو كما صرح بذلك في تقريره المذكور، أنه كان يهدف إلى جمع ما يتعلق بكل الأقطار العربية، وليست الجزيرة العربية وحدها. حيث أشار إلى ذلك بقوله: ((... تصوير كافة الوثائق الخاصة بالأقطار العربية، كي تصير دارة الملك عبد العزيز مقصداً للباحثين من كل حذب وصوب، ما دام مخططاً لها أن تكون مركزاً للبحوث العربية والإسلامية...)) ، ولذلك فإننا إذا ما بحثنا في الوثائق العثمانية الموجودة بالدارة، والتي تم تصويرها من إستانبول في تلك الفترة، نجد كثيراً منها يتعلق بتاريخ البلاد العربية في فترة عهد الدولة السعودية الأولى على وجه الخصوص. وإن كان معظمها عن الجزيرة العربية. وهي من الوثائق المصنفة تحت تصنيف الخطوط الهمايونية، التي يتجاوز عددها خمسة آلاف صفحة على الرغم من الصعوبات الإدارية التي لقيها التميمي في الأرشيف، وذكرها في تقريره.

والحقيقة أن ابتعاث المندوبين إلى تركيا إبان تأسيس الدارة مباشرة كانت خطوة كبيرة في تحديد مواقع الوثائق، وتصويرها وجمعها. وهي المرحلة الأولى نحو تحقيق هدف من الأهداف التي تأسست الدارة لأجلها.

وقد تلتها مراحل أخرى، تم فيها جمع أنواع أخرى من تصانيف الوثائق العثمانية، مع مباشرة العمل لترجمتها إلى اللغة العربية، بغية تقديمها لفائدة الباحثين المتخصصين. منها دفاتر المهمة التي تؤرخ للفترة العثمانية المبكرة بالجزيرة العربية. وهذه المجموعة الموجودة من دفاتر المهمة بالدارة، كان قد تم تصويرها أيضاً مع الخطوط الهمايونية.

وجاءت المرحلة الثانية لتوفير نسخة من الوثائق العثمانية في دارة الملك عبدالعزيز من خلال التنسيق الذي جرى بين الدارة وبين دور الأرشيف الخليجية. ففي اجتماع الأمانة العامة لمراكز الدراسات والوثائق في الخليج العربي بدورتها التاسعة صدرت الموافقة على مشروع فهرسة وجمع الوثائق العثمانية من تركيا. وذلك في عام 1408هـ (1988م). وقد

حصلت الدارة على اثني عشر ملفاً مما تم تصويره وتلخيصه من إستانبول، وذلك حتى عام 1417هـ (1997م).

كما تم في هذه المرحلة أيضاً التنسيق مع دار الوثائق القومية بالقاهرة ، حيث قامت الدارة في عام 1410هـ (1990م) باستكمال تصوير محافظ الحجاز من دار الوثائق القومية المصرية.

أما المرحلة الثالثة من جمع الوثائق العثمانية وتصنيفها وترجمتها إلى اللغة العربية فقد بدأت عام 1415هـ (1996م)، حيث تم العمل على التوسع في أعمال الترجمة. كما تم تصوير معظم الوثائق الخاصة بتاريخ الدولة السعودية من الأرشيفات العثمانية. وبدأ العمل في إعداد فهرس موضوعي للوثائق العثمانية. بالإضافة إلى تصوير كافة الوثائق العثمانية المصورة الموجودة بمركز أبحاث الحج بجامعة أم القرى، والتي تتعلق بالحج والحجاز في عهد الدولة العثمانية. وعددها اثني عشر ملفاً.

وبعد صدور موافقة رئيس مجلس إدارة الدارة صاحب السمو الملكي الأمير سلمان ابن عبد العزيز عام 1421هـ/2001م ، على استكمال النقص من الوثائق العثمانية الخاصة بتاريخ البلاد السعودية في مراحلها الثلاث، قمت بزيارة الأرشيف العثماني، وقابلت المسؤولين فيه، كما التقيت بعدد من المتخصصين في تاريخ الجزيرة العربية من الباحثين في الجامعات والمؤسسات العلمية التركية، بغية الاستفادة من خبرتهم في الأرشيف العثماني، والاطلاع على التصنيف العثمانية الجديدة التي فتحت للباحثين، وتصوير المخطوطات الخاصة بتاريخ الجزيرة العربية في المكتبات التركية. ولقد سعدت شخصياً بما وجدته من تعاون كبير من الأخوة المسؤولين في الأرشيفات العثمانية وخاصة رئيسها الدكتور يوسف ساريناوي والمسؤولين في أرشيف رئاسة الوزراء بأستنبول الذين تفهموا أهداف دارة الملك عبدالعزيز العلمية وقدروا جهودها في خدمة الباحثين في الأرشيف العثماني.

وبناءً على ما تقدم فإن تجربة دارة الملك عبد العزيز في جمع الوثائق العثمانية تركزت على عدة أهداف أهمها:

- 1 - السعي لجمع كل الوثائق العثمانية المتعلقة بتاريخ البلاد السعودية في مراحلها الثلاث، سواء بتصويرها من الأرشيفات العثمانية في تركيا، أو من دار الوثائق القومية بالقاهرة، أو من مراكز الوثائق التاريخية بدول مجلس التعاون.

2 – العمل على ترجمة وفهرسة وتصنيف الوثائق العثمانية لخدمة الباحثين والباحثات.

3 – تدريب الباحثين والموظفين العاملين في الأرشيفات على التعامل مع وثائق الأرشيف العثماني.

كما سعت الدارة لفتح آفاق جديدة تتمثل في الإفادة من تلك الوثائق عن طريق تفعيل التعاون بين الأرشيفات العربية والأرشيفات التركية خدمة لتاريخ المنطقة وتراث الأمة فقامت بالتعاون مع الفرع الإقليمي العربي للمجلس الدولي للأرشيف إلى عقد ندوة مخصصة للأرشيف العثماني لتسليط الضوء عليه ، ولتوجيه الباحثين نحو تلك الوثائق.

وقد عقدت الندوة في يوم الاثنين 19 صفر 1422هـ الموافق 13 مايو 2001م بالرياض برعاية كريمة من صاحب السمو الملكي الأمير سلمان بن عبدالعزيز أمير منطقة الرياض ورئيس مجلس إدارة دارة الملك عبدالعزيز.

كما قامت الدارة بطباعة إصدار خاص بالبحوث وأوراق العمل التي قدمت خلال هذا اللقاء العلمي وقد ضم هذا الإصدار بين دفتيه ثمانية عشر بحثاً أُلقيت في تلك الندوة ، أكد فيها الباحثون على أهمية الأرشيف العثماني الواضحة في خدمة تاريخ الأمة العربية من أكثر من زاوية.

كما أقامت دارة الملك عبدالعزيز في شهر ذي القعدة من عام 1423هـ الموافق يناير 2003م دورة في وثائق الأرشيف العثماني في الرياض هدفت منها إتاحة الفرصة للباحثين والدارسين للوثائق العثمانية ، وبصفة خاصة لموظفي الوثائق في المراكز العلمية الذين يتعاملون مع الوثائق العثمانية بحكم العمل ، والبحث التاريخي لمعرفة التعامل مع تلك الوثائق ، ومع أن اللغة العثمانية تعد الآن لغة نادرة ، وتختلف عن اللغة التركية الحديثة اختلافاً كبيراً ، فإن الباحث العربي المتعامل مع هذه الوثائق لابد له من الإلمام بالوثائق العثمانية التي تتناول تاريخ بلاده ، وكيفية التعامل معها ، وأنواع تصنيفاتها ، والطرق المتبعة في حفظها ، وطريقة الوصول إلى المعلومة من خلال تلك التصنيفات ، لذلك تم عقد هذه الندوة التي تناولت الموضوعات التالية :

1. تعريف شامل بالأرشيف العثماني ، من حيث المحتوى والمضمون وأنواع التصنيف المتبعة فيه ، وأهمية وثائقه وسجلاته ومراكز الحفظ.

2. أنواع الوثائق العثمانية ، مثل وثائق : الإشعار ، والمعرض ، والمهمة ، والمذكرة والتقرير ، واللائحة. إلخ ، والخطوط المستخدمة فيها (الرقعة ، الثلث ، النسخ ، المشبك ، سياقت ، نستعليق)
3. صيغ الخطاب ، وكيفية استخدامها في وثائق الأرشيف العثماني (الألقاب العثمانية) وافتتاحيات الوثائق وخواتيمها.
4. المصطلحات التي تتردد كثيراً في وثائق الأرشيف العثماني مثل : الباب العالي ، والخط الهمايوني ، والإرادة ، والنظارة.... إلخ.
5. تاريخ الوثيقة ، وكيفية الاستدلال عليه من خلال المتن ، إن كانت الوثيقة خالية من التاريخ.
6. خصائص الوثائق الموضوعية :
 أ. استخدام ألفاظ وعبارات مجاملة ومهذبة مهما كان شأن المخاطب أو منصبه.
 ب. الإيجاز والاختصار مع عدم الإخلال بالمعنى ، ولا سيما المراسيم السلطانية
 ج. خلوها من الأخطاء النحوية والصرفية.
 د. التصريح بأبعاد الموضوع العربي مع عدم الإطناب فيه.
7. كيفية استفادة الباحث العربي من الأرشيف العثماني :
 أ. تحديد المكان وزمانه.
 ب. بيان مظان وجوده في الأرشيف العثماني.
 ت. ج. طلب الوثيقة وتصويرها.
8. إيضاح أهمية الأرشيف العثماني لدراسة تاريخ الجزيرة العربية.
 وكان الاشتراك في الدورة مفتوحاً للباحثين والموظفين العاملين في مراكز البحث العلمي وأقسام التاريخ في جامعات المملكة ودول الخليج العربي.
- وقد سعت الدارة لتوفير الباحثين الملمين بوثائق الأرشيف العثماني، واستقدمتهم بعد تأسيسها مباشرة. وهؤلاء العاملون في استخلاص الوثائق أو ترجمتها لم يكونوا مجرد مترجمين، وإنما كان جلهم أساتذة الجامعات، ولمعظمهم أبحاثهم العلمية المتخصصة². ولقد وصلت مجموعة الوثائق العثمانية التي جمعتها الدارة منذ تأسيسها وحتى موعد انعقاد هذه

² من هؤلاء الباحثين أذكر الأستاذ محمد أمين التميمي والأستاذ محمد صبحي فرزات والدكتور أحمد فؤاد متولي والدكتور إدريس نصر محجوب والدكتور محمد السيد محمد سليمان والدكتور يوسف أوركراي والدكتور الصفصافي أحمد المرسى والدكتور محمد رشاد خميس والدكتور سهيل صابان والدكتور أحمد بن محمد محمد سالم .

الندوة مائة ألف وثيقة، ما عدا وثائق دفاتر المهمة، والمجموعة المصورة من مركز أبحاث الحج بجامعة أم القرى في مكة المكرمة وتقدر بإثني عشر ملفاً، وكذلك ما تم تصويره من وثائق محاضر الحجاز المصورة من دار الوثائق القومية بالقاهرة. وفيما يلي جدول مبين لتصنيف الوثائق العثمانية الموجودة بالدارة.

**الوثائق العثمانية الموجودة بدار الملك عبد العزيز بالرياض
بموجب تصنيفها حسب الترتيب الأبجدي**

اسم التصنيف	رمزه بالأرشفيف العثماني
الإرادة الخصوصية	Irade Hususiye
الإرادة الداخلية	Irade-Dahiliye
الإرادة العسكرية	Irade-Askeri
الإرادة – مجلس مخصوص	Irade-Mec.mah.
الإرادة – المسائل المهمة	Irade-Mes.Muh.
أوراق يلدر الأساس	Y.E.E.
التصنيف الملفي للإرادات	DUIT
جودت – الداخلية	Cevdet-Dah.
الخارجية	HR.
الخطوط الهمايونية	H.H.
الداخلية- الاتصالات العامة	DH.MUI.
الداخلية – سياسي	DH.SYS.
الداخلية – شفرة	DH.SFR.
الداخلية – قلم مخصوص	DH.KMS.
شورى الدولة	S.D.
الصدارة – قلم المكتوبي	A.MKT.
العينيات	Ayniyat
غرفة الباب العالي	B.E.O
مجلس والا	M.V.
المعاهدات	Muahedename
مقاطعة الحرمين	HR.MKT.
يلدر – خصوصي معروضات	Y.A.Hus.
يلدر – رسمي معروضات	Y.A.Res.

يضاف إلى ذلك المجموعة الجديدة من الوثائق التي تم تصويرها أخيراً من الأرشفة العثماني بإستانبول، وكذلك مجموعة من الوثائق الأصلية والدفاتر النادرة التي اقتنتها الدارة.

الخاتمة والتوصيات

إن الأرشفة العثماني الذي يحوي عدداً كبيراً من الوثائق، يعدّ مصدراً تاريخياً مهماً لكل الدول التي انضوت تحت لواء الدولة العثمانية، ولا سيما معظم الأقطار العربية التي بقيت تحت الحكم العثماني لمدة أربعة قرون. وعلى الرغم من وجود غالبية تلك الوثائق محفوظة في الأرشفة العثماني بإستانبول، إلا أن أرشيفات بعض الدول العربية لا تخلو من وثائق عثمانية قيمة، تفيد الباحثين في أبحاثهم التاريخية أو الاجتماعية أو غيرهما، مثل مصر والجزائر وتونس. غير أن الوثائق العثمانية الأصلية الموجودة بدور الأرشفة العربية فيما يخص العلاقات العربية - العثمانية غير مكتملة؛ وعلى الباحث وهو يستفيد من تلك الدور ألا يهمل الأرشفة العثماني بإستانبول. أما إن كانت هناك مجموعة كبيرة من الوثائق مصورة من الأرشفة العثماني ذاته، كما هو الحال في دارة الملك عبد العزيز، فإنها تغني عن الرجوع إلى الأرشفة فيما يخص موضوعاً معيناً تتعلق بتاريخ المملكة العربية السعودية أو إحدى بلدان الخليج، ولا سيما أن الدارة عازمة على تصوير كل ما يتعلق بتاريخ البلاد العربية السعودية. ولها تجربة ناجحة في جمع عدد كبير من الوثائق العثمانية، سواء من إستانبول أو من مصر.

لذلك فالباحث في تاريخ الدولة العثمانية لابد أن توفر له الوثائق العثمانية بشكل يسهل معه الرجوع إليها والاستفادة منها ولا بد أن تتضافر الجهود ويتم التعاون بين الأرشفات العربية فيما بينهما ومع الأرشفات التركية لخدمة الباحث العلمي وتوفير المعلومات والوثائق للباحثين وتيسير الإطلاع عليها والاستفادة منها.

كما أقترح أن يكون ضمن توصيات هذه الندوة قيام الأرشفة العثماني بالتعاون مع الأرشفات العربية بإقامة دورات في الدول العربية للتعريف بمصطلحات الأرشفة العثماني وتصانيفه وتوسيع دائرة الاستفادة من الوثائق العثمانية بالنسبة لتاريخ الدول العربية عن طريق التعاون والنشر المشترك والترجمة إلى اللغة العربية والندوات العلمية ذات العلاقة بالوثائق العثمانية.

Libya 1912 tarihinde Osmanlı Devleti'nden kopmuş; hafızasız, büyük bir cisim şekline dönüşmüştür. İtalyanlar Libya'da Hristiyan Roma'nın bir devamı oldukları şeklinde bir anlayışı yeşertmek istemişler ise de bu anlayış Müslüman Libya halkı tarafından kabul görmemiştir. Bu nedenle, Libya 1950'li yıllardan itibaren hafızasını ve şahsiyetini tekrar kazanmak ve siyasî, ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda çeşitli sebeplerden ötürü İstanbul'a yönelmiştir. Tebliğ, 400 yılı aşkın süre içerisinde de Libya'nın hafızasını depolayan Türk Osmanlı Arşivlerinin Libya tarihini anlamamızda özel bir konumu olduğunu, Osmanlı Arşivleri incelenmeden yazılacak Libya tarihi girişimlerinin başarısızlıkla sonuçlanacağını belirtmektedir. Tebliğde ayrıca Osmanlı Arşivlerinde bulunan Libya ile ilgili belgeler tanıtılmıştır.

Libya, after her separation from the Ottoman Empire in 1912, turned into a state having no memory. Although Italians tried to settle an idea showing Libya as a continuation of the Christian Roman, Muslims in Italy did not accept it. Thus, Libya turned its face to İstanbul from the 1950's to reacquire her memory and character and for several reasons in political, economic, social, cultural spheres. The presentation shows that the Ottoman archives which has been keeping the memory of Libya for four hundred years, has a special place in understanding Libyan history and any study on Libyan history without searching at the Ottoman archives will conclude unsuccessfully. In the presentation, the documents kept in the Ottoman archives concerning Libya are also introduced.

اهمية الارشيف العثماني والخصوصية الليبية

سنة 1912 اجتزئت ليبيا من جسد السلطنة العثمانية و صارت الي حد كبير جسداً بلا ذاكرة، حاول الايطاليون ايجاد خلفية رومانية مسيحية لها، لكن المحاولة قوبلت بالرفض من قبل الشعب الليبي المسلم العربي.

سنة 1950 استقلت ليبيا فكان أول ما حرص عليه شعبها هو اعادة لحيته مع تركيا بهدف استعادة ذاكرته و شخصيته و منذ الاستقلال و ليبيا مشودة بقوة صوب اسطنبول سياسياً و اقتصادياً و اجتماعياً و ثقافياً للأسباب الآتية:

هناك قاعدة سكانية واسعة تربط بين تركيا و ليبيا، و هناك بليبيا مدن و قري و قبائل كاملة امتزج في تكوينها الدم التركي بالعربي و عرفت بعدة أسماء الكوروغلية المنتشرة في كل مناطق ليبيا.

اضافة لهؤلاء المرتبطين عنصورياً بتركيا هناك الثقافة الاسلامسة المشتركة بين الشعبين عملت هي الاخرى علي دفع التقارب بين ليبيا و تركيا.

التاريخ المشترك و المتشابه لأكثر من أربعمئة سنة تحول هو الآخر الي رابط و ضاغط في اتجاه التقارب من تركيا.

الثقافة الشعبية المتمحورة حول العادات و التقاليد في معظم نواحي الحياة بما فيها اللغة و المطبخ و اللباس كلها كونت عوامل جذب نحو تركيا و عوامل ضغط علي صناع القرار الليبي لوضع العلاقة مع تركيا في المقدمة.

أرشيف طرابلس (ليبيا) بشكله المستمر و المستقل لم يبدأ واقعياً الا مع السلطنة العثمانية و لم يخص بمكان لتجميعه في ليبيا فتحول الي اسطنبول، و ربما يعود ذلك الي ان الوضع السكاني و الجغرافي في ليبيا مختلف عن جيرانه.

تونس مثلاً كانت دائماً ذات مركز مدني و حضري ثابت و واضح و قديم و هو تونس و كذلك مصر في ليبيا لم تتمتع طرابلس بالاعتراف بها كمركز حضري و سياسي وثقافي لكل ليبيا و لفترة طويلة. و ذلك بسبب البيئة الصحراوية الواسعة و التركيبية و القبلية و الاجتماعية المعقدة و ما أنجر عنها من تحالفات صفية و جهوية مختلفة، فكانت الي جوار

طرابلس توجد عدة مراكز اخري مثل غدامس و مرزق و غات و جالو و أوجلة و زويلة و بنغازي و دونة و غيرها.

سياسياً في ليبيا لم توجد أسرة حاكمة واحدة لكل ليبيا و لفترة طويلة كما هو الحال في تونس او المغرب أو مصر، القره مانليون حكموا من 1711 الي 1835 و لكن الدولة العلية باسطنبول كانت دائماً حريصة علي لجمهم حتي اقتلعتهم نهائياً من السلطة و عاد الحكم العثماني المباشر لليبيا من اسطنبول رأساً.

اقتصادياً اعتماد قطاع من السكان في ليبيا علي تجارة القوافل و نقلها بين الشمال و الجنوب و الشرق و الغرب أدى الي بروز محطات او استراحات للقوافل تحولت الي حصون ومعقل لرؤساء القبائل و شيوخ المناطق المارة بهذه الطرق، و قد اغري هذا الوضع هؤلاء الزعماء بتجاوز طرابلس و فتح حوارات و علاقات و مراسلات مباشرة مع السلطة العليا في اسطنبول، هذا الوضع أدى الي تكسد الارشيف الليبي باسطنبول و من كافة لانهاء ليبيا.

عودة الحكم العثماني لليبيا سنة 1835 توافق تقريباً مع دعوات التحديث و الاصلاح التي سادت الامبراطورية العثمانية و تغذية المشاعر بامكانية استعادة الخلافة الاسلامية لأمجادها السابقة عن طريق فرض الاصلاح علي كل مناطقها التي كانت من بينها ليبيا المجاورة لتونس و مصر المحتلة من قبل الانجليز.

كان واضحاً حرص السلطة العثمانية وقتها علي استعاب ليبيا في منظومة الاصلاح التعليمي و الاقتصادي و السياسي و الاجتماعي، و قد أدى هذا الامر الي زيادة التعلق الليبي الاسلامي بمركز الخلافة و مصدر انبعاثها الجديد أي اسطنبول فاستحدثت في ليبيا المدارس المدنية و العسكرية الحديثة و تدرب الآف الليبيين في النظام المدني و العسكري العثماني و لهم - ليبيين و عثمانيين من بينهم مصطفى كمال أتاتورك رحمه الله - يعود الفضل في المقاومة للاستعمار الغربي الايطالي في سنوات الاولى.

المهم في هذا كله أن تدفق الارشيف الليبي الي اسطنبول كان في اعلي درجاته مندفعاً و ارتباطاً حتي آخر أيامه 1912.

هذه العوامل و الخصوصيات أدت الي تكوين وضعية خاصة لليبيا داخل الارشيف العثماني التركي حيث خزنت الذاكرة الليبية و علي مدي أكثر من أربعمئة عام تقريباً كل تجاربها الاقتصادية و الثقافية و الاجتماعية و السياسية، هذا الوضع يستتبع بالضرورة

التصريح بان اية محاولة لكتابة التاريخ الليبي سيكتب لها الفشل بدون الارشيف العثماني ففيه توجد اهم الاحصائيات¹ و الارقام و الاسماء الخاصة بطرابلس الغرب (ليبيا) مثل:

- أسماء القرى و الأحياء الليبية.
- أسماء التقسيمات الادارية العثمانية لليبيا.
- أسماء العناصر السكانية الليبية حسب انتماءاتها العرقية و الدينية و الحضرية و البدوية.
- أسماء المساجد و الأئمة و المؤذنين و الزوايا و اعضائها و كذلك المدارس و المدرسين بليبيا العثمانية.
- أسماء الواقفين و الوقفيات و مداخلها و سجلات الأوقاف لكل مدن و قرى ليبيا.
- فئات السكان العمرية و المستحقات الضريبية علي كل فئة.
- أسماء جامعي الضرائب و اجمالي الضرائب علي كل فئة و قرية و حي و مدينة من سنة 1551 الي سنة 1912.
- مساحات الأراضي و تقسيمها و أسماء ملاكها و انواع الضرائب الواجبة علي كل ارض وراعية كانت او رعوية، غابات كانت أو مصائف و أنواع و كميات المحاصيل: قمح، شعير، ذرة، عنب، و غيره، مع أعداد الحيوانات ماعز، ضأن، و مقدار الضرائب علي كل هذه الانواع.
- دفاتر الطابو و المالية الخاصة بطرابلس الغرب و برقة.
- ترسيمات الحدود الادارية مع الولايات و الايالات و ايضاً الحدود الادارية داخل الايالة الطرابلسية و ليبيا عموماً.
- السجلات العثمانية للبلديات الليبية في كل من طرابلس و برقة و فزان. أسماء القضاة و المحاكم و البنية الادارية و المالية للقضاء و المناطق الليبية العثمانية المختلفة و النزاعات بين الافراد و القبائل و الجماعات المدنية و الحلول و الاتفاقات التي تمت في اطارها.
- سجلات المحاكم الشرعية الخاصة بكل مناطق ليبيا.

¹ بعض الوثائق ذات الصلة المحلية البحتة كانت تخذن في الارشيفات الرسمية المحلية بمناطق الولاية او لدي الافراد المعنيين بهذه الوثائق.

- دفاتر عقود الزواج و الطلاق الليبية.
  - الاشغال العامة و الاتصالات البريد.
  - مراسلات الولاية و المتصرفين و الموظفين و المفتشين و الجند و الموظفين الليبيين العادسيين و شكاوهم و طلباتهم من والي الباب المعالي و بقية الادارات في اسطنبول.
  - أسماء المعاصر و الطواحين و مصانع الحياكة و الحدادة و النجارة و المصابين و المحلات العامة و المقاهي و المتاجر و ما إليها.
  - تقارير حول الامن و السياحة و السكان و الاقتصاد و غيره.
  - الكتب السنوية (السالنامه) الخاصة بطرابلس الغرب.
  - المكاييل و المقاييس.
  - التجارة الخارجية.
  - العملة.
  - كل الصحف و النشرات الصادر في ليبيا زمن العثمانيين.
  - الكتب و المخطوطات ذات الصلة بليبيا في مكتبات شهيد علي و مكتبة فاتح و مكتبة اسعد أفندي و مكتبة نور عثمانية و مكتبة بشير بوبو و مكتبة عاطف أفندي و مكتبة بغدادلي و هبي و مكتبة كوبرولو و مكتبة لاللي و مكتبة سليمانية.
  - أهم الاحداث و الظواهر السياسية و العسكرية و الطبيعية و البيئية و الصحية التي وقعت في ولاية طرابلس الغرب.
- لكل هذه الاسباب حرص مركز الدراسات التاريخية (و اسمه الرسمي مركز جهاد الليبيين للدراسات التاريخية) منذ تأسيسه سنة 1977 علي فتح باب التعاون بينه و بين الارشيف العثماني التركي المهتمين بالدراسات التاريخية في تركيا عموماً، و من أجل ذلك نفذ الخطوات التالية:
- ساهم مركز جهاد في تكوين لجنة علمية ليبية تركية للمساعدة في إعادة كتابة تاريخ البلدين المشترك و عقدت اللجنة خلال المدة من 1977 – 1988 عدة ندوات علمية لهذا الغرض في ليبيا و تركيا.

- ساهمنا بفاعلية في عقد اول مؤتمر علمي للعلاقات العربية التركية بجامعة حجت تبة بأنقرة خلال الفترة ما بين 18 - 22 / 06 / 1979 و الذي اشتركت فيه ستة عشر (16) دولة.
- نظم المركز بطرابلس ندوة موسعة بعنوان ((كمال اتاتورك و الضباط العثمانيون الاتراك في حركة المقاومة الليبية)) في المدة من 21-23 نوفمبر سنة 1981.
- استضاف المركز الندوة الثانية للعلاقات العربية التركية بطرابلس 13-18 ديسمبر سنة 1982 م و نشرت اعمالها في مجلدين ضمن منشورات المركز.
- في إطار اتفاقية ثقافية موقعة بين ليبيا و تركيا في يناير سنة 1975 ، و تنص خصوصاً ((موادها رقم 1-3 و 7-10)) علي وجوب العمل المشترك لدراسة تاريخ البلدين المشترك و تبادل الوثائق و المخطوطات و المواد العلمية الأخرى اللازمة لذلك، اقترح المركز علي ادارة الأرشيف العثماني بتركيا التعاون لإعداد و تصنيف و نشر كل الوثائق المتعلقة بليبيا في الأرشيف العثماني و المتصلة بالفترة الممتدة من القرن السادس عشر إلي السابع عشر لكن الاقتراح لم يؤخذ به.
- خلال سنوات 1978 ، 1985 ، و في إطار اتفاقية تعاون فني و علمي واسعة موقعة بين تركيا و ليبيا في يناير سنة 1975 و تنص علي تبادل الوثائق بين البلدين، ارسل المركز العديد من الفرق البحثية العلمية يتجاوز عدد أفراد بعضها العشرة أساتذة و لمدد تتراوح بين الشهرين و الاسبوع الواحد، و ذلك بهدف حصر و استنساخ الوثائق المتعلقة بالفترة العثمانية في ليبيا و كانت النتيجة في الغالب ضعيفة و غير مجزية و لا يتجاوز عدد الحصص المقررة لأي باحث أجنبي رغم كل الاتفاقيات الرسمية و الجانبية و الاجتماعات و المناقشات مع السياسيين و صناع القرار و الأكاديميين و بروتوكولات التعاون مع المؤسسات الثقافية و العلمية ذات الشأن.
- دعم المركز جمعية للصدقة بين الشعبين التركي و الليبي نظمت عدة أسابيع ثقافية و اجتهد المركز من جلالها في حصر و إجراء مقابلات مع الاتراك الذين شاركوا في الحرب الليبية الايطالية و أفرد جهداً موازياً لمعرفة و حصر الجماعات ذات الاصول المشتركة في البلدين.

- و كان الهدف من وراء ذلك توضيح تشابك النسيج السكاني و الاجتماعي و الثقافي القائم بين الشعبين.

- ترجم المركز العديد من الاعمال العلمية و العسكرية الموضحة و المجذرة لصلات الشعبين كما استقبل و أوفد العديد من الباحثين و المحاضرين من و الي تركيا.

و اخيراً الارشيف العثماني الذي هو من اقدم دور الارشيف في العالم بعد الارشيف الفرنسي و البريطاني و هو من اكبر أرشيفات العالم و يزيد ما به علي مائة و ستين مليون وثيقة، ما صنف منها الآن 30 % فقط، و يقدر العارفون تسعين (90) سنة اخري لإتمام فهرسته.

هذا الارشيف حق من حقوق الاتراك و ثروة وطنية خاصة بهم يجب الحرص علي صونها و حكر الاستفادة من اصولها علي الاتراك كما يستفيد الاغريق من البارتيون و الايطاليون من الكولوسيوم و الانجليز من الماقنا كارتا أو PRO

ما نطالب به و نصر عليه هو حق الاستفادة لا التملك و حق نقل نسخ عنه لا اصوله التي نصر علي بقائها في تركيا و نسعي مع الاتراك لحفظه و صونه و تصنيفه و فهرسته.

و كما تتفاوت حقوق الملكية تتفاوت حقوق الاستفادة فالامبراطورية العثمانية امتد حكمها علي معظم أجواء الوطن العربي و لما يزيد عن أربعمئة عام، هذه السيطرة و لهذه المدة الطويلة خلقت ظروفأ موضوعية لا يمكن تجاوزها و أعطت سكان الولايات العثمانية القديمة حقوقاً لا يجب القزف فوقها أو تجاهلها.

TARTIŞMA

Oturum Başkanı- Doktor Cerrari'ye teşekkür ediyorum. 400 senelik bir beraberliğin hılasasını yaptılar, özetlediler. Tekrar teşekkür ediyorum. Mutlaka birbirlerinden etkileşim olmuştur. Bunları çok güzel ifade ettiler. Şimdi zannediyorum sorularınız olacaktır. Yalnız ben sizlerden soru almadan önce ilk sırayı Zekeriya Kurşun arkadaşımıza vermek istiyorum. Çünkü tebliğlerde benzeşen ve çatışan noktalar vardı. Onlara herhalde bir cevap verecektir. Önce Doktor Semmary'e cevapları olacaktır. Buyurun.

Zekeriya Kurşun- Çok teşekkür ederim. Aslında benim anlattığım şey burada aynen tahakkuk etti onu görüyorum. Sayın Fahd Semmary'i çok yakından tanıyorum. Kendilerinin Osmanlı Arşivlerine verdiği kıymeti zaten kendileri ifade ettiler. Kendilerinin sayesinde 100 bin fotokopi ulaşmış daireye. Bu çok önemli bir faaliyet. Fakat sorununuz terminolojik anlaşmazlık olsa gerektir. Onun için izin verirseniz Türk arkadaşlarım daha sonra tercümesini benden alabilirler. Kendisine kötü Arapçam ile daha iyi anlatabileceğimi düşünüyorum. Size teşekkür ediyorum. Sizin bütün çabalarınızı değerlendiriyoruz. Fakat bilemiyorum. Benim tebliğimi takip etmediniz mi acaba? Ben sizinle aynı görüşteyim. Siz acele etmeyiniz dediniz. Evet öyle fakat bizim konularımız değişiyor. Siz belli bir kuruluşu temsil ediyorsunuz. Kıyamet günü durum değişir. Ben uzun süre yaşayacak mıyım, yaşamayacak mıyım? Ben onun için aceleciyim. Allahuteala'nın dediği gibi insan acelecidir. Bundan dolayı biz acele ve hızlı etmeliyiz. İkincisi, ben hiçbir şey gizli demedim. Ben size tebliğimi sunacağım. Ben orada Dariye'nin tarihi ile ilgili bugünkü dilde çeviri yapılırsa XV. yüzyıldan bu belge intikal etti ve orada yerleşti. O tarihten itibaren Dariye'deki hüküm bu ailenin hükmü altındadır. Orada aynen bu yazıyor. Fakat ben şunu söyledim: tevcihat defterinden bahsettim. Bu çok önemlidir tarihçiler için. Burada deniyor ki Dariye XVII. yüzyılda Habeş yani Etiyopya'nın hükmü altındaydı. Bu sürede belli sevakın Cidde, Mekke-i Mükerreme, Medine-i Münevvere, Necid ve onun eklerinden oluşuyordu. Bu siyasî tarih açısından önemli bir noktadır. Modern tarih yönünden olsun veya coğrafi tarih yönünden olsun her iki yönden de çok önemlidir. Siz de biliyorsunuz elinizde bulunan tarih kitaplarının hiçbirinde Habeşistan eyaletinden bahsedilmemektedir. Bu bir terimdir ve bizim bir kitabımız var. Ben başlangıçta da Cengiz Orhonlu'nun Habeşistan eyaleti ile ilgili bir kitap yazdığına değindim. Bu çok önemlidir ve tartışmamız gerekiyor. Ben yeni bir iddia getirmedim. Ben sizinle aynı görüşteyim. Ben de Dariye'nin tarihi yoktur demedim. Tarihi var fakat Habeşistan eyaletinin tarihini de bilmemiz gerekmektedir. 1445 veya 1447 olsa önemli değil belki de ben tarihte yanlışlık yapmış olabilirim. Aynı zamanda orada bazı belgeler var. Ben de aynı şeyi söyledim. Fakat Osmanlı belgeleri bu tarihten önce mevcuttur dedim. Fakat sizin bahsetmiş olduğunuz yerel belgelerden önce vardır ve

biz bunlardan vazgeçemeyiz. Benim sorunum, İstanbul'da bulunan belgeler yerel tarihi mi temsil ediyor yoksa Türkleri mi temsil ediyor? Bundan dolayı bunu dile getirdim, örnekler verdim ve dedim ki orada belli belgeler vardır. Bu belgeler yerel kaynaklardan önce gelmektedir. Şüphesiz ki bazı temennilerde vardır. Bu konuyla ilgili işbirliği yapmalıyız, görüş alış-verişinde bulunmalıyız. Aynı zamanda bilimsel kurumlarla da işbirliği yapmalıyız ve tartışmalıyız. Hasta önümüzde, biz cerrahız ve ameliyat yaparken duygularımızı kullanamayız. Biz duygulardan uzak durmalıyız ve bıçağımızı istediğimiz noktaya gelene kadar güzel kullanmalıyız. Orada hastalık noktasını izale edelim. Ben bütün söylediklerimden eminim. Belki de terimler hususunda bir anlaşmazlık olmuş olabilir. Ama terimler konusunda da görüş birliğine varmalıyız.

Oturum başkanı- Başkan olarak herhalde böyle bir hakkım var. Mahallî tarihleri Zekeriya Kurşun inkâr etmedi var dedi. Fakat mahallî tarihlerden önce yazılmış Osmanlı belgeleri de var dedi. Yani hakikaten de bir bölgenin yazarı çizeri var. Mutlaka bölge hakkında yazılanlar vardır. Aileler vardır. Onların olması gayet tabii. Bence burada bir anlaşmazlık söz konusu değil. Yalnız bir söz hakkı isteniyor. Buyurun.

Fahd Bin Abdullah Al-Semmary- Ben Arapça konuşacağım dilim Türkçe değil. Benim burada kastettiğim çok beklemek değildir. Benim acele etmemdeki en önemli şey, siz demin hastalık örneğini verdiniz. Siz dediniz ki hastalıklı bir bıçak kullanabilirsiniz. O zaman da hasta ölür. Fakat aynı zamanda temiz, sterilize edilmiş bıçak kullanırsanız hasta iyileşir. Benim isteğim orada ameliyat edeceğiniz bıçak temiz olsun, çok temiz kaynaklara dayanmış olsun, acele davranmayalım. İkinci bir husus Habeşistan meselesi. Bana şimdi bir kaynak verin. Dariye kaynağını izah eden bir kaynak verin bana. Yok, öyle bir kaynak yok. Öyleyse, terim Necid Mutasarrıflığıdır. Nedir, ben burada bazı coğrafi terimlerden bahsediyorum. Bu terimler belki bütün bölgeyi kapsamamaktadır. Siz de biliyorsunuz, araştırmacılar da biliyordur, biz Necid Mutasarrıflığı dediğimiz zaman her şeyi kapsamaktadır. Fakat orada bahsedilen İsa bölgesidir. Osmanlı belgelerinde Dariye'den, develerden bilmiyorum hububattan bahsediliyor mu? Fakat Tirebolu'dan Şam'dan detayları görmekteyiz, nüfus sayısını görmekteyiz. Öyleyse biz belli bazı kaynakları bulunduruyoruz. Burada idarî bir terim var. Bu terim belki birçok şeyi kapsayabilir. Fakat fiilî olarak bir bölümünü kapsıyordu. Öyleyse biz hepimiz hızlı bir şekilde söylememeliyiz. Elimde bir kanıt yok sadece bir terim var. Ben bunu kastetmek istiyorum. Konuşmama son vermeden önce değinmek istediğim diğer bir konu: şüphesiz ki bizim ortak bilimsel görüşmeler için bir araya gelmemiz gerekiyor. Bu konuları tartışalım. Bir araştırmacı Habeşistan'dan bahsederken biz kaynaklarımızı inceleyelim. Osmanlı kaynaklarını inceleyelim ve en doğru çözüm budur kanaatimce. Biz hastayı yatırdığımız zaman ta ki her iki taraftan doktorlar güçlü ve sağlam bıçaklarla, ilgili araştırmacılara bilgiler sunabilelim. Bu konuda araştırma yapan herkes yararlansın. Bizim temennimiz şudur ki; keşke bu konuya dair Osmanlı belgelerinde bilgiler olsun. Sayın Cerrahî'nin de dediği gibi, şüphesiz ki bu bilgilerin büyük bir yararı vardır. Evet bilgiler var fakat yoksa biz ne

yapacağız? O zaman biz yıllıklara döneceğiz. Yerel kaynaklar vardır. Hızlı bir yağmur yağdığı zaman, bir sel olduğu zaman yerel kaynaklar hepsini dile getirmişlerdir. Öyleyse biz elimizdeki kaynakları açacağız. Siz de açın ve konuları tartışalım. Zira insan üzüldür, bir araştırmacı gelip hiç diğer tarafa danışmadan hüküm verirse bundan dolayı da ben sizinle konuşurken biliyorum Zekeriya Bey çok iyi bir araştırmacı ve belirgin öğrencileri var. Araştırmalarına çok özen göstermektedir. Bundan dolayı da ben iyimserim ve çok tatminkâr bir durumdayım. Her iki taraf tarihî meseleleri somutlaştırsınlar. Ben bu bilimsel tartışmaların ve görüşmelerin çok iyi sonuçlar vereceğine eminim. Bu durum bütün Arap araştırmacıları sevindirecektir. Teşekkür ediyorum.

Yusuf Sarıınay (Devlet Arşivleri Genel Müdürü) - Teşekkürler sayın başkan. Ben öncelikle bu son oturumumuzda tebliğ sunan beş değerli bilim adamımızı öncelikle kutluyor ve teşekkür ediyorum. Bu son tartışma bir kez daha gösterdi ki, sempozyumumuz da amacına ulaşıyor. Bu şekilde tarihî gerçekleri bir araya gelerek tartışmanın faydalı olacağını düşünüyorum. Yine de bu tartışmayı, sempozyumumuzun ana konusu olan arşivlerin çözeceği gerçeği ortaya bir kez daha çıktı ve teyit edildi. Bu anlamda, bu tip tartışmalı konuların çözülebilmesi için oturumda yer alan, özellikle Libya temsilcimizin konuşmasında açık bir şekilde vurguladığı gibi işbirliği konusu. Belki oturumda bir araya gelmesi bir tesadüftür ki, biz resmî protokol yapma çabası içinde bulunduğumuz üç ülkenin temsilcisi var. Libya, Suudi Arabistan ve Suriye. Diğer Ortadoğu ülkelerinin pek çoğuyla var. Kendileri ile de bu oturum aralarında işbirliği imkanlarını nasıl geliştirebiliriz konusunda, her üçü ile de ayrı ayrı görüşme yürüttüm. Bu işbirliği teklifi ve o ülkelerin kendi tarihlerinin sağlıklı bir şekilde yazılması konusunda Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü olarak biz her türlü işbirliğine açık olduğumuzu burada beyan etmek istiyorum. Bu hem resmî hem fiilen araştırmacıların gelip çalışması noktasında her türlü yardımı yapmaya hazırız. Bir düzeltme yapmak istiyorum, tasnif konusunda bir takım değişik noktalar belirtti. Şüphesiz Osmanlı döneminden gelen kendi aslî düzeni içerisinde ulaşabildiğimiz belgelerle birlikte şu anda ulaştığımız miktar %80 oranıdır tasnifte. Onu belirtmek istiyorum. Bunun hepsini modern anlamda tasnif ettik demiyorum. Ama biz ulaşabiliyoruz. Araştırmalarda ihtiyacı karşılayabiliyoruz. Şu anda %20 oranıdır ulaşılmayan belge miktarı. Onu da dosya usulü giderek daha kısa zamanda bitirmeye çalışıyoruz. Biz hızlandıkça personel sayısındaki azalmadan dolayı bu zaman bir türlü kısalıyor. Bunu da burada itiraf etmek istiyorum. Çünkü şu anda bundan 7-8 sene önce 500 kişi tasnif yaparken, şu anda hepsi zaten 260 kişiye düşmüş durumdadır. Araştırma hizmeti, depo hizmeti, dijital arşiv vesaire derken tasnif yapan arkadaşlarımızın sayısındaki azalma haliyle sürati biraz düşürmektedir. Ama Arşiv'deki çalışmalar son derece olumlu bir şekilde seyretnmektedir. Bu ülkelerin de taleplerini biz karşılamaya hazırız. Ben sadece onu vurgulamak istedim. Teşekkür ediyorum.

Mustafa Hakkı Ertan - Arap ülkelerinden gelen kardeşlerimize teşekkür ediyoruz. Öncelikle sorum onlara olduğu için diğer sunum yapan hocalarımıza da teşekkür ediyorum.

Benim yine kalben çok samimî bilimsellikten biraz uzak ama bir sorum olacak. Araştırma için Arap ülkelerinden Osmanlı Arşivi'ne gelen araştırmacıların sayısı bir elin parmaklarını geçmeyecek kadar az. Bunun sebebini öğrenmek istiyorum. Teşekkür ediyorum.

Fahd Bin Abdullah Al-Semmary- Şüphesiz ki bunun ana nedeni dildir. Bizde Türkçe, Osmanlıca bilen kişiler çok azdır. Bundan dolayı biz Arap körfezi ülkelerinin belli sıkıntıları var bu konuda. Özellikle Osmanlıca bilen kişi ülkemizde çok azdır. Buraya geldikleri zaman Osmanlıca'yı bilmemektedir. Yanında bir tercüman da getirse bazı zorluklarla karşılaşılıyor.

Mustafa Hakkı Ertan- Ülkemize diğer yerlerden gelen araştırmacılar öğreniyorlar. Mesele ilimse ve ülkelerinin çıkarları ise bunu öğreniyorlar. Bugün Ortadoğu ile ilgili çalışma yapan araştırmacıların %1'i oranında değil Arap ülkelerinden gelen kardeşlerimiz. Yabancı ülkelere İngiliz, Fransız, Amerikalı Arap ülkelerden gelen araştırmacıların on katından daha fazla.

Oturum Başkanı- Zamanla aradaki ilişkiler daha da kuvvetlenecek. Şu anda bizim yanıımızda bir Sudanlı, bir Suudi Arabistanlı var master talebesi. Bir Tunuslu var. Hatta iki tane Tunuslu bir de Cezayirli var. Şu anda İstanbul Üniversitesi Tarih Bölümü'nde bunlar yüksek lisans ve doktora yapıyorlar. Bunları çoğalttığımız zaman bu adet fazlalaşabilir. Mesela Libya'dan geçen sene bir kişi yüksek lisansını yapıp gitti. Trablusgarb hakkında bir çalışma yapmıştı. Yani bunları çoğaltmamız lazım. Evvelen Irak'tan gelirdi. Irak'a eleman gönderirdik. O kalktı. İran'a her sene adam gönderirdik. Doçent ve profesör seviyesinde. Ordan da bize talebe geliyordu. İran'dan bol miktarda geliyordu. Hep bunlar kesildi. Şu yahut bu sebepten. Ama yeni yeni gelmeye başlıyor. Biz ilim adamlarından ziyade genç nesli buraya cezbetmeye. Doktora ve master için buraya gelmelerini sağlamamız için. Yani kendi tarihlerini de doğru öğrenirler. Çünkü burada arşiv malzemesi var. Onları da biz arşive yöneltiyoruz.

Soru- Benim buna ekleyecek bir şeyim yok. Arşiv'deki kardeşimiz Fahd Bin Abdullah El-Semmary'nin dediği gibi, bu maddî yönden şüphesiz ki objektif olması gerekiyor. Arap Dünyası ile Avrupa arasında bir mukayese yaptığınız zaman evet. Sayı belki daha az olabilir. Fakat orası Avrupa. Herşeyden önce oradaki eğitim düzeyi bizden daha yüksektir. Daha sonra yakınlık durumu ve geçim meseleleri etkili olmaktadır. Avrupalı geldiği zaman onun bir çok olanakları vardır. Onlardan yararlanıyor. Bundan dolayı siz normal bir vatandaşı söylerseniz onun olanakları yok. Bir öğrenci zaten zor durumdadır. Almanya'dan Türkiye'ye geldiği zaman onun için kolay olabilir. Ama ta örneğin Fas'tan, Tunus'tan veya Libya'dan kendi çabalarıyla buraya gelmesi büyük bir külfet getirmektedir. Aynı zamanda eğitim görenlerinde daha farklı ihtiyaçları vardır. Osmanlıca'yı öğrenmek yerine daha öncelikli şeyleri vardır. Bazı hayatî konuları vardır. Fakat bu demek değildir ki bizde bir kusur vardır. Ama yine de Osmanlıca öğrenme konusunda eksikimiz olabilir. Bundan dolayı da Libya'da ve bazı ülkelerde Osmanlıca'nın ders olarak okutulması gerekmektedir.

Zekeriya Kurşun- Semmary'nin sorusuna cevap verirken genel zihniyeti bir-iki cümleyle, sabrınızı taşırdığımı biliyorum ama bu toplantı bizim için özel bir toplantı oldu. Müsaadenizle tamamlayalım. Çok önemli bir konu bizden de oraya öğrenci gitmesi gerekiyor. Ben yirmi yıldır bütün kurumlara müracaat ediyorum. Diyorum ki benim yanımda master veya doktora yapan bir arkadaş var. Sizin kurumlarınızı altı ay gezsin. Hem dillerini geliştirsın, hem de ordaki çevreyi görsün ve eğer Basra hakkında yazıyorsa Basra'yı bilerek yazsın. Fakat maalesef oralardan olumlu cevap alamıyoruz. Tersî de doğrudur. Yani Arap hükümetleri de Türkiye'den yeterince teşvik alamıyorlardır. Ama bunun ötesinde başka şeyler var. Benim dolaştığım Arap ülkelerinin hiçbirinde hiçbir tarih bölümünün başkanı, istisnalar var Osmanlı tarihçisi olmamıştır. Dolayısıyla bölüm başkanlığını bile reva görmedikleri bir alana gençlerin yönelmesi zor. Bir kere bunu aşmak zorundayız. Bununla ilgili çok ciddi ve şunu bilmemiz lazım; Osmanlı tarihi Türklerin tarihi değildir. Osmanlı tarihi, hem bir coğrafyanın, hem muhtelif etnik unsurların tarihidir. Dolayısıyla Ukrayna'da bir tarih bölümü başkanı pekâlâ bir Osmanlı tarihçisi olabiliyorsa, Suudi Arabistan'da da, Suriye'de de, Trablusgarb'da da, diğer yerlerde de Osmanlı tarihi konusunda uzmanlaşmış insanların birazcık ilgi görmesi gerekiyor. Kendi açımdan söyleyeyim yani iğneyi kendime, çuvaldızı başkasına batırmak gerekir. Ben de 20-25 yıl önce Arap tarihi ile uğraşırken sen Arap milliyetçisi misin diyorlardı. Böyle bir yaklaşımın olduğu yerlerde ki biz bunu aştık. Büyük bir mesafe kaydettik. Bu tür yaklaşımların olduğu yerlerde gençlerin ilgisi de yetersiz kalıyor. Bu ana sorun. Tabii dil, dilin dışında Arap aklının oluşma şekli, yani bugünkü kendini merkeze oturtma, bölgesel olarak merkeze oturtma sorunu yine Osmanlı Arşivleri'nden uzak kalmalarına sebep oluyor. Ama Allah'tan Fahd gibi Sayın Cerrârî gibi kendisi çok önemli bir kurumun başkanı aynı zamanda Libya İtalyanlara Karşı Cihat Merkezi'nin başkanı yani Libya Tarih Kurumu başkanlığı yapıyor. Böyle insanlar var. Bunlar belgeleri topluyorlar, oradaki insanlara sunmaya çalışıyorlar. Orada ortaya çıkan sorun da şu: bu gayretler sadece bölge tarihine dönük belge, yani cımbızla çekip alınıyor. Bu sefer ordaki öğrenci ve araştırmacı ormanda ağacı kaybediyor. Koskoca Osmanlı tarihini koskoca derken burada büyütme anlamında değil ama cesametli bir Osmanlı tarihi, coğrafya olarak ulaştı. Evet böyle bir Osmanlı tarihini unutup, onun içinden cımbızla bir yer çekmeye kalktığımızda ya onunla yetiniyoruz ya da altında kalıyoruz, devam etmiyoruz. Teşekkür ediyorum.

Soru- Ben Zekeriya Kurşun'un konuşmasına bir yorum getirmek istiyorum. Sanıyorum ki Sayın Fahd bunu dile getirmedi. Bir Vahabi hareketi dile getirildi. Bunun doğrusu bir hareket değildir. Bir Şeyh Muhammed'in Abdülvahab'ın davetinden ibarettir. Bir reform ve yenilik davetidir. Siyasî bir hareket değildir. Bunun düzeltilmesini temenni ederim. Araştırmalarında bu davet ile hareket arasında yani reform ve yenilik davetidir. Bu bir mezhep de değildir. Teşekkür ederim sadece bunu izah etmek istedim.

Oturum başkanı- Şimdi bu Vahabi konusu bambaşka bir konu. Onun için ayrı bir toplantı yaparız. Davet mi, değil mi, mezhep mi onu orda tartışırız. Buna burada cevap verilmez.

Soru- Ben cevap verilmesini istemiyorum. Ben sadece araştırmalarda bunun izah edilmesini istemiştım.

Oturum başkanı- Başka sorusu olan var mı?

Celil Yağız - Ben Sayın Semmary'e tebliğinde anlamadığım bir yeri sormak istiyorum. Diğer arkadaşlar da konuyu oraya getirince farkedecekler. Ben yanlış da anlamış olabilirim ama bu Deriye konusu tartışılmadan önce Sayın Zekeriya Hocam ile sunumun içerisinde Deriye bölgesi Habeşistan'a ait değil hatta Suudi Arabistan tarihi bu tarihten başlar, 1769 veya başka bir tarih. Sunumun içerisinde böyle bir şey geçti. Ben bunu yanlış da anlamış olabilirim. Yanlış anladıysam özür dilerim bu konuda açıklama bekliyorum. Teşekkür ederim.

Fahd Bin Abdullah Al-Semmary- Evet Deriye tarihi Miladî XV. yüzyılın ortasında başladı. Bunun yapılması daha önce yoktu. XV. yüzyılın yarısında inşa edildi. Aynı aile Ali Suud Beni Halife Kabilesi'nden Arap Yarımadası'nın ortasından .....(deşifre edilemedi) devleti geldi. Bunlar daha sonra Arap Yarımadası'ndan bütün kabileleri kovdular. Bir kısım kabileler buradan uzaklaştılar. Bazıları diğer kabilelerle birleştiler. Zira Hıdırîyye'nin kontrolü vardı. Daha sonra hakim olan .....(deşifre edilemedi) aile, doğu bölgesine intikal etti. XV. yüzyılın ortasında bu bölgeye gelerek bu şehri oluşturdular. Daha önce dümdüz bir yerdı. Bu noktadan itibaren bir emirlik oldu. Ta ki XVIII. yüzyılın ortasına kadar geldi ve daha sonra devlete intikal etti.

Oturum Başkanı- Tekrar mı söz istiyorsunuz? Sorunuza yeterli cevap aldınız mı?

Celil Yağız- Tekrar söz istemiyorum. Ben buranın Suudi Arabistan Devleti'nin kuruluşu olduğunu henüz anlayamadım. O yüzden sorumun ikinci kısmına geçiyorum. O zaman diyorum ki 1914-1915 yıllarında Osmanlı Devleti buraları muhafaza için çok uğraştı. Hatta buranın gençleri benim belde-i tayyibe diye adlandırdığım yerlerden de mesela Çanakkale'de bir sürü o bölgelerden şehitler vardır. Bunu Sayın Semmary'de biliyordur. Onun için ben devletin kuruluşunun o tarihlere dayandırılmasını bilemiyorum.

Oturum Başkanı- Arkadaşlar sorulara geçerek bunun sonunu getiremeyiz. Bu sempozyumun esprisı Türk Arşivleri. Türk Arşivlerinde bir sürü konu vardır. Onun için öyle özel sorular sormayalım. Şimdi burada Libya Arşivlerindeki Osmanlı belgeleri, Suudi Arabistan Arşivlerindeki Osmanlı belgeleri, Şam'daki Türk vesikaları söz konusu edildi. Bunlar içinde bazı şeyler geçer. Mesela birisi Vahabileri sordu. Şimdi bunun neresinden tutacaksın. Vahabilerle ilgili ben bir saat konuşabilirim. Bu tip özel şeyleri sormayalım. Zannediyorum maksat hasıl oldu. Hepinize sabrınızdan dolayı tekrar teşekkür ediyorum. Oturumu kapatıyorum.

XII. OTURUM

Oturum Başkanı:
Prof. Dr. Nezihi AYKUT

*"XVI. Asrın İkinci Yarısına Ait Cezayir, Tunus
ve Trablus Eyaletleri Mühimme
Defterleri'nin Bölge Tarihi İçin Önemi"*

Prof. Dr. Abdülcelil TEMİMİ

*Tunus Milli Arşivindeki Osmanlı Dönemine
Ait Belgeler (1574-1881)*

Dr. Hedi JALLAB

*"Türk Kütüphanelerinde Bulunan Arapça El
Yazmaları : Örnek Olarak Köprülü
Kütüphanesi"*

**Dr. Mohammad HOWAR -
Dr. Hulud ELAMUŞ**

*"Mısır Arşivlerinde Bulunan Osmanlı Dönemi
Kaynakları"*

Prof. Dr. Mohammad Saber ARAB

*"Osmanlı Belgelerinin Araştırılmasında Milli
Arşiv Merkezi ve Tecrübesi"*

Fuad AL-SHAMI

Tartışma

Bu tebliğ, bazı Kuzey Afrika lkelerinin tarihinin anlaşılmasında Osmanlı Arşivlerinin önemini vurgulamaktadır. XVI. yüzyılın ikinci yarısına ait Cezayir, Tunus ve Trablus eyaletleri Mühimme Defterlerinden Arapça ve Fransızca'ya çevrilen 234 adet ferman; Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika politikalarının bölge halklarının güvenlik, adalet ve refah içinde yaşamasına yönelik olduğunu gözler önüne sermiştir. Yine bu fermanlar, bazı beylerbeylerinin ve Jön Türklerin bölge halkına karşı suistimallerde bulunduklarını da açığa çıkarmaktadır. Tebliğ, Osmanlı Arşivlerinin bölge tarihi araştırmacıları için aydınlatıcı bir nitelikte olduğunu belirterek son bulmaktadır.

This presentation emphasizes the importance of the Ottoman Archives in comprehension of the history of some North African countries. Translation of the 234 firmans from mühimme registers of Algeria, Tunisia and Libya provinces into Arabic and French brings into the public view that the Ottoman policies on North Africa were towards a life for the habitants of the region in security, justice and welfare. Moreover, these firmans disclosed the misuses of the governor-generals and Young Turks against the people in the region. The presentation comes to an end with the idea that the Ottoman Archives carries an illuminating character for the researchers studying on region's history.

أهمية المهمة دفترى لإيالات الجزائر وتونس وطرابلس في النصف الثاني من القرن 16

هاته الورقة التي أقدمها اليوم، تتناول عددا من المسائل التاريخية والتي استخرجناها من المهمة دفترى عن إيالات الجزائر وتونس وطرابلس خلال النصف الثاني من القرن السادس، حيث تمكنا من استخراج 243 فرمانا وقمنا بنقلها إلى العربية والفرنسية وأعدناها للنشر مع مقدمة مطولة، إلا أننا سوف نختصر تلك لمقدمة في عدد من المحاور مع تأكيدنا أن هاته فرمانات تشكل قواعد معلومات أساسية، كنا بالفعل قد تأخرنا في توظيفها لبحوثنا التاريخية الشخصية بالدرجة الأولى، ولكن أيضا، وفي مرحلة ثانية، لم يستفد منها الباحثون المغاربة ولا الدوليون المهتمون بالتاريخ الاقتصادي والاجتماعي والعسكري للإيالات العثمانية الثلاث خلال النصف الثاني من القرن السادس عشر. على أننا نؤكد أن كل فرمان يمكن أن يثير مجموعة من التساؤلات والتي يمكن أن تكون موضوع دراسات معمقة لشرح جوانب أهملت حتى اليوم وذلك لندرة المعلومات عنها.

إن هذا المصدر التركي الأصلي سوف يمكننا من تقديم صورة أمينة وقريبة من الواقع المعاش يومئذ. وفرماناتنا العثمانية، قد تطرقت إلى محاور اكتست في نظرنا أهمية خاصة، حول التوجهات والحقائق والتسيير الإداري العثماني بالإيالات الثلاث. ولا شك أيضا أن هذه القاعدة من البيانات وجب تعزيزها بأية قاعدة بيانات من الأرشفات الفرنسية والإيطالية والإسبانية والانقليزية، إذ خطط فعلا الاهتمام بدراسة تاريخ الإيالات الثلاث بطريقة منهجية...

والتساؤل الذي يفرض نفسه الآن هل تم تبني قوانين نامة خاصة بالإيالات العثمانية الثلاث الجزائر وتونس وطرابلس ؟ إلا أنه يبدو ليس هناك محاولة لتبني قوانين نامة، وقد عثرنا على فرمان سلطاني تم توجيهه من قبل الإدارة المركزية باستانبول بتاريخ 13 سبتمبر 1588 إلى بيلرباي تونس وجاء فيه : "كما نأمرك باتباع ما هو مسطور ومضبوط بقانون نامة، أي أحكام قوانين الإنكشارية، المعمول به بالباب العالي. وعليك بإخراج صورة أو طلب نسخة من هذه الأحكام المتعلقة بالجيش والعمل على حفظها في الخزينة والفصل في قضايا الإنكشارية بحسب ما هو مبين وموضح في رسالة أحكام الإنكشارية المذكور والامتثال للأوامر السلطانية".

ومن خلال هاته الإحياءات، يمكننا أن نفترض على ضوء هذا الفرمان المحرر من قبل مسؤول إداري مرموق، وجود قانون نامة مطبق بإيالة تونس في هذه الفترة ! إلا أن الحقائق والواقع التاريخي الذي ذكره المؤرخون العثمانيون والمحلون، لا يؤيد ذلك إذ لم يذكروا لنا وجود قانون نامة لإيالة تونس ولا الجزائر أو طرابلس !

- سياسة الدولة العثمانية لفرض الأمن والنظام في الإيالات الثلاث :

من خلال نصوص الفرمانات التي بحوزتنا، عثرنا على العشرات من اللوائح والرسائل الموجهة إلى مركز الدولة العثمانية باستانبول، والموجهة إليها من طرف الأهالي : علماء كانوا أو شرفاء ورجال دين أو من عدد من الموظفين السامين والأهالي بالإيالات الثلاث، وفيها يشكون من البيلبايات والانكشاريين لسوء إدارتهم للشؤون المالية والإدارية وعلى الأخص منها عدم فرض الأمن واستتراء الظلم المقترف ضد الأهالي، وهذا هو السبب الذي دعاهم للاستتجاد بالسلطة السياسية للدولة، لإعادة فرض الأمن والسلم وإقامة العدل للأهالي. لقد كانت ردود فعل الدولة العثمانية حاسمة وثابتة، عندما قامت بإرسال أوامرها إلى البيلبايات، حاثّة إياهم على الأهمية التي توليها الدولة لإقامة العدل والطمأنينة للشعب.

وعلى ضوء ذلك، نؤكد على منح المسؤولين العثمانيين أهمية خاصة للديناميكية والأمن الاجتماعيين، وقد دافعوا عن الأهالي لتأمين سلامتهم واستتباب العدالة والنظام، ولكن وعلى الخصوص فرض العدالة على المجتمع. ولا شك أن أوامر السلطان قد شددت على البيلبايات للاهتمام بالأهالي وحسن معاملتهم ووضع حد للاعتداءات الانكشاريين وظلمهم الذي ألحقه بهم. وفي هذا الإطار لا تحمل الدولة العثمانية مسؤولية المظالم والاعتداءات، بل وجب إلحاقها إلى غطرسة وعجرفة بعض القادة العسكريين الذين كانوا وراء الفوضى التي عمت الإيالات الثلاث، ولم يكونوا وراء بروز مخطط اندماجي واجتماعي مع الأهالي المحليين. إن هذا الموقف الذي أبدته الدولة العثمانية لفائدة الأهالي، كان عاملا حاسما في تعلق الأهالي بالسلطة الدينية والسياسية العليا للدولة العثمانية.

- التحريات المالية في الإيالات الثلاث :

هناك إشكال صعبت مواجهته الدولة العثمانية خلال النصف الثاني من القرن السادس عشر، ويتمثل في إجراء التحريات والتصرف المالي للمسؤولين، وقد شرحت الفرمانات هذا الوضع بدقة متناهية، من خلال عديد اللوائح الموجهة إلى استانبول، متهمة الدفتردار

والاستيلاء على أموال الإيالات الثلاث، ثم عدم الشفافية بتسجيل كل المداخل الحقيقية للدولة ومصاريفها، وكذا غياب بل وضياع دفاتر التسجيل الحكومية. وهناك أيضا ظاهرة خطيرة أخرى تمثلت في هاته الاستيلاءات غير الشرعية على أملاك الأهالي، مسلمين أو يهودا، كما حصل مع آغا الانكشاريين الذي صادر بالقوة، منزلا يملكه أحد الأهالي ! أو مثل هاته الحادثة المتمثلة في حسن آغا والذي "ما إن حل بالجزائر حتى عمد إلى الغدر وظلم الأهالي وممارسة الرشوة والضغط عليهم لأخذ أموالهم، بل كان يأخذ الأموال من خزينة الدولة ويوزعها على أتباعه بدون حق". وللتذكير فإن المؤرخين لم يهتموا بالميزانيات السنوية للإيالات الثلاث، كما هو الشأن بالنسبة لليمن، أو بلاد الشام⁽¹⁾ أو الدولة العثمانية نفسها.

ولا شك أن الأرشفات العثمانية، قد احتفظت لنا بأدق المعلومات حول المداخل المتحصلة من الضرائب وكذا مختلف المصاريف في المركز. ودراسة الأستاذ خليل الساحلي أوغلو التي خصصها لسني الازدلاف⁽²⁾، وهي الدراسة التي قمنا بتعريبها، شكلت مرجعا لا غنى عنه لأي باحث، وهذا لكل ما يتعلق بالملف المالي. وهناك عدد آخر من المؤرخين الأتراك والأورو-أمريكيين قد اهتموا بالجانب المالي للامبراطورية العثمانية أمثال باموك شوكت في كتابه التاريخ المالي للامبراطورية العثمانية⁽³⁾ وشرح عددا من المسائل المتعلقة بالتسيير المالي للدولة وغيره من جيل المؤرخين الأورو-أمريكيين. أما الإيالات الثلاث : الجزائر وتونس وطرابلس، فإننا لا نملك حتى اليوم، أية تقويم ولو نسبي لميزانياتها خلال النصف الثاني من القرن السادس عشر. والسبب في ذلك هو ندرة المعلومات حول هذه الملفات التي ضاعت دفاتر محاسبتها المنتظمة من قبل القائمين عليها أو من قبل الدفتردار أنفسهم. ولا شك أن ما صاحب ذلك من ثورات، كان وراء ضياعها تماما، وهذا خلافا لمركز الدولة العثمانية باستانبول، حيث تم الاحتفاظ بكل أثر مكتوب "ويبدو أن الدولة المحكمة التنظيم والتي تستجيب لمعايير خاصة، قد تم تجاهله تماما ومنذ مدة"⁽⁴⁾، وهذا خلافا للأرشفات الوطنية للإيالات الثلاث حيث ضاع الكثير من الوثائق والدفاتر والتي تغطي بصفة خاصة القرن السادس عشر.

(1) د. خليل الساحلي أوغلو : "ميزانيات بلاد الشام في القرن السادس عشر في تاريخ الأقطار العربية في العهد العثماني"، ص 54-19، منشورات إيرسيكا، استانبول 2000

(2) د. خليل الساحلي أوغلو : "سنو الازدلاف أو أزومات الدولة العثمانية المالية"، وقد كنا أول من عرب هاته الدراسة ونشرناها في المجلة التاريخية المغربية، عدد 12، ص 141-172، تونس 1979، ومؤخرا أعيد نشرها اعتمادا على نصنا المعرب في كتاب ضم عددا من بحوث د. خليل الساحلي والتي كان معظمها قد نشر في السابق في منشورات مؤسستنا والكتاب من منشورات إيرسيكا.

(3) هذا الكتاب قام بتعريبه ونشره المدار الإسلامي ببيروت، 504 ص، وأمن الترجمة د. عبد اللطيف احارث، بيروت 2005.

(4) Rober Mantran, : « L'Empire Ottoman » in, Le concept d'Empire, pp. 231-251, PUF, Paris, 1980.

وهناك مظهر آخر لا يقل أهمية عن غيرها من الملفات وهو المتعلق بالترجمين في قسم الشؤون المالية والدور الذي أدوه في التلاعب بحقوق المواطنين بحكم الامتياز الذي يمسكونه بأمانة الترجمة أم لا، لحقوق الناس الذين اشتكوا منهم لاستيلائهم على أملاكهم وحقوقهم بطريقة غير أمينة للإجراءات المتبعة، مثل هذه المظالم التي اقترفها المترجم محمد درويش، وهو الأمر الذي دعا الباب العالي لوضع حد لخدماته ومصادرة أملاكه، وإرساله إلى استانبول لمحاكمته. وهناك مترجمون آخرون تم نقلهم إلى مركز الخلافة. وإذا كان دور فريق المترجمين في تاريخ الدولة العثمانية حاسما وهاما جدا في التبادل الثقافي والحضاري وحوار الشعوب والأمم، على اختلاف توجهاتهم ودياناتهم، فإننا نؤكد هنا على عدم وجود دراسات حول هذا الفريق في الإيالات الثلاث خلال كامل العصر الحديث.

- الصراع بين البيلربايات والانكشاريين ورياس البحر والمواقف المتناقضة للإدارة المركزية العثمانية:

تميز تاريخ الإيالات الثلاث بصراع المصالح المستمر بين رجال الدولة الأساسيين وهم البيلربايات والانكشاريين ورياس البحر والكراغلة. وعليه فإن عدم وجود قانون نامه يحدد بموجبه الصلاحيات الإدارية لكل طائفة، قد فسح الباب مفتوحا لكل منها بالتلويح بحقوقها وصلاحياتها والتدخل في شؤون الدولة، وهو ما يترجم عنه ظاهرة عدم الطاعة المفتوحة والمعلنة لكل القرارات والقوانين التي تبناها البيلربايات والقضاة وجاء في فرمان ما يلي: " وصل إلى مسامع عتبتنا العالية عن أحوال الانكشارية في طرابلس الغرب، وما هم عليه من تمرد وتدخل في شؤون الدولة والرعية، وأخذ أموال الدولة وعدم الانقياد للحكام والقضاة المعينين ... نأمرك بتنبيه العساكر والتأكيد على أهمية طاعتهم للحكم الشريف ... وعدم التدخل في شؤون الحكام، والإقدام على إجراء تغييرات وإصدار أوامر ليس لهم فيها حق ولا هم مفوضون... " (5). إن عدم تحديد الصلاحيات قد كان ولا شك، وراء حالة الفوضى التي عمت وخلخلت التسيير الإداري، الأمر الذي كان وراء بروز الصراعات بين القيادات السياسية القديمة والحديثة، وحيث أصبح ذلك أمرا عاديا، ومع أن كليج علي باشا، الرجل القوي في الدولة، قد جابه في السابق مثل هاته التجاوزات نتيجة صراع مفتوح بين مختلف فرق الجيش يومئذ، فحالة الفوضى والنزاع القائم بين طائفة الانكشارية القادمة حديثا من الدولة العثمانية، بالدخول في نزاع وخلاف مع الفئة الانكشارية القديمة... " (6).

(5) مهمة دفترى رقم 7/II، ص 875 بتاريخ 24 أكتوبر 1568.

(6) مهمة دفترى رقم 62، ص 15 بتاريخ 8 أبريل 1568.

وعليه نؤكد هنا كيف أن مواقف السلطة المركزية العثمانية كانت حاسمة، للمطالبة بشكل قوي، وضع حد للتجاوزات عندما أمرت الانكشاريين بعدم التدخل في شؤون الدولة وبصفة خاصة في شؤون وقضايا البيلباي وشؤون المواطنين أنفسهم وهم الذين تحملوا مظلمتهم وخروقاتهم. وإذا بدت بعض مواقف الدولة العثمانية متضاربة، تجاه الانكشاريين، فلا يمكن إرجاع ذلك إلى التقليل من أهمية فريق الانكشاريين والذين يعدون أعمدة النظام العثماني، وأن الدولة وجدت نفسها مجبرة على الاستجابة لمطالبهم، بترفع رواتبهم عندما أمرت البيلبايات بالاهتمام بفريق الانكشاريين، وهم الذين أبلوا البلاء الحسن في مختلف المعارك التي قاموا بها.

كشفت لنا هذه الفرمانات معلومات متنوعة وأصيلة حول عدد من الملفات والمسائل ذات أهمية خاصة، مثل توجيه المجرمين الخطرين إلى إيالتي الجزائر وطرابلس، من عدد من مناطق الامبراطورية العثمانية مثل خان نامور بروسيا والأفلاق الذين وجهوا بادئ الأمر إلى رودس، ومن عدد آخر من الفضاءات الترابية للدولة، وهم الذين كانوا وراء اندلاع ثورات وانتفاضات في فضاءاته، وهذا هو السبب الذي دعا الباب العالي إلى إبعادهم وتهجيرهم نحو الجزائر وطرابلس ووضعهم في السجن وأن لا يسمح لهم بالخروج منه إلا بإذن الباب العالي.

أما ملف المجاعات المعلنة وحدثها ثلاث مرات، فقد كانت وراء مصاعب بايلك طرابلس لمجابهة ذلك، وقد قاسى الأهالي من ندرة المواد الغذائية وارتفاع أسعارها السريع، وهو أمر ترجع أسبابه إلى حالة الجفاف الذي ضرب الإيالة، وكان وراء المردود السيئ للمحاصيل والذي أدى حتما إلى المجاعة؛ إن تأريخية الأسعار الغذائية في تقلباتها، ثم ندرة العملة والمؤشرات المساعدة على دراسة الحياة الاقتصادية في الإيالات الثلاث خلال النصف الثاني من القرن السادس عشر، في أدق تفاصيلها، وعلى الأخص من ذلك حول الحياة اليومية للأهالي، كما وجب في هذا الإطار التوقف مليا حول تأريخية الأمراض المعدية والزلازل التي ضربت الإيالة وذهب ضحيتها الآلاف من الأموات، وقضت على جزء من الأهالي في الفضاء الترابي المغربي، ثم إن تأريخ المحاصيل الزراعية الجيدة أو المتوسطة من عدمها، كان متوقفا على وسائل الزراعة المطبقة، وهي بدائية تماما وذات مستوى معرفي زراعي يقارب الصفر، كل هذه العوامل تشرح الاشكاليات العديدة المعالجة في الفرمانات.

- تجنيد الانكشاريين وتحرير الأسرى المسلمين والمسيحيين ومبالغ الفدية المجمعة لفائدة الخزينة المركزية :

هناك مواضيع قد تطرقت إليها فرماناتنا وتستحق منا التوقف عندها، وتتناول فريق الانكشاريين وطائفة رياس البحر الذين لعبوا دورا رئيسيا في حسن أو عدم التسيير الإداري الناجع للإيالات الثلاث. ونأخذ هنا مثال تجنيد الانكشاريين في الأراضي الدولة العثمانية، ولإجراء ذلك الانتداب استوجب بادئ الأمر أخذ موافقة القاضي على ذلك، وهو ما يترجم عن مكانة القاضي في التشريع الإسلامي، والذي هو أمر جوهري ليتم الانتداب التطوعي، ذلك أن الانتداب وهو عمل له شروطه القانونية، إذا أخذنا بالاعتبار اجتثاث هؤلاء المنتدبين وتنقلهم من مكانهم الأصلي مع التداعيات العائلية والمهنية المختلفة الناتجة عن ذلك. وعليه قامت الإدارة المركزية بالتدخل لدى القضاة حتى تتم عمليات الانتداب التطوعي وأعطيت التعليمات إلى كل القضاة بعدم منع ذلك. وقد وجب تحديد عدد المنتدبين المتطوعين وعددهم كل سنة ومن أي الفضاءات الجغرافية ينتمون وسنهم وحالتهم الاجتماعية ومستواهم التعليمي، وكلها عناصر أساسية لفهم فريق الانكشاريين المنتدبين للإيالات الثلاث. وبخصوص فريق الأسرى المسلمين أو المسيحيين فقد احتل مكانة متميزة في الاستراتيجية العامة للدولة العثمانية. فليست لدينا دراسات حول عدد الأسرى المسلمين الذين أرسلوا بانتظام إلى مركز الدولة من الإيالات الثلاث مع مرور الزمن. كما أنه ليست لدينا دراسات حول المنظمات المسيحية الخيرية التي قامت بفدية الأسرى. وعليه فإن المعلومات القليلة التي جمعت انطلاقا من عدد من المراسلات الدبلوماسية بين الباب العالي والبلاطات الأوربية، لا تترجم حقا عن حجم وأهمية هذا الملف.

ومن جهة أخرى فإن إعادة احتلال تونس وحلق الوادي من طرف دون خوان دتريش بتاريخ 7 أكتوبر 1573، قد يتطابق منذ سنتين يوما بيوم، مع هزيمة العثمانيين الخطيرة في معركة ليبنت المدوية والتي ألحقها خوان دتريش بالعثمانيين. ويعكس ولا شك العقلية التي تميز بهما المسؤولون الإسبان والأوربيون في تلك الفترة. إن هذا الحادث الحاسم قد صاحبه سلوك متعطرس وازدراء من طرف المحتلين، تجاه الأهالي والدين الإسلامي والتراث الثقافي ووصل الأمر إلى درجة العبث بجامع الزيتونة، كما يقر بذلك المؤرخون. ولا شك أن تداعيات هذا الحدث، دفع كليج علي باشا إلى اتخاذ قرار حاسم، قضى بإقناع السلط السياسية العليا بالتحرك السريع لإعداد أكبر حملة بحرية لإعادة واسترجاع تونس وحلق الوادي، وإتمام مسيرة العثمنة لهذا الفضاء الجغرافي المغاربي الواعد والمهم.

وقد سلمت الأوامر إلى البيلربايات والموظفين السامين بالجزائر وتونس وطرابلس وكوكو وزوارة ومدينة والروملي وكل المسؤولين الآخرين على اختلاف درجاتهم، ودعوتهم للمساهمة في الاستعدادات للحملة، بدءا من انتداب البحارة والمجدفين والجنود من الأهالي أنفسهم، وهذا ما يترجم كيف أن الاستراتيجية العسكرية العثمانية، لم تهمل أية قوة سياسية أو دينية لمساهمة فاعلة في هذا الحدث الكبير ؛ ومن جهة أخرى، فإن موقف الباب العالي من الأعيان كان مشجعا جدا، عندما وجهت إليهم رسائل باللغة العربية وكذا خلع فاخرة لكل من استحقها من إيالة الجزائر وتونس وطرابلس.

نلمس إذن الاستعدادات الحثيثة للحملة : انتداب الجنود والبحارة بالآلاف من عدد من إيالات الإمبراطورية، ثم توجيه آخر التعليمات لتجهيز الأسطول المؤلف من 300 سفينة بمختلف أنواع الأسلحة، ثم إعداد المواد الغذائية لمدة لا تقل عن ثلاثة أو أربعة أشهر للجنود البحارة الذين فاق عددهم 55.000، ثم وجود طلبات مستعجلة كانت قد وجهت إلى مختلف البيلربايات لتقديم العون والمساعدة لإنجاح الحملة وعلى الأخص من ذلك إطاعة الأوامر العليا الصادرة عن قادة الحملة العسكريين وهم الذين تقاسموا توزيع الأدوار والمسؤوليات للخطة العامة والتي تم تبنيها باتفاق المسيرين والبيلربايات. وقد احترمت قرارات الهيئة العسكرية من طرف الجميع، وهذا ما يفسر مدى نجاح خطة الهجوم التي وضعها سنان باشا وكليج علي باشا وقضت بالتدمير الكامل لقلعة حلق الوادي، من خلال وضع متفجرات في أسسها، وتم ذلك بعد قتال مرير وشرس حيث أظهر فيه الأسباب بطولة للدفاع عن قلعتي حلق الوادي وسان جان حتى الموت⁽⁷⁾.

لا نستطيع أن نتوقف حول كل التفاصيل لهاته الحملة والتي تستوجب بحثا مفصلا حول طرفي النزاع والمحادثات والمراسلات التي تمت بينهما. إلا أننا من جهة أخرى نطرح التساؤل التالي : بعد أن شرحنا طبيعة الاستعدادات الضخمة لهاته الحملة خلال أكثر من سنتين وأن الإدارة المركزية لم تدخر وسعا في شيء، لإنجاح رهانها المتمثل في الدفاع عن الوحدة الجغرافية السياسية للفضاء المغاربي، حتى لا يقع فريسة لأعدائه في القرن السادس عشر، هل نستغرب إذن التزام الدولة العثمانية الكامل للدفاع عن إخوانهم في الدين، واسترجاع تونس وقلعة حلق الوادي في صيف 1574 ؟ وهو الالتزام الذي كانت له أبعاد سياسية كبيرة وفرض على الدولة العثمانية تكاليف ضخمة، لم تقم بها الإمبراطورية العثمانية لأية حملة

(7) مهمة دفتري رقم 24، ص 59، بتاريخ 7 أبريل 1574.

بحرية أخرى ! من منا اليوم من يدعي تقديم تقويم مالي ولو تقريبي لتكاليف هاته الحملة والتي ولا شك قد كلفت الدولة مبالغ ضخمة بل وخيالية من خزينتها العامة يومئذ ؟

ولا شك لدينا أن المبالغ البسيطة والزهيدة جدا والتي تسدها بدون انتظام، الإيالات الثلاث مجتمعة، خلال كامل الفترة العثمانية برمتها، لا تساوي شيئا على الإطلاق ! وعليه فإن الكتابات والخطابات الشائعة اليوم في المشرق العربي ضد سياسة العثمانيين والتي مازال عدد من السياسيين والصحفيين العرب وغيرهم، يشنونها بشراسة كبيرة، بإطلاقهم أوصافا غير أمينة وخاطئة عن الوجود العثماني في البلاد العربية، على أنه احتلال عسكري بل هو استعمار مقنع بغلاف الدين، كما نادى بذلك الرئيس الراحل جمال عبد الناصر، وجاراه المؤرخون القوميون العرب إلى اليوم !

إن تداعيات نجاح الحملة البحرية العثمانية على تونس كانت عديدة، بدءا بفتح الباب لاستقرار الأتراك-العثمانيين في الفضاء الترابي المغربي، وهي مرحلة حازمة جدا لعثمنة إيالة تونس والتي فسرها الاستراتيجيون العثمانيون، على أنها تتويج لترسيخ النظام العثماني بكل من الجزائر وطرابلس الغرب، وأن لا أحد باستطاعته أن يضرب الوحدة الترابية لهذا الفضاء.

إن استقرار الأتراك-العثمانيين في إيالة تونس، قد منح الإيالة على صعيد التسيير الإداري وكذا حول تنظيم الدفاع على السواحل المغربية، مركزا عثمانيا متقدما، وكان دوره بالفعل مضائقة : "الأساطيل الأوربية في حوض البحر المتوسط الغربي" (8)، ومن جهة أخرى، طلب بترميم القلاع العثمانية وبناء قلاع جديدة، وفي هذا الصدد وجه فرمان باللغة العربية إلى الأهالي والعلماء والأولياء بتونس، بدعوتهم للمشاركة مباشرة في الدفاع عن البلاد و"تعمير ما خرب من القلاع والبلاد..." (9)، كما طلب منهم الفرمان : "العمل على ترميم وتحصين كل من قلعة بنزرت ونابل... كما نأمرك باكثر الجنود بهذه القلاع لتقوية الدفاع وحراستها من البحر..." (10) ؛ بل أن وجهاء إيالة تونس أنفسهم، قد وجهوا لائحة

(8) مهمة دفترية رقم 61، ص 9، بتاريخ 3 جويلية 1585.

(9) مهمة دفترية رقم 28، ص 129، بتاريخ 7 سبتمبر 1576.

(10) د. الصادق بويكر، انطباع... نفس المصدر، ص 88 ومن جهة أخرى. وكما يبين فرنندال برودال في كتابه :

Méditerranée et le monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II,

أنه بعد انتصار العثمانيين سنة 1574 وبعد سنة 180، فإن الأسطول العثماني الضخم قد تفرقع من تلقاء نفسه، فإن السلم البحرية التي تتواصل حتى سنة 1591، كانت بالنسبة للدولة العثمانية أكبر وأفدح الهزائم التي حلت بهاء وأن ذلك الأسطول قد أتلّف تماما من الموانئ...

يحيطون فيها علما السلطات العثمانية العليا : " بأنه كان يوجد بحلق الوادي القريبة من تونس، ميناء صغيراً، كانت تقصده سفن التجار وتحتمي به. ولكن لا يوجد برج في هذا الميناء لحفظ سفن التجار وتأمينها من غارات سفن القرصنة الأعداء... وعليه فإنهم يرجون بناء برج جديد ذي خمسة فتحات، لاطلاق النار" ⁽¹¹⁾، وقد وافقت الدولة على ذلك بسرعة.

وبالإضافة إلى ذلك فإن الدولة المركزية باستلامها مباشرة عديد اللوائح، استلمت أيضاً وفوداً من الأهالي، وهو ما جعلها أكثر وعياً لوضعية موانئ الإيالات. وقد اشتكى أهالي مدينة المهدية حالة خراب ودمار مدينتهم، بسبب قبائل الأعراب العصاة وهذا ما دفع أهل المدينة لتركها. وقد أصبحت المدينة شبه خالية ومهجورة وفي حالة خراب عام ⁽¹²⁾، وقد سلمت في الحال التعليمات إلى الأهالي الذين رجعوا إليها : "واستقروا في أملاكهم بالمدينة، ولأجل تعمير المدينة، نأمر بإعفاء أهلها من دفع الضرائب لمدة ثلاث سنوات، سعياً لتعميرها والاهتمام بهذه المدينة" ⁽¹³⁾.

إن دفاعات الإيالات الثلاث كانت مسؤولية مشتركة بين المركز وسلطات الإيالات والأهالي ؛ إلا أن الرواة الإخباريين قد قللوا من دور مشاركة الأهالي في المعارك البحرية والأرضية، وأيضاً حول دورهم في العملية التسييرية للإدارة والعدالة والتعليم، الذي أمنه وأشرف عليه العدد الأكبر من العلماء المحليين. وهناك مظهر آخر وجب الانتباه إليه، ويتعلق بالشعور العام للتضامن المشترك للإيالات الثلاث، وهي التي أشرفت بدقة على التبادل التجاري وإرسال المواد الغذائية إلى بعضها، في حالة تعرضها إلى مصاعب التمويل وكذا للعمل على توفير الإمدادات الغذائية والتي خضعت في بعض الأحيان إلى مضاربات غير أمينة من طرف عدد من رجالات الدولة، عندما اشتكى أهالي تونس وقدموا عريضة إلى الباب العالي : "يشتكون فيها من البيلرباي مصطفى ورجال الدولة الذين ما إن تصل البضائع التجارية إلى تونس، حتى يقوموا بشرائها بأسعار منخفضة أو زهيدة من طائفة التجار، ثم يقومون بإعادة بيعها بأسعار مرتفعة إلى الأهالي.. وأصبح هؤلاء يعانون من ضيق كبير بسبب هذه المعاملة الغادرة..." ⁽¹⁴⁾. وإن هذا الوضع الخاطيء، كان وراء بروز عدة عوامل حاسمة وانتفاضات هزت طرابلس الغرب، الأمر الذي أصدر على إثره الباب العالي، الفرمان التالي الذي وجهه إلى بيلرباي تونس بتاريخ 11 نوفمبر 1589 : "نأمرك

(11) مهمة دفترية رقم 28، ص 74، بتاريخ 26 أوت - 4 سبتمبر 1576.

(12) مهمة دفترية رقم 58، ص 212، بتاريخ 14 أوت 1585.

(13) مهمة دفترية رقم 44، ص 145، بتاريخ 16 فيفري 1583.

(14) مهمة دفترية رقم 73، ص 101، بتاريخ 15 جوان 1595.

بإرسال الفرسان والقوات العسكرية إليها (طرابلس) لأداء هاته المهمة وترك عدد كاف من جنود إيالة تونس، بطرابلس للحفاظ على أمنها وزيادة الحذر والحيطه وعدم الغفلة من تحركات العدو..⁽¹⁵⁾

وبالإضافة إلى ذلك نستخرج عددا من المعلومات الجديدة والتي تستحق عنايتنا والقاضي بطلب الأهالي من الباب العالي، جعل يوم السبت يوم اجتماع ديوان الإيالة الذي "يضم القاضي والمفتي وكافة العلماء والصلحاء، للبت في مصالح الأهالي والفقراء. كما ترجى الأهالي أن تتبع تلك العادات والقوانين التي تم العمل بها منذ فتح تونس"⁽¹⁶⁾. وهذا ما يعني كيف أن الدولة المركزية تبنت موقفا مرنا، احتراما للقوانين والتقاليد السارية العمل بها في الإيالة⁽¹⁷⁾؛ وهي نفس المواقف التي تبناها الباب العالي تجاه مصر وبلاد الشام والبصرة من خلال قوانين نامه التي تم تبنيها لهذا الغرض. وبالنسبة لتنصيب أهالي تونس على حضور القاضي والمفتي والعلماء والصلحاء في اجتماع الديوان، فإن ذلك يترجم عن وجود انزعاج واضح وخلافات هيكلية عميقة في النظام الإنكشاري والذي يسعى إلى إقصائهم من تسيير شؤونهم ومشاكلهم ومصالحهم الخاصة.

وفي هذا الإطار نموقع تلقائيا مسعى الباب العالي المستعجل من وزيره برتو باشا لمعرفة الرأي العام التونسي بانضمام بلادهم إلى طرابلس الغرب أم لا ؟ ذلك أن جعفر باشا، بيلرباي طرابلس، وجه رسالة إلى البابا العالي يطلب فيها ضم إيالة تونس إلى طرابلس. إلا أن موقف الباب العالي كان في غاية الأهمية، عندما طلب من الوزير برتو باشا : "إرسال مأمورين برتبة جاويش ورئيس، ممن يعتد بهم، إلى أعيان تلك الولاية وإشرافها للوقوف على رغبة أهالي البلدين من الالتحاق بأي من الولايتين، وليعرضا النتيجة عليك، واعمل بما يتوصلا إليه من نتيجة بهذا الخصوص..⁽¹⁸⁾

ومن جهة أخرى ففرماناتنا هي في العموم شحيحة في معلوماتها عن الحياة الاقتصادية وأسعار المنتوجات، وحول التبادل التجاري بين مناطق الإيالات فيما بينها وبين الفضاءات ذات القرب الجغرافي المتوسطي ؛ كذلك معلومات نادرة جدا حول مختلف العملات المستعملة، وصكها أو التخفيضات المجرة عليها، مثل ما حصل لناصوح إذ : " قام بتغيير

(15) مهمة دفترى رقم 68، ص 15، بتاريخ 13 أكتوبر 1591.

(16) مهمة دفترى رقم 58، ص 187، بتاريخ 14-23 سبتمبر 1585.

(17)

(18) مهمة دفترى رقم 66، ص 11، بتاريخ 11 نوفمبر 1589.

عيار الأفعجة" (19). وقد طالب الباب العالي التحري في هذه المسألة ما إذا تم ذلك : " بسبب أمر الوالي السابق أم بتصرف شخصي من صاحب السكة المحبوس. فإذا تحقق أن صاحب هذا العيار، قام من تلقاء نفسه... فيجب حبسه وأعلامنا بذلك..." (20). كما أننا لا نعثر على معلومات عن المكايل والموازين المطبقة في مختلف الفضاءات والأزمنة، وهذا ما يمكن أن يساعدنا على شرح العديد من المسائل المتعلقة بذلك.

ملف الموريسكيين الأندلسيين والدولة العثمانية :

كانت تحرياتنا في الأرشيفات العثمانية والإيطالية والفرنسية حول هذه المسألة، إيجابية جدًا، وقد بيننا من خلال بحوثنا كيف أن السلط السياسية العليا على علم تام بحيثيات المأساة الموريسكية، بواسطة عديد الوسطاء واللوائح الموجهة من طرف الموريسكيين أنفسهم، إلى رجال الدولة العثمانية وكذا من خلال عديد الوفود الموريسكية التي توفقت في الوصول إلى مركز الدولة وإثارة الاهتمام بوضعيتهم ومجاہتهم المتواصلة والشاقة بل والمأساوية لخصمهم الذي نجح في اجتثاثهم من بلادهم الأندلس، والقضاء عليهم تدريجيا عن طريق محاكم دواوين التفتيش الجهنمية والخطيرة والتي تمكنت من القضاء عليهم، باتخاذ قرار طردهم النهائي من الأندلس سنة 1609.

وعليه فقد كان الباب العالي يلتقي كل المعلومات الصحيحة والموثقة حول المأساة الموريسكية، كما يؤكد فرمان آخر بتاريخ 9 مارس 1571 : " لقد اطلعت بإحاطة وشمول على كل ما عرضه (كليج علي) بالتفصيل. لقد كانت نيتي سابقا إرسال أسطولي الهمايوني إلى تلك الجهات لمعاونة المسلمين من كل وجه ومؤازرتهم.. (21). ونظرا لعديد المساعي الدبلوماسية والعسكرية التي اتخذتها الدولة العثمانية، لمجاہة مأساة الموريسكيين، نؤكد أنها قد تبنت القيام بمساعي دبلوماسية واسعة النطاق لدى البلاطات الأوروبية، عندما وجهت سفراءها، حاملين رسائل خاصة للفت انتباه ملوك أوربا ودوج البندقية إلى هذه المأساة الإنسانية والتي حلت بالموريسكيين بالأندلس، وقد دعاها السلطان أحمد الأول إلى إبداء

(19) مهمة دفترية رقم 16، ص 362، بتاريخ 12 أكتوبر 1571.

(20) راجع دراستنا : التشكل الإداري... نفس المصدر.

(21) لا شك أنه أول مهندس لوضع الخرائط الجغرافية وكان وراء تقديم المعلومات الأولية حول السواحل الأندلسية، راجع

Robert Mantran : « La description des côtes de l'Andalousie dans le Kitab Le-Bahriye » in Actes del XII congreso de la UEAI, (Malaga, 1984) pp. 497-507, Madrid 1986

(وصف سواحل الأندلس في كتاب البحرية لبيري رابيس. والمقال الثاني لنفس المؤلف

« La description des côtes de l'Algérie dans le Kitab e. Bahriye de Peri Reis » in, ROMM, n° 1516, pp. 159-168, Aix 1973.

(وصف سواحل الجزائر في كتاب بحرية لبيري رابيس)

تفهمهم وتقديم مساعدتهم وتسهيل مرور الموريسكيين من أراضيهم للتحويل إلى أراضي الدولة العثمانية (22).

ماذا نستنتج من هذا الفرمان الذي يكتسي قيمة معلوماتية استثنائية، حول العديد من النقاط، ذكرناها في هذا السياق. إن هناك وعيا كاملا لتداعيات الملف الموريسكي لدى السلط السياسية العليا للدولة، وهو ما يترجم عنه تلك الاستعمالات والأوصاف الدالة على مدى التعاطف مع قضيتهم الإنسانية، وذهب بالسلطات العثمانية، أن تطلب من بيلرباي الجزائر وتونس إعفاءهم من تسديد الضرائب خلال ثلاث سنوات وتوفير الأمن والسلام لهم وعدم إلحاق الضرر والظلم بهم. ونفس هذا الموقف قد تم دعم توجهه من خلال عديد الفرمانات التي وجهت إلى بيلرباي تونس، وحيث كنا قد نشرنا البعض منها في السابق، وجميعها تدل كيف أن السلط العثمانية العليا، قد أبدت اهتماما عاليا بهذا الملف خلال القرن السادس عشر وحتى الطرد النهائي. وعلى المؤرخين المهتمين بهذا الملف أن يأخذوا بالاعتبار الوضع الجغراسياسي للمتوسط الغربي، ورهاناته وعلى الأخص من ذلك عدم استطاعة الدولة العثمانية أن تفعل أكثر من ذلك عسكريا بتقديم الدعم العسكري الفاعل في فضائهم الترابي الأندلسي.

وهناك معلومات نستشفها عبر بعض الفرمانات وهي المتعلقة بحرية التحرك وحرص الامبراطورية على تأمين تنقل الأملاك والأشخاص وتخفيف الأعباء، عندما أمر بيلرباي تونس مثلا، بعدم مطالبة أداء إضافي لرسو البواخر التجارية: " فإن عمال الجمارك والميناء يأخذون حق نقل وإنزال البضائع من السفن التجارية الفرنسية، كما وفرضوا ضريبة حق الرسو في الميناء... وقد أرسلت أوامرنا الشريفة برفع هذه البدعة... ووضع حد لتلف وإلحاق الضرر بالتجار وبأموال الدولة... " (23). إن هذه الإشكالية حول التبادل التجاري المغاربي في القرن السادس عشر.

نختم هذه الورقة بالقول أن الإدارة المحلية التي وضعت أسسها وآلياتها في القرن السادس عشر، هي نفسها في كل الإيالات الثلاث مع شيء من الاختلاف في تسمية الموظفين والوظائف. إن النظام الإداري المطبق كان متماسكا ومتسلسلا ونسبيا شبه منتظم. وقد تواصل العمل به أكثر من ثلاثة قرون، بحيث أصبحت إيالة الجزائر قائمة بذاتها وتختلف إداريا عن إيالة تونس أو طرابلس، ولا توجد حدود جغرافية محددة بالمعنى الحديث، ولكن

(22) د. التميمي، الدولة العثمانية... نفس المصدر.

(23) د. عبد الجليل التميمي

هناك تقسيم إداري ذو فعالية كبيرة، وتم التعامل معه على أساس الحدود المقبولة لكل الإيالات المغاربية.

هذه هي البانوراما التي سعينا إلى تقديمها على ضوء المهمة دفترية، ولا شك أن هناك الكثير من النقص في مهماتنا بدءا بغياب المرأة المطلق، تركية كانت أو محلية في الحياة السياسية والإجتماعية والتعليمية ؛ كما أنه تنقصنا أيضا معلومات حول تداعيات الانتفاضات والثورات حيث لا نعرف شيئا عن عدد الأموات والمعوقين والعبيد والسجناء والسجون والشرطة المحلية ومقاومة الإجرام في الإيالات الثلاث، وحول تعمير المدن وحالة الريف والريفيين والطبيعة المهنية للمواطنين وملفات عديدة أخرى متفرعة عن هذه الانشغالات. ومع هذا فإن هذه المقدمة قد سعت إلى تقديم إطار عام لمسيرة العثمنة في الإيالات الثلاث في النصف الثاني من القرن السادس عشر على ضوء المهمة دفترية، وعلى المؤرخين والباحثين على اختلاف تخصصاتهم ومشاربهم الفكرية الاهتمام بهذه الملفات من خلال استفادتهم الكبيرة من قاعدة البيانات التي نمدهم بها اليوم بعد أن نقلناها وعربناها مساهمة منا في تفعيل البحث التاريخي المغربي المهتم بالعهد العثماني.

Tebliğ öncelikle Tunus Milli Arşivi'nin tarihçesinden bahsetmektedir. Devamında, Osmanlı'nın Tunus'ta hüküm sürdüğü 1574-1881 yıllarına ait Milli Arşiv'de bulunan Osmanlı belgelerinin çeşit ve miktarı belirtilmektedir. Bu defterlerin ve belgelerin ihtiva ettiği tarihi, siyasi, ekonomik ve sosyal bilgiler özellikle vurgulanmakta ve bunların tarihçiler ve araştırmacılar için önemi üzerinde durulmaktadır. Konuşmacıya göre, bahsi geçen belgeler asırlarca bir Osmanlı vilayeti olarak hayatîyetini sürdüren Tunus'un Osmanlı İmparatorluğu ile bağlarının ne denli güçlü olduğunu açıkça göstermektedir. Vurgulanan diğer önemli bir husus da Osmanlı döneminden kalan bu belgelerin modern Tunus'un oluşumuna sağladığı büyük katkılardır.

The article begins with a short history of the National Archives of Tunisia. Types and amount of the Ottoman documents which pertain to the period of Ottoman rule over Tunisia between 1574-1881 and are kept in the National Archives are given. Historical, political, economical and social information in these registers and documents are emphasized. Their importance for historians and researchers is stressed as well. According to the writer, these documents show the strong relations between the Ottoman Empire and Tunisia which has remained as an Ottoman province for centuries. Lastly, the contribution of the mentioned documents to the foundation of the modern Tunisia is emphasized.

حول وثائق الفترة العثمانية بالأرشف الوطني التونسي 1574 – 1881

يعود تاريخ تنظيم أرشف الدولة التونسية إلى سنة 1874 زمن الوزير الأكبر خير الدين التونسي الذي تولى الوزارة الكبرى بين 1873 – 1877* وكان من رواد الإصلاح. فقد تم في نهاية سنة 1874 إنشاء هيكل يعنى بالأرشف سمي " خزنة حفظ مكاتيب الدولة" ويتبع هذا الهيكل القسم الأول من الوزارة الكبرى وهو قسم يعنى بشؤون الأعمال (الأقاليم) والأوطان والعروش (المجموعات القبلية) وإدارة تحرير المحاسبات.

تم بعد إنشاء هذا الهيكل نقل محفوظات الدولة من ضاحية باردو مقرّ حكم البايات إلى "دار باي" مقر الوزارة الكبرى، وأجري تنظيم الوثائق بطريقة جيّدة فيتم ذكر عنوان كل وثيقة ومكان خزنها بكل دقة وتسجيل الملاحظات المتعلقة بالحالات الخاصة التي تطرأ على الوثيقة.

وبعد فرض الحماية الفرنسية على تونس سنة 1881 تم فرز الوثائق المجمّعة "بخرنة حفظ المكاتيب" وجمع الوثائق المتعلقة بالفترة العثمانية في رصيد هام سمي بالسلسلة التاريخية وهي تحتوي على رصدين فرعيين : مجموعة الدفاتر الإدارية والجبائية والسلسلة التاريخية (رصيد الملفات والوثائق)

أ – مجموعة الدفاتر الإدارية والجبائية

تتكون مجموعة الدفاتر الإدارية والجبائية المحفوظة بالأرشف الوطني من 6845 دفترًا منها 4069 دفترًا تمثل الرصيد القديم. هذا الرصيد قام الدكتور المنصف الفخفاخ المدير العام للأرشف الوطني بدراسته وتقديمه في أطروحة لنيل شهادة دكتورا المرحلة الثالثة سنة 1985 تحت إشراف

الأستاذ عبد الجليل التميمي وعنوان هذه الأطروحة " موجز الدفاتر الإدارية والجبائية بالأرشف الوطني التونسي" ونشرت هذه الأطروحة سنة 1990.⁽¹⁾

(*) بعد مغادرته تونس تولى خير الدين منصب صدر أعظم باسطنبول من 4 ديسمبر 1878 إلى 29 جويلية 1879
(1) د. المنصف الفخفاخ : موجز الدفاتر الإدارية والجبائية بالأرشف الوطني التونسي. منشورات الأرشف الوطني التونسي – تونس 1990 ؛ 526 صفحة

وتضمّ المجموعة الثانية 2796 دفترا تم ترحيلها إلى الأرشيف الوطني من قبل وزارتي المالية وأملاك الدولة والشؤون العقارية وتمت معالجتها الفنية ووصفها وتكسيّفها وهي الآن على ذمة الباحثين.

هذا وتجدر الإشارة إلى أن الأشهر الأخيرة شهدت ترحيل 7780 دفترا إضافيا تتم الآن معالجتها من قبل المختصين وتعود أغلب الدفاتر إلى الفترة السابقة لـ 1881 وأغلبها تابع لجمعية الأوقاف.

كيف تكوّنت مجموعة الدفاتر ؟

في الواقع إن تكوينها مناف لقاعدة أساسية في علم الأرشيف وهي احترام المصدر بحيث لا يفصل الدفتر عن بقية الوثائق التي أنشأتها إدارة معنية فنجد مثلا في وزارة المالية عدّة وثائق كأصول المحاسبات والمراسلات والتذاكر إلى جانب الدفاتر لكن عند تنظيم الأرشيف التونسي وقع فصل الدفاتر عن البقية.

ولا يعزي ذلك إلى جهل مبدأ احترام المصدر فحسب وإنما يرجع إلى طبيعة الوثائق التي أنشأتها الإدارة حيث تغلب الدفاتر على أنواع الوثائق الأخرى. العامل الثاني الذي يفسّر تكوين هذه المجموعة هو أن المصالح الإدارية حتى منتصف القرن 19 كانت تقوم بعمليات بسيطة تقتصر أساسا على محاسبة السكان والوكلاء و"العمال" في خصوص مداخل الدولة ومصاريفها فيكون الدفتر أكثر تلائما لتدوين المعلومات ذات الطابع الجبائي والمالي وأفضل لظروف الحفظ. فنوعية الوثائق هي مرآة لنشاط الإدارة وهيكلتها وتنظيمها.

وهناك عامل ثالث ساهم في تكون هذه المجموعة بشكل منفصل وهي مقتضيات الخزن حيث يعسر على الخازن جمع وثائق مختلفة الحجم إضافة إلى ما يحصل من إتلاف لجزء من الفضاء المخصص للخزن في هذه الحالة، فربما يجنح الخازن إلى جمع الوثائق ذات الحجم المماثل.

ماهي مواضيع الدفاتر ؟ أو ماذا ضمّنت الإدارة في هذه الدفاتر ؟

I – الدفاتر ذات الصبغة المالية والجبائية

1. دفاتر مداخل الدولة :

تحتوي على حساب مداخل الدولة ومصاريفها بجميع أنواعها منذ أواخر القرن السابع عشر إلى أن أدرجت ميزانية عامّة للدولة سنة 1276 هـ 1860م

2. دفاتر إحصاء السكان لأداء الضرائب (المجبي) :

امتاز النظام العثماني بتونس منذ بدايته بتنظيم الجباية إلا أنه لم يتم الحفاظ على وثائق ترجع إلى القرن 16 و 17 إذا استثنينا الدفترين رقم 1 و 2 وقد مثلت "المجبي" الركن الأساسي لنظام الضرائب. وقامت الدولة بإحصاء السكان المطالبين بهذه الضريبة (إحصاء السكان البالغين من الذكور لاستخلاص المجبي. سميت في إحصاء 1855 - 1856 بالإعانة)

3. دفاتر إحصاء السكان لأداء الضرائب (المجبي) :

امتاز النظام العثماني بتونس منذ بدايته بتنظيم الجباية إلا أنه لم يتم الحفاظ على وثائق ترجع إلى القرن 16 و 17 إذا استثنينا الدفترين رقم 1 و 2 وقد مثلت "المجبي" الركن الأساسي لنظام الضرائب. وقامت الدولة بإحصاء السكان المطالبين بهذه الضريبة (إحصاء السكان البالغين من الذكور لاستخلاص المجبي. سميت في إحصاء 1855 - 1856 بالإعانة).

* دفاتر "العشر" :

العشر ضريبة شرعية لكنها شهدت تغييرا كبيرا في مقاييسها وطريقة استخلاصها. يوظف العشر على زراعة الحبوب، يحتوي كل دفتر على أسماء الأشخاص المطالبين بالأداء والمساحة التي حرثوها والقدر من الحبوب المطالبين به (في بعض الأحيان يتم تسجيل المحصول الفعلي).

* دفاتر "القانون" :

القانون ضريبة على أشجار الزيتون بالساحل ونخيل منطقتي الأعراض والجريد ويرجع آخر إحصاء للأشجار إلى عهد عثمان داي (1814).

II – الدفاتر ذات الصبغة الإدارية :

* معارض وزارة الحرب :

تحتوي تلاحيص القضايا التي تطرح يوميا من وزارتي الحرب على الباي لأخذ القرار في شأنها. وبداية من جوان - جويلية 1861 أصبح الوزير الأكبر يبدي رأيه في القضايا قبل عرضها على الباي وفي أغلب الأحيان يقر الباي ما اقترح عليه ويفصل في القضايا التي تتركها الوزارة الكبرى بدون اقتراح.

* دفاتر أوجاق الصبايحية :

الصبايحية جهاز يتألف من أعوان نظاميين موزعين حسب مجموعات كل مجموعة تسمى وجق. وكان هناك 7 أوجاق وهي : تونس، القيروان، الكاف، باجة، الجريد، سوسة، الأعراض.

* معارض وزارة البحر :

تتضمن تلاخيص القضايا التي يرفعها أمير لواء البحرية وتتعلق بالشؤون الإدارية والمالية للجنود وتصدير البضائع والعلاقة مع قناصل الدول الأجنبية بتونس وتنقل السفن التونسية والأجنبية بمختلف الموانئ.

* معارض وزارة المال :

تتعلق بطلبات الوزارات ومختلف هياكل الدولة من مال ولوازم حسب ما تقضيه ميزانية الدولة وبمسائل تخص تصدير البضائع وأسعار الحبوب والخضر والزيت ومشاكل استخلاص الضرائب وحضائر بناء لصالح الباي والدولة...

* يوميات مكاتيب الباي والوزير الأكبر الصادرة عن طريق وزارة المالية :

يسجل فيها ما يصدر عن الباي من أوامر وتذاكر مالية تخص استخلاص الضرائب ومحاسبة الوكلاء وأعوان الدولة.

وقد تدغم رصيد الدفاتر بالعدد الهام من السجلات التي رحل في الأشهر الأخيرة إلى الأرشيف الوطني من قبل وزارات أملاك الدولة والشؤون العقارية، والمالية، والتربية والتكوين. ففي خصوص الدفاتر المرحلة من وزارة المالية فإن أغلبها ذات صبغة إدارية ومالية أما المرحلة من وزارة أملاك الدولة والشؤون العقارية فإنها تهم أساسا "جمعية الأوقاف" حيث تتضمن إحصاء للأوقاف وحصرًا للمصاريف والمداخيل ومحاسبة الوكلاء.

أما المرحلة من وزارة التربية والتكوين فهي مجموعة من 80 دفترا تهم التعليم الزيتوني نسبة إلى "جامع الزيتونة" ويتم الآن وصف هذه الدفاتر وتكثيفها ووضع البيانات المتعلقة بها في قاعدة البيانات الخاصة بالمراجع الأرشيفية لتكون على ذمة الباحثين.

وفي خصوص لغة هذه الدفاتر فإن أغليتها كتبت باللغة العربية إضافة إلى وجود مجموعة كتبت باللغة التركية تهم خاصة شؤون الجيش وأخرى بالإطالة و51 دفترا

بالعبرانية تعود إلى الفترة ما بين 1804 و 1819 حين تم توظيف عدد من يهود القرنة. وفي خصوص الخط المستعمل من قبل الكتبة والنساخ فهو خط مغربي في نماذج متعدّدة واستعمال نادر للخط الكوفي الموجود في بعض الدفاتر المتعلقة بالتجارة.

إن أهميّة الدفاتر بالرغم من نقائصها تكمن في احتوائها على معلومات رسمية ومباشرة على جوانب عديدة من تاريخ تونس الاجتماعي والاقتصادي والسياسي. وغنيّ عن البيان استفادة عدد من الباحثين والمؤرخين بوجه خاص من هذا الرصيد واعتماده لإنجاز بحوث ودراسات حول التاريخ الاقتصادي والاجتماعي للبلاد وحول تاريخ بعض الجهات والمناطق والمجموعات القبلية. ومما يسرّ استغلال هذا الرصيد توقّر "موجز الدفاتر الإدارية والجبائية" كأداة بحث تقدم للباحث فهرسا للدفاتر وكشافات تمكن من الاستفادة من الرصيد بطريقة علمية وسريعة. إضافة إلى المعلومات الإضافية التي أدرجت في قاعدة البيانات المعلوماتية حول هذا الرّصيد ويعتبر رصيد الدفاتر تراثا أرشيفيا له من الأهمية ومن التميز ما يجعلانه فريدا ونادرا.

ب- رصيد الملفات والوثائق :

يقدر حجم السلسلة التاريخية المتعلق بالملفات والوثائق بـ 4396 ملفا أي ما يقارب 400 ألف وثيقة. ولئن نجد بعض الوثائق الراجعة إلى القرنين 16 و 17 فإن أغلبها تغطي القرنين 18 و 19.

وتعكس السلسلة التاريخية نشاط مختلف المؤسسات الإدارية للدولة التونسية ومصالحها وعلاقتها ببعض من جهة وعلاقة السكان بالسلطة المركزية وممثليها في الجهات ولا سيما "القياد" من جهة أخرى. ولقد تنوعت الوثائق بتنوع المواضيع وتنوع الجهة المنشأة لها. فنجد "الأوامر العلية" الصادرة عن البايات الحسينيين ونجد المراسلات الإدارية المختلفة كما نجد نصوص المعاهدات والاتفاقيات بين البلاد التونسية والبلدان العربية والأوروبية. ونجد أيضا المراسلات الرسمية بين الباب العالي وولاية تونس كالفرمانات وغيرها من الوثائق الرسمية والإدارية.

هذا وتنقسم السلسلة التاريخية إلى ستة أقسام كبرى تماثيا والهيكلية الإدارية بالبلاد التونسية في العهد الحسيني.

فالقسم الأول يضم الملفات المتعلقة بالبايات وأوامر البيت الحسيني ورجال الدولة من وزراء وكبار الموظفين.

أما القسم الثاني فيضم الملفات المتعلقة بالوزارات والمصالح الإدارية وبعض الهياكل كبيت المال والمجلس البلدي بالحاضرة والرائد التونسي والتعليم والأوقاف... ومن أهم الملفات الراجعة إلى هذا القسم من السلسلة التاريخية نجد مراسلات "القياد" من مختلف جهات البلاد. وتمتاز بما تحتوي عليه من معلومات وإشارات عن الأوضاع السياسية والاقتصادية والاجتماعية على الصعيدين الجهوي والمحلي.

ويتكون القسم الثالث من السلسلة التاريخية من الملفات المتعلقة بالشؤون المالية وفي طليعتها المسائل الجبائية وتنظيم وزارة المالية والمسائل المتعلقة بالديون التونسية والكومسيون المالي وميزانية الدولة التونسية وكل ما له صلة بالشؤون المالية في النصف الثاني من القرن التاسع عشر حيث استفحلت الأزمة المالية بالبلاد وتطلبت إدخال إصلاحات شملت جميع الجوانب ولا سيما هياكل الإدارة المالية.

أما القسم الرابع من السلسلة التاريخية فيضم الملفات المتعلقة بالمؤسسة القضائية بقسميها، القضاء الشرعي والمحاكم المحدثّة على إثر إعلان الدستور سنة 1861. وفي هذا الصدد نذكر بوجه خاص التقارير وملخص القضايا المعروضة على مجالس الجنايات والأحكام العرفية.

ويتكون القسم الخامس من السلسلة التاريخية من الملفات المتعلقة بالمؤسسة العسكرية ولا سيما بوزارتي الحرب والبحر. فنجد ملفات خاصة بتنظيمها وبسير عملها. كما نجد ملفات خاصة بمختلف التشكيلات العسكرية "وبالأمحال" وكذلك بانتفاضة 1864. ومن أهم الملفات بهذا القسم مراسلات وزير الحرب والبحر للوزير الأكبر في النصف الثاني من القرن التاسع عشر.

أما القسم السادس والأخير من السلسلة التاريخية فيتكون من الملفات المتعلقة بعلاقات تونس الخارجية والشؤون الدبلوماسية، فنجد نصوص المعاهدات والإتفاقيات مع مختلف الدول ولا سيما الأوروبية طيلة القرنين الثامن عشر والتاسع عشر. كما نجد المراسلات القنصلية والملفات المتعلقة بالسفارات الرسمية والزيارات التي قامت بها شخصيات تونسية وأجنبية وتضاف إلى ذلك ملفات تعكس تنظيم وزارة "الأمر الخارجية" ونشاطها بعد 1860.

رصيد المعاهدات

يحتفظ الأرشيف الوطني التونسي بالنسبة للفترة المدروسة (1574- 1881) بـ 47 معاهدة واتفاقية وقعت بين تونس وعدد من الدول الأوروبية ومع الولايات المتحدة الأمريكية.

إن أقدم معاهدة محفوظة وُقعت بين تونس وفرنسا بتاريخ 16 ديسمبر 1710 وهي ثنائية اللغة تركية – فرنسية. تحدّد هذه الإتفاقية شروط السلام بين البلدين وتنصّ على تجديد الامتيازات الممنوحة للتجار الفرنسيين.

أما آخر معاهدة تم إبرامها قبل فرض الحماية الفرنسية على تونس فقد تم توقيعها بتاريخ 19 جويلية 1875 بين تونس وبريطانيا العظمى وهي ثنائية اللغة عربية – إنجليزية.

وقد عقدت هذه المعاهدات مع فرنسا (16 معاهدة) وإيطالية (14 معاهدة) وبريطانيا العظمى (5 معاهدات) والبرتغال (3 معاهدات) وبلجيكا (معاهدتان) والولايات المتحدة (معاهدتان) والنمسا (معاهدتان) وإسبانيا والسويد وبروسيا (معاهدة واحدة مع كل دولة).

وتتوزع زمنيا إلى 18 معاهدة عُقدت في القرن الثامن عشر و29 معاهدة في القرن التاسع عشر.

وتتناول بنود هذه الإتفاقيات شروط الإتجار وتبادل السلع ومعاملة الجالية الأجنبية وحرية الملاحة البحرية...

موقع هذه الأرصدة من العلاقات التونسية – التركيّة :

إن الوثائق بصفة عامة هي مرآة لتنظيم الدولة وعلاقتها بالمجتمع وبالدول الأخرى. والوثائق التي قدّمناها تبرز لنا خصوصية إيالة تونس وعلاقتها بالإمبراطورية العثمانية باعتبارها ولاية من ولاياتها، وتتمثل هذه الخصوصية في متانة الروابط مع تركيا من جهة والتشكل التدريجي لكيان تونسي مستقل من جهة أخرى.

ففي خصوص متانة الروابط مع اسطنبول يمكننا أن نلمس ذلك من خلال التعاون العسكري. حيث ساهمت سفن حربية تونسية في الانزال العسكري التركي بجزيرة كريت في أواسط القرن السابع عشر. وفي 1827 دُمّر جزء من الأسطول الحربي التونسي في واقعة نفران. وتدعم هذا التعاون العسكري عن طريق المشاركة التونسية في حرب القرم إلى جانب تركيا بحوالي 10 آلاف رجل.

كما نلمس متانة هذه الروابط في العلاقات الثقافية والسياسية حيث كانت للإصلاحات التي عرفتھا تركيا أصداء فعلية بتونس التي عرفت بدورها موجة من الإصلاحات شملت مختلف الميادين، إلى جانب العملة التونسية التي تحمل ختم السلطان أو اسمه وصلاة الجمعة التي تلقى باسمه وفرمانات التولية التي تمنح لكل باي جديد.

أما في خصوص تشكل كيان تونسي يطمح إلى الإستقلالية فإن ذلك يبدو جليا من خلال الأرشيف. فتونس من 1574 إلى 1881 هي رسميا ولاية عثمانية والأرشيف الذي بقى لنا من تلك الحقيقة يتمثل في حوالي 400 ألف وثيقة وأكثر من 10.000 دفتر لكن ما هي نسبة الوثائق والدفاتر التي كتبت باللغة التركية هي نسبة قليلة. حوالي 1500 وثيقة تخص العلاقات السياسية والعسكرية مع اسطنبول وأقل من 100 دفتر تخص شؤون الجيش وهذا الأمر مرتبط بالسعي نحو الإستقلالية وباقترب الفئة الحاكمة التركية الأصل من العنصر التونسي المحلي. ففي سنة 1705 تأسس بتونس حكم وراثي دام حتى 1957 تاريخ الإعلان عن الجمهورية. وقد استعملت العائلة الحسينية الحاكمة طيلة هذه الفترة عناصر تونسية في ممارسة السلطة في المستوى المركزي والمحلي وأمكنها بذلك السيطرة الكلية على المجال وتؤكد الدفاتر الجبائية والإدارية هذا الأمر. ومع الإعتماد المتزايد على العنصر المحلي تراجعت ظاهرة جلب المماليك وتوظيفهم في المراكز الحساسة للدولة.

ومن خلال الأرشيف يبرز تشكل نواة لدولة تونسية وتطور تلك النواة. كانت وظيفة جمع الضرائب الوظيفة الأساسية للإدارة ولهاكل الحكم حتى بداية حكم المشير أحمد باي (1837 – 1855) لذلك اقتصرت الوثائق المحفوظة على الدفاتر الجبائية وقليل من الوثائق الأخرى كالمعاهدات والمراسلات. وبداية من حكم أحمد باي وخاصة بعد 1860 عرفت تونس إصلاحات عديدة شملت مختلف الميادين فتم تأسيس الوزارة الكبرى ووزارة الحرب والبحر ومجلس لتدقيق الحسابات ووزارة للعمالة (الداخلية) ومجلس أكبر (نوع من البرلمان) وإصدار دستور يفصل بين السلط الثلاث ويحدد مهامها. كما تم إنشاء مطبعة رسمية ومجلة رسمية تسمى "الرّائد التونسي"...

هذه الإصلاحات رافقتها طفرة في إنشاء الوثائق وتكوين رصيد أرشيفي هام، يعكس تطور هياكل الدولة وتوسع أنشطتها وتنوّعها.

وضع الأرصدة وطرق استغلالها :

إن الأرصدة التي قدمناها وضعت لها في السابق فهارس غير دقيقة ونظم تصنيف تقليدية، لذلك تمت إعادة وصفها وتكثيفها وفق التقنين العام والدولي للوصف الأرشيبي ISAD. G صدر هذا التقنين سنة 1993 باللغة الأنكليزية ونقله إلى العربية الدكتور المنصف الفخفاخ المدير العام للأرشيف الوطني التونسي سنة 1996.

وقد جرت عملية إعادة الوصف والتكثيف مع الإبقاء على المرجع الأرشيبي السابق الذي استعمله الباحثون. وتحتوي الفهارس الجديدة على بيانات تخص تعريف وحدة الوصف والتاريخين الأدنى والأقصى وحجم وحدة الوصف إلى جانب استخراج واصفات المواضيع وواصفات الأعلام والهيئات والمؤسسات وواصفات الأماكن الجغرافية إلى جانب ذكر شروط الإطلاع والإستغلال.

وقد ضمنت الفهارس الجديدة ضمن قاعدة البيانات المعلوماتية التي أعدها الأرشيف الوطني وهي متوفرة بموقع الأرشيف الوطني على شبكة الأنترنت على الموقع www.archives.nat.tn ويمكن القيام بالبحث عن بعد باستعمال مداخل متعددة مثل التاريخ والأماكن الجغرافية وأسماء الأعلام وواصفات المواضيع...

أمّا عن الوضع المادي لهذه الأرصدة وظروف حفظها فهي مطابقة للمواصفات الدولية ونقوم بترميم ما يتطلب الترميم وباستتساخ كامل السلسلة التاريخية عن طريق الميكروفيلم لحماية الوثائق وتوفير النسخ للباحثين.

Dr. Muhammed HOWAR
Dr. Hulud ELAMUŞ
Heşimiye Üniversitesi, ÜRDÜN

Bu çalışma, İstanbul Köprülü Kütüphanesi örneğinde, genelde Türkiye'deki, özelde ise Arap dilindeki el yazması kitaplarının önemini vurgulamaktadır. Söz konusu kütüphanede 1600 adet el yazması mevcut olup, bunlar arasında sanat, edebiyat, İslamî ilimler, ve gramer üzerine kitaplar bulunmaktadır. Kütüphanede bulunan üç ciltlik Arapça el yazmaları Arap mirasını bariz şekilde sergilemektedir. Köprülü Kütüphanesi'nden başka farklı kütüphanelerde yer alan el yazmaları da tebliğde zikredilmiştir. Tebliğ, her araştırmacının bu kütüphanede kendi sahası ile ilgili kaynak bulabileceğini belirterek son bulmaktadır.

This presentation, with the example of Istanbul Köprülü Library, points the importance of manuscripts in Turkey in general, and the manuscripts in Arabic, in particular. The above-mentioned library comprises 1600 manuscripts including ones on art, literature, Islamic sciences and grammar. The three-volume Arabic manuscripts in Köprülü Library clearly show the Arab heritage. The manuscripts existing in different libraries are also mentioned here. The article is ended by stating that each researcher can find sources in this library relevant to his or her field of search.

المخطوطات العربية في تركيا مكتبة كوبرلي نموذجاً

إذا كان مركز الابحاث للتاريخ والفنون والثقافة و الإسلامية باستانبول قد التفت للأمية المخطوطات العربية بالمكتبات التركية في وقت متأخر نسباً، فقام بإصرار فهارس علمية وافية لهند المخطوطات، و من هذه الفهارس:

"فهرس مخطوطات مكتبة كوبرلي"

في ثلاثة مجلدات. اشتمل على وصف دقيق و وافى للمخطوطات في هذه المكتبة عام ١٤٠٦ هـ - ١٩٨٦ م. قام باعداد كل من الدكتور رمضان ششن، و جواد ايزكي، و جميل آقبيكار. و قدم له الدكتور أكمل الدين إحسان اوغلي اقول: إذا كان هذا الفهرس قد أعد في هذا التاريخ، فإن المؤسسات العلمية العربية قد تنبعت إلى أهمية هذه المخطوطات في وقت أسبق، و هي تهتم بنشر التراث العربي الأصيل، في الوقت الذي لا يتوافر لديها من هذا التراث إلا اقل القليل. فلجأت إلى الممتنات العالمية التي احتفظت بعيون هذا التراث في تركيا و اوربا و إيران و غيرها. وتكفل معهد المخطوطات التابع لجامعة الدول العربية بتصوير جزء من هذا التراث، و عرّف بأماكن وجوده. و كان في مقدمة هذه البلدان تركيا. و صدرت دراسات تعريفية بالمخطوطات العربية في تركيا، منها ما اصدره حسن رحمانى حول المخطوطات العربية في مكتبة محمد باشا كوبرلي، و نشره في مجلة المورد العراقية عام ١٩٧٦ م.

و ما اصدره صلاح الدين المنجر من نادة بعنوان "المختار من المخطوطات العربية في الاستانة عام ١٩٦٨ م.

وما اعده معهد المخطوطات من فهارس للمخطوطات العربية المصورة من تركيا في الأعوام ١٩٥٤، ١٩٥٧، ١٩٥٨، ١٩٥٩، ١٩٦٠.

وما اعده رمضان ششن من نواذر للمخطوطات العربية في مكتبات تركيا و اصدره في الأعوام ١٩٧٥، ١٩٨٠، ١٩٨٢.

وما كانت هذه الكثرة من الفهارس والدراسات إلا لأهمية المخطوطات العربية في تركيا. و حرصاً منا على إعطاء صورة واضحة عن طبيعة واحدة في تركيا، و على باب واحد من ابوابها وهو الكتب الأدبية في هذه المكتبة.

و أول ما يلفت النظر في هذه المكتبة انها جمعت بين الكم والنوع.
 فمن حيث الكم حفظت المكتبة ما يزيد على (1600) الف و ستمائة مخطوط.
 و من حيث النوع اتسمت المخطوطات المحفوظة في المكتبة بما يلي:
 ١ - القدم. إذ يعود اقدم مخطوط فيها إلى القرن الرابع للهجرة.
 ٢ - الدقة والشقة. إذ حفظت من المخطوطات كتبت بخط مؤلفها.
 ٣ - الندرة. إذ وجدت مخطوطات فيها لا توجد في غيرها من المكتبات
 و قد وجدنا تفصيلات مهمة لهنده المميزات في فهرس مخطوطات مكتبة كوبرلي
 للدكتور ششن و ايزكي و آقبكار.

اما موضوعات المكتبة مجاءت في الفهرس المذكور في اثنين و عشرين باباً هي:

المصاحف الشريفة، وكتب القرارات، و كتب اصول الحديث، و كتب الحديث، و كتب
 اصول الفقه، و كتب فروع الفقه، و كتب التصوف و الأخلاق، و كتب اصول الدين، و كتب
 الحكمة (الفلسفة)، و كتب المنطق، و كتب النجوم، و كتب الهيئة و الحساب و الهندسة، و
 كتب الطب و الحيوان، و كتب التاريخ والسير، و كتب الأدب و المحاضرات، و كتب
 المعاني و البيان (البلاغة)، و كتب آداب البحث والاستعارة، و كتب النحو، و كتب الصرف،
 و كتب اللغة (القواميس) و مجموعات الرسائل.

و إن هذه الأبواب هي من باب الترجيح والتغليب، و ليس من باب الدقة في التصنيف
 والتقسيم، إذ لا يخفى على الدارسطبيعة التأليف في العصور القديمة، من تعدد في
 الموضوعات في المؤلف الواحد، بالاستطراد في الحديث، و التشعب في العلم الواحد إلى
 علوم، كما هو الحال في العلوم الإسلامية من تفسير و حديث، و قراءات، و فقه، و أصول
 فقه، و تصوف، و اخلاق ... من جهة، و في علوم العربية من ادب، و لغة، و نحو، و
 صرف، و بيان من جهة ثانية.

و إذا اردنا ان نتحدث عن اهمية هذه المكتبة بما حفظته من عيون الكتب و نوادرها،
 فإن التمثيل لموضوعاتها كان خير دليل على اهميتها. و قد قصرنا الحديث على كتب الأدب
 وحدها.

جاء في فهرس مخطوطات مكتبة كوبرلي، الجزء الثاني منه، تحت عنوان: "كتب الأدب و المحاضرات و الدواوين" (ص ٤ - ١٢٣) سرد للمخطوطات، و عناوينها، و وصفها، حملت لأرقام (١١٩٦ - ١٤٠٩) اى ان عدوها (٢١٤) مخطوطاً. إلا ان عناوين الكتب والرسائل الحقيقي هو (٣٠٥) عناوين، و ذلك نتيجة وجود عدد من النسخ الكتاب الواحد، او لوجود عدد من الكتب والرسائل في المجموع الواحد.

و باستعراض كتب الادب في المكتبة يلفت نظرنا انها حفظت أهم كتب الأدب في تاريخ الأدب العربي على الإطلاق، من حيث كتب الأدب العامة، او الاختيارات الشعرية، او دواوين الشعر.

ففي باب الاختيارات الشعرية وجدنا: معلقات العرب و شرحها رقم (١٣٢٨). و المفضليات رقم (١٣٩٤). و الأصمعيات رقم (١٣٩٤) كلاهما في مجموع واحد. و حماسة ابي تمام رقم (١٢٣٨، ١٢٣٧) و شروحا: للمرزوقي رقم (١٣٠٨، ١٣٢٩، ١٣٣٠، ١٣٩٥). و العكبرى رقم (١٣٠٧). و جمهرة اشعار العرب رقم (١٢٣٢)

و في باب دواوين الشعر وجدنا: ديوان امرئ لعيش رقم (١٣١٤، ١٣١٥). و ديوان حسان بن ثابت رقم (١٢٥٥، ١٢٤٦) و ديوان قيس بن الملوح رقم (١٢٦٥). و ديوان ابي نواس رقم (١٢٥٠، ١٢٥١). و ديوان العباس بن الاصنف رقم (١٢٩٥، ١٢٦٠). و ديوان ابي تمام رقم (١٢٤٤). و ديوان البحتري رقم (١٢٥٢، ١٢٥٣) و ديوان كشاجم الرملي رقم (١٢٦١). و ديوان المتنبي رقم (١٣٦٢، ١٢٦٣، ١٢٦٤، ١٣١٦، ١٣١٧). و ديوان الشريف الرضي رقم (١٢٤٢). و دوان مهيار الديلمي (١٢٤٣). و ديوان ابي العلاء لمعربى رقم (١٢٦٧، ١٢٩١، ١٢٩٢، ١٣٢١، ١٣٢٢).

و في كتب الأدب وجدنا:

إصلاح المنطق لابن الستليت رقت (١٢٠٧، ١٢٠٨، ١٢٠٩). و البيان والتبيين للجاحظ رقم (١٢٢٣، ١٢٢٤). و البخار له، رقم (١٢٥٩) و ادب الكتاب لابن قتيبة رقم (١٢٠١). و عيون الأخبار له رقم (١٣٤٤). و الكامل في اللغة ولأدب للمبرد رقم (١٣٠٨). و العقد الفريد لابن عبد ربه رقم (١٣٣٩، ١٣٤٠، ١٣٤١). و لمقامات للحريري رقم (١٣٢٨، ١٣٣٠، ١٣٩٥). و الأغاني للأصفهاني رقم (١٣٨٣، ١٣٨٤، ١٣٨٥، ١٣٨٦) والنوادر للقالى رقم (١٤٠٦). و كتب الأمثال: لابن هلال العسكري رقم (١٢٣٣). و القاسم بن سلام رقم (١٤٠٣). و الميداني رقم (١٣٦٩، ١٣٧٠). و الزمخشري

(١٣٨٩، ١٣٩٠). ونهج البلاغة للمرتضى رقم (١٤٠٧). ورسالة الغفران للمعري رقم (١٢٧٣). ومحاضرات الأدبار للأصفهاني رقم (١٣٧٢، ١٣٧٣، ١٣٧٤، ١٣٧٥، ١٣٧٦، ١٣٧٧، ١٣٧٨، ١٣٧٩، ١٣٨٠). ونثر الدر للأبي رقم (١٤٠٣). وزهر الاداب للحرير رقم (١٢٨١). والمثل السائر لابن الأثير رقم (١٣٦٧)

إن هذه النماذج المختارة من كتب الأدب في المكتبة تعطي دلالة على ان القائمت عليها: إنشاءً، و رعايةً، كانوا يتمتعون بمعرفة تامة بما هو جدير بالحفظ من عوادي الزمنى، و بما لتعدد النسخ المخطوطات لثلاثاب الواحد من أهمية في توثيقه و تدقيقه. و لهذا لحظنا كثرةً في النسخ بعض الكتب.

و تكرار تكون كل الكتب التي مثلنا بها قد طبعت غير مرة إما طبعات محققة، أو طبعات غير محققة، و قد خلا بعضها من الإحالة المخطوطات مكتبة كوبرلي أو الرجوع إليها، و نشير إلى نماذج منها، على سبيل التمثيل والحصص.

ففي باب الاختيارات الشعرية: المفضليات، والأصمعيات، وحماسة أبي تمام، و معلقات العرب.

و في باب دحراوين الشعر: ديوان قيس بن الموح، و ديوان أبي نواس، و ديوان مهيار الديلمي، و ديوان الشريف الرضي، و ديوان العباس بن الأصنف.

و في باب كتب الأدب: البخلاء للجاحظ، والنوادر للقاللي، و عيوان الأخبار لابن قتيبة، و مجمع الأمثال للميداني، والمثل السائر لابن الأثير...

و هذا يجعل طبعات هذه الكتاب ناقصة، ولا يكتمل نقصها إلا بالرجوع إلى مخطوطات هذه المكتبة.

و إذا كنا حصرنا حديثنا في كتب الأدب، فإن الأمر منسحب على بقية الأقسام الأخرى في المكتبة، ناهيل عن استكمال الدرس لبقية الفهارس للمخطوطات في تركيا. و هو عمل تأمل ان ننهض به في المستقبل. و بالله التوفيق.

Mısır tarihinin Osmanlı dönemine ait kaynakları hakkında önemli bilgilerin yer aldığı tebliğde, 1517 yılında Osmanlı hakimiyetine giren Mısır'ın üç asır boyunca Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli vilayetlerinden biri olduğu ifade edilmektedir. Mısır'ın, Fransızlar tarafından işgal edilmesine kadar süren Osmanlı yönetimi sırasında kültürel, sosyal, ekonomik ve askerî alanda bir çok yeniliklere şahit olduğu ve Osmanlı idaresinin bu alanlarda getirdiği tüm yeniliklerin Mısır Arşivlerinde bulunan Osmanlı dönemine ait belgelere yansıdığı tebliğde yer alan bilgiler arasındadır. Tebliğ, şeriye sicilleri, iltizam defterleri, vakfiye defterleri, asker ve hayvan yiyeceklerini ihtiva eden defterler gibi Osmanlı yönetiminin değişik alanlardaki uygulamalarını içeren bu defterlerin Mısır tarihinin Osmanlı dönemini gün ışığına çıkaracak zengin kaynaklar olduğu görüşü ile son bulmaktadır.

The presentation, which comprises important information about the documents from the Ottoman era of the Egyptian history, states that Egypt, after the occupation by the Ottomans in 1517, remained as one of the most important provinces of the Empire. During the Ottoman administration, lasted until the French occupation, Egypt witnessed many innovations in cultural, social, economic, and military spheres. All these innovations reflected in the Ottoman era documents which exist in the archives of Egypt. The presentation concludes with the idea that registers, such as Şeriyye registers, the iltizam registers, the vakfiye registers and the registers of soldier and animal foods, which contains different applications of the Ottoman government in different spheres are rich sources which will enlighten the Ottoman period of the Egyptian history.

مصادر العصر العثماني فى دار الوثائق المصرية

لاشك أن مصر قد أضحت منذ 1517 م إحدى ولايات الدولة العثمانية لكنها كانت ولاية ذات طبيعة خاصة، حيث قدر سلاطين آل عثمان أهمية مصر لأسباب كثيرة، لعل دورها فى قلب العالم الإسلامى وأثرها الفكرى والثقافى وتأمينها لطرق المواصلات إلى الحرمين الشريفين كل ذلك جعلها تتمتع بمكانة خاصة فى السياسة العثمانية، لكن على أية حال فلم يتمكن العثمانيون من تغيير يذكر فى الحياة المصرية، بل تأثر العثمانيون والمماليك المقيمون فى مصر بكثير من ثقافة المصريين.

لقد بقيت مصر، منذ أن سيطر العثمانيون عليها فى عام 1517م تدور فى فلك الإدارة العثمانية، حتى مجيء الفرنسيين 1798م وخلال هذه الفترة التى قاربت الثلاثة قرون أوشكت مصر على أن تكون تابعة تبعية كاملة للعثمانيين، حيث تغيرت الكثير من القوانين واللوائح فى العديد من المجالات الاقتصادية والاجتماعية والعسكرية، لدرجة أنه يمكن القول أن مصر قد أضحت خلال هذه القرون الثلاثة ولاية من ولايات الدولة العثمانية.

لكن مع مجيء الحملة الفرنسية عجز العثمانيون سواء بجيوشهم القديمة أو بسياستهم التقليدية عن صد الفرنسيين عن مصر، التى وجدت نفسها وجها لوجه أمام جيش فرنسى مختلف كثيرا عن الجيش العثمانى، بل تعجب المصريون من حجم التقدم الفرنسى الهائل على كافة المستويات وهو ما ضاعف من تغيير وجهة نظر المصريين فى العثمانيين، بل والأكثر أهمية أن المصريين وجدوا أنفسهم يقاتلون وجها لوجه عدوا قادما من أوربا بينما الزعامات العثمانية والمملوكية قد فرت من البلاد سواء الى الشام أو إلى الصعيد.

لعل بداية القرن التاسع عشر تصلح حدا فاصلا بين مصر العثمانية ومصر الحديثة التى تبدل كثير من أوضاعها سواء لأسباب تتعلق بمقاومة المصريين للحملة الفرنسية، بينما كان من المفترض أن الجيش العثمانى قادر على القيام بهذه المهمة أو لأن بدايات القرن التاسع عشر كانت نتاجا لحراك اجتماعى واقتصادى وسياسى خلال القرون الثلاثة التى سبقت مجيء الفرنسيين وكان العقد الأول من القرن التاسع عشر بمثابة محصلة لهذه القرون الثلاثة.

على اية حال فإن مصر خلال القرن التاسع عشر وحتى قيام الحرب العالمية الأولى 1914م لم يبق من تبعيتها للعثمانيين إلا التبعية الاسمية فقط، فلم يتمكن العثمانيون من لعب دور مؤثر كثيرا خلال الحملة الفرنسية على مصر ثم كان عصر محمد علي بمثابة اختبار حقيقى لتبعية مصر للدولة العثمانية، التى أستقل بها محمد علي استقلالا شبة كامل، لم يبق منه إلا الجزية السنوية وصدور الفرمانات التى كانت تستوجب التصديق عليها من السلطان العثمانى ومعظمها كانت رد فعل لسياسات محمد علي إيجابا أو سلبا، بينما فقد العثمانيون تأثيرهم فى المحيط الدولى والعربى والإسلامي بينما شقت مصر طريقها وفق سياسات وأفكار جديدة تماما عن أفكار العثمانيين وسياساتهم، بدا ذلك واضحا من خلال مشروع مد امتياز قناة السويس، الذى وقعه والى مصر محمد سعيد دون الرجوع إلى الإدارة العثمانية، ولم يعول كثيرا على القرار العثمانى معتمدا اعتمادا كاملا عن مساندة فرنسا التى ووجهت بمعارضة هائلة من البريطانيين تؤيدهم الإدارة العثمانية التى لم يعد لها حول ولا طول فى شئون الحياة المصرية، ولعل ذلك كان بمثابة اختيار حقيقى للسياسة العثمانية التى تدهور نفوذها فى معظم الولايات التابعة لها.

وسواء أكان القرن التاسع عشر نهاية عملية للنفوذ العثمانى فى مصر أو أن قيام الحرب العالمية الأولى عام 1914م كان بمثابة نهاية النهاية الحقيقية فإن مصر ظلت طوال أربعة قرون واحدة من أهم الولايات العثمانية وتسجل وثائق العصر العثمانى جوانب متعددة من الإدارة والسياسة والاقتصاد تشكل فى مجملها زخما معرفيا هائلا عن مصر العثمانية لدرجة أن الحياة الإجتماعية المصرية تأثرت تأثيرا كبيرا ليس فى مجرد المحاكاة والتقليد وإنما فى الدم والنسب أيضا.

لقد تبدلت الكثير من ملامح الإدارة والاقتصاد منذ بداية القرن السادس عشر، حيث طبقت العديد من جوانب الإدارة العثمانية. والباحث فى التاريخ المصرى خلال هذه الفترة يحار من كم المعلومات والوثائق المتوفرة فى دار الوثائق المصرية بالقاهرة، ابتداء من وثائق تعداد النفوس، التى كانت بمثابة قاعدة البيانات التى تم بمقتضاها أول تعداد سكان لمصر فى عهد سليمان الثانى، والتى تم على أساسها حصر جميع الفئات بهدف الوصول الى قيمة تقديرية للضرائب ومساحة الأرض وهى معلومات كافية لمعرفة الواقع الاقتصادى والاجتماعى المصرى وقتئذ، وتتضاعف أهمية وثائق العصر العثمانى حينما تشير الوثائق إلى أول بيانات حقيقية عن ربط البحر المتوسط بالبحر الأحمر فى مشروح طموح أشار بانجازه السلطان سليم الثانى مع منتصف القرن السادس عشر وهى معلومات قلبت مقولات

الأجانب رأساً على عقب حينما أرجعوا هذا المشروع إلى جمعية السان سيمون مع بداية القرن التاسع عشر بينما الفكرة من أساسها ترجع إلى منتصف القرن السادس عشر إلا أن أسبابا اقتصادية حالت دون تنفيذ هذا المشروع الكبير لكن ظلت الحقائق غائبة عن المؤرخين إلى أن ثبت أن الفكرة أقدم من السان سيمون بكثير.

من الصعب حصر وثائق العصر العثماني المودعة بدار الوثائق المصرية حصراً دقيقاً خلال هذا البحث لكن سوف نحاول أن نركز على أهم الوثائق التي تشكل في مجملها قيمة حقيقية تصلح لكي تكون بمثابة المصادر الأساسية للعصر العثماني ويمكن حصرها على النحو التالي:

1 - حجج أمراء وسلاطين:

وهي على شكل لفافات يصل طول بعضها إلى 50 متراً يصل عددها إلى أكثر من 500 حجة تمتلك دار الوثائق المصرية 296 حجة منها ووزارة الأوقاف المصرية لديها 304 حجة وهي من أهم وأقدم المجموعات الوثائقية في الدار لأن بعضها يرجع إلى ما قبل العصر العثماني ومعظمها يرجع إلى العصر العثماني ولأهمية هذه المجموعة الوثائقية فقد اختارتها اليونسكو هذا العام لكي تكون جزءاً من مشروع ذاكرة العالم الذي ترعاه اليونسكو وهذه الوثائق تتناول موضوعات اقتصادية واجتماعية ودينية وثقافية تقدم في مجملها صورة تكاد تكون متكاملة عن واقع الحياة في ظل الإدارة العثمانية، بل إن موضوعاً واحداً كالوقف الخيري المدون على هذه الحجج يقدم صورة متكاملة عن التكافل الاجتماعي والإنساني حينما كان الأمراء والسلاطين يوقفون مشاريع اقتصادية على مؤسسات خيرية كالمدارس والأسبلة والتكايا والمستشفيات ودور الأيتام وهي أنشطة سدت الفجوة الكبيرة بين ما عجزت الدولة عن تقديمه للناس وبين دور الدولة الحقيقي والمعلومات التي تتناولها هذه الحجج تقدم صورة متكاملة عن تسامح المجتمع وتكافله وتآخيه، وظلت الكثير من هذه المشروعات قائمة على شكل بنايات تسجل تاريخاً متكاملاً لدور الوقف في الحياة الإسلامية.

لقد قدمت هذه الحجج صوراً مضيئة لنسيج المجتمع المصري المترابط، فنرى مسلمين يوقفون أملاكاً على تعمير الكنائس، ومسيحيين يوقفون أملاكاً على تعمير المساجد مثل قليني فهمي باشا.

وتقدم هذه الحجج معلومات مهمة عن تعاملات البيع، والشراء، والمنح، وعقود الملكية، والأنساب لكل من الأمراء، والسلاطين، والموظفين أصحاب الرتب العليا،

وأصحاب الألقاب الفخرية، وكذا المهن المختلفة ومتطلباتها وطرق تعيين الموظفين، ومرتباتهم، وظروفهم الاجتماعية، وتوضح أيضا الإنشاءات الدينية والاجتماعية والاقتصادية والأوصاف التفصيلية لها، وأسعار الأراضي والعقارات، وأشكال الصناعات المقامة والتبادل التجارى، علاوة على العملات، ووحدات القياس والموازين، وتقدم هذه الحجج وصفا دقيقا للعديد من الآثار المعمارية الإسلامية والقبطية والرومانية، فتصف هذه الحجج المساجد الكبيرة والصغيرة، والأديرة، والكنائس، والمقابر متضمنة الأسماء، والواقع، والحدود، ومسكن القساوسة فى هذه الأديرة مثل دير طور سيناء، ودير الشوبك الخ.

أما بالنسبة للآثار الرومانية فإن هذه المجموعة تتضمن معلومات عن المباني الرومانية المهذمة والكنائس التامة البناء، والآثار الموجودة بقرية أنطاكية التى كانت واحدة من القرى التى وهبها السلطان أبو المحاسن كما هو مدون بالحجة المكتوبة فى 6 رجب 760 هـ الموافق 4 يونيو 1358.

كما تقدم هذه الحجج وصفا دقيقا لشوارع مصر وأروققتها ومحلاتها ومبانيها ومساجدها وكنائسها ومراكزها العملية ومكتباتها، إلى جانب وصف دقيق لأماكن العبادات فى بلاد الشام.

وتعد هذه الحجج مصدرا رئيسيا لكل الباحثين والدارسين فى مجال الأرشفة والتاريخ والآثار، وإن هذه المجموعة الوثائقية النادرة تمثل علامة بارزة وصورة من صور الرقى الحضارى فى فترة مهمة من تاريخ مصر والعالم.

2 – دفاتر الالتزام :

ويبدأ تاريخ أول دفتر فنى إلى عام 1069 هـ/ 1685م وهى عبارة عن سجلات يبلغ عددها 1500 سجل خصص بعضها للوجه البحرى من الإسكندرية وحتى القاهرة والبعض الآخر عن الوجه القبلى من القاهرة حتى أسوان وقد خصص لكل عام سجلات بذاتها وتشتمل هذه السجلات على أسماء النواحي التابعة لكل مديرية وأسماء الملتزمين بكل ناحية وحصة كل ملتزم وفقا للمساحة الإجمالية للالتزام دون ذكر بيانات تفصيلية عن القرى والأفدنه ونصيب كل فدان من الالتزام الخ.

لقد أغفلت الدفاتر بيانات تفصيلية عن القرى اكتفاء بالبيانات الواردة فى دفاتر القرى والصرافين فى كل ناحية، ومما يؤسف له أن دفاتر القرى والصرافين فقدت ولم يتبق منها إلا النذر القليل.

لقد تضمنت دفاتر الالتزام بيانات دقيقة عن الأراضي الزراعية، حيث قسمت أراضي الوجهين (البحرى والقبلى) إلى حصتين من حصص الالتزام، كل حصة أربعة وعشرون قيراطا تسجل بياناتها فى دفاتر الالتزام بما فى ذلك اسم الملتزم وموعد تحصيل أموال الالتزام والمساحة كاملة مسجلة بعدد القراريط⁽¹⁾، كما سجلت دفاتر الالتزام اسم كل ولاية (إقليم) وأسماء المقاطعات التابعة له وأسماء الملتزمين عن كل مقاطعة وقيمة الضريبة المقررة وجملة المال المقرر عن كل ولاية وقيمة المبالغ المقرر صرفها على الإدارة المحلية كجرف الجسور وتعبيدها والمساهمة فى نفقات قافلة الحج وشراء الأرز المخصص للسلطان والمساهمة فى نفقات البارود لإرساله إلى الجبخانه السلطانية والمساهمة فى نفقات القلاع والحصون والمتبقى بعد ذلك يرسل للخزينة كضريبة أرض.

كما تتضمن دفاتر الالتزام أسماء القرى الموقوفة فى كل إقليم وأسماء الملتزمين عنها ومقدار المال المقرر للخزينة وأسماء القرى المخصص إيرادها لوالى مصر (قرى الكشوفية) وهذه الإيرادات وردت فى بيانات خاصة عنها باعتبارها أموالا مخصصة للباشا تسلم إلى خزينته وفق إجراءات دفترية دقيقة.

3 - دفاتر التزامات الجمارك:

يبدأ تاريخ أول سجل لهذه الدفاتر بعام 1082هـ - 1617م وينتهى آخر سجل بعام 1234هـ / 1818م وهو العام الذى الغى فيه محمد على التزام الجمارك وتتضمن هذه الدفاتر معلومات وفيرة عن جمرك الإسكندرية ورشيد والسويس ودمياط والقصير ووكالة البذور بالمحلة الكبرى ووكالة البذور ببولاق وسوق الأرز برشيد وهذه المعلومات فى مجملها تقدم صورة متكاملة عن إيرادات الروزنامة التى كانت تجبى من الجمارك والوكالات والأسواق كما تقدم صورة واضحة عن مخصصات القلاع والحصون ونفقات الحراسة ومرتببات القائمين على هذه القلاع والتى كانت تحدد وفق الأوامر الصادرة عن باشوات مصر.

كما يتضح من هذه الدفاتر مقدار الأموال المخصصة لرجال الإدارة كالمحتسب والصراف الخ وكان يخصص من هذه الأموال حصة للوالى والدفتر دار ورجال الفرق العسكرية.

(1) لقد كان مصطلح القيراط معمولا به فى جميع المعاملات بتقسيم كل شيء إلى 24 قيراطا (جزءا).

لقد كانت كل هذه الالتزامات حتى القرن السابع عشر تحت سيطرة الباشا (الوالى) إلا أنه بتنأى نفوذ المماليك وتغلغلهم فى الإدارة والاقتصاد تمكنوا من الاستحواذ على معظم الجمارك مما بدد من نفوذ الوالى الذى لم يبق له إلا جمر ك السويس.

ويلاحظ مع بدايات القرن الثامن عشر كثرة التقاضى حول الالتزام وتضارب مصالح الملتزمين وتعارض صلاحيتهم مع صلاحيات حكام الأقاليم كما تسجل وثائق العصر العثمانى الكثير من هذه القضايا.

وتسجل محافظ المرتبات المحفوظة بدار الوثائق المصرية بيانات عن الأوامر الصادرة من والى مصر إلى قاضى الإسكندرية سعد الصادق وإلى أمين جمر كها عمر أغا بصرف مبلغ 86720 بارة ماهية عساكر قلعة الإسكندرية وعددهم 489 عن شهر رجب ورمضان 1087 هـ / 1676م. مما يعطى مؤشرا قويا عن الأوضاع الاجتماعية والاقتصادية للجند.

4 – دفاتر الرزق الاحباسية:

وهى الدفاتر الخاصة بالأراضى الموقوفة على أوجه البر المختلفة ويوجد من تلك الدفاتر عدة أنواع:

- أ – دفاتر الرزق بنواحى محروسة مصر:
- ب – دفاتر الرزق البهنساوية.
- ج – دفاتر رزق أطفيج.
- د – دفاتر رزق القوصية.

وقد حمل أول تاريخ لهذه الرزق عام 923 هـ / 1517م بيما حمل آخر سجل تاريخ 1213هـ / 1798م.

وتقدم هذه السجلات معلومات وفيرة عن الأراضى المحبوسة على الأعمال الخيرية حيث تتضمن تاريخ كل رزقة ونوعية المنتفعين منها والملزمين بها والعائد الحقيقى من هذه الرزق وبيانات عن الحجج الشرعية التى صدرت بشأنها والغرامات التى صدرت لتنظيم حق الإدارة والانتفاع وأوجه صرف الربيع فى حالة انقراض ذرية المنتفعين بها الخ. كما تتضمن بيان بالرزق الموقوفة على الزوايا والمدارس والمساجد وكافة أعمال البر وأسماء القرى التى بها رزق ومساحتها.

وهذه الدفاتر ذات قيمة علمية هائلة وخصوصا فى دراسة الحياة الاجتماعية والاقتصادية والدينية خلال العصر العثمانى.

5 - سجلات المحاكم الشرعية:

والمعلومات الواردة فى هذه السجلات تقدم صورة متكاملة عن الحياة المصرية خلال العصر العثمانى من كافة جوانبها وهى تعد أهم مصدر على الإطلاق لكتابة تاريخ مصر خلال العصر العثمانى وهذه السجلات تتناول كافة القضايا التى تتعلق بالحياة المصرية من خلال عدد من المحاكم الشرعية التى أنشئت خلال العصر العثمانى ومن بينها محكمة الباب العالى وعدد سجلاتها 559 سجلا ومحكمة بولاق وعدد سجلاتها 83 سجلا ومحكمة طولون 120 سجلا ومحكمة قوصون وعدد سجلاتها 47 سجلا ومحكمة الصالح وعدد سجلاتها 65 سجلا ومحكمة الزاهد وعدد سجلاتها 49 سجلا ومحكمة الحاكم وعدد سجلاتها 46 سجلا ومحكمة الصالحية النجمية وعدد سجلاتها 101 سجلا ومحكمة باب الشعرية وعدد سجلاتها 115 سجلا ومحكمة القسمة العسكرية وعدد سجلاتها 418 سجلا ومحكمة القسمة العربية وعدد سجلاتها 157 سجلا ومحكمة البرمشية وعدد سجلاتها 15 سجلا ومحكمة باب سعادة وعدد سجلاتها 75 سجلا ومحكمة الضواحي وعدد سجلاتها 7 سجلات.

كما يوجد سجلات الديوان العالى التى تبدأ بعام 1152هـ / 1740م وتنتهى بعصر محمد على كما توجد سجلات ما يعرف باسم اسقاط القرى، التى تتضمن جميع البيانات الخاصة باسقاط القرى سواء بالبيع أو الرهن والنزاعات بين الملتزمين وبينهم وبين حكام الأقاليم وكذا الفلاحين إضافة إلى كل المشاكل المتعلقة بالالتزام. وكذا تصنيفها وإعدادها للبحث.

وجميع هذه السجلات مكتوبة بالعربية لكن مما يؤخذ عليها أنها مكتوبة بخط رديء وهى فى حاجة الى التدريب على قراءتها وهذه السجلات مستطيلة الشكل 50 x 40 سم وضخمة الحجم لدرجة أن بعضها يزيد على ألف صفحة.

وهذه السجلات ذات قيمة علمية هائلة من كافة الجوانب الاقتصادية والاجتماعية والدينية.

6 – دفاتر الجراية والعليق:

وهى عبارة عن سجلات خاصة بالمخصصات العينية من قمح وشعير وعددها 800 سجلا تتناول الفترة ابتداء من 1066هـ/ 1655م والمعلومات المتوفرة فى هذه السجلات تقدم صورة وافية عن المخصصات العينية للوالى وقاضى العسكر والدفتر دار والأمراء الصناجق وكبار رجال العسكر وكتاب الخزينة وكبار موظفى الإدارة وكبار العلماء والأشراف.

وهى معلومات وافية لمعرفة الحياة الاقتصادية والاجتماعية وخصوصا لكبار المسؤولين والعلماء وهذه الدفاتر مقسمة وفق التقسيم الوظيفى على النحو التالى:

أ – دفاتر جراية وعليق لرجال الأوجاقات:

والموجود من سجلاتها خاص بالقرن الثامن عشر فقط وهى تفيد فى تحديد عدد رجال أوجاقى المتفرقة والجاويشان وعلاقتها بالديوان العالى.

ب – دفاتر جراية وعليق متقاعدین خزانة :

وهى تتضمن بيانات بالمرتبات العينية للمحاليين إلى المعاش من كبار موظفى ولاية مصر.

ج – دفاتر جراية وعليق ومشايخ عظام وخدمة أنبار:

وهى تتضمن المخصصات العينية المقررة لكبار العلماء فى مصر من علماء المذاهب الأربعة والقضاة العاملين بالشئون السلطانية والأشراف.

د – دفاتر "الأوتلاقات":

وهى الأراضى المخصصة لرعى خيول الباشا وأتباعه من كبار الأمراء الصناجق.

و – دفاتر صرة أهالي حرمين شرفيين:

وهى تتضمن كافة البيانات الخاصة بمخصصات الحرمین الشرفيين من الخزانة المصرية وأوجه صرفها على الحرمین الشرفيين وفقراء مكة والمدينة الخ.

كما يوجد العديد من السجلات الخاصة بمحاكم الأقاليم وهى خاصة بالنصف الثانى من القرن الثامن عشر وهى عبارة عن أحكام محاكم النواحي مثل محكمة المنصورة ودمياط ورشيد الخ.

كما توجد سجلات الديوان العالى والتي تبدأ بعام 1153هـ/ 1740م وتستمر حتى عصر محمد على وهى فى غاية الأهمية حيث تحتوى على قضايا النزاعات بين الملتزمين والفلاحين الخ.

وعموما فإن هذه الوثائق فى مجملها تقدم صورة متاملة عن تاريخ مصر خلال العصر العثمانى.

تاريخ مصر خلال العصر العثمانى:

الباحث فى التاريخ المصرى يجد زخما شديدا فى المادة العلمية المتوفرة فى دار الوثائق المصرية لكنها تحتاج إلى إمكانيات خاصة من حيث صعوبة قراءة الخطوط العربية المدون بها هذه المعلومات إضافة إلى الوثائق المدونة باللغة العثمانية التى أوشكت على الاندثار وهو ما يدعونا إلى المطالبة بضرورة تعلم هذه اللغة لكل من يتصدى للكتابة عن العصر العثمانى وخصوصا الباحث فى التاريخ الاقتصادى الذى يجد صعوبة فى قراءة خط القيرمة وهو خط سرى ابتكره العثمانيون فى المعاملات المالية خصوصا وأدخلوه إلى الإدارة المصرية فى القرن السابع عشر*.

وعموما فإن هذه الوثائق تقدم صورة واضحة عن حياة المصريين فى الريف والمدن على السواء وخصوصا فى العلاقات بين الفلاح والملتزم أو بين الملتزم وحكام الأقاليم أو بين الفلاحين أنفسهم وخصوصا فيما يتعلق بالزراعة والرى والمعاملات التجارية ونوع العملة المستخدمة وقيمتها الحقيقية الخ. كما تقدم هذه الوثائق صورة شديدة الوضوح عن الأوضاع المتدهورة للفلاح المصرى الذى كان كثيرا ما يضطر إلى بيع محصوله قبل نضجه بثمان قليل وفاء لديون كانت تثقل كاهله وتقدم سجلات المحاكم الشرعية على وجه خاص بيانات غاية فى الدقة عن الأسباب التى ضاعفت من شيوخ ظاهرة الجريمة فى الريف المصرى وحالة البؤس التى كان يعيشها الفلاح مما انعكس بشكل واضح على طبيعة المنازعات التى شهدتها المحاكم الشرعية وقتئذ.

* القيرمة كلمة تركية تعنى كثير الزوايا والثنايا ويمكن أن تكتب به معلومات كثيرة فى حيز ضيق وتأخذ فى الأرقام رموزا معينة لأسماء الأعلام والوظائف والأرقام وقد استخدم هذا الخط تحديدا فى سجلات الدفاتر المالية وخصوصا فى سجلات الروزنامة.

كما تقدم هذه الوثائق معلومات هامة عن الحاصلات الزراعية وأسعارها وقيمة الضرائب العينية ونوعها والموازن والمكايل التي كانت سائدة. ولم تختلف المدينة كثيرا عن الريف حيث تقدم الوثائق تعريفا شاملا بالعلاقات الاقتصادية وترصد بشكل لافت موارد الجمارك ومقدارها وانفراد أمراء الممالك بالاستئثار بالموارد الاقتصادية الكبيرة وعلاقة ذلك بكبار التجار وطبيعة المعاملات التجارية مما ضاعف من نفوذ التجار الذين لعبوا دورا سياسيا في صناعة القرار من خلال شبكة معقدة من العلاقات التي تشابكت لأسباب اقتصادية ومالية.

لقد أشارت العديد من الوثائق وخصوصا سجلات المحاكم الشرعية إلى أهمية دور الطوائف المهنية في الحياة الاقتصادية، حيث كان يعول عليها كثيرا في تحديد الأسعار ارتفاعا وهبوطا ومنها طوائف القصابين واللبنانيين والحدادين الخ، كما تقدم هذه الوثائق معلومات وفيرة عن الرهونات والبيوعات والمزادات الخ، والعمليات التجارية بين الريف والمدن وحركة التجارة في الموانئ والجمارك والصادرات الخارجية والواردات والأسواق الشهيرة في الريف والمدن والعلاقات التجارية بين مصر وأفريقيا الخ.

كما تقدم هذه الوثائق بيانات وافية عن الميزانية العامة للدولة التي انحصرت في ثلاثة أنواع:

أ - خراج الأرض الزراعية.

ب - إيراد الجمارك.

ج - أموال أخرى يتم تحصيلها من ضرائب الأسواق والمناصب الخ.

لقد رصدت الوثائق التذبذب الذي كان يطرأ على العملة المستعملة وقتئذ وقيمة كل منها بالنسبة للعملة الرسمية وهي نصف الفضة أو البارة. وكثيرا ما كانت تتدخل الإدارة لوضع حد لغش العملة وتدهور قيمتها، عندئذ كانت الفرمانات السلطانية تصدر لوضع حد لهذا الاضطراب.

وبقدر ما تقدم الوثائق صورة واضحة عن الحياة الاقتصادية فإنها تقدم نفس الصورة عن الحياة الاجتماعية من حيث علاقات القوى الاجتماعية ببعضها والواقع الاجتماعي للطوائف المختلفة ودورها في الحياة السياسية والاجتماعية وتتضمن سجلات المحاكم الشرعية بيانات وافية عن الأسر المصرية وعلاقتها ببعضها البعض وقضايا الزواج والطلاق والميراث والمعاملات بين كل قوى المجتمع من خلال تفاصيل كثيرة تقدم صورة

متكاملة عن المجتمع المصرى فى علاقاته المهنية والاجتماعية. كما ترصد هذه الوثائق نمو العلاقات الاجتماعية أو تدهورها وعلاقة ذلك بالوضع السياسى والاجتماعى بطريقة لافتة للنظر.

كما تسجل الوثائق العديد من المتغيرات التى طرأت على علاقات الفلاحين بالملتزمين وخصوصا مع نهاية القرن الثامن عشر، حينما ازدادت الأعباء المالية وكثرت المظالم على الفلاحين مما أشاع حالة من التمرد راحت تهدد الريف المصرى وتندثر بتدهور الوضع الاقتصادى، لذا فقد تغيرت سطوة الملتزمين واختفت من عقود من الإيجارات بعض البنود المجحفة التى كانت ترهق كاهل الفلاح مثل حق الطريق وجرف الجسور وجرف المساقى السلطانية وغير ذلك وأصبحت عقود الإيجار خالية من هذه الالتزامات التى أصبح يتحملها الملتزمون، حيث أخذ ينص فى عقود الإيجار على ذلك صراحة.

كما شهد النصف الثانى من القرن الثامن عشر سقوط العديد من الحواجز الفاصلة بين طوائف المجتمع وخصوصا فى الزواج حيث تشابكت العلاقات الاجتماعية فى الزواج وأقبل أبناء التجار وكافة المهن من المصريين وغير المصريين على الزواج من بعضهم البعض وشهدت تلك الحقبة دخول العديد من المسيحيين واليهود فى الإسلام لأسباب تتعلق بالزواج.

كما شهد نهاية القرن الثامن عشر رغبة الكثيرين من غير المسلمين فى التقاضى أمام قاضى الشريعة لحل مشكلاتهم مثلهم فى ذلك مثل المسلمين وهو ما يعطى إشارة واضحة إلى تطور ملحوظ فى الفقه الإسلامى الذى رصد عمليات التحول الاقتصادى والاجتماعى وقدم حولا واقعية وعملية لفتت أنظار الدارسين.

كما تضمنت الوثائق انخراط أهل الذمة فى الحياة الاقتصادية والاجتماعية وخصوصا فى الريف المصرى الذى شهد أهمية خاصة لدور الأقباط فى إدارة القرية المصرية، حيث كانوا يقومون بدور الصرافة وقد اعتمد الفرنسيون على الدفاتر التى أعدها الصيارفة فى تحديد مساحة الأرض ومقدار الضرائب المفروضة عليها، كما شغل الأقباط دورا اقتصاديا ملحوظا فى الريف وخصوصا مثل صناعة النسيج ونسج الصوف وزراعة الحدائق الخ.

وعلى أية حال فسبقى تاريخ مصر خلال العصر العثمانى مجالا فى حاجة إلى مزيد من الدراسة والتحقيق اعتمادا على الوثائق المودعة بدار الوثائق المصرية والتى هى فى حاجة إلى مزيد من الدارسين لتلك الفترة الهامة والتى هى فى مزيد من الحاجة إلى الدراسة وخصوصا تلك العلاقة المعقدة بين القوى الاجتماعية والسياسية القائمة وقتئذ وعلاقة ذلك كله

بالنشاط الاقتصادى ناهيك عن النشاط الفكرى والثقافى، الذى لم يلق العناية الكبيرة بعد من الباحثين والدارسين.

ويبقى التأكيد على أن الاطلاع على تلك الوثائق فى حاجة إلى نوعية خاصة من الباحثين المؤهلين لقراءة اللغة العثمانية وهو ما يستوجب المزيد من الاهتمام بدراسة اللغة وخصوصا لمن يضطلعون بمهمة التخصص فى التاريخ العثمانى.

Osmanlılar muhtelif iki dönemde Yemen’de hüküm sürmüşlerdir. Bu dönemler boyunca oluşan belgeler hakkında genel bir bilgi veren tebliğ, bahsedilen belgelerin büyük bir kısmının İstanbul’da saklandığını ifade etmektedir. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü ile imzalanan işbirliği protokolü neticesinde Osmanlı Arşivlerinden temin edilen Yemen’e ait Osmanlı dönemi ile ilgili belgelerin tasnif edilerek katalog haline getirildiği verilen bilgiler arasındadır. Tebliğ, bu belgelerin araştırmacıların hizmetine sunulması ile Milli Arşiv Merkezi’nin itibarının arttığı görüşüyle son bulmaktadır.

The Ottoman Empire ruled in Yemen in two different periods. Most of the documents accumulated through these periods are kept in Istanbul. As a result of the protocol on cooperation signed with the Prime Ministry General Directorate of State Archives, the documents obtained from the Ottoman Archives were cataloged. Opening these documents to researchers contributed to the credit of the National Archives Center.

المركز الوطني للوثائق وتجربته في البحث عن الوثائق العثمانية

مقدمة :

سيظل المركز الوطني للوثائق ينظر الى العلاقة مع مديرية الإرشيف التركية على أنها العلاقة الأهم والأجدر بأن تتميز بحميمية التواصل المستمر، وذلك أن المشترك بين اليمن وتركيا كبير، ويستند الى علاقات تاريخية شغلت حقباً وأزمنة، وحيث لا تقتصر قراءة تاريخ هذه العلاقة على ما في الوثائق فحسب، وهي كثيرة وغنية، بل هناك الكثير مما يمكن قراءته مما تشكل في وجداننا وثقافتنا ووعينا المشترك.

إن المركز حريص جداً على المشاركة في ندوة (أهمية الوثائق التركية في منظور التاريخ الإقليمي والدولي) ويرى فيها ندوة متميزة وجديرة بالاهتمام.

ولقد حرصنا من خلال هذه الورقة أن نوضح مقدار الأهمية التي تمثلها الوثائق العثمانية بالنسبة لتاريخ اليمن، وإلى أي مدى اقترن تأسيس المركز بطموح تحقق منه الكثير والحمد لله، وتركز في ضرورة الحصول على ما يخص اليمن من الوثائق في الإرشيف العثماني.

إن اليمن التي عاشت مايربو عن قرنين كولاية عثمانية، لم تتح لها الظروف التي عاشتها بعد انحسار الحكم العثماني الاحتفاظ بالوثائق التي تخصها والتي تم إنشاؤها في اليمن.

فعلى الرغم من أن الحكم العثماني خلف كما كبيراً من الوثائق الأصلية كما توضح الورقة فإن الاستفادة العملية اقتصرت على القليل منها، ولذلك نشعر بمقدار الأهمية التي تمثلها الوثائق العثمانية في إغناء سفر التاريخ اليمني الحديث ولمعاصر بالمعلومات الموثقة.

ومن هنا تتأكد الأهمية العظيمة للتواصل والتعاون التي ينبغي أن يستمر بين المركز ودائرة الإرشيف التركية، في إطار علاقات أخوية أراها اليوم أكثر ازدهاراً وتطوراً وأكثر قابلية لأن تشهد المزيد من التطور.

تمهيد :

حكم العثمانيون اليمن خلال فترتين زمنيتين مختلفتين الأولى من 1517 إلى 1635م ،و الثانية من 1837 إلى 1914م ،ونتج عن ذلك كم من الوثائق والمراسلات والسجلات والدفاتر ,و جزء بسيط منها موجود في اليمن والجزء الاكبر محفوظ في الإرشيف العثماني بإسطنبول واصطُـلح على تسميتها بالوثائق العثمانية وهي الوثائق التي تتعلق بفترة الحكم العثماني لليمن ،سواء كُتبت باللغة العثمانية أو باللغة العربية أو بأي لغة أخرى.

وتعد الوثائق العثمانية من المصادر الهامة للباحثين والمهتمين بالتاريخ الحديث ،وهناك بعض الصعوبات والإشكاليات التي تواجه هؤلاء وأهمها اللغة , الأمر الذي يترتب عليه بذل المزيد من الجهود من قبل الجهات المختصة والمراكز المهمة والجامعات في الوطن العربي أو في تركيا لتذليل تلك الصعوبات عن طريق ترجمة الوثائق التي ترى أنها مهمة الى اللغة العربية حتى يتسنى للباحثين والمهتمين الاستفادة منها في كتابة التاريخ بصورة محايدة ،مع مراعاة وجهات النظر المختلفة التي أثرت في تلك الحقبة التاريخية.

علاقة المركز الوطني للوثائق بمديرية ارشيف الدولة :

حاول عدد من الباحثين اليمنيين الحصول على الوثائق العثمانية المتعلقة باليمن والمحفوظة في الإرشيف العثماني للاستفادة منها في بحوثهم ورسائلهم العلمية ،ولكنهم واجهوا صعوبات عديدة خاصة وان المبادرات التي قاموا بها كانت مبادرات فردية وغير منظمة.

وفي عام 1991م صدر القرار الجمهوري رقم (25) لعام 1991م الذي قضى بإنشاء المركز الوطني للوثائق واحال اليه قضية الإهتمام بالوثائق وجمعها بما فيها الوثائق التي تهم اليمن والموجودة في ارشيف الدول الشقيقة والصديقة.

بعد انشاء المركز جعل من اولوياته العمل على جمع وتصوير الوثائق التاريخية والتي تتناول مختلف جوانب الحياة في الحقب التاريخية التي مر بها اليمن ،والموجودة خارج الوطن.

وكان الارشيف التركي من اوائل الارشيفات التي تطلع المركز لعقد اتفاقية أو بروتكول معه لتسهيل الحصول على الوثائق اليمنية خلال فترة الحكم العثماني ،وذلك لأهمية الرصيد الوثائقي الموجود في الارشيف العثماني بإسطنبول.

وبدأت الاتصالات بين المركز الوطني للوثائق ومديرية ارشيف الدولة ونتج عن هذه الاتصالات توقيع بروتكول تعاون في مجال تبادل الوثائق والمطبوعات والخبرات بين الطرفين، والذي بموجبه حصل المركز على بعض التسهيلات في البحث وتصوير الوثائق التي تخص اليمن في الارشيف العثماني والمسموح الاطلاع عليها والبحث فيها والتي تتناول مختلف جوانب الحياة السياسية والاقتصادية والاجتماعية وغيرها.

ومن خلال البرتكول الموقع بين الطرفين استطاع المركز بالتعاون مع الارشيف العثماني تذليل كثير من الصعوبات التي كانت تواجه الباحثين، ونظراً لتحسن العلاقة بين الطرفين تم تجديد البرتكول عدة مرات مع اضافة بنود جديدة يتم الاتفاق عليها عند التجديد.

وفي اطار هذا البرتكول تم تنفيذ الآتي :

- 1- ارسال عدد من الباحثين والمختصين الى الارشيف العثماني للبحث في الوثائق اليمنية المحفوظة فيه وتصويرها، ويقوم المركز حالياً بتجهيزها للباحثين والمهتمين.
- 2- الحصول على منحة دراسية لمدة سنة لتعلم اللغة العثمانية وتم تجديدها لعدة مرات.
- 3- اقامة دورتين تدريبيتين قصيرتين لتعليم مبادئ اللغة العثمانية في صنعاء.
- 4- ارسال عدد من المتدربين الى اسطنبول في مجال الصيانة والفهرسة والادارة والبحث في الوثائق.
- 5- تبادل الزيارات القصيرة بين مسؤولي المركز الوطني والارشيف التركي، للإطلاع على تجارب الطرف الآخر في مجال الارشيف.
- 6- اقام المركز معرض وندوة عن الوثائق العثمانية التي تهم الطرفين في صنعاء عام 2002م بالاشتراك مع مديرية الارشيف التركية.
- 7- اقامت مديرية الارشيف التركية بالاشتراك مع المركز معرض وندوة عن الوثائق العثمانية التي تهم الطرفين في انقره 2004م.
- 8- التنسيق بين الطرفين في المؤتمرات والتجمعات التي يشاركا فيها.

- ومازالت ثمار هذا البرتكول تظهر بصور مستمرة كما ذكرنا، حيث سيتم انجاز عدد من الفعاليات في البلدين تنفيذاً للبرتكول، واستغلالاً للعلاقة الحسنة بين البلدين والعلاقة المتميزة بين الارشيفين.

تعامل المركز مع الوثائق المصورة من الارشيف العثماني :

كما ذكرنا سابقاً فان المركز قام بتصوير مجموعة من الوثائق المتعلقة باليمن من الارشيف العثماني بواسطة فرق العمل التي كان يرسلها الى اسطنبول لتنفيذاً للبرتكول الموقع بين الطرفين.

وبعد ان وجد المركز ان الوثائق العثمانية تتراكم في مخازن المركز دون ان يستطيع أحد الاستفادة منها ،ونظراً لأهمية هذه الوثائق فقد شكل المركز فريق عمل لمعالجة هذه الوثائق ،وقد بدا الفريق عمله بالمقارنة بين مجموعات هذه الوثائق لاستبعاد المكرر منها ،ثم قام بعمل ترجمة قصيرة لكل وثيقة حتى يتبين الموضوع الرئيسي للوثائق، وتم العمل بواسطة استمارة ضمت عدة حقول منها :-

- الرقم المسلسل.
- نوع الفهرس الذي يظم الوثيقة في الارشيف العثماني ورقمها فيه.
- عدد اوراق الوثيقة.
- ترجمة قصيرة لموضوع الوثيقة.
- نوع الوثيقة.

وقد استطاع فريق العمل انجاز مايلي :-

- عدد الملفات : (177)
- عدد الوثائق : (2132)
- عدد الاوراق : (10114) في فهرسين والآن يجري العمل على إصدار الفهرس الثالث.

والمركز بصدد العمل على تصوير الوثائق المتبقية من خلال خطة يقوم عن طريقها بتصوير تلك الوثائق وذلك بالتعاون مع مديرية ارشيف في الجمهورية التركية.

جهود المركز في جمع الوثائق العثمانية الموجودة في اليمن :

تعتبر الوثائق العثمانية الموجودة في اليمن وثائق اصلية تم جمعها بطرق مختلفة ولكنها تعرضت لإخطار ومشاكل عديدة مما ادى الى ضياع أو تلف معظمها.

واهم الاخطار التي تعرضت لها هذه الوثائق هو اعادة استخدامها مرة أخرى , حيث تم استخدامها من قبل دولة الأئمة - وهي الدولة التي حكمت اليمن بعد خروج العثمانيون- ويمكن أن ذلك تم بسبب ندرة الاوراق نتيجة للحرب العالمية التي ساهمت في صعوبة وصول الاوراق الى معظم انحاء العالم ،وكان يتم اعادة استخدام تلك الوثائق عن طريق

الكتابة خلف الورقة وفي معظم الاحيان كان يتم تقطيع الوثيقة الى عدة قطع وبهذه العملية كانت الوثيقة تفقد موضوعها وأهميتها.

واما الخطر الآخر التي تعرضت له الوثائق العثمانية هو عدم وجود مكان خاص لحفظها فتوزعت بين ايادي الناس ،خاصة الوثائق التي كانت محفوظة لدى ادارات الولاية فلم نستطع الوصول إلا الى عدد محدود من هذه الوثائق ،والوثائق التي وصلت اليها قد يكون موضوعها ناقص او اروراقها ناقصة او ملحقاتها مفقودة.

واما الوثائق التي وصلت اليها وكانت في حالة جيدة فهي الوثائق التي كانت محفوظة لدى الامام ولم يعاد استخدامها مرة اخرى ،فوصلت اليها بحالة جيدة ومواضيعها مرتبة وتناقش فترة مابعد صلح دعان 1911م ،وهي عبارة عن رسائل من موظفي الدولة العثمانية في ولاية اليمن الى الامام يحيى ومعظمها مكتوب باللغة العربية.

وقد بذل المركز جهوداً كبيرة للوصول الى الوثائق العثمانية بواسطة عدة طرق منها: طريقة الشراء من الافراد ،طريقة حث الاشخاص الذين يملكون هذه الوثائق على تسليمها الى المركز ،طريقة العثور عليها بين الكم الهائل من الوثائق المختلفة التي تصل الى المركز من مختلف الجهات الحكومية، وجميع هذه الوثائق تعود الى الفترة الثانية من الحكم العثماني لليمن.

المواضيع التي تتناولها الوثائق العثمانية الموجودة في اليمن :

تتناول المجموعة الوثائقية العثمانية الموجودة في المركز عدة مواضيع ،ويمكن ان نقسمها الى مجموعات من أهمها :

- الوثائق المالية :

تشكل الوثائق المالية الجزء الأكبر من الوثائق العثمانية وتضم سندات مالية مختلفة مثل سندات استلام المرتبات وسندات استلام مخصصات الطوابير وسندات مخصصات الملتزمين ،كما تضم كشوفات مصاريف القوات العسكرية المرابطة في اليمن ،وكشوفات حاصلات بعض المدن اليمنية والضرائب المفروضة عليها وتظم كشوفات المصروفات المالية للولاية والسناجق والمدن ،اضافة الى بعض السجلات المالية المختلفة ،ويمكن القول ان هذه الوثائق تتناول فترة الحكم العثماني الثاني لليمن.

ولأن المركز جمعها من مصادر مختلفة مما جعلها لا تتناول مواضيع متسلسلة أو متكاملة أو مواضيع خاصة بمناطق محددة ولكنها خليط من كل ذلك.

- العلاقة بين الامام والولاية :

تعتبر هذه المجموعة أهم مجموعة بين الوثائق العثمانية التي يملكها المركز، وتناقش هذه الوثائق فترة مابعد صلح دعان 1911م الذي عقد بين الامام يحيى والدولة العثمانية ممثلة بالمشير /أحمد عزت باشا وهي عبارة عن مراسلات بين الامام والوالي العثماني /محمود نديم باشا وعدد من موظفي الدولة العثمانية في ولاية اليمن.

ولكن أهمية هذه الوثائق انها تتناول فترة نهاية الحكم العثماني لليمن، وتوضح العلاقة بين الامام يحيى والدولة العثمانية ممثلة بالولاية بعد صلح دعان، كما توضح مدى التزام الطرفين بعد انتهاء الصلح، الى جانب ان هذه الوثائق تتعرض لإوضاع ولاية اليمن ولأوضاع العثمانيين في الولاية اثناء الحرب العالمية الأولى، وتشير الى الظروف التي كانت تمر بها الدولة العثمانية اثناء ذلك، والى موقف الامام من الدولة العثمانية اثناء تلك الظروف.

- السجلات والدفاتر :

يملك المركز عدد من السجلات والدفاتر معظمها دفاتر مالية ومنها دفاتر برقيات تحتوي على البرقيات التي كانت ترسل الى مختلف انحاء اليمن أو الى عاصمة الدولة وتناقش مواضيع مختلفة اضافة الى عدد من الدفاتر المتنوعة.

وهذه المجموعة مازالت غير مصنفة أو مفهرسة، وقد قام المركز هذا العام بتشكيل فريق عمل للقيام بفهرستها وتصنيفها، ووضع كشوفات لها، حتى يتسنى للمركز تقديمها للباحثين للاستفادة منها.

الخاتمة

من خلال الجهود التي بذلها المركز الوطني للوثائق في سبيل الحصول على الوثائق العثمانية، استطاع لفت نظر الباحثين والمهتمين والجهات المختصة إلى أهمية هذه الوثائق.

وقد قدم المركز المساعدة لعدد من الباحثين والمهتمين وطلاب الدراسات العليا في الجامعات اليمنية في هذا الجانب وقام بترجمة الوثائق المطلوبة للبحوث التي يقدمونها لنيل درجات الماجستير والدكتوراه.

والمركز مستمر بمواصلة العمل في هذا الجانب بالتعاون مع أرشيف الدولة في
الجمهورية التركية.

TARTIŞMA

Oturum Başkanı- Fuad Al-Shami Yemen kütüphanelerinde Osmanlı belgelerini inceledi. Bunu iki kısma ayırıyor. Birincisini 1517'den başlatıyor, ikincisini de 1860'tan itibaren başlatıyor. Bunların merkez arşivlerinde bulunduğunu bir kısmının da İstanbul'da bulunduğunu söylüyor. Bütün bu belgelerin tarafsız tarih için çok önemli olduğundan bahsetti. Kendileri Yemen'de 1991'de bir merkezî arşiv kurulduğunu söyledi. Buradaki belgelerin sosyal, kültürel ve askerî konularda olduğundan bahsetti. Osmanlıca 1977 belgenin tasnifinin tamamlandığını söyledi. 10 binden fazla belgenin de tasnif edileceğini söyledi. Ayrıca çeşitli konularla ilgili tasniflerde toplanmış, fakat henüz tasnif edilmemiş. Bu Osmanlı belgelerine millî kütüphaneden ulaşılabilirliğini söyledi. Bilhassa defterlerin, dosyaların ve sicillerin fazla sayıda olduğunu söyledi. Millî kütüphanedeki Osmanlı dönemine ait önemli bilgiler için araştırmacıların burada çalışmaları gerektiğini söyledi. Kendilerine teşekkür ediyorum. Şimdi sayın Arap dostlarımız çok güzel tebliğler sundular. Kendilerine gerçekten çok teşekkür ediyorum. Çok faydalandık. Katkılarda bulunmak isteyen veya soru sormak isteyen varsa buyurun efendim.

Profesör Talhamidi(?)- Suudi Arabistan Melik Suud Üniversitesi Tarih bölümü. Teşekkür ederim sayın başkan teşekkür ediyorum konuşmacılara. Ancak bazı sorular var, bazı küçük düzeltmeler yapmak istiyorum. Sayın Abdülcélil Temimi ve Hedi Jallab hocamıza. Fas'taki hükümetin iki yüzölçümü konusunda burada eğer Osmanlı Devleti'nde eğer yardım elini uzatıyorsa ve denizcilik konusunda fazla para harcadıysa bu tehlike gittikten sonra bu emirlik bağımsızlık kazanabilirdi veya başka Avrupa ülkeleriyle anlaşmalar yapabilirdi. Ancak biz şunu biliyoruz; biliyorsunuz bir çok Avrupa ülkesi Osmanlı Devleti'ne düşmandı. Bilmiyorum bu çifte standartlık konusunda ne söyleyebilirim. İki konuşmacının konuşması birbiriyle iç içedir. Sayın Dr. Howar ile ilgili Abbasi Devleti'nin 1665'te düştüğünü ancak bazı araştırmalar bundan yirmi yıl önce yıkıldığını göstermektedir. Biliyorsunuz 1663'te 36'da Moğollar geldi. Holako biliyorsunuz burada Abbasi Devleti'ni yok etti. Ancak Mustansır Moğol hanına teslim olmuştur. 1636'da, 1238 Hicrî'de. Bunlar biliyorsunuz ispat edilen araştırmalardır. Sayın Muhammed Howar 35'te yıkıldığını söyledi. Ancak bu yanlıştır. Baybars biliyorsunuz Abbasi oldu ve Mısır'da halife ilan edildi. Biliyorsunuz Abbasi bir halife olarak tayin edildi ve bununda Mısır'da iki buçuk asır devam etti. Ben bu konulara dikkat edilmesini istiyorum. Teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Abdülcelil Temimi- Sayın Saad ben konuşmamda hiç istiklal konusuna değinmedim. Ben XVI. yüzyılın ikinci yarısı ile ilgili bilgiler verdim. Burada üç eyaletin yüzde yüz Osmanlı olduğunu söyledim ve konuşmamda Türk beyliklerinden birisi dedi ki Tunus bağımsızdır. Bu bir fermada yer aldı 1568'de. Ancak bu bir beyin isteğidir. Siyasî yönden askerî yönden isteğidir. Ancak bu sosyal yönden desteklenmemektedir. Şunu göstermektedir: halk bu valiye karşı Osmanlı'ya mektuplar gönderdiler. Ancak ben XVI. yüzyıl için hiçbir zaman bağımsızlık kelimesi fermada yer almamıştır.

Profesör Talhamidi(?)- Sayın Temimi'nin konuşması ile ilgili olarak 1700'lerden önceki bağımsızlık konusuna hiç değinmedim ben. XVII. yüzyıldan daha sonra Temimi'nin dediği gibi gerçekten yüzde yüz Osmanlı eyaleti idi. Hüseyini Devleti'nin ilanı ile yavaş yavaş Tunus ile ilgili bazı özellikler ortaya çıkmaya başladı. Ancak tamamen bağımsızlık dememek lazım. XIX. yüzyılda nispeten bağımsızlık kazanmıştır. Tunus beyi ile Avrupa devletleri ile mesela Amerika Birleşik Devletleri-Tunus, Fransa-Tunus, İtalya-Tunus ve İngiltere-Tunus arasında anlaşmalar yapılmıştır. Ama bey adına yapılmıştır. Ben şunu ilave etmek istiyorum: bütün yazışmalar Türkçe idi. 1837'den sonra yazılanlar Arapça idi. Ama ondan öncekiler hepsi Türkçe'dir. Sayın Jallab'ın dediği gibi gerçekten bunlar Tunus'tu. Ancak Osmanlı Devleti şemsiyesi altında yapılmıştı. Çünkü hepsi Osmanlıca yazılmıştı.

Abdülcelil Temimi- Sayın Saad'ın dediği gibi bu nispî çerçevededir. Ben dedim ki Bağdat düştü. Ancak Bağdat'ın düşüşüyle bu şer'iyet de düşmüş oldu. Biliyorsunuz hilafet çok zayıftı. O zaman emirlikler oluştu, devletçikler oluştu. Halife Mısır'a gitti. Ancak bu Memlûklular'ın şemsiyesi altında oldu. İslamî şer'iyet altında olmadı. Bu konuda bir konsensus yoktu.

Oturum Başkanı- Evet teşekkür ediyorum. Oturumu kapatıyorum. Dinlediğiniz için, sabrınız için sizlere de teşekkür ediyorum.

EKLER
APPENDIX
ملاحق